AT GRIBE MULIGHEDEN FOR FORANDRING

En analyse af ikke-deltagelse
i naturbeskyttelsen med Møn
som eksempel

LAURA TOLNOV CLAUSEN
Institut for Miljø, Samfund og Rumlig Forandring, Roskilde Universitet
Ph.D.- afhandling 2011

At gribe muligheden for forandring

En analyse af ikke-deltagelse i naturbeskyttelsen med Møn som eksempel

Ph.d. afhandling

Laura Tolnov Clausen

Institut for Miljø, Samfund og Rumlig forandring

Roskilde Universitet

"When the interested parties – the 'users' – do not speak up, who can speak in their name or in their place? Certainly not some expert, some specialist of space or of spokemanship; there is no such specialization, because no one has a right to speak for those directly concerned here. The entitlement to do so, the concepts to do so, the language to do so are simply lacking. How would the discourse of such an expert differ from that of the architects, 'developers' or politicians? The fact is that to accept such a role or function is to espouse the fetishization of communication – the replacement of use by exchange. The silence of the 'users' is indeed a problem – and it is the entire problem".

Henri Lefebvre, 1901-1991

© 2011 Laura Tolnov Clausen
Layout: Ritta Juel Bitsch og Laura Tolnov Clausen
Forside og fotografi: Oliver Abbey
Forsideillustration: 'På vej' af Erik Heide
Print: Prinfo Paritas Digital Service

ISBN 978-87-7349-793-7

Forord

Denne publikation udgør min ph.d. afhandling, som er resultatet af et forskningsforløb, som har strakt sig fra foråret 2003 til forår 2009. Det har været en lang rejse, i tid, men også i erkendelser og oplevelser.

På mange måder har forløbet været en omfattende læreproces for mig. Det er forskning naturligvis altid, men i forhold til nærværende projekt har jeg virkeligt oplevet, at jeg er blevet udfordret i forhold til min måde at arbejde og tænke på. Skønt relationen mellem menneske og landskab har været genstand for min interesse gennem hele mit universitetsforløb, og selvom jeg også havde en vis erfaring med spørgsmålet om borgerinddragelse i naturforvaltningen, så skulle ph.d. forløbet vise sig at åbne mange nye døre op, som til tider virkede overrumplende, men også meget lærerige.

Med en faglig baggrund indenfor etnologien var det nok særligt mødet både med sociologien, aktionsforskningen og med kritisk teori, som udfordrede min egen metodisk teoretiske verdensopfattelse. Som etnolog var jeg vandt til at arbejde med feltarbejdet og deltagerobservation som den primære metode og var i den henseende vandt til at indtage en mere "neutral" iagttagende og refererende position. Over for dette var mødet med mere interaktive metologier og en mere normativ forskningsposition en udfordring både i forhold til metodiske kompetencer og i forhold til tilegnelsen af ny teori. Således har jeg også igennem forløbet oplevet at blive "forstyrret" af det, der ind imellem oplevedes som sammenstødet mellem forskellige forskningsparadigmer og mellem det velkendte og trygge – forskerroller og forskningstilgange, som jeg var fortrolig med og nye positioner og analytiske blik, som i starten var ukendt land. Sandsynligvis er det også denne oplevelse, som har betydet, at jeg ind imellem begav mig ud på veje, som ud fra et tids- og arbejdsmæssigt perspektiv, kan betragtes som omveje, men som til gengæld også har beriget mit empiriske materiale og min analytiske årvågenhed.

Samtidigt er det måske også baggrunden for, at afhandlingen er blevet "lidt" lang. Resultatet endte nemlig med at blive en form for syntese mellem etnologisk feltarbejdsmetode og den kritisk utopiske aktionsforskning og bærer i den henseende præg af de metodiske skift og sammenføjninger, som fandt sted undervejs. Jeg har forsøgt at redegøre for de erkendelsesprocesser og metodiske sløjfedannelser, som opstod som en del af mit arbejde og gav anledning til nye perspektiver at betragte deltagelsesspørgsmålet ud fra. Jeg håber, at det er lykkedes for mig at fremstille forløbet på en måde, som også for andre kan åbne op for nye erkendelser og måder at arbejde med participationsspørgsmålet på.

Det er også mit håb, at afhandlingen vil havne hos naturforvaltningen – hos embedsmænd i Naturstyresen, hos kommunale embedsmænd og hos participationsforskere på natur- og landskabsområdet – alle de, der har indflydelse på, hvordan landskabet skal planlægges og forvaltes, og hvordan borgerne skal inddrages heri. Jeg håber, at I vil være åbne overfor de bud på et anderledes blik på borgerinddragelsen, som præsenteres her.

Jeg vil gerne takke både institutioner og mennesker for deres bidrag til denne afhandling. Jeg vil gerne takke daværende Statens Humanistisk Forskningsråd for at stå for hovedfinansieringen af afhandlingen, som befinder sig i grænseområdet mellem det humanistiske og naturforvaltningsmæssige forskningsfelt. Forhåbentligt kan denne afhandling bidrage til at tydeliggøre vigtigheden af at støtte tværfaglig forskning på naturområdet, fordi naturkvaliteter og kulturelle aktiviteter jo viser sig at være snævert forbundne. Jeg vil også gerne takke Friluftsrådet både for del-financiering af afhandlingen, for fleksibiliteten i forhold

til omlæggelsen af midler i forhold til det, der oprindeligt skulle have været et helt andet projekt, og for interessen for min forskning undervejs. Jeg håber, at også I vil kunne se perspektivet i det anlagte forskningsperspektiv og vil finde inspiration i analysen.

Der er også mange mennesker, som jeg er taknemmelig for deres bidrag til afhandlingen. Først og fremmest skylder jeg en stor tak til de mange landskabsbrugere på Møn, som har brugt tid på at lade mig interviewe dem og kræfter på at gå og køre ture i landskabet sammen med mig for at give mig et indblik i deres måder at forstå både landskabet og deltagelsen på. Fælles for alle disse brugere er, at de har bibragt mig en værdifuld viden og nogle værdifulde perspektiver og fortolkninger, som samlet har tegnet billedet af borgernes landskabsrelationer og af nogle grundlæggende problemstillinger i forhold til måden at angribe participationsspørgsmålet på. Tak for jeres deltagelse i dette forskningsprojekt.

Jeg skylder også en tak til mine kollegaer i Forskningscenter for Demokrati og Naturforvaltning, som har dannet rammen om en værdifuld faglig sparring, ligesom det har dannet rammen om forskellige faglige og sociale arrangementer. Jeg vil gerne takke mine to ph.d.-kollegaer Hans Peter Hansen og Esben Tind for samarbejde, faglig støtte, inspiration og godt kollegialt samspil igennem årene. Tak også til Peder Agger, som undervejs har bistået med hjælpsomhed og faglig sparring – ikke mindst på mere naturfaglige områder, som lå udenfor mit egentlige faglige kompetencefelt. En særlig tak til min hovedvejleder Kurt Aagaard Nielsen og medvejleder Birger Steen Nielsen, som altid har stået til rådighed med kloge og indsigtsfulde kommentarer og råd. Tak for at udfordre mine (for)forståelser og for at løfte mit blik og tilføje nye dimensioner. At få indføring i jeres måder at tænke og arbejde på har været utroligt berigende og har i den grad sat sig spor i min måde at være forsker på.

Sidst, men ikke mindst en tak til familien og alle dem der hjemme, hvoraf to jo er kommet til undervejs. Tak til Robert for det hele og for altid at bakke mig op og insistere på, at jeg holdt fanen højt i kritiske perioder i ph.d. forløbet, hvor jeg syntes, at det var hårdt. Tak også til min far, Kim, for gode og indsigtsfulde diskussioner undervejs, og til min mor, Nina, for moralsk opbakning og for at tilføje lidt komfort i min hverdag. Tak til Odvör for at træde til og være der for børnene i perioder, hvor det kneb – ikke mindst, da jeg i længere perioder var plaget af sygdom og ikke havde kræfter til at være mor. Tak til Oliver for at træde til med både kreativitet og knofedt i afhandlingens sidste fase. Og til Hannah og Hugo, tak fordi I har affundet jer med mine lange dage bag skrivebordet og for at holde mig fast på, at jeg også var andet end afhandlingsskrivende. Jeg glæder mig til at have mere tid sammen med jer.

God fornøjelse.

Indholdfortegnelse

Forord **3**

Summary **9**

Resumé **11**

Kapitel 1: Indledning og problemfelt **13**
Bæredygtig udvikling og borgerinddragelse 14
Erfaringer med borgerinddragelse indenfor dansk naturbeskyttelse 16
Danske nationalparker 18
Fra OECD til Wilhjelmrapport 20
Borgerinddragelse i danske pilotprojekter 23
Følgeforskningen 23
Demokrati & planlægning 25
Problemstilling og analyseramme 27
Hovedspørgsmål og problemformulering 32
Afhandlingens opbygning 35

Kapitel 2: Mennesket i landskabet – landskabet i mennesket – om hverdagspraksis som kropsliggjort rum **39**
Yderpunkter i landskabsforståelsen 41
Landskabet som tegn 45
En historisk materialistisk landskabsforståelse 47
Inspirationen fra den tekstlige og materielle landskabstradition 51
Landskabet som praksis 53
Narrativ landskabspraksis 74
System, livsverden og offentlighed 82
Intimiseringens ideologi 85
Offentlighed og ambivalens 87
Proletarisk offentlighed 88
Flydende modernitet 91

Kapitel 3: Metode **97**
Inspirationen fra den kritiske teori 98
Metodiske implikationer 98
Kritisk-teoretisk analysestrategi 99
Kritisk etnografi 100
Mellem aktionsforskning og konventionel forskning 102

Forbindelsen mellem erkendelsesinteresse og metode 105
Feltroller som faser i det empiriske forløb 109
Feltarbejde i landskabet 112
Forskningsinterviewet 116
Forskningsinterviewets tematisering og design 122
Det samlede interviewmateriale 125
Det samlede empiriske materiale 129
Transparens 130
Forskningsetiske overvejelser 131
Validitet 132
Afhandlingens analyse 141

Kapitel 4: Landskabsfortællinger 147
Landskabsfortællinger 153
Peter 156
Mads 163
Pernille 170
Torben 176
Marie 184
Claus 189
Grethe 196
Helene 203
Erik 207
Jens 213

Kapitel 5: Hverdagsliv og landskab 221
Landskab og arbejde 224
Landskab og fritid 235
Opsamling 265
Modsigelser i landskabsrelationen 267
Opsamling: 301

Kapitel 6: Landskab og fællesskab 305
Det tabte fællesskab 307
Landskabet som redefineret fællesskab **321**
Monopolet på magten over landskabet 339
Opsamling 350

Kapitel 7: Nationalparken – set i lyset af borgernes landskabspraksis. 353
Pilotprojekt Nationalpark Møn 354
Reaktioner på ikke-deltagelsen: elitens stemmer på praksisniveau 357
Reaktioner på ikke-deltagelsen: hvad siger mainstreamlitteraturen? 359
Problematiseringen af participationsspørgsmålet 367
Ikke-deltagelse som modstandsform 370
Ikke-deltagelse som magt 374
Ikke-deltagelse som handlingslammelse 381
(Selv-)ekskluderende vidensdiskurs 385
Ikke-deltagelsen som marginalisering af "de marginaliserede" 391
Fra borgerinddragelse til borgerdeltagelse 399
Ikke-deltagelse som spredningsidealets modsætning 406
Ikke-deltagelsen genovervejet 411
Nationalparken mellem handlingsblokering og forandringsmulighed 417

Kapitel 8: Konklusion og perspektivering 425
Sammenfatning af resultater 426
Perspektivering 430
Commons i Europa – nye tider og prioriteringer 438
Det nye landdistriktsparadigme – dillemmaer og begrænsninger 444
Adgangsspørgsmålet 446
Naturforvaltningens legitimitetskrise 447
Rummets betydning 452
Aktionsforskningens udfordringer 457

Referencer 465

Appendix 487

Artikler 501

Summary

This thesis deals with the issues of citizen non-participation in participatory processes concerning the management of nature. The rationale for this came from a particular experience which occurred in a citizen participation process in one of the pilot projects that preceded the designation of national parks in Denmark, namely the Møn National Park pilot project. There was a high dropout rate of citizens who participated in that process and it was also difficult to engage people in the process.

This thesis examines the issue of non-participation based on an investigation of people's relations to the landscape, as they manifest themselves *in* the landscape. By focusing on the identification of citizens' landscape practices, I also examined attitudes to participation with respect to that landscape. The thesis employs a critical theory perspective on the problem and seeks to put the issue of non-participation in a broader participation and landscape perspective. Thus, I identified a number of barriers and contradictions in relation to citizens' motivation for political participation. This raised questions concerning the notion of rationality that characterizes much of participation theory. At the same time, a number of openings and potentials were also identified; these suggest a different form of participation and landscape discussion. The overarching research question which was the starting point for this thesis reads as follows:

What constitutes the public's concept of landscape from a lifeworld perspective, what happens in encounters with various forms of power, and where are the openings and blockages in relation to bringing this concept into public spaces?

The thesis consists of a total of 8 chapters. The introduction outlines the thesis' object and problem area.

Chapter 2 presents its cognitive and epistemological starting point in critical theory, and the choice of theorists. This places the theme of the thesis - non-participation in processes of citizen involvement concerning nature and the environment - into a larger landscape and social theoretical framework. It provides the conceptual framework concerning the relation between body and landscape and the necessity of such an approach when illuminating the problem dealt with here. In addition, it also clarifies the relationship between the notion of democracy employed in the thesis and its conceptual and theoretical implications, modeled on an "outer" landscape and everyday life approach.

Chapter 3 presents the methodology. It connects the theory's approach to science and henceforth to the empirical field and the specific procedure used in this study. This is partly based on ethnographic fieldwork and numerous interviews with citizens out *in* the landscape, and partly based on taking part in the public participation process. This chapter relates action research to the interactive research method and the analytical approach employed here. The chapter is marked by a reflexive approach to the empirical process and also reflects on the various research roles which left their imprints on the empirical research.

Chapter 4 provides an exposition of the empirical evidence in the form of a series of narratives - or 'landscape narratives' - based on 10 selected interviews. The stories highlight the interviewees' representations of their landscape relationships, and attitudes to participation arising therefrom. The chapter begins with a brief description of Møn's special landscape and the natural and social conditions to which the stories relate.

Chapter 5 follows up on the landscape stories and contains a broad phenomenological study of these and other empirical material. The focus lies on the interviewee's relations to the landscape - on how they construct the landscape in the interviewees' descriptions of everyday life and how citizens through their landscape practices create and recreate the landscape as a meaningful space. The concept of place is used as an active `search term´ to uncover the interviewee's spatial relationship to the landscape and the implications in relation to the issue of participation in the political discussion about the landscape.

Chapter 6 analyzes the same empirical material again, but this time emphasizing the role which the notion of landscape as a common concern plays in people's everyday consciousness. While the emphasis in the previous chapter was on the place identities created with its starting point in the citizens' use of the landscape, the emphasis of this chapter is on the search for landscape related communities 'commons' both in and around the use of the landscape as they manifest themselves. This focus takes its starting point in these identity relationships. This approach is used to identify the potential for landscape-related citizen communities which are the basis for citizen participation in the landscape discussion.

In Chapter 7 the issue of non-participation is related to the specific case – the Møn National Park pilot project. Here the national park discourse is unfolded as it exists among non-participating citizens and "deserting" citizens. It seeks to identify how the idea of a potential national park speaks to the experiences of people already have from their everyday practices in the landscape and the political authorities. The chapter makes the ambivalence in relation to the issue of participation explicit in that it is compared to the perceptions and myths about non-participation. This is done together with the reformulations that grow out of a critical theory perspective.

Finally, Chapter 8 concludes, sums up and puts into perspective the issue of non-participation in relation to the research question. The thesis concludes that citizens are resigned concerning the issue of political participation in the landscape discussion, and that already out in the landscape there are exclusion mechanisms. This means that the choice to participate in decision making about the landscape's future is far more conflictual than one would expect. The conclusion is also that this was particularly the case in relation to the discussion about the National Park debate, and that citizen participation in this case was not perceived as a legitimate public sphere, but rather as a reproduction of existing power relations. At the same time, it is also the case that citizens, starting with their everyday lives, have some wishes concerning changes. These could have been developed to redefine the landscape as a framework within which the economic, natural and social pay consideration to a sustainable relationship to the landscape. In this respect, the conclusion is not a rejection of participation as an option for creating change, but rather a demonstration of the need to approach the issue in new ways that make some other demands to the premises of participation.

Resumé

Afhandlingen beskæftiger sig med spørgsmålet om borgernes ikke-deltagelse i borgerinddragelsesprocesser i naturforvaltningsregi. Baggrunden for dette tema er særligt den erfaring, som opstod forbindelse med borgerinddragelsesprocessen i et af de pilotprojekter, der gik forud for udpegningen af nationalparker i Danmark – Pilotprojekt Nationalpark Møn. Erfaringen herfra var et stort frafald af borgere, som deltog i den pågældende proces og en tilsvarende vanskelighed ved at appellere og rekruttere ikke-deltagende borgere til at gå ind i forløbet. Denne ph.d.-afhandling undersøger spørgsmålet om ikke-deltagelse med afsæt i en undersøgelse af borgernes landskabsrelationer, sådan som de manifesterer sig *ude* i landskabet. Ved at fokusere på indkredsningen af borgernes landskabspraksis undersøges også de holdninger til deltagelsesspørgsmålet, som relaterer sig hertil. Afhandlingen anlægger et kritisk teoretisk perspektiv på problemstillingen og søger at sætte spørgsmålet om ikke-deltagelse ind i et bredere participations- og landskabsperspektiv. Således identificeres en række barrierer og modsætninger i forhold til borgernes motivation for politisk deltagelse, og der stilles spørgsmål ved de former for rationalitetstænkning som præger meget participations-teori. Samtidigt identificeres også en række åbninger og potentialer, som lægger op til en anden form for deltagelse og landskabsdiskussion.

Det overordnede forskningsspørgsmål, som der tages afsæt i formuleres således: *Hvad er det, der konstituerer borgernes landskabsbegreb set ud fra et livsverdensperspektiv, hvad sker der med det i mødet med forskellige magtformer, og hvor ligger åbningerne og blokeringerne i forhold til at bringe det ind i det offentlige rum?*

Afhandlingen består af i alt 8 kapitler. I afhandlingens indledende kapitel rederedegøres for afhandlingens genstands- og problemfelt.

I kapitel 2 redegøres der for afhandlingens erkendelses- og videnskabsteoretiske afsæt i kritisk teori og for valget af teoretikere. Heri sættes afhandlingens tema – ikke-deltagelsen i borgerinddragelsesprocesser på natur- og miljøområdet – ind i en større landskabs- og samfundsteoretisk ramme. Der redegøres for den anvendte konceptualisering af relationen mellem krop og landskab og for nødvendigheden af en sådan tilgang i forhold til belysningen af afhandlingens problemstilling. Derudover præciseres også sammenhængen mellem det i afhandlingen valgte demokratiperspektiv og valget af et offentlighedsbegreb og de teoretiske konsekvenser for tilgangen hertil med afsæt i et "ydre" landskabs- og hverdagssperspektiv.

Kapitel 3 udgør afhandlingens metodekapitel. Her redegøres for forbindelsen mellem afhandlingens teoretiske erkendelsesinteresse og afhandlingens empiriske genstandsfelt samt for den konkret anvendte fremgangsmåde – dels baseret på etnografisk feltarbejde og en lang række interviews med borgere ude i landskabet og dels på en medvirken i dele af det offentlige deltagelsesforløb. Som en del af denne fremstilling redegøres der for relationen til aktionsforskningen og den interaktive forskningsmetode, samt for den anvendte analysestrategi. Kapitlet bærer præg af en refleksiv tilgang til det empiriske forløb og indeholder også en række refleksioner over de forskellige forskerroller, som det empiriske forløb var præget af.

Afhandlingens kapitel 4 udgør afhandlingens basisempiriske kapitel. Dette kapitel indeholder en fremstilling af det empiriske materiale i form af en række narrativer – eller 'landskabsfortællinger' - baseret på 10 udvalgte interviews. Fortællingerne fremhæver interviewpersonernes fremstillinger af deres landskabsrelationer og de holdninger til deltagelse, som udspringer heraf. Kapitlet indledes med en kort beskrivelse af det særlige mønske landskab og de eksisterende natur- og samfundsforhold, som fortællingerne forholder sig til.

Kapitel 5 følger op på landskabsfortællingerne og indeholder en bred fænomenologisk undersøgelse af disse og det øvrige empiriske materiale. Fokus ligger på interviewpersonernes landskabsrelationer – på hvordan landskabet konstrueres i interviewpersonernes hverdagsbeskrivelser, og hvordan borgerne gennem deres landskabspraksis skaber og genskaber landskabet som meningsfuldt rum. Stedbegrebet bruges som aktivt søgebegreb til at afdække det stedlige tilhørsforhold til landskabet og de implikationer, som det får i forhold til spørgsmålet om deltagelse i den politiske landskabsdiskussion.

I kapitel 6 analyseres det samme empiriske materiale igen, men denne gang med vægten lagt på den rolle som forestillingen om landskabet som fælles anliggende spiller i borgernes hverdagsbevidsthed. Mens vægten i det forrige kapitel blev lagt på de stedidentiteter, som blev skabt med afsæt i borgernes brug af landskabet, så lægges vægten i dette kapitel på søgningen efter landskabsrelaterede borgerfællesskaber ('commons') i og omkring brugen af landskabet, sådan som de måtte manifestere sig med afsæt i disse stedlige identitetsforhold. Med denne tilgang vil det blive forsøgt at indkredse potentialerne for landskabsrelaterede borgerfællesskaber og dermed også præmisserne for borgernes deltagelse i landskabsdiskussionen.

I kapitel 7 relateres spørgsmålet om ikke-deltagelse specifikt til den konkrete case – Pilotprojekt Nationalpark Møn. Her udfoldes den nationalpark-diskurs, som eksisterer blandt de ikke-deltagende og "fra-faldne" borgere, idet det søges indkredset, hvordan ideen om en potentiel nationalpark taler ind i de erfaringer, som borgerne allerede har fra deres hverdagspraksis i landskabet og med den politiske offentlighed. I kapitlet gøres ambivalensen i forhold til deltagelsesspørgsmålet eksplicit, idet denne holdes op imod en præsentation og drøftelse af forståelser og myter om ikke-deltagelsen, sammenholdt med de reformuleringer, der vokser ud af et kritisk teoretisk perspektiv.

Kapitel 8 udgør afhandlingens konkluderende opsamling og perspektivering på ikke-deltagelsesspørgsmålet i forhold til de(t) i indledningen rejste hovedspørgsmål. Afhandlingen konkluderer, at borgerne i forhold til spørgsmålet om politisk deltagelse i landskabsdiskussionen er resignerede, og at der allerede ude i landskabet og med afsæt i borgernes hverdagspraksis eksisterer nogle eksklusionsmekanismer, som betyder, at valget om at deltage i beslutningsprocesser vedrørende landskabets fremtid er langt mere konfliktfyldt, end man umiddelbart skulle forvente. Konklusionen er også, at dette blev særligt konkret i forhold til nationalparkdiskussionen, og at den til formålet arrangerede borgerdeltagelse ikke blev opfattet som en legitim offentlighed, men snarere som en reproduktion af eksisterende magt-figurer. Samtidigt er det også konklusionen, at der hos borgerne, og med afsæt i deres hverdagsliv, eksisterede nogle ønsker om forandring, som kunne have udviklet sig til redefineringen af landskabet som rammen om en både økonomisk, naturmæssig og socialt henseende bæredygtig landskabsrelation. I den henseende er konklusionen ikke en afvisning af participationen som forandringsmulighed, men derimod en påpegning af behovet for at nærme sig spørgsmålet på nogle nye måder, som også stiller nogle andre krav til præmisserne for participationen.

Kapitel 1

Indledning og problemfelt

I dette kapitel redegøres for afhandlingens baggrund og sigte samt for dens opbygning og indhold. I kapitlet skitseres desuden afhandlingens empiriske såvel som teoretiske problemfelt med henblik på at formulere en sammenhæng mellem den politiske fordring om borgernes deltagelse i landskabsplanlægningen og borgernes fravalg heraf. Endeligt redegøres der for afhandlingens opbygning og indhold.

I dag er der indenfor de fleste områder af den fysisk rumlige planlægning en konsensus omkring behovet for at involvere de lokale borgere. Inddragelsen af borgerne i planlægningen antages på én gang at bidrage til at undgå konflikter, forbedre planlægningens effektivitet og til at fremme demokratiserings- og myndiggørelsesprocesser, som rummer sin egen initierende og balanceskabende kraft. Gåden at sikre planlægningens langsigtede virkning antages med andre ord at kunne løses gennem inddragelsen af borgere, som gennem deltagelsen og dermed inkluderingen i beslutningsprocessen tilegner sig ejerskab over processen, og dermed selv gennemgår en både personlig og kollektiv transformationsproces. Ved at give borgerne mulighed for at påvirke beslutningstagningen er det opfattelsen, at dette i sig selv producerer myndiggjorte og entrapanøriske aktører, som påtager sig ansvaret for en langsigtet forandringsproces. Det har endda været fremhævet, at 'participation', som er det internationale begreb, som borgerinddragelse i reglen beskrives med, konstituerer et 'nyt paradigme' netop i den forståelse, at det gennem borgernes inddragelse er muligt at finde helt nye løsninger på en lang række af problemer og udfordringer, som planlægningen konstant konfronteres med [Chambers 1997].

Begrebet borgerinddragelse klinger i den forståelse for mange af noget godt og noget positivt. Det er blevet en handling, som man har stor tiltro til, og som er baseret på forskelllige overbevisninger, som der sjældent stilles spørgsmålstegn ved. I forlængelse af de betragtninger, som vedrører planlægningens øgede effektivitet og den overbevisning, at deltagelse i sig selv er 'en god ting' (særligt for deltagerne), fordi dette kan sikre borgernes medindflydelse på beslutningstagningen over emner, der vedrører deres eget liv, vedrører en anden overbevisning for eksempel også spørgsmålet om metoder som det redskab, der kan optimere deltagelsens succes. Det er forestillingen om, at det at 'have teknikkerne i orden' er den væsentligste måde, hvormed man kan sikre en produktiv deltagelse, fordi det ved at anvende de rigtige metodiske redskaber er muligt at optimere mulighederne for en konstruktiv og fremadrettet dialog. Dertil kommer den overbevisning, at borgere altid *vil* deltage, når de tilbydes muligheden derfor. Mens participations litteraturen ofte er vag omkring de forskellige incitamenter, der reelt vil tilskynde mennesker til at deltage i en borgerinddragelsesproces, så er den samtidigt gennemsyret af en allestedsnærværende rationalitets tankegang. Det antages, at mennesker som udgangspunkt vil vurdere det som værende til deres egen fordel at deltage, fordi de derigennem opnår fordele, der ikke alene kan sikre egne individuelle interesser, men også en forbedret samfundsmæssig udvikling i det samfund, de lever i. Som en del af denne overbevisning

er også den underliggende politiske tendens til at sammenkæde deltagelse med social ansvarlighed, og til at karakterisere borgernes fravalg af deltagelse som noget samfundsmæssigt uansvarligt.
Det deltagelsesparadigme, som her i grove træk skitseres, lader sig genfinde indenfor en lang række planlægningsområder, som vedrører forholdet mellem individ og samfund. Det er således en tilgang som bliver synligt indenfor områder som byudvikling, regionsudvikling, lokalsamfundsudvikling og det, som er denne afhandlings genstandsfelt - naturbeskyttelsesområdet, og den øgede interesse for at inddrage borgerne her. Med særligt afsæt i 1980'ernes diskussion omkring begrebet 'bæredygtig udvikling' har interessen for inddragelsen af borgerne her været karakteriseret af en ny understregning af behovet for at integrere demokrati og borgerinddragelse i natur- og samfundsplanlægningen, ud fra en tilsyneladende erkendelse af, at der er behov for en anderledes helhedsorienteret planlægning. Ud fra et bredere og større empirisk genstandsfelt er det også karakteristisk, at denne understregning skriver sig ind i et både globalt og erfaringsmæssigt større genstandsfelt.

Bæredygtig udvikling og borgerinddragelse

Som det første seriøse skridt i den retning tog den af FN nedsatte Brundtlandskommisions rapport *Vor Fælles Fremtid* (1987) afsæt i en erkendelse af, at den igennem 1970'erne erkendte miljøkrise og udviklingskrise skulle ses i lyset af en verden, som blev mere og mere delt i en fattig og en rig del. I rapporten blev det konstateret, at begge dele undergravede det fælles naturgrundlag, og rapportens konklusion var således også, at miljø og udvikling var to sider af samme sag, fordi en bæredygtig udvikling i bund og grund var et fordelingsproblem. Løsningen på gennemførelsen af en bæredygtig udvikling lå dermed også lige for i form af en mere ligelig fordeling af adgangen til jordens ressourcer, både mellem nulevende generationer indbyrdes og mellem nulevende og kommende generationer. På det grundlag fastslog Brundtlandsrapporten, at en bæredygtig udvikling handlede om et helhedssyn på den måde, at andre elementer end det rent biologiske måtte tages i betragtning. Bæredygtig udvikling havde såvel en miljømæssig, en social og en økonomisk dimension og således understregedes det, at bæredygtig udvikling var et synonym for *"en udvikling, der opfylder de nuværende behov uden at bringe de fremtidige generationers muligheder for at opfylde deres behov i fare"* [Brundtlandrapporten 1987: 51]. Som væsentligt element i forhold til at sikre en sådan udvikling fremhævedes borgernes ret til medbestemmelse i spørgsmål der vedrører natur og miljø, og rapporten påpegede dermed vigtigheden i at understøtte et politisk system, *"…som fremmer den lokale deltagelse i beslutningsprocessen"* [1987: 47].

Med sin understregning af helhedsforvaltning og borgerdeltagelse repræsenterede Brundtlandrapporten ikke alene et brud med den hidtidige ressourceudnyttelse med også med den klassiske naturbeskyttelsestankegang. Således er det blandt andet af kritikere af det hidtidige naturbeskyttelsesparadigme, og med afsæt i Brundtlandrapporten, blevet fremhævet, at dette paradigme, som også har fået betegnelsen 'det statiske naturbeskyttelsesparadigme', baserede sig på et primært naturvidenskabeligt og æstetisk naturideal, som i sin praktiske gennemførelse, og særligt i 3. verdens lande, havde ført til fattigdom og nedprioritering af de mest basale demokratiske menneskerettigheder [jf. Ghimire & Pimbert 1997: 4]. Med Brundtlandsrapporten i hånden blev der nu taget afstand fra denne tankegang, og bruddet blev gjort

endnu mere eksplicit på FN's globale konference om Miljø og Udvikling i 1992 i Rio de Janeiro [UN 1992a]. På samme måde som Brundtlandsrapporten tog denne konference ikke kun afsæt i de umiddelbare natur- og miljøproblematikker, men tog også fat i problematikkernes sociale årsagssammenhænge, herunder den sociale og politiske ulighed, der skabte et grundlæggende behov for økonomisk, social og politisk udvikling i store dele af Verden. *Rio-konferencen* ikke blot anerkendte dette behov, men satte det øverst på dagsordnen, ud fra det ræsonnement, at en mere ligelig fordeling af klodens resurser samtidig var forudsætningen for løsningen af de globale natur- og miljøproblemer. Med den hensigt at forsøge at styre den globale udvikling i en mere bæredygtig retning, mundede konferencen følgelig ud i en opfordring til de lokale myndigheder verden over om et øget samarbejde om lokale handlingsplaner og initiativer for en bæredygtig udvikling i økonomisk, miljømæssig og sociokulturel henseende – det såkaldte lokal Agenda 21 [Un 1992b].[1] Som en del af denne anbefaling pointeredes nødvendigheden af, at borgerne blev inddraget mere aktivt i den lokale bæredygtige udvikling, ud fra en opfattelse af, at lokale borgere var i besiddelse af en mere præcis viden om lokale sammenhænge – og derfor udgjorde en ressource i planlægningsarbejdet.[2]

Denne opfattelse er senere blevet fremhævet i det danske Agenda 21- arbejde:

> *"Da lokal Agenda 21 tager et lokalt udgangspunkt, er det centralt, at der drages nytte af den lokale kompetence hos borgerne via en aktiv borgerinddragelse. Borgerne har nemlig indsigt i lokalsamfundenes kultur, som er nødvendig for at planlægge for områderne" [Kommunernes landsforening og Miljø- og Energiministeriet 1998: 5].*

Således er kendetegnende for den bæredygtighedsdebat, som Brundtlandsrapporten og Rio-konferencen kan ses som en forløber for, at den også i en vestlig kontekst har været med til at sætte fokus på forholdet mellem borgere og statsstyret naturforvaltning. Siden *Rio-konferencen* har vi været vidne til et skifte hen imod en mere participatorisk form for planlægning på det natur- og miljøpolitiske område i form af en planlægning, som i højere grad end tidligere sigter på at involvere borgerne direkte i planlægningen og reguleringen af den natur og det miljø, som de selv er en del af. Mens tanken om demokrati og borgerinddragelse i 1960'erne og 1970'erne var stort set ikke-eksisterende eller opretholdt en marginaliseret status indenfor naturforvaltningen, så er tanken, i takt med, at natur og miljøspørgsmål i stigende grad er blevet et statsligt anliggende, blevet indvævet i en bredere globalisering kendetegnet af en række internationale konferencer, konventioner og aftaler, som også Danmark løbende har tiltrådt [jf. Læssøe 1992: 2]. Stort set alle har kunnet tilslutte sig borgernes aktive inddragelse som en del af "svaret" på de globale miljø- og udviklingsproblemer, og i god overensstemmelse med Brundtlandsrapportens betoning af demokratiet og nødvendigheden af sociale og kulturelle omvæltninger er det i årene omkring udgivelsen af rapporten muligt at iagttage, hvordan man på en række områder inden for den danske natur- og miljøforvaltning

1 Agenda 21 betyder "dagsorden for det 21. århundrede" for den fælles indsats for at skabe en bæredygtig udvikling. Ved konferencen vedtog stats- og regeringschefer fra 181 lande et handlingsprogram for det 21. århundrede.

2 På Rio-konferencen opstilledes ialt fem pejlemærker i forhold til realiseringen om en mere bæredygtig udvikling. Et af disse pejlemærker var 'aktiv borgerinddragelse'.

begynder at forholde sig til spørgsmålet om borgernes aktive inddragelse [jf. Læssøe 1992: 2].[3] Denne ændring lader sig også identificere som en udvikling, der i stigende grad har gjort borgerinddragelse til en *forudsætning* for planlægningen [jf. Hansen & Clausen 2003: 10]. I takt med, at planlægningen har erkendt, at den ikke alene kan stå for en udvikling, der lever op til de udtrykte intentioner om mere natur- og miljøbeskyttelse, er det i stigende grad blevet nødvendigt, at borgerne deltager i og tager ansvar for denne udvikling, og selve globaliseringen af naturbeskyttelsen og herunder særligt understregningen af visionen om en bæredygtig udvikling har været kraftigt medvirkende til at betone nødvendigheden af en øget borgerinvolvering [ibid.].

Samtidigt, og som en bemærkelsesværdig modsætning hertil, er der også opstået et øget behov for *legitimering,* som ikke mindst er blevet understreget af statens nye rolle som naturens beskytter. Således er det også karakteristisk, at borgerne parallelt med, at miljøspørgsmål har fået stigende politisk prioritet, og tidligere politisk svage miljøorganisationer har vokset sig stærkere, oplever den stigende statslige regulering af naturen som indgreb i den personlige frihed og med et stigende modtryk fra lokalbefolkninger over alt i verden til følge [jf. Hansen & Clausen 2003: 10-11]. I overensstemmelse hermed er kendetegnende for participationsinteressen også, at skridtet fra generelle formaninger og den overordnede enighed til strategiudvikling og gennemførelse af konkrete folkeinvolverende initiativer har været stort [jf. Læssøe 1992: 2]. Én ting er at fremhæve nødvendigheden af borgernes deltagelse. Noget andet er spørgsmålet om, *hvordan* sammenhængen mellem bæredygtighed og borgernes aktive deltagelse rent faktisk skal fortolkes og operationaliseres [ibid.]. Konflikter relateret til den stigende modsætning, som mange lande har oplevet mellem offentlige myndigheders planlægning på natur- og miljøområdet og forskellige berørte befolkningsgrupper, er tydelige eksempler på det.

Erfaringer med borgerinddragelse indenfor dansk naturbeskyttelse

I dansk regi er de to nok mest kendte eksempler på diskrepansen mellem forvaltningsretorik og konkret handling beslutningsprocesserne frem til beslutningen omkring hhv. genopretningen af Skjern Å (1987-1999) og underskrivelsen af den såkaldte Stadedeklaration (fælles mellemstatslig forvaltningsplan for Vadehavsområdets beskyttelse), som Danmark underskrev i 1997 sammen med Holland og Tyskland. I begge disse sager eksisterede der på det retoriske plan et stærkt udtrykt ønske om at inddrage borgerne i planlægningen, og i begge tilfælde benyttede staten sig af de borgerinddragelsesmetoder, som for en stor dels vedkommende skulle komme til at karakterisere borgerinddragelsen i den fysiske planlægning i Danmark: interesseorganisationernes formelle inddragelse i rådgivende udvalg og brugergrupper samt høringer og offentlige møder. Når det drejede sig om den mere konkrete og substantielle inddragelse, førte planlægningen imidlertid i begge sager, reelt til en legitimering af allerede i forvejen vedtagne planer og til en afkobling af de lokale deltagere [Svennevig & Clausen 2003]. Denne legitimering blev i begge

3 Brundtlandsrapporten var f.eks. den direkte anledning til regeringens initiativer til styrkelse af folkeoplysningen vedrørende bæredygtighedsproblematikken i 1989. I de to statslige projekter "Vor Fælles Fremtid" og "Grønne Kommuner" blev inddragelsen og samarbejdet med borgerne gjort til en central dimension i forsøget på at fremme den bæredygtige udvikling på lokalt niveau [Læssøe 1992: 56].

sager gennemført ved en udpræget ekspertliggørelse af de respektive beslutningsprocesser og ved at følge de traditionelle kooperative mønstre for inddragelse af etablerede organisationer. I forhold til det sidste indebar denne deltagelsesmodel, at bindeleddet i mellem befolkning og myndigheder var organisationerne, og at arbejdsgrupper og rådgivende udvalg var de offentlige fora, som dannede den officielle ramme om diskussionen. Samtidigt indebar denne inddragelsesmodel, at dialogen udviklede sig til at være en ekspertbaseret dialog, som først og fremmest handlede om at definere den videnskabelige sandhed om naturen. I de konkrete sager blev dette tydeligt ved, at repræsentanter for den statslige naturforvaltning og NGO'er blev styrende for dialogen, som dermed blev præget af en overvejende naturteknisk rationalitet. Samtidigt blev den sociale konsekvens af denne ekspertliggørelse, at de borgere, som ikke var i besiddelse af organisationernes videnskabelige og retoriske kompetencer, blev marginaliserede i de politiske processer. Uden ekspertviden eller forankring i organiserede interesser havde lægfolk ikke store chancer for at gøre sig gældende i en dialogform, hvor den almindelige politiske samtale måtte vige pladsen for forhandlingsøkonomiens rationelle diskurser. Det begreb, bæredygtig udvikling, som kunne have været gjort til genstand for en demokratisk samtale, blev i stedet en pre-determinerende dagsorden, idet begrebet i vid udstrækning blev fortolket i overensstemmelse med en mere statisk og naturvidenskabelig opfattelse af naturbeskyttelse. I begge tilfælde var konsekvensen således også, at det, der i udgangspunktet blev beskrevet som demokratiske processer, ikke reelt åbnede op overfor en demokratisk dialog, men i stedet udviklede sig til massive og årelange konflikter mellem borgere og miljømyndigheder [jf. Svennevig & Clausen 2003].

Håndteringen af beslutningsprocesserne frem til beslutningen og genopretningen af Skjern Å og underskrivelsen af Stadedeklarationen kan ses som danske eksempler på en forvaltningstradition, som i stigende grad er kommet til at befinde sig i dilemmaet mellem styring og legitimering. På den ene side opstår der i takt med 1980'ernes og 90'ernes statslige naturindgreb et stigende behov for at sikre forvaltningens legitimitet, hvorfor myndighederne søger at inddrage og delagtiggøre borgerne i planlægningen [jf. Hansen & Clausen 2003: 10]. På den anden side eksisterer der et øget behov for at fastholde styringen over naturen og dermed også over demokratiets faktiske rækkevidde, hvormed myndighederne i de konkrete sager er blevet kritiseret for ikke reelt at have inddraget borgerne. I de konkrete sager havde de anvendte borgerinddragelsesmetoder som væsentligste funktion at fungere som værktøjer til at fastholde denne balance mellem legitimitet og styring. I begge tilfælde medførte den konkrete håndtering af denne balancegang imidlertid, at planlægningen utilsigtet kom til at producere de samme problemstillinger, som den eksplicit forsøgte at undgå [jf. Hansen & Clausen 2003: 10].

Erfaringerne fra Danmark hverken *var* eller *er* unikke. Overalt på kloden oplevedes op gennem 1990'erne øgede konflikter mellem statslige naturbeskyttelses-initiativer og lokalbefolkninger, som demonstrerede, at introduktionen af begrebet om bæredygtig udvikling måske nok udfordrede den klassiske naturbeskyttelsestanke i teoretisk forstand, men at det stillede sig langt vanskeligere i forhold til den praktiske gennemførelse. Således viste mange naturbeskyttelsesprojekter sig fortsat overvejende at være orienteret efter æstetiske og biologiske kriterier og ikke efter et bredere og mere helhedsorienteret bæredygtighedsbegreb [jf. Ghimire & Pimbert 1997]. Samtidigt fik erfaringerne dog heller ikke lov til at stå uset hen. I forhold til den internationale naturbeskyttelse kom de til at afspejle sig retorisk inden for en række konventioner og programerklæringer, som viste særlig opmærksomhed overfor en mere aktiv og reel inddragelse af borgerne i natur- og miljøforvaltningen. Dette var ikke mindst tilfældet i 1998 i form

af FN's Århus-konvention[4], som Danmark underskrev samme år, og som kan ses som en offentlighedskonvention, der handler om grundlæggende demokratiske principper. Udmøntet i de tre søjler; adgang til viden, ret til at deltage i beslutninger på miljøområdet og retten til at klage og få afgørelser prøvet ved domstol, har konventionen som formål at give befolkningen mulighed for at deltage i demokratiet på miljøområdet [Miljøstyrelsen, 1998]. Samtidigt stiller konventionen også krav til, at inddragelsen sker på et tidligt tidspunkt. I konventionen fremgår det således at: *"Hver part sørger for, at offentligheden inddrages tidligt i processen, mens alle muligheder stadig er åbne og effektiv offentlig deltagelse kan finde sted"* [Miljøstyrelsen, 1998]. Implementeringen af Århuskonventionen har da også medført en række ændringer i den danske miljølovgivning.[5] Ifølge Naturbeskyttelsesloven (§ 60b) er det f.eks. nu et krav, at offentligheden ved sager af større betydning, skal informeres og inddrages i beslutningsprocessen, og på samme måde er der også indenfor de veletablerede internationale naturbeskyttelsesorganisationer kommet øget fokus på spørgsmålet om borgerinddragelse. Det er således også i dette både historiske og internationale lys, at man skal forstå understregningen af det demokratiske element i forbindelse med det seneste skud på stammen i forhold til borgerinddragelse i dansk naturbeskyttelsesregi - etableringen af en række danske nationalparker. Samtidigt er det også her, at modsætningen mellem styring og legitimering bliver særlig tydelig, og dette ikke mindst i forhold til spørgsmålet om borgernes fravalg af deltagelse.

Danske nationalparker

I efteråret 2002 bekendtgjorde daværende miljøminister Hans Chr. Schmidt, at han, med afsæt i det såkaldte *Wilhjelm-udvalgs* anbefalinger om udpegningen af et antal *nationale naturområder*, ville invitere en række statsskovdistrikter, kommuner og amter til at byde ind på et antal *pilotprojekter* [Miljøministeriet; 080802]. Formålet med disse pilotprojekter skulle være, at disse over en to-årig forsøgsperiode og med afsæt i et samarbejde mellem myndigheder, interesseorganisationer og private, skulle forsøge at kaste lys over mulighederne for etableringen af nationalparker i Danmark. De udpegede områder skulle alle repræsentere en særlig bevarings- og bemærkelsesværdig natur, som gennem udpegningen skulle sikres bedre beskyttelse og udviklingsmuligheder. Samtidigt betonede miljøministeren også fra starten, at en forudsætning for, at et område kunne blive udpeget til pilotprojekt, var, at der var lokal opbakning og deltagelse, og at det var borgerne selv, som skulle byde ind med deres definition af indholdet i, hvad en nationalpark kunne være. "Guleroden", som blev fremlagt, var et samlet beløb på 20 millioner kroner, til fordeling mellem 2-3 pilotprojekter, og på baggrund af miljøministerens invitation bød en række statsskovdistrikter, kommuner og amter ind på pilotprojekterne med mere eller mindre omfattende projektbeskrivelser. Efter et længere, og til tider kaotisk og problematisk udskillelsesløb – hvor både antallet af endeligt udpegede pilotprojekter

4 39 lande skrev under på Århus-konventionen, i forhold til hvis tilblivelse Danmark, som navnet antyder, spillede en særdeles aktiv rolle.

5 Disse lovændringer, som fremgår af 'Lov om ændring af visse miljølove' Lov nr. 447 af 31. maj 2000, skal sikre, at dansk lovgivning lever op til kravene, som stilles i Århuskonventionen

og det til formålet afsatte rådighedsbeløb blev fordoblet[6] – udpegede Hans Chr. Schmidt i løbet af 2003, i alt syv pilotprojekter – først Møn, Mols Bjerge og Lille Vildmose og siden hhv. Grib Skov og Esrum Sø i Nordsjælland, den danske del af Vadehavet, området omkring klithederne i Thy og havområdet omkring Læsø. Disse syv pilotprojekter fik under ledelse af lokalpolitiske styregrupper, til opgave, frem til sommeren 2005, dels at undersøge *interessen* for en evt. kommende nationalpark i deres respektive område, dels at formulere nogle *visioner* for, hvad en sådan skulle indeholde, og hvad den kunne bruges til. Ved siden af de ministerudpegede områder – herefter kaldet de "*officielle pilotprojekter*" – besluttede Friluftsrådet at finansiere yderligere fire pilotprojekter – herefter kaldet de "*Uofficielle pilotprojekter*". Disse områder var hhv. Skjern Å dalen i Vestjylland, Søhøjlandet i Østjylland, området omkring Lejre og Roskilde Fjord, og Åmosen på Vestsjælland, hvorved der reelt kom elleve områder i spil (se figur 1).

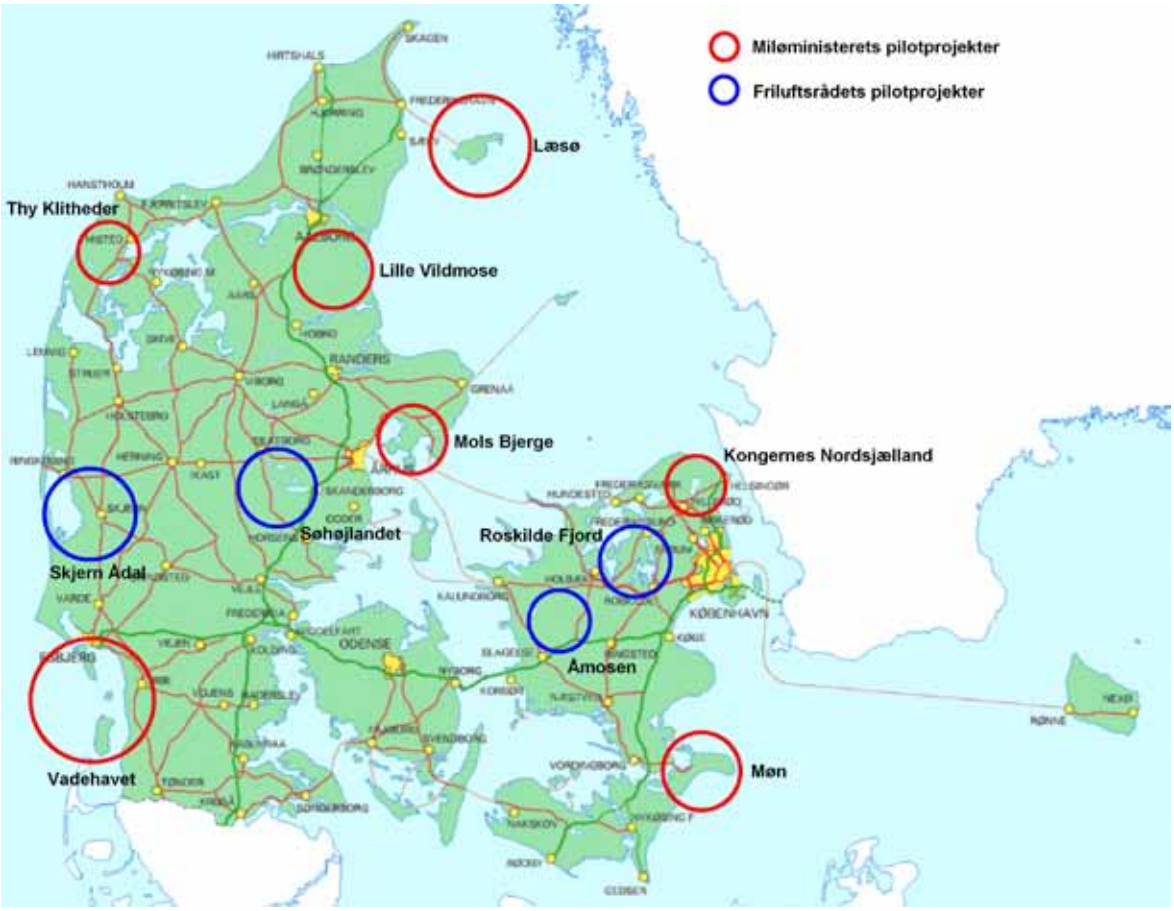

Figur 1: *Henholdsvis de af Miljøministeriet og Friluftsrådet udpegede nationalpark-pilotprojekter.* [Kort: Hans Peter Hansen].

Både set med naturforvaltningsbriller og ud fra et demokratisk perspektiv, var ministerens initiativ et både omfattende og et enestående eksperiment. Det "omfattende" bestod i, at der var tale om flere – i dansk

6 *Friluftsrådet* "blandende" sig med et tilbud om at supplere Miljøministerens 20 millioner med yderligere 20 millioner, mod at antallet af endelig udpegede pilotprojekter blev fordoblet.

målestok – store geografiske områder, hvor forskellige forvaltningsniveauer og offentlige institutioner skulle samarbejde. Det "enestående" bestod i, at meget lidt tilsyneladende var bestemt på forhånd, og at borgerne blev tildelt en hidtil uset medindflydende rolle på planlægningens indhold og udformning. Ud over påpegningen af den betingelse, at udlægningen af nationalparker først og fremmest skulle sikres med lokalt ansvar og initiativer, kundgjorde miljøministeren også, at udpegningen af pilotprojekter ville blive direkte afvist i de tilfælde, hvor der var for stor lokal uenighed [Miljøministeriet 2002a]. Således stod myndighederne, på stats-, amt- og kommuneniveau, som følge deraf, overfor at udvikle og gøre brug af – i en dansk naturforvaltningspraksis – helt nye demokratiske planlægnings- og samarbejsformer i et omfang, som man ikke før havde set. I den forstand kan nationalparkprocessen, sådan som den var tilrettelagt indenfor rammerne af de igangsatte pilotprojekter, beskrives som et forsøg på at skabe en såkaldt 'bottom-up' planlægningsproces med henblik på at belyse mulighederne for etableringen af eventuelt kommende nationalparker.

Hvordan målsætningerne om bedre naturbeskyttelse og borgerinddragelse skulle realiseres var til gengæld åbent formuleret. Der blev ikke stillet krav om, på hvilken måde naturen skulle sikres udviklingsmuligheder, i den forstand at der ikke blev givet nogen overordnede anvisninger på, hvordan den biologiske mangfoldighed skulle styrkes, og hvilke målsætninger der skulle opfyldes. Det var også op til de enkelte pilotprojekter selv at trække grænserne for de potentielle nationalparkområder, som derved i udgangspunktet var geografisk uafgrænsede. På samme måde var også målsætningen om lokal opbakning åbent formuleret. I ministerens udmeldinger var der i princippet ingen formuleringer, som borgerne ikke kunne få indflydelse på, men til gengæld var der heller ingen præciseringer af, hvilke forhold der skulle bestemmes centralt. I hvilken udstrækning borgerne skulle inddrages, og hvor stor magt de reelt skulle tildeles, blev ikke meldt klart ud, og der blev dermed heller ikke formuleret hverken retningslinier eller succeskriterier for borgerinddragelsen. I stedet blev det overladt til de respektive statsskovdistrikter i samarbejde med amter og kommuner at beslutte, hvordan borgerinddragelsen skulle ske. Denne mangel på overordnet strategi for de enkelte pilotprojekter, fik undervejs betegnelsen 'det blanke papirs strategi'.

Fra OECD til Wilhjelmrapport

Selve afsættet for udpegningen af den række af pilotprojekter, som havde direkte afsæt i *Wilhjelm-udvalgets* anbefalinger, tog for sit vedkommende selv afsæt i den internationale opprioritering af biodiversitetsproblematikken, herunder en tidligere analyse af dansk naturforvaltning gennemført af OECD. Denne analyse konkluderede, at de danske problemer med at opfylde internationale standarter for bevarelsen af en høj biodiversitet hang sammen med, at der i Danmark ikke var ret mange større sammenhængende naturområder, som blev administreret efter den internationale naturbeskyttelsesorganisation IUCN's, (International Union for Conservation of Nature & Natural Ressources) – strengeste kriterier. Disse kriterier, de såkaldte kategori I og II kriterier, omfattede retningslinjerne for naturbeskyttelsesområder, som blev forvaltet i overenstemmelse med økosystemsbeskyttelse og rekreation og uden nogen form for udnyttelse eller erhverv [IUCN 1994a], og i dansk sammenhæng blev tilstedeværelsen af sådanne områder vurderet som værende for få. Som løsning på problemet foreslog OECD på den baggrund, at Danmark burde undersøge muligheden for at etablere et netværk af nationalparker, som kunne inkludere nogle af de mest værdifulde økosystemer i landet [OECD 1999/2000]. Disse meldinger førte til nedsættelsen af et udvalg

(Wilhjelmudvalget)[7], der, som led i forberedelserne til FN-topmødet *'Rio +10'*[8], skulle udarbejde et grundlag for en national handlingsplan for biologisk mangfoldighed og naturbeskyttelse [Wilhjelmudvalget, 2001: 13]. Det var således også dette udvalgsarbejde, der mundede ud i Wilhjelmrapporten, som blev offentliggjort i august 2001 [Wilhjelmudvalget 2001: 106].[9] I sin anbefaling til regeringen foreslog Wilhjelmudvalget ialt 6 sideordnede indsatsområder for fremtidens danske naturpolitik. Et af disse punkter, punkt 2 med overskriften 'mere natur og bedre sammenhæng', gik på, at der blev etableret nogle såkaldte "nationale naturområder" med den hensigt netop at skabe *større sammenhængende naturområder* [Wilhjelmudvalget 2001: 46]. I beskrivelsen af behovet for sådanne større sammenhængende naturområder fremgik det, at disse havde en dobbelt hensigt. Dels skulle områderne *"…etableres for at øge natur- og halvkulturarealerne, således at der opnås større sammenhæng imellem arealerne. Etableringen vil sikre kontinuiteten, således at en gunstig bevaringsstatus for naturtyperne og arterne opnås".* Og endvidere skulle *"…områderne medvirke til at forbedre friluftsmuligheder for befolkningen"* [Wilhjelmudvalget 2001: 48].

I forlængelse af denne ønskværdige udviklingsdimension anbefalede Wilhjelm-udvalget, at de potentielle områder skulle *"udpeges og afgrænses som led i regionplanlægningen under inddragelse af lodsejere, lokalbefolkning og de berørte kommuner"* [Wilhjelmudvalget 2001: 48]. Denne anbefaling var i overensstemmelse med rapportens 5. indsatsområde, 'Bedre samspil mellem lokale og nationale interesser i naturen', hvor det anbefaledes, at der blev udviklet en strategi for, hvordan lokalområderne i højere grad kunne inddrages i beslutningsprocessen [Wilhjelmudvalget 2001: 69]. Afsættet for denne understregning var grundlæggende en konstatering af nødvendigheden af et lokalt engagement i forhold til at nå de natur- og miljøpolitiske målsætninger. Dette ud fra den opfattelse at:

> *"Særligt det lokale engagement i natursagen er afgørende for at projekter kan gennemføres og at flere resultater kan opnås i kraft af flere parters aktive deltagelse. En fremtidig strategi for naturbeskyttelse og forvaltning bør således søge at fremme det lokale engagement på naturområdet, blandt andet gennem understøttelse af lokale initiativer og ved at skabe incitamenter for såvel de lokale myndigheder som for den enkelte borger og lodsejer til en øget indsats på området. En vigtig forudsætning for lokalsamfundets brede engagement i naturbeskyttelsen er, at der skal være god overensstemmelse mellem interessen for at beskytte naturen på den ene side og interessen for at benytte naturen på den anden side. Initiativer skal være til gensidig gavn og skabe bredt lokalt engagement og udvikling. Tilsvarende er det en vigtig forudsætning for, at lokale synspunkter kan slå igennem på nationalt niveau at nationale interesser og internationale forpligtelser respekteres lokalt. Der er således behov for at arbejde med, hvordan de yderste lokale led kan inddrages og i højere grad delagtiggøres i arbejdet med naturbeskyttelsen, herunder udvikle modeller for bedre dialog mellem det lokale og det nationale niveau"* [Wilhjelmudvalget 2001: 68-69].

---

7 Udvalget tog navn efter udvalgets formand, den tidligere industriminister Nils Wilhjelm.

8 FN topmødet Rio +10 blev afholdt i august 2002 i Johannesburg, Sydafrika.

9 Udvalgets medlemmer bestod af et bredt spekter af repræsentanter for erhvervs-, naturbruger- og naturbeskyttelsesinteresseorganisationer i Danmark, og således deltog 35 medlemmer som repræsentanter for jordbrugs- og fiskerierhvervene, natur- og friluftsorganisationer, forskningsinstitutioner, berørte myndigheder m.m [Wilhjelmudvalget 2001: 106].

Som reaktion på Wilhjelm-udvalgets anbefalinger, indikerede regeringen i en pressemeddelelse d. 8. august 2002, med overskriften *'Danmarks natur – ansvaret for at beskytte den og glæden ved at benytte den'*, at den planlagde at iværksætte nogle pilotprojekter forud for en evt. udpegning af 'nationale naturområder' [Miljøministeriet 2002b]. Oprettelsen af nationale naturområder, indgik som et af punkterne i regeringens fremlagte *9-punktsprogram for Danmarks natur*, og af punkt 5 i dette program fremgik det, at regeringen ønskede, at der skulle etableres en række pilotprojekter. Bevæggrunden herfor blev præciseret ud fra en opfattelse af, at:

> *"Naturen skal have bedre plads til at udvikle sig inden for større sammenhængende områder, som vil kunne skabe bedre sammenhæng og dynamik i naturen. Det betyder også, at vi som borgere skal have muligheder for at opleve og have adgang til en mere storslået og vild natur i dele af landet, hvor der er natur af særlig stor betydning for os – nationalt og internationalt. Sådanne områder vil også kunne bidrage positivt til udviklingen i lokalområdet, fx af turisterhvervet. Regeringen tager derfor initiativ til udvikling og etablering af nogle pilotprojekter med nationale naturområder på land og til havs"* [Wilhjelmudvalget 2001:4].

I forlængelse heraf blev det yderligere som noget centralt understreget at:

> *"Projekterne bygger på frivillighed og lokalt initiativ frem for direktiver og store udvalgsarbejder. Det lokale engagement vil ligeledes være afgørende for hvilket indhold pilotprojekterne skal have. Det kan være afprøvning af forskellige samarbejdsmodeller og drøftelser af indholdet i beskyttelse og benyttelsen af området og af tilgrænsende områder. Det kan også være analyser og kortlægning af naturforholdene, planlægning af omfanget og placeringen af publikumsfaciliteter eller forslag til markedsføring"* [ibid].

Dermed fremgik det af beskrivelsen, at den politisk beskrevne målsætning for nationalpark-pilotprojekterne, i tråd med Wilhjelmudvalgets anbefalinger, var to-delt. Dels var målsætningen at sikre steder, hvor naturen kunne udvikle sig. I denne målsætning lå også indbygget en udviklingsdimension for lokalområdet, om end denne ikke var beskrevet mere konkret end refererende til de udviklingsmuligheder, der kunne ligge i turismen. Dels skulle pilotprojekterne bygge på frivillighed og borgerinddragelse, og der sigtedes mod en eksperimenterende tilgang i form af afprøvelsen af forskellige borgerinddragelsesmodeller og løsninger i de forskellige pilotprojekter. I ministerens henvendelse til potentielle pilotprojektområder blev det som nævnt mere konkret formuleret, at målsætningen og betingelsen for overhovedet at blive udpeget, både som pilotprojekt og senere som nationalpark afhang af, at lokalbefolkningen skulle være involveret i beslutningsprocessen [Miljøministeriet 2002a]. Borgerinddragelse blev derved, på en hidtil uset måde inden for dansk naturforvaltning, stillet op som et decideret succesparameter for regeringens naturpolitik, og ord som 'medejerskab' og 'lokal forankring' skulle efterfølgende blive gentaget i et væld af sammenhænge:

> *"Kodeordet er medejerskab. Kun ved at give danskerne medindflydelse og muligheder kan vi skabe den mangfoldighed af løsninger, som naturen har behov for. Nu og i fremtiden. Der er brug for*

løsninger både på nationalt og på lokalt plan. Men uanset størrelsen skal hver eneste opgave også forankres lokalt. Samspillet mellem borgerne og myndighederne skal gøres bedre – tillid skaber de bedste og mest holdbare løsninger. For naturen. For de som holder af naturen. For de som lever af naturen" [Miljøministeriet 2002a].

Borgerinddragelse i danske pilotprojekter

Den politiske fremhævelse af borgerinddragelsens nødvendighed i forhold til en fremtidig naturforvaltning af danske nationalparker kan umiddelbart ses som en foreløbig dansk kulmination på omtalte nye internationale deltagelsesparadigme. Den kan både ses i lyset af tidligere massive og årelange magtkampe mellem lokalbefolkning og myndigheder i forbindelse med naturbeskyttelsessager og af den internationale stadigt mere markante understregning af nødvendigheden af øget borgerinddragelse indenfor natur og miljøområdet. Således blev ikke mindst Århuskonventionens anden søjle – kravet om, at offentligheden inddrages ved konkrete beslutninger af betydning for miljøet, understreget i forbindelse med Wilhjelmudvalgets analyse af naturtilstanden i Danmark, hvor nødvendigheden af et bedre samspil mellem myndigheder og borgere i den konkrete naturpolitik indgik blandt udvalgets anbefalinger til fremtidens danske naturpolitik [Wilhjelmudvalget 2001: 68]. I forhold til deltagelsesaspektet udgjorde Wilhjelmudvalgets udmelding desuden en milepæl i den forstand, at den specifikt anbefalede, at der udvikledes en strategi for, hvordan lokalområderne i højere grad kunne inddrages og engageres i naturbeskyttelsesarbejdet[10], og idet der for første gang blev skabt en bred politisk forståelse for dialogens vigtighed og betydningen af et lokalt engagement i naturforvaltningen. Denne forståelse blev efterfølgende og ved flere lejligheder gentaget af regeringen og oppositionen og i forbindelse med de revitaliserede tanker omkring etablering af nationalparker i Danmark understregede miljøminister Hans Christian Schmidt ved flere lejligheder og med direkte henvisning til tidligere konflikter mellem lokale og centrale miljømyndigheder[11] nødvendigheden af at inddrage borgerne. Med opfordringen til, at det var borgerne selv, som skulle byde ind med deres definition af, hvad indholdet i en nationalpark kunne være, tegnede nationalparkudviklingen dermed til at blive et anderledes unikt demokratisk eksperimentarium for udvikling af nye former for offentlig planlægning i samspil mellem direkte berørte borgere og myndigheder.

Følgeforskningen

I en dansk forskningssammenhæng har der parallelt med udviklingen af landskabsplanlægningen henimod en øget opmærksomhed overfor for integreringen af en participationstilgang eksisteret en stigende samfundsvidenskabelig interesse for dette felt [jf. Læssøe 1992; Svennevig 1996; Agger & Nielsen 1997;

10 Udvalget nævner i denne forbindelse en række konkrete eksempler som folkehøringer, køkkenbordssamtaler, brugerråd, lokal agenda 21-arbejde, gennemførelsen af LEADER+ og demonstrationsprojekter under MVJ-ordningen.

11 Hans Chr. Schmidt er selv fra Sønderjylland og gjorde ved flere lejligheder opmærksom på de dårlige erfaringer fra Vadehavet.

Balleby et. al 1998; Clausen 2002; Nielsen & Nielsen 2002]. Interessen har her ligget - dels på forholdet mellem borgere og myndigheder og de måder, hvormed participationen reelt er blevet håndteret på – dels på udviklingen af og eksperimenteringen med alternative metoder, der kunne bidrage til nogle bedre måder at inddrage og sikre borgerne medindflydelse på. Det var således også det unikke i det pågældende borgerinddragelseseksperiment i forbindelse med udpegningen af en række potentielle nationalparker i Danmark, der i 2002 fik professor Peder Agger og professor Kurt Aagaard Nielsen, fra det daværende *Institut for Miljø, Teknologi & Samfund* – det nuværende *Institut for Miljø, Samfund & Rumlig Forandring – Roskilde Universitetscenter*, til at søge om en bevilling til at etablere en følgeforskning på forløbet. Til det formål blev der etableret et netværk under overskriften *Forskningscenter for Demokrati & Naturforvaltning,* og i forhold til intentionen var én ph.d.-finansiering allerede etableret i samarbejde med *Danmarks Miljø-undersøgelser.* Under overskriften *Demokrati & Naturforvaltning* søgte og fik Cand. Tech. Soc. Hans Peter Hansen i efteråret 2002 det opslåede stipendium, men ét enkelt ph.d.-projekt stod imidlertid ikke i forhold til omfanget af det af det igangsatte eksperiment. Med *Forskningscenter for Demokrati & Naturforvaltning* som forskningsfaglig ramme, søgte de to professorer derfor at rejse midler hos *Statens Samfundsvidenskabelige Forskningsråd* og *Statens Humanistiske Forskningsråd* til etableringen af yderligere tre ph.d.-forløb, som skulle dække hhv. et socioøkonomisk perspektiv, et etnologisk perspektiv og et biologisk perspektiv på eksperimentet. Også gennem et samarbejde med *Skov- og Naturstyrelsen*, og senere *Friluftsrådet* blev der forsøgt etableret en forskningsfinansiering.

Ansøgningerne til forskningsrådene og Friluftsrådet udløste midler til etableringen af yderligere et ph.d.-stipendiat til undertegnede til start medio 2003. På trods af en principiel forståelse for vores argumenter for at dokumentere pilotprojekterne, var det ikke umiddelbart muligt at etablere økonomisk støtte til et egentlig program. Skov- og Naturstyrelsen virkede ikke interesseret i et sådant program, idet uklarheder om hele nationalprojektets formål og rammer var den begrundelse, som blev givet hertil. Først i efteråret 2003 lykkedes det, med økonomisk støtte fra Friluftsrådet, at få etableret et tredje ph.d.-forløb, hvormed biolog Esben Tind den 1. december 2003 kunne påbegynde en følgeforskning af pilotprojekterne med særligt fokus på de friluftsmæssige og naturæstetiske aspekter. Det lykkedes ikke at rejse støtte til undrsøgelserne af et ellers planlagt socio-økonomisk perspektiv, men siden støttede Friluftsrådet også professor Kurt Aagaard Nielsens og lektor Birger Steen Nielsens forskning i udviklingen og styrkelsen af borgerinddragelsen med konkret afsæt i pilotprojekterne.

Netværket *Forskningscenter for Demokrati & Naturforvaltning* kom til at udgøre et koordinerende og vidensudvekslende forum, for os, som fulgte nationalparkudviklingen, men også for andre forskere med interesse i temaet *demokrati & naturforvaltning*. Arbejdsfordelingen mellem os, blev defineret af vores forskellige fagteoretiske baggrunde og erfaringer, af de forskellige metoder vi benyttede os af, samt af vores specifikke erkendelsesmæssige interesse i følgeforskningen. Fælles for vores arbejde blev til gengæld, at vi alle fik pilotprojekt Møn som vores hovedcase. Møn kom således til at udgøre en fælles og værdifuld referenceramme, både i vores indbyrdes diskussioner og i vores praktiske arbejde, hvor vi i forskellige sammenhænge kunne hjælpe hinanden. På det mere overordnede teoretiske plan kom fokus for alle desuden til at ligge på *spændingsfeltet* i trekanten mellem *individ, samfund* og *naturgrundlaget* i al sin indholdsmæssige og rumlige mangfoldighed.

Derudover kom vi også på det mere udadvendte plan til at benytte os af vores forskningsfællesskab. Vi påtog os, i det omfang vi havde ressourcer til det og fandt det nødvendigt og foreneligt med vores egen forskning og integritet, i et mindre omfang forskellige konsulentopgaver, som rakte udover pilotprojekt Møn. Bl.a. afholdt vi den første konference om nationalparkudviklingen i efteråret 2004, med det formål at skabe en samlet status på de enkelte pilotprojekters konkrete planer og problemer. Derudover påtog vi os også på opfordring opgaven med at facillitere visionsudviklende møder for de politiske styregrupper, ikke kun på Møn, men også i Nordsjælland og i Vadehavet.

Endeligt, og med afsæt i den her nævnte følgeforskning i regi af *Forskningscenter for Demokrati & Naturforvaltning* til det beskrevne naturforvaltningseksperiment, kom forskningsnetværket både direkte og indirekte til at støtte og bidrage til en række studenterprojekter, på RUC såvel som på andre uddannelsesinstitutioner bl.a. KVL og KU. Fælles for alle disse projekter er, at de i kortere eller længere tid har fulgt et eller flere af de igangsatte pilotprojekter, samt i visse tilfælde været direkte involveret i dele af enkelte pilotforløb. Der eksisterer således en omfattende dokumentation af nationalparkudviklingen, om end kun undtagelsesvist i publiceret form. Foreliggende afhandling kan naturligvis ses som et – forhåbentligt kvalitativt – bidrag til denne dokumentation. Det, der imidlertid adskiller denne analyserapport fra de fleste delanalyser, er, at den i sin tilgang til indkredsningen af borgerinddragelsen har et andet og mere indirekte perspektiv.

Demokrati & planlægning

Hovedformålet i *min* forskning i forhold til pilotprojekteksperimentet, var lige fra begyndelsen ønsket om at etablere viden om, hvordan en bedre og mere demokratisk forankret planlægningsform kunne udvikles på det naturpolitiske område. Med afsæt i den hidtidige planlægning, herunder ikke mindst de demokratiske og kommunikative problemstillinger, som meldte sig i naturforvaltningen i 1990'erne, og som jeg i tidligere forskningsprojekter havde beskæftiget mig med, var det tilsvarende, i forhold til min forskningsmæssige tilgang til nationalparkspørgsmålet, nærliggende at vælge spændingsfeltet mellem *demokrati og planlægning* som mit tematiske genstandsfelt. Dette tematiske genstandsfelt har i øvrigt været fælles for flere af de forskellige forskningsprojekter tilknyttet *Forskningscenter for Demokrati & Naturforvaltning*, men her belyst fra vores respektive teoretiske og hhv. mikro- eller makroorienterede udgangspunkter. I nærværende projekt var perspektivet et mikroorienteret perspektiv, idet hensigten i udgangspunktet var at lade hovedperspektivet ligge på de deltagende borgeres oplevelse og fortolkning af den igangsatte proces.

Samtidigt var der, som det senere vil blive uddybet (i metodekapitlet), også i udgangspunktet en vis åbenhed forbundet med fastlæggelsen af den endelige problemformulering. Det stod fra pilotprojekternes start klart, at det af miljøminister Hans Chr. Schmidt igangsatte eksperiment – med dets store vægt på inddragelse af borgerne i en dansk nationalparkudvikling – set ud fra et deltagelsesorienteret og demokratisk perspektiv, både var et følsomt og usikkert eksperiment. Dette ikke mindst set i lyset af de involverede myndigheders manglende erfaring med radikale planlægningsformer samt de magtpolitiske vilkår, som gør sig gældende på naturforvaltningsområdet, og som både jeg selv og flere af de øvrige følgeforskere fra tidligere arbejder var bekendt med. Således var vurderingen også, at der reelt ville være en stor risiko for,

at myndighederne ville komme til at reproducere en allerede afprøvet og problematisk praksis. Samtlige følgeforskere var derfor også indstillede på at have en åben tilgang til feltet og, i det omfang, det var muligt og ønskeligt, at understøtte eksperimentet med den viden, de erfaringer og de ressourcer, de nu engang måtte kunne bidrage med. Ved aktivt at støtte pilotprojekterne i udviklingen af nye planlægningsmetoder, var det håbet, at vi herigennem kunne bidrage til, at der blev genereret nye erfaringer hen imod en demokratisk naturforvaltning. Mere herom i metodekapitlet.

Møn som casestudie

Selvom det var vores ambition at følge nationalparkudviklingen bredt, var vi fra starten klar over, at det ikke var muligt at følge alle pilotprojekter lige tæt. Som afsæt for undersøgelsen, besluttedes det derfor at følge nogle pilotprojekter tættere end andre. Hvordan de forskellige forskere prioriterede deres vægtlægning var forskelligt. Nogle valgte at følge flere projekter på én gang. Andre valgte at følge ét pilotprojekt og dermed én case helt tæt, men for samtlige forskningsprojekter blev pilotprojekt nationalpark Møn den case, som kom til at fungere som et fælles forskningsmæssigt omdrejningspunkt. I forhold til nærværende afhandling valgte jeg at koncentrere indsatsen om at følge ét pilotprojekt - pilotprojektet på Møn. Formålet med at følge ét pilotprojekt meget tæt, var overordnet et ønske om at komme i dybden med nogle problemstillinger, som ikke relaterede sig til nationalparkudviklingen alene, men også til borgernes deltagelse i landskabsdiskussionen i bredere forstand. I forhold til valg af metode – som efter en ændring af undersøgelsens empiriske genstandsfelt endte med at blive feltarbejde og forskningsinterviews – blev det derudover vurderet for tids- og ressourcekrævende at foretage flere komparative studier -mere herom i metodekapitlet. I foreliggende projekt er Møn imidlertid blevet brugt som en empirisk referenceramme, som jeg i mere overfladisk forstand har kunnet spejle de øvrige pilotprojekter i forhold til.

Der var flere hovedgrunde til, at valg af case faldt på pilotprojektet på Møn. Den ene var, at det lokale statsskovdistrikt og det kommunale embedsværk viste sig interesseret i et samarbejde. Den første indgang til pilotprojekt Møn tog afsæt i det lokale statsskovdistrikts interesse for et samarbejde. Helt konkret kom dette til udtryk ved, at vi, af statsskovrider Claus Jespersen, ved Falster Statsskovdistrikt, blev inviteret til Møn for at diskutere planerne for det forestående pilotprojekt. Baggrunden for denne invitation var, at kontorchef i Skov- og Naturstyrelsen, Henrik Knuth-Winterfeldt, efter at have læst undertegnedes speciale om konflikterne mellem borgere og naturforvaltningen i den forudgående borgerinddragelsesproces for Skjern Å [Clausen 2001], anbefalede statsskovrideren på Falster Statsskovdistrikt at gøre brug af de eksisterende erfaringer omkring samspillet mellem borgere og myndigheder, som jeg via mit studiearbejde sad inde med. Mødet med statsskovriderne skulle siden vise sig at få mere vidtrækkende konsekvenser, end der oprindelig var lagt op til, idet det blev en indgang til et samarbejde mellem os og vore kollegaer på RUC og en række aktører omkring pilotprojektet, herunder ikke mindst på Møn.

At Møn derudover vurderes at være en god case, bundede desuden i en række praktiske forhold. Dels var det et af de tre første pilotprojekter, der blev udpeget og formentlig det pilotprojekt, hvor nøgleaktørerne længst havde forberedt sig på et nationalparkprojekt. Dette gjorde Møn interessant ud fra en ressourcemæssig fordring om hurtigst muligt at komme i gang, og således være i stand til at følge et pilotprojekt fuldt ud inden for et Ph.D. projekts tidsmæssige rammer. Valget af Møn som hovedcase blev desuden styrket af, at nøgleaktørerne bag pilotprojektet selvsikkert markedsførte Møn som det projekt,

der var "længst fremme" i planlægningen af et nationalpark pilotprojekt, og den status som pilotprojekt Møn derved på forskellige punkter havde opnået som rollemodel for andre pilotprojekter. I modsætning til andre – på daværende tidspunkt – *potentielle* pilotprojekter, repræsenterede Møn desuden en overskuelig geografisk og politisk enhed, som lå i rimelig transportafstand fra universitetet i Roskilde. På trods af den kendsgerning, at pilotprojekt Møn, i sammenligning med de øvrige pilotprojekter, bestod af flest privatejede jorde, tillod vi os desuden at antage, at risikoen for blot at reproducere allerede velkendte konflikter mellem myndigheder og borgere ville være mindre på Møn al den stund at flere af de etablerede interessegrupper – landbruget inklusivt – på forhånd havde vist interesse for projektet.

Den aktive forskningsdeltagelse startede i marts måned 2003, hvorefter der løbende fulgtes med i den generelle nationalparkudvikling, via dagspressen, via miljøministeriets offentlige udmeldinger, via deltagelse i møder og konferencer, samt via aktiv deltagelse i en lang række møder og arrangementer i direkte tilknytning til hovedcasen - både som forsker og som sparringspartner med forskellige aktører. Undertegnede planlagde i udgangspunktet at ville følge de planlagte borgerinddragelsesprocesser ved at deltage i de forskellige arrangementer og påbegyndte med dette sigte som afsæt også en større interviewundersøgelse blandt de borgere, som deltog i den pågældende borgerinddragelsesproces. Disse interviews, var det hensigten, skulle særligt bidrage med en viden om borgernes oplevelse af deltagelsen i processen, og de mulige lærings- og dannelsesprocesser, som ville udspringe heraf. Dermed var udgangspunktet også meget møntet på studiet af *forandring* og på de ændringer, som både deltagerne og spørgsmålet om bæredygtig udvikling, måtte undergå undervejs. Efterhånden som processen skred frem, var det imidlertid et andet fænomen - borgernes fraværd – eller 'ikke-deltagelse' i de planlagte deltagelsesforløb, som trængte sig på som en både empirisk og begrebs-teoretisk kategori, og som fik konsekvenser for min planlagte forskningstilgang. Dels skiftede forskningsindsatsen fokus fra i udgangspunktet at have orienteret sig mod selve deltagelsesprocessen og de borgere, der indgik som deltagere heri til i højere grad at omfatte de borgere, som stod *uden* for - dvs. borgerne i det omkringliggende civilsamfund, som så at sige fortolkede processen 'set udefra'. Dels betød denne ændring, at jeg også fysisk "udskiftede" én forskningskontekst – de officielle deltagelsesprocesser - med en anden – landskabet som (muligt) afsæt for borgernes måder at forholde sig til deltagelsen på. Hvordan denne ændring opstod, og hvordan den førte til en redefinering af undersøgelsens problemstilling og genstandsfelt, gennemgås i det følgende.

Problemstilling og analyseramme

I overensstemmelse med den i indledningen beskrevede rationalitetstankegang, som præger omtalte participationsparadigme, ligger det forskningsmæssige fokus, når det kommer til undersøgelsen af borgerinddragelsesforløb i forbindelse med naturbeskyttelsesdiskussionen og mere generelt, som regel på konflikterne mellem de involverede interessegrupper, sådan som de finder sted inden for den pågældende deltagelseskontekst. Med den hensigt at opnå overensstemmelse om, hvad der kan lade sig gøre indenfor rammerne af en eksisterende forvaltningshorisont, er omdrejningspunktet for sådanne perspektiveringer og diskussioner oftest spørgsmålet om, hvordan man kan takle opståede konflikter og hvilke alternative metoder, som kan tages i anvendelse for at imødegå og dermed afværge, at de går i hårknude. I nærværende

projekt er udgangspunktet imidlertid et andet, fordi sådanne konflikter i en vis forstand forekommer at være sekundære eller afledte i forhold til det virkelige problem, som snarere er *fraværet af et lokalt borgerengagement* og den dertil relaterede dominerende tolkning af dette fraværd som manglende ansvarlighed overfor naturen. Således kan det hævdes, at dette fraværd i sig selv er udtryk for en diskrepans mellem borgerne og forvaltningen, og at fortolkningen af fraværdet som noget, der hovedsageligt er forbundet med en manglende interesse for naturen involverer en blindhed overfor problemstillinger, som muligvis rækker dybere end det. Yderligere kan det tilsvarende hævdes, at de konflikter, som står i centrum for både den offentlige interesse og for diskussionen om naturbeskyttelse, ikke ville få den fremtrædende betydning, hvis ikke det var for borgernes manglende deltagelse heri. Mere herom i analysen.

Med dette som en særlig tilgang til deltagelsesspørgsmålet, vil de, som måtte give sig i kast med at læse denne afhandling ud fra en forventning om, at den først og fremmest omhandler en forandringsorienteret undersøgelse af et borgerdeltagelse, formentlig blive skuffede. Afhandlingen er ikke en processuel beskrivelse og analytisk gennemgang af et deltagelsesforløb med detaillerede beskrivelser af metoder og involverede deltageres meninger og udviklingsprocesser undervejs. På samme måde indeholder analysen heller ikke en analytisk indkredsning af nationalparken som begreb eller af nationalparkudviklingen i sin helhed. Således er det ej heller et forsøg på at analysere, hvordan nationalparker kan understøtte det *ypperlige* og *sjældne* i dansk natur. I rapporten indgår nationalparkbegrebet først og fremmest som en overordnet kontekstuel ramme om et bredere fænomen og problemstilling – borgernes fravalg af deltagelse, som rækker ud over nationalparkdiskussionen i sig selv, og i stedet ser på de sammenhænge og modsætninger, som ligger til grund herfor. Nationalparksammenhængen bruges til at udvikle et begreb om ikke-deltagelsen og til at tale række af differentieringer i ikke-deltagelsen frem, men det bærende fokus ligger ikke på, hvordan de institutionelle former for deltagelse har været eller på detaljerede fremstillinger af de magtkampe og institutionelle spil, som var impliceret heri. Samtidigt er dette også en tilgang, som er resultatet af nogle erkendelsesmæssige ændringer, som min egen forskningstilgang har undergået undervejs.

Ikke-deltagelsen som ny empirisk kategori

I forhold til den empiriske undersøgelse, som denne afhandling tager afsæt i, var fraværdet af et lokalt borgerengagement en erkendelse, som opstod i takt med den iagttagelse, at hovedparten af befolkningen i det mønske pilotprojekt, ikke deltog i det omfang, som man måske kunne have forventet. Således var iagttagelsen, at borgerinddragelse godt nok fandt sted, men ikke i den udstrækning, som den ministerielle pointering af dennes vigtighed umiddelbart forekom at lægge op til. Folk faldt enten fra eller udeblev helt fra de planlagte aktiviteter, og derudover viste deltagelsen sig også at bære præg af en mangel på repræsentativitet. Således var kendsgerningen, at deltagerne i forhold til sociale kategorier som alder og køn lod sig karakterisere som bestående hovedsageligt af mænd 50+ med et mere eller mindre specialiseret naturfaglig baggrund, mens den mere alment interesserede borger – herunder den yngre og den kvindelige borger, glimrede ved sit fraværd.

Samlet set var det dermed begrænset, hvad der rent faktisk fandt sted af borgerdeltagelse inden for det pågældende pilotprojekt, og for undertegnede betød denne udvikling umiddelbart, at undersøgelsens genstandsfelt faldt bort – eller i hvert fald blev noget begrænset. Umiddelbart fandt jeg det ikke så interessant at følge et deltagelsesforløb præget af en forholdsvis snæver kreds af halv- og helprofessionelle delta-

gere – en deltagergruppe, som også – pga. deres standhaftighed – blev tildelt betegnelsen 'Tordenskjolds soldater' undervejs. Sådanne deltagelsesforløb havde jeg tidligere haft som forskningsmæssigt genstandsfelt og havde med min forskning i dette projekt netop håbet på, at der denne gang ville blive tale om en anden slags forløb. Samtidigt blev jeg imidlertid også slået af de empiriske kendsgerninger som udtryk for et besynderligt paradoks. På et mere overordnet plan forekom det altovervejende paradoks at være, at statens selvopstillede præmis for udpegningen af nationalparker i Danmark viste sig svært opnåeligt. Den præmis, at det var borgernes medindflydelse og stillingtagen til projektet, som skulle være afgørende for udpegningen af et pågældende projekt, forudsatte jo reelt (hvis denne præmis blev taget alvorligt), at borgerne deltog aktivt heri! På Møn var situationen imidlertid en anden, og det var tankevækkende. Her var der en situation, hvor den centraladministrative naturforvaltning eksplicit opfordrede borgerne til at bruge deres demokratiske rettigheder, men reelt valgte hovedparten af borgerne brugen af disse rettigheder fra.

Set fra et demokratisk perspektiv såede dette tvivl omkring selve det demokratiske grundlag for udpegningen af danske nationalparker, men det stillede også spørgsmålstegn ved den grad af nærværd og aktualitet, som de ikke-deltagende borgere måtte vurdere en nationalpark ud fra. Sammenholdt både med centraladministrationens eksplicitering af borgernes øgede indflydelsesmuligheder og med forventningerne om, at nationalparkerne skulle kunne fungere som en løftestang for en bæredygtig udvikling, stillede det nemlig ikke alene spørgsmålstegn ved, om nationalparker som naturpolitisk instrument overhovedet gav mening, både i forhold til dets eksplicitte naturpolitiske formål og i forhold til den udvikling som i øvrigt foregår internationalt på det naturpolitiske område. Det rørte også ved den legitimitet, som naturforvaltningen reelt måtte være i besiddelse af. Frem for alt gav det anledning til den overvejelse, at det var tankevækkende, at samtidig med, at italesættelsen af borgernes inddragelse i natur- og miljøplanlægningen var blevet stadig større, så var ikke alene vreden og modstanden mod myndighederne, men tilsyneladende også resignationen overfor deltagelse blevet et fænomen, som man måtte forholde sig til – i hvert fald på det forskningsmæssige niveau. På det praktiske plan medførte den manglende tilslutning fra borgerne nemlig ikke nogen synderlig reaktion fra de implicerede politikere, eksperter og forvaltere. Den blev ikke problematiseret, men tolket primært som et udtryk for borgernes manglende interesse for naturen [Clausen, personlige notater 250204]. Hvis borgerne ikke deltog, måtte det skyldes mangel på prioritering af de omgivelser, som borgerne levede i og en tilsvarende mangel på interesse for at få indflydelse på planlægningen, syntes antagelsen at være [ibid.]. Samtidigt blev denne tolkning anvendt som legitimerende for den opfattelse, at så meget desto mere afspejlede situationen, at så måtte man træde til og påtage sig beslutningerne selv [ibid.].

I forhold til nærværende forskningsprojekt affødte udviklingen overvejelser omkring den drejning, som forskningen nu skulle tage. Én mulighed var, på trods af frafald og manglende tilslutning, at holde fast i den oprindelige problemstilling og fortsætte med at fokusere på de deltagelsesprocesser, som trods alt stadigt fandt sted. En anden mulighed var, at tage temaet om ikke-deltagelse alvorligt, om ikke for andet, så fordi det ikke var til at komme uden om. Det masede sig mere eller mindre på og krævede sin opmærksomhed, fordi den manglende deltagelse fremstod som en barriere i forhold til gennemførslen af undersøgelsens oprindelige hensigt. Dertil kom, at den tolkning, som blev præsenteret af de nævnte nøgleaktører, var en tolkning, som jeg ikke helt kunne affinde mig med. Mit eget, godt nok overfladiske, men ikke desto mindre eksisterende indtryk af de borgere, jeg selv havde truffet og talt med, var, at naturen

faktisk spillede en rolle for dem, og at de også havde holdninger hertil. Hvor stor en rolle den spillede, og hvilke bevæggrunde, der kunne ligge til grund for den tilsyneladende passive indstilling til spørgsmålet om at være borger i en potentielt kommende nationalpark, havde jeg imidlertid kun få gisninger om. Ikke desto mindre var det bl.a. sådanne gisninger koblet med forskellige samfundsfaglige inspirationskilder, som førte til, at det empiriske genstandsfelt blev ændret.

Én inspirationskilde, som kom til at præge redefineringen af projektets forskningstilgang, tog afsæt i et etnografisk community-perspektiv og de måder, hvormed lokalsamfundsbegrebet forekom at udfordre den gældende deltagelsesdiskurs. Således forekom der både fra centralt og lokalt administrativt hold at være tale om en særlig for-forståelse af lokalsamfundet som en på forhånd givet naturlig social enhed, karakteriseret af en allerede eksisterende sammenhængskraft. Med afsæt i ønsket om at skabe medejerskab til processen og dermed opbakning til gennemførelsen af en fremtidig naturbeskyttelsesstrategi, forekom afsættet at være, at man som udgangspunkt havde med et meget engageret lokalsamfund at gøre, uden at gøre sig særligt mange tanker om, hvad det lokale egentligt *var* for en størrelse. På Møn var det karakteristisk, at befolkningen reelt var meget heterogen – der var mange tilflyttere, kunstnere, mange mindre bemidlede grupper, og der var forholdsvist mange børn og unge, og hverken de meget specifikke natur-, turisme- eller landbrugsinteresser, som hidtil havde domineret deltagelsen og fået lov til at tegne linierne og repræsentere 'det lokale', syntes at repræsentere denne diversitet. I den henseende forekom der inden for rammerne af den pågældende deltagelsesdiskurs at være tale om en særlig myte om lokalsamfundet, som var bundet op på en måske i virkeligheden forenklet lokalsamfundsopfattelse.

For mig gav sådanne overvejelser anledning til lysten til at undersøge de dynamikker og sammenhænge, som måske reelt var til stede. Overfor den lokalsamfundsopfattelse, som var præget af forestillinger om en særligt iboende homogenitet og 'det lokale' som værende i besiddelse af et lager af latente og tilgængelige sociale ressourcer, forekom udfordringen at være at undersøge det måske mere komplekse lokalsamfundsbegreb, som lå uden for synsvidden af officielle deltagelseskontekst. Dette ikke mindst i forhold til de muligheder og begrænsninger i forhold til deltagelsen, som måtte ligge i at tage et mere differentieret borgerbegreb alvorligt, og som muligvis kunne bidrage til nogle nye indsigter overfor den gældende participationsdiskurs.

Inspirationen fra etnografien

En anden inspirationskilde, som både indskrev sig i, men også på sin egen måde bidrog til at give næring til en sådan perspektivering, kom fra læsningen af den problematisering af hele participationsdiskursen, som for få år siden blev fremført inden for rækkerne af participationsteorien selv. Særligt i det Foucault inspirerede værk *'Participation – the new tyranny?'* [Cooke & Kothari 2002] blev der her argumenteret for participationens potentielt iboende tyranni ud fra det perspektiv, at denne i sig selv åbnede op for en mere subtil form for styring og disciplinering af borgerne. Således lå der i denne tilgang en opfordring til at opsøge deltagelsesspørgsmålet set ud fra et bredere magtanalytisk perspektiv – historisk såvel som kontekstuelt, og den konklusion på spørgsmålet om borgernes ikke-deltagelse, som lod sig læse herud af, var, at en sådan netop gav mening ud fra en magt-analytisk optik [jf. Cooke & Kothari 2001].

Mht. redefineringen af min forskningstilgang kom inspirationen fra dette og andre lignende værker netop til at ligge på at undersøge præmisserne for borgerdeltagelsen. Således fandt jeg det nyttigt at have

det perspektiv for øje at se deltagelsen som en potentielt instrumentel og legitimerende praksis, som var mere eller mindre frakoblet den historiske, sociale og økonomiske virkelighed, som deltagelsen fandt sted indenfor. En ensidig fokusering på deltagelsen og dennes mere eller mindre succesfulde resultater kunne ud fra dette perspektiv ses som en bekræftelse af systemet og de formelle institutioner og magtfulde grupper, som opererede inden for samme, og på bekostning af den livsverden, som stod uden for. Samtidigt satte jeg, som det senere vil blive uddybet i analysen, også spørgsmålstegn ved nogle af de konklusioner, der blev udledt herfra. Således satte jeg spørgsmålstegn ved den, ud fra et demokratiseringsperspektiv, uholdbare konklusion, at borgerdeltagelse ikke gav nogen egentlig mening, fordi den i sig selv var et udtryk for magt. For mig at se handlede det i forhold til spørgsmålet om borgernes ikke-deltagelse i naturforvaltningens borgerinddragelsesprosser ikke om at male et snævertsynet billede af systemet som en kalkulerende og instrumentalistisk institution og om udelukkende at bifalde ikke-administrative former for aktivitet. Det handlede snarere om at understøtte en mere flertydig tænkemåde i forhold til spørgsmålet om deltagelse og ikke-deltagelse, og herunder også om at se efter tvetydighederne og åbningerne i magtrelationen.

I forhold til det sidste var jeg ikke mindst inspireret af den grundtænkning, som præger den såkaldte kritisk-utopiske aktionsforskning, at individet ikke alene er underlagt eksisterende strukturer og magtforhold, men også er i besiddelse af drømme og ønsker om forandring. De rummer også en handlingsorientering (agency), og i overensstemmelse hermed er det, der potentielt set kan bringe mennesker ud af ulige magtforhold, netop deres drømme. Kernen i denne forskningstilgang er således også, at ved at italesætte de ønsker og forhåbninger, som rækken af hverdagserfaringer giver anledning til, kan det, der i hverdagen ligger gemt som et potentiale, begynde at træde frem og tage form og dermed udfordre de hverdagsmæssige livssammenhænge, som ikke er tilfredsstillende. Fremskrivningen af det utopiske består i den henseende af en overskridelse af hverdagens begrænsede horisont med dennes "realistiske" fastlæggelse af, hvad der er muligt og umuligt og en tilsvarende udvidelse af det eksisterende spillerum.

I min tilgang til spørgsmålet om borgernes ikke-deltagelse var jeg, trods en problematiserende tilgang til den lokalsamfundsdiskurs, som deltagelsesspørgsmålet forekom at hvile på, inspireret af denne tilgang, fordi den bød på et andet perspektiv på problemstillingen end den handlingslammelse, som en mere rendyrket magt-analytisk optik lagde op til. Ved også at lægge op til en påvisning af potentialerne dannede den afsæt for en anden form for revurdering af ikke-deltagelsens logik, og denne vinkel forekom at være væsentlig at holde fast i, selvom perspektivet ikke længere var et decideret lærings- og forandringsperspektiv. Selvom hensigten ikke længere var at følge deltagelsesprocessen, som en egentlig læringsproces, så forekom blikket for de ønsker og muligheder, som borgerne forbandt både med landskabet og deltagelsen omkring landskabet, stadig at være centralt ikke mindst også i forhold til forståelsen af de modsigelser, som eventuelt måtte eksistere mellem sådanne ønsker og den reelle tilbagetrækning fra den pågældende deltagelseskontekst.

Inspirationen fra commons-litteraturen

Endelig, og som en sidste afgørende inspiration, som spillede ind på den drejning, som forskningstilgangen antog, var begrebet om landskabet som 'commons'. Dette begreb, som i en dansk version, kan oversættes til 'landskabet som fælles anliggende' eller 'landskabsrelaterede borgerfællesskaber' eller bare 'fælleder', bliver som regel behandlet ud fra et mere overordnet samfundsperspektiv. I sin mest almindelige moderne anvendelsesform er begrebet et meget politisk begreb, som går på spørgsmålet om rettigheder, særligt for

befolkningsgrupper i den 3. verden. Det går på de fælles rettigheder til at bruge jordens ressourcer overfor en samfundsudvikling, hvor sådanne ressourcer i stigende grad er genstand for en omfattende privatisering. Samtidigt er det også et utopisk begreb i den forstand, at det relaterer sig til en mulig, men ikke nødvendigvist eksisterende social ansvarlighed for landskabet. Det er relateret til begrebet om 'et fælles tredje' [Nielsen & Nielsen 2007: 125], forstået som et fælles orienteringspunkt, eller nogle grundlæggende fælles interesser, som står hævet over alle andre genstandsfelter, og dermed til muligheden for etableringen af et fælles ansvar for landskabet som et fælles anliggende.

I forhold til indkredsningen af afhandlingens problemstilling var jeg inspireret af denne tilgang, idet jeg imidlertid valgte at tillægge begrebet en subjektiv dimension. Således var udgangspunktet, at forestillingerne om landskabet som fælles anliggende ikke nødvendigvist alene var abstrakte og overordnede størrelser, men muligvis også erfaringsbaserede og individuelle forestillinger, som tog afsæt i borgernes konkrete hverdagsliv. I forhold til spørgsmålet om borgernes ikke-deltagelse blev begrebet dermed interessant, fordi det netop lagde op til spørgsmålet om, hvor vidt borgerne overhovedet forholdt sig til landskabet som et fælles anliggende, og *hvad* det dermed var, der var præmisserne for folks deltagelse. I bedste fald kan det hævdes, at hensigten med borgerdeltagelse i naturforvaltningen burde være at etablere sådanne borgerfællesskaber ud fra den opfattelse, at det er genereringen af en fælles ansvarlighed for naturen, som er den væsentligste forudsætning for en langsigtet bæredygtig naturbeskyttelse. Borgerfællesskaber forudsætter imidlertid netop i bred forstand, at borgerne reelt er i stand til at samle sig om en sag *som* et fælles anliggende. Det forudsætter også, at der inden for rammerne af en politisk kultur findes former, hvor de uundgåelige modsætninger og konflikter kan formuleres, diskuteres og bearbejdes åbent og i gensidig respekt. Med afsæt i omtalte problematiserende community-perspektiv var min tilgang til spørgsmålet om landskabet som omdrejningspunkt for borgernes fælles interesse, at dette ikke nødvendigvist var tilfældet. Tilsvarende var udgangspunktet også, at dette kunne vise sig at spille ind på spørgsmålet om fravalg af deltagelse. Hvis ikke der var noget demokratisk fundament for det i borgernes konkrete hverdagsliv, og hvis borgerne ikke i deres hverdagsspraksis forholdt sig til landskabet som et fælles anliggende, så skabte det muligvis vanskelige vilkår for borgerdeltagelsen, fordi der i givet fald ikke var noget at samle sig om. Ud fra det perspektiv blev det, med afsæt i begrebet om commons, interessant at få belyst, *om* borgerne opfattede landskabet som et fælles anliggende, eller om det primært blev opfattet som individuelle konfliktfyldte anliggender. Det blev også oplagt at spørge, om det overhovedet var muligt at etablere landskabsrelaterede borgerfællesskaber, fordi der måske ikke var noget grundlag for det, og om det på den baggrund var direkte forkert at forsøge at skabe eller genskabe dem.

Hovedspørgsmål og problemformulering

Samlet fremvoksede der ud af sådanne erfaringer, inspirationer og overvejelser et forskningstema, som befandt sig i et dialektisk forhold mellem borgernes landskabsrelationer og spørgsmålet om tilvalg og fravalg af deltagelse. Overfor den idé, at det var borgernes passivitet og manglende interesse for både naturen og den politiske beslutningstagning, som skulle analyseres, problematiseres og forklares i forhold til den manglende deltagelse i landskabsforvaltningens såkaldte demokratiske fora, valgte jeg i stedet at forholde

mig åbent hertil. Hvis naturforvaltningen i et givet samfund ikke var i stand til at appellere til den demokratiske deltagelse hos disse landskabsbrugere, så fremstod dette snarere som et fænomen, der kaldte på en undersøgelse, for hvordan var denne tilsyneladende afkobling mellem borgere og system i givet fald opstået? Samtidigt var afsættet for denne tilgang blandt andet også at undersøge, om det med afsæt i den ringe offentlige deltagelse reelt var muligt at konkludere, at borgerne ikke nærede nogen interesse for landskabet. Dette kunne naturligvis vise sig at være tilfældet, men det kunne også vise sig, at denne logik snarere var udtryk for en særlig system-tankegang, som ikke var i stand til at opfange en anden og mere grundlæggende kløft mellem systemets planlægning og befolkningens levevis. Dermed opstod også en tematisering, som så at sige trådte et skridt tilbage i forhold til den tidligere. I stedet for hovedsageligt at fokusere på *processen* og herunder fremkomsten af mulige demokratiske dannelsesprocesser, lå fokus nu mere på indkredsningen af de mulige *modsætninger*, som en øget politisk vægtlægning på demokrati og bæredygtig udvikling affødte i forhold til borgernes fravalg af deltagelse i den gældende landskabsdiskussion og på *indholdet* i borgernes landskabsrelationer og de præmisser, som dette indhold satte i forhold til borgernes motiver og 'ikke-motiver' for at bringe disse ind i en deltagelsesproces.

Konkret i forhold til det forskningsspørgsmål, som jeg hermed valgte at opstille som afsæt for indkredsningen af borgernes manglende politiske deltagelse i den pågældende borgerdeltagelsesproces, forsøgte jeg dermed også at undgå at falde i den instrumentelle fælde, som meget let kunne have mundet ud i et forskningsspørgsmål, som lød: *Hvorfor er der ikke flere borgere, som interesserer sig for naturen og landskabet – herunder de politiske beslutningsprocesser vedrørende en potentielt kommende nationalpark?* eller: *Hvordan får man borgerne til at deltage i de politiske beslutningsprocesser vedrørende en potentielt kommende nationalpark?* I denne type forskningsspørgsmål placeredes ansvaret så at sige kun hos borgerne, og jeg ville som forsker – tilsigtet eller ikke – i givet fald komme til at stille mig op som *systemets* advokat, der problematiserede den manglende politiske deltagelse. En sådan problematisering ville som sit udgangspunkt handle om, at politisk deltagelse var en naturlig, rationel og uproblematisk aktivitet og implicit afføde en antagelse om, at *ikke*-deltagende borgere måtte være passive og samfundsmæssigt uinteresserede. Yderligere ville der i et sådant forskningsspørgsmål ligge en forforståelse af fraværet af deltagelse som selvforskyldt og dermed legitimerende i forhold til systemets indgriben i definitionen af landskabets fremtidige forvaltning.

I stedet valgte jeg at opstille et forskningsspørgsmål, som på forhånd anerkendte, at en sådan interesse faktisk var potentiel mulig, og at borgerne muligvis *havde* ønsker og drømme til de landskaber, de levede i, hvorfor det i stedet handlede om at indkredse, *hvad* disse drømme og ønsker gik ud på – og *hvor* blokeringerne i forhold til den politiske realisering af samme måtte ligge. Således var tilgangen til belysningen af problemstillingen, at svaret på den manglende deltagelse muligvis skulle ses i lyset af de betingelser, som borgernes hverdagserfaringer i landskabet satte for deltage. Med denne tilgang til borgernes landskabsrelationer, rejste der sig for mig at se et andet forskningsspørgsmål, som var mere interessant, nemlig:

> *Hvad er det, der konstituerer borgernes landskabsbegreb set ud fra et livsverdensperspektiv, hvad sker der med det i mødet med forskellige magtformer, og hvor ligger åbningerne og blokeringerne i forhold til at bringe det ind i det offentlige rum?*

Med afsæt i den valgte måde at opstille afhandlingens problemstilling på, så jeg forskellen på de forskellige sæt af forskningsspørgsmål ligge både i forhold til placeringen af ansvar og problematisering. Med det valgte forskningsspørgsmål forsøgte jeg frem for alene at placere ansvaret hos borgerne også at lægge op til en undersøgelse af de landskabsrelationer og systemopfattelser, som borgerne havde, og som nogle af dem forsøgte at give udtryk for i de offentligheder og del-offentligheder, som pilotprocessen skabte. Herigennem skabte jeg afsæt for at problematisere det systemiske landskabs- og deltagelsesbegreb set ud fra et livsverdensperspektiv, og valgte samtidigt at nærme mig ikke-deltagelsen fra et perspektiv, hvor deltagelsen så at sige blev betragtet 'udefra'. Med afsæt i casen – det såkaldte nationalpark pilotprojekt Møn – blev hensigten at undersøge, hvordan de ikke-deltagende borgere, som stod uden for de formelle deltagelsesprocesser, forholdt sig til spørgsmålet om deltagelse i landskabsdiskussionen i bred forstand - og til deltagelse og ideen om at være borgere i en potentiel nationalpark i specifik forstand, og undersøgelsens formål blev ud fra denne manøvre at undersøge de måder, hvormed borgerne faktisk deltog i de landskaber de levede i og de muligheder og barrierer de så for at bringe det ind i det offentlige rum.

Samtidigt var det også et forskningsspørgsmål, hvor jeg bevidst forsøgte at opretholde en vis analytisk distance mellem spørgsmålet om deltagelse i landskabet og deltagelsen i det politisk offentlige rum. Således kan forskningsspørgsmålet også læses som bestående af to – ja i virkeligheden af tre indbyrdes forbundne, men alligevel forskellige spørgsmål.

Det ene overordnede spørgsmål – spørgsmålet om, hvad der konstituerer borgernes landskabsbegreb, vedrører spørgsmålet om, *hvad* det rent faktisk er for nogle landskabsbilleder, som skabes ude i landskabet, og hvordan tanken omkring offentlig deltagelse i landskabsdiskussionen vurderes med afsæt i disse billeder. Dette spørgsmål vedrører det, som også kan beskrives som 'hverdagslandskabets' eller 'det levede landskabs' konstituering, og dermed dets kompleksitet, sådan som det opleves og produceres af borgerne i gennem deres hverdagspraksis heri. Udgangspunktet er her, at det er borgernes praksis i landskabet, som *konstituerer* landskabet som landskab – fysisk såvel som kognitivt, idet selve brugen af landskabet og de måder, det opfattes og italesættes på, formodes at hænge sammen. I overenstemmelse hermed er udgangspunktet tilsvarende, at de forestillinger, som borgerne har om spørgsmålet om deltagelse i landskabsdiskussionen, kan relateres til denne praksis, og derfor bliver denne praksis også interessant i forhold til at forstå de rammer og vilkår, som borgerne vurderer deltagelsen ud fra. Betragtet som en på én gang materiel og diskursiv størrelse, kan landskabet nemlig dermed også betragtes som et erfarings-rum, som sætter nogle særlige præmisser for borgerdeltagelsen og demokratiseringen af landskabet.

Overfor denne tilgang til en analyse af det empiriske materiale går den anden del af spørgsmålet i højere grad på indkredsningen af magten i landskabet og på, hvordan mødet med forskellige magtformer påvirker den enkelte i forhold til at bringe holdninger og ønsker ind i det politisk offentlige rum. Til dette del-spørgsmål knytter sig den mulighed, at en række strukturelle magtforhold, på forskellige vis og på forskellige niveauer, allerede ude i landskabet, forhindrer borgerne i at bringe deres holdninger til landskabet ind i en offentlig deltagelsessammenhæng og indebærer dermed også en åbenhed overfor den mulighed, at der allerede ude i landskabet eksisterer nogle eksklusionsmekanismer, som betyder, at valget om at deltage i beslutningsprocesser vedrørende landskabets fremtid ikke er så ukompliceret, som man måske skulle forvente.

Samtidigt ligger der også i forhold til begge niveauer i forskningsspørgsmålet et tredje perspektiv i form af hensigten om at søge efter både åbningerne og lukningerne i forhold til borgernes ønske om at

bidrage til udformningen af en fremtidig landskabspolitik. Denne hensigt involverer ønsket om at indkredse mulige potentialer og blokeringer i forhold til etableringen af en fælles politisk bevidsthed, og kan også formuleres som spørgsmålet om, hvordan potentielle åbninger og lukninger manifesteres i forbindelse med borgernes brug af landskabet. Er det mao. muligt at få øje på nogle åbninger mellem folks daglige natur (deres hverdagslandskaber) og den politiske natur, og hvis der ikke er, er det så naturrelationen eller den politiske borgeridentitet i bredere forstand, som er problemfyldt? *D*et er også her, at begrebet om landskabet som fælles anliggende (som commons) spiller ind, og således vil begrebet i afhandlingen fungere som et aktivt søgebegreb, hvor fokus vil ligge på indkredsningen af landskabets status som individuel eller fælles referenceramme. Udgangspunktet er, at der muligvis eksisterer forestillinger om landskabet som et fælles anliggende i borgernes hverdagsliv, men *hvad* det er for forestillinger, er et åbent spørgsmål. Commons-begrebet kommer i den henseende her til at fungere som et produktivt spørgsmål, hvor det står åbent, hvad det er for en rolle, som forestillingen om landskabet som fælles anliggende spiller i borgernes hverdagsbevidsthed - i hvilken forstand det *overhovedet* spiller en rolle, og det vil sige om borgerne overhovedet *har* et forhold til landskabet som fælles rum og anliggende, og hvor meget ønske om fællesskab, der egentligt *er* på spil. I den forstand er commonsbegrebet centralt i forhold til indkredsningen af det utopiske element i det empiriske materiale.

Samlende kommer den analytiske tilgang dermed til at indebære en konstant dialektik mellem de tre grundtemaer; *landskabet*, *deltagelsen* og *offentligheden.* Hovedspørgsmålet i forholdet til analysen er i udgangspunktet, *hvad* det rent faktisk er for nogle landskabsbilleder, som skabes ude i landskabet, og hvordan tanken omkring offentlig deltagelse vurderes med afsæt i disse billeder, og spørgsmålet går dels på at indkredse indholdet i denne kompleksitet – dels på at forklare fravalget af deltagelse – eller det, som i projektet vil blive beskrevet som 'ikke-deltagelsen' med afsæt i selv samme kompleksitet. Som det vil fremgå af de følgende kapitler, som redegør for hhv. den teoretiske og metodiske tilgang, som analysen tager afsæt i, er det analytiske fokus, som der hermed lægges op til, i overensstemmelse med en kritisk teoretisk analysetilgang. Det er en tilgang, som netop forsøger at fange modsætningen mellem, hvad det på den ene side er for nogle drømme og ønsker – eller *'utopier'* om man vil, som borgerne har til de landskaber, de lever i, og på den anden side, hvor disse utopier møder deres blokering i forhold til at blive bragt ind i det offentlige rum.

Afhandlingens opbygning

Afhandlingen udgøres af i alt 8 kapitler, som der her præsenteres en gennemgang af:

Med afsæt i kapitel 1 tager afhandlingen afsæt to forskellige steder: dels i en formodning om, at deltagelsesspørgsmålet, set i lyset af borgernes fravalg af deltagelse, må løsrives fra de vanlige processuelle måder at forske i emnet på, og måske i højere grad er forbundet med de hverdagskontekster, som borgerne lever i. Og dels i et ønske om at skabe et anderledes vidensgrundlag for studiet af de deltagelsesproblematikker, som udfolder sig i relation til naturbeskyttelsesspørgsmålet – nemlig et vidensgrundlag, som inddrager dialektikken mellem landskabet, sådan som det konstitueres af borgerne gennem deres daglige sociale praksis og deltagelse i det politiske offentlige rum.

I kapitel 2 redegøres der for afhandlingens erkendelsesteoretiske afsæt i den kritiske teori og for den teoretiske ramme, herunder den teoretiske tilgang til landskabsbegrebet med afsæt i tænkere som Henri Lefebvre, Michel de Certeau, Vandana Shiva, Karl Polanyi m.fl. samt for den demokratiteoretiske forforståelse omkring participationsbegrebet og offentlighedsbegrebet med afsæt i Jürgen Habermas og Richard Sennett, Oskar Negt og Zygmunt Bauman. I kapitlet søger jeg indledningsvist at præcisere min konceptualisering af relationen mellem krop og landskab. Jeg konstaterer en tendens i den gældende landskabsforskning til at omhandle landskabet på måder, der får kroppen til at forsvinde ved enten at gøre landskabet til ren abstraktion eller til noget rent materielt og foreslår i stedet at tage udgangspunkt i Lefebvres idé om rummet (her landskabet) som noget, der skabes gennem kroppens praksis. Med forståelsen af landskabet som praksis bliver det muligt at konkretisere, hvordan landskabet rummer en menneskeproduceret dimension, og hvordan spørgsmålet om stedligt tilhørsforhold tager afsæt i det, som mennesker både gør og erkender i forhold til deres omgivelser. Derudover præciseres også en række andre begreber som er centrale for den videre analyse. Som supplement til Lefebvre præsenteres Certeaus taktikbegreb som en særlig måde at begribe både kroppens modmagt og ikke-deltagelsen på, og derudover præsenteres også begrebet om landskabet som 'commons' (som borgerfællesskab) og som udlejret (disembedding). Jeg argumenterer for, at begge begreber – her præsenteret med afsæt i hhv. Shiva og Polanyi - er anvendelige i forhold til at sætte ikke-deltagelsen i perspektiv, fordi de begge lægger op til indkredsningen af præmisserne for borgernes deltagelse. Herefter rettes blikket mod indføjningen af et offentlighedsbegreb. Med en kort afstikker til Habermas trækkes som de sidste tre teoretiske figurer hhv. Sennett, Negt og Bauman ind, idet de påpeges hver og især at bidrage med en forståelse af de demokratiske (og deltagelsesmæssige) konsekvenser, som de rumlige forandringer har.

I kapitel 3 redegøres der for valget af empiriske dataindsamlingsmetoder og disses matching af problemstillingen og den teoretiske hovedinspiration. Her redegøres der for brugen af etnografisk feltarbejde og kvalitative interviews som en særlig anvendelig tilgang til at fange både landskabets konstituering og ikke-deltagelsen på. Det fremgår også af kapitlet, hvordan det empiriske materiale stammer fra en lang række forskellige kontekster og sammenhænge, som alt sammen beskrives som udgørende facetter af et større feltarbejde. Der redegøres også for relationen til aktionsforskningen og for den interaktive forskningsmetode, som den anvendte metodetilgang på flere måder er inspireret af. Således er kapitlet i høj grad bygget op som en reflekterende beskrivelse over de erkendelsesmæssige overvejelser og metodiske skift, som min forskning og dertil knyttede forskerroller undergik undervejs. Af disse refleksioner bliver det tydeligt, hvordan ændringen af det forskningsmæssige udgangspunkt fik konsekvenser for valg af metode, og hvordan brugen af en klassisk kritisk utopisk aktionsforskningstilgang måtte opgives i denne proces. Samtidigt fremgår det også, hvordan elementer fra den kritisk-utopiske aktionsforskning alligevel er blevet forsøgt fastholdt i en etnografisk metodetilgang. Ved at sammentænke en emancipatorisk, dialektisk og forandringsmæssig orientering med feltarbejdet og det klassiske forskningsinterview er det på den ene side blevet forsøgt at udfordre den traditionelle relation mellem forsker og forskningsobjekt, og på den anden side er det forsøgt at skabe en spændingstilstand mellem forskellige erfaringer og praksisformer og mulige alternativer hertil. En sådan sammentænkning bliver særligt tydeligt i forhold til forståelsen af forskningsinterviewet som en form for 'fælles undersøgelse' og i forhold til brugen af metoden 'transect walks' som en måde at operationalisere en kritisk utopisk feltarbejdsmetode på. Der argumenteres i den

forbindelse for, at det også er her, at konceptualiseringen af 'kroppens rum' forbindes med den anvendte metode, fordi det empiriske arbejde gennem turene i landskabet med interviewpersonerne og de samtaler, der udfoldede sig her, udstyredes med en kropslig dimension. Endeligt redegøres der som en del af kapitlet for forskningsinterviewets tematisering og design, og for afhandlingens tredelte analysetilgang.
I afhandlingens 4. kapitel præsenteres afhandlingens hovedempiri i form af 10 landskabsfortællinger, der giver et billede af forskellige borgeres landskabspraksis. Indledningsvist redegøres der i kapitlet kort for Møns natur, historie og nuværende samfundsmæssige status, som der efterfølgende følges op på ved at hægte disse beskrivelser sammen med rækken af personlige fortællinger og deres relation til den pågældende landskabskontekst og afhandlingens problemstilling. De pågældende fortællinger er skrevet med afsæt i 9 af de pågældende interviews, og med fremstillingen af rækken af udvalgte og omskrevne interviews illustrerer jeg interviewmaterialets indhold og diversitet. De 10 fortællinger læner sig snævert op af det originale empiriske materiale og fremtræder teoretisk ubearbejdede. Samtidigt er de skrevet med særlig vægtlægning på en fremstilling af, hvordan mennesker skaber et tilhørsforhold til de landskaber, hvor de lever og færdes. Dette er i samtalerne blevet belyst gennem indkredsningen af interviewpersonernes livshistorier, og de måder, hvormed landskabet forbinder sig hermed, og det er sådanne sammenhænge, som præsenteres her. Som en del af præsentationen af disse bredere livssammenhæng og landskabsforståelse optræder også fremstillingen af de måder, hvormed spørgsmålet om politisk deltagelse indskriver sig heri. Dermed danner disse fortællinger også afsæt for den videre tematiske og tværgående analyse af forbindelsen mellem stedligt tilhørsforhold og deltagelsen i landskabet og deltagelsen i den politiske proces.

I kapitel 5 præsenteres en bred fænomenologisk undersøgelse af, hvordan landskabet konstrueres i interviewpersonernes hverdagsbeskrivelser. Dette er en tværgående tematisk undersøgelse, som bryder den enkeltes tilgang og liv op og samler en række meningskategorier på tværs af de 10 fortællinger og resten af det empiriske materiale. Fokus ligger her på, hvordan landskabet produceres med afsæt i borgernes landskabspraksis, og hvordan dannelsen af stedidentiteter indgår heri. Således bruges stedbegrebet som aktivt søgebegreb til at afdække det stedlige tilhørsforhold til landskabet og de implikationer, som det får i forhold til spørgsmålet om deltagelse i den politiske landskabsdiskussion.

I kapitel 6 vil det, med afsæt i borgernes landskabspraksis og de i forrige kapitel fremanalyserede stedidentiteter, blive forsøgt indkredset, hvad det er for en rolle, som forestillingen om landskabet som fælles anliggende spiller i borgernes hverdagsbevidsthed. I den forbindelse analyseres det samme empiriske materiale igen, men denne gang aktiveres begrebet om landskabet som 'commons' – dvs. som borgerfællesskab – som søgebegreb ud fra den forståelse, at begrebet sætter deltagelsen i perspektiv. Således argumenteres der for, at begrebet lægger op til spørgsmålet om, hvad det er, der er præmisserne for borgernes deltagelse, for hvis borgerne ikke i forbindelse med deres brug af landskabet forholder sig til landskabet som et fælles livsanliggende, så skaber det muligvis blokeringer i forhold til deltagelsen - både *i* landskabet og i den offentlige diskussion *om* landskabet. I den forbindelse stilles det spørgsmål til materialet, om der i de pågældende stedidentiteter kunne være et afsæt for en fællesskabsdannelse, og hvordan sådanne dannelser i givet fald måtte komme til udtryk. Således lægges vægten på åbningerne og lukningerne for dannelsen af landskabsrelaterede borgerfællesskaber, og på de her iboende modsætningsforhold.

I kapitel 7 udfoldes den nationalpark-diskurs, som eksisterer blandt de ikke-deltagende og "fra-faldne" borgere. Denne diskurs bliver i dette kapitel for første gang specifikt adresseret som en særlig tilgang til

indkredsningen af ikke-deltagelsen, idet pilotprojektet bruges som en konkret case og kontekstuel ramme til at tale rækken af forskellige differentieringer i ikke-deltagelsen frem. I forhold til denne indkredsning er der ikke tale om en analyse af pilotprojekt Møn og de mere detaillerede fremstillinger, der knytter sig dertil. I stedet forsøges det med afsæt i rækken af erfaringer og forestillinger hos interviewpersonerne indkredset, hvordan ideen om og deltagelsen i diskussionen om en potentiel nationalpark taler ind i de erfaringer, som borgerne allerede har fra deres hverdagspraksis i landskabet, og hvad det er for forskellige dimensioner af ikke-deltagelsen, som manifesterer og evt. gentager sig her. Det spørgsmål, som der her tages afsæt i, er, om nationalparken som potentiel forandringsmulighed taler til de åbninger henimod landskabet som fælles anliggende, som blev fremanalyseret i forrige kapitel, eller om den kun taler til lukningerne og resignationen. Således gøres ambivalensen i forhold til deltagelsesspørgsmålet her eksplicit, idet den holdes op imod en præsentation og drøftelse af forforståelser og myter om ikke-deltagelsen, sammenholdt med de reformuleringer, der vokser ud af et kritisk teoretisk perspektiv.

I kapitel 8 præsenteres en afsluttende konklusion og perspektivering på afhandlingens problemstilling. Efter præsentationen af konklusionerne, der samler op på de forrige kapitler og de i indledningen stillede spørgsmål, flyttes fokus her fra en diskussion af barriererne og potentialerne i borgerinddragelsen set "indefra" – dvs. set fra et særligt mønsk perspektiv - til en diskussion af spørgsmålet om, hvor borgernes fravalg af deltagelse fører både deltagelsesspørgsmålet og landskabsforvaltningen hen.

Afhandlingen er opdelt i to dele. Første del udgøres af selve afhandlingen som samlet monografi. Hertil hører et appendix indeholdende hhv. en spørgeguide (appendix a), en oversigt over det samlede empiriske materiale (appendix b), daværende Miljøminister Hans Chr. Schmidts igangsættelsesbrev (appendix c), de 10 opstillede pejlemærker for Pilotprojekt Nationalpark Møn (appendix d), lodsejernes kravliste til Pilotprojekt Nationalpark Møn (appendix e), mindretalsudtalelse fra natur- og geologigruppen i Pilotprojekt Nationalpark Møn (appendix f).

Dertil kommer i anden del også tre artikler, som vedlægges som bilag – hhv:

Artikel 1: Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter (2007). *Deltagerbaseret forskning*. In: Fuglsang et al. (eds.) *Teknikker i samfundsvidenskaberne*. Roskilde Universitetsforlag.

Artiklen omhandler metoden 'omvendt participation', som indskriver sig i den kritisk utopiske forskningstradition og er særligt udviklet i relation til naturbeskyttelsesområdet.

Artikel 2: Clausen, Laura Tolnov (2011). *Unges bud på Nationalparker i Danmark*. (In Press)

Artiklen omhandler det deltagelsesforløb for unge, som indgik som en del af den samlede borgerinddragelsesproces på Møn.

Artikel 3: Clausen, Laura Tolnov, Hansen, Hans Peter & Tind, Esben (2010). *Democracy and Sustainability: A Lesson learned From Modern Nature Conservation*. In: Aagaard Nielsen, Kurt et al. *A New Agenda for Sustainability*. Ashgate.

Artiklen undersøger de udfordringer og modsætninger, som blev resultatet af en proces, hvor myndighederne i forbindelse med etableringen af nationalparker i Danmark lagde op til en forbedring af borgerinddragelsen som en måde at fremme målet om bæredygtighed på.

Kapitel 2

Mennesket i landskabet – landskabet i mennesket – om hverdagspraksis som kropsliggjort rum

Kapitlet redegør for afhandlingens teoretiske analyseramme og begrebsliggørelse, i forhold til landskabsbegrebet, demokratiperspektivet og offentlighedsbegrebet. I kapitlet søges det indledningsvist at præcisere den anvendte konceptualisering af relationen mellem krop og landskab. Der redegøres for nødvendigheden af en sådan tilgang i forhold til belysningen af afhandlingens problemstilling og herunder beskrives særligt brugen af et praksisbegreb. Derudover præciseres også sammenhængen mellem det i afhandlingen valgte demokratiperspektiv og valget af et offentlighedsbegreb. Kapitlet sætter her fokus på de teoretiske konsekvenser af belysningen af deltagelsesperspektivet set fra et "ydre" hverdagsperspektiv i form af en udvidet forståelse af offentligheden til også at omfatte en hverdagsoffentlighed.

Den teoretiske tilgang til indkredsningen af den betydning, som borgernes landskabsopfattelse og stedlige tilhørsforhold i landskabet har for deltagelsesspørgsmålet, hviler i denne afhandling på en bestemt teoretisk forforståelse – herunder en særlig kropsforståelse. Denne forståelse er søgt fastholdt i teorikapitlets titel: *Mennesket i landskabet – landskabet i mennesket*, som forsøger at afspejle, hvordan landskabet opfattes som noget kropsliggjort. Den første del af titlen volder sandsynligvis ikke læseren nogen kvaler. Hverken teoretisk eller empirisk vil det være vanskeligt at vise eller at forstå, at mennesker i hverdagen almindeligvis færdes i landskabet, på forskellige steder og til forskellige tider, og at de også kan finde på fysisk-materielt at forme det. Den anden del af titlen, landskabet i mennesket, kan derimod være vanskeligere at begribe. Men den udtrykker, at landskabet sanses og erfares som det historisk levende fysisk-sociale og kulturelle fænomen, det er. I denne sansning og erfaring indlejrer landskabet sig i kroppen gennem alle dens sanser: synssansen, høresansen, lugtesansen, smagssansen og følesansen - ikke på en opsplittet måde, men på én gang og som en helhed, og mødet sætter sig spor, i form af *erindringer* om landskabet – personer, dyr, steder og ting, som lader sig erindre, idet sansning og erfaring af landskabet sker i mødet mellem krop og landskab. Netop fordi kroppen akkumulerer en stor viden om det landskab, den færdes i, ved den for eksempel hvor det er særlig farligt at færdes, hvor der plejer at være rugende fugle, hvor der tidligere gik en sti etc.

Samtidigt indlejres landskabet ikke alene i kroppen i form af erfaringen og erindringen. Det tilskrives også betydning om, hvad der er godt og dårligt, behageligt og mindre behageligt, smukt og grimt etc. – betydninger, som individet tilskriver de fysisk-sociale omgivelser i sit møde med dem. Denne betydningstilskrivning er en proces, hvori individer symbolsk kreativt lægger betydning ind i ting, steder og

hændelser, mens de sanser og agerer i landskabet. Men den kan også beskrives som en proces, hvorigennem betydning tilskrives miljøet via de erfaringer, der gøres, og de følelser der aktiveres.

Endeligt, og som en del af denne kropslige tilgang til en forståelse af landskabets konstituering, konstitueres landskabet også *narrativt.* Nogle af de spor, som mødet med landskabet sætter i kroppen, kan landskabets brugere fortælle om i ord, og landskabet konstrueres dermed også gennem de fortællinger, som fortælles i og om landskabet, og som har umiddelbart referencepunkt til specifikke sociale hændelser og miljøer. Sådanne fortællinger projicerer hændelser og begivenheder ind i rummet, historiske såvel som nutidige, kritiske såvel som utopiske, og producerer dermed et narrativt rum.

Som analytisk redskab til at indkredse landskabet som kropsligt produceret, vil i denne sammenhæng være et *praksisbegreb*. Dette begreb lægger netop op til en forståelse af landskabet som noget der på én gang er fysisk og materielt og samtidigt konstitueret gennem sanser, betydningstildeling og fortællinger. Med dette som baggrund anlægges et hverdagslivsperspektiv på landskabet – her særligt det stedlige tilhørsforhold til landskabet, som aktivt konstrueres af borgerne, kropsligt såvel som narrativt, idet borgerne i samme bevægelse selv dannes som borgere i dette landskab. Da det samtidigt er borgernes landskabsrelationer, som danner afsæt for en indkredsning af borgernes holdning til den politiske deltagelse, vil det også være dette hverdagslivsperspektiv på landskabet, som danner vejen ind til mit teorivalg og påvirker min læsning af samme. Dette hverdagslivsteoretiske felt er et omfattende og svært definerbart teori-felt, men lader sig dog inddele i forskellige retninger eller "skoler". De primære hverdagslivsteorietikere, som bruges i dette projekt, har afsæt i den kritisk-teoretiske hverdagslivssociologi. Således vil vægten ligge på teoretikere, som Henri Lefebvre, Michel de Certeau, Karl Polanyi, Richard Senneth, Oskar Negt og Zygmunt Bauman, som alle enten har direkte rødder i den klassiske kritiske teori eller også, i deres tilgang til feltet, kan læses i overensstemmelse hermed.

I mit eget landskabsbegreb er jeg særligt inspireret af den franske sociolog, filosof og urbanitetsteoretiker Henri Lefebvre og dennes begreb om rummets produktion. Begrundelsen herfor er dels, at denne leverer en række centrale begreber, som gør det muligt at indkredse landskabet og stedrelationen som noget, der opstår i spændingsfeltet mellem borgernes hverdagspraksis i landskabet og en bredere omverdenskontekst – det politiske, staten og det globale m.m. Således lægger han i sin tilgang netop vægt på en dialektisk tilgang, hvor produktionen af rummet også involverer produktionen af ambivalens. Dels gør hans tilgang det muligt at danne bro mellem de to teoretiske hovedorienteringer, som præger dette projekt; kritisk teori og en mere diskursiv tilgang til en forståelse af landskabsrelationen. Således lægger Lefebvre netop op til en forståelse af landskabet som 'produceret' gennem praksis, og det vil sige som noget, der konstitueres både materielt og diskursivt. Alligevel vil Lefebvre også blive suppleret med andre tænkere, der trækkes ind – dels for at uddybe og specificere Lefebvres praksisbegreb – dels for at supplere Lefebvre med tanker og begreber i forhold til den demokratiske og deltagelsesmæssige dimension. Således trækkes blandt andet den franske etnolog Michel de Certeau ind for at uddybe og specificere Lefebvres praksisbegreb netop i forhold til dettes *narrative* dimension, og desuden trækkes Certeau ind med henblik på at uddybe og præcisere Lefebvre med sit begreb om *'rumlige taktikker'* – det vil sige hverdagens små modstandsformer, sådan som de kommer til udtryk i kampen mod den eksisterende organisering af landskabet.

Den ungarsk amerikanske økonom Karl Polanyi trækkes ligeledes ind, fordi hans begrebsdikotomi *embedded/disembedded* ligeledes kan være med til at indfange, uddybe og problematisere landskabsbegrebet,

og det stedlige tilhørsforhold, og det samme gælder inddragelsen af den indiske miljøtænker Vandana Shivas begreb om landskabet som *commons*. Med inddragelsen af disse tænkere er der tale om en form for teoretisk videreudvikling af Lefebvres teoretiske "skelet", som, suppleret med andre teoretiske perspektiveringer af det stedlige tilhørsforhold til landskabet gives ekstra fylde og orientering. Derudover inddrages også modernitetsteoretikere som Richard Sennett, Oskar Negt og Zygmunt Bauman med henblik på at uddybe Lefebvres *ambivalensforståelse* og perspektiveringen af landskabet som en *offentlighed*. Inden en mere detailleret beskrivelse af disses tanker og begreber præsenteres er det imidlertid gavnligt for forståelsen af den valgte tilgang kort at redegøre for yderpunkterne i de teoretiske landskabsforståelser, som valget af nærværende praksisforståelse delvist trækker på og skal ses som et alternativ til.

Yderpunkter i landskabsforståelsen

Anskuet ud fra et historisk perspektiv har kendetegnende for den forskningsmæssige tilgang til beskrivelsen af landskaber været tendensen til at beskrive landskabet i generelle og naturvidenskabelige kategorier knyttet til vegetationstyper, terrænformationer, arealstørrelser, højde, afstand, harmoniske og uharmoniske proportioner, principper for korttegning og landmåling, osv. [jf. Larsen 1996: 44-45]. Sådanne analyser har ofte negligeret kroppen på grund af problemer knyttet til den dualisme mellem den subjektive og den objektive krop, og forskelle mellem det materielle og repræsentationelle aspekt af krop og rum, som disse analyser erkendelsesteoretisk har hvilet på [Low & Zuniga 2003: 2]. Således er kendetegnende for denne landskabstilgang, at den hviler på en forståelse af mennesket som adskilt fra naturen, og herunder på forestillingen om særligt det visuelle som afsæt for sand og rigtig kundskab [Krogh 1995: 2].

Naturen som objekt

Denne forståelse, som har præget den vestlige videnskabelige tradition og vestlige tænkemåde generelt, har idéhistoriske rødder, der rækker tilbage til den antikke græske filosofi [Krogh 1995:2]. Platon knyttede for eksempel forestillingen om de grundlæggende kundskaber til det synlige på baggrund af den forestilling, at der bag alle fænomener og hændelser lå uforanderlige idéer eller mønstre, som det lod sig gøre at få øje på [ibid.]. Senere kom disse tanker og det her iboende skel mellem idé og fænomen til at danne grundlag for 1600-tals-tænkernes opgør med det religiøse verdensbillede, som havde domineret indtil da. Ifølge dette verdensbillede var naturen blevet opfattet som en guds- og dermed hensigtsbestemt orden, som man måtte indse og tilpasse sig, slet og ret, fordi guds vilje ikke lod sig ændre på [jf. Larsen 1996: 24]. Med tænkere som Descartes, Galilei, Bacon og Kant udformedes imidlertid et nyt syn på forholdet mellem menneske og natur, hvor naturen var objekt og mennesket var subjekt i den forståelse, at mennesket forholdt sig delvist som udenforstående iagttager til naturen og delvist som indgriber og manipulator [Von Wright 1987: 45; Krogh 1995: 3; Larsen 1996: 36]. I lighed med Platon, men nu tilsat en ny interesse for at overvinde og erobre naturen, repræsenterede disse en særlig tradition, der satte lighedstegn mellem kundskab og det, der kunne visualiseres. I stedet for at se natur og menneske som indbyrdes forbundne størrelser, skete der en polarisering mellem menneske som bevidsthed med sansefornemmelser og en natur, som var frataget sin mangfoldighed af sansbare kvaliteter og egenskaber som farve, smag, lugt, varme, lyd

etc. [Hegge 1978: 101; Krogh 1995: 3]. Naturen var i hovedsagen blevet et objekt, som kunne påvirkes (beherskes) og dermed udleveres til den menneskelige mekaniske behandling [ibid.].

Siden forestillingen om det visuelle som afsæt for sand og rigtig kundskab til systematisk ordning af viden blev introduceret, har denne haft stærk indflydelse på den moderne forståelse og definitioner af landskabet [jf. Larsen 1996: 45]. Selve den rumlige forståelse af landskabet som fysisk målbart rum er netop hentet fra klassisk fysik, indenfor hvilken rummet kan udtrykkes geometrisk gennem et koordinatsystem af tre akser – længde, bredde og dybde [Casey 1987: 189; Krogh 1995: 4]. Dette rum, som er et upersonligt, neutralt og geometrisk rum, hvor objekternes rumlige dimension kendetegnes af, hvor de er placeret - også i forhold til hinanden, og hvor menneskets subjektive oplevelser af rummet (og dermed også landskabet) er adskilt herfra, er primært knyttet til tænkning – og adskilt fra handling, fordi rummet er sådan som det tager sig ud på afstand.

Landskabets rumlige billede

I tråd med denne tankegang, skulle det, ud over landvindingerne på det videnskabelige område, også vise sig at være billedet, som kom til at danne indgangen til objektiv viden om fænomenet landskab. Billedet fastfryser netop landskabet og afgrænser fænomenet, og danner grundlag for en systematisering af landskabet i elementer og kategorier, som igen kan repræsenteres for eksempel i form af kort [jf. Krogh 1995: 2; Larsen 1996: 33]. Kendetegnende for de nye kort, som dukker op i perioden, er således også, at de i modsætning til middelalderens kort, som primært skulle afbilde jordens eller himlens plads og funktion i kosmos og kun sekundært skulle støtte menneskers orientering på og afgrænsning af jordoverfladen, er baseret på nye metoder og teknologier til landmåling og korttegning, og at de bliver et vigtigt redskab til magt over jorden [Jf. Larsen 1996: 33; Lefebvre 1991: 84-86; Certeau 1984: 120-122]. De indgår i udforskningen og erobringen af landområder ud fra den stigende erkendelse, at den der kan trække præcise grænser og angive nøjagtige veje og størrelsesforhold i terrænet, kan kontrollere det kortlagte område, opkræve skatter og styre en hær [ibid.].

Samtidigt afbildes rummet ikke alene kvantitativt men også perspektivisk. Det sidste sker i overensstemmelse med tegneprincipper, der får rummet til at se ud som tredimensionelt på en todimensionel flade, sådan som det for eksempel kommer til syne i den moderne billedkunst [jf. Larsen 1996: 44; Cosgrove 1984]. Det rum, som hermed fremtræder, er et rum, der på en ny og hidtil uset måde viser sig som en helhed, og som skal ses et bestemt sted fra – fra det iagttagende menneskes plads - for at fremstå som en sådan helhed [ibid.]. Dette er også grundformen for det moderne landskabsbillede – et natursceneri, der kan overskues i ét blik, og hvis betydning i 1600-tallet ofte gik i ét med begrebet landskab [Larsen 1995: 45]. Dette bliver tydeligt i forhold til selve den etymologiske betydning af begrebet, som netop på 1600-tallets engelsk i første række henviste til et landskabsmaleri (landskip), som ikke var til at skelne fra det landskab derude (landscape), det var billedet af [Larsen 1996: 45-46]. Landskabet er med andre ord synonym for den særlige måde at *se* på, og ifølge den objektivistiske tradition bliver landskabsoplevelsen hermed identisk med det visuelle indtryk af et panorama, som kan observeres på afstand. [ibid.].

Samlet kan den distancering, som ligger i det perspektiviske blik på landskabet, forstås som en konsekvens af en udvikling, hvor naturen i stigende grad er blevet abstrakt- og objektliggjort [Jf. Lefebvre 1991]. I et idéhistorisk perspektiv er moderniteten da også blevet karakteriseret som kortets og det abstrakte rums

tidsalder, netop ud fra iagtagelsen af den tegnebordsplanlægning, som kommer til at præge stadig flere sektorer [ibid.]. Dette har også været tilfældet på naturforvaltningsområdet, hvor planløsninger udarbejdet langt væk fra de virkeligheder, som borgerne befinder sig i, kan virke fremmedgørende og uigennemsigtige på borgerne. Omvendt har der også indenfor de sidste 30 år været en øget interesse for at finde udtryk for nye fortolkninger af landskab, hvor det forsøges at danne bro mellem en naturvidenskabelig og en mere human- og samfundsvidenskabelig forskningstradition.

En landskabsgeografisk tilgang til forståelse af landskab

En sådan tilgang repræsenteres for eksempel af det landskabsbegreb, der er til diskussion indenfor den retning, som betegnes som landskabsøkologi. Dette er en disciplin som, med fodfæste inden for det naturvidenskabelige forskningsfelt, beskæftiger sig med studiet af landskabet som det konkrete udtryk for en natur-kulturrelation. Landskabet betragtes således som et samspil mellem menneskelige aktiviteter og naturlige økologiske processer, og formålet er følgelig at beskrive sammenhængen mellem menneskelig aktivitet og mønstre, processer og ændringer i landskabet i forskellig målestok [jf. Kristensen 2005].[12] Således er udgangspunktet en ren naturbeskrivelse, som baseret på observationer i felten samt analyse af bl.a. kort og luftfoto, danner udgangspunkt for en praktisk vurdering af, hvordan landskabets ydeevne og sårbarhed vil reagere på forskellige typer af menneskelig anvendelse. Samtidigt er der også landskabsøkologer, som påpeger at have en holistisk landskabsforståelse, idet de opfatter landskabet som bestående af en lang række biologiske, human-økologiske, sociale, økonomiske, psykologiske, æstetiske og funktionelle aspekter. [jf Ingegnoli 2002; Naveh 2000; Palang et. al 2000]. I den forstand repræsenterer landskabsøkologien også en tværfaglig arbejdsmåde, der forener forskellige fagområder, og som sådan er det dermed også muligt at få øje på en begrebsligørelse af landskabet som andet og mere end objektliggjort natur.

En anden tilgang, som med afsæt i en mere traditionel naturgeografisk landskabstradition forsøger at orientere sig i retning af en tværfaglig forskningstilgang, repræsenteres af de kvantitative holdningsundersøgelser, som har til hensigt at afdække borgernes forhold til naturen og naturpolitikken. Denne form for landskabsstudier tager blandt andet afsæt i konstateringen af, at arealforvaltningen præges af, at mange områder stilles under pres af brugerinteresser, som står i indbyrdes konflikt. I en lang række sager har man for eksempel savnet kriterier for at prioritere mellem regulering til rekreation og beskyttelse og til forskellige former for produktion, og for at kunne sammenligne værdien af menneskers oplevelser af et pågældende landskab med værdien af alternative anvendelsesformer, er der derfor foretaget en række undersøgelser med det sigte at sætte tal på folks landskabsoplevelser, for eksempel gennem studiet af landskabspreferencer [jf. Kaae & Madsen 2003]. På baggrund af omfattende dataindsamling baseret på spørgeskemaer forsøges det her igennem at sige noget repræsentativt om borgernes adfærd og holdninger, som kan danne afsæt for en forvaltningspolitik.

Som sådan eksisterer der altså inden for den traditionelle landskabsforskning bevægelser hen imod en anden og mere helhedssøgende måde at tilnærme sig landskabsbegrebet på. Når jeg alligevel har fundet sådanne tilgange utilstrækkelige, så skyldes det ikke mindst den vurdering, at disse, til trods for forsøget

12 Idag arbejdes der i Danmark med landskabsøkologi indenfor områder som geografi, landskabsarkitektur og i sektorforskningsinstitutioner som f.eks. Danmarks Miljøundersøgelser.

på at løsrive sig den mere rendyrkede landskabsgeografi, forbliver indenfor rammerne af en positivistisk forskningstradition. Således kan det påpeges, at når landskabsøkologien til stadighed primært koncentrerer sig om former og sammenhænge, der er empirisk observerbare frem for indkredsningen af brugernes orienteringer og måder at konceptualisere landskabet på, så er det ikke muligt at opfange landskabets specifikke kulturelle og historiske betydninger, der ikke nødvendigvis er direkte observerbare i det fysiske landskab. Hermed kommer landskabsøkologien til at operere på et overfladeniveau, der udelukker landskabets symbolske dimension, og dermed kommer det fremanalyserede landskabsbegreb alene til at basere sig på forskerens observationer og fortolkninger af landskabet.

I forlængelse heraf kan det hævdes, at heller ikke de kvantitative holdningsundersøgelser fanger de forståelsesformer, som udspiller sig set i lyset af et hverdagslivsperspektiv. Dataindsamling vha. spørgeskemaer kan sige noget om en befolknings adfærd og holdninger som helhed, men de indebærer nødvendigvist også en forstrukturering, som begrænser åbenheden overfor det, der er nyt og anderledes i forhold til det, man allerede ved. Desuden er der grænser for, hvor dybt man kan komme med de ofte komplekse samspil af forhold som ligger bag en given holdning eller adfærd, og tilgangen bliver dermed hurtigt løsrevet fra de forståelsesformer, som udspiller sig set i lyset af et hverdagslivsperspektiv.

En human- og samfundsvidenskabelig tilgang til forståelse af landskab

Ved siden af sådanne kvantitativt orienterede studier af menneskers oplevelser af et landskab har forskere indenfor humanistiske og samfundsvidenskabelige fag imidlertid også i stigende grad udført kvalitative undersøgelser af borgernes landskabsoplevelser. Mens de kvantitative undersøgelser har lagt vægten på en måling af menneskets værdisætning eller rangering af landskabet som fysisk objekt, så er udgangspunktet for de kvalitative undersøgelser ofte opfattelsen af kroppen som den lokalisering, hvor menneskelig erfaring og bevidsthed antager en materiel og rumlig form. Begrebet "kropsliggjort rum" trækker i den henseende naturen og mennesket sammen igen, idet det understreger det vigtige i at se kroppen som en på én gang fysisk, biologisk og bevidsthedsmæssige enhed – som center for både levet erfaring og handling [Low & Zuniga 2003: 2]. Således anvendes begrebet "krop" indenfor denne form for landskabsforskning til at beskrive kroppens på én gang biologiske og sociale karakteristikas, og "kropsliggørelse" som en måde at beskrive, hvordan levet erfaring baseret i social praksis er lokaliseret i kroppen. Det betyder med andre ord, at den menneskelige krop får en dobbeltkarakter som på én gang et middel til perception (erkendelse) og et perciperet objekt, som lagrer denne erkendelse og bruger den i sin videre handling i verden [jf. Simonsen 2005: 53].[13] I overensstemmelse med denne tanke bliver kroppen dermed også i høj grad et socialt produkt, men hvor vidt den er totalt formbar eller ej kommer an på den teoretiske orientering. Inden for denne landskabsforståelse er der da også forskellige bud på en forståelse af rummet som kropsliggjort. I denne sammenhæng vil jeg vælge at fokusere på de to yderpunkter af spektret – landskabet forstået som hhv. tegn og som noget materielt, hvorefter jeg når frem til en præsentation af Lefebvres teori om rummet (her landskabet) som produktet af rumlig praksis, som et mere midtersøgende bud på en forståelsesform.

13 Denne tanke bygger ikke mindst på Merleau-Pontys (1962) indføring af begrebet 'krops-subjekt', hvor han udfordrer den kartesianske dualisme, som ligger i adskillelsen af bevidsthed og krop.

Landskabet som tegn

Kendetegnende for den gren af den humanistiske og samfundsvidenskabelige landskabsforskning, som opfatter landskabet som tegn, er, at denne opfatter landskaber som en form for tekster eller som det, der også inden for 'genren' betegnes som "indskrevede rum" (inscribed Spaces) [Low & Zuniga 2003: 13]. Denne tilgang, som er inspireret af sprogvidenskaben, kan også beskrives som en semiotisk landskabsforståelse (semiotik betyder netop tegnlære), og i overensstemmelse med denne forståelse vægtes på den ene side tanken om, at mennesker på en varig og blivende måde "skriver" deres tilstedeværelse på deres omgivelser. Det er igennem denne tilskrivning, at der sker en meningstildeling, og det er også herigennem, at der etableres et stedligt tilhørsforhold til de omgivelserne, som de befinder sig i. Idet erfaring og deraf meningsbetydning indlejres eller indkapsles i stedet, transformeres omgivelserne så at sige til meningsfyldte steder, fordi disse derved kommer til at indeholde de erfaringer og minder, som mennesker forbinder hermed. På den anden side involverer denne tilgang også den tanke, at landskabets tekstlige kvaliteter består deri, at disse også udadtil er kommunikative. Landskaber kan mao. også læses af andre – udenforstående – f.eks. forskeren, som gennem læsningen af landskabet som en tekst, kan opnå en forståelse af, hvordan samfundet er organiseret. Idet landskabet fremtræder som afspejlinger af sociale processer og magtforhold, fremtræder landskabet nemlig også som kulturelle repræsentationer for bestemte historiske eller nutidige samfundsforhold. Således arbejdes der også her med landskabet som et kulturelt billede, der repræsenterer en bestemt måde at *se* på. Det betyder ikke, at landskabet er immatrielt, men landskabet kan repræsenteres i mange forskellige materialer [Hansen 2001: 122]. I overensstemmelse hermed er et maleri eller et digt, der begge har landskabet som kunstnerisk objekt, ikke mindre imaginære end en landskabspark til trods for, at sidstnævnte er mere håndgribelig [Ibid.] Uanset materiale kan landskabet nemlig analyseres som et kulturelt billede indeholdende kulturelle og symbolske repræsentationer, som landskabsstudiet skal forsøge at afdække.

Et eksempel på denne tilgang til en forståelse landskabets tekstlige kvaliteter, repræsenteres af den britiske kulturgeograf Denis Cosgrove, som i forbindelse med sin historiske analyse af de ændringer, som den europæiske forestilling om landskabet har gennemgået siden det 15. århundrede, noterer, at *"landscape is not merely the world we see, it is a construction, a composition of that world"* [Cosgrove 1984: 13]. Landskabet er *"a cultural image, a pictoral way of representing, structuring or symbolising surroundings"* [Cosgrove & Daniels 1988:1]. Landskaber er med andre ord, ifølge Cosgrove, afbildinger eller symbolske repræsentationer af bestemte betydninger – en form for multiforfattede tekster, som er skabt (skrevet) af mennesker, og som følgelig netop kan tydes og dermed læses som tekster. Sådanne repræsentationer kan både være struktureret på lærred, på skrift eller på jordens overflade – for eksempel i form af stensætninger, beplantninger, monumenter, markopdelinger m.m., og det kan også, ifølge Cosgrove, være formidler af en visuel ideologi, som maskerer de reelle sociale kræfter og magtrelationer – både i forhold til produktion, udnyttelse og fremmedgørelse, som måtte ligge under overfladen. I den forståelse har landskabet sin egen historie, som ikke desto mindre kun kan forstås som en del af en større økonomisk og samfundsmæssig historie. Landskabet udgør en diskurs gennem hvilken særlige sociale grupper i forskellige historiske perioder har formet både sig selv og deres relationer til landskabet og andre mennesker, og denne diskurs er både epistemologisk og teknisk tæt relateret til en særlig (historisk) måde at *se* omgivelserne på.

Et andet eksempel på en tekstlig landskabsforståelse demonstreres af antropologen Margaret Rodman med sin brug af begrebet "indskrivning", hvordan steder refererer til de meninger, som mennesker tilskriver dem, idet hun i en kritik af den måde, hvormed stedbegrebet hovedsageligt er blevet behandlet som fixerbare og geografisk bundne lokaliteter, foreslår i højere grad at se steder som kulturelt og socialt konstruerede. Som et af begreberne til at begribe, hvordan steder er sociale konstruktioner, som konstrueres, idet de gives mening, foreslår hun begrebet *'multilokalitet'* [Rodman 2003]. Med dette begreb ønsker hun at understrege, hvordan det samme fysiske sted på én gang er influeret af moderniteten, historien og en lang række forskellige kontekster, og hvordan steder også kan tilskrives mening, og dermed konstrueres af mennesker, som slet ikke befinder sig på det pågældende sted. Steder kan så at sige, gennem betydningstilskrivning, også konstrueres på afstand, og de har ikke kun én eller få tilskrevne betydninger, men mange og på én gang sameksisterende og i praksis konfliktuerende betydninger, som er fysisk løsrevet fra det konkrete geografiske område, som de relaterer sig til.

En lignende tilgang lader sig genfinde hos den amerikanske antropolog Keith Basso, som bruger det tilskrevne landskabsperspektiv i sin analyse af Cibecue Apachernes stedskabelsesproces [Basso 1996]. Som særlig tilgang hertil er Bassos analyse ledsaget af en række fotografier af navngivne steder, som forsøger at gengive de landskaber, som portrætteres, af de stednavne, som han beskriver i sin tekst. Hermed illustrerer Basso, hvordan Apachernes stednavne udgør "klare mentale billeder" af geografiske steder på en sådan måde, at Apacherne kan forestille sig at kigge på stedet fra et partikulært rumligt perspektiv [Basso 1996: 61]. Forståelsen af stedskabelse blandt Apacherne involverer med andre ord, at de måder, hvormed disse agerer i forhold til disse steder, sker i overensstemmelse med de moralsk instruktive historier, som de indlæser heri. Disse historier relaterer sig til begivenheder, som foregik på stederne i en fjern fortid, og som resultat heraf er *"Apache-landskabet fyldt med navngivne steder"*, som fungerer som et *"opbevaringssted for destilleret visdom"* [Basso 1996: 62-63].

Samlet kan man sige, at samtlige de beskrevede eksempler på en forståelse af landskabet som tekst ønsker at forstyrre den dominerende opfattelse af mennesker (kroppe) og landskaber som adskilte eksistenser. Således udfordres den naturalistiske forestilling om mennesket som distanceret og udenforstående betragter af et viljeløst og formålsløst landskab, idet udgangspunktet i stedet er, at mennesket og landskabet står i et kommunikativt forhold til hinanden. Af fortalere for denne form for landskabsanalyse fremhæves styrken ved det tekstlige landskabsperspektiv da også at være den måde, hvormed det åbenbarer, hvordan landskaber som symbolske og kulturelle repræsentationer har "refleksive og dybsindige kvaliteter" [Feld 1996: 114], fordi det skaber en forståelse af den måde, hvormed steder skaber forbindelser og producerer erfaringer af selv og identitet [Basso 1996, Feld & Basso; Gupta & Ferguson 1997: 26-27].

I den henseende kan en tekstlig landskabsforståelse også ses som et brud med den traditionelle kulturgeografis måde at anskue viden på. Den stiller spørgsmålstegn ved det objektive vidensbegreb og skriver sig ind i en bredere kritik, hvor viden i højere grad opfattes som en konstruktion, som gør forestillingen om objektivitet uholdbar. Idet formålet bliver at undersøge, hvordan landskabsrepræsentationer skabes i samfundsmæssige diskurser, vægtes fortolkningen af landskabet, og det bliver dermed forskellige landskabsopfattelser, der er i fokus frem for objektive beskrivelser af et givent fysisk landskab.

Fastholdelsen af en objektiviserende landskabsforståelse

Alligevel kan det påpeges, at dette teoretiske forsøg på at ophæve skellet mellem mennesket som subjekt og landskabet som objekt møder modstand i selve definitionen af landskabsbegrebet [jf. Krogh 1995: 1]. Det kan hævdes, at landskabsoplevelsen også inden for denne tilgang til en landskabsforståelse først og fremmest kommer gennem øjnene til mennesket, og at fortolkningen af synsintrykket følgelig også primært baserer sig på mentale processer. Det kropslige eller følelsesmæssige forhold til landskabet er dermed stadig underordnet eller afledt fra den mentale fortolkning af synsindtrykket af landskabet, hvilket f.eks. også bliver tydeligt hos den canadiske geograf Edward Relph, når denne foreslår, at *"landscapes cannot be embraced, nor touched, nor walked around. As we move, so the landscape moves, always there, in sight but out of reach"* [1985: 23].

Dermed har opfattelsen af landskabet, som noget der fortolkes mentalt gennem synsindtryk, alligevel nære koblinger til en objektivistisk naturvidenskabelig virkelighedsforståelse. Lige som kartografen eller landskabsmaleren, som forholder sig distanceret og iagttagende til landskabet og derved bliver i stand til at overskue totaliteten, således også den human- eller samfundsvidenskabelige forskers (ofte kulturgeografers eller etnografers) særlige analysetilgang. Med et landskabsperspektiv, der forholder sig til lokaliteter som "et ordnet system af objekter – en tekst" [Duncan 1990: 17], hvis positionering af steder og deres betydninger allerede er blevet indskrevet i landskabet gennem menneskers handlinger, ordner forskeren ud fra dette perspektiv landskabet i en tekst for herefter at kunne udlæse de meninger, der er indlejret eller konkretiseret heri.

I min egen tilgang til landskabsopfattelsen vil jeg ud fra sådanne betragtninger også tage afstand fra en sådan tilnærmelsesmåde til en forståelse af landskabet, som noget, der alene er iboende den mentale representation og erkendelse. Som det vil fremgå senere, er jeg også inspireret af denne tilgang, fordi den indeholder vigtige kvaliteter særligt i forhold til forståelsen af landskabets symbolske betydning. Men det er samtidigt opfattelsen, at en ensidig vægtlægning på synssansen og den mentale fortolkning af synsindtrykket i sig selv er objektiviserende, fordi en landskabsoplevelse forstået som en fortolkning af en betragtning ikke opfanger betydningen af den kropslige og fysiske deltagelse i landskabet. I stedet vil jeg, som det vil fremgå, argumentere for, at en landskabsoplevelse bør forstås og kan forklares ud fra, at sansende og handlende mennesker lever deres liv i landskabet. Som det også vil fremgå, er dette et perspektiv, der privilegerer de praktikker, gennem hvilke, dem der bruger landskabet, former og gør det meningsfuldt. Inden en nærmere beskrivelse af denne tilgang præsenteres, skal der imidlertid først redegøres for den anden ende af det human- og samfundsvidenskabelige landskabsteoretiske spekter, som her beskrives som en historisk materialistisk landskabsforståelse.

En historisk materialistisk landskabsforståelse

Kendetegnende for den landskabsforståelse, som kan beskrives som en historisk materialistisk landskabsforståelse, er, at denne har rødder i den marxistiske historieopfattelse og dermed har et klart socialistisk udgangspunkt. Essensen af den historiske materialisme er som bekendt den grundtanke, at alle hidtidige samfundshistorier er historien om klassekamp, og at al hidtidig samfundsudvikling er baseret på kampen

mellem to eller flere klasser i samfundet med modstridende mål [jf. Månson 2002 (1996): 33-34]. Rammerne for denne kamp er den pågældende historieperiodes produktionsmåde, som omfatter helheden af produktionskræfter (basis) – de materielle forhold som teknologi, økonomi, ejendomsretten over produktionsmidlerne m.m og produktionsforhold (overbygning) – stat, kirke, skole, massemedier etc. Idet basis determinerer overbygningen, er det altså økonomien, der determinerer den sociale praksis, og i den historiske materialisme opfattes alle fænomener dermed som ordnet efter en logik, der ligger i det ikke-diskursive – i det materielle.

Set ud fra dette perspektiv skal landskabet da også først og fremmest ses i konteksten af den herskende produktionsmåde og dennes særlige evne til at organisere landskabet og dets beboere på. Landskabet er med andre ord et fænomen, som er skabt primært med basis i strukturerne og et udkomme af en lang række handlinger, som dermed har formet det. Således præges både landskabets fysisk-materielle og sociale udformning i overensstemmelse med denne tankegang af dets funktioner – for eksempel landbrug, skovdrift, råstofudvinding, industriproduktion, turistvirksomhed etc., og de økonomiske, produktionsmæssige, geo-politiske og geografiske forandringer, som – i form af bestemte materielle udtryksformer – veje, alléer, bygninger, marker etc., har sat sine tydelige fysiske præg her på. Set i dette lys skal for eksempel det moderne landskab da også først og fremmest ses i lyset af fremkomsten af den kapitalistiske produktionsmåde og af en urbaniseringsproblematik. Med kapitaliseringens og urbaniseringens udbredelse udfordres nemlig ud fra dette perspektiv både landskabet og hidtidige måder at anvende det på, idet der opstår en ny spænding mellem teknik og natur. I overensstemmelse hermed ville en historisk materialistisk landskabsforståelse i forhold til en analyse af det moderne landskab være særligt optaget af at indkredse de måder, hvormed kapitaliseringen af landskabet materialiserer sig i samme og skaber nye udbytningsforhold. Som et produkt af produktionsrelationerne, hvor landskaber (og deres mennesker) marginaliseres og udbyttes på grund af deres funktioner, og hvor udskillelsen er en social erfaring så vel som en fysisk realitet, bliver fokus for interessen da kampen om ressourcer og de måder, hvormed det præger landskabets fysiske og sociale karakter.

Landskabet som produkt af markedskræfterne

I en moderne version af den klassiske marxisme, er det for eksempel det, der fremhæves af den britiske kulturgeograf David Harvey, som i sin beskrivelse af urbaniseringens konsekvenser for det fysiske og sociale rum udtrykker, at *"urbanization concentrates productive forces as well as labour power in space, transforming scattered populations and decentralized systems of property rights into massive concentrations of political and economic power /…/'Nature's forces' are subjected to human control as transport and communications systems, territorial divisions of labor, and urban infrastructures are created as foundations for capital accumulation"* [Harvey 2000: 25]. Kapitalismen skaber med andre ord ifølge Harvey en række fysiske og sociale opsplitninger, hvor både mennesker og landskaber fortrænges og marginaliseres i særlige rum. Selve måden, hvormed økonomiske landskaber skabes på, er dermed ikke alene noget, der er afledt af akkumuleringsprocessen, men er snarere central herfor. Harvey argumenterer i overensstemmelse hermed for en dialektik mellem kapitalismens geografi og dens sociale organisering i den betydning, at de former, som de økonomiske landskaber antager, involverer muligheden for akkumulation. Akkumulation kan for eksempel kun optræde, hvis der er adgang til råstoffer, arbejdskraft og markeder, som alt sammen kræver særlige

rumlige konfigurationer for at kunne lade sig gøre og involverer et udbytningsforhold. Dermed er det også en forståelse af landskabet som det ultimative rum for kamp, hvormed landskabet også opfattes som et politisk rum. Landskabet er altså ikke blot et sted for udbytning, men også et fysisk udtryk for kampen i sig selv, sådan som det for eksempel kommer til syne i form af klassekamp og protestbevægelser, der på mere eller mindre fysisk (voldelig) vis forsøger at tilkæmpe sig retten til landskabet tilbage [Harvey 2006].

Landskabets udlejring fra livssammenhængen

Et andet eksempel på en sådan historisk materialistisk tilgang til en landskabsforståelse præsenteres af den ungarskfødte økonom Karl Polanyi [2001 (1944)]. På samme måde som Harvey, går Polanyi ind i diskussionen om, hvordan den vestlige økonomi påvirker brugen af rummet, men gør det om end endnu mere specifikt orienteret mod en forståelse af de specifikke økonomiske sammenhænge. Således observerer Polanyi, hvordan et fundamentalt træk ved industrialismen er, at økonomien – centreret om den materielle industriproduktion – løsnes fra livssammenhængen og dermed selvstændiggøres [Olsén, Nielsen & Nielsen 2003: 29]. Karl Polanyi taler her om en *'disembedding'* [Polanyi 1945] eller på dansk 'udlejring', forstået som en *udskillelsesproces*, som er konsekvensen af industrialiseringen og økonomiens ændrede karakter.[14] I modsætning til tidligere indgår den ikke længere umiddelbart som en del af en lokal 'samfundsmæssig husholdning', hvor produktion, fordeling og forbrug af den samfundsmæssige rigdom er underlagt konkrete kvalitative målestokke, men begynder i stedet at udskille sig for at følge sin egen økonomiske logik – vækstens – eller mere præcist - ekspansionens logik, som principielt er hæmningsløs, historieløs og som sprænger tid og rum [Olsén, Nielsen & Nielsen 2003: 29].

Det er også med denne ekspansion, at Polanyi ser, at der sker en uddifferentiering af en række samfundsmæssige sfærer eller funktionsområder: produktion, service, forskning, uddannelse, kultur, familie osv. – som umiddelbart er kendetegnet ved hver deres særegne logik [Olsén, Nielsen & Nielsen 2003: 29]. Idet økonomien udskilles fra livssammenhængen, og markeder og varerelationer begynder at brede sig, så erstattes, fortrænges eller præges stadig flere samfundsmæssige og mellemmenneskelige forhold, og derved ændrer livssammenhængen også karakter. Det gælder også brugen af landskabet, hvor markedsøkonomien adskiller naturen fra mennesket og økonomien. Således illustrerer Polanyi, hvordan industrialismen sprænger tidligere fællesskaber, og hvordan det enkelte menneske kommer til at indgå i nye omfattende afhængigheder og virkningssammenhænge, som ikke længere bare knytter sig til den umiddelbare livsverden og lokale geografi. I stedet forbindes man gennem sit arbejde og gennem sine øvrige handlinger med andre mennesker end de nærmeste i nye 'skæbnefællesskaber' på tværs af geografiske grænser og defineret af de interesser, man nu måtte have til fælles. I følge Polanyi konstituerer denne udvikling også en hverdag der – set fra individets synsvinkel – er opsplittet, individualiseret og uden indre sammenhæng.

Landskabet mellem commons og enclosures

Tæt relateret til denne tankegang kan som et sidste eksempel på en mere moderne historisk materialistisk landskabsforståelse også fremhæves den indisk fødte miljø-tænker og miljø-aktivist Vandana Shiva. Så-

14 Dette begreb er senere, i en mindre radikal udformning, blevet viderefortolket af den britiske sociolog Anthony Giddens [1990, 1994].

ledes leverer Shiva en analyse af, hvordan landskabet siden det 16. århundrede har været genstand for en stadigt stigende kapitalisering, som, påpeger hun, ikke alene har ødelagt naturen, men også de bredere livssammenhænge, som mennesker indgår i. En sådan udvikling ser hun ikke mindst komme til syne i forbindelsen med forståelsen af landskabet som *'commons'*. I sin mest basale form, implicerer forestålelsen af landskabet som 'commons' grundtanken om de ressourcer i landskabet, som alle kan bruge uden at tænke over, hvem der ejer dem [Jf. Shiva 2005: 21]. Denne brugsrelation er samtidigt baseret på en overenskomst mellem lokale brugere, hvorfor begrebet om commons også er et demokratisk begreb med en bestemt stedlig tilknytning. Et commons er altså ikke bare ressourcen i sig selv, men i lige så høj grad de fællesskaber i form af de økonomiske og sociale relationer baseret på indbyrdes gensidighed, afhængighed og samarbejde, som forvaltningen af den pågældende ressource er indlejret i. Det kan være beslutninger om feks. hvilke afgrøder, der skal sås, hvor mange kreaturer, som skal græsse, hvilke træer der skal fældes, hvilke vandløb, som vil overrisle hvilke marker på hvilket tidspunkt m.m., som på basis af klare og lokalt forankrede regler og principper om beslutningstagning træffes i fællesskab og i lighed og på demokratisk vis af medlemmerne af lokalsamfundet [jf. Shiva 2005: 56-57] – eller som Shiva også beskriver det: *"Common property resources involve a combination of rights and responsibilities among users, balancing use and conservation, a sense of partnership with nature, and sharing with diverse communities"* [Shiva 2005: 40].

I et historisk europæisk perspektiv viser Shiva, hvordan en sådan forvaltningsform tidligere gjorde sig gældende i den før-kapitalistiske engelske landskabspraksis. Commons refererede her til den særlige juridiske overenskomst mellem adel og bønder, hvor jorden, kaldet 'fælleden', formelt var ejet af herremændene, mens retten til brugen af jorden tilhørte småbønderne (the commeners) [Shiva 2005:19] Fælleden leverede ud fra denne overenskomst ekstensive fælles græsgange for dyrene i de etablerede bondesamfund; tømmer og sten til bygninger; rør til tag og kurve; træ til brænde; og vilde dyr, fugle, fiske, bær og nødder til foder, og disse arealer forsynede på den måde et stort antal småbønder gennem fælles regler i forhold til adgang til disse ressourcer [Shiva 2005: 23-24]. Samtidigt beskriver Shiva også, hvordan der særligt i tredje verdens landes selvforsyningsøkonomier stadig eksisterer commons i bestemte regioner [Shiva 2005: 21]. Sådanne økonomier, kalder Shiva for *livsøkonomier* (living economies) i den betydning, at de er skabt gennem almindelige menneskers hverdagsliv og ud over at være lokale, decentraliserede, bæredygtige og konstituerende for livssammenhængen, er baserede på medejerskab, samarbejde, deling og deltagelse [Shiva 2005: 63]. Ifølge Shiva er det imidlertid også disse lokalt forankrede livsøkonomier og de commons, som er en betingelse for deres eksistens, som har været under pres siden fremkomsten af den kapitalistiske markedsøkonomi. Med kapitaliseringen og privatiseringen af naturens ressourcer er de sammenhænge mellem de økologiske, kulturelle, økonomiske og demokratiske værdifællesskaber, som tidligere udgjorde commons, blevet revet fra hinanden med efterfølgende store omkostninger for særligt verdens fattige befolkning.

For at beskrive den effekt, som særligt den korporative globalisering har på lokalsamfundets landskabsrelaterede fællesskaber, bruger Shiva begrebet *enclosure*. Dette definerer hun som den *fysiske eksklusion af lokalsamfundet fra deres commons gennem omringningen af et jordområde, som hegn, grøfter eller andre barrierer for den frie passage af mennesker og dyr* [Shiva 2005: 19; min oversættelse] - altså en meget fysisk indhegning og dermed afgrænsning, udelukkelse og fordrivelse af mennesket fra jorden som konkret fysisk ressource. Med afsæt i den engelske historie viser Shiva, hvordan sådanne indhegninger har fundet sted lige siden de konkrete indhegninger, som hhv. den engelske krone og de engelske herremænd fra og med

midten af 1600-tallet foretog af de store land- og skovområder (commons), som tidligere havde været stillet til småbøndernes (the commoners) rådighed [Shiva 2005: 23-24]. Således, er det Shivas pointe, er denne indhegningspraksis kun fortsat eskaleret – i første omgang i forhold til kolonialiseringen af tredje verdens landes landområder, hvor koloniherrerne, på samme måde som i det historiske England, i bogstaveligste forstand genererede privat ejendom ved at indhegne de landområder, som hidtil havde været det fælles naturmæssige eksistensgrundlag for forskellige oprindelige befolkningsgrupper. Siden har også nutidens korporative globalisering i sin essens været baseret på dannelsen af 'indhegninger' af naturens ressourcer, og disse indhegninger er med tiden blevet stadigt mere udspekulerede [Shiva 2005: 2]. Mens de første indhegninger "alene" stod for en frarøvning af jord, og altså relaterede sig til fysiske enclosures, så er det i dag alle aspekter af livet, som gøres til privateje – vand, dyr, planter, (lokal) viden, kultur, biodiversitet, celler og gener, som i kraft af vareliggørelsen, 'indhegnes', udskilles og isoleres fra en bredere sammenhæng [Shiva 2005: 3; 27-28]. Således opfordrer Shiva med henvisning til sådanne nutidige og på sin vis mere snedige og akstrakte eksempler på enclosures også dels til at nuancere og udvide forståelsen af begrebet om commons. Idet kendetegnende for nutidens 'indhegninger' er, at de *både* indhegner natur og kultur, må begrebet om commons også på tilsvarende vis genovervejes [Shiva 2005: 40]. Dels opfordrer hun til at bruge begrebet i kampen om jordens ressourcer. I den forstand bliver det også hos Shiva tydeligt, hvordan commons og enclosure udgør et dialektisk begrebspar. De må forstås i relation til hinanden, fordi commons først opstår som begreb, idet det er truet af enclosure.

Inspirationen fra den tekstlige og materielle landskabstradition

I forhold til de to præsenterede yderpunkter af forskellige tilgange til en landskabsforståelse – den tekstlige og den materielle - gælder det, at de i forhold til problemstillingen hver for sig har væsentlige indsigter at bidrage med. Således vil det også være tilfældet, at nogle af de præsenterede begreber vil indgå som vigtige teoretiske redskaber i forhold til nærværende analyse. Det vil for eksempel fremgå, at der i den semiotiske tilgang til en forståelse af landskabet er meget at hente i forhold til særligt vægtlægningen på kroppen, som noget, som steder og landskaber indskriver sig i (og dermed selv tilskrives betydning), fordi rummet leves gennem kroppen og dens minder. For eksempel vil det fremgå, at særlige genstande eller steder i landskabet kan strukturere menneskers evne til at dagdrømme om, hvad der kunne have været - herunder også længslen efter forandring i det nuværende liv, og at sådanne betydningstildelinger også kan skabe en form for fællesskab, som (potentielt) kan mobiliseres i en politisk situation.

På samme måde er det også tilfældet, at begreberne om disembedding (udlejring) og landskabet som commons også er anvendelige i forhold til indkredsningen af relationerne mellem borgernes stedlige tilhørsforhold til landskabet og deres forhold til spørgsmålet om politisk deltagelse. Således vurderes begrebet om commons netop at sætte spørgsmålet om ikke-deltagelse i perspektiv, fordi begrebet lægger op til spørgsmålet om præmisserne for borgernes deltagelse. Idet commonsbegrebet vedrører spørgsmålet om, hvordan lokalsamfund fysisk-materielt reproducerer sig selv ud fra en forståelse af, at brugen af landskabet indgår som et væsentligt kit i det samlede lokale fællesskab, kan det bruges til at indkredse forudsætningerne for overhovedet at kunne betragte landskabet som noget, som borgerne er fælles om. Hvis brugen og

dermed forståelsen af landskabet som et fælles anliggende med andre ord mangler, så skaber det muligvis vanskelige vilkår for borgerinddragelsen, fordi der ikke er noget at samle sig om.

I overensstemmelse hermed giver det også mening at læse begrebet om udlejring (disembedding) ind over begrebet om commons, fordi udlejringen og den deraf manglende reproduktion af tidligere fysiske og sociale sammenhænge kan ses som et angreb på landskabet netop som genstand for en fælles interesse og ansvarlighed. Således er udlejringsbegrebet anvendeligt til at perspektivere de historiske forandringer – herunder opløsninger og mulige re-etableringer af landskabet som fælles anliggende, ligesom placeringen af udlejringsbegrebet i en tidslig og rumlig kontekst er direkte overførbar på en analyse af stedidentitet og dettes betydning for lokal deltagelse.

I dette projekt vil orienteringen imidlertid hverken være en ren socialkonstruktivistisk eller en ren materiel tilgang til en indkredsning af landskabsrelationen. Således tager jeg både afstand fra en forståelse af landskabet, som noget der alene antager form som diskurs og betydningstildelende tegn, og som noget, der primært forholder sig til landskabet som noget fysisk materielt. I den forbindelse er kritikken af en ren semiotisk tilgang som nævnt, at denne har en tendens til at prioritere de visuelle repræsentationer frem for de daglige menneskelige aktiviteter - og, kunne det tilføjes, at magtstrukturen dermed bliver for udefinerbar. Idet semiotikken aldrig relaterer tegnene – eller 'teksten' til livet i sig selv, bliver forståelsen af magtens måde at arbejde på også tilsvarende uskarp. Ligeledes er kritikken af en historisk- materiel analytisk tilgang, at denne mangler den finere fornemmelse for kroppen og den kropslige betydningsproduktion, og at magtbegrebet her måske bliver *for* bastant.

I stedet for at lægge vægten entydigt på én af disse tilgange, vælger jeg at placere mig i en form for midterposition, som også inddrager en mere traditionel geografisk position. Med 'landskab' vil jeg således referere både til omgivelsernes fysiske og visuelle form som et miljø, og som en geografisk ramme indenfor hvilke steder optræder, og som et fænomen, som både produceres af samfundsøkonomiske strukturer og menneskets fysiske påvirkning og samtidigt også skabes i dialektisk relation med de meningsbetydninger, som det tilskrives af de sociale aktører. Således, er det opfattelsen, er landskabets tilsynekomst noget substantielt, der lader sig beskrive med topografiske termer, der henviser til landskabets form eller de fysiogeografiske kendetegn i landskabet - udtrykt ved højde over havet, hældning, terrænformer og placering i forhold til verdenshjørnerne, og i endnu bredere forstand udtrykt ved placeringen af naturlige og kunstige landemærker i området, som f.eks. skrænter, vandløb, byer, landsbyer, veje osv. Og samtidigt er det opfattelsen, at landskabet dels kan ses som produktet af den særlige produktionsmåde, det indgår i, og dels, at det i en vis udstrækning også kan læses som en tekst. Et landskab, er det opfattelsen, har netop erkendelsesmæssig betydning - ikke fordi det alene er noget, der betragtes eller tænkes over – dvs. et objekt hovedsageligt genstand for fordybelse, skildring, repræsentation og æstetisering - men fordi der netop leves *i* og *med* det, og fordi det herigennem medieres, bearbejdes, forandres og fyldes med kulturel mening og symbolisme. Essentielt for en sådan landskabstilgang bliver dermed også, at det er de daglige aktiviteter og kroppen, som kommer i fokus. Med vægtning på kroppens aktiviteter i og med landskabet bliver det netop muligt at begrebsliggøre landskab som mere end en materialitet eller en kulturelt kontekstualiseret tekst, der kan læses. I stedet åbner et sådant landskabsbegreb op for, at det er muligt at forstå landskab som noget dynamisk og processuelt, der kan begribes på mange måder.

Det er således også i overensstemmelse med denne tankegang, at der vil blive argumenteret for den

fænomenologiske tilgang til en forståelse af rummet, at det er menneskets brug af og væren i landskabet, som fører til, at landskabet gives mening. Man kan også, med den amerikanske antropolog John Gray, sige, at der i dette perspektiv på stedskabelse ligger en forståelse af at *"meaning is not invariably given to activity by the counscious (reflexive) mind or in explicit verbal formulations. Meaning should not be reduced to that which can be thought or said, since meaning may exist simply in the doing and in what is manifestly accomplished by an action* [Gray 1996:32]. Mening skabes med andre ord gennem menneskets handlinger i og samhandlinger med verden, idet disse handlinger vedrører både en fysisk-materiel og erkendelsesmæssig dimension. Denne tilgang er også blevet beskrevet som 'landskabning' (Landscaping) [Krogh 1995: 4],og udtrykker det fænomen, at landskabet er genstand for og påvirkes af menneskets handlinger, samtidigt med, at disse handlinger også giver anledning til oplevelser, erfaringer og refleksion [ibid.]. Landskabningen er altså både kropslig, gennem at mennesket erhverver sig færdigheder i brugen af landskabet, og mental, gennem at mennesket ud fra brugen af og væren i landskabet udvikler en forståelse af landskabets betydning. Herigennem konstitueres landskabet som landskab.

Landskabet som praksis

I nærværende analyse har jeg samlet valgt at betegne denne menneskelige produktion af landskabet som *landskabspraksis*. Dette begreb dækker netop over både den fysiske og diskursive produktion af landskabet og bliver dermed også repræsenterende for den holdning, at landskabet ikke (alene) er noget, der 'er', men derimod noget, der 'gøres' eller 'skabes'. Således ligger der overordnet i praksisbegrebet, at praksis er mere end handling. Praksis er i stedet målrettet handling i den forstand, at handlingen er reflekteret og dermed målrettet. Man kan også sige, at der er tale om en helhed af idé og handling, hvor opfattelse og praktisering hænger sammen. Der både erkendes og gøres noget, og det tilsammen producerer fænomenet. Fiskerens praksis er for eksempel en handling, der både er forankret i historien og aktuelt – i hhv. erfaringen og den fysisk konkrete handling, og det samme kan siges om begrebet naturbevaring. Det er både noget, der konceptualiseres og gøres i konkrete situationer. Det samme kan for eksempel siges om kroppens skabelse af en sti – den både markeres fysisk i form af de konkrete spor, som bevægelsen efterlader sig, og diskursivt i form af de følelsesmæssige og symbolske investeringer i omgivelserne (frygt, tiltrækning etc.), som opstår i takt med bevægelsen herad. Rent illustratorisk kan begrebet derfor også tænkes som dobbeltheden af hoved og hånd. Det man tænker, og det man gør. Et mål og et middel, hvor hovedet vedrører det kognitive niveau - begrebsligørelsen af ting og målretter handlingen, som følgeligt udføres af kroppen – for eksempel af hånden. Praksis vedrører med andre ord begrebsliggørelsen af ting og selve håndteringen af samme, og idet et fænomen dermed altid er en del af en praksis, er der hele tiden denne dobbelthed på spil [jf. Lefebvre 1991; Urry 1998; Ingold 2000].[15]

I overensstemmelse hermed antyder begrebet land*skab* netop også begrebets menneskeproducerede dimension, og dermed afviger begrebet også fra naturbegrebet. Landskabet er det, der opstår, idet det

15 Forståelsen af begrebet landskabspraksis er blandt andet inspireret af den måde, hvormed praksisbegrebet behandles af hhv. Henri Lefebvre, Tim Ingold og John Urry.

”oprindelige” naturrum påvirkes af menneskelig adfærd og derigennem transformeres til et socialt rum [Lefebvre 1991: 117]. Det er altså på én gang en materialtet – et konkret fysisk-geografisk rum, som præges og påvirkes af mennesket, og som danner rammen om en fysisk ageren. Og det er også en social og diskursiv størrelse, i den forstand, at landskabet samtidigt skabes som en kognitiv kategori og som et produkt af et hav af diskurser.

I nærværende analyse skal ønsket om at konkretisere borgernes fysiske og sociale praksis i landskabet og det ambivalente i denne praksis som nævnt ses i snæver relation til spørgsmålet om politiske ikke-deltagelse i landskabsdiskussionen. Således er udgangspunktet, at spørgsmålet om borgernes fravalg af deltagelse i landskabsdiskussionen må forstås med afsæt i borgernes landskabspraksis forstået som en både fysisk og diskursiv kategori. Det er borgernes hverdagserfaringer i landskabet, som danner afsæt for deres holdning til spørgsmålet om deltagelse i landskabsdiskussionen, og således vil det i analysen blive forsøgt indkredset, hvordan holdningen til deltagelse tager afsæt i borgernes landskabspraksis – dvs. ud fra det, som mennesker rent faktisk *gør* og *erkender* i forhold til deres fysiske omgivelser.

Commonsbegrebets subjektive dimension

Det er også med afsæt i denne praksistilgang, at det bliver muligt at betragte commonsbegrebet som andet og mere end en praktisk materiel foranstaltning. Sammenlignet med Shivas brug af begrebet om commons, som lader sig fortolke som et moderne kampbegreb, som går tæt på kampen om retten til jordens ressourcer, så lader det sig også gøre at omsætte begrebet til de individuelle og erfaringsbaserede forestillinger, som tager afsæt i borgernes konkrete hverdagsliv. Commonsbegrebet får her tilføjet en subjektiv dimension, som ikke er fremherskende i det meste litteratur, og samtidigt bliver det også herigennem muligt at betragte begrebet som et utopisk begreb, der orienterer sig mod en mulig erkendelsesmæssig, men ikke nødvendigvis konkret praktiseret opfattelse af landskabet som noget fælles. Med afsæt i en udvidet forståelse af commons som noget, der også rækker ud over den traditionelle tilknytning til jord i konkret fysisk forstand, lader det sig mao. gøre at bruge begrebet som afsæt for en indkredsning af, hvor der i borgernes landskabspraksis er ansatser til landskabsrelaterede fællesskaber – om der overhovedet *er* ansatser, og hvilken rolle, som forestillingen om landskabet som fælles anliggende i givet fald spiller i forhold til opfattelsen af landskabet som et fælles politisk projekt.

Således lader begrebet sig via denne tilgang også relatere til begrebet om ’et fælles tredje’ forstået netop som en fælles horisont eller orienteringspunkt, som ikke erstatter, men alligevel rækker ud over den enkeltes egeninteresse [Nielsen & Nielsen 2007: 65].[16] Dette begreb har særligt været anvendt i aktionsforskningssammenhæng (der redegøres herfor i kap. 3), hvor det anvendes som betegnelse for den fælles overenstemmelse mellem deltagerne, som kan opstå i en deltagelsessituation. I en situation, hvor den enkeltes egen-interesse i løbet af en deltagelsesproces transformeres i retning af en almen relevans for de øvige deltagere, har den nemlig også potentialet til at udvikle sig til et borgerfællesskab (et commons). En sådan tilgang tilnærmer sig dermed også netop indkredsningen af et begreb, der ikke lader sig definere

16 Begrebet ’fælles tredje’ henter sin hovedinspiration fra en sammenskrivning af hhv. Theodor W. Adornos begreb om ’genstandens forrang’ [Adorno 1975] og en kategori hentet fra den tyske didaktikteoretiske pædagogik - det sagsforhold som underviseren og den underviste har i fællesskab.

entydigt, men som ud fra et læringsperspektiv relaterer sig til muligheden for etableringen af et fælles ansvar for landskabet som et fælles anliggende i den umiddelbare livssammenhæng. I overensstemmelse hermed kan begrebet om enclosures (indhegninger) dermed også, ud fra en praksissammenhæng, forstås som en indgang til at indkredse de subjektive erkendelser af de udskillelses- eller udlejringsprocesser, hvor det, der tidligere var fælles, måtte være blevet trukket ud og isoleret fra sin tidligere livssammenhæng.[17]

Inspiration og afgrænsning fra livsformsanalysen

Med afsæt i denne tilgang til en forståelse af landskabspraksis og de måder, hvormed det kan relateres til andre begreber, som er af central betydning for nærværende afhandling, vil praksisbegrebet fungere som en art overordnet teoretisk tilgang til at fange den dialektiske forståelse af begrebet landskab. Som det vil fremgå af følgende afsnit, er det også et praksisbegreb, som henter sin teoretiske hovedinspiration hos den franske sociolog, urbanitets- og "rumteoretiker" Henri Lefebvre (1901-1991), som sætter begrebet ind i en bredere teoretisk sammenhæng. Samtidigt er det også en tilgang, der nødvendiggør en afgrænsning til andre ellers veletablerede praksisorienterede tilgange til at analysere landskabet på. En sådan teoretisk tilgang, som fortjener en særlig afgrænsning, er den såkaldte livsformsteori [jf. Højrup 1983]. Denne tilgang, som tager afsæt i etnologien, har også et hverdagslivsmæssigt udgangspunkt og opererer netop også med et praksisbegreb. Således er centralt for livsformsanalysen særligt forsøget på at vise kulturelle forskelle og strukturelle forholds indvirken på livsformer, der er betingede af samfundets, og det vil i moderne tid sige, kapitalismens eksisterende produktionsmåde. Heraf udspringer opdelingen mellem den karrierrebundne livsform, den selvstændige livsform og lønarbejderlivsformen og dertil hørende – livsformsbundne – måder at handle og forstå tilværelsen på. Livsformsbegreberne er i den sammenhæng med til at identificere "en befolkningsklasses hverdagslige praksis og dertil hørende forestillingsverden" [Højrup 1983: 196], med afsæt i den tanke, at produktionsmåderne muliggør og forudsætter bestemte livsformer, der er velegnede til at kortlægge forskellige befolkningsgruppers begrebsverdener.

Således er livsformsanalysen også, blandt en lang række andre fænomener, blevet brugt til at analysere forskellige natur- og landskabsforståelser med [jf. Christensen 1986]. Undersøgelser af danske landmænds landskabsopfattelse og natursyn har for eksempel fokuseret på, hvordan landmænd kan ses som eksponenter for de livsformsbetingede praksisformer, der knytter sig til produktionslandskabet og et nytteorienteret natursyn [jf. Møllgaard 1994; Hansen 1994; Clausen 2003]. Sådanne undersøgelser har også ofte som formål at beskrive, hvordan landmænds værdisæt adskiller sig fra andre befolkningsgruppers (og livsformers) værdier relateret til landskab og natur. Således er et ofte fremhævet skel den forskel mellem rurale og urbane livsformer, som er repræsenteret særligt ved den selverhvervende vs. den karriere eller lønarbejdende livsform. Mens landskabet for disse urbane livsformer er det rolige, æstetiske og ikke-produktive landskab, som man kobler af i, så udspringer landmænds landskabsopfattelse og natursyn direkte af deres produktive forhold til jorden [jf. Møllgaard 1994; Hansen 1994].

For mig har denne måde at fortolke og teoretisere over landskabsopfattelser på da også haft en særlig status. Dette ikke mindst set i lyset af min egen faglige baggrund, som netop er etnologien, som livsforms-

17 I forhold til sidstnævnte er det vigtigt at præcisere, at begrebet om entclosure i forhold til analysen af det pågældende materiale ikke knytter sig til spørgsmålet om sult og nød, men at det snarere er hverdagslivets rumlige praksis som skaber indhegningerne.

analysen udspringer fra. Således ser jeg også som styrken i denne måde at angribe en landsskabsanalyse på, at det hermed fremgår tydeligt, at opfattelser af landskab er *forskellige* og udviklet gennem bestemte sociale og kulturelt bestemte relationer til omgivelserne. Ved at vægte relationen mellem struktur og individ fremgår det af teorien, hvordan mennesker er formede af det, de kommer fra, og hvordan kultur og måder at orientere sig på er noget langt fra homogent.

Reelt var situationen da også, at jeg særligt i mit indledende interview-arbejde *var* inspireret af denne måde at tænke og arbejde på. Jeg prøvede så vidt muligt at opnå, at det, som man kunne kalde for den livsformsmæssige diversitet, var dækket ind af det empiriske materiale. Således kan der også argumenteres for, at flere af de landskabsfortællinger, som præsenteres i kapitel 4, sagtens kunne læses, og senere analyseres, ud fra et sådant perspektiv. Jeg kunne have valgt at lægge vægten på indkredsningen af forskelligheden og på, hvordan borgerens relationer til landskabet og skepsis overfor den politiske deltagelse relaterede sig til de livsformsbundne kulturer, som de var rundede af. For eksempel ville det eventuelt være muligt at udlede, at fremmedgørelsen overfor landskabet er livsformsrelateret, og at forskellige livsformer har forskellige bevæggrunde for ikke at deltage i den politiske diskussion. En sådan tilgang vil da også blive trukket ind, der hvor jeg finder den relevant.

Når jeg imidlertid har valgt ikke at lægge vægten på denne teori-tilgang, skyldes det overvejende det, som jeg også ser som en i teorianvendelsen indbygget svaghed og analytisk risiko – nemlig tendensen til at overdrive den indre livsformsbetingede sammenhæng i interviewpersonernes omverdensforståelse – her i relation til landskabet. Selvom livsformsteorien aldrig påstår, at livsformsbegreberne lader sig forefinde som idealtyper i den empiriske virkelighed (oftere er der tale om blandingsformer, som må gennemlyses med flere forskellige livsformsbegreber), så kan det alligevel hævdes, at analysen af individets handlinger begrænser sig til, hvad der lader sig gøre inden for det livsformsteoretiske rammeværk. Hermed var vurderingen også, at det blev vanskeligt at forklare eventuelle flertydigheder og modsætninger, som også er så tydeligt til stede i det empiriske materiale. Således er det f.eks. ganske sandsynligt, at det lader sig gøre at få øje på et nytteorienteret natursyn på landskabet i de i interviewmaterialet repræsenterede landmænds måder at beskrive landskabet på, men det betyder ikke, at landmændene alene reflekterer over landskabet som en ressource. Som det vil fremgå, indgår der i sådanne refleksioner også betydninger, hvor visuelle og æstetiske forhold spiller en central betydning, og dermed sprænger de livsformsbundne måder at orientere sig i verden på. I forlængelse heraf er problemet med denne tilgang desuden, at den, i forhold til det, der også er hensigten med denne afhandling – at forsøge at indkredse de potentialer, som ligger i forhold til et fælles perspektiv – 'et fælles tredje', på en måde lukker sig om sig selv. Med sin vægtning af forskelligheden og de (forskellige) måder, hvormed livsformer hhv. dannes ud fra givne opvækstbetingelser (herunder familiebaggrund og materielle livsbetingelser), går i arv fra generation til generation og dermed reproduceres over tid, afspejler teorien et reproduktionselement, hvor livsformerne indgår i opretholdelsen af den bredere samfundsstruktur. Derimod lægger den ikke op til, at sådanne livsformers normsæt og livsværdier også, på tværs af indbyrdes divergenser, kunne tænkes at pege ud over sig selv.

Valget af Lefebvre som teoretisk hovedfigur

Samlet er det således også set i lyset af sådanne overvejelser, at valget af Lefebvre som den teoretiske hovedfigur skal ses. Som det vil fremgå af det følgende repræsenterer Lefebvre, sammenholdt med den

mere traditionelle landskabstradition – herunder landskabsøkologien - et anderledes blik for landskabers symbolske dimension som et væsentligt led i at undersøge interaktionen mellem mennesker og deres omgivende miljø. Frem for at have som sit hovedformål at gengive det fysisk materielle landskab så præcist som muligt – at efterligne landskabet gennem beskrivelse, flyttes fokus i stedet over imod forskellige erfaringer og begreber, som landskabet konstitueres med. Og sammenholdt med livsformsteorien, repræsenterer han et mere energifyldt perspektiv på borgernes landskabsrelationer, hvor der også er plads til indkredsningen både af modsætninger og af et potentielt skabende element i forhold til et fælles perspektiv. Således kan man med Lefebvre "i hånden" argumentere for, at individet ikke bare reproducerer noget. Det *skaber* også noget, og er dermed ikke fuldstændigt fastbundet i forhold til genskabelsen af den gældende samfundsstruktur. I stedet for primært at lægge vægten på indkredsningen af forskellighed, lægger det dermed også op til indkredsningen af fælles problemstillinger. I den forstand indebærer Lefebvre et dynamisk og forandringsorienteret blik på landskabet, som også indeholder helt nye åbninger og dermed et element af uforudsigelighed. Endelig repræsenterer Lefebvre, som det vil fremgå af det følgende, en særlig form for sammentænkning af en semiotisk og strukturalistisk tilgang til forståelsen af rum.

Da Lefebvre imidlertid ikke beskæftiger sig specifikt hverken med landskabsbegrebet, stedbegrebet eller demokratibegrebet, er der også et behov for at supplere ham. Således vil nogle af de tidligere præsenterede begreber som nævnt også indgå som uddybende teoretiske redskaber til en indkredsning af det stedlige tilhørsforhold, og derudover vil der også i de efterfølgende afsnit, efter præsentationen af Lefebvres teori, blive præsenteret forskellige supplerende vinkler på en forståelse af landskabet som noget, der i produktionen gennem praksis, også involverer en mulig demokratisk dimension.

Landskabet som 'rumlig produktion'

Som sit videnskabsteoretiske ståsted kan Lefebvre placeres indenfor rammerne af den neomarxistiske tradition indenfor hverdagssociologien.[18] Denne tradition, som også danner grundlag for nutidige fortolkninger af den klassiske kritiske teori, indebærer, som navnet indikerer, at der er tale om en videreførelse af visse marxistiske forestillinger og begreber og er således karakteriseret af nogle særlige måder at tænke på. Ét sådant karakteristika er, at enhver diskussion af 'hverdagslivet' i en marxistisk og kritisk teoretisk kontekst, er uadskilleligt fra et politisk projekt [jf. Gardiner 2005: 133]. Afsættet for forskningsinteressen er således at afsløre og kritisere, hvad den opfatter som fornedrende, rutinerende og ideologiske kvaliteter ved den daglige eksistens under det moderne kapitalistiske samfund, men også at lokalisere visse emancipatoriske tendenser heri [ibid.]. Denne orientering kan også opsummere i udtrykket 'hverdagsutopisme' og involverer en position, der ikke forestiller sig Utopia som et perfekt samfund, lokaliseret i en idealiseret fortidig 'guldalder' eller i en fjern og perfekt fremtid, men som en række kræfter, tendenser og muligheder, der er immanente i hverdagens aktiviteter, som de foreligger her og nu. [jf. Gardiner 2005: 133 og 163].

Et andet karakteristika er, at alle de vigtigste figurer i denne tradition på grund af deres udtrykkeligt politiske position indtager en ambivalent og som følge deraf også en dialektisk attitude overfor hverdagslivet [Gardiner 2005: 133]. Udgangspunktet er her, at sociale vilkår er historisk skabte og stærkt influerede

18 Ud over Lefebvre kan nogle af de mest fremtrædende navne inden for denne neomarxistiske tradition henregnes Jürgen Habermas, Agnes Heller og Georg Lukács.

af magtmæssige assymetrier, men at de også netop derfor kan gøres til genstand for radikal forandring. Endeligt, og som et tredje karakteristika, er kendetegnende for traditionen også interessen for, hvordan hverdagslivet skiftede karakter på grund af overgangen fra et præ-moderne til et moderne samfund [Gardiner 2005: 133]. Dette involverer en forståelse af kapitalismens natur som økonomisk system, især varebegrebets dominans, og hvordan dette har påvirket det daglige sociale liv. Men det drejer sig også om de måder, hvorpå modernitetens kultur og moderniseringsprocessen mere generelt har infiltreret hverdagslivet. Således kan hverdagslivet med dette som sit afsæt ikke bare tages for givet: Det må i stedet problematiseres, gøres fremmed eller ukendt, før det bliver muligt at forstå, hvordan det medieres af en bred vifte af forskellige faktorer [jf. Gardiner 2005: 134].

For Lefebvres vedkommende kommer disse karakteristikas for en kritisk teoretisk orientering særligt til udtryk i dennes grundige gennemgang af de eksisterende modsætninger og muligheder, der knytter sig til brugen af rum. Samtidigt er det også karakteristik, at han, sammenholdt med beskrivelsen af både indsigter og problemstillinger, som knytter sig til de præsenterede yderpunkter i landskabsforståelsen, fremtræder som en art mediator, der danner forbindelsesled mellem den materielle og kropslige forståelse af landskabet. Således er han på den ene side meget inspireret af den historiske materialisme, som han altså også selv kan ses som en arvtager af. Han mener netop, at rum er *producerede* i den forståelse, at de i høj grad er produktet af de historiske produktionsmåder, som de er indlejrede i [Lefebvre 1991: 84]. På den anden side kritiserer han også den historiske materialisme for dennes negligering af erfaringen og ensidige blik på praksissernes reproduktion af eksisterende magtrelationer. Problemet med denne tilgang er, at den i sin interesse for at afdække særligt den økonomiske magt ikke levner nogen plads til den individualitet, som han mener også er til stede, og derfor er der behov for at supplere den [jf. Elden 2004: 113].

Således bidrager fænomenologien også for Lefebvre med væsentlige indsigter i forhold til at fange hverdagslivets essens. Med dette som afsæt og med tydelige inspirationer fra semiotikken hævder Lefebvre blandt andet, at landskaber kan 'læses', og i flere af hans undersøgelser foretager han sådanne læsninger af landskaber med særlig fokus på deres indskrevne magtstrukturer [Lefebvre 1991: 141-143]. Men Lefebvre erklærer sig ikke som semiolog. Selvom han til en vis grad er inspireret af semiologien, så mener han, at det er fejlagtigt at tro, at man udelukkende kan læse rum og landskaber som tegn [Lefebvre 1991:142-143, 160; Elden 2004: 136-137]. Indeholder byens og landskabets strukturer, symboler og koder, som udsender forskellige budskaber, så er de ikke produceret til at blive læst og forstået, men først og fremmest til at blive levet af mennesker med kroppe og sociale liv i deres egne specifikke rumlige kontekster [ibid.]. Lingvistiske kulturforståelser – ofte fokuseret på tegnet og brug af metaforer som "kodning", "signifikation", "læsning" eller "inskription" – kommer således, ifølge Lefebvre, nemt til at fremstå som en dekontekstualiseret kognitiv signifikation, hvor lige så konstituerende aspekter som praksis, deltagelse og kommunikation ikke tillægges større betydning. Man kan altså ikke, ifølge Lefebvre, reducere landskabet til en tekst, men må også bagom teksten til konteksten, der knytter sig til det sociale liv [ibid.].

Selv ønsker Lefebvre derfor at integrere begge vinkler, idet han anerkender, at praksis ikke kan ses uafhængigt af eksisterende dominerende magtrelationer, men at dette ikke er ensbetydende med, at alle praksisser nødvendigvist er dømt til at reflektere og reproducere eksisterende magtforhold. Nogle former for praksis kan også udfordre og undgå dem, og som det vil fremgå, bliver dette hos Lefebvre muligt, fordi han giver plads til det ikke-kategoriserbare – eller det uidentiske. Mere herom senere. For bedre at kunne

forstå Lefebvres opfattelse af rummet (her landskabet) både som 'tegn' og som 'produkt', er det imidlertid nødvendigt først at se på hans hverdagslivsbegreb.

Kritikken af hverdagslivet

Det engelske begreb 'everyday life' oversættes ofte til det franske 'la vie quotidienne'. Lefebvre påpeger, at dette ikke er en tilstrækkelig oversættelse, idet 'quotidienne' (i modsætning til 'everyday life') henviser til livets repeterede og gentagede natur [Elden 2004: 111]. Han skelner derfor mellem de to begreber 'everyday' (quotidien), som henviser til hverdagens indtog i moderniteten i dets mere ordinære betydning, og begrebet 'everydayness' (quotidienneté), som understreger rutinen, fragmenteringen og det fremmedgjorte i hverdagslivet [ibid.]. Det er i sidstnævnte betydning, at hverdagen, for Lefebvre, er indbegrebet af et trivielt og mekanisk liv sat op over for et mere realiseret og levet liv, men det er ikke et entydigt negativt begreb. Det er også et praktisk-sanseligt niveau, som lader sig placere midt mellem polerne 'habitat' – et begreb, der betegner fremmedgørelsen i det moderne rum og et utopisk begreb om 'dwelling', der står for tilegnelse og selvbestemmelse over rummet. Mere herom senere.

For Lefebvre er hverdagslivet en problemstilling, der er resultatet af en historisk udvikling – særligt kapitalismens og urbaniseringens fremkomst [Lefebvre 2008 (1947)]. Det er et historisk fænomen, som ikke har eksisteret tidligere, men som, specielt efter 2. verdenskrig, integrerer sig i og dermed invaderer måden at leve på. [19] Dette sker på mange forskellige måder og områder (det økonomiske liv, det sociale liv, familielivet og det ideologiske og politiske liv) men det, der er særligt for denne invasion og den fremmedgørelse, den resulterer i, er, at den medfører en øget kontrol. [Elden 2004: 115]. Dette kommer særligt til udtryk i forhold til kategorien 'tid', som er blevet specialiseret (i fri tid, arbejdstid og indskrænket tid) og i forhold til fremkomsten af en særlig kalkulerende forståelse, som distancerer mennesket fra en mere prosaisk omverdensforståelse. Alt kalkuleres: penge, timer, minutter og alt nummereres: i meter, ha, kg, gram, kalorier, m.m., og konsekvensen er, at hverdagslivet fremstår som en fremmedgjort og mystificeret størrelse [ibid.].

For Lefebvre er det mest slående eksempel på den moderne fremmedgørelse imidlertid den måde, hvormed rummet organiseres på. Det gælder konstruktionen af nye byer, planlægningen af nye fritidsrum (og dertil producerede behov), udviklingen af landbruget og en øget privatisering, som leder til en stigende fattiggørelse af hverdagslivet, fordi kulturen bliver en vare, der altid er til salg. Således ser Lefebvre, i lighed med Harvey, Shiva og Polanyi, at kendetegnende for den rumlige organisering er, at den i stigende grad splitter rummet op i adskilte og specialiserede sfærer, som afspejler en øget ulighed. Der sker en stigende differentiering af rummet gennem en historisk transition, hvor tidligere sammenhænge udlejres og erstattes af en øget abstraktion [Lefebvre 1991: 163].

En dialektisk opfattelse af tid og rum

Som en særlig tilgang til en forståelse af denne rumlige omorganisering og dens påvirkning af hverdagslivet, foreslår Lefebvre en forståelse af den historiske udvikling som konstitueret omkring dialektikken

19 I sine analyser af andre historiske perioder og civilizationer påviser Lefebvre fraværdet af hverdagslivet blandt inkaerne, aztekerne, grækerne og de gamle romere [Elden 2004: 117].

mellem rum og tid. Med denne tilgang tager han afsæt i den opfattelse, at rum og tid altid følges ad. Mens 'rum' står for samfundets synkrone orden, så står 'tid' for samfundets diakrone orden og dermed for den historiske proces af rummets produktion. Rum og tid er på den måde relationelle begreber, der betegner en samfundsmæssighed [Schmid 2005: 314]. Man kan også sige, at rummet er en særlig måde at organisere sig på, som tager afsæt i en særlig opfattelse af tid. Idet tiden er et socialt produkt, er rummet også et tidsligt fænomen, og dermed må rummet altid forstås ud fra den tid, det er produceret i. Ud fra denne forståelse, er rum og tid altså ikke alene relationelle begreber, men også grundlæggende historiske. Således udleder Lefebvre tre overordnede perioder, eller tid-rum-figurationer, af den historiske udvikling af samfundet, som betegner historiteten og temporaliteten ved produktionen af rummet. Hver for sig betegner de relativt stabile tidstypiske produktionsmåder, hvormed rummet produceres på.

Som den første periode - den før-industrielle periode – eller det, som Lefebvre beskriver som den *rurale periode* – er tiden for eksempel *cyklisk*, og organiseringen af rummet er lokaliseret omkring lokale små enheder. År og årstider, lokale emner og særheder er vigtige størrelser her, mens dens større rumlige situation er relativ uinteressant. Lefebvre beskriver også dette tidsmæssige rum som det *absolutte rum*, i den forståelse, at det også er et religiøst rum. Det er påvirket af en bestemt religiøs ideologi – kristendommen – som påvirker såvel infrastrukturen som det levede liv. For eksempel er forbindelsesruter (herunder pilgrimsruter og korsridderruter) i landskabet i vid udstrækning bestemt af klostre, kirkers og slottes beliggenhed, og centrale institutioner i hverdagen – landsbykirken, kirkegården og torvet fremtræder som repræsentationer af verdensaltet [Lefebvre 1991: 45, 53]. Samtidigt er det også et rum, der er ladet med betydning, som ikke retter sig mod intellektet, men snarere mod kroppen, fordi det primært erfares gennem sanser og følelser [Lefebvre 1991: 48-49].

Som kontrast hertil identificerer Lefebvre med fremkomsten af den moderne tid - det som han kalder for *lineær tid* [Lefebvre 1991: 203, 206]. Denne tidsforståelse opstår i det 16-18. århundrede's *industrielle periode*, hvor en øget abstraktionsproces trænger rummets absolutte karakter, den "oprindelige" enhed af det oplevede og det erkendte, i baggrunden [Lefebvre 1991: 49]. Med fremkomsten af uret, som frembringer en lineær og målbar tid, geometriceres og specialiseres rummet i adskilte enheder, som øger dets rationalitet. Her er tid blevet penge, og det får betydning for organiseringen af rummet, som vareliggøres og organiseres i overenstemmelse med produktionens vækst. Det rum, som hermed opstår, kulminerer i det 20. århundrede med fremkomsten af det *abstrakte rum*, som på én gang er homogeniseret og fragmenteret [Jf. Lefebvre 1991: 49-51]. I den henseende er det en tidsforståelse, som indvolverer både en fortætning og en opsplittelse af tid og rum – en konstant reorganisering af det konkrete fysiske rum, så som veje, bygninger, pladser og landskaber, og således er kendetegnende for dette rum også, at det skaber både angst og dis-kontinuitet blandt dets beboere, fordi tingene er i konstant forandring og samtidigt uden for den enkeltes kontrol [ibid.].

Slutteligt, og i køvandet herpå, betegner det *urbane samfunds rum*, et rum, som er bestemt gennem forskelligheder. Dette rum, som også af Lefebvre beskrives som *det differentielle rum*, er, selvom det er et produkt af industriel rationalitet og homogenitet, et rum, som rummer en anden potentialitet [Lefebvre 1991: 52]. Det er et rum, som også rummer erkendelsen og anerkendelsen af behovet for samfundsmæssig kreativitet og heterogenitet, og dermed er det også et utopisk rum. Det vedrører nemlig spørgsmålet om, hvordan fremtiden alternativt kunne forme sig og involverer dermed også håbet om, at tingene kunne være anderledes end det abstrakte rum [ibid.]

Ud fra en historiefilosofisk betragtning lader de tre perioder sig betragte som hhv. førkapitalisme, kapitalisme og efterkapitalisme og betegner som nævnt overordnede tid-rum konfigurationer over produktionen af rummet. Samtidigt går Lefebvre ikke efter en entydig lukket begrebsliggørelse. De forskellige figurationer kan overlejre hinanden, og således forsvinder det absolutte rum ikke fuldstændigt gennem fremkomsten af det abstrakte rum. Det bliver trængt i baggrunden, til et heterotopisk rum, det afvigende og systemkritiske, det bortgemte, skjulte og forbudte, men det forsvinder ikke helt. Analogt hermed kan det abstrakte og det differentielle rum godt bestå og eksistere samtidigt [Schmid 2005: 329].

Lefebvre understreger, at rum-tid dimensionen udgør basis for teorien om produktionen af rummet, som andre elementer og kategorier knytter an til [Schmid: 316]. Denne dimension danner udgangspunkt for en række af rumlige triader, som alle udgør dialektiske ligeværdige dimensioner af den samlede rumlige produktion. Det drejer sig ud over rummet som historisk konstitueret og beskrevet som hhv. det absolutte, det abstrakte og det differentielle rum, også om *'det sociale rum'*, som beskrives gennem triaden af rumlig praksis, repræsentation af rummet og rummets repræsentationer, og endeligt også om *'kroppens rum'*, som indkredses gennem det sansede, det erkendte og det levede rum. Indbyrdes sammenholdt indgår disse rumopfattelser i en gensidig overlapning, som udgør en lukket trekant, hvor hver dimension på én gang er udgangspunkt og endepunkt for en dialektisk bevægelse [Schmid 2005: 321-22]. På denne baggrund udvikler han sin teori om produktionen af det samfundsmæssige rum og den samfundsmæssige tid. Rummet er ud fra denne forståelse ikke kun materielle forhold, og det lader sig heller ikke reducere til begreber. Det skal snarere forstås som et integreret aspekt af den samfundsmæssige praksis, og som et socialt produkt heraf.

Det sociale rum

Når Lefebvre skal beskrive det sociale rum, tager han afsæt i dets negation – naturen. I modsætning til det sociale rum, producerer naturen ikke. Den skaber, og den grundlæggende forskel her er, at naturen ikke er målorienteret. Den ved ikke, hvad den selv skaber, og et træ, en blomst eller en frugt kan derfor ikke ses som et produkt – selv ikke hvis de befinder sig i en have. En rose er for eksempel ikke opsat på at blive set og bemærket. Den ved ikke, at den er smuk, at den dufter godt, og at den er bærer af en bestemt symmetri. Den blomstrer, fordi den blomstrer – ikke fordi den er instrumentel [Lefebvre 1991: 71]. Det er derimod mennesket, som gennem sine handlinger (sociale praksis), erkender og producerer ting – og rum [ibid.]. Det er i den forstand, at socialt rum er et socialt produkt. Det er udkommet af en lang række relationer, materialer, infrastrukturelle netværk og handlinger, som lægger sig oven på det naturlige og fysiske rum (*espace nature*) på måder, som transformerer, fortrænger eller lige frem truer med at ødelægge det [Lefebvre 1991: 402-03].

> *"Social space contains a great diversity of objects, both natural and social, including the networks and pathways which fascilitate the exchange of material things and information. Such 'objects' are thus not only things but also relations. As objects, they posess discernible perculiarities, contour and form. Social labour transform them, rearranging their positions within spatio-temporal configurations…."* [Lefebvre 1991: 77].

Socialt rum er i den forstand et bredt begreb. Det favner produktionskræfterne og deres komponenter (natur, arbejde, teknologi, viden m.m), dets strukturer (f.eks. ejendomsrelationer), og dets superstrukturer (institutioner og staten i sig selv) [Lefebvre 1991: 85]. Det er i den forståelse, at produktionen af rummet både er en materiel og mental proces. Rum produceres både som produktionsmåde (en social formation) og som en mental konstruktion. Således kritiserer Lefebvre også den kartesiansk dualistiske rumforståelse, der reducerer rummet ved at fjerne erfaringen af rummet og replacere den med abstrakt videnskabelig kvantificering. Ikke i den forståelse at det kartesianske rumbegreb er direkte forkert. Det kan være en fornuftig og forståelig måde at tilnærme sig rummet på. Men det er kun én tilnærmelse, fordi den ikke tager det levede rum med i sin betragtning [Elden 2004: 191]. Således mener Lefebvre ikke, at rum kun kan forstås på to måder - som enten erkendt og abstrakt rum eller erfaret, konkret realitet. For at kunne forstå rummet er det nødvendigt at forstå det abstrakte og det konkrete rum sammen – og dialektisk – en dialektisk relation mellem idealisme og materialisme, eller en på én gang mental og materiel konstruktion. Det er således også på den baggrund, at Lefebvre argumenterer for, at det sociale rum ligger i halvt natur og halv abstraktion – men dertil tilføjer han en yderligere dimension, idet han tilføjer 'det levede rum'. En park er for eksempel et abstrakt rum (conceived), idet den designes og produceres, men selve rummets mening og rummet i sig selv, er tilegnet og transformeret, idet det er sanset og levet (perceived) af sociale aktører. Dermed kan et og samme rum have flere betydninger alt afhængigt af vægten på perspektiveringen af det pågældende rum. Samtidigt lader denne mangfoldighed af forskellige rumligt konstituerende elementer sig også inddele og systematisere i en triade af rumlige dimensioner, som alle sammen indgår i produktionen af det sociale rum.

Den ene af disse dimensioner er det, som Lefebvre benævner som *repræsentationer af rum* (l'espace concú), eller det abstrakte rum [Lefebvre 1991: 40-46]. Dette var som nævnt også betegnelsen på en særlig historisk tid-rum figuration, men henviser altså også til forståelsen af rummet som en særlig social kategori. Således hentydes med dette til produktionen af viden, og de måder, hvormed rummet repræsenteres på. Hvad 'rum' er, bliver defineret gennem samfundsmæssige konventioner, og dermed er der tale om et begrebsliggjort, tænkt og abstraktliggjort rum. Disse konventioner er tillærte, og dermed ikke uforanderlige. Snarere er de ofte omstridte og noget, der kæmpes og forhandles om, inden for politiske diskurser. Det handler således om en rumlig produktion, som er forbundet med samfundets dominerende diskurser og magtstrukturer - med viden og ideologi, og dette rum befinder sig derfor også inden for det diskursive område – dvs. verbaliserede former og beskrivelser, definitioner og rumteorier. Det er dermed også magtens rum, sådan som det repræsenteres via kort, atlasser, billeder, koncepter og planer, information via billeder og tegn, som afbilder rummet på en bestemt diskursiv måde, og det er præget af bestemte idealer – for eksempel om landskabet – dets udtryksform og brugen og beskyttelsen heraf. Godt nok er repræsentationerne abstrakte, men de spiller ikke desto mindre en stor rolle i social og politisk praksis og den måde, hvormed rummet materialiseres på – feks. gennem by- eller landskabsplanlægningen. Således, og som det mest tydelige eksempel på denne sammenhæng, er konstruktionen af *monumentet* – f.eks. en bygning - som gennem sin fysiske materialitet repræsenterer en særlig planlægningsmæssig diskurs. I den forstand indeholder og synliggør monumenter magtrelationer, men de gør det på en måde, som også tenderer mod at maskere og legitimere dem [Lefebvre 1991: 220-226].

Som den anden dimension af det sociale rum, er der den *rumlige praksis* (l'espace percú) – eller rummet som 'anvendt' – 'real space' i sin konkrete fysiske form, sådan som det erfares af brugeren heraf. Med

denne dimension forsøger Lefebvre at indfange den situation, at rummet ikke alene planlægges og beskrives diskursivt (som papir- eller skrivebordsrum) - det *gøres* også, og det materialiserer sig fysisk, hvormed rumlig praksis hentyder til den konkrete materielle produktion af rummet. Hvordan man bebor og bevæger sig i rummet kommer med andre ord til udtryk i form af konkrete materialiteter, og rumlig praksis er dermed også den måde, hvormed planlægning og social interaktion aktualiseres i praksis materialiserer sig på som bestemte rumlige formationer. Konkret lader det sig finde i gader, boliger, vejnet, stier, lufttrafik, togforbindelser, produktionssteder etc – alle de specifikke fysiske lokaliteter og rumlige strukturer som kendetegner et givent samfund. Sådanne former tager afsæt både i planlægning og i hverdagslivets behov for levesteder og både fysiske og kommunikative interaktionsnetvæk – for eksempel den daglige forbindelse til hjemsted og arbejdsplads eller i produktionsprocesser forbundet af produktionsnetværk. Samlet set er denne rumlighed således fremkommet i dialetikken mellem institutionelle systemer og daglige erfaringer og praktikker, fordi rummet netop omformes i den konkrete brug heraf.

Endeligt produceres rummet også på en måde, som rækker ud over rummet både som abstrakt kategori og som rumlig praksis. Det produceres også som betydning – det Lefebvre beskriver som *rummets repræsentationer* eller *det levede rum* (l'espace vecú) [Lefebvre 1991: 40-46]. Dette rum er indhyldet i symboler og forestillinger, som vedrører rummets tillagte betydningsdimension. Det handler altså her om rum, som betegner noget, og dermed henviser denne betydningspraksis ikke til rummet i sig selv, men til noget andet. For eksempel kan rummet tildeles betydning som et feminint rum, et maskulint rum, et guddommeligt rum, et religiøst rum, staten, magten eller andet, og i den forstand handler denne rumforståelse også om en betydningsproduktion, som vedrører en symbolik [jf. Lefebvre 1991: 42]. Et symbol for rummet kunne for eksempel også være naturen – for eksempel træer eller markante topografiske formationer. Det kunne også være artefakter som bygninger eller monumenter. Eller det kunne være en forbindelse mellem natur og artefakter – som for eksempel kulturlandskabet. Dette rum har sit grundlag - dels i subjektiviteten og *den rumlige krop*, som gennem rumlig praksis – for eksempel gående, cyklende, kørende, ridende eller andre måder at bevæge sig på, skaber rummet med alle dets længsler og forestillinger [jf. Lefebvre 1991: 195]. Dels og sammenhængende hermed har det basis i historien – i kulturel overlevering i form af befolkningsgruppernes historie såvel som hvert gruppemedlems egen historie Således er det også her, at der befinder sig et utopisk element, og at der dermed er en overlapning med det differentielle rum. For betydningsprocessen involverer også en imaginær dimension – rummet som forestillet - som transcenderer begge de to øvrige dimensioner og skaber "mod-rum", rum for modstand og kreativ udfoldelse fra dominerede og marginaliserede grupper. [Schmid 2005: 318-321].

Ifølge Lefebvre går denne det sociale rums tredelte dialektiske grundfigur – rumlig praksis, repræsentation af rummet og rummets repræsentationer, igen indenfor alle rumlige formationer. Fra et teoretisk perspektiv fører den samfundsmæssige produktionsproces derfor til alle mulige rum, idet hver samfundsmæssig relevant konstellation, hver institution eller gruppe, (lige fra familie til nationalstat til den globale produktion af rummet) producerer hvert deres specifikke og "egne" sociale rum [Schmid 2005: 323]. Disse rum lader sig ikke afgrænse overfor hinanden, og de ophæver heller ikke hinanden, men overlapper og gennemtrænger snarere hinanden. Således indgår det sociale rum, som vi har set, også i en gensidig overlapning med det historiske rum, fordi rummet altid må ses i lyset af den tid, det er produceret i [Schmid 2005: 321-322].

Derudover overlapper denne samfundsmæssige triade imidlertid også rummet som kropsligt konstitueret – en tilgang, som netop i denne afhandling tildeles central betydning. Denne kroppens rum-triade tager ikke afsæt i sociale samfundskategorier og er på den måde også anderledes end det sociale rum. Men den modsvarer alligevel på mange måder også den sociale rum-opfattelse, som den kan ses både som afsæt for og i forlængelse af. At rum produceres som hhv. *viden, materielle forhold,* og *betydning*, og at det kan forstås ud fra forskellige tidsperioder, kan også forstås ud fra et fænomenologisk og subjektivt perspektiv, fordi det enkelte individ selv er medproducent heraf [Lefebvre 1991: 40; Schmid 2005: 320]. Menneskets rumlige praksis er med andre ord en samfundsmæssig praksis, og således kan det, med hensyn til en forklaring af de tre dimensioner af socialt rum faktisk hjælpe at tage afsæt i kroppen, som hhv. lever, sanser og erkender rum.

Kroppens rum

En vigtig forudsætning for at forstå Lefebvres tilgang til rummet som kropslig konstitueret er, at enhver levende krop både *er* rum og har sit rum; den producerer sig selv i rummet på samme tid, som den producerer dette rum [Lefebvre 1991: 170]. Rummet er noget, der skabes gennem kroppens handlinger og erkendelser – dvs. gennem en hverdagspraksis, hvor kroppen gennem sin daglige færden og virke skaber sit eget rum [ibid]. Lefebvre taler i den henseende om kroppens *aktionsfelt,* som netop indebærer forståelsen af rummet, som noget, der tager sit udgangspunkt i kroppens rumlige praksis [Lefebvre 1991: 191]. Samtidigt med, at kroppen både skaber og genskaber nye og eksisterende fysiske strukturer i rummet, så spiller kroppen også en væsentlig rolle for den levede erfaring. Den konstituerer et praktisk sanseligt felt, hvori rummet opfattes som både sanset, fysisk og erkendt – gennem syn, lugt, følelse, hørelse, smag og gennem fortolkning og symbolik, og herigennem former kroppen verden omkring sig [Lefebvre 1991: 194-203].

Dermed opstiller Lefebvre også en *fænomenologisk rum-opfattelse*, som tager udgangspunkt i det enkelte individ [Lefebvre 1991:169 ff.]. Dette perspektiv er et indefra-perspektiv - det er individet, der oplever verden, og dette sker som led i individets landskabspraksis. Dette fænomenologiske rum, er rummet, sådan som det erkendes gennem personen, og som skabes gennem brugen og væren i rummet. Ud fra denne forståelse er det muligt at tale om rummet som det hhv. *sansede, erkendte og levede rum*. Disse tre dimensioner betegner i et subjektivt perspektiv tre dimensioner af praksis, som de indgår som en integreret del af. Man kan feks. ikke sanse rummet uden samtidigt også at erkende rummet, og erkendelsen af rummet spiller også sammen med oplevelsen heraf. Hver af de tre dimensioner vil derfor også altid have direkte relation til de to andre, fordi de er en del af den samme rumlige praksis. I den konkrete analytiske situation er det derfor også nødt til at holde sig de tre dimensioner for øje. Dimensionerne er i praksis uløseligt forbundne, men analytisk kan de godt skilles ad:

Således omfatter rummet som s*anset* rum (espace percu), hvad der vedrører sanserne – ikke kun synet, men også hørelse, smag, føle- og lugtesans [Schmid 2005: 316]. Denne sansede dimension refererer dermed direkte til de materielle elementer, som konstituerer rum – luft, vand, jord, ild etc – og involverer dermed en meget fysisk dimension. Som eksempel på dette kunne være landskabsbrugeren, som bruger skoven til at gå ture i. Det er en brug af landskabet, der er præget af synsindtryk, men det inkluderer også flere af de øvrige sanser. Vedkommende ser for eksempel træerne, men hun hører og lugter dem også, og alt sammen indgår det i sansningen og dermed produktionen af det sansede rum. Samtidigt eksisterer der også her en

overlapning til den samfundsmæssige rumlige praksis. Den materielle produktion af rummet medfører nemlig skabelsen af materielle forhold - med veje, togbaner, bebyggelser m.m., som er tilgængelige for sanserne. Denne rumlige praksis har på forhånd opstillet en materialiseret kontekst, som sanserne kan benytte sig af.

I overensstemmelse hermed erkender og begrebsliggør individet også rummet som abstrakt rum [Schmid 2005: 316]. Et rum lader sig nemlig ikke sanse, uden at det først tankemæssigt er erkendt. *Erkendelsen* af rummet – eller det *erkendte* rum (espace concu) - er dermed knyttet til intellektet (hovedet), og der er tale om en vidensproduktion – eller en erfaringsoplagring, som også indvolverer en abstrakt dimension. Vi opfatter for eksempel steder geometrisk, kun når vi *tænker* dem som geometriske, eller med reference atter til landskabsbrugeren, så kommer den erkendelige rumdimension for eksempel til udtryk gennem ruten, som denne går, når hun bevæger sig. Når vedkommende går sin rute i skoven, så er den ofte erfaringsbestemt – den indeholder en form for kortlægning - et indre kort, som udspiller sig, og som styrer bevægelsen, og derved produceres rummet også som abstrakt.

Endeligt vedrører det *levede* rum (espace vecú) *oplevelsen* af rummet - enten som en ny oplevelse eller som en reproduktion af tidligere oplevelser, som i begge tilfælde omfatter en symbolsk betydningstildeling [Schmid 2005: 316]. I forhold til landskabsbrugeren, som går tur i skoven, så producerer denne også rummet som en oplevelse gennem tildelingen af betydning. For eksempel færdes vedkommende måske i den samme skov, som hun færdedes i som barn, og derved eksisterer der også en opmærksomhed på, at skoven er en smule mystisk. På turen i landskabet genopleves denne erfaring, og dermed reproduceres barndommens landskab gennem en tildelt betydningsproduktion. Også her er der dermed tale om et overlap til produktionen af det sociale rum, fordi betydningsproduktionen belægger rummet med en symbolsk orden og magt, som gør det til rummets repræsentation [Schmid 2005: 317 ff.].

Samlet indgår alle disse processer således ifølge Lefebvre i en forståelse af den rumlige krop:

> *"A body so conceived, as produced and as the production of space, is immediately subject to the determinants of that space…the spatial body's material character derives from space, from the energy that is deployed and put to use there"* [Lefebvre 1991: 195].

Hverdagen, staten og det urbane

Indbyrdes sammenholdt indgår den tidslige, den fænomenologiske og den sociologiske rum-opfattelse som nævnt i en gensidig overlapning, som udgør dialektiske ligeværdige dimensioner af den rumlige produktion [Schmid 2005: 321-322]. På et overordnet plan er det således også med afsæt i denne tre-dobbelte dialektiske bevægelse, at den moderne samfundsmæssige virkeligheds forskellige niveauer skal ses. Ud over hverdagen, der sætter sig igennem med industrialiseringen og varemarkedet, og som Lefebvre også beskriver som et 'privat niveau' eller en 'nær orden', er det også staten, det globale og det urbane, som er historisk producerede. Mens staten og det globale udgør en form for fjernt og abstrakt niveau – en 'fjern orden', som lader sig bestemme gennem abstrakte, regulerende instanser: markedet, regler og reguleringer m.m, så udgør det urbane et mellem- eller formidlende niveau [Schmid 2005: 325]. Således bemærker Lefebvre selv eksplicit, at begrebet 'produktionen af rummet' først vinder sin fulde betydning gennem en kritisk analyse af hverdagen, det urbane samfund og endeligt staten/det globale, som indbyrdes forbundne niveauer [Lefebvre

1991: 86-88; Schmid 2005: 323]. De tre rum-tid niveauer artikulerer sig med og influerer på hinanden, og således skinner det globale igennem det private (hverdagen) – for eksempel med internet, og det private viser sig også i det globale - for eksempel med etableringen af 'den globale landsby'.

I sin egen tilgang til indkredsningen af rummets historiske forandringsprocesser er det ikke mindst ombytningen af rollefordelingen mellem land og by, som Lefebvre fæstner sig ved. Mens byen frem til sent i det 19. århundrede kun bød på ikke-produktive funktioner så som militær, administration, politik m.m. og derfor spillede en mere underordnet rolle, så frembringer den øgede teknologisering en udvikling, der transformerer modsætningen mellem by og land til centrum og periferi. Lefebvre beskriver selv transformationen som en *produktion* af bestemte specialiserede landskaber i periferien, der tilgodeser centrets stigende behov for underholdning, natur, fritid, fødevarer m.m [Lefebvre 1991: 84]. Samtidigt er kendetegnende for denne udvikling, at de pågældende (producerede) landskaber drænes for egen værdi og sammenhængskraft. Med det stadigt stigende industrialiserede samfund mister det agrare liv sin autonomi og uafhængighed, fordi det urbane liv gennemtrænger og determinerer landet. Det gælder i forhold til servicefunktioner så som vandforsyning, elektricitet, fjernsynet, bilen og etableringen af asfalterede veje, og det gælder selve landbrugsproduktionen, som selv er blevet et aspekt af den industrielle kapitalistiske produktion.

Det er med afsæt i denne historiske udvikling, at Henri Lefebvre berører det forhold, at urbaniseringens rumlige (om)organisering producerer et programmeret hverdagsliv, ikke alene i byen, men efterhånden også på landet [Elden 2004: 181]. Lige så vel som rummet påvirkes af den stadigt stærkere urbanisering, således også det hverdagsliv, som udfolder sig her, og herunder også relationerne til rummet Således tager Lefebvres interesse for lokalitet ikke mindst afsæt i hans analyser af forandringerne fra det rurale til det urbane og den situation og de forandringer (økonomiske, produktionsmæssige, geografiske og identitetsmæssige), som det har skabt for hverdagslivet i lokaliteten [Ibid.] En væsentlig konstatering her er, at den marginalisering, som følger med periferidannelsen, trænger dybt ind i selve det levede liv – i hverdagslivet, som dermed også kommer under urbaniseringens kontrol. Faktisk, hævder Lefebvre, er det urbane blevet en *så* gennemtrængende størrelse, at der ikke længere er tale om noget egentligt skel mellem det rurale og det urbane, men om at hele samfundet som sådant er *blevet* urbant. Med urbaniseringen forsvinder landet nemlig på to måder. På den ene side forsvinder beboerne (landbrugerne) i og med industrialiseringen af den agrare produktion, og dermed forsvinder også landsbyerne, handlemønstre og det sociale og kulturelle liv. På den anden side sker der (med nye intensiverede landbrugsformer og rekreative anvendelsesmønstre) en destruktion af naturen [jf. Elden 2004: 133]. Således er det Lefebvres egen erfaring, at det levede og erfarede rum uvægerligt altid knuses og besejres af det tænkte og abstrakte rum – af en objektificeret abstraktion [Merrifield 2005: 111] Udviklingen af moderniteten og urbaniseringen medfører en *afkropsliggørelse* af rummet, hvor levende kroppe fanges op, ikke alene i det parcellerede rums net og hverdagens rutinemæssige bevægelsesmønstre, men også i netværk af billeder, tegn og symboler.

Som et særligt karaktertræk her er, at det abstrakte rum også derigennem producerer mange modsætninger, som kommer til udtryk i det enkelte individ [Lefebvre 1991: 363] Det lægger nogle rammer for den enkeltes handlinger, og i den forstand reproducerer kroppen også det sociale rum i overensstemmelse med de regler og muligheder, der gives den. Samtidigt tilbyder det også forskellige flugtmuligheder væk herfra. For eksempel tilbyder konsumptionsrummet en flugt væk fra det abstrakte rum, og i fritidsområderne har kroppen muligheden for at genetablere sin ret til anvendelse og dermed opfylde sine reelle behov

(for eksempel for motion, socialt samværd, søvn m.m.). Men da det konsumptionsbaserede fritidsrum selv er abstrakt, fordi det kun er en imitation af et mere naturligt liv, opstår modsætningen derved, at forbrug tilfredsstiller brugernes behov for nydelse (og flugten væk fra det abstrakte rum), samtidigt med, at forbruget kun agerer substitut for noget andet og mere oprigtigt – det levede rum. [Lefebvre 1991: 358]. Som sådan genererer det abstrakte rum også illussioner og en 'falsk bevidsthed', fordi det (flugt-) rum, der produceres, kun er noget tilsyneladende.

Lefebvre beskriver imidlertid bevægelsen som en dialektisk bevægelse, for der ligger en dobbelthed i det urbane. Nok indebærer det en tiltagende abstraktliggørelse af rummet, som også indebærer en umyndiggørelse og udgrænsning af samme, idet det skaber forstyrring eller 'uro' i det lokale rum. Lefebvre taler i den henseende om det planlagte 'geometriske' rums udbytning og marginalisering af levede kommunikative, sociale og sansede rum, på hvilket det påtvinger sin rationaliserede 'geometriske' orden [Elden 2004: 150]. Men det indebærer også en nydelsesdimension, i den forstand, at der opstår et overskud til en æstetisk, sanset og oplevelsesbaseret nydelse, idet landskabsrelationen ikke længere primært er behovsrelateret. Dermed præsenterer Lefebvre også en anden mulighed for kanalisering af kroppens behov, end den som blandt andet konsumptionsindustrien tilbyder – det vendes der som nævnt tilbage til.

I forhold til begge forståelser af det urbanes indflydelse på hverdagslivet ligger der imidlertid et spørgsmål om den indflydelse, som bevægelsen fra det rurale til det urbane har på det stedlige tilhørsforhold. Lefebvre påpeger selv, at urbaniseringen får konsekvenser både for det enkelte menneskes bevægelse i rummet, dets erkendelses- og orienteringsevne i samme, og dets identitetsmæssige fornemmelsen af 'tilhørsforhold' til rummet. Han er til gengæld ikke særlig klar i forhold til en konkretiseringen *af* dette stedlige tilhørsforhold; *hvad* det er for en størrelse, og *hvordan* det kommer til udtryk, og han kommer heller ikke med nogle konkrete eksempler fra "virkeligheden". Hertil overlader han meget til en videre eksemplificering og teoretisk viderebearbejdning hos andre. Men han indfører to begreber, som kan fungere som vigtige analytiske redskaber til at fange det stedlige tilhørsforhold – nemlig begrebet om 'rytme' og begrebet om 'tilegnelse' af rum.

Landskab og rytme

Det er måske i Lefebvre såkaldte rytmeanalyse, at relationen mellem rum og tid i hverdagslivet fremtræder mest tydeligt. Således er Lefebvres begreb om rytme et forsøg på at sammentænke tid og rum, idet rytmen er det produkt, der kommer ud af den indbyrdes sameksistens. Rytmen findes blandt andet i kroppen, i naturen, i hverdagen, i byer og i landskabet, som hver for sig tager afsæt i nogle *bestemte* konstellationer af tid og rum. Mens nogle konstellationer (for eksempel den moderne nordvesteuropæiske storby) tager afsæt i en bestemt lineær, formålsbestemt og rutinemæssige forståelse af både tid og rum, så tager andre rytmer (for eksempel middelhavsbyerne i Sydeuropa) mere afsæt i en levet, eksperimenterende og ikke-formålsbestemt forståelse af tiden og rummet. Uanset deres udgangspunkt og udtryksform, så er kendetegnende for sådanne rytmer ifølge Lefebvre, at de *skaber* steder [Lefebvre 1991: 206], og at: *"everywhere where there is interaction between a place, a time and an expenditure of energy, there is rhythm"* [Lefebvre 2004: 15].

I sin tilgang til rytmeanalysen forestiller Lefebvre sig tids-rumlige rytmer, der starter fra menneskelige kroppe og rækker ud imod andre rytmeskalaer såsom gader, lokalsamfund og globale strømme [Simonsen 2005: 46]. Således nærmer han sig rummet gennem den menneskelige krop og ser krop-rum-relationen

gennem en skelnen og et møde mellem to former for rytmer: ”selvets rytmer” og ”det andets rytmer” [ibid.]. Mens selvets rytmer er dybt indskrevne i og organiserer en tid orienteret mod det private og det intime liv (eksempler kunne være åndedræt, hjerteslag, seksualitet, tankevirksomhed og socialt liv), så er ”det andets rytmer” udadvendte rytmer, rettet mod det offentlige liv [ibid.]. I den henseende spiller kroppen en stor rolle i begrebsliggørelsen af samspillet mellem hverdagsliv og det offentlige liv: ”*It is on the one hand a relationship of the human being with his own body, with his tounge and speak, with his gestures, in a certain place and with a gestural whole, and on the other hand, a relationship with the largest public space, with the entire society and beyon it, the universe*” [Lefebvre & Régulier 1996: 235].

Lefebvre lægger dog ikke op til en binær modsætning mellem det private og det offentlige. Tvært imod henleder han opmærksomheden på de mange overlapninger og overgange mellem disse poler: i lejligheder, huse, gader, pladser, kvarterer og i landskabet, bygges der bro mellem det private og det offentlige med udgangspunkt i kroppen og dens sanser, der rækker ud imod og skaber forbindelser til omverdenen [jf. Simonsen 2005: 46-47]. Dermed ligger der også i denne tilgang den forståelse, at menneskets identitetsmæssige tilhørsforhold til rum – for eksempel landskabet afhænger af en vis kontinuitet. Rytme gentager det, der er gået forud og indeholder dermed også et reproducerende element. Samtidigt lægger han også op til potentialet for konflikter mellem forskellige rytmer. Sådanne konflikter hænger overordnet sammen med en distinktion mellem de to former for tidslighed; mellem cyklisk tid og lineær tid, som manifesterer sig både i kroppen og i det omgivende rum. For eksempel kan cyklusser som dag og nat, behov, omsorg og begær, som er en del af selvets rytme konfliktuere med lineariteten i hverdagens forbrug og arbejde, som organiseres i en målelig eksternaliseret tid. [Simonsen 2005: 47]. Og på samme måde kan naturen for eksempel være en del af en menneskelig væren og rytme i landskabet, mens tab af kontinuitet kan ses som det moderne samfund, som har brudt kulturen op fra naturens rytme.

Det er også sammenstødet mellem sådanne konstellationer, som kan give anledning til forskellige patologier i hverdagslivet. Og sådanne patologier opstår – konstant – fordi der er nogle rytmer – nogle bestemte tid-rum konstellationer, med bestemte iboende (logiske) opfattelser af tidens og rummets organisering, som er stærkere og mere dominerende end andre. I den moderne tid har særligt den ’lineære rytme’ vist sig at være stærk. Denne rytme er udkommet af den rationaliserede og effektiviserede opfattelse af tid og rum, som har en tendens til at ’kolonialisere’ den rytme, som fremkommer af en mere levet og sanset erfaring af tid og rum. I selve kolonialiseringen forvandles denne livets eller ’det levedes’ rytme (*polyrhythmia*) [Lefebvre 2004 (1992):16] til ’hverdagslivets’ rutinemæssige rytme, men det behøver ikke gå sådan. Så længe der er nogenlunde balance mellem de to rytmer, kan de godt sameksistere (en situation, som Lefebvre beskriver som samrytme (*eurhythmia*) [ibid.], og kroppen er i den henseende den tydeligste kontaktzone, hvor de to rytmer mødes. Det er kroppen, som fysisk og mentalt producerer og reproducerer de tids- og rumlige organiseringsformer, som stammer fra såvel en levet erfaring og sociale, ’eksterne’ strukturer, og så længe, der er plads til kroppens rytme, kan der opretholdes en vis harmoni. Men idet den ene rytme får overtaget, opstår der ’a-rytme’ (*arrhythmia*) [Lefebvre 2004 (1992):16], som helt fysisk konkret kan komme til udtryk gennem kroppens sygdomslignende tilstande (stress, svedeture, hjertebanken, tristhed, apati etc.). I den forstand ligger der også i Lefebvres begreb om a-rytme en tabsfigur. Her opstår tabet der, hvor strukturens rytme overtager kroppens rytme og dermed slår denne i stykker. Tabsdimensionen i borgernes landskabsrelation kan i den forstand anskues som oplevelsen af

a-rytme – dvs. tab af kontinuitet i det stedlige tilhørsforhold. Samtidigt lader sådanne sygdomslignende tilstande sig også iagttage på større "kroppe" – på rumlige organiseringsformer, så som større og mindre afgrænsede samfund, byer, landsbyer, miljøer eller landskaber. Disse "rum" består hver og især af en masse selvstændige rytmer – familiens rytme, arbejdets rytme, fritidens rytme, trafikkens rytme etc., som smelter sammen og tilsammen danner rummets rytme. Men denne rytme kan være mere eller mindre harmonisk, alt afhængigt af hvor godt de forskellige rytmer er integrerede og "spiller sammen".

(Gen)tilegnelse af rum

For Lefebvre har studiet af rytmer – det som han kalder for en decideret 'rytme-analyse' en eksplicit orientering henimod forståelsen af tilhørsforholdet til rum. Han bruger ikke selv begrebet 'stedligt tilhørsforhold', men i sine studier af samspillet mellem rumlige organiseringsformer og hverdagsliv, er han netop interesseret i at indfange samspillet mellem forskellige rytmer – mellem hverdagslivet og magtens rumlige udtryksformer og det vil sige, mellem forskellige opfattelser af tid og rum og de mulige sameksistensformer og konfliktflader, som det indebærer. Kroppen er her interessant, fordi det er i kroppen at fornemmelsen af kontinuitet og diskontinuitet og lokalisering og dislokalisering bliver mest tydeligt. Det er gennem kroppens på én gang fysiske og mentale erfaringer, at mennesker gør rummet til deres, og dermed ligger der også i den levede hverdagsrytme spørgsmålet om forholdet til sted. Således er det ikke mindst forholdet til stedet, som påvirkes, når én rytme – som konsekvens af en særlig tidslig og rumlig dominans – erobrer rummet, udgrænser, marginaliserer og efterlader det levede rum desorienteret og uden gennemslagskraft.

Lefebvre beskriver denne situation som en form for tab af muligheden for og evnen til at 'bebo' eller være til stede i rummet på en levende, eksperimenterende og differentieret måde [Lefebvre 2003 (1966): 133; Elden 2004: 190].[20] I stedet for at indgå i rummet på en kreativ og formgivende måde integreret i både naturmæssige, sociale og arbejdsmæssige sammenhænge – det som Lefebvre med inspiration fra Heideggers begreb om 'poetic dwelling' betegner som 'habitat', så er beboelsen blevet reduceret til en mere rutinepræget og isoleret materiel funktion - 'habiter' [Elden 2004: 190].[21] Som eksempel på denne forskel kunne for eksempel være hhv. haven og huset sat op overfor en lejet lejlighed og byens offentlige park. Mens huset og haven lader sig omarrangere i overrensstemmelse med familiens behov – de kan ændre, tilføje og overføre deres egne ideer på rummet, hvormed dette får mening for dem, så lader lejligheden og parken sig ikke på samme måde omarrangere. Begge rum *lader* sig måske nok fysisk forandre, men fleksibiliteten er ikke så stor, og dermed fremtræder både lejligheden og parken også for den enkelte som et mindre personligt rum.

Således udpeger Lefebvre også begrebet om '*tilegnelse*' som helt afgørende i forhold til at forstå essensen af kroppens relationer til det omgivende rum [Lefebvre 1991:165-66; 2003 (1966): 130-131]. At tilegne sig rum vil nemlig netop sige at gøre rummet til sit – ikke (nødvendigvist) i forhold til et spørgsmål om ejendomsret, men snarere kropsligt – fysisk og erkendelsesmæssigt [ibid.]. Man tilegner sig rummet gennem rumlig praksis, hvormed rummet på den ene side indlejres som erfaring gennem den fysiske anvendelse, og på den anden side tildeles rummet også herigennem symbolsk betydning. Som eksempel på dette kunne

20 Dette med stærke paralleller til Heideggers begreb om 'crisis in dwelling' [Elden 2004: 190]

21 For Heidegger er 'poetic dwelling' præcist indbegrebet af det at bebo verden på en levende og eksperimenterende måde [Elden 2004: 187].

være, at man lærer landskabet at kende ved at færdes i det – dets fysiske konturer, højdedrag, bakkedale, stier, veje og smutveje, og samtidigt tilskrives landskabet også betydning, fordi der med brugen af det opstår forskellige erfaringslag. Det transformeres herigennem til en række af repræsentationer – og herunder til særlige steder, som associeres med bestemte begivenheder, historier og minder, og netop herigennem gøres landskabet til en form for mental ejendom. Hvor vidt et rum bebos på en levende, eksperimenterende måde, eller det primært er blevet reduceret til en materiel funktion, afhænger således grundlæggende af de muligheder, som gives kroppens egne rytmer, og om rummet derved *lader* sig tilegne [Lefebvre 2003 (1966): 130; Lefebvre 1991: 165]. I den forståelse er et tilegnet rum også et socialiseret rum [ibid.]. Det er en blanding af symbol, myte og sted – hverdagens levede erfaring, sådan som det udfolder sig særligt inden for det sociale rums tredje dimension af rumlige repræsentationer [Elden 2004: 42; Lefebvre 1991: 203].

Ifølge Lefebvre er det imidlertid netop denne tilegnelse, som lige siden tilsynekomsten af den rationelle (abstrakte) planlægning, har været under stærk nedbrydning [Lefebvre 2003(1966): 130; Lefebvre 1991: 166]. Med omstruktureringen af rummet i overensstemmelse med homogenisering, geometricering og abstrakt kvantificering, er muligheden for at tilegne sig rummet på en levet og erfaret måde, blevet reduceret. Det, der engang var en enhed, er blevet overtaget af ren dominans, og derigennem er tilegnelsen trådt i baggrunden. Rummet er for eksempel ikke længere fysisk tilgængeligt, fordi det har været genstand for en omfattende privatisering og regulering (enclosure), og dette har påvirket menneskers måder at interagere med og dermed tilegne rummet på. Således er tendensen også, at den øgede abstraktliggørelse af rummet og nedbrydningen af rummet som kropsligt tilegnet går hånd i hånd:

> *"The action of human groups on the physical and natural environment has two modes, two attributes: domination and appropriation. They ought to go together, but are often separated. Domination of nature, the result of technological processes, ravages nature while allowing societies to substitute its products for nature itself. Appropriation does not ravage nature, but transforms it – the body and biological life provided, and the time and space – into human property. Appropriation is the goal, the direction, the purpose of social life. Without appropriation, technical domination over nature tends towards absurdity in increases. Without appropriation, there can be economic and technical growth, but social development, properly speaking, remains nil"* [Lefebvre 2001 (1966): 130].

Det er denne nedbrydning af rummet som tilegnet, som Lefebvre beskriver som 'en krise i beboelsen' – eller en 'dislokalisering', og denne krise er en del af det fremmedgjorte hverdagsliv [Elden 2004: 138]. Idet individet begrænses i sine muligheder for at tilegne sig rummet på måder, som er i overensstemmelse med behovet for at sanse, erkende og leve det, så bliver rummet distanceret fra kroppens rytme og dermed fremmedgjort. Samtidigt noterer han også, at skredet henimod en *'gentilegnelse'* måske er på vej [Lefebvre 1991: 166-67]. Dette, fordi erkendelsen af de problemer og utilfredsheder, som det abstrakte rum giver anledning til, er stadigt stigende og fører til drømmen om andre og nye måder at bruge og være til stede i landskabet på [Lefebvre 1991: 163; Elden 2004: 190]. Idet homogeniseringen bliver for stor, så fremmer det også en modstand, og i den forstand rummer det abstrakte rum også i sig kimene til kroppens gentilegnelse og dermed genskabelse af det levede differentielle rum [Lefebvre 1991: 52, 166].

"Any revolutionary 'project' today, whether utopian or realistic, must, if it is to avoid hopeless banality, make the reappropriation of the body, in association with the reappropriation of space, into a non-negotiable part of its agenda" [Lefebvre 1991: 166-67].

Magt, modstand og det utopiske

Hos Lefebvre er det særligt gennem kroppens levede erfaring, at denne modstand kommer til udtryk. Kroppens rumlige praksis er måske nok påvirket af de rumlige strukturer, den indgår i, men den påvirker også både tid og rum på en måde, som overskrider og dermed udfordrer det absolutte rums lineære tidsforståelse. Paradokset er nemlig her, som ovenfor anført, at mens hverdagslivet på den ene side underlægges det moderne livs dominering af tilværelsens tidsmæssige og rumlige organisering, som kan give anledning til a-rytme, dislokalisering og til oplevelsen af tab, så er det på den anden side også i erkendelsen af tabet, at der ligger et grundlæggende behov for forandring og dermed også en utopisk åbning hen imod noget nyt. Oplevelsen af tab skaber nemlig en utilpassethed, som sociale aktører reagerer på, og som også genererer forskellige former for modpraksis. Således gør individerne også oprør mod tabet – eller a-rytmen, som ifølge Lefebvre er forbundet med geometriceringen af rummet. Det moderne samfund indeholder altså på én gang både undertrykkende og frigørende træk, hvorfor det må forstås dialektisk.

Som en særlig kropslig tilgang til forståelsen heraf understreger Lefebvre, at man også hele tiden producerer et håb gennem sin kropslige praksis, og det vil sige, at kroppen også producerer et *overskud* [Lefebvre 1991: 393-395]. Som aktivt agerende individ, reproducerer individet ikke bare noget. Det skaber og producerer også noget, idet det tilegner sig landskabet, og dermed producerer en overskridelsesdimension. I den forståelse er overskuddet et begreb, der hænger sammen med kritisk teori og tager afsæt i Lefebvres holdning til det kapitalistiske samfund. Der er systemet, og så er der overskuddet eller det, som Lefebvre også kalder for 'resten'. Dette overskud har rod i en sanselig dimension, som udspringer af nydelse, og som giver anledning til drømm om forandring. Uanset hvor fornedret og tingsliggjort hverdagen måtte være under specifikke socio-historiske omstændigheder, så udtrykker den også gyldige former for viden og undertrykte muligheder, som kan identificeres og opmuntres. Det daglige liv er nemlig også fyldt med utopiske muligheder, som viser sig i form af flygtige øjeblikke af glæde, spontanitet og fornøjelser, der åbenbarer, hvordan livet kunne være anderledes, og som dermed kan ledes tilbage til det daglige liv og transformere det.

Således foreslår Lefebvre, at nogle steder slipper nydelsen løs, og at dette modarbejder det abstrakte rums – og herunder visualiseringens – dominerende logik [Lefebvre 1991: 97-99, 209; Urry 1998: 159]. Idet rummet skabes gennem kroppens handlinger – gennem for eksempel det 'at gå' som rumliggørende praksis, med alle de sanseoplevelser og konkrete fysiske manøvrer, som det indebærer, så kan bevægelsen også stå i modsætning til det abstrakte rum, baseret på det 'at se' – på overblikket over et rum, sådan som det tegner sig fra et fugleperspektiv. Ved for eksempel at gå af andre stier og veje end de planlagte, ved at dagdrømme eller ved at genkalde sig minder om tidligere tider, så produceres rummet også som noget andet end det umiddelbare. Minder kan for eksempel opfattes som udtryk for en anden tid-rum figuration, fordi minder organiserer rummet – tidsligt og rumligt – på en anden måde end den lineære tid [Urry 1998: 159]. Det levede rum, som er rummet for barndomsminder, drømme, forestillinger og symboler, og som er med til at producere repræsentationernes rum, indeholder således muligheden for dannelsen af modrum, i form af rum, hvor der gøres op med den eksisterende sociale orden og repræsentation af rummet. Samtidigt ligger

der også heri kimen til modstand – herunder forsøg på at generobre det, som Lefebvre med afsæt i sine bystudier kalder for "retten til byen" [Lefebvre, Henri (1982 [1968]); Elden 2004: 150-152], og som i dette projekt kunne oversættes til "retten til landskabet" - dvs. retten til ikke at være ekskluderet fra det centrale og dermed til ikke at være styret og kontrolleret i det rumligt organiserede hverdagsliv.

Hos Lefebvre er kroppen dermed også en kritisk figur, som gennem sin rumlige praksis udfordrer den abstrakte rum-tid konstellation. Nok lagrer kroppen erfaringer og er i den forstand et socialt produkt, men kroppen tager også revanche – eller søger i det mindste revanche ved at gøre modstand - ved at søge tilflugt i andre rum – for eksempel i fritidsrummet eller i det imaginære rum og forestillingen om en anderledes tilstedeværelse. Den søger synliggørelse og anerkendelse og søger at tilegne sig og skabe sit eget rum gennem hverdagslivet [Lefebvre 1991: 384]. I den forståelse er det ikke muligt totalt at reducere kroppen eller det praktisk sanselige rum til abstrakt rum, lige som den levede erfaring ikke helt lader sig udforske i den teoretiske analyse. Der vil altid være noget mere – en 'rest' eller et 'overskud' – noget uudtaleligt og ikke analyserbart, som tager afsæt i en kropslig væren. I Lefebvres øjne er dette overskud således også det mest værdifulde, for det er heri, der åbenbarer sig et glimt af en anderledes (utopisk) fremtidshorisont [Elden 2004: 171-175].

Brugen af Lefebvre

I udgangspunkt beskæftiger Lefebvre sig (som nævnt) ikke entydigt med landskabsbegrebet. Han beskæftiger sig med produktionen af 'rum', og gør opmærksom på, at landskaber, på samme måde som boligen, byen, regionen, staten og globaliseringen kan ses som eksempler på rumlige produktioner [1991: 85-88]. Rum er i den forstand en mere almen kateori end landskabet. Det er et socialt begreb på den måde, at der i begrebet ligger en forståelse af, at rum er noget, der 'gøres' eller 'produceres'. Det antyder noget dynamisk samt det helt centrale, at rum hele tiden må tænkes i konstellationen tid og rum [Lefebvre 1991: 21-24; Schmid 2005: 314-316]. Produktionen af rum er i den forstand et overordnet samfundsbegreb - i modsætning til landskaber, som i højere grad fremstår som et mere specifikt geografisk begreb og som ét, ud af flere rumlige delelementer, af den samlede overordnede rumlige samfundsproduktion [Schmid 2005: 323]. I denne afhandling har jeg som nævnt valgt at se på landskabet som en rumlig produktion, men jeg bruger specifikt landskabsbegrebet frem for rumbegrebet, fordi min forskning tager specifikt afsæt i naturproblematikken.

Med denne orientering som en del af det teoretisk analytiske blik, er en af de hovediagttagelser, som dette projekt skriver sig op imod, dermed også en opfattelse af landskabet som det modsatte af det sociale. Ud fra et hverdagsperspektiv, bliver det nemlig tydeligt, at denne dualistiske opsplitning mellem landskabet og mennesket er problematisk, fordi holdninger og ønsker til landskabet ud fra dette perspektiv netop er tæt forbundne med menneskers sociale behov og sociale liv. Landskabet består med andre ord ikke af "ren" natur, men er snarere sammensat af en række sociale, kulturelle, kropslige, økonomiske og ideologiske relationer, som naturen måske "bare" udgør én ud af flere dimensioner af. Inspireret af Lefebvre vil interessen for landskabet da også i dette projekt ligge på relationen mellem identitet og landskab, eller mere præcist – mellem hvordan mennesker identitetsmæssigt danner sig selv i landskabsrelationen, og i samme bevægelse skaber både landskabet som rum og deres politiske relationer hertil. I lighed med Lefebvres tredelte rumbegreb opfattes rummet eller i dette tilfælde, landskabet, således også som et på én gang fysisk, begrebsliggjort og

levet rum, som mennesker tilegner sig, producerer og reproducerer gennem deres rumlige praksis. Naturen indgår som en væsentlig del af dette "rumlige" landskabsbegreb, men det er samtidigt også opfattelsen, at den 'grønne', den 'politiske' og den 'socio-kulturelle' dimension ikke kan skilles ad.

Med dette som afsæt vil det også, i forhold til det, der er problemstillingen i foreliggende projekt – ønsket om at undersøge de demokratiske konsekvenser, som borgernes landskabsrelationer har for deres politiske deltagelse, være hensigten at indkredse det utopiske overskud, som måtte komme til syne og herunder de orienteringer henimod oplevelsen af landskabet som fælles anliggende, som måtte aftegne sig heri. Således, og som en væsentlig dimension af denne tilgang, er denne også inspireret af Lefebvres blik for både det utopiske og det modsætningsfyldte, som indgår i produktionen af rum. Det er et blik, som på den ene side retter sig mod oplevelsen af tab og den fremmedgørelse – både af hverdagslivet og overfor det politiske, som måtte relatere sig hertil, og på den anden side er det også et blik, som netop har øje for det forandringspotentiale, som samtidigt måtte udspringe heraf. På den måde er det altså ikke bare blokeringsniveauet, som er interessant, men lige så meget de åbninger og modsætninger, som kan ligge på mange forskellige niveauer, og kan sætte deltagelsesspørgsmålet i perspektiv. Med hensigten at identificere dem begge er det ønsket at indkredse, hvor de, i spørgsmålet om den politiske deltagelse, går fejl af hinanden i forhold til at finde en fælles orientering omkring fremtidsmulighederne i landskabsanvendelsen. Således sættes der ikke alene fokus på magten, det tillukkede og resignationen overfor deltagelse, men også på drømmene, fantasierne og modstanden, og herunder dannelsen af modrum. Man kan også sige, at det er et blik, der også efterspørger utopierne – de ønsker, som folk måtte have, og som udspringer af kroppens praksis og orienterer sig mod andre måder at være til stede i og deltage i landskabet på. Med sin utopiske orientering, kan Lefebvre dermed bruges til at lede efter de fællesnævnere, som borgernes ønsker til landskabet samler sig om, og som går på tværs af differentierede former for landskabspraksis. Han kan bruges til at indkredse, hvor vidt der i borgernes materielle praksisser og symbolske investeringer, og trods deres indbyrdes forskellighed og manglende deltagelse i den politiske landskabsdiskussion, alligevel eksisterer kim til et dialektisk dynamisk landskabsbegreb, som opfatter landskabet som noget, der indeholder et større socialt element – en potentiel fælleshed – det, der også kan beskrives som "det fælles tredje".

I selve brugen af Lefebvre vælger jeg som nævnt at tage afsæt i begrebet om rumlig praksis. Jeg vælger også at lade min indgang til begrebet være den fænomenologiske dimension med afsæt i den forestilling, at det er nødvendigt at opspore de konkrete landskabspraksisser for at kunne indkredse, hvad det er for erfaringer, som borgerne forbinder med landskabet, men som de ikke identificerer med det politiske projekt. Således vil det i dette projekt særligt være Lefebvres begreb om kroppens 'aktionsfelt' som vil være styrende for det analytiske blik. Dette begreb indebærer netop forståelsen af rummet som et kulturelt bestemt og kropsligt erfaret rum, der skabes gennem kroppens rumlige praksis. I forhold til dette kropsligt analytiske blik vil min tilgang til det empiriske materiale også tage afsæt i en analyse af materialet ud fra de tre fænomenologiske kategorier: sanse, erkende og opleve. Udgangspunktet er her, hvordan respondenterne tænker, sanser, erkender og oplever landskabet, sådan som det måtte komme til udtryk i forbindelse med hverdagslivets landskabspraksis - gåturen i landskabet, weekendens sejltur ved klinten, samtalen på havnen etc., og de politiske blokeringer og drømme og ønsker om fremtiden, som de måtte forbinde hermed. *Oplever* de feks. landskabet som noget, de forbinder med sociale eller individuelle erfaringer, *erkender* de landskabet som meget tilgængeligt eller det modsatte, hvordan *sanser* de det rent

fysisk – som noget skønt eller uskønt, som dufte og stilhed eller som lugt og støj etc., og hvordan indgår rytmen og tilegnelsen af rummet heri?

Samtidigt er jeg også opmærksom på, at rummet ikke kun produceres individuelt. Den store historie – rummet som hhv. tidsligt og sociologiske konstitueret, er også til stede, men kommer da til udtryk primært sådan, som den fortælles gennem individet. Således er det også muligt at læse forskellige tidsrumlige niveauer ud af individernes rumlige praksis, og i den forstand er det altså ikke ud fra et fænomenologisk perspektiv muligt at adskille de forskellige rum-triader. Det er nødvendigt at behandle dem samlet, og det vil også være tilfældet her, hvor opmærksomheden også vil være rettet imod, hvordan de to øvrige rumforståelser – den historiske og den sociale træder gennem i den enkelte person. Man kan også sige, at det er en opmærksomhed overfor, hvordan den enkelte oplever de store tidslige og sociale rum-begreber i hverdagslivet. For eksempel kan det være en opmærksomhed overfor, hvordan det abstrakte rum i form af regler, reguleringer og forbud træder igennem i den enkelte som en politisk resignation, og at en grundlæggende opfattelse af rummet som abstrakt måske er en dybtliggende årsag til, at folk ikke kan se muligheden for forandringer og dermed nytten af politisk deltagelse? Eller det kan være en konstatering af, at folk er optagede af den meget nære natur, men at de ikke forbinder den med det politiske på grund af en vis form for afmagt overfor de store fælles problemer. I den henseende ligger fokus altså også her på de måder, hvormed sociale aktører skaber og genskaber de rum de lever i, og hvordan dette indgår i motiverne for politisk engagement.

Samlet spiller Lefebvre således en central rolle med hensyn til levering af begreber og som inspirator for det analytiske blik. Det bliver imidlertid også klart, at det er nødvendigt at supplere Lefebvre. Mens hans indgang til en forståelse af de forandringer, som de rumlige forandringer fører med sig, er central, fordi den får fat på de komplekse måder, hvormed rummet skabes på, så forbliver hans begrebslige tilgang alligevel på nogle områder noget u-udfoldet. Det gælder også hans afsæt i kroppen, som godt nok er i fokus for en beskrivelse af, hvordan levede og strukturelle rytmer sameksisterer og brager sammen i rumlige forandringsprocesser, og hvordan oplevelsen af brud og diskontinuitet påvirker den enkeltes oplevelse af stedligt tilhørsforhold i et givet landskab. Rumlig praksis er imidlertid også en diskursiv kategori, idet landskabet også skabes gennem tale. Denne dimension er Lefebvre som nævnt opmærksom på, og han fremhæver også dens betydning. Men han er ikke selv særlig specifik omkring den, og derfor har jeg fundet det nødvendigt at supplere Lefebvre med andre vinkler på landskabspraksis. I forhold til den narrative eller diskursive forståelse af praksisbegrebet, suppleres derfor med den ligeledes franske etnolog Michel de Certeau's betragtninger omkring narrativers rumlighed og herunder dennes betragtninger omkring minder, legender, drømme samt grænsedannelse og konstitueringen af territorier. Desuden trækkes Certeau også ind med sit begreb om rumlige taktikker med henblik på at supplere og videreudvikle på Lefebvres perspektiver på magten og kroppens dannelse af modrum.

Narrativ landskabspraksis

Kendetegnende for Certeaus perspektiv på konstitueringen af rum, er, at dette perspektiv på en lang række områder, minder om Lefebvres. På samme måde som Lefebvre undgår Certeau et distanceret landskabs-

perspektiv, som opfatter landskaber som færdigskrevede tekster, som man kan læse indholdet ud af. I stedet er hans tilgang et perspektiv, der privilegerer de praksisformer gennem hvilke, de som bruger rummet, gør det meningsfuldt. Som en særlig tilgang til en uddybning heraf foreslår Certeau imidlertid en definitorisk adskillelse mellem *sted* (place) og *rum* (space), idet han bruger denne adskillelse til at indkredse spørgsmålet om tilhørsforholdet til sted. Mens steder er lokaliteter, sådan som de optræder som positioner på kort og planer, så er rum meningsfyldte og betydningsladede lokaliteter, sådan som de konstitueres gennem praksis [Certeau 1984:117]. Som eksempel på et sted kunne for eksempel være en gade, som er geografisk defineret af byplanlægningens praktikker – selve det fysiske arrangement af geografiske eller arkitekturiske elementer; mens *rum*, på den anden side først eksisterer, når man tager faktorer som retning, tidsvariable og betydningsproduktion med i betragtning. Her bliver byplanlæggerens gade – 'stedet' - først til et rum, når det gennemkrydses af fodgængere, bosættes af mennesker og tildeles betydning. I den forstand påpeger Certeau, at '*Space is practiced place*' [Certeau 1984: 117]. Det er et fysisk, geografisk *sted*, som omdannes til meningsfyldte lokaliteter konstitueret gennem praksis.

Denne definition af rum er i overensstemmelse med Lefebvre's definition af 'levet rum' og er som sagt væsentlig i forhold til dette projekts ønske om at indkredse menneskers tilhørsforhold til landskabet. På samme måde kan man se Certeau's skelnen mellem sted og rum som parallel til Lefebvre's skelnen mellem abstrakt og levet rum. Dertil, og i forhold til spørgsmålet om landskabet som levet, uddyber Certeau imidlertid også to dimensioner, som godt nok er til stede hos Lefebvre, men som hos Certeau optræder i en mere udfoldet grad – nemlig spørgsmålet om hhv. narrativers (fortællingers) betydning for det stedlige tilhørsforhold, og spørgsmålet om kroppens modstand.

Narrativer og stedligt tilhørsforhold

I forhold til det første – narrativers betydning for det stedlige tilhørsforhold, understreger Certeau, hvordan fortællinger indgår som en væsentlig del af den rumlige praksis, hvor de udgør et væsentligt forbindelsesled mellem steder, landskaber, handlinger, begivenheder og erfaringer. Fortællinger organiserer bevægelser i rum [jf. Certeau 1984: 115-116]. De skaber ruter og rejser, som kroppen orienterer sig efter, samtidigt med at de også opstår i overensstemmelse med kroppens bevægelser. De opstår i takt med bevægelsen gennem rum, hvor de genkalder eller fremstiller fantasibilleder (legender, erindringer og drømme) og organiserer dermed rummets usynlige betydning og herunder betydningen af tid. Et narrativ må nemlig nødvendigvist altid skrives fra et særligt tidsligt udgangspunkt, og fortællinger er derfor struktureret af forskellige tidsligheder og dertil relaterede tidsmæssige ordener – fra beboernes egne fortællinger struktureret af hverdagsliv og livscyklus (herunder markante hændelser og vendepunkter) til de "store" fortællinger fortalt af historikere, planlæggere og andre med et andet "ydre" blik på rummet. Fortællingernes tidslighed og rumlighed beskriver i den henseende, hvordan erindringer og forventninger slår igennem i nutidige dispositioner for handling og i konstitueringen af de forestillinger, der knytter sig til rummet; hvordan for eksempel historiske begivenheder, uenigheder eller magtforhold præger de nutidige prioriteringer i forhold til brugen af rummet og det sociale liv i almindelighed.

I den forstand er narrativer også en diskursiv del af den menneskelige rumlige praksis, som transformerer et abstrakt homogent sted til et tilegnet sted – eller 'rum'. Hvis fortællinger forbindes med regelmæssige rumlige praktikker, bliver de gensidigt understøttende, for når en historie bliver sedimenteret i

landskabet, så kan historien og stedet dialektisk hjælpe med at konstruere og reproducere hinanden. Mens steder hjælper med med at genkalde de historier, som er forbundet med dem, så eksisterer steder alene (som navngivne og betydningstildelte steder, der tilsammen skaber et rum) på grund af deres placering i en fortælling.

Som et særligt analytisk redskab til at indkredse det stedlige tilhørsforhold, som sådanne narrativer indgår i, skelner Certeau mellem *kortet* og *turen* [Certeau 1984: 118 ff.]. Med denne skelnen ønsker han netop at demonstrere, hvordan tilhørsforholdet til landskabet (rummet) er snævert forbundet med tilegnelsen af steder, og særligt sådan som det sker gennem bevægelsen heri. Mens det første – kortet - afspejler et distancerende og totaliserende perspektiv, sådan som det kommer til udtryk hos kartografer, byplanlæggere og en række geografer og etnografer, som bruger et landskabsperspektiv til at indramme spørgsmålet om landskabets sammenhænge set oppe og udefra (jf. den semiotiske landskabsforståelse af landskabet som tekst), så henviser 'turen' til den levende praksis, hvormed brugerne gennem praksis, tilegner sig rummet og gør det til deres eget.

Som illustrativt eksempel herpå bruger Certau det tidligere World Trade Center, som han beskriver udsigten oppe fra [Certeau 1984: 91-93]. Herfra kigger han ned på det mylder, som foregår nedenfor, men som, afstanden taget i betragtning, alligevel fremtræder unuanceret og rimeligt homogent. Det, han ser, er forskelle i forhold til konturer, strukturer, farver og bevægelser, men det er forskelle, som forbliver på det rent overfladiske niveau. Det er netop billedet af et bylandskab, som præsenterer sig som en form for færdigskrevet tekst, hvis placering af steder og deres mening allerede er indskrevet herpå (jf. repræsentationen af landskabet). Herefter tager han turen ned på gaden, hvor han følger i fodsporet på de omvandrende mennesker, der bruger byen, og han opdager, at teksten ikke allerede *er* skrevet, men derimod hele tiden skrives og genskrives, idet den både fysisk-materielt og betydningsmæssigt tager form af de aktører, der skriver den. Den skrives gennem betydningstildeling, hvormed rummet tilegnes, og denne færden efterlader sig også fysiske spor.

Det er således også i forhold til sin indkredsning af denne tilegnelselsesproces og dermed stedskabelsesproces, at Certeau opstiller en analogi mellem det at gå og det at tale [Certeau 1984: 97 ff.]. At gå ligner det at tale, idet bevægelsen gennem rum konstruerer rumlige fortællinger. Idet fodgængeren bevæger sig gennem rummet, genskaber eller 'gentilegner' hun sig kartograferners og planlæggernes by i forhold til sine egne interesser og regler [Certeau 1984: xiii-xiv] Den samling af steder, som konstitueres gennem fodgængerens brug af for eksempel gader, stræder og torve adskilles gennem bevægelsen og den dertil knyttede betydningstildeling fra det statiske og strukturerede planlagte byrum, som er skabt fra en distanceret position. Godt nok er dette planlagte byrum kendetegnet af et systematisk net af fysiske strukturer og navngivne steder, som er pre-givet og dermed overordnet bevægelsen, som jo må indfinde sig heri. Men disse navne og steder stiller sig også til rådighed for diverse meningstilkendegivelser fra de(n) forbipasserende [Certeau 1984: 104]. Vedkommende går også sine egne veje (og skaber for eksempel sine egne stier), og tilskriver stederne sine egne betydninger, og dermed skabes en form for selvskrevet tekst og et eget defineret stedligt tilhørsforhold. Hvert sted tildeles sin egen historie, og når aktøren bevæger sig fra sted til sted, bindes disse steder sammen til en slags rumlige tekster, som er anderledes end den overordnede struktur [Certeau 1984: 115 ff]. At forstå fodgængerens by ud fra dette perspektiv indebærer dermed en fortolkning af gåturen som en opbygning af meningsfulde steder (som hermed transformeres til rum) snarere end at

indskrive fodgængerens stier på et kort og analysere eller læse den resulterende tekst ud af det rum, hvor fodgængeren har passeret. Det, som sidstnævnte ikke fanger, er nemlig handlingen i sig selv – dynamikken og forandringen i form af den konstante betydningstildeling og genfortolkning af det eksisterende – men kun sporet efter handlingen:

> *"It is true that the operations of walking on can be traced on city maps in such a way as to transcribe their paths (here well-trodden, there very faint) and their trajectories (going this way and not that) But these thin or thick curves only refer, like words, to the absence of what have passed by. Surveys of routes miss what was: the act itself of passing by. The operation of walking, wandering, or "window shopping", that is, the activity of passers-by, is transformed into points that draw a totalizing and reversible line on the map. They allow us to grasp only a relic set in the nowhen of a surface of projection. Itself visible, it has the effect of making invisible the operation that made it possible…. The trace left behind is substituted for the practice. It exhibits the (voracious) property that the geographical system has of being able to transform action into legibility, but in doing so it causes the way of being in the world to be forgotten"* [Certeau 1984: 97].

Dannelsen af grænser og territorier

Viser Certeau, hvordan et rum – for eksempel et landskab – tager form som en serie af sammenhængende navngivne og betydningstildelte steder, som er indbyrdes forbundne af stier, bevægelser og de fortællinger, der relaterer sig hertil, så understreger han imidlertid også, at fortællinger, på samme måde, som de har en evne til at organisere steder (som rum), også spiller en vigtig rolle i forhold til deres adskillelse og afgrænsning af rummet i forskellige rum. Fortællinger refererer nemlig ikke alene til nærhed og sammenhæng, men også til fragmentering og magt. Som del af en rumlig praksis spiller fortællinger således også hverdagsrollen som rumlig grænsedrager, idet de determinerer rettigheder og opdeler jorden via diskurser herom. Disse fortællinger, som markerer grænser, er sammensat af fragmenter taget fra tidligere historier og sammensat på nye improviserede måder [Certeau 1984: 122], og på den måde har de også funktionen at artikulere og fundere dynamiske opdelinger af rummet, som gennem narrativer konstrueres som 'forestillede fællesskaber', 'andethed' og territorialiteter. For eksempel kan særlige samfundsgrupper konstruere "deres" lokalområde gennem narrativ rumlig magtudøvelse – herunder narrative sammenstillinger af historie og territorium, som indebærer rumlige konstruktioner om "andethed". Det kan eksempelvist være italesættelsen af den strukturelle og symbolske magt, som knytter sig til ejerskabet af jord, eller det kan være italesættelsen af det sociale og kulturelle fællesskab som noget, der adskiller en samfundsgruppe, og den lokalitet de er bosat i, fra verden udenfor. Narrativer er i denne forbindelse også en magtstrategi, som kan gennemlyse et landskab, så det kommer til at virke inkluderende for nogle og ekskluderende for andre. Der er tale om konstruktionen af "de andre" – feks. gennem dikotomier, som opstiller grænser mellem center/periferi, os/dem, indenfor/udenfor etc., og dem der lever udenfor en særlig rumlig organisering - "de andre" – udgrænses i denne rumlige konstruktion, idet de konstrueres som modbillede på én selv. Samtidigt betyder denne konstruktion af modbilleder – og muligvis også fjendebilleder af "det farlige" udenfor også, at beboerne "indenfor" rammerne af de rum, som hermed fremskrives som territorier, søger sammen i indbyrdes støtte overfor den omgivende fjendtlige kultur [Certeau 1984: 122 ff].

Strategier og taktikker

I sin tilgang til en forståelse af de måder, hvormed magten (og herunder narrativer om magten) opererer, placerer Certeau ikke entydigt magten noget bestemt sted. Magten ligger ikke enten hos myndighederne eller hos borgerne, men derimod hos dem, der har magten over tiden og rummet. Dette viser sig så ofte at *være* institutioner, der knytter sig til det centrale niveau, men det kan også være særlige borgergrupper med en mere indirekte tilknytning hertil. Således vælger Certeau som en mere åben tilgang til spørgsmålet at skelne mellem det, han beskriver som hhv. *strategier* og *taktikker* [Certeau 1984: 34 ff.]. Strategien præsenteres da her som et begreb, som dækker over et sæt af kalkulerede handlinger, som takket været eksistensen af et *eget* rum, kan fungere som base for handling. Enhver strategisk rationalisering vil da søge at udskille sit eget rum – rummet for dets egen magt, som den kan agere ud fra, og strategier er i den forstand de stærkes teknik [Certeau 1984: 38], som ud fra et egnet sted, som klart og tydeligt er afgrænset fra omgivelserne, er i stand til at organisere rummet og tiden. Fra dette egnede sted har man – for eksempel by- og landskabsplanlæggere og beslægtede professionelle - overblik over omgivelserne - for eksempel et landskabsområde, som er genstand for en planlægning, og kan herfra overveje sine næste skridt. Til strategier hører derfor også et godt udsyn, fordi det at kunne se også er at kunne forudse, og dermed foregribe de tidslige begivenheders gang [Certeau 1988: 36].

Som kontrast hertil er en taktik en kalkuleret handling bestemt af fraværet af et rigtigt magtcentrum. Taktikken har ingen autonomi, fordi den ikke har noget eget rum, og dermed har den heller ikke mulighed for at trække sig tilbage, skabe sig et overblik og planlægge en generel strategi [Certeau 1984: 36-39]. Uden sit eget sted at agere ud fra, og uden et overordnet overblik, er en taktik determineret af fraværet på magt. I stedet er dens rum den andens rum (strategiens rum), og derfor må den agere indenfor et terræn, som er pålagt den af en fremmed magt. Derigennem bliver den også en manøvre indenfor den andens territorium, hvor den opererer i isolerede handlinger: et skridt af gangen. Den må tage fordel af de spontane "muligheder", som opstår undervejs og afhænge af dem uden en base, hvorfra den kan akkumulere sine landvindinger og planlægge aktioner. Det, den vinder, kan den med andre ord ikke beholde, men må i stedet hele tiden lede efter sprækker hos den ejendomsbesiddende magt. Det er i den betydning, at taktikker er de svages kunst, og således bruger Certeau begrebet *taktik* til at referere til den mangfoldighed af små øjeblikke og situationer i hverdagen, hvormed mennesker gennem deres rumlige praksis øver modstand mod organiseringen af deres hverdagsliv. I modsætning til de strategier som i storskalaforhold udøves af magtfulde samfundsgrupper, er taktikker listige måder at udøve modstand på. Det er en slags 'de svages list', som forstyrrer og blokerer for magtudøvelsen og dermed hjælper med at bevare nogle vigtige livsværdier hos de, der har mistet bestemmelsesretten over deres eget liv.

Som Certeau ser det, findes sådanne taktiske praksisformer indenfor en række forskellige hverdagsområder. Beboelse, arbejde, indkøb, madlavning, talehandlinger, bevægelse etc. er alt sammen aktiviteter, som er karakteriseret ved taktiske manøvrer. Når lejeren for eksempel lejer en lejlighed, så bliver den ommøbleret, malet og tapeseret med henblik på at personificere det "lånte" rum i hvilket vedkommende lever. Eller når man læser, så låner man også de rumligheder (forfatterens rum), der udspiller sig i teksten, omformer dem og gør dem til sine egne. Man genkalder sig for eksempel barndommens landskaber, når man læser om andres landskaber, og overfører egne billeder og erindringer hertil. Ifølge Certeau har sådanne taktikker altid været der, men de har ændret sig i moderne tid. Således ser han også, at de har fået særlig stor udbredelse indenfor rammerne af den teknokratiske rationalitet. Der er sket en fragmentering

og en eksplosiv vækst i disse taktiske praksisformer, som tidligere var reguleret af stabile lokale enheder, men som i dag er begyndt at bevæge sig alle mulige steder hen i rummet, som samtidigt er blevet mere homogent og ekstensivt. Mens magten tidligere pr. definition baseret på definitionen af et eget særskilt sted forskelligt fra alt andet, så er dette sted nu blevet det hele – ét totaliserende rum. Således ser Certeau også, at det moderne subjekt, som en konsekvens af det postindustrielle samfunds massekulturelle og upersonlige natur, essentielt er blevet til en moderne 'krypskytte', som, afspærret fra positioner til at kunne udøve nogen virkelig kulturel og politisk magt, må foretage 'plyndringstogter' inden for rammerne af andres rum, og derigennem tilegne sig, hvad han kan, fra de muligheder, som byder sig til.

Som eksempel herpå, og med særlig reference til landskabsspørgsmålet, kunne være fiskeren, som i frustration over ekspanderende kvoter, sejler ind på fisketerritorier, som han ikke har rettigheder til. Det kunne også være jægeren, som driver jagt på et areal, som en anden har jagtretten til. Eller det kunne være vandringsmanden(-kvinden), som bruger andres private områder til at gå ture i, fordi vandring kun derigennem lader sig gøre. Sådanne manøvrer er unægteligt små og trivielle begivenheder, men de er præcist den slags flygtige taktikker, som mennesker anvender til at modstå magtens fulde kraft. De er, som Certeau beskriver det, små, 'hverdagssejre', hvor de "svage" vinder over de "stærke" (uanset om styrken er en bestemt magtfuld gruppes styrke, tingenes vold eller en bestemt påtvunget orden, etc.), og hvor snedige tricks og manøvrer, hvor man ved, hvordan man opnår eller slipper af sted med ting, er eksempler på sådanne små modstandsformer og sejre i hverdagen [Certeau 1984: xix]. Således fremhæves netop også det at gå – dvs. gå-turen som hverdagspraksis – af Certeau som en fundamental modstandstaktik. Som taktik, drager gå-turen fordel af de huller og sprækker, som findes inden for et geografisk område organiseret af mere magtfulde og kontrollerende strategier netop i den forståelse, at det at gå også er "en proces af *tilegnelse* af det topografiske system"[Certeau 1984: 98]. Uanset hvor panoptiske og manipulererende magten hos dominerende samfundsgrupper og institutioner, måtte være, så skaber gåturen nemlig en række historier, som er underminerende i forhold til det geografiske områdes (byens eller landskabets) officielle historier. Ved at gennemleve og dermed transformere dem fungerer gåturen som en i bogstaveligste forstand, ubegribeligt og utilregnelig handling, og det er netop i kraft af denne utilregnelighed, at handlingens undergravende evne ligger.

Brugen af Certeau

I min anvendelse af Certeau, vil både den *narrative* forståelse af rummet som noget, der skabes gennem fortællinger og særligt taktikbegrebet som nævnt indgå som supplerende dimensioner til begrebet om rumlig praksis. I forhold til det første er jeg særligt interesseret i *praktiserede* fortællinger – altså fortællinger forstået som en (del af en) hverdagspraksis snarere end dekontekstualiserede tekster med rent kognitivt indhold. Sådanne fortællinger er repræsentationer af hændelser eller erfaringer, og en fremstilling af dem involverer spørgsmål om den kontekst, som de indgår i. I den henseende forekommer Certeau's teoretiseringer omkring narrativer anvendelige, fordi han netop lægger vægt på relationen mellem praksis og fortælling, som tilsammen bidrager til et begreb om *narrativers rumlighed* [Simonsen 2005: 73]. Med afsæt i sådan en forståelse kan "det narrative landskab" beskrives som konstitueret gennem en mangfoldighed af fortællinger om landskabet, fortalt af en række fortællere, der skaber forskellige sociale, tidslige og rumlige kontekster. I nærværende projekt vil der blive lagt vægt på de fortællinger, der refererer til de sociale

aktørers anvendelse af og holdninger til landskabet med afsæt i deres hverdagsliv. Der vil blive lagt vægt på de måder, hvormed sådanne fortællinger indgår som konstituerende for de både historiske, sociale og symbolske relationer til landskabet, men også på den rolle, som de spiller for rumlige grænsedragninger i form af konstruktionen af 'forestillede fællesskaber', 'andethed' og territorialiteter. Således er territorialitet et begreb, som vil gå igen i analysen, da det er centralt i forståelse af, hvordan steder bliver tildelt mening. I forståelsen af begrebet som den proces, hvormed en gruppe besidder eller gør hævd på et afgrænset territorium, kan menneskelig territorialitet ses som en strategi, der bliver brugt af grupper og organisationer til at udøve magt over et rum og dets indhold. I den henseende supplerer Certeaus narrative tilgang til rum og sted Lefebvres forskellige begreber i forhold til overvejelsen og forsøget på indkredsningen af det, der er undersøgelsens problemstilling – nemlig spørgsmålet om relationen mellem landskab og stedligt tilhørsforhold – mellem det individuelle og det fælles og de betingelser, det skaber i forhold til deltagelsen i en offentlig demokratiseringsproces.

Derudover spiller særligt taktikbegrebet en central rolle i forhold til at forstå ikke-deltagelsens natur. Således bliver det i denne undersøgelse tydeligt, hvordan taktikkerne er en måde at vise, hvordan ikke-deltagelsen i sig selv er flertydig og udspiller en dobbeltsidighed. Selvom begreberne strategi og taktik, sådan som de her teoretisk er beskrevet, aldrig kommer til syne i så klart definerbare former, så gælder det ikke desto mindre, at de to handlemåder lader sig få øje på. Som det vil fremgå af analysen, er der flere eksempler på udøvelsen af taktikker, som bliver taget i brug, når fornemmelsen af afmægtiggørelse i landskabsrelationen bliver for stor. Sådanne taktikker er både fysiske og verbale og udgør en del af borgernes hverdagspraksis i landskabet. Det er dermed også sådanne taktikker, som rummer en kritik af den pågældende landskabsforvaltning, og fremtræder i den henseende som en afspejling af hverdagens problematiske sted-relation. I den henseende understøtter Certeau også Lefebvres begreb om mod-rum – eller kroppens modmagt, om end her i en mere udfoldet og konkretiseret grad.

Det samme er tilfældet i forhold til den for denne afhandling bagvedliggende metodetilgang, som Certeaus vægtlægning på landskabsrelationens mobile dimensioner også kommer til at supplere. Som det vil fremgå af kapitel 3 indgår landskabsvandringer som et centralt element heri. Således tager de her praktiserede gåture i landskabet sammen med informanterne netop afsæt i analogien mellem det at gå og det at tale som en særlig tilgang til at forstå de sociale aktørers levede rumliggørelse. I den henseende indgår perspektivet 'turen' og 'kortet' også som et supplerende perspektiv på Lefebvres opdeling mellem det levede og det abstrakte rum. Mens 'turen' bliver anvendt som et særligt perspektiv til at fange den mobile bevægelses betydning for det stedlige tilhørsforhold, så henviser 'kortet' til abstraktliggørelsen af landskabet.[22] Dermed bliver tur-perspektivet også her – og set fra et fænomenologisk hverdagsperspektiv - anvendt til at indkredse såvel taktikker som den utopiske dimension ved bevægelsen og til at undersøge, hvorvidt bevægelsen i landskabet skaber åbninger i borgernes evne til at se muligheder i landskabet – herunder også i forhold til landskabet som muligt fællesskab. Og overfor dette bruges kort-perspektivet til at udfolde de magtbilleder, som borgerne forbinder med landskabet – herunder også resignationen overfor

22 Grundlæggende baserer min fortolkning af turen sig på en forståelse af denne som henvisende til den levende praksis i bred forstand, og ikke blot til bevægelighed og vandreture i mere snæver forstand, men det er ikke desto mindre i forhold til det mobile perspektiv, at perspektivet bliver brugt.

deltagelsen i den politiske landskabsdiskussion.

Derudover vil både Lefebvre og Certeau imidlertid også blive suppleret af andre perspektiver på kroppens produktion af rum. Leverer både Lefebvre og Certeau en række begreber, som konstitueringen af landskabet som rumlig størrelse kan analyseres ud fra, så har ingen af dem beskæftiget sig specifikt med landskabet, men derimod med produktionen af rum i bredere forstand. Derfor kan de også suppleres med andre betragtninger, som i højere grad sammenkobler relationen mellem landskabet som en særlig form for rumlighed og stedligt tilhørsforhold. I den forbindelse vil blandt andet landskabsteoretikere som den britiske sociolog John Urry og den britiske antropolog Tim Ingold også blive trukket ind i analysen af den pågældende problematik. Kendetegnende for disse er, at de som udgangspunkt er inspirerede af både Lefebvre og Certeau i forhold til vægtlægningen på kroppen som udgangspunkt for rummets produktion. Men de er mere direkte optagede af landskabet som et særligt rumligt fænomen og bidrager i den henseende også med nogle mere nutidige tolkninger af begreber og sammenhænge her. For eksempel uddyber Urry forbindelsen mellem minder, tid og rum – han skelner blandt andet mellem individuelle, sociale og officielle minder, og på samme måde videreudvikler Tim Ingold på Certeau's begreb om 'turen' og på Lefebvres dwelling-perspektiv. Disse respektive nuanceringer vil, sammen med andre og lignende uddybninger, blive trukket ind undervejs i analysen og vil ikke blive gennemgået nærmere her.

Endeligt, og mere specifikt møntet på demokratispørgsmålet, vil Lefebvres teorier imidlertid også blive suppleret med en række begreber, som henter deres indhold hos andre modernitetsteoretikere, som på hver deres måde uddyber Lefebvres perspektiveringer på rummet og herunder ikke mindst hans mangel på et offentlighedsbegreb. Således, og med en kort afstikker til Jürgen Habermas, trækkes som de tre sidste teoretiske figurer hhv. Richard Sennett, Oskar Negt og Zygmunt Bauman ind, idet de hver og især bidrager med en forståelse af de demokratiske konsekvenser, som de rumlige forandringer har. Fælles for disse tænkere er, at (heller) ingen af dem har landskabet som deres specifikke genstandsfelt. Til gengæld kredser de alle om de opløsningsprocesser og mulige re-etableringer, som karakteriserer det moderne menneskes natur- og samfundsrelationer – herunder relationer til den politiske offentlige sfære – og, på samme måde som Lefebvre, behandler de disse spørgsmål dialektisk – dvs. som ambivalenser og modsigelser frem for entydige kendsgerninger. Således er argumentet for at medtage denne teoritype, som i højere grad har det offentlige liv som sit omdrejningspunkt, den interessante kobling til Lefebvre, at det set fra et rumligt perspektiv, også er disse offentlighedsstrukturer, som brydes i den rumlige forandringsproces. Idet landskabsanvendelsen individualiseres og specialiseres og underlægges bestemte magtkonstellationer, således ændres også organiseringen af de fællesskaber og politiske offentligheder, som brugen af landskabet er indlejret i. Som det vil fremgå, indføjer Sennetts beskrivelser af 'intimiseringens ideologi', Negts begreb om 'erosionskrise' og Baumans begreb om 'den fremmede' sig i denne tankegang, men gør det om end endnu mere konkret, hvad det er for demokratiske konsekvenser, som de rumlige forandringer har for deltagelsen i en demokratisk proces.

System, livsverden og offentlighed

Når talen falder på offentlighedsbegrebet, er det ofte den tyske filosof og sociolog Jürgen Habermas's *deliberative* demokratimodel, som trækkes frem [Habermas 1962]. Denne model bygger på den demokratiske samtale som demokratiets kerne, hvor løsninger på problemstillinger baserer sig på en offentlig kvalificeret debat – jf. at deliberation netop betyder rådslagning eller grundig overvejelse. Frem for at basere beslutninger på f.eks. stemmeafgivelse eller meningsmålings-stemning bør sådanne beslutninger ske på baggrund af en fordomsfri diskussion blandt private bogere. I den forstand fordrer deliberativt demokrati også en aktiv borgerdeltagelse i politiske processer på alle niveauer - dels med henblik på både at sikre det enkelte individs udvikling og den fælles politiske demokratiske kultur og identitet – dels med henblik på at sikre en legitimering af demokratiske beslutninger igennem en fri debat [jf. Hansen & Clausen 2003: 17].

Således viser Habermas med begrebet om *Borgerlig offentlighed*, at demokrati forudsætter en offentlighed, hvor borgerne kan træde sammen og i fællesskab reflektere over samfundets problemer. Dette rum, hvori borgerne mødes, er hos Habermas den politiske offentlighed, som hviler på idealet om *det frie offentlige ræsonnement* (ræsonnement kan oversættes til 'debat') og ideen om den forpligtende debat med lige adgang for alle [Jørgensen 1978: 10]. Dette ideal indebærer ideen om, at en debat præget af magtfrie (eller det som Habermas beskriver som 'herredømmefrie') og symmetriske kommunikationssituationer, hvor alle har lige adgang, og hvor samtalen ikke er underlagt nogen formålsrationalitet, vil lede til sandheden om et bestemt sagsforhold [ibid.]. Fører man en debat, hvortil alle har lige adgang, så vil denne lede til fornuften, fordi der skal begrundes og argumenteres overbevisende for det sagte. Det er med andre ord i argumentationsstrømmen, at det rationelle ligger, fordi det er en gensidig handling, hvor man søger at nå frem til en fælles forståelse og konsensus omkring et emne, og hvor det bedste argument, frem for de stærkeste individer, vinder i en fri debat. Til gengæld forudsætter en sådan offentlighed den helt overordnede og basale forudsætning, at der eksisterer et skel mellem samfund og stat, mellem det private og det offentlige. Altså et samfundssystem, der rummer en i sin natur privat sfære, hvor fælles anliggender kan diskuteres, og hvor en øvrighed eller offentlig myndighed ikke uden videre kan blande sig med påbud eller forbud.

Det er imidlertid også dette skel og dermed den borgerlige offentlighed, som ifølge Habermas, bestandigt er i fare for at forsvinde til fordel for et ekspertvælde af teknokratisk forvaltning og økonomiske kalkuler – en såkaldt *'ekspertkultur'*. Således viser han, hvordan der i stigende omfang sker en nedbrydning af grænsen mellem det private og det offentlige, eller mellem det, som han også beskriver som livsverden og system. Mens *'livsverden'* omfatter den sfære, hvor livet leves og dermed alt det, der har at gøre med det intime og private hos mennesker – herunder også kommunikative handlingsformer og kulturelle og sociale reproduktions- og integrationsprocesser, så vedrører *'systemverdenen'*, som ikke er kommunikativt funderet, den bureaukratiske sfære – dvs. det administrative og økonomiske system, som bæres af penge og magt, og står udenfor den private del af livet [Eriksen & Weigård 2003 (1999): 140 ff.]. I sin analyse af de samfundsmæssige – og demokratiske forandringer – konstaterer Habermas, at forandringerne har ført til en atomisering og marginalisering af borgerne og til skabelsen af en samfundsmæssig elite bestående af politikere, embedsmænd, medier, organisationer etc. Med udviklingen af en øget statslig interventionisme

(som har sin baggrund i væksten af konflikter, der ikke længere kan løses privat, og som derfor overføres på den offentlige sfære), er stadigt flere områder, som tidligere var livsverdenens domæne, imidlertid blevet overtaget af staten, og hermed går også de her eksisterende kommunikative forståelsesformer og evnen til at koordinere handlinger ved hjælp af kommunikation og konsensus i opløsning. Denne udvikling beskriver Habermas også som systemverdenens (herunder ekspertkulturens) '*kolonialisering*' af livsverdenen, i den forståelse, at denne, som konsekvensen af tabet af mening og evnen til at organisere sig selv, fremtræder som umyndiggjort. [Jf. Nielsen 1997: 138-139; Eriksen & Weigård 1999: 156]. Som et alternativ til denne kolonialisering opstiller Habermas følgelig utopien om den borgerlige offentlighed, som et efterstræbelsesværdigt ideal. Dette ideal, som måske nok har vanskelige eksistensbetingelser i moderniteten, fungerer ikke desto mindre hos Habermas som udgangspunkt og rettesnor for kommunikation [Eriksen & Weigård 1999: 65].

I forhold til nærværende analyse af den betydning, som borgernes landskabsrelationer har for spørgsmålet om politisk deltagelse, er Habermas interessant, fordi hans begreb om borgerlig offentlighed kan ses som en kritisk standart for demokratiet. Med afsæt i det udgangspunkt, at holdninger ikke er færdige, men derimod skabes og forandres gennem viden og dialog, lægges der op til en forståelse af samtalen som forudsætningen for den enkelte borgers demokratiske dannelse og dermed også for skabelsen af en fælles demokratisk identitet. Dette gør hans tilgang umiddelbart anvendbar i forhold til problematiseringen af de demokratiske forudsætninger, som etableringen af en borgerlig offentlighed nødvendigvist må basere sig på, og det gælder ikke mindst også hans fokus på den systemiske magt, som i en given deltagelsessituation måtte true den demokratiske debat. Ved at definere de dominerende regler (tekniske, videnskabelige og økonomiske) for spillet i kampen om landskabet, er dem, som er med i det spil, dem, der er i besiddelse af de "rigtige" tekniske, videnskabelige og økonomiske kompetencer, mens dem, der ikke er det, sættes uden for indflydelse.

Inspirationen fra Habermas

Kendetegnende for hovedparten af de forskningsbidrag, der beskæftiger sig med deltagelsesspørgsmålet i forbindelse med miljø- og bæredygtighedsrelateret planlægning, er da også, at disse tager afsæt i en fortolkning af den Habermasianske offentlighedsmodel. Således lægges fokus for sådanne forskningsinteresser på, hvor vidt det i en given politisk sammenhæng faktisk lykkes at skabe en demokratisk dialog. Sådanne undersøgelser kan i overensstemmelse med det deliberative demokratibegreb vælge at lægge vægten de demokratiske dannelses- og myndiggørelsesprocesser, som skabes gennem en fri debat. I overensstemmelse hermed kan dele af den demokratiske praksis, som fandt sted i forhold til det konkrete pilotprojekt, for eksempel også ses som udtryk for en metode, der lægger sig tæt op af en sådan demokrati-tilgang. Således handler fremtidsværkstedet, som dannede afsæt for en del af borgerinddragelsen, netop om den uddybende samtale, der giver mennesker mulighed for at udveksle holdninger og danne selvstændige meninger igennem dialogen. Mere herom i kap. 3.

En anden fortolkning af den Habermasianske offentlighedsmodel kunne imidlertid også være den demokratiforståelse, der fortolker demokratiet som en repræsentativ styreform, der skal sikre, at der tages hensyn til flest mulig præferencer – også omtalt som *præferenceaggregeringsmodellen* eller den *repræsentative demokratimodel* [Andersen et al 2000: 6-7 i Hansen & Clausen 2003: 17]. Nogle af disse tilgange falder ind

under de såkaldte 'governance-teorier' [f.eks. Hajer 2003; Laclau & Mouffe 2002], som i bestræbelsen på at bidrage med et politisk redskab til anvendelse i den politiske regulering lægger vægten på konfliktløsning og legitimeringsformer. Også her lægges der vægt på, at bæredygtigheds- og miljøspørgsmål formuleres af lokale aktører i samspil med myndighederne, men i modsætning til værkstedsmodellen og den deliberative demokratiforståelse lægges vægten ikke her på borgernes livssammenhænge og på et dannelsesmoment, men på at skabe dialog og konsensus mellem allerede eksisterende og formulerede aktørgrupper, som når frem til et forhandlet kompromis. I en konkret deltagelsessammenhæng, kan det f.eks. udtrykke sig som en interesse for, om det i forhold til de gældende interessegruppeopdelinger, som oftest komme til syne i opsplitninger mellem tema-opdelte arbejdsgrupper – f.eks. erhverv-turisme, land- og skovbrug, natur- og biologi, friluftsliv etc., lykkes at løse mulige konflikter i forhold til en gældende tematik. Mere herom i kapitel 7.[23]

Således eksisterer der flere fortolkninger af den Habermasianske offentlighedmodel, og i denne afhandling vil inspirationen fra Habermas da også være til stede. For eksempel vil begreber som *system* og *livsverden* og *kolonialisering* også være at finde i den analytiske gennemgang, og på samme måde er jeg også grundlæggende selv af den overbevisning, at dialogen og den herredømmefrie samtale er afgørende for en demokratisk offentlighed. På samme måde kan denne tilgang også bruges til at sætte borgernes ikke-deltagelse i perspektiv, fordi den rummer den mulighed, at borgerne, set i lyset af en fremvoksende systemisk rationalisme, netop ikke er klædt på til at spille den kamp. De har muligvis på forhånd erkendt, at de ikke har kompetencerne til at deltage på de betingelser, som systemet sætter op, og derfor melder de fra.

Afgrænsning fra participation- og demokratiteori

Samtidigt er det imidlertid også, i forhold til den teoretiske vægtlægning, centralt at fremhæve, at mit bidrag til participationsdiskussionen kommer et andet sted fra. Mit fokus ligger netop ikke på deltagelsesprocesser og på kommunikationsformer indenfor rammerne af det politisk offentlige rum. Det gør det selvfølgelig *også*, men da set fra et ydre og mere indirekte perspektiv. Derfor er mit teoretiske ærinde heller ikke at gå ind i lange uddybende redegørelser for demokrati- og deltagelsesteori. Det er der andre, der har gjort og for en uddybning af sådanne præsentationer, henvises der i stedet hertil [Særligt Hansen 2008]. Et sådant fravalg er ikke ensbetydende med, at jeg ikke har en intervention i demokrati-diskussionen, for det har jeg naturligvis. Min tilgang er blot en anden, og i forhold til brugen af et offentlighedsbegreb, er der derfor også behov for en anden tilgang end den, som Habermas repræsenterer. Således kan det med afsæt i et ydre perspektiv på deltagelsen, hævdes, at der også er nogle problemer forbundet med Habermas, og herunder hans demokrati-ideal. F.eks. kan der argumenteres for, at dette ideal, i det omfang, det søges efterlevet i praksis, også overser de reelle uligheder, som eksisterer både i hverdagen og i en deltagelsessituation og dermed, i sig selv, kan indeholde ekskluderende træk, der kan fremme ikke-deltagelsen (mere herom i analysen). Og i forlængelse heraf kan der tilsvarende argumenteres for, at offentlighed ikke kun er noget politisk, men også noget, der foregår i livsverdenen – i kulturen i form af forskellige former for små-offentligheder, som samtalen (for eksempel om landskabet) organiseres omkring. Eftersom nærværende analyse netop hovedsageligt tager udgangspunkt i borgernes landskabspraksis og måder at forholde sig til den politiske deltagelse på, bliver

23 For nærmere uddybning heraf se desuden Hansen 2008 og Nielsen & Nielsen 2006.

det interessante da også primært at rette fokus mod de måder og sammenhænge, hvormed landskabet som led i en landskabspraksis drøftes på "ude" i selve landskabet. Spørgsmålet, set fra dette perspektiv, er da ikke som sit hovedanliggende at analysere, hvordan den politiske deltagelse foregår i praksis, men snarere at undersøge, *om* der overhovedet findes en diskutterende offentlighed, og hvordan borgerne generelt forholder sig til landskabet som et fælles anliggende med afsæt i deres måder at bruge det på.

Med dette som begrundelse for en afgrænsning vil Habermas i denne analyse optræde som en mere tilbagetrukken teoretisk figur, som jeg også forholder mig kritisk til. I stedet vil vægten, når det kommer til spørgsmålet om offentlighed, i højere grad lægges på hhv. Richard Sennett, Oskar Negt og Zygmunt Bauman. Når valget falder på disses teoretiske tilgange, så kan det begrundes i disses styrke til netop at indfange det offentlighedsbegreb, som er på spil i det lokale – også *uden* for den politiske offentlighed - fordi de, og i modsætning til Habermas, sætter fokus på inter-personelle relationer og de komplekse sociale netværk, som man netop også som borger i landskabet er indvævet i.

Intimiseringens ideologi

Kendetegnende for den amerikanske sociolog Richard Sennett er, at omdrejningspunktet for hans forskning har været livet i byerne og særligt det offentlige liv i byens rum. Det, som i den forbindelse gør hans arbejde interessant, er særligt hans blik for, at byens rum ikke blot er et praktisk eller oplevelsesrigt rum, men tillige et normativt rum, hvor mennesker gennem mødet med fremmede mennesker dannes som tolerante medborgere i samfundet. Således er Sennetts by *"… a human settlement in which strangers are likely to meet"* [Sennett 1977: 48] – altså et rum, hvor det ikke er hverken, økonomiske, demografiske eller administrative faktorer, der er det afgørende træk, men derimod det udfordrende møde mellem fremmede. Med det afsæt beskriver han, hvordan der i 1700-tallets parisiske caféer blev udviklet en offentlighed, der gjorde det muligt for vidt forskellige mennesker at være i samme rum og udveksle modsatrettede synspunkter under gensidig respekt. På baggrund af en række regler og konventioner for adfærd, der gjaldt for alle, var offentligheden her en form for mulig anonymitet eller maske, der indebar en afstand til selvet, og dermed gjorde det muligt at være fremmede overfor hinanden uden, at fremmedheden virkede truende. Det var, ifølge Sennett, en særlig form for civiliseret samværd, der dannede en form for skjold, der forhindrede mennesker i at blive bebyrdet med andres personlige problemer og følelser, og dermed var det også en måde at omgås andre, som om de var fremmede og på trods af denne distance knytte en forbindelse med dem [Sennett 1988: 81-82].

Således fremhæver Sennett også (og i overensstemmelse med Habermas) det 18. århundredes offentlige kultur som et efterstræbelsesværdigt ideal, som nutiden kunne lære meget af. Dette ikke mindst set i lyset af den situation, hvor mødet mellem fremmede i stigende grad er blevet vanskeliggjort, og hvor der dermed er forekommet det, som han beskriver som et tab af civilitet [Sennett 1988: 82]. Denne udvikling beskriver han ikke mindst i værket 'The Fall of Public Man', hvor han skriver om offentligheden, der forsvandt og blev erstattet af det, som han kalder for *'intimitetens tyranni'* [1977: 337-40]. Igennem historiske studier viser han her, hvordan det offentlige liv bryder sammen og mister sin særlige karakter som netop noget offentligt – i modsætning til privatsfærens intimisering. Mens det offentlige område i tidligere historiske

perioder var underlagt regler og konventioner for en bestemt offentlig adfærd, så sker der en stigende sammmenblanding, hvor selvet - personligheden trænger ind på det offentlige område [Senneth 1988: 78]. I begrebet 'intimitetens tyranni' eller *'intimiseringens ideologi'* – ligger der således i modsætning til Habermas's kolonialiseringsbegreb, hvor det er systemet, der kolonialiserer livsverdenen, at privatsfæren så at sige har kolonialiseret den offentlige sfære gennem en øget personalisering af relationerne. I kraft af, at alt i dag er blevet til psykologi, selv politiske spørgsmål, som præges af personlig karisma, så er der sket en nedbrydning af den selv-distance, som tidligere beskyttede folk mod hinanden. Det kan man ifølge Sennett på en ekstrem måde se i forhold til den moderne karismatiske leder, for eksempel en politiker, vis fremtoning domineres af vedkommendes personlige udstråling og historiske baggrund frem for reel sagsfremstilling. Ved at spille på sine følelser og dermed nedbryde enhver distance mellem egne følelser og tilhørernes binder vedkommende sine tilhøreres opmærksomhed til sine motiver og leder dem bort fra at måle sig på de ting, som han/hun faktisk gør [Sennett 1988: 75]. Et andet eksempel kunne være det, som Sennett kalder for 'perverteringen af broderskab i den moderne fællesskabserfaring' [Sennett 1988: 83]. Med dette mener han, at selve intimiseringen af det offentlige rum involverer en destruktiv følelse af broderskab. Jo mere privatsfæren i stigende grad invaderer den offentlige sfære, desto mere eksklusive bliver nemlig de personlighedstræk, som det tilbageværende og meget indsnævrede fællesskab deler, og jo mere centreres deltagelsen i fællesskabet om at beslutte, hvem der kan og ikke kan være med. Man kan også sige, at jo mere intime, desto mindre selskabelige bliver deltagerne i offentligheden, og dermed sker der også en forkastelse af dem - outsidere, de ubekendte, de anderledes, der ikke hører til inden for denne lokale (intime) cirkel [Sennett 1988: 83].

Som Sennett ser det, er den mest katastrofale følge af denne intimisering imidlertid, at dette sker på beskostning af det, som det offentlige liv burde handle om: de fælles samfundsmæssige anliggender [Sennett 1988: 75]. Idet det bliver inter-personelle og dermed private anliggender, der kommer til at sætte dagsordenen i offentligheden frem for det fælles, så sker der også en *individualisering* af offentligheden, hvor meningstilkendegivelser bliver personafhængige frem for at være styret af sagen – det almene – det fælles. Når det, der i dag har betydning, ikke er, hvad de handlende har *gjort*, men derimod, hvad de *føler* ved det, så bliver konsekvensen, at tætte menneskelige relationer, udvikling af individualitet gennem oplevelser af nærhed og varme fra andre mennesker bliver den efterstræbelsesværdige målsætning, som forvandler politiske kategorier til psykologiske. Det betyder, at mennesker med en stærk personlighed får en særlig status i det offentlige rum – begrebet om den offentlige person tager netop afsæt heri - samtidigt med, at dette indebærer en begrebsmæssig modsigelse. Det er nemlig netop fremkomsten af denne offentlige person, der ødelægger begrebet om det offentlige, fordi den betydning, som personligheden tillægges, indebærer, at det derved bliver personligheden og ikke den sociale handling, der bliver det afgørende.

Dels indebærer det nemlig, at publikum mister følelsen af sig selv som en aktiv kraft, som en 'offentlighed', idet borgerne bliver til passive tilskuere for politikere, der spiser dem af med hensigtserklæringer og følelser i stedet for handlinger; idet folk opfatter det politiske område som en mulighed for psykologisk åbenbaring, ledes de bort fra det politiske og den fælles stræben efter fælles interesser – herunder interessen for at forandre de sociale omstændigheder. Dels indebærer sammenblandingen af det offentlige liv og det private, at der opstår en ny frygt for at optræde i det offentlige liv. Når det ikke blot er sagen – det politiske udsagn - men selve personligheden, og dennes indvævning i diverse sociale relationer og netværk, der sættes

i spil og bliver afgørende i det offentlige rum, så bliver det så meget desto mere risikofyldt at stille sig op og deltage i den offentlige debat. Konsekvensen kan være en tilbagetrækning, hvor individerne trækker sig tilbage fra det offentlige rum til den private sfære undgår kontakt med andre og forsøger at beskytte sig med et tavshedens skjold. Den risiko, der ligger for åbenbaringen af den enkeltes personlighed, betyder med andre ord, at offentligheden tømmes for mennesker, som (måske) tidligere ville have udtrykt sig i den [Sennett 1988: 78]. Følgeligt ser Sennett da også genopfindelsen af en svunden civilitet som løsningen på problemet med offentlighedens intimisering. I forhold til nutidens mangel på selv-distance ligger løsningen i at sætte grænser for selvet, og med dette at genetablere grænserne mellem det offentlige og det private.

Offentligheden mellem kolonialisering og intimisering

Som det vil fremgå af analysen af sammenhængen mellem borgernes landskabspraksis og deres holdning til politisk deltagelse, er det ikke opfattelsen, at kompromitteringen af offentligheden går enten den ene eller den anden vej. Den kolonialiseres ikke alene af systemet (jf. Habermas), og den er heller ikke alene udsat fra en intimisering fra privatsfæren (jf. Sennett). I stedet er der snarere tale om en gensidig påvirkning, hvor borgernes opfattelse af magten – og deres modvilje mod deltagelse på den ene side kan ses i lyset af en oplevelse af at være hægtet af i systemets teknokratiske spil. Og på den anden side vil det også fremgå af analysen, at det er muligt at få øje på intimiseringens ideologi, som en mere eller mindre eksplicit formuleret angst for at miste materielle eller sociale relationer ved at give sin mening om landskabet offentligt til kende. I den henseende spiller begge tilgange til en forståelse af offentligheden godt sammen med begrebet om rumlig praksis, fordi det i forhold til ens daglige brug af landskabet lægger op til en forståelse af samspillet mellem de erfaringer, der eksisterer med offentligheden på forhånd og motivationen til at deltage i etableringen af en demokratiseringsproces. Det er således også her, at det vil fremgå, at taktikbegrebet får mening, fordi taktikker er det, der træder i stedet for (oplevelsen af) manglen på kompetencer og risikoen for intimisering fra ens nærmiljø.

Samtidigt vil det også fremgå, at sammentænkningen af rummets og offentlighedens forandringsprocesser – her mellem landskabets forandringer og spørgsmålet om politisk deltagelse - også kan tilføjes yderligere indsigt ved at inddrage tænkere, som interesserer sig for den problemstilling, at menneskers almindelige erfaringer afkobles som grundlag for en offentlig diskussion af anliggender, der griber dybt ind i hverdagslivet. Således kan de to tænkere Oskar Negt og Zygmunt Bauman på samme måde som Sennett læses ind over og uddybe Lefebvre i forhold til indkredsningen af sammenhængen mellem borgernes landskabsrelationer og mangel på deltagelse i en demokratiseringsproces. (Heller) ingen af disse modernitetsteoretikere arbejder specifikt med hverken naturen eller landskabet som deres særegne genstandsfelt. Deres særlige bidrag til en perspektivering heraf er til gengæld, at de respektivt bidrager med et ambivalensbegreb, som kan supplere Lefebvre og give indsigt i forhold til forståelsen af ikke-deltagelsens tvetydige karakter.

Offentlighed og ambivalens

En væsentlig orientering, der præger denne afhandlings analytiske gennemgang, er som nævnt ønsket om at indkredse borgernes *ambivalente* (modsætningsfyldte) forhold til landskabet som fælles anliggende og

herunder også til deltagelsen i diskussionen om den fremtidige anvendelse af landskabet som fælles. Dette skyldes ikke mindst det fund, at borgernes landskabsrelationer har rødder i subjektive modsigelser, og at en tilgang, der forsøger at tematisere identitetsdannelsen i sine tvetydigheder dermed i forhold til problemformuleringen, forekommer at være et umiddelbart oplagt valg. Således er udgangspunktet for dette blik på landskabet, at ambivalensen er et strukturelt vilkår for hverdagslivet, som kommer til udtryk i borgernes daglige liv, og det er også disse modsigelser, som jeg har forsøgt at få frem via min interviewform, hvor jeg søger at give plads hertil. I overensstemmelse med dette blik, ligger der på den ene side en opmærksomhed overfor lukninger i form af resignationsformer – og dermed læringsblokeringer – som blandt andet kommer til udtryk i forhold til valget af ikke-deltagelse, og på den anden side på nye åbninger i denne praksis i form af potentielle oplevelser af landskabet som et fælles anliggende og dermed læringsmulighed. Samlet indebærer fokuseringen på ambivalenser i borgernes landskabspraksis således også et blik for den mulighed, at forestillingen om landskabet som fælles anliggende kan foreligge i en modsigelsesfuld form. Forestillingen om landskabet som fælles anliggende foreligger med andre ord ikke nødvendigvis i sin mest ideelle form, men måske oven i købet i en tillukket eller direkte negativ form.

Lefebvre får fat på noget af denne ambivalens med hans dialektiske tilgang og herunder også hans opfordring til konstant at kigge efter modsigelser i den rumlige produktion. Således er en væsentlig pointe hos Lefebvre som nævnt, at det abstrakte rum producerer mange modsætninger, som overføres til og reproduceres af det enkelte individ. Michel de Certeau får også fat på noget af det med sit taktikbegreb, der netop bliver et tvetydigt, individualistisk alternativ til at løse de reelle problemer. Og endeligt er det også sådanne modsigelser, som skinner igennem hos Sennett, som demonstrerer, hvordan afkoblingen af selvet paradoksalt nok kan lede til offentlighedens forfald. Alligevel er ingen af disse dialektiske figurer særligt specificerede, når det kommer til en mere fænomenologisk forståelse af borgernes fravalg af deltagelse. To af de mere kvalificerede bud til en nærmere forståelse af dette præsenteres til gengæld af Oskar Negt og Zygmunt Bauman, som altså også hver for sig knytter det an til et offentlighedsbegreb.

Proletarisk offentlighed

Hos den tyske filosof og socialteoretiker Oskar Negt knyttes ambivalensbegrebet til et erfaringsbegreb, som også er en del af et offentlighedsbegreb. Således præsenterer Negt erfaringen som en reel vidensform, der er en del af en hverdagsoffentlighed. Mens offentligheden hos Habermas betegner et særskilt, institiutionaliseret praksisområde defineret ved citoyen-rollen og det på almenvellet forpligtede, fornuftige ræsonnement, så forstår Negt offentligheden som overbegreb for alle former for organisering af samfundsmæssig erfaring, hvoraf Habermas' offentlighedsforståelse kun udgør en delmængde [jf. Nielsen 1997: 71]. Offentlighed er med andre ord ikke kun et politisk anliggende, men også det, der manifesterer sig i form af rækken af hverdagens erfaringsudvekslinger og forskellige former for små-offentligheder, som finder sted via snakken over hækken, på gaden ved kaffebordet etc. Det er noget, der tager sit udgangspunkt i livssammenhængen og i de subjektive og kollektive erfaringer med de uorganiserede modstandsressourcer og fragmentariske drømme om forandring, som hvert enkelt individ løbende producerer. Hvis disse erfaringsbaserede, men i udgangspunktet uorganiserede modstandsressourcer organiseres og artikuleres i en kollektiv sammenhæng,

kan de udgøre råstoffet i tilvejebringelsen af politiseringsprocesser fra neden – i modoffentligheder, som kan udfordre og potentielt omstyrte de undertrykkende strukturer, som hverdagslivet er begrænset af. Dette sker, ifølge Negt, imidlertid først i det øjeblik, at borgeren identificerer sig med det almene og er i stand til at anskue sin omverden ud over de rent partikulære interesser. Negt taler da om en *'proletarisk offentlighed'*, som præsenterer sig som en række af decentrale offentligheder – f.eks. gennem forskellige kulturelle, sociale og kunstneriske bevægelser [Negt & Kluge 1972 i Nielsen 1997: 72].[24] Hvor denne organisering til gengæld ikke kommer i stand, vil sådanne ressourcer blot forblive diffuse dynamikker, der virker i individerne og udtrykker sig modsætningsfyldt.

Erfaringstab og desorientering

Således er det også Negts opfattelse, at sådanne erfaringsudvekslinger og små-offentligheder i hverdagslivet netop bliver truet af de objektiverende videnskaber ved at blive nedvurderet som væsentlige for udformningen af dagsordener for tekniske, sociale og kulturelle forandringer [Nielsen 1997: 133]. I snæver relation til Habermas's kolonialiseringsbegreb og begreb om ekspertkultur, kan ekspertkulturen da med afsæt i en fortolkning af Negts erfaringsbegreb forstås som den institutionelle forandringsstrategi, der igennem forståelsesformer og praktiske tiltag ugyldiggør erfaringsbaseret viden og kompetence [jf. Nielsen 1997: 133]. Dette sker, fordi ekspertviden med afsæt i en forståelse af sig selv som 'uhildet', objektiv og rationel udgrænser eller nedvurderer erfaringen og det hverdagskulturelle ud fra den opfattelse, at ekspertviden er højere rangeret end viden, der udgår fra erfaringen [Nielsen 1997: 132]. Negt beskriver således, hvordan nye teknologier og vidensformer implicerer en umyndiggørelse eller en desorientering for så vidt, de erfaringsformer, som man traditionelt har handlet efter, ikke længere tillægges praktisk betydning [Nielsen 1997: 145]. Når erfaringen udsættes for ekspertkultur, fragmenteres den med andre ord og mister sin kropslige forankring, og dermed opløses også det fællesskab, som knytter sig til den kollektive erfaring [Nielsen 1997: 72].

I fortolkninger af Negt lader denne udvikling sig betragte inden for en lang række områder, hvor ekspertkulturen, under dække af gode hensigter om øget velfærd og trivsel, trænger ind i hverdagslivet og eroderer og erstatter erfaringsbaserede og generationsoverførte kulturteknikker [jf. Nielsen 1997: 135]. Gennem sådanne processer berøves hverdagslivet ikke alene sine egne vidensbaser og organiseringssystemer, men kastes også derigennem ind i en tilsyneladende uendelig afhængiggørelse af ekspertkulturen [ibid.]. Således påpeger særligt Nielsen med afsæt i Negt og begrebet om proletarisk offentlighed, hvordan behovet for sikkerhed i forhold til uforudsete kriser nemlig ikke forsvinder, idet ekspertkulturen ugyldiggør og eroderer erfaringen og de små-offentligheder, den er indlejret i. Tvært imod øges behovet i takt med udviklingen af ekspertkulturen og det risikosamfund, som konstant understreger behovet for at forsikre sig mod usikkerhed [Nielsen 1997: 135]. Problemet i forhold til denne udvikling er imidlertid, at idet tidligere erfaringssystemer er sat ud af kraft, kan de heller ikke længere levere den fornødne tryghed, og dette efterlader lægmennesker desorienterede og afhængige af ekspertsystemer til at forsikre sig imod risici.

24 På trods af navnet forstås proletarisk offentlighed ikke som knyttet eksklusivt til proletariatet i snæver klassemæssig forstand, men derimod som et konfliktfyldt modbegreb til den borgerlige offentlighed, som den borgerlige offentlighed negligerer og udgrænser [Nielsen 1997: 72].

Ambivalens og handlingslammelse

På et subjektivt niveau træder erfaringstabet konsekvenser følgelig frem i form af *ambivalens* [jf. Nielsen 1997: 142; Negt 1995: 230]. Det vender sig til en form for handlingslammelse, fordi tabet af erfaring efterlader mennesker med brudte livssammenhænge - uden en fælles kultur og horisont [Nielsen 1997: 142]. Dette fænomen kalder Negt for *'erosionskrise'* [Negt 1985: 51], som netop handler om en mistet fælles erfaringshorisont at orientere sig ud fra. De kollektive erfaringer, som i tidligere historiske faser dannede grobund for en fælles offentlighed, er, på grund af en øget ekspertliggørelse, smuldret og har efterladt den enkelte hjælpeløs. For Negt har denne opløsningsprocess konsekvenser for fællesskabet mellem mennesker, fordi erfarings-erosionen ophæver eksistensen af fælles sociale orienteringer. I begrebet om erosionskrise udtrykkes således også subjekternes vanskeligheder ved "kollektiv selvregulering" og "modkulturelle dannelser", fordi kollektive erfaringer og fællesskaber går i stykker og erstattes af en individualisering [Nielsen 1997: 144 og 146]. Erosionskrisen er med andre ord en kulturel krise, der udtrykker, at det *"der hidtil på en selvfølgelig måde har været indbyrdes forbundet, falder fra hinanden; og det er en proces, der omfatter hele samfundet og trænger ind i alle dets porrer (…)"* [Negt 1985: 51].

Samtidigt er det også en psykologisk krise - *"en krise i subjekterne selv, som berører deres samfundsmæssige orienteringsevne, deres verdensopfattelse og deres livsinteresser"* [ibid.] Det er et udtryk for en spænding mellem objektive omstændigheder og subjektive bearbejdningsmåder, som kommer til udtryk gennem adfærdsmønstre, som umiddelbart virker som modsigelser. Således leverer Negt faktisk også indirekte et bud på en forståelse af politisk ikke-deltagelse, når han påpeger, hvordan ambivalensen i form af handlingslammelsen udtrykker en psykologisk beskyttelsesmekanisme som respons på en modsætningsfyldt realitet. I den forstand optræder ambivalensen i Negts forståelse som en begrebsbestemmelse for fraværd af fælles handlinger. Det er individet, som gennem *"subjektive pansringer"* forsøger at beskytte sig selv, når man har indset, at overmagten er for stor [Negt 1985: 231]. Her kan resignationen og den politiske tilbagetrækning med andre ord også forstås som en form for personlig beskyttelse og en fastholdelse af håbet, fordi det gør for ondt at blive konfronteret med den reelle virkelighed.[25] Hvor man med afsæt i Habermas ville kunne se fraværdet af deltagelse som udtryk for et kapacitetsproblem, så bliver ikke deltagelsen i en Negtsk optik dermed mere til en afstandtagen fra kapacitetsproblemet som forklaring på borgernes manglende engagement. I stedet for primært at se det som et spørgsmål om mangel på kompetencer, kan man med andre ord forklare den manglende deltagelse ud fra erosionsbegrebet og se det som et tab af fællesskab.

Samtidigt indeholder Negt også et utopisk element, som også kan bruges til at understøtte Lefebvre. Som Lefebvre har han nemlig også et dialektisk syn på modernitetsproblematikken, som indebærer, at enhver kritisk afsløring af, hvad den opfatter som fornedrende, rutiniserede og ideologiske karaktertræk ved den daglige eksistens, også indebærer en lokalisering af visse emancipatoriske tendenser. Således vedbliver erfaringen for Negt med at være modbegrebet til den krise og handlingslammelse, som er forbundet med det, som Nielsen kalder ekspertkulturen og realitetsmagten [jf. Nielsen 1997: 142; Negt 1972]. Det er erfaringen, som trods dens eroderede status, gemmer på historisk kollektive erfaringer og dermed også på iboende drømme og utopier [ibid.]. Det er således også erfaringen som indeholder et utopisk beredskab,

25 Denne tolkning af Negt er min egen, men forekommer på sin vis bekræftet i Negts nyeste værk – *Der Politische Mensch* (2010) - hvor denne netop argumenterer for den figur, at politik og politisk dannelse først opstår på grundlag af katastrofeerfaringer.

som også kan indebære, at der efterlyses nye løsninger på problemer – herunder nye offentligheder og fællesskaber, som kan *løse* sådanne problemer [jf. Nielsen 1997: 147].

Flydende modernitet

I overensstemmelse med denne spænding mellem tilbagetrækning og forandringsorientering er også den polske sociolog Zygmunt Baumans ambivalensforståelse knyttet til denne dialektik. Således ligger bindeleddet mellem Negt og Bauman særligt i forståelsen af livssammenhængen, som noget der brydes op og viser sig som en række sociale opsplitninger. Forholder Negt sig imidlertid til ambivalensen som en subjektiv og psykologisk kategori, der går dybt ned i subjektiviteten for at få greb om det resignative, så er Baumans tilgang mere overordnet social psykologisk i forhold til afdækningen af særlige samfundskulturelle mønstre. Denne tilgang er ikke ulig Lefebvres, men hvor Lefebvre knytter tabet til rummets fysiske opsplitninger og den vold på kroppens rytmer, som det abstrakte rum giver anledning til, så knytter Bauman i højere grad tabet til de sociale opsplitninger, som moderniseringen forårsager.

Ikke desto mindre er det også for Bauman centralt, hvordan ambivalensen i sen-moderniteten om noget knytter an til forandringer i tid og rum. Det skyldes ikke mindst, at den tid – sen-moderniteten - som vi pt. befinder os i, er blevet, hvad han kalder 'flydende' [Bauman 2006 (2000)]. Mens moderniteten udgjorde en verden, som trods usikkerhed og angst for trusler udefra, var præget af en vis soliditet og menneskelig mulighed for at påvirke samfundets konstituering, så er postmoderniteten blevet invaderet af så upersonlige og ukontrollerbare kræfter som individualisering og globalisering, som spiller kraftigt ind på vores forståelse af tid, rum og sociale relationer [Bauman 2006 (2000): 9-12; Jacobsen 2004: 270]. Dette gælder makrofænomener som nationalstaten, økonomien og politikken, men også på det personlige og intime mikroplan spiller det flydende ind. For eksempel er noget så tidligere konkret som territorialiteten ifølge Bauman blevet et strømmens rum. Den er ikke længere nogen solid klippe, men en lind strøm af mobilitet, information og i sidste instans også af magt, og det præger individets måde at agere på. Idet fortidens magtbastioner i stigende grad bliver afmægtige, eftersom deres ressourcer svækkes og territoriale grænser forekommer poröse, så vækker det for eksempel bekymring hos de magthavere – for eksempel særlige samfundsgrupper – hvis monopol nu smuldrer.

Således fremhæver Bauman også særligt mobiliteten som nutidens vigtigste magtfaktor. Hvis magten er blevet ekstoriel, så er det mobiliteten, som muliggør det [Bauman 2005 (1998): 15-18; Diken 2006: 159]. Samtidigt er mobiliteten også en ambivalent relation, fordi den netop adskiller mennesker i stedet for at forene. I takt med, at rummet på én og samme tid bliver komprimeret og udstrakt på grund af tidens og ikke mindst hastighedens forandring, så oversvømmes det fysiske rum af det, som Bauman (med henvisning til Marc Augé) kalder for *'ikke-steder'* eller *'tomme steder'* i form af en række funktionelle fasciliteter, som måske muliggør handling, men som samtidigt også umuliggør enhver meningsfuld samhandling mellem mennesker [Bauman 2006 (2000): 133; Jacobsen 2004: 274].

Nomadisk magt

Et af de steder, hvor sådanne modsætninger slår igennem er i forhold til spørgsmålet om offentlighed. Således påpeger Bauman (i lighed med Habermas, Sennett og Negt), at der ikke længere findes et lokalt offentligt rum, hvor private former for usikkerhed kan mødes og blive til offentlige anliggender [jf. Diken 2006: 165]. Dette ifølge Bauman netop fordi *"De mest betydningsfulde magter flyder eller strømmer, og de mest afgørende beslutninger træffes i et rum fjernt fra agoraen, ja tilmed fra det politisk institutionaliserede offentlige rum – for nutidens politiske institutioner er i sandhed ubundne og ukontrollable"* [Bauman 1999: 6]. I overensstemmelse hermed taler Bauman i sin beskrivelse af mobiliteten også om en *'nomadisk magt'* i den forståelse, at den, der kan bevæge sig hurtigst kan *reagere* over andre, mens de langsomme, de immobile, kun kan *reagere* [jf. Diken 2006: 162-63; Bauman 2006 (2000) 19-24]. Eliternes magt i den globaliserede flydende modernitet skyldes med andre ord netop, at de kan frigøre sig fra bundetheden til det lokale grænsers geografi, og således opererer den flydende modernitet hovedsageligt ud fra en 'udlejringens logik' eller via den deterritorialisering, som er typisk for de nomadiske bevægelser [Diken 2006: 161].

Følgelig mister den lokale offentlighed imidlertid også sin tidligere betydning, fordi borgerne mister tiltroen hertil. Dermed formuleres Baumans egen politiske kritik af mobiliteten også som en 'medborger'-diskurs, hvor mobiliteten opfattes som en fjende af den demokratiske politik og refleksion. Mens demokrati, debat og nærpolitik kræver koncentration, nærhed og dermed forbliver håbløst lokal, så kan mobiliteten flygte fra agoraen (den konkrete fysiske ramme om den lokale offentlighed), hvormed magten hører til strømmens rum og er blevet ekstorial [jf. Diken 2006: 159]. I overensstemmelse hermed kommer Bauman, som Negt, også med et bud på en forståelse af ikke-deltagelsen. Konsekvensen af usikkerhed på de fleste områder og en tilsvarende mangel både på fysisk nærvær og tiltro til det politisk offentlige rum får nemlig den betydning, at mennesker fokuserer på deres egne liv på bekostning af almenvellet. [jf. Bauman 2006 (2000): 13]. Når beslutninger alligevel træffes i et rum, der ligger langt fra det lokale, så mister 'agoraen' sin legitimitet, og resultatet er politisk magtesløshed, apati og moralsk ligegyldighed [Jacobsen 2004: 279].

Fællesskabets opløsning

I snæver relation til disse forandringer, er et andet af de steder, hvor sådanne modsætninger slår igennem, i forhold til spørgsmålet om fællesskab. Således viser Bauman, hvordan fællesskaber i dag er blevet løsnet fra tid og rum, og hvordan det giver anledning til frygt [Bauman 2007 (2001)]. I en verden, hvor alle varige forpligtelser, forbindelser og fordringer mellem individ og samfund omsmeltes til individuelle projekter og bliver flydende, bliver mennesker forvirrede og bange og ser fjender og trusler overalt. Hvor mange af fortidens fællesskaber var givet på forhånd – slægtskab, nation, køn, social status etc., og hvor disse var baseret på afhængighed og forpligtende bånd mellem samfundets forskellige grupper, så lever vi i dag, ifølge Bauman, i en uforpligtethedens tidsalder [Bauman 2007 (2001): 43 ff.]. Selvom man også tidligere ofte var i åben konflikt med hinanden, så var det ikke som i dag en ligegyldighedens tidsalder, hvor man helt kan undlade at tage højde for de virkninger som ens handlinger har for andre menneskers liv.

Omvendt, påpeger Bauman, er nutidens ihærdige søgen efter fællesskaber også et udtryk for, at også postmoderne mennesker faktisk *har* brug for at være en del af noget andet og mere end blot sig selv. Der *er* vedvarende udbrud af kollektiv handling og samling, hvor mennesker forener sig for at ændre deres egne forhold, og den postmoderne verden er derfor ikke *kun* individualisering, selvtilstrækkelighed og isolation.

Men hvor mange af fortidens fællesskaber var en del af en afhængighedsrelation, så opstår ambivalensen der, hvor disse nye fællesskaber reelt kommer til at fungere som en slags inklusive værn og bolværker mod en ydre verden, der virker frygtindgydende og fremmed. For at beskytte sig mod den globale turbulens' voksende tidevandsbølge – der gerne opstår på fjerne steder, og som ingen kan kontrollere på egen hånd, søger mennesket fællesskabet som en form for værn og sikkerhed herimod. [jf. Bauman 2006 (2000):111 ff.]. De nye fællesskaber er da primært affødt af en frygtkultur og at forsvare sig mod usikkerhed er først og fremmest ensbetydende med en *territoriel* adskillelse af et rum, der kan forvares, må forsvares og er værd at forsvare netop fordi, det er adskilt fra andre rum [Jf. Bauman 2006 (2000): 140]. Sådanne fællesskaber adskiller altså mere, end de forener, og i den forbindelse betegner Bauman disse fællesskaber som en slags "frivillige ghettoer", der, i modsætning til "de ægte ghettoer", ikke er tænkt som steder, der skal kontrollere folk og holde dem væk fra samfundet, men derimod som steder, der skal holde usikkerheden - det 'fremmede' - på afstand:

> *"I den fremmedes skikkelse (ikke blot i den "ukendtes", men i den fremmedartedes, den "fejlplacerede") finder frygten for uvisheden, der vokser ud af en totalitet af livserfaringer, sin ivrigt eftersøgte og derfor højst velkomne legemliggørelse. Langt om længe behøver man ikke mere at føle sig ydmyget ved at tage imod slagene uden at løfte hænderne – man kan gøre noget reelt og håndgribeligt for at parere skæbnens tilfældige slag, måske tilmed forhindre dem helt og holdent. /…/Den ældgamle drøm om renhed, der for ikke så længe siden knyttede sig til vivionen om "perfekte" (gennemsigtige, forudsigelige, kontingensfri) samfund, har nu gjort "de sikre nabolags fællesskab til sit primære projekt". Hvad der derfor viser sig i den horisont, som er målet for den lange march mod et "sikkert fællesskab" (fællesskabet som sikkerhed), er en bizar mutant af en frivillig ghetto"* [Bauman 2007 (2001): 116].

Den fremmede

Det er netop også kategorien *'den fremmede',* som Bauman fremhæver som en form for samlebegreb for den ambivalens og frygtkultur, og herunder også tilbagetrækning fra det offentlige rum, som modernitetens giver anledning til. Denne frygt, som er sammensat af en manglende vished om sociale processer, usikkerhed på grund af manglende kontrol over begivenhederne og kropslig utryghed, giver anledning til behovet for at opretholde en vis form for orden, som *'den/de(t) fremmede'* kan give en hård kerne. Idet den fremmede kommer andetsteds fra og samtidigt interagerer med samfundet, er den netop det prototypiske eksempel på noget ubestemmeligt og på en ambivalens. Det er en kategori, der er funderet i en 'os/dem'-relation, hvor det ikke i sig selv er så afgørende, hvilken kulturel eller lokal forankret 'substans', den fremmede kommer fra. Så længe denne nemlig nægter at tilhøre 'os' eller 'dem', udgør den "en konstant trussel mod ordenens verdener" [jf. Bauman 1991: 1ff.]. Følgelig forsøger enhver samfundsorden konstant – med såvel rationelle som irrationelle midler – at tæmme fremmedheden, idet den enten neutraliserer det sociale og fysiske miljø eller stigmatiserer den fremmede. Således viser Bauman også, hvordan kategorien 'den fremmede' indgår i hverdagens måde at agere og orientere sig på. Blandt andet præger figuren brugen af rummet – for eksempel storbylandskabet, som med afsæt i opfattelsen af "de andre" er sammensat af forskellige territorier, der konkurerer og kolliderer med hinanden [Diken 2006: 155; Bauman 1995: 131]. Baumans fremmede færdes dermed ikke alene i et 'abstrakt' landskab, men også i et territorialiseret

landskab bestående af adgang forbudt-områder og udgang forbudt-områder, og derfor indeholder den i 'den fremmede' indbyggede grænsedragning mellem 'dem' og 'os' også et særligt analytisk blik på noget, der påvirker brugen af rummet og individualiseringen heraf.

Samtidigt viser Bauman også hvordan kategorien om den fremmede i senmoderniteten har fået en særlig drejning. Mens 'den fremmede' indtil for nyligt primært var en (særlig slags) person eller social kategori (for eksempel jøden, den marginaliserede underklasse, "vagabonderne", døden eller fremtiden), der undtagelsesvis overskred grænsen mellem indenfor og udenfor og derved gav anledning til frygt, så er i den flydende modernitets optik ethvert menneske blevet en fremmed, hvormed den fremmede så at sige er blevet 'universaliseret' [jf. Diken 2006: 156]. Det flydende moderne menneske navigerer mellem andre (fremmede) individer, hvis handlinger han eller hun må vurdere i et risiko/chance perspektiv, og i denne kontekst repræsenterer fremmedheden svælget mellem det enkelte menneskes viden om sine egne motiver og usikkerhed med hensyn til andre menneskers motiver og handlinger [ibid.] Således er det også hos Bauman netop denne omsiggribende fremmedhed, som bidrager til politisk apati og resignation. Det er det, der fører til tilbagetrækningen fra den offentlige sfære til fællesskabets mere intime sfære, samtidigt med at denne intime sfære i sig selv er præget af fremmethed. I den forståelse er resignationen både individuel og sætter sig også spor i de sociale omgangsformer, og er dermed selvforstærkende. Men den indeholder også et potentiale. Også hos Bauman, såvel som de øvrige af de her præsenterede teoretikere, eksisterer der nemlig en tiltro til utopiens nødvendighed og til, at mennesket vil søge forandringen – herunder genetableringen af en offentlig kultur, når utilfredsheden bliver for stor [jf. Bauman 1976: 101 ff; Bauman 2007 (2001): 147-48; Jacobsen 2006: 127; Jacobsen 2004: 283].

Brugen af Negt og Bauman

I forhold til ønsket om at indkredse sammenhængen mellem borgernes landskabsrelationer og fravalget af politisk deltagelse kan både Negt og Bauman med deres respektive ambivalensbegreber understøtte Lefebvres dialektiske tilgang til en perspektivering af de stærke modsigelser, som er til stede i mit materiale. Således kan Negts begreb om erosionskrise i overensstemmelse med begrebet om kroppens a-rytme bidrage til en forståelse af de tab af erfarings- og livssammenhænge, som borgernes landskabsrelationer måtte være præget af. Og i snæver relation hertil er Negts udvidelse af offentlighedsbegrebet til også at omfatte det, der foregår i livsverdenen, tilsvarende anvendeligt til at indkredse, hvordan sådanne tabsoplevelser, set i forhold til spørgsmålet om (politisk) deltagelse måtte udtrykke sig modsætningsfyldt. Det kan for eksempel bruges til at indkredse, hvorvidt der i og omkring landskabet faktisk findes en diskuterende offentlighed, hvor landskabet drøftes som et fælles anliggende, eller om kommunikationen om landskabet er trukket helt tilbage til privatsfæren. Og tilsvarende kan det også fungere som en særlig begrebslig opmærksomhed overfor måder, som borgerne kommunikerer sammen på. Hvis kommunikationen om landskabet for eksempel er præget af meget partikulære og ekspertbaserede interesser, eller der mangler et fælles erfaringsgrundlag, så kan det muligvis sige noget om, hvorfor sådanne organiseringer ikke kan danne afsæt for en fælles modoffentlighed.

Ud fra denne optik kan erosionskrisebegrebet også give et bud på en forståelse af, hvordan erfaringstabet, som følger med eroderingen af samtalen i og omkring landskabet, skaber apati overfor naturforvaningen, fordi det indvolverer en handlingslammelse. I forhold til landskabsspørgsmålet kan landskabet eller

'stedet' således også ud fra dette perspektiv både være et udtryk for emotionel nærhed, og samtidigt også være stedet for handlingslammende isolation. Med afsæt i erkendelsen af abstrakte rumlige forandringer, som man er sat uden indflydelse på, og med afsæt i en tilsvarende mangel på fælles erfaringer at gribe tilbage til, kan reaktionen nemlig være en tilbagetrækning til det velkendte som en beskyttelse her imod.

I overensstemmelse hermed kan Baumans begreb om 'den fremmede' tilsvarende supplere både Lefebvre og Certeau i forhold til kroppens modsætningsfyldte reaktioner på 'det abstrakte rum' (kortet) og herunder resignationen overfor politisk deltagelse. Således lader det sig for eksempel gøre at overføre begrebet 'den fremmede' på den offentlige naturforvaltnings både fysiske og beslutningsmæssige utilgængelighed. Her kan angsten for det fremmede tolkes som angsten for det abstrakte i kraft af beslutningernes distance og manglen på en nærdemokratisk politisk offentlighed. Og på samme måde lader det sig også gøre at bruge begrebet om 'den fremmede' til at indkredse hverdagens individualiseringsformer i forhold til noget så tilsyneladende konkret som brugen af landskabet. Således vil det også fremgå, hvordan begrebet om 'angsten for den fremmede', når det anvendes som en individualiseringskategori, lader sig omsætte til 'angsten for det nære', fordi angsten for det fremmede ikke mindst lader sig genfinde i det meget nære lokalsamfund. I den henseende indeholder denne 'fremmed-figur' både en fremmedgørelsesfigur og en resignationsfigur, som både manglen på fællesskaber og politisk ikke-deltagelse (også) kan begribes med. Sidst men ikke mindst kan de utopiske orienteringer, som findes hos dem begge også supplere Lefebvre i dennes dialektiske projekt. I nærværende afhandling vil Negts erfaringsbegreb i lighed med Lefebvres overskudsbegreb for eksempel indgå som en underliggende optik i forhold til ønsket om at indkredse åbningerne i borgernes landskabspraksis i forhold til politisk deltagelse i landskabsdiskussionen. Og på samme måde udtrykker 'angsten for den fremmede' også mere end blot passivitet. Den indeholder også en overskridelsesdimension, fordi den giver anledning til modstand.

I det følgende kapitel vil der blive redegjort for, hvordan denne dialektiske tilgang og øvrige landskabsforståelse er forsøgt omsat gennem valget af forskellige metoder. Her vil det blandt andet fremgå, hvordan det etnografiske feltarbejde danner afsæt for indkredsningen af borgernes landskabspraksis og de holdninger til spørgsmålet om deltagelse, som måtte udspringe heraf. Det vil også fremgå, hvordan denne metodiske tilgang lægger sig i forlængelse af Lefebvre og dennes kropslige måde at nærme sig rummet på. Og endeligt vil det blive beskrevet, hvordan de metodiske erfaringer, som lå forud for valget af feltarbejdet som metodisk hovedtilgang, fastholder en inspiration fra aktionsforskningen i måden at generere empirisk data på.

Kapitel 3

Metode

I dette kapitel redegøres der for det empiriske arbejde og de anvendte metoder, herunder for relationen til aktionsforskningen og den interaktive forskningsmetode, samt for den anvendte analysestrategi. Der redegøres desuden konkret for feltarbejdet og de empiriske dataindsamlingsmetoder, herunder særligt for brugen af deltagerobservation og brugen af kvalitative interview, samt for fortolkningsprocessen omkring interviews. Endeligt redegøres der i løbet af denne gennemgang for den refleksive tilgang til det empiriske forløb, som jeg uanfægtet et bestemt ståsted indenfor den kritiske teori, har forsøgt at fastholde.

Hvilke metoder skal man tage i anvendelse, når man forsker i sociale fænomener? Et sådant spørgsmål er komplekst og rækker langt videre end spørgsmålet om, hvor vidt man f.eks. skal vælge den ene eller den anden spørgemetode og er desuden i høj grad knyttet til forskningsrelationen, dvs. til forholdet mellem forskningsobjekt og forskeren. I dette konkrete tilfælde konstitueres forskningsobjektet – eller det sociale fænomen – af et lokalsamfund og dets borgere samt en myndighedsinitieret planlægningsproces. Der er imidlertid ikke tale om en tilfældig planlægningsproces, eller et tilfældigt lokalsamfund og tilfældige borgere. Tværtimod er der på den ene side tale om en proces, som er indlejret i en bestemt historisk planlægningsstruktur og tradition, og på den anden side er der ligeledes tale om et særligt lokalsamfund med nogle særlige borgere, lokalsamfundet og borgerne på Møn, som rummer en bestemt social struktur, skabt af en særlig kulturhistorie og de særlige naturgivne rammer, der gør sig gældende netop på Møn. Men heller ikke lokalsamfundet og dets borgere på Møn er uforanderlige. Tværtimod befinder de enkelte borgere sig i et dialektisk forhold til hinanden og til den kultur- og naturhistoriske kontekst, herunder også den bredere omverden, der omgiver dem. Man kan altså konstatere, at det sociale fænomen, som det valgte forskningsfelt udgør, er yderst komplekst. I det omfang forskeren derudover er tilstedeværende i feltet, som i dette tilfælde med henblik på både at dokumentere og facilitere processen, øges kompleksiteten blot endnu mere. Dele af forskningsfeltet kan i et vist omfang registreres og beskrives, men aldrig uden at anlægge en fortolkning og foretage en kraftig kompleksitetsreduktion. Det er derfor afgørende, at man som samfundsforsker redegør så åbent og ærligt som muligt, både sine ambitioner, for afgørende refleksioner og undersøgelsesdesign og for sit eget erkendelsesteoretiske fortolkningsgrundlag. Først herved giver det mening at beskrive de konkrete anvendte metoder. Det vil derfor i dette kapitel blive forsøgt.[26]

26 Der skal gøres opmærksom på, at der i dette kapitel er nogle få overlapninger i forhold til Hans Peters Hansens metode og erkendelsesteoretiske kapitel i dennes Ph.D. afhandling [Hansen 2008]. Dette skyldes, at vi i sin tid skrev dele af kapitlet sammen ud fra en forestilling om at sammenskrive vores Ph.D. projekter.

Inspirationen fra den kritiske teori

Både i forhold til de forskningsmæssige ambitioner om at bidrage med skabelsen af viden og i forhold til det empiriske genstandsfelt er projektets erkendelsesteoretiske inspiration som påvist i det foregående i vid udstrækning hentet fra den kritiske teori. Denne inspiration motiverer grundlæggende den særlige interesse for det skitserede naturforvaltningseksperiment og motiverer desuden også den foreliggende ideologiske ambition samt tilgangen til feltet og valg af undersøgelsesmetoder. Således er det med afsæt i den kritisk-politiske dimension og dennes særlige opmærksomhed overfor dominans og asymmetriske magtrelationer udgangspunktet, at samfundsmæssige problemstillinger altid skal gøres til genstand for en grundig kritisk analyse ud fra den opfattelse, at det langt fra er sikkert, at disse egenlogikker repræsenterer nogle bredere eller modsætningsfrie interesser. Den kritiske forsker bør derfor undersøge holdbarheden af de institutionelt – politisk, økonomisk og medieskabte – definerede problemstillinger og ikke mindst deres såkaldte legitimitetsstruktur. På samme måde er det med afsæt i den i teorien indlejrede emancipatoriske og forandringsorienterede hovedinteresse altid et hovedsigte også at lede efter de åbninger henimod en potentiel frisættelse, som alternativet til den eksisterende magtstruktur.

Alt sammen er dette elementer af en særlig metodeteoretisk forskningstilgang, som i foreliggende arbejde udgør en væsentlig inspiration, der kommer til udtryk på flere måder. Gennem valg af forskningsfelt, og med vægten lagt på borgernes fortolkning af de politiske processer, der udgår fra myndighederne – her med Habermas kaldet 'systemet', beskæftiger jeg mig med forholdet mellem borgerne og myndighedssystemer, herunder, som beskrevet i indledningen, med modsætningen mellem, på den ene side den stigende institutionelle understregning af vigtigheden af borgernes inddragelse i planlægningen, og på den anden side, en tilsyneladende manglende evne til at gøre planlægningen aktuel, nærværende og reelt inkluderende for borgerne. Når det gælder metodetilgang og metodevalg, har jeg desuden søgt at forholde mig selvstændigt til de sociale fænomener, jeg undersøger, og således bevidst forsøgt at undgå at reproducere både borgernes og systemets egne selvforståelser og modsætninger. Hvordan jeg gør det, vender jeg tilbage til senere i kapitlet.

I det følgende skal i første omgang skitseres de problemstillinger og udtryksformer, som vedrører omsætningen af kritisk teori til en kritisk empirisk metode og analysestrategi. Dette indebærer dels en redegørelse for betydningen af en Kritisk metodisk tilgang til det empiriske 'felt' – ikke-deltagelsen i forhold til naturforvaltningsspørgsmålet - og dels en præsentation af sammentænkningen af den foreliggende empiri med opstillingen af en analysemodel, som styrer opbygningen af foreliggende afhandling.

Metodiske implikationer

I forhold til udviklingen af en konkret metode til håndteringen af et, som i dette tilfælde omfattende empirisk arbejde, rejser der sig det grundlæggende problem i forhold til et erkendelsesteoretisk afsæt i kritisk teori, at der er mangel på anvisninger af en praktisk forskningsmetode. Indsigterne fra kritisk teori er med andre ord kun sparsomt omsat i empiriske metoder, idet fokus først og fremmest har ligget på fortolkningen og på den primært teoretisk-ræssonerende vurdering af det empiriske materiale, som i mange

tilfælde af samme grund har været anden- eller tredjehånds materiale frem for førstehåndserfaringer eller brugen af menneskers mundtlige beretninger om forskellige fænomener. Omvendt giver empiriske studier også ofte kun lidt plads til den kritiske teori's emancipatoriske orientering. Eller formuleret på en anden måde, så er de fænomener, som empirisk lader sig observere eller trække ud af interviews, ikke det, som den kritiske teori ser som det essentielle forskningsobjekt. De dybere faktorer i den menneskelige bevidsthed, som kalder allermest på forskningsmæssig opmærksomhed, undslipper ofte enkle empiriske metoder, og er også empirisk vanskelige at observere og indfange. Eksempelvis er det vanskeligt at spørge folk, om deres oplevelser omkring 'falsk bevidsthed', 'kolonialisering', 'erosionskrise' eller deres 'emancipatoriske' orienteringer [Alvesson & Sköldberg 2000: 131] – temaer, som er centrale inden for den kritiske teori, men som kan forekomme vanskelige at indkredse igennem feks. forskningsinterviews. I den forstand kan den kritiske teori også være vanskelig empirisk omsættelig.

Kritisk-teoretisk analysestrategi

På trods af vanskelighederne, er der blevet givet bud på, hvordan et felt kan angribes empirisk uden at gå på kompromis med den kritiske teoris erkendelsesteoretiske udgangspunkt. Et sådant bud er blandt andet blevet givet af de to svenske forskere Mats Alveson og Kaj Sköldberg, som påpeger, at en kritisk teoretisk forskningsmetode udgør en slags problematiserende samfundsforskning, og at en sådan fortolkning bør bygge på en fortolkning af menneskers forestillinger om verden samtidigt med, at disse forestillinger udfordres og problematiseres. Således understreger Alvesson og Sköldberg netop det afgørende i at fastholde og skelne mellem to strukturelle lag i en kritisk analyse af et konkret empirisk materiale ud fra den opfattelse, at en sådan tilgang bygger på menneskers opfattelser og forestillinger om verden, samtidigt med at den også tvinger os til at udfordre og problematisere dem [Alvesson & Sköldberg 2000: 136]. Med dette dobbelte fokus på struktur og indhold understreges det, at en kritisk analyse nødvendigvist altid må tage det empiriske materiale alvorligt, men at den omvendt ikke kan være begrænset til at lave udtalelser og konklusioner, som alene bekræftes *af* det empiriske materiale. Dette må derimod hele tiden holdes op overfor feltet, og heri ligger der en vis basis for at kunne undersøge fortolkningernes holdbarhed, dvs. plausibiliteten i menneskers fortolkede verdensopfattelser. Desuden, og i overensstemmelse med den omtalte emancipatoriske og forandringsorienterede interesse, påpeger Alvesson og Sköldberg, at et vigtigt princip for en kritisk-teoretisk analysetilgang er at tænke dialektisk. Dette dialektiske princip handler om at skabe en spændingstilstand mellem forskellige realiserede ideer og praksisser på den ene side, og alternativer til disse på den anden – alt sammen for at undgå at blive fanget af etablerede ideer og institutioner [Alvesson & Sköldberg 2000: 138]. Ved at ophæve den eksisterende orden, bliver det muligt at se på denne på en anden og skabende – dvs. potentiel foranderlig – måde. Det handler altså om en øvelse i ikke at tage tingene for givet og om at problematisere den umiddelbare virkelighedsopfattelse, sådan som den umiddelbart springer ud af empirien og af ens egen forudindtagede tro på tingenes sammenhæng. Ved konstant at søge modbilleder til enhver tilsyneladende etableret struktur eller "sandhed" kan det dermed være muligt at fortolke og refortolke fænomener, som herigennem på ny begrebsliggøres og som også selv gøres til genstand for kritik osv.

"It is in the state of tension between different realized ideas and practices on the one hand, and alternatives to these on the other, that it becomes possible to avoid getting caught by estabished ideas and institutions. /…/ By consistently seeking counter-images – not with a view to suggesting ideals but in order to provide meaningful contrasts – it is possible to make interpretations in which empirical phenomena are elucidated in the state of tension between established order and the transcendental [Alvesson & Sköldberg 2000: 138-39].

Kritisk etnografi

Som et helt konkret bud på en sådan kritisk teoretisk metodetilgang, som fanger dette spændingsfelt, og samtidigt har en observerende og refleksiv tilgang til det empiriske materiale, fremhæver Alvesson og Sköldberg etnografisk metode. Karakteristisk for denne metodetilgang er netop, at interessen ligger i forhold til indkredsningen af forskellige lag af meningsbetydninger, og desuden begrundes inspirationen fra etnografien med, at denne, i modsætning til kritisk teori, netop er meget empirisk funderet [Alvesson & Sköldberg 2000: 139]. I modsætning til den kritiske teori's ofte svagt definerede empiriske fundament, så afhænger etnografisk analyse af empiriske førstehånds erfaringer, som indsamles med etnografiens særlige metoder – deltagerobservation og interviews – en kombination, som også beskrives som feltarbejde, og som åbner op for, at forskeren kan gå bagom en ensidig tiltro til interview-beretninger alene. Således er feltarbejdet kendetegnet af forskerens deltagelse i feltet og af de erfaringer og iagttagelser, som følger heraf, og derudover er feltarbejdet også kendetegnet af den eksplorative metode, som prioriterer åbenheden overfor nye indsigter i stedet for at teste hypoteser baseret på eksisterende teorier. Dette er ikke ensbetydende med, at det ikke tillades at opstille forhåndshypoteser, men det indebærer, at man i sit feltarbejde forholder sig åben over for data, der både kan bekræfte og afkræfte en tese, og at man derfor hele tiden må være parat til at revidere dele af sine forstudier for at finde en mulig syntese for modsigelsen, og atter i felten osv. I overensstemmelse hermed arbejder etnografer netop ud fra en eksotiserende og dermed affamiliariserende tilgang – både i deres empiriske feltarbejde og i den efterfølgende fortolkning og analyse af stoffet, og etnografer har desuden også tradition for at forhold sig refleksivt til forskningsprocessen. Indenfor etnografisk forskningsmetode handler det netop om at fremmedgøre det umiddelbart genkendelige og at problematisere det selvindlysende, og både i felten og i den efterfølgende analyse kan etnografiens metoder, suppleret med kritisk teoretiske perspektiver og grundprincipper, dermed træde ind og udfylde det metodisk-analytiske vakuum, som den kritiske teori's primære fokus på teoretisk metarefleksion efterlader.

Fokus på det dialektiske

Hvad den etnografiske metode til gengæld tilføjes af kritisk teori, og som dermed også adskiller *kritisk etnografi* fra anden etnografisk metode, er den normative orientering. I modsætning til konventionel, induktiv og fortolkende etnografi, som i vid udstrækning tilstræber en objektiv analytisk stillingtagen til det empiriske materiale, ligger der i kritisk etnografi en direkte opfordring til netop at fremhæve kulturens undertrykkende og påtvungne aspekter, og til at forskeren, der bedriver kritisk etnografi, derfor også udvælger sit genstandsfelt og fokus med henblik på netop at indkredse temaer som uretfærdighed og

kontrol. Samtidigt indebærer tilgangen også en utopisk tænkning og hermed et blik for den mulighed, at de fremtidige realiteter ikke behøver at være en reproduktion af det, der eksisterer i dag [Alvesson & Sköldberg 2000: 110]. I den forstand er der derfor ikke tale om at definere én bestemt idealtilstand, men om netop at skabe et dialektisk forhold, hvor et strejf af forestilling, indbildningskraft og fantasi er nødvendigt med henblik på at bidrage med meningsfulde kontraster. I overensstemmelse med dette dobbeltblik for både det magtmæssige og emancipatoriske perspektiv, foreslår Alvesson og Sköldberg, at forskeren, som bedriver kritisk etnografi, foretager en mere snæver udvælgelse i det empiriske materiale [Alvesson & Sköldberg 2000: 140]. Rent praktisk betyder dette, at selv hvis feltarbejdet er lige så ekstensivt som indenfor "klassisk" etnografi, så vil dette store indsamlede materiale, og dermed også beskrivelsen af genstandsfeltet, blive skåret ned, idet tid og ressourcer tilegnes den kritiske dybdeanalyse af aspekter associeret med konstruktionen af virkeligheden og heri stærkt asymmetriske relationer af magt, ideologi og autonomi sammenholdt med den utopiske tænkning, som samtidigt måtte være iboende.

Som det vil fremgå af det følgende, kom netop det etnografiske feltarbejde til at præge min egen metodetilgang. Med sin opsøgende og eksplorative måde at forholde sig til det empiriske arbejde på, var dette en tilgang, der forekom særlig anvendelig i forhold til indkredsningen af den pågældende problemstilling. Hvis ikke borgernes relationer til deltagelsesspørgsmålet lod sig undersøge indenfor rammerne af de institutionelle sammenhænge og dertil relaterede praktikker, ideer og formål, som forskeren på forhånd havde udset sig, så var den overvejelse, som metodevalget tog afsæt i, at så måtte forskeren i stedet opsøge de kontekster og meningssammenhænge, som borgerne reelt befandt sig i. I den forståelse forekom selve den af-familiariserende tilgang netop også at lægge op til at problematisere det umiddelbart indlysende og dermed kaste lys over nye måder at forstå ikke-deltagelsen på. Den forekom netop at lægge op til en mere dybdegående forståelse for såvel lokalsamfundskonteksten i bred forstand, og for forskellige mikro- eller hverdagskontekster og dermed også for de dertil relaterede meningssammenhænge, som kunne vise sig at have indflydelse på deltagelsesspørgsmålet - men som, set fra det officielle deltagelses-perspektiv, var umiddelbart usynlige.

Samtidigt var det også en metode-tilgang, som lå i direkte forlængelse af den teoretiske hovedinspiration. Selvom Lefebvre ikke selv opstiller en metode, som man kan tage afsæt i, så forekom det indlysende, at det at undersøge rummets (her landskabets) konstituering i hans forstand, kunne gøres på denne måde. I overensstemmelse med Lefebvres understregning af nødvendigheden af en udvidet forståelse af rummet, som noget der også inkluderer kroppens rum, var det nemlig netop en tilgang, som lagde op til udforskningen af kroppens praksisformer og måder at skabe stedligt tilhørsforhold på. Ved at indsamle detaillerede beskrivelser af borgernes landskabsrelationer og ved, som det vil fremgå, selv fysisk at deltage i nogle af de (landskabsmæssige) anvendelsesformer, som indgik i interviewpersonernes daglige liv, var det muligt at få et indblik i kroppens måder at konstituere landskabet på. Således kunne der med denne tilgang netop følges op på forståelsen af kroppen som et mobilt rumligt felt, som gennem sine handlinger og bevægelsesmønstre konstituerede landskabet både gennem fysisk markering (afsættelsen af konkrete spor) og symbolisering (ved hjælp af diskurs og betydningstildelende tegn), og de drømme og ønsker (eller utopier om man vil), som måtte relatere sig hertil. Samtidigt forsøgte jeg imidlertid også, som det vil fremgå, med mit afsæt i denne metode, at mindske nogle af de begrænsninger, som det etnografiske feltarbejde samtidigt er præget af.

Mellem aktionsforskning og konventionel forskning

Selvom den etnografiske feltmetode kan ses som et bud på en konkret kritisk kvalitativ forskningsmetode, der nærmer sig konkretiseringen mellem teori og empiri, så kan det i forhold til kritikken af positivismen, hævdes, at der med metoden er nogle problemstillinger, som ikke helt bliver løst. I anvisningerne til en kritisk-etnografisk metodetilgang er og bliver det fortsat forskeren, der transcenderer "virkeligheden", og det er og bliver dermed også forskerens evne til at skabe modbilleder – og udfordre sine egne modbilleder – der sætter begrænsningen for måden hvormed empirien genereres og analyseres på. Man kan derfor også i forhold til det normative kritisk teoretiske afsæt, argumentere for, at dette alligevel blot afspejler en fastholdelse af et dualistisk verdensbillede bestående af teori på den ene side og praksis på den anden, og at det i sidste ende blot medfører etableringen af endnu en asymmetrisk magtrelation.

Et bud på en sådan overskridelse leveres til gengæld af den del af den såkaldte *aktionsforskning,* som går under betegnelsen *kritisk-utopisk aktionsforskning*, som i endnu højere grad udfolder det dialektiske princip. Denne forskningstilgang bygger langt hen ad vejen på det samme demokratiske og emancipatoriske grundlag som kritisk teori, men den søger samtidigt at koble det normative afsæt med det empiriske arbejde, bl.a. via etableringen af et samarbejde med aktørerne i forskningsfeltet [Nielsen & Nielsen, 2005]. Således har aktionsforskningen siden sin fremkomst i 1940'erne søgt at udfordre traditionelle magtforhold med deltagende vidensstrategier ud fra det grundlæggende princip, at forskning (vidensskabelse) og handling (aktion) skal følges ad og gennemføres af de deltagere (herunder også den akademisk uddannede forsker), som deltager i et givent aktionsforskningsprojekt [Gaventa & Cornwall 2001: 70]. Forskeren – "eksperten" tildeles dermed en ny rolle som demokratisk deltager på lige fod med de øvrige deltagere, idet denne, i modsætning til at opholde sig på behørig distance, skal forske sammen *med* de øvrige deltagere i et samarbejde om at skabe de forandringer – f.eks. fysiske forandringer – der fordres. I overensstemmelse hermed giver aktionsforskning forskeren mulighed for at udvikle forskningsagendaen – og herunder også metoden, sammen med deltagerne, og da fælles forskning og objektivering er to modsatrettede størrelser, tillader aktionsforskningen dermed heller ikke, at deltagerne objektiveres i løbet af en forskningsproces [jf. Svensson 2002, Beinum 1999]. Samlet indebærer dette, forskellige positioner til trods, at aktionsforskningen grundlæggende arbejder ud fra en orientering om, at demokratisk deltagelse, videnskabelse, mynddiggørelse, frigørelse og forandring nødvendigvist må udvikles i indbyrdes sammenhæng.

Omvendt participation

Samtidigt er aktionsforskning også et bredt fænomen, og selve vægtningen af de forskellige delelementer er forskellig alt afhængigt af, hvilket emneområde, som aktionsforskningen anvendes indenfor. Indenfor den gren af den danske kritisk-utopiske aktionsforskning, hvis anvendelse indenfor naturforvaltningsområdet, har fået betegnelsen *omvendt participation* [Nielsen & Nielsen 2002], og som jeg i min empiriske tilgang til feltet har beskæftiget mig med, vægtes f.eks. det deltagende og demokratiske perspektiv højt, hvorimod det i andre aktionsforskningstilgange spiller en mindre rolle. Således er den afgørende pointe i det omvendte participationsbegreb den grundorientering, at menneskers faktiske mynddiggørelse i forhold til deres livssituation og ansvarliggørelse for samfundshelheden bliver bærende. Det, der er væsentligt, antages det, er etableringen af en erkendelse af, at de fælles livsanliggender faktisk *er* fælles anliggender – det, der er blevet

beskrevet som etableringen af et forpligtende *fælles tredje* [Nielsen & Nielsen 2007: 118]. En sådan fælles forpligtelse kommer ikke af sig selv, men forudsætter en bredere social læringsproces, hvor den enkelte i bedste fald, i med- og modspil med andre, nyvurderer sine egne og (potentielle) fællesskabers kræfter, muligheder og grænser. Man kommer til en voksende klarhed over, hvad man kan forsøge at tage (med-) ansvar for, og hvad man i kraft af sine handlinger eller undladelser af at handle *har* medansvar for, og derigennem åbnes blikket for, hvilke vidtrækkende virkninger både egne og andres handlinger har. For så vidt handler denne læringstilgang også om, at mennesker får fornyet mod på tilværelsen, fordi skabelsen af håb, er selve tilgangens omdrejningspunkt [jf. Nielsen & Nielsen 2007: 30]. Den vægter hverdagserfaringerne, og de drømme og ønsker til fremtiden, som måtte befinde sig heri, og arbejder mod at supplere sådanne ønsker og drømme med en kritisk indsigt i de eksisterende forholds beskaffenhed – ikke for at pille drømmene og ønskerne fra hinanden, men for at muliggøre (realistiske) overvejelser om, hvordan forhold, som ikke er tilfredsstillende, kan brydes op og bringes i bevægelse [ibid.].

En sådan tilgang indebærer blandt andet, at der foretages et brud med det traditionelle hierarki mellem eksperter og lægfolk, og det vil også sige: mellem hverdagserfaringer og videnskabelige og bureaukratiske ekspertorienteringer [Nielsen & Nielsen 2003: 277]. Det indebærer også etableringen af konkrete dialogiske mødeformer, hvor de uundgåelige modsætninger og konflikter kan formuleres og bearbejdes åbent og i gensidig respekt, og hvor de berørte borgere selv er inddraget fra første færd. [Nielsen & Nielsen 2003: 275]. Som navnet - 'omvendt participation' - antyder, består det omvendte dermed i, at det er borgerne, som, med deltagelse og involvering fra eksperter og myndighedspersoner, skal udforme natur- og udviklingsplanerne, og ikke omvendt. Mens det i traditionelle former for borgerinddragelse og participation er borgerne, som skal inddrages i en proces, der iværksættes og vidtgående kontrolleres 'fra oven', så går bevægelsen altså her i en modsat retning [Nielsen & Nielsen 2006: 29]. I begrebet 'omvendt participation' ligger derfor også en radikal udfordring af den traditionelle planlægningstilgang til et område som naturbeskyttelse og borgerinddragelse. Der ligger nemlig heri en idé om, at naturforvaltningen og herunder den nødvendige naturbeskyttelse, kun som en del af en naturpolitik, der er forankret i borgernes værdi og behov, vil kunne opnå den nødvendige legitimitet og stabilitet [Nielsen & Nielsen 2003: 277].

Fremtidsværkstedsmetoden

I en dansk sammenhæng er denne tilgang blevet omsat i forbindelse med den såkaldte fremtidsværkstedsmetode, som bygger på den demokratiske samtale. Via værkstedsformen søges etableret et rum, hvori der kan foregå en tilnærmelsesvis fri debat, og hvor alle – også de retorisk og verbalt svage aktører – gives muligheden for at deltage. En afgørende forudsætning for brugen af metoden er, at der eksisterer et demokratisk og socialt forandringspotentiale, herunder at problemstillingen giver mening for deltagerne og at den har relation til deres eget hverdagsliv [Clausen & Hansen 2007 – artikel 1]. Helt konkret baserer denne tilgang sig på en velbeskrevet grundstruktur og dertil hørende regler [Jungk & Müllert, 1984]. Gennem tre faser, de såkaldte kritik-, utopi- og virkeliggørelsesfaser er det hensigten at frigøre den kritik og kreativitet, som der måske ikke er plads til i dagligdagen, og omsætte samme til konkrete handlingsplaner. I den første fase – *kritikfasen* - formulerer deltagerne frit deres kritik af de nuværende forhold. I den anden fase – *utopifasen* - er det hensigten at bryde med vanetænkning og udfolde den sociale fantasi ud fra den betragtning, at alt er muligt. I den efterfølgende realiseringsfase er det hensigten at arbejde

med realiseringen af de handlingsplaner, som de to forrige faser resulterede i. Endeligt følger efter fremtidsværkstedet *forskningsværkstedet*, som i hovedtræk følger samme procedure.[27] Den væsentligste forskel består i, at deltagerkredsen udvides, idet fagfolk, eksperter og myndighedsrepræsentanter opfordres til at stille deres særlige viden til rådighed for en konkretisering af fremtidsværkstedernes fremtidsudkast [Nielsen & Nielsen 2003]. Hensigten er at underkaste disse en mere systematisk gennemarbejdning og vurdering, om end en afgørende pointe er, at denne konkretisering sker med respekt for utopiernes egen logik [For en mere detailleret beskrivelse af metoden se Nielsen & Nielsen 2003 eller Clausen og Hansen 2007 - artikel 1].

Metodisk åbenhed

Som det vil fremgå af det følgende har jeg i mit feltarbejde på forskellig vis været inspireret af, og beskæftiget mig både med aktionsforskningen (herunder brugen af fremtidsværksteder) og med den kritisk etnografiske metode. Kendetegnende for metodetilgangen er således, at jeg har forsøgt at omsætte nogle af den kritiske teori's grundorienteringer i en række meget forskellige metodetilgange, som imidlertid alle har det til fælles, at de fastholder det kritisk-emancipatoriske perspektiv. Specifikt i forhold til interviewarbejdet, som jeg vender tilbage til, har jeg søgt at udarbejde en fortolkningsanalyse, som på mange måder udtrykker den samme åbenhed overfor det utopiske potentiale i det empiriske materiale. Desuden har selve udgangspunktet for tilgangen til det empiriske felt været præget af en åbenhed overfor forskningsfeltet og de problemstillinger, som måtte udspringe heraf. Jeg har således også, i den udstrækning det var muligt, forsøgt at fastholde et samarbejde med aktørerne i feltet i forsøget på i hvert fald at udfordre traditionelle magtforhold.

Samlet har denne åbenhed til processen betydet, at den metodiske tilgang til den empiriske kategori, som i dette tilfælde kom til at blive borgernes fravalg af deltagelse i de borgerinddragelsesprocesser, som fandt sted inden for rammen af pilotprojekt nationalpark Møn, har været præget af en stor metodemæssig omskiftelighed. Således kan jeg i forhold til metodeapparatet skrive så umiddelbart forskelligartede metoder som interaktiv forskning, aktionsforskning, deltagerobservation, feltarbejde og forskningsinterview på listen – en diversitet, som netop afspejler en opmærksomhed på, at et forløb som en borgerinddragelsesproces i sit udgangspunkt er en foranderlig proces samt den centrale metodiske erfaring, som jeg har gjort mig undervejs; at det har været umuligt på forhånd at kunne sige noget om den retning, som de potentielle demokratiseringsprocesser ville tage - og herunder også om behovet for at generere viden inden for områder, som jeg ikke kunne have forudset. Således er det også kendetegnende for min tilgang, at jeg dermed heller ikke på forhånd havde en helt klar forskningsstrategi. Dette indbefatter i sig selv en fleksibilitet i det deltagelsesbegreb, som jeg som forsker har haft til feltet, og som det også vil fremgå af det følgende, har det også været en nødvendig tilgang, lige som den har vist sig fordelagtigt – både i forhold til at få blik for forskellige perspektiver på borgerdeltagelse og dermed også for en udvidet forståelse af kompleksiteten ved de empirisk og analytisk etablerede sammenhænge. Således vil det også fremgå, at de mange forskellige metodetilgange, som denne fleksibilitet har ført med sig, afspejler, at jeg indenfor rammerne af det empiriske genstandsfelt, har bevæget mig indenfor mange forskellige delkontekster og i forskellige roller og funktioner. Jeg har i forskellige grader bevæget mig over et spekter fra at være passivt observerende, til at være mere

27 For en mere detailleret beskrivelse af forskningsværkstedet se Nielsen og Nielsen (2003).

interaktiv og – i perioder – decideret aktionerende, og kendetegnende for samtidlige metodetilgange har været, at den kritisk emancipatoriske tilgang og dennes indbyggede mulighedshorisont er forsøgt fastholdt.

I følgende beskrivelse af det empiriske arbejde vil jeg redegøre for hvordan. Gennemgangen vil være kronologisk opbygget, idet jeg redegør for de anvendte metoder i den rækkefølge, de er blevet anvendt. Det vil samtidigt være en refleksiv gennemgang, hvor der redegøres for de bagvedliggende selverkendelser og overvejelser, som opstod undervejs i løbet af det empiriske forløb og de metodemæssige skift, som hermed fulgte. Som det vil fremgå, kan de mange forskellige metodetilgange således også samlet ses som dele af et større feltarbejde, hvor jeg som forsker har indtaget forskellige 'feltroller' [Kristiansen & Krogstrup 1999] alt afhængigt af de empiriske kontekster, som jeg har indgået i. Samtlige af disse feltroller og den empiriske datagenerering, som de førte med sig, udgør væsentlige dele af min erfaring, og igennem analysen vil jeg forholde mig hertil gennem en åben brug af begrebsapparatet. Eftersom selve analysen imidlertid primært baserer sig på forskningsinterviewet vil gennemgangen heraf være den mest detaillerede. Beskrivelsen af de øvrige metodetilgange skal da først og fremmest betragtes som et forsøg på at blotlægge de empiriske og metodiske elementer, som har været led i et erkendelsesforløb, som i det pågældende projekt ledte frem til brugen af forskningsinterviewet som hovedmetode. I de tilfælde, hvor de forskellige empiriformer bliver brugt konkret i analysen, vil det, i de konkrete afsnit, fremgå eksplicit, hvordan det er sket.

Forbindelsen mellem erkendelsesinteresse og metode

På mange måder ville det i forhold til belysning af problemstillingen omkring borgernes fravalg af deltagelse have været oplagt at lave et komparativt studie af flere pilotprojekter. Sådanne projekter forløb som nævnt mere eller mindre parallelt, og den manglende interesse for deltagelse fra den brede befolkning var her tilsyneladende et fænomen, som gik igen på tværs af de forskellige udvalgte procesforløb [jf. Kvistgaard Consult 2005]. Som det senere vil fremgå af analysen, vil de øvrige projekter da også blive trukket ind til sammenligning, der, hvor det forekommer oplagt at gøre det for at sætte tingene i perspektiv. Når jeg har valgt primært at arbejde med én enkelt case, skyldes det imidlertid dels, at den valgte problemstilling – ikke-deltagelsen - var et fund, som jeg gjorde undervejs, og dermed heller ikke på forhånd havde tilrettelagt min forskningsstrategi i overensstemmelse med.

Dels, og i forlængelse heraf, skyldes det også et ønske om at komme i dybden med nogle problemstillinger, som forekom at være bredere end det, som tid og ressourcer i et Ph.D. forløb kunne rumme i forhold til at arbejde med sammenholdningen af flere cases på én gang. Som det vil fremgå, var den enkelte case vældig kompleks, fordi jeg bevægede mig rundt i forskellige empiriske kontekter; *i* selve landskabet såvel som i de offentlige sammenhænge, hvor der foregik en drøftelse *om* landskabet, ligesom det viste sig nødvendigt at gå mere i dybden med nogle tematikker, som mere inddirekte udsprang af det empiriske materiale. I den henseende kan man sige, at casen udgøres af et "embedded, single case study" [Yin 2003: 40] i den forståelse, at det konkrete pilotprojekt danner afsæt og delvist også omdrejningspunkt for analysen, men at jeg heri identificerer flere indlejrede analyseenheder; borgernes landskabspraksis og dertil relaterede holdninger til både landskabet og deltagelsen, herunder fravalget af deltagelse, samt en række bredere tematikker, som udspringer heraf.

Valget af Møn som case

Den direkte grund til, at det til gengæld var pilotprojekt Møn, som fik rollen som hovedcase, var den i udgangspunktet uintenderede måde, hvormed denne case så at sige "selv" trængte sig på. Således udtrykte det lokale statsskovdistrikts og det kommunale embedsværks selv interesse i at samarbejde med Roskilde Universitet, og min egen første kontakt til Pilotprojekt Nationalpark Møn tog derfor konkret afsæt heri. Således blev undertegnede sammen med en kollega, Ph.D. stipendiat Hans Peter Hansen, i maj 2003 inviteret ned til et møde med politikere og forvaltere på Møn Kommune for at komme med nogle bud på, hvordan rammerne for en demokratisk borgerinddragelsesproces kunne tilrettelægges. Årsagen til invitationen var, at begge forskere tidligere havde haft borgerinddragelsesprocesser i naturforvaltningen som forskningsmæssigt genstandsfelt [Hansen 1998; Clausen 2001], og hensigten var derfor, at erfaringerne herfra kunne indgå i udformningen af det konkrete borgerinddragelsesforløb, som øen stod overfor. Møn var netop blevet udpeget som eksperimenterende pilotprojekt for demokratiske beslutningsprocesser, og da dette i udgangspunktet var lagt ud som en opgave, som man i de pågældende områder selv skulle fastlægge rammerne for, havde man på kommunen behov for noget sparring på, hvordan en sådan opgave kunne løftes.

Vi havde samtidigt netop begge fået vores respektive stipendier og så invitationen som en oplagt mulighed for at kunne komme til at dele ud af egne erfaringer. Endvidere så vi det også som en lejlighed til at komme tættere på empirien, og da Møn på daværende tidspunkt var det pilotprojekt, som var længst fremme i forhold til diskussionen omkring borgerinddragelsesforløbet, forekom det oplagt at få et empirisk fodfæste her. Således accepterede vi invitationen om at deltage i mødet på Møn Kommune, og overfor den allerede nedsatte styregruppe samt repræsentanter for kommune og naturforvaltning pegede vi på en række punkter, som vi mente, det kunne være gavnligt at være opmærksom på i forhold til designet af en nyskabende borgerinddragelsesproces.

Advarslen mod den rationelle planlægningsmodel

Blandt disse punkter indgik som en særlig optik en advarsel mod gennemførelsen af de logikker og målsætninger, som lå i den såkaldte *rationelle planlægningsmodel* [Gaardmand 1991]. Denne model kan karakteriseres som en planlægning, der på baggrund af objektive data teknificerer beslutningerne ved anvendelsen af let forståelige standartmetoder [Gaardmand 1991: 15]. Med målet at gøre planlægningen til et effektivt middel til at skabe løsninger på samfundsmæssige problemstillinger, er det en teknisk-operationel og resultatorienteret tilgang, som har fokus på metoder og strategier som kvantificerbare størrelser, og som dermed tager afsæt i den positivistiske videnskabstradition.

I vores tilgang til designet af en ny borgerinddragelsesproces advarede vi mod denne model, som i naturforvaltningsregi havde kendetegnet tidligere borgerinddragelsesforløb, ud fra den iagttagelse, at denne model involverede nedprioriteringen af det demokratiske element til fordel for en mere instrumentel mål-orientering. Således forudså vi, at tidligere konflikter ville gentage sig, hvis ikke man var opmærksom overfor de konkrete metoder, som blev taget i anvendelse. I samme forbindelse understregede vi også vores forbehold overfor mange af de mere traditionelle borgerinddragelsesmetoder så som offentlige høringer, rådgivende udvalg og arbejdsgrupper ud fra den erfaring, at disse metoder ikke på en ny og fundamental måde tog afsæt i de berørte borgeres hverdagsliv [jf. Hansen & Clausen 2004]. Ved at sigte på repræsen-

tative deltagelsesformer og kortlægning af deltagernes præferencer – jf. governancemodellernes deltagelsesstrategier og den repræsentative demokratimodel - lå der i vores øjne i sådanne metoder risikoen for at komme til at udskille naturen som en række særlige sektor- og fagområder, som var afkoblet en bredere livssammenhæng. Denne udskillelse havde tidligere ført til lokal afmagt og modstand mod naturforvaltningen, fordi natur- og miljøspørgsmål netop ofte *er* en integreret del af den livssammenhæng, som borgerne reelt lever i. Desuden anså vi borgernes rolle i sådanne borgerinddragelsesmetoder for primært at være dataleverandører til en proces med en allerede forudbestemt målsætning. Vores advarsel gjaldt derfor også risikoen for at give borgerinddragelsen en primært legitimerende funktion. Som alternativ til den potentielle gentagelse af tidligere fejltagelser, anbefalede vi i stedet, at man i overenstemmelse med de metodiske eksperimenter, som pilotprojektet selv lagde op til, på en ny måde forholdt sig mere eksperimenterende til det foreliggende forløb i form af anvendelsen af nye helheds- og dialogorienterede inddragelsesmetoder [Clausen personligt notat, 190503].

Aktionsforskning på Møn

Deltagelsen på Møn Kommune var vores første optræden på pilotprojektets borgerinddragelsesarena, og i løbet af det efterfølgende forløb blev vi også ved forskellige lejligheder inviterede til at fungere som sparringspartnere. Således blev vi flere gange af kommune, forvaltning og organisationer inviterede til at kommentere på procesforløbet og til at give oplæg omkring de muligheder og problemstillinger, som vi havde iagttaget gennem vores følgeforskning. Samtidigt blev en af konsekvenserne af vores indledende deltagelse i pilotprojekt nationalpark Møn også, at både jeg selv og to af vores nærmeste kollegaer, Professor Kurt Aagaard Nielsen og Lektor Birger Steen Nielsen, blev "hyrede" til at forestå en del af selve borgerinddragelsen. I forhold til sidstnævnte var begge garvede aktionsforskere og umiddelbart var de forbeholdende overfor engagementet. Ud fra et aktionsforskningsperspektiv betragtede de selve udgangspunktet for deltagelsen som problematisk, fordi pilotprojektet, uanset formuleringer og hensigtserklæringer om demokrati og behovet for medejerskab, var og blev et systeminitieret projekt og ikke et projekt, som var vokset ud af borgernes egne ønsker. Alligevel endte de med at gå ind i processen, og dette gjorde de netop ved at tage afsæt i aktionsforskningen – og herunder en række såkaldte *fremtidsværksteder*, som de tidligere havde arbejdet med indenfor naturforvaltningsområdet [jf. Nielsen & Nielsen 2002].[28]

Med henblik på at opprioritere en deltagelsesform, som gav plads til borgernes egen erfaringsdannelse tog den række af fremtidsværksteder, som følgelig etableredes rundt omkring på øen, afsæt i det meget brede og overordnede tema *"hvilke kritikker og ønsker har vi til vores natur og lokalsamfund?",* som deltagerne blev bedt om at forholde sig til. At temaet var bredt og inkluderende var bevidst. Med udgangspunkt i hverdagslivets bredere meningssammenhænge adskilte fremtidsværkstederne på Møn sig væsentligt fra de mere repræsentative deltagelsesformer (og dermed rækken af parallelt afholdte arbejdsgrupper). Således var grundorienteringen netop ikke at se naturforvaltningen som en sektor, men derimod at se naturforvaltning som en del af en moderne livssammenhæng og et lokalt hverdagsliv. Med afsæt, i første omgang i deltagernes kritik af de eksisterende forhold – ikke alene i naturen, men også i lokalsamfundet - var hensigten

28 Det projekt, der refereres til, var det såkaldte Halkær Å-dal projekt, som oprindeligt blev sat i værk indenfor rammerne af forskningsprojektet "Befolkningens Ønsker og Holdninger til Naturen" (2002).

at sætte ønsker og forhåbninger i centrum ud fra den grundidé, at de fleste problemer og utilfredsheder udspringer af hverdagslivets uindfriede ønsker. Efterfølgende lød opfordringen i utopifasen på at byde ind med de ideer og ønsker, som borgerne havde til en alternativ fremtidig udvikling af deres natur og lokalsamfund. Med afsæt i temaet *"Vores ønsker til naturen og lokalsamfundet på Møn"* blev der dermed også på de forskellige fremtidsværksteder på Møn fremlagt en række bud på fremadrettede løsninger på samme. De forskellige værksteder blev rundet af med en arbejdsopfordring, hvor deltagerne arbejdede videre med de forskellige temaer, som var vokset ud af utopifasen. I den efterfølgende *realiseringsfase* blev de ideer og drømme således forsøgt omsat til mere realistiske handlingsplaner – men stadig væk med respekt for den utopiske horisont. Med henblik på netop at overskride den ofte videnskabelige fremtidshorisont var det, der var i fokus, deltagernes egne handlemuligheder, og deltagelsen var således også kendetegnet ved, at alle deltog som lægfolk – hvilket i naturbeskyttelsesregi vil sige som almindelige borgere i et lokalområde [For en mere detailleret beskrivelse af metoden se Nielsen & Nielsen 2003, Clausen og Hansen 2007- artikel 1].

Aktionsforskning for de unge

I forhold til mit eget engagement kom jeg også til at arbejde med denne metodetilang, idet jeg ligelede påtog mig rollen som "bestilt" aktionsforsker på et aktionsforskningsforløb for 120 skoleelever på Stege Skole. Denne rolle tog afsæt i styregruppens efterlysning af et deltagelsesforløb, som i højere grad havde som fokus at bringe en yngre aldersgruppe på banen. Efterfølgende fik jeg en to måneder lang projektansættelse til at forestå gennemførelsen af et borgerinddragelsesforløb sammen med fem niende klasser. Hermed fik jeg – i overensstemmelse med mit ønske om ikke blot at iagttage en reproduktion af tidligere erfaringer indenfor naturforvaltningen, også selv mulighed for at agere aktiv aktionsforskere i et enkelt aktionsforskningsprojekt. Dette projekt er i nærmere detaljer beskrevet i artiklen 'Unges bud på nationalparker i Danmark', som er vedlagt som artikel 2. [Clausen 2011].

Samlet blev der i perioden 2003-2005 afholdt 4 fremtidsværksteder på to af øens skoler – hhv. Stege Skole og Hjertebjergskolen på Møn samt på den tidligere sukkerfabrik i Stege. Dertil kom afholdelsen af 4 dertil knyttede opfølgningsværksteder og yderligere 2 uddybningsværksteder, hvor deltagere fra samtlige værkstedsforløb deltog på tværs af de enkelte værkstedsforløb. Derudover blev der også afholdt et værksted på den lille ø Nyord og så de fem fremtidsværksteder for de unge på Stege skole. Værkstedet på Nyord blev fulgt op af 2 "omvendte høringer", hvor borgerne på Nyord inviterede en række eksperter og politikere til at kommentere på deres fremlagte projektforslag. I forbindelse med værkstedsforløbet for de unge på Stege Skole blev dette fulgt op af 7 mindre fokusgruppeinterviews med nogle af deltagerne samt 3 fokusgruppeinterviews med nogle af de unges forældre. Mere herom senere.

Pilotprojekt Møn som fælles referenceramme

Udover dette engagement blev yderligere en Ph.D. stipendiat koblet på processen, idet biologen Esben Tind også fik direkte tilknytning til Møn. I den forstand kom flere af medlemmerne af det til formålet etablerede forskernetværk *Forskningscenter for Demokrati og Naturforvaltning*, til at have Møn som hovedcase, hvormed Møn, både i vores praktiske arbejde og i vores indbyrdes diskussioner kom til at fungere som en fælles referenceramme. Fælles for samtlige af netværkets forskere, som arbejdede på Møn, var også, at vi havde spændingsfeltet mellem individ, samfund og naturgrundlag som fællesnævner. Ikke desto mindre

var det vores forskellige interesser, som var styrende for vores respektive arbejde, og i den forstand var der altså ikke tale om ét fælles koordineret forskningsprojekt, og kun i det omfang, det har været hensigtsmæssigt og ønskeligt, koordinerede vi vores empiriindsamling og deltagelse i forskellige møder. Til gengæld ydede vi hinanden sparring og støtte undervejs og indgik også på kryds og tværs af hinandens projekter som praktiske med-fascilatorer heraf. I forhold til de aktionsforskningsforløb, som foregik i forbindelse med pilotprojekt nationalpark Møn, deltog jeg som Ph.D. studerende for eksempel på flere måder. Dels indgik jeg både som med-fascilitator og fik herunder tildelt rollen som hhv. protokolskriver og som indbudt ekspert på de fremtidsværksteder, som blev forestået af andre. Således bestod opgaven i sådanne sammenhænge ud over skriverrollen også i at træde ind i rollen som kritisk samtalepartner og medproducent i en fælles vidensgenerering omkring projektforslagenes videre forløb. Dels fik jeg selv hjælp til at forestå aktionsforskningsforløbet for de unge.

Feltroller som faser i det empiriske forløb

Samlet set kan man sige, at den indledende optræden på Møns Kommune kom til at danne afsæt for forskellige 'feltroller' i forståelsen af dette som forskellige grader af interaktion mellem forsker og deltager [Kristiansen & Krogstrup 1999].[29] I nogle tilfælde indebar denne interaktion en mere observerende forskerrolle. I andre tilfælde indgik jeg selv som aktiv deltager i procesforløb, hvor jeg via min deltagelse var med til mere direkte at præge de deltagelseskontekster, jeg indgik i. I overensstemmelse med sådanne forskellige forskningspositioner skelner den svenske (aktions) forsker Lennart Svensson (2002) mellem fire forskerroller, idet han peger på graden af distance, objektivering og forskningsagendaens mere eller mindre fælles orientering, som det, der adskiller dem indbyrdes. Således skelner han mellem det at forske *på*, som kan karakteriseres som et ekspertsyn, hvor teori og praksis holdes adskilt, og hvor det alene er forskeren, der bestemmer forskningsagendaen; At forske *for,* som indebærer et anderledes objektsyn, idet den distancerede forskerposition afløses af ønsket om at mobilisere udsatte sociale grupper til selv at skabe forandring – dog uden at ophæve den objektiverende relation mellem forsker og deltager, fordi det stadig er forskeren, som har initiativet og overtaget i forskningsretningen og dermed også i videnskabelsen; At forske *til,* som indebærer, at forskeren hjælper deltagerne til selv at danne viden, men nu helt på deltagernes, dvs. rekvirenternes, vilkår; mens at forske *med* indebærer en fælles vidensgenerering mellem forskeren og deltageren [Svensson 2002].

Fra interaktiv forskning til aktionsforskning

Med vores indledende ageren, som blev efterfulgt af lignende situationer som 'bestilte' oplægsholdere og konsulenter, kan man sige, at vi påtog os rollen som forskere, der forskede *til.* Således så vi vores handlinger som en mulighed for selv at kunne præge rammerne for borgerdeltagelsen hen imod en anden udvikling, end den, man hidtil havde set, uden at vi dog her gik aktivt ind i selve fasciliteringen af processen. Denne

29 Også i Kristiansen & Krogstrup (1999) beskrives i alt fire forskellige feltroller, som forskeren kan have til feltet. De fire feltroller beskrives her som hhv. 'den totale deltager', 'deltageren som observatør', 'observatøren som deltager' og 'den totale observatør'.

tilgang kan også beskrives som hjemmehørende under metodekategorien 'interaktiv forskning' i forståelsen af denne som en mellemform mellem aktionsforskning og deltagerobservation, fordi der grundlæggende er tale om en forskningsposition, som – i lighed med aktionsforskningen – er forandringsorienteret, og som ser teori og praksis som integrerede størrelser, samtidigt med at påvirkningen er mere indirekte [Svensson og Nielsen 2006]. Samtidigt forskede vi også *på* netop derved, at vi også benyttede lejligheden til at observere aktørernes samspil og handlinger. Og endeligt forskede vi også *med* i de sammenhænge, hvor der var tale om den aktive deltagelse i aktionsforskningsprojekter.

Disse forskellige forskningstilgange sammenholdt kan man sige, at jeg valgte en mellemposition, hvor jeg på den ene side forholdt mig "naivt iagttagende" og åben i forhold til feltets egen evne til at søge veje ud af den rådvildhed og de modsætninger, der både historisk og aktuelt har præget naturforvaltningen. På den anden side deltog jeg selv i forskellige processer, som fascilitator, formidler, konsulent etc. med henblik på at skabe modbilleder til den eksisterende orden. Denne mellemposition fortsatte ud i mine forskningsinterviews, som der redegøres for senere, idet jeg via disse interviews har forsøgt at "åbne" for en større refleksion omkring muligheder og barrierer. På den måde var den empiriske tilgang præget af en konstant vekslen mellem forskellige forskerroller og relationer mellem observatør og deltager, og i forhold til foreliggende projekt kan disse forskellige feltroller også ses som *faser* i et empirisk forløb [Sørensen & Krogstrup 1999: 112-117], som samtidigt også har været et metodisk erkendelsesmæssigt forløb. Udgangspunktet for forskningsintentionen var, at den empiriske rolle i forhold til genstandsfeltet hovedsageligt skulle have været deltagerobservatørens ud fra den hensigt at observere de hændelsesforløb, som kom til at præge borgerinddragelsesprocessen og supplere disse observationer med interviews med udvalgte nøgleaktører. Allerede i denne indledende tilgang til det empiriske felt opstod imidlertid en anden rolle, hvor forskeren også bevidst forsøgte at præge rammerne for deltagelsen, og som dermed også overskred den mere distancerede forskerrolle.

De rolleskift, som dette forløb indebar, var delvist tilskrevne og delvist selvinitierede. På den ene side skete rolleskiftene, fordi vi af nogle af feltets aktører blev tilskrevet bestemte roller i feltet. Disse roller var ikke selvvalgte, men roller som vi indtog, fordi vi blev dem 'tilbudt', og som jeg tog imod, fordi jeg derigennem håbede at kunne gøre en forskel. Dette er feltrollerne som interaktiv deltager, konsulent og aktionsforsker eksempler på. På den anden side foretog jeg også for mit eget vedkommende bevidst nogle rolleskift i undersøgelsesforløbet med afsæt i bestemte erkendelser og behovet for at generere viden på nye måder. Dette var, som det vil fremgå, særligt tilfældet i forhold til beslutningen om at redefinere undersøgelsens tema og begive sig ud til borgerne i landskabet. Samlet har deltagelsesbegrebet således vist sig både diffust, fordi tilgangen til feltet er sket indenfor rammerne af forskellige roller og funktioner – og fordelagtig i forhold til at få blik for forskellige perspektiver på borgerdeltagelsens institutionelle og hverdagsmæssige betingelser, fordi det har udvidet forståelsen for kompleksiteten ved de empirisk etablerede sammenhænge.

Risikabel forskningsproces

I forhold til den åbne og søgende proces, som har præget nærværende metodetilgang, var erfaringen at denne netop gav mulighed for at afsøge et bredere forskningsfelt. Således kan det også påpeges, at den åbnede op for en mere pragmatisk og konventionel tilgang til feltet end en traditionel kritisk-utopisk aktionsforskningstilgang. Som det vil fremgå, mener jeg også, at en mere opsøgende og mindre aktio-

nerende tilgang til feltet var nødvendig for at indfange og beskrive de ikke-deltagende borgeres forhold både til landskabet og til den politiske deltagelse. En traditionel kritisk-utopisk aktionsforskningstilgang havde ikke i samme grad formået at fokusere på denne vinkel al den stund, at borgerne ikke deltog, men omvendt havde en helt traditionel kvalitativ forskningstilgang heller ikke været i stand til at fastholde det dialektiske princip. Mere herom senere.

Spørgsmålet om den dobbeltrolle, som jeg selv og flere af mine kollegaer påtog os som hhv. aktivt deltagende aktører i feltet både som konsulenter og som selvstændige aktionsforskere, var ikke desto mindre heller ikke uproblematisk. Rent metodemæssigt førte det til nogle udfordringer, som jeg sammen med Hans Peter Hansen har søgt at behandle i et konference-paper med titlen *"Nu må I træde i karakter som ordentlige konsulenter…" Aktionsforskningens problemer i forskerhøjde* [Clausen & Hansen 2005]. Desuden er jeg også bevidst om, at dobbeltrollen kan være anfægtelig både fra et aktionsforskningsperspektiv og fra et mere traditionelt samfundsvidenskabeligt perspektiv. Fra et kritisk aktionsforskningsmæssigt perspektiv, kan det for eksempel hævdes, at en interaktiv forskningstilgang handler mere om at eksponere konflikter frem for at løse dem, mens det fra et traditionelt samfundsvidenskabeligt perspektiv kan hævdes, at jeg har været *for* involveret, og at jeg - min normativitet taget i betragtning – har været *for* partisk. Endeligt kan det, fra begge forskningspositioner betragtet, hævdes, at sammenblandingen af konsulentrollen med forskerrollen indebærer en risiko for, at forskeren selv bliver objekt for kortsigtede praktiske vidensbehov, fordi det foretagende, som har rekvireret forskningen, f.eks. virksomheder, organisationer eller andet, bestemmer problemstillingen og sætter rammerne for videnstilegnelsen. Jeg vil ikke afvise en sådan kritik som irrelevant, og også påpege, at konsulentrollen faktisk viste sig at være ambivalent. Vores bevæggrunde for at påtage os denne rolle var som nævnt, at vi derigennem håbede at kunne bidrage til at skabe nogle andre rammer for et procesforløb end dem, som der eksisterede så mange dårlige erfaringer med. Men ved at påtage os den rolle trådte vi dermed også ind i en deltagelsesdiskurs, hvor vi ind imellem havde fornemmelsen af selv at bidrage til en vis form for systemlegitimering. Den viden, som vi præsenterede, fik ikke helt den selvreflekterende effekt hos modparten, som vi havde håbet på. Den førte ikke afgørende til en ændring af arbejdsgange og skabte dermed heller ikke den ønskede forandring i måden at håndtere de ellers så idealiserede demokratiseringsprocesser på. Tværtimod var det opfattelsen, at den i et vist omgang blev brugt til at understrege handlekraften og den gode vilje til at *ville* skabe forandring, men hvor den reelle anvendelse alligevel endte med at blive passet ind som legitimerende element i en reelt resultatorienteret planlægningsmodel. For nærmere redegørelse for denne problemstilling se Clausen & Hansen (2005) og Hansen (2008).

Samtidigt vil jeg i forhold til sådanne selverkendelser også holde fast i, at vores måde at praktisere forskningsrelationen på netop skete med sådanne problemstillinger for øje. I modsætning til den her indbyggede risiko for tabet af kritisk perspektiv, forsøgte vi aldrig at tilpasse os en bestemt eksisterende dagsorden, men så det først og fremmest som en mulighed for *selv* at kunne præge rammerne for borgerdeltagelsen. De erfaringer og iagttagelser, som vi præsenterede i de sammenhænge, vi optrådte i, var således præget af de potentialer, som vi så for det videre forløb, men de var i lige så høj grad præget af vores skepsis i forhold til den måde, som dele af borgerinddragelsesforløbet blev grebet an på. At vi så muligvis alligevel via vores engagement blev brugt på måder, som lå uden for vores hensigt, er en erfaring, som vi må tage med os og som uden tvivl vil indgå i overvejelserne omkring tilknytningen til andre eller

lignende projekter i fremtiden. Om vores tilgang derud over reelt åbnede feltet op – for eksempel ved at skabe nogle forvaltningsmæssige erfaringer eller erkendelsesmæssige nybrud blandt de borgere, som deltog, står åbent for andre at bedømme. Jeg kan dog konstatere, at vores tilgang til feltet, om ikke andet, i hvert fald har bidraget til etableringen af nogle muligheder, som igen har styrket den eksperimentelle del af borgerinddragelsesprocessen i det pågældende pilotprojekt. I den henseende udgjorde vores arbejde både en slags forberedende arbejde til den aktionsforskning, som *blev* gennemført, og fik desuden (med særlig reference til skoleprojektet) italesat nogle grupper, som ikke normalt kommer til orde.

Samtidigt er det i forhold til alle disse overvejelser omkring min indledende tilknytning og tilgang til feltet også væsentligt at pointere, at den empiriske hovedindsats i nærværende afhandling ikke lå i forhold til en (mere eller mindre) direkte aktionerende forskningsindsats i tilknytning til den officielle deltagelsesproces. Denne spillede en rolle i forhold til indgangen til feltet, men det største empiriske materiale blev for mit vedkommende genereret i forbindelse med gennemførelsen af et større feltarbejde i den landskabskontekst, som den pågældende deltagelsesproces var omgivet af. At dette blev tilfældet var blandt andet affødt af nogle af de selverkendelser, som jeg gjorde mig undervejs. Oplevelsen af ikke for alvor at kunne nedbryde de forvaltningsmæssige selvforståelser koblet med en konstatering af, at de borgere, som skulle have deltaget i stigende omfang udeblev, førte til, at jeg besluttede mig for at ændre forskningsperspektiv og bevæge mig væk fra den til formålet konstituerede deltagelsesarena og ud i det landskab, hvor borgernes brug af landskabet fandt sted. Hvordan dette skift blev håndteret, vil jeg redegøre for i det følgende, hvor der også redegøres for det feltarbejde, som blev foretaget ude i landskabet og for selve forskningsinterviewet, som blev foretaget med befolkningen her.

Feltarbejde i landskabet

Som antydet i det foregående ligger der i den etnografiske forståelse af begrebet feltarbejde en forståelse af denne metode som en på én gang deltagende og observerende tilgang til indsamling af oplysninger om andre kulturer og folkeslag [Jf. Hastrup 1999 (1980): 33-35]. Etnografen bosætter sig for en tid i et fremmed samfund, og gennem så vidt som det er praktisk muligt at leve i det pågældende samfund og at deltage i det daglige liv, får hun indblik i kulturen og samfundslivet, som sætter hende i stand til at beskrive det 'indefra' [ibid]. I ethvert feltarbejde er det således et centralt spørgsmål, hvordan man kan forstå menneskers handlinger i relation til de fysiske omgivelser og sociale sammenhænge, som de indgår i [Hastrup 1999 (1980): 345]. Skal forskeren lære dette liv at kende, må denne forlade sin egen verden og for en stund tage plads i det fremmede rum eller "felt" for at lade sig indskrive i 'det anderledes'. Det er denne 'indskrivning' i de andres rum, der ligger til grund for den etnografiske forståelse af forsker-deltagelsen, hvor den til feltarbejdet relaterede *deltagerobservation* kan forstås som deltagelsen i den verden, man udforsker. I den henseende indgår deltagerobservation som en velegnet metode, når man ønsker adgang til den subjektive dimension i menneskers liv, fordi den gør det muligt at få indsigt i, hvordan mennesker gennem social praksis konstruerer deres verdensbillede og tilskriver mening og betydning til hændelser, handlinger og personer [Kristiansen & Krogstrup 1999: 99]. Begrebet *kontekst* er således også her af central betydning ud fra en forståelse af dette som dækkende over en række forskellige sammenhænge, man som forsker har

valgt at fokusere på eller udelade af sin analyse [Gulløv & Højlund 2003: 345]. At diskutere kontekst er mao. en måde, hvorpå man kan tydeliggøre, hvordan man analytisk afgrænser sit undersøgelsesobjekt, samtidigt med, at kontekst ikke bliver betragtet som en ydre faktor, som er adskilt fra, men derimod netop som en del af de menneskelige relationer og sociale møder [Gulløv & Højlund 2003: 347].

Det feltarbejde, som jeg foretog på Møn, var ikke et feltarbejde i traditionel etnografisk forstand, hvor forskeren gennem en længere og kontinuerlig periode befinder sig blandt de mennesker, hun eller han studerer, og derigennem deltager aktivt i deres hverdagsliv. Det var heller ikke et traditionelt feltarbejde i den forstand, at forskeren forholder sig objektivt til felten i den forståelse, at forskeren undlader at blande sig i sine informanters liv og i stedet forholder sig observerende til samme. Endeligt var det ikke et feltarbejde i den forstand, at jeg som forsker indtog en enkelt, f.eks. observerende eller interagerende, position i forhold til mit forskningsområde. Det var snarere et konglomerat af forskellige deltagelsesformer i en lang række forskellige aktiviteter og kontekster - og ophold karakteriseret af mere kortvarige og flygtige relationer til felten. Ikke desto mindre giver det mening samlet at betegne de mange metodetilgange som et feltarbejde, fordi det netop gennem observation og deltagelse fra forskellige positioner, i en lang række forskellige aktiviteter og på forskellige niveauer var mulighed at tilnærme sig det mønske samfund som rammen om og i dialektisk samspil med et bestemt fænomen - borgerinddragelsesprocesser i naturforvaltningen.

Genstandsfeltet der forsvandt

Selve beslutningen om at lægge hovedvægten på deltagerobservation og forskningsinterview bestod (som nævnt) af en række forskellige sammenfald. Dels var der tale om et tab af forskningsobjekt, fordi de læringsprocesser, som skulle have været genstand for undersøgelsen, var sparsomme eller helt udeblev. Trods åbenheden til feltet, som er beskrevet ovenfor, var min interesse for feltet indledningsvist styret af et ønske om at studere borgerinddragelsesprocesser og de mulige eksperimenterende udformninger, som disse ville antage indenfor rammerne af den umiddelbart forekomne demokratiske drejning på systemniveau. Således var udgangspunktet en formodning om, at jeg skulle have indgået i et forskningsforløb primært i den traditionelle observatørrolle kombineret med interviews med nogle af deltagelsesprocessens aktører. Dette udgangspunkt blev, i takt med, at mit eget kendskab til aktionsforskningen blev større, afløst af et ønske om selv at påtage mig en aktionerende forskerrolle. Dette ønske blev således også delvist indfriet gennem min deltagelse i omtalte skoleprojekt og de øvrige værkstedsforløb. Efterhånden som deltagelsesforløbet skred frem, måtte jeg imidlertid sande, at mit empiriske genstandsfelt forsvandt – eller i hvert fald svandt ind, fordi borgerne (på voksen-værkstederne) kun sparsomt mødte op. Med denne udvikling var det tvivlsomt, hvori min forskningsrolle bestod, og det efterlod mig i første omgang i en frustreret position. Samtidigt var jeg som nævnt også provokeret af den legitimerende tankekonstruktion, som ikke-deltagelsen medførte hos forvaltningen – at det var fordi borgerne ikke interesserede sig for naturen og landskabet, at de ikke deltog. Mit eget umiddelbare indtryk var som nævnt et andet, og samlet var det sådanne erfaringer og overvejelser, som førte til den erkendelse, at undersøgelsen af borgernes fravalg af deltagelse forudsatte et fokus på en anden kontekst end den, som de officielle deltagelsesprocesser dannede rammen om.

Med beslutningen om at lægge hovedvægten på deltagerobservation og forskningsinterviews genoptog jeg dermed som forsker en mere distanceret forskerrolle til feltet. Ved skæbnens tilfælde kan man sige, at jeg vendte tilbage til den forskerrolle, som havde været det oprindelige udgangspunkt for det empiriske

arbejde, men på baggrund af nogle andre erkendelser og et andet genstandsfelt end det, der havde ført til den oprindelige problemformulering. I den forstand er det muligt at få øje på en metodisk sløjfedannelse, som blev dannet med afsæt i de erkendelser, som de øvrige forskerroller førte med sig. Med denne tilbagevenden fulgte samtidigt et mere entydigt objektsyn og tabet af mulighed for at forske *med* deltagerne i form af en fælles forandringsorienteret vidensgenerering mellem forskeren og deltageren. I stedet for at skabe gensidige subjektrelationer, hvor begge parter aktivt medvirker i den kollektive vidensopbygning af en praktisk anvendelig kundskab [Svensson 2002] indtrådte jeg nu i rollen som forskeren, der forskede *på* i en vidensgenereringsproces, hvor teori og praksis holdtes adskilt, og hvor det i hovedsagen var mig, der som forsker bestemte forskningsagendaen. [jf. Svensson 2002]. Til gengæld fik jeg muligheden for at at få et dybere indblik i den menings- og betydningssammenhæng, som var knyttet til borgernes landskabsrelationer, og som potentielt kunne bruges til at belyse og problematisere spørgsmålet om borgerdeltagelse i naturforvaltningen. Som det vil fremgå, forsøgte jeg også i min tilgang til forskningsinterviewet at bløde op for den objektiverende relation mellem forsker og deltager gennem fastholdelsen af det kritisk emancipatoriske perspektiv, og dette ikke mindst på baggrund af de erkendelsesmæssige indsigter opnået gennem indtagelsen af de øvrige forskerpositioner til feltet. I forhold til det skifte, som det empiriske arbejde antog, meldte sig imidlertid i første omgang to presserende problemstillinger. Det ene handlede om, hvordan jeg overhovedet fik kontakt til borgerne ude i landskabet. Det andet vedrørte selve måden at nærme sig borgernes landskabsopfattelser på.

Kontakten til feltet

I forhold til kontakten til borgerne ude i landskabet valgtes i første omgang at trække på nogle af de forbindelser, som jeg havde i forvejen. Ud over de mennesker, som havde deltaget i de forskellige borgerinddragelsesarrangementer, var kendskabet til den mønske befolkning ikke stort, og som et afsæt *blev* de første kontakter til verden uden for deltagelsesarenaen følgeligt også skabt indenfor rammerne af samme. Ud fra et i starten meget overfladisk kendskab til øens beboere var det lykkedes at få et akkurat billede af øens befolkningsmæssige sociale, erhvervs- og aldersmæssige sammensætning, og dette fulgtes der op på ved at søge mere statistiske oplysninger[30] om øens demografiske forhold i den hensigt derigennem at opnå et mere statistisk overblik over "hvem mønboen egentligt var". Sådanne oplysninger vedrørte data omkring befolkningssammensætningen med fokus på erhverv, alder, køn, familiestruktur, pendlerstruktur og uddannelsesniveau, og formålet med disse data var at lade dem fungere som en rettesnor og en form for foreløbig status, idet undersøgelsesgrundlaget og repræsentativiteten i undersøgelsen skulle defineres. Det var således også ud fra disse demografiske data, at gruppen af interviewpersoner i undersøgelsen blev udvalgt. Ikke fordi det, der var formålet, var at lave en kvantitativ undersøgelse og at give et udtømmende billede af alle de forhold på Møn, som der med rimelighed kunne redegøres for med statistiske data, men fordi det fremstod som noget centralt, at materialet repræsenterede den befolkningsmæssige diversitet på øen.

Med afsæt i sådanne indledende forarbejder rettedes efterfølgende kontakt til nogle af de borgere, som på den ene eller den anden måde havde været i berøring med processen. Håbet var, at disse ville kunne hjælpe med at skabe kontakter til nogle af de borgere, som *ikke* havde, og her blev der både trukket på personer,

30 Det anvendte statistiske materiale er indhentet fra Danmarks statistik.

som havde været med i arbejdsgrupperne og fremtidsværkstederne, på lærere og forældre, fra det omtalte skoleprojekt og på mennesker, truffet ved forskellige mindre officielle lejligheder. Selve beskrivelsen af den potentielle interviewperson, som jeg fremlagde overfor folk, tog afsæt i et hverdagsperspektiv på landskabsanvendelsen i ordets brede forstand. Således indgik ikke, at vedkommende skulle være 'aktiv naturbruger', ud fra en forventning om, at feltet så hurtigt ville snævres ind. Den potentielle interviewperson fremstod mere som hørende ind under kategorien 'borgere i landskabet', idet det mere handlede om at indkredse disse borgeres hele sociale praksis i landskabet som både naturmæssigt og socialt rum. Det, der i første omgang var vigtigt, var overhovedet at få et indtryk af forskningsfeltet, og finde ud af, om der reelt *var* en problemstilling at forfølge. I forhold til den videre kontakt herfra førte umiddelbart tilfældige navne og telefonnumre således til de første indledende kontakter med potentielle interviewpersoner. I den præsentation, som herefter fulgte, blev der ikke lagt skjul på, at afsættet for forskningsinteressen var iagttagelser fra pilotprojekt-processen, og at denne proces i udgangspunktet havde været det primære genstandsfelt for undersøgelsen. Det blev også forklaret, at en del af undersøgelsen handlede om at få indblik i borgernes syn på det at være borger i en potentielt kommende nationalpark. Men det understregedes samtidigt, at det, der først og fremmest var ærindet, var en samtale om brugen af naturen og lokalsamfundet og de muligheder og begrænsninger, som man som borger forbandt med det. I forhold til denne indledende og lidt svævende præsentation, var det en overraskelse, at så mange faktisk fandt temaet vedkommende. I flere tilfælde bød folk ind med meninger og holdninger allerede i telefonen, og på den måde fik mange af de "rigtige" interviews en form for telefonisk forløber.

Sneboldsmetoden

Efter de første indledende interviews fulgte den videre anvendelse af det, som indenfor etnografien også er blevet kaldt for 'sneboldsmetoden' eller 'snowball-sampling' [Johnson, 1990]. Denne metode er baseret på begrebet om 'socialt netværk', defineret som "et net af sociale relationer etableret gennem individernes hverdagsliv" [ibid.]. Sådanne netværk består både af tætte og mere løse forbindelser, og alt afhængigt af hensigten med undersøgelsen er det vigtigt at være opmærksom på de første kontaktpersoners placering i den pågældende samfundskontekst. Det er vigtigt at gøre sig klart, hvad det er for nogle netværk – eller "snebolde", som de første kontakter fører med sig, og hvis målet ikke er at opnå indsigt i en bestemt social gruppes livsverden, er det selvfølgeligt vigtigt, at de indledende kontakter heller ikke repræsenterer en sådan ensidighed.

I det konkrete tilfælde blev de "nye" interviewpersoner, som jeg havde fået kontakt til via mine forbindelser til personer inden for deltagelsesprocessens rammer, bedt om hjælp i forhold til etableringen af kontakt til andre, idet egenskaber som feks. erhverv, alder, køn, tilflytter/indfødt, etc. blev præciseret. Ofte var de første kontaktpersoner meget behjælpelige til at lede videre til alt lige fra venner, naboer, kollegaer eller personer, som de kendte mere perifert af navn, profession eller holdning. Efterhånden opbyggedes dermed et netværk på øen, som yderligere blev udbygget gennem mere tilfældige bekendtskaber, som opstod gennem selve bevægelsen rundt på øen – enten i forbindelse med *selve* interviewsituationen, hvor der opstod uventede men heldige sammentræf med personer, der var med til at belyse væsentlige sider af problemstillingen, eller som nysgerrig rejsende i en fremmed lokalitet. I forhold til det sidste opstod muligheden for, over to sommersæssoner, at feriere på øen i egenskaben som 'huspasser', med alt hvad

dette førte med sig af midlertidige naboskaber og mulighed for en mere fri bevægelse på øen som turist. Således indgår i det samlede empiriske materiale også som en vigtig bestandel den mere ustrukturerede dataindsamling i form af mere spontant opnåede samtalesituationer, som ikke tog form af et egentligt interview, og måske aldrig blev nedfældet på papir, men som alligevel spiller en væsentlig rolle i dataindsamlingen, fordi de simpelthen udgør væsentlige dele af min erfaring.

Samlet indebærer den anvendte rekrutteringsmetode risikoen for cirkelslutninger, og i foreliggende materiale vil sådanne cirkulære mønstre også muligvis kunne findes. Som det vil fremgå senere i kapitlet er det f.eks. eventuelt dette, som lader sig afspejle i den kendsgerning, at der i det samlede empiriske materiale er visse grupper, som enten mangler eller er tydeligt underrepræsenteret. En hvilken som helst udvælgelse rummer imidlertid en risiko, og spørgsmålet er, om denne risiko havde været mindre havde afsættet været en henvendelse på kommunen. Desuden lå bestræbelsen i forhold til udvælgelsen af interviewpersoner ikke på repræsentationen af forskellige typer, eller at sige noget generelt om hverken mønboernes eller danskernes landskabsrelationer i statistisk forstand. Det, som ansås, som værende interessant, var ikke *kun* at tale med tilflyttere, indfødte, landmænd, fiskere, kunsthåndværkere, kvinder, mænd, unge eller gamle etc., eller at dyrke netværk baseret på tætte personlige relationer. Interessen lå snarere i at få repræsenteret hele denne diversitet i materialet og dermed sikre så stor forskellighed i personlig baggrund og hverdagsliv som muligt. Således var det hensigten at komme et spadestik dybere i forhold til at forstå nogle af de meningssammenhænge, nuancer, dilemmaer og modsætningsforhold, som præger menneskers selvoplevede muligheder og barrierer i forhold til landskabsanvendelsen – og herunder de muligheder og barrierer, som knyttede sig til deltagelsen i det offentlige rum, som skulle være dagsordenssættende for samme, og dette var et sigte, som jeg vurderede nødvendiggjorde en anden form for rekrutteringstilgang. I forhold til denne hensigt, og herunder også ønsket om at nå bag om processen, fremstod ud over sneboldsmetoden som rekrutteringsstrategi, særligt det åbne kvalitative forskningsinterview som en indlysende forskningsmetode.

Forskningsinterviewet

Det klassiske kvalitative forskningsinterview afviger fra forskningssamtalen derved, at det med sin mere strukturerede form og procedure er mere formalistisk og instrumentel end forskningssamtalen, som i højere grad er en mere hverdagsagtig kommunikationsform. Kvale definerer f.eks. det kvalitative forskningsinterview som "et interview, hvis formål er at indhente beskrivelser af den interviewedes livsverden med henblik på kvalitativ tolkning af meningen i de beskrevne fænomener" [Kvale 1987: 163]. Vægten ligger altså på dataindsamling med henblik på efterfølgende analyse, som er orienteret mod meningstolkning. Interviewets genstand er fænomener i interviewpersonens livsverden, dvs. verden som denne oplever og lever den, og ikke som en "objektiv" (faktuel) virkelighed. Dertil kommer, at forskningsinterviewet ikke er snævert person-orienteret. Det drejer sig ikke om personen, men om personens verden, en verden som forskeren igennem interviewet på den ene side bliver en del af, og på den anden side kommer til at dele med interviewpersonen [Christensen 1994: 13]. Med dette afsæt tager det kvalitative forskningsinterview afsæt i den fænomenologiske videnskabstradition, hvis centrale pointe er, at menneskers adfærd siger noget om den måde, de fortolker den på [Kristiansen & Krogstrup 1999: 16]. Virkeligheden er et produkt af en

menneskelig fortolkningsproces – en rationalitet eller *common-sense viden*, som er iboende i livsverdenen som meningsproducerende kategori [Schutz 1975 i Kristiansen & Krogstrup 1999: 16]. En væsentlig opgave for forskningsinterviewet er dermed at indkredse forståelsen – dvs. hvordan andre mennesker forstår verden, og hvordan denne forståelse sætter sig igennem i den konkrete adfærd [ibid.].

Når valget faldt på brugen af forskningsinterviewet som hovedindgangen til at indkredse borgernes landskabsopfattelser og forhold til deltagelsesspørgsmålet med, skyldtes det overvejende to ting. Dels skyldtes det en grundlæggende erkendelse af min egen uvidenhed i forhold til viden om, hvad der i forhold til borgernes fravalg af deltagelse, egentligt var på spil. Ud over at være opmærksom på problemstillingen omkring borgernes ikke-deltagelse og en fornemmelse af, at det ville være givtigt at bevæge fokus bort fra de formelle deltagelsesarrangementer, stod det ikke helt klart, hvad der helt præcist *var* undersøgelsens genstandsfelt. Tematiseringen var langt fra en færdig formulering, som stod klar til at blive undersøgt, men snarere en tematisering, som forhåbentligt ville vokse frem i en vekselvirkning mellem empiriske erfaringer ude i landskabet og en mere teoretisk-begrebsmæssige refleksion over samme. Med dette som afsæt eksisterede således også en tiltro til empiriens egen udsagnskraft – og herunder at problemstillingen ville blive tydeligere igennem deltagelsen og samtalerne med folk, og med afsæt i denne erkendelse faldt forskningsinterviewet godt i spænd med etnografiens eksplorative metode.

Det semi-strukturerede forskningsinterview

Som en særlig interviewtilgang forekom det løst eller 'semi-strukturerede' forskningsinterview at være en indlysende metode i forhold til ønsket om at opnå forståelse omkring aktørernes landskabsbilleder. Det løst strukturerede interview står i modsætning til det 'lukkede interview', som er ekstensivt, standardiseret og struktureret i sin opbygning. Det betyder, at de enkelte interviews er indbyrdes sammenlignelige på en fast række variable og spørgsmål [Christensen 1994: 2] – en sammenlignelighed, som ikke på samme måde lader sig genfinde i en mere løs interviewstruktur. Til gengæld er en fordel ved at anvende semi-strukturerede interviews netop, at man kan møde interviewpersonen med en åbenhed overfor deres holdninger og tanker om emnet [Kvale 1987]. Der lægges op til en samtale åben for drejninger og fordybelse, og således ligger der i det semistrukturerede interview en eksplorativ tilgang til arbejdet med at besvare problemformuleringen, idet man som forsker lader empirien være delvis styrende for valg af teori og tilpasning af problemformuleringen. Således har det semistrukturerede interview mange træk til fælles med en almindelig samtale. Forskeren interviewer måske nok personen, men det er i en form, hvor forskeren på en ikke-autoritær facon introducerer forskellige spørgsmål, som fra forskellige vinkler kan indkredse interviewpersonens kulturelle viden [Kristiansen & Krogstrup 2002: 156]. I det kvalitative løst strukturerede forskningsinterview er det *kvaliteten* og ikke *kvantiteten*, der er i højsædet. Det handler om at få *fyldige* udsagn om meninger, ideer og erfaringer fra et begrænset antal mennesker og derudfra udlede mere generelle og overordnede sammenhænge [ibid.]. En sådan tilgang var afgørende for mig ud fra den betragtning, at det handlede om at udforske en tematisering, som var afhængig af interviewpersonens meningsfortolkning, og som jeg ikke kunne forudsige på forhånd.

Inspirationen fra aktionsforskningen

Selve min tilgang til interviewformen afveg imidlertid også i nogle henseender fra den form, som Kvale i

ovennævnte citat, lægger op til, idet han, den semi-strukturerede tilgang til trods, utvetydigt beskriver relationen mellem interviewer og interviewperson som et spørgsmål om forskerens "indhentning" af beskrivelser fra den interviewedes livsverden [Kvale 1987: 163]. En af de væsentligste erkendelser fra mødet med den kritisk teoretiske aktionsforskning og indtagelsen af de øvrige forskerroller havde for mit vedkommende netop været det udfordrende og berigende i overskridelsen af den objektiverende forskerautoritet, hvor den akademiske forsker traditionelt ser sig selv som den *eneste* forsker i forskningsprocessen. En anden væsentlig erkendelse fra det hidtidige empiriske forløb havde været de ofte gemte potentialer, som kan begynde at spire frem, når de tilbydes et utopisk mulighedsrum at træde frem i. Fra et aktionsforskningsperspektiv betragtet er der således også klare grænser for den deltagelse, som f.eks. det klassiske feltarbejde lægger op til, fordi dette aldrig rigtig overskrider den objektiverende forskerautoritet. Selvom forskeren, gennem interviews og deltagerobservation, lærer folks relevanskriterier at kende, udvikler vidtrækkende kompetencer i forhold hverdagslivets praksisformer samt en fælles og delt forståelse med udvalgte nøgleinformanter, så indeholder den deltagerobserverende forskerrolle ikke et egentligt forandringsmoment ud over den rolle, som forskeren (måske) vælger at påtage sig som sine informanters advokat og talerør. Meget humanistisk og samfundsvidenskabelig forskning, indeholder dermed heller ikke det mulighedsrum, som ligger implicit i den utopiske orientering. I stedet ligger vægten på en detailleret udfoldelse af hverdagslivets kognitive meningsindhold, som lige så ofte præges af et ønske om at forstå hverdagslivets selvoplevede barrierer og begrænsninger.

Ud fra et aktionsforskningsperspektiv kan der sættes spørgsmålstegn ved en sådan forskningstilgangs berettigelse, så fremt interaktionen mellem forskeren og de mennesker, der bliver (ud)forsket, ikke indebærer en forandringsorientering i forhold til ændringen af de livsvilkår, som af den ene eller anden grund opfattes som problematiske. Og dette er netop heller ikke, hvad den klassiske interviewsituation lægger op til, fordi interviewmetodens mulighed for at komme under en traditionel overfladeforståelse af centrale fænomener i personers livsverden ikke i sig selv er hverken progressiv eller frigørende [Kvale 1990: 239]. Selv i de tilfælde, hvor interviewbaseret forskning er præget af et emancipatorisk erkendelsesmæssigt sigte om at ville formidle den kritiske indsigt tilbage til de pågældende befolkningsgrupper, så står anvendelsen af forskningsinterviewet stadig tilbage med et uforløst mellemværende mellem forsker og forskningsobjekt. Det *er* stadig forskeren, der sætter forskningsagendaen, og det *er* stadig forskeren, der forlader interviewsituationen med 'indhøstet' information i bagagen.

I forhold til den interviewtilgang, som jeg kom til at arbejde ud fra, vil jeg ikke påstå, at jeg selv har undgået en sådan objektivering. Ikke desto mindre er det blevet forsøgt at fastholde elementer fra den utopiske tænkning i forskningsinterviewet. Dels fordi interessen som nævnt har været at lede efter andet og mere end de begrænsninger og barrierer, som præger så meget anden samfundsvidenskabelig forskning. I foreliggende tilgang har interessen i lige så høj grad været at lede efter de åbninger, som måtte ligge i forhold til aktørernes egne måder at skitsere nye måder at forvalte landskabet på. Dels har der som en del af overvejelserne eksisteret et ønske om at begrænse den assymetriske magtdialog, hvor det alene er intervieweren, som sætter forskningsagendaen og har monopol på fortolkningen i interviewsituationen. I denne tilgang er inspirationen blandt andet kommet fra den metodemæssige problematisering af forskningsinterviewet, som selv samme Steinar Kvale for blot få år tilbage var en del af.

Det agonistiske forskningsinterview

Som alternativ til risikoen både for magtmæssige assymetrier og den passive subjektposition plæderer Kvale i sine nyere metodebeskrivelser for at tage udgangspunkt i en *agonistisk* opfattelse af interviewsituationen som en kampsituation. Dette med afsæt i den forståelse, at det at tale er at kæmpe, hvormed interviewet følgende kan ses som en kamp mellem modstridende interesser. Idet forskningsinterviewet føres i retning af den platoniske dialog, kan dette udfoldes som en form for gensidighed, hvor begge parter stiller spørgsmål og svarer med en kritisk forholden sig til, hvad den anden siger, og hvor forskeren dermed også bringer sig selv mere på banen [Kvale 2001; Tanggaard 2003]. I denne dialog indgår dermed også forsøget på at give interviewpersonerne de maksimale muligheder for at reagere på og protestere overfor forskerens forudindfattede holdninger og spørgsmål og til at rejse spørgsmål i egne termer [Kvale 2001 og 2002 i Tanggaard 2003].

Således er Kvale i forhold til denne interviewform inspireret af nogle af de elementer, som ligger i den psykoanalytiske interviewform – herunder en udfordrende og konfronterende spørgemåde, som i sin form vender tingene lidt på hovedet i den hensigt at lede både interviewveren og interviewpersonen til nye indsigter. I sin inspiration herfra er Kvale opmærksom på de etiske og moralske faldgrubber, som ligger i at overføre det terapeutiske interview til det akademiske forskningsinterview. Det, som han imidlertid mener, at det akademiske forskningsinterview kan lære fra den terapeutiske tilgang, er den åbne interviewform, og herunder det aspekt, at der etableres et frirum for ellers uudtalte drømme og fantasier [Kvale 2003] Denne tilgang til forskningsinterviewet er mao. opmærksom på objektivitetsbegrebets dobbelsidighed og indbyggede mulighed for at lade interviewpersonen være dagsordenssættende i interviewsituationen. På engelsk kan objektivitet betyde "to allow the object to object", og dette taget til efterretning i interviewsituationen indebærer det en anderledes rollefordeling. Med interviewpersonens mulighed for også at præge forskningsagendaen kommer forskeren til at indgå som aktiv deltager i samspil med interviewpersonen, med alt hvad dette indebærer af gensidige udfordringer, og hvor interviewet følgelig ses som et produkt af både interviewer og interviewpersonens handlinger i tid og rum [Fontana & Frey 2000 i Tanggaard 2003].

Interviewet som fælles undersøgelse

I den foreliggende tilgang til forskningsinterviewet har jeg været inspireret af en mere gensidig tilgang til interviewsituationen. I modsætning til Kvale ser jeg imidlertid ikke interviewsamtalen som en kampsituation om modstridende interesser, men derimod som en situation præget af en *udveksling af forskelligheder*. I den henseende lader interviewformen sig mere beskrive som en form for 'fælles undersøgelse' i overensstemmelse med det, som den britiske aktionsforsker Peter Reason kalder for *'co-operative inquiry'* [Reason 2002; Heron & Reason 2002]. I overensstemmelse med denne forståelse, kan interviewsituationen også betragtes som en form for aktionsforskning, hvor eksisterende erfaringer og holdninger gøres til genstand for en gensidig meningsudveksling. Med hensigten at forsøge at overskride den situation, hvor forsker og interviewperson er indbyrdes uforenelige: og det vil sige, hvor forskeren kun bidrager med den styrende dagsorden for interviewet, og interviewpersonen kun bidrager med de erfaringer og holdninger, som kan gøres til genstand for analyse, er disse eksklusive roller i denne interviewform erstattet af en mere gensidig relation, hvor forsker og interviewperson i højere grad samarbejder som medforskere om at skabe en produktiv synergieffekt.

Med dette afsæt har tilgangen til interviewsituationen ikke været, at magtrelationen i interviewsitua-

tionen skulle fornægtes. Selve interviewsituationens udgangspunkt *har,* uanset forsøget på en mere dialogorienteret samtaleform, været, at det var mig, som forsker, der initierede samtalen, og at rollefordelingen hovedsageligt har været forskeren, der stillede spørgsmålene, og interviewpersonerne, der besvarede dem. I den forstand hverken *er* eller bliver forskningsinterviewet en gensidig og *ligeværdig* relation. Ikke desto mindre har en mere dialogorienteret og *værdig* tilgang til interviewet været tilstræbt i den forstand, at der i interviewformen har været plads og mulighed for en gensidighed, hvor begge parter har kunnet stille spørgsmål, og hvor jeg dermed også har bragt mig selv mere på banen.

Dette (tilstræbte) frirum er overvejende søgt etableret gennem fastholdelsen af den utopiske horisont i interviewsituationen. Med inddragelsen af dette element fra den kritisk-utopiske aktionsforskning har hensigten været at etablere et kommunikativt mulighedsrum for overskridelsen af den realitetsmagt, som måtte forekomme i interviewpersonernes fortolkning af landskabsrelationen. Samtidigt lagde denne orientering også op til en inddragelse af de interviewede aktører som medforskere. Ud over en mere klassisk indspørgen til udfoldelsen af de respektive temaer, som det ud fra den specifikke forskningsinteresse ønskedes at få belyst, indgik således også i interviewstrukturen mere udfordrende og opfordrende spørgsmål, hvor interviewpersonen blev bedt om at forholde sig både kritisk og utopisk til samme. Som et modtræk til f.eks. de problemer og barrierer, som den pågældende person måtte forbinde med sin sociale praksis i landskabet, har et væsentligt element således også været at spørge ind til de mulige ønsker og drømme, som selv samme hverdagspraksis måtte give anledning til. Min fortolkning af samtalen som agonistisk tager i den forståelse afsæt i den utopiske grundorientering i form af en tilstræbt etablering af et kommunikativt mulighedsrum, hvor der også skulle være plads til at italesætte de muligheder og åbninger som måtte eksistere på trods af hverdagens "realistiske" fastlæggelse af det mulige og umulige.

Dermed lå der også indlejret en forforståelse hentet fra aktionsforskningen om i interviewsituationen at udfordre realitetsmagten. Det styrende spørgsmål var i overensstemmelse hermed ikke alene et spørgsmål om, 'hvorfor' man som borger oplevede tingene, som man gjorde, men i lige så høj grad et mere fremadrettet spørgsmål om, 'hvor' man eventuelt så mulighederne, og 'hvordan' man kunne ønske sig, at tingene kunne være anderledes. I den forstand blev der i interviewsituationen lagt op til en form for *'fællesundersøgelse'*, hvor forskerens rolle blandt andet bestod i at opfordre interviewpersonen til at sætte mulige ønsker og forhåbninger i centrum. Efterfølgende blev jeg så også som forsker selv udfordret og sat i spil – enten i det, som den pågældende interviewperson anså som en naiv forskertilgang til verden, eller som medforsker i forhold til udfoldelsen og indkredsningen af de ideer, som udformede sig undervejs i interviewsituationen.

I den forstand er det også muligt at læse forskellige forsker- og subjekt- 'roller' ud af de enkelte interviews. I nogle interviews optræder interviewpersonen mest i rollen af 'informant' [Spradley 1979: 25], som den der entydigt forsyner forskeren med viden om den livsverden, som forskeren ønsker at kende og forstå. I andre interviews optræder interviewpersonen mere i rollen som 'deltager i samtalen' i den forstand, at der i højere grad er tale om en gensidig meningsudveksling mellem interviewer og interviewpersonen. I de fleste interviews indtager den samme interviewperson begge roller, idet rollen som 'samtaledeltager' bliver mest tydelig, idet der spørges ind til interviewpersonens drømme og ønsker til landskabet, fordi intervieweren hermed også selv bringes i spil i en gensidig drøftelse af disse utopiers udformning og realiserbarhed. Hvad en sådan tilgang førte med sig vil blive uddybet efter gennemgangen

af forskningsinterviewets tematisering og design. Når jeg fremover omtaler interviewpersonerne vil jeg konsekvent fastholde begrebet 'interviewperson'. Ikke fordi det er dækkende, men fordi det er mindre kategoriserende end begrebet 'informant' og således også rummer forskellige roller i sig.

Fortællende landskabsvandringer

Udover inspirationen fra aktionsforskningen, var jeg i forhold til interviewformen og ønsket om at få indblik i de muligheder og problemstillinger, som borgerne forbandt med de landskaber, de levede i, yderligere inspireret af metoden 'transect walks' eller 'fortællende landskabsvandringer', sådan som denne metode også er blevet anvendt i participationssammenhæng [Mascarenhas 1990; Mahiri 1998; Chambers 1997]. 'Transect walks' er en metode, der involverer gåture (eller anden form for bevægelse) sammen med udvalgte interviewpersoner langs de ruter eller i de miljøer, som disse personer forbinder med deres hverdagsaktiviteter i landskabet. Datagenereringen sker således gennem en "mobil" deltagerobservation af og interview med den eller de person(er), som man følges med, ud fra den hensigt at kortlægge de problemer og muligheder, som knytter sig til omgivelsernes socio-kulturelle, økonomiske og fysiologiske karakteristikas, sådan som de opleves af de mennesker, som lever heri [ibid.].

I mine metodeovervejelser indgik sådanne 'fortællende landskabsvandringer' som en oplagt metodetilgang ud fra den overvejelse, at det herigennem ville være muligt at få et anderledes indblik i de landskabsrelationer, inklusivt de drømme og ønsker, som disse forbandt med den hverdagsmæssige brug af landskabet. Metoden fremstod her som en måde at operationalisere feltarbejdsmetoden på, idet forestillingen var at begive sig ud i landskabet sammen med de pågældende personer og således opleve det gennem deres øjne. Desuden, blev det vurderet, indeholdt metoden dels et kropsligt element, som, var det min erfaring fra tidligere undersøgelser, i sig selv var erfaringsgenererende. Dels spillede metoden i den henseende også godt sammen med den teoretiske inspiration fra tænkere som Lefebvre og Certeau. Således kan det hævdes, at der i begge disses måder at begrebsliggøre landsskabsrelationen på netop ligger en implicit opfordring til at nærme sig sådanne ved selv som forsker at følge de oplevelser og erfaringer, der knytter sig til landskabet, på aller nærmeste hold. Med afsæt i inspirationen fra Lefebvres rum-begreb og beskrivelse af kroppen som et 'mobilt rumligt felt', forelå her muligheden for at følge og observere selve tilegnelsen af rum, og samtidigt blev det muligt at få øje på mulige taktikker. Samtidigt lå der i metoden netop et interaktivt element, som forekom sympatisk, idet det også ville være de pågældende interviewpersoner, og ikke forskeren alene, som dermed ville være dagsordenssættende i forhold til bestemmelsen af geografisk destination, og de emner, som blev bragt på bane undervejs.

I forhold til de konkrete interviewpersoner skulle det da også i praksis vise sig, at denne tilgang var i god tråd med den måde, som interviewpersonerne selv foretrak at tale om landskabet på. Helt konkret skete der i flere tilfælde det, at interviewpersonen selv tog initiativ til at komme ud i de landskaber, som samtalen handlede om, fordi det ganske enkelt gav mere mening for vedkommende at beskrive og udpege relevante problemstillinger, når han/hun befandt sig der. Sådanne ture ud i landskabet fandt sted på forskellige tidspunkter i interviewet. Enten stod interviewpersonen mere eller mindre parat med overtøj på, idet jeg ankom, hvormed interviewet startede med en gå- eller køretur. Eller også fandt disse sted som en form for afrunding på interviewet, hvor der hos en del havde ophobet sig et ønske at udpege, hvad det egentligt var for nogle landskaber, som vi havde brugt så lang tid til at tale om. Sådanne landskabsture var tilfældet

i de fleste af de interviews, der blev foretaget, og samlet kom store dele af interviewene dermed også til at foregå under åben himmel. Nogle af de mest indsigtsgivende samtaler er således også foregået på bagsmækken af en terrængående off-roader, på en halmballe sammen med den lokale landmand, i et fiskerskur nede på havnen, på en bakketop med udsigt ud over vandet - og naboens svinefarm, i en velordnet rosenhave, på en bænk ved søen eller på markvandring langs plovfuren eller af stier langs klinten eller i nabogodsets skove. Disse samtaler er nedskrevede i notatform som en række feltnotater, hvor jeg efterfølgende forsøgte at referere så direkte som muligt til de forskellige hændelser og beskrivelser, som jeg havde været vidne til i løbet af turen.

Generelt var erfaringen fra sådanne ture også, at der faktisk viste sig at ske noget med folks hukommelse, når de befandt sig ude i de landskaber, de beskrev. Detalje-rigdommen forøgedes markant, og samtalen tog nye og uventede drejninger, når det blev muligt at udpege, føle, lugte og se de omgivelser, som samtalen handlede om. Med reference tilbage til teoriafsnittet kan man dermed sige, at samtalen gennem turene i landskabet, reelt udstyredes med en kropslig dimension, som altså også virkede berigende for hukommelsen og dermed også for det, der blev talt om. Således var situationen også den, at de pågældende interviewpersoner ofte brød ud af rollen som den ærbødige informant, og tog egne initiativer både i forhold til bestemmelsen af særlige vinkler på problemstillingen. Som en form for efterrationalisering herpå havde disse initiativer måske også noget at gøre med fornemmelsen af, at der i interviewsituationen var plads hertil. Kombinationen af den pågældende interviewform og de fysisk rammer, som interviewet fandt sted indenfor, betød muligvis, at interviewpersonerne fornemmelse, at de var medbestemmende på interviewets dagsorden, ikke mindst også understreget af den kendsgerning, at det i bogstaveligste forstand var dem, som var i stand til at finde og vise vej i landskabet, mens jeg måtte indtage en mere uvidende position. Samtidigt, og parallelt med denne åbenhed, holdt jeg imidlertid også fast i en vis struktur, således at der var en række temaer, som skulle drøftes og gennemgås undervejs.

Forskningsinterviewets tematisering og design

Selve udgangspunktet for de første interviews var en række meget brede fortællingsopfordrende spørgsmål, som senere dannede afsæt for en mere struktureret, men stadig meget åben og fortællingsopfordrende interviewform. I arbejdet med at indkredse borgernes landskabsrelationer kom de indledende interviews til at danne afsæt for en interviewguide indeholdende en oversigt over de temaer og spørgsmål, som ønskedes belyst. Denne interviewguide var dog stadig kun vejledende. Den skulle sikre mod at miste orienteringen, og give mulighed for at genopfriske temaer undervejs i interviewsituationen. I de tilfælde, hvor interviewpersonen ledte samtalen ind på andre og nye tilsyneladende relevante områder, var der som nævnt åbenhed for det.

På den anden side var denne åbenhed, som tidligere beskrevet, ikke ensbetydende med en erkendelsesteoretisk neutralitet. Indkredsningen af aktørernes landskabsrelationer var også inspireret af rækken af kritisk teoretiske tænkere, og dette udgangspunkt betød også forbehold overfor f.eks. det at se landskabsbegrebet som et synonym for naturbegrebet og herunder den ofte naturvidenskabeligt fremførte opfattelse af landskabet som det modsatte af det sociale – dvs. som det sociales omgivelser og i sin rene form uafhængigt

af mennesker. I modsætning hertil var det formodningen, at både den konkrete fysiske brug af, samtalen om og de erfaringer og følelser, der relaterede sig til landskabet i en social og kulturelt skabt verden ville være et grundlæggende fundament for forståelsen og oplevelsen af landskabet. Det, der derfor med dette afsæt var interessant at fokusere på, var aktørernes hele *sociale praksis i* landskabet forstået som en på én gang fysisk og subjektivitetsskabende relation mellem menneske og landskab. Ud fra en sådan forståelse var interviewpersonernes landskabspraksis både kropslig, gennem at mennesket erhverver sig færdigheder i brugen af landskabet, og mental, gennem at mennesket ud fra brugen af og væren i landskabet udvikler en forståelse af landskabets betydning. I forhold til denne tilgang skulle særligt det *stedlige* og herunder også det *identitetsmæssige tilhørsforhold* til landskabet vise sig at vokse ud af de første indledende interviews som en særligt empirisk kategori. Og dette understregede, at det *var* nødvendigt at tilnærme sig landskabet som en bredere *rumlig* størrelse end forholdet til naturen i snæver forstand.

Interviewstruktur

Samlet minder det landskabsbegreb, som der blev spurgt ind til, dermed meget om begrebet 'lokalsamfund'. Det var ikke et begreb, som alene betegnede den grønne natur, men derimod alle de *uderum*, som mennesker færdes i til hverdag. Parallelt til fremtidsværkstederne blev der dermed i interviewsituationen holdt fast i de to begreber *'natur og lokalsamfund'*, således at det var den begrebskombination, som der spurgtes ind til frem for at spørge ind til landskabet. Dels fordi det skulle undgås, at landskabet blev forvekslet med naturen, og dels fordi naturen og lokalsamfundet som empiriske kategorier, dækkede over det genstandsfelt, som interviewpersonerne skulle forholde sig til. Med afsæt i dette uortodokse landskabsbegreb skulle fokus ligge på, hvordan mennesker brugte og dermed skabte deres landskaber i deres landskabspraksis, og hvilken betydning, som disse landskabskonstruktioner havde for den deltagelse, som rakte ud over det private og i stedet orienterede sig mod landskabet som et fælles anliggende. I nedenstående beskrivelse af den anvendte interviewstruktur, er det forsøgt præciseret hvordan en sådan orientering forsøgtes indarbejdet i interviewformen. Her vil det også fremgå, hvordan deltagerobservation ude i landskabet kom til at indgå som en del af denne interviewstruktur. Sammen med en indledende og en afrundende fase består denne interviewstruktur af fire overordnede temaer, som i den aktuelle interviewsituation ikke optrådte så stringente, som den følgende beskrivelse kunne give indtryk af. Reelt vævede de sig ind og ud af hinanden, ligesom der også hele tiden eksisterede en åbenhed overfor de nye drejninger som samtalen måtte tage undervejs. Ikke desto mindre blev det forsøgt at holde fast i de forskellige temaer, lige som det sidste tema blev forsøgt fastholdt netop *som* det sidste ud fra den betragtning ikke at lade spørgsmålet om holdningen eller manglen på samme til en kommende nationalpark være præ-determinerende for beskrivelsen af den øvrige landskabspraksis:

- *Naturen og lokalsamfundet som rammen for handling og identitet:*
  Indledningsvist spurgtes bredt ind til de måder, hvormed naturen og lokalsamfundet både materielt, rutinemæssigt, historisk og identitetsmæssigt indgik i interviewpersonens hverdagsliv. Denne del af interviewet handlede således dels om at få indsigt i de måder, hvormed vedkommende faktisk brugte de fysisk-geografiske omgivelser; hvor de færdedes; hvilke aktiviteter som denne færden var forbundet med; og hvordan denne anvendelse i øvrigt hang sammen med hverdagslivets praktiske

og rutinemæssige organisering - herunder forvaltningen af tid og rum. Det blev understreget, at det var relationen til *omgivelserne*, forstået som både naturen og lokalsamfundet som *uderum*, som var genstandsfeltet, og at disse omgivelser i den forstand kunne være alt lige fra haven, havnen og bygaden, til skoven, klinten og de grønne bakker. For at have noget at tale ud fra, var medbragt et kort over Møn, som interviewpersonen blev bedt om at beskrive sin praksis og færden udfra. Som en yderligere dimension på denne praksis blev der også spurgt ind til den mere historiske, herunder også livshistoriske, erfaringsmæssige og sociale betydning, som vedkommende forbandt med landskabet og herunder bestemte steder eller blot omgivelserne i al almindelighed. Således indgik bla. den betydning, som barndomserindringer spillede for den nuværende landskabsrelation og den betydning som vedkommendes eget livsforløb have haft for den nuværende tilknytning til naturen og lokalsamfundet – herunder for valget af bosted på Møn og naturens og lokalsamfundets betydning for 'det gode liv'.

- *Kritik af naturen og lokalsamfundet*
  I de aller fleste fleste tilfælde havde interviewpersonerne i forbindelse med den indledende brede brugs- og betydningsorienterede vinkel på naturen og lokalsamfundet berørt ting, som de var utilfredse med i forhold til landskabsanvendelsen. I så tilfælde fulgtes op herpå. I andre tilfælde var det indledende meget brede spørgsmål om samme nok til at generere en lang række kritikpunkter, og der blev kun sjældent brug for at anvende hjælpespørgsmål (se spørgeguide i Appendix A). Efter at have givet interviewpersonerne mulighed for at forholde sig bredt til problemstillingen stilledes en række mere detaillerede spørgsmål – både i forhold til nogle af de kritikpunkter, som var kommet frem, og i forhold til temaer, som evt. ikke var blevet berørt. Sådanne temaer var ikke mindst personernes eget initiativ i forhold til at lave om på noget af det, som de var utilfredse med; selve evnen til at gå sammen og løse eventuelle problemer i fællesskab; fornemmelsen af myndighed og ansvar i forhold til at få løst disse problemer; og sidst men ikke mindst den selvoplevede vigtighed i at deltage i de offentlige rum, hvor beslutninger vedrørende naturens og lokalsamfundets fremtidige forvaltning blev truffet.

- *Naturen og lokalsamfundet som mulighedsrum*
  Det tredje tema indebar en mere utopisk orienteret vinkel, hvor der blev spurgt ind til de drømme og ønsker, som interviewpersonerne havde til de uderum, som de konkret færdedes i. Afsættet for dette spørgsmål var at åbne op overfor en anderledes refleksion end den, som måtte springe ud af interviewpersonernes øvrige erfaringer. I de beskrivelser, som derefter fulgte, indgik forskeren som samtalepartner ved at spørge ind til en yderligere detaillering af de ideer, der blev formuleret og ved at byde ind med egne erfaringer i forhold til en drøftelse af realiseringen af samme. Ofte viste de ønsker, som blev formuleret, sig at minde om de ønsker, som var blevet formuleret på fremtidsværkstederne, og dermed eksisterede der også en viden omkring disse ønskers mulige realiseringsformer, som det var muligt at bringe ind i interviewsituationen. De samtaler, der hermed udviklede sig, indeholdt dermed også et gensidigt element, fordi intervieweren selv blev bragt på banen. Interviewpersonen blev opfordret til at beskrive sine ønsker til landskabet og derunder til at tænke utopisk, men udfor-

dringen gik også den anden vej når det kom til vurderingen af de pågældende ønskers realiserbarhed. I den forstand blev forskerrollen at være kritisk samtalepartner, og i sådanne situationer blev det umuligt at sætte egen forståelse og baggrund i parentes.

- *Nationalparken – aktualitet, nærværd og deltagelse versus ikke-deltagelse*
  I interviewets sidste tema blev interviewpersonens landskabsrelationer forsøgt relateret til den konkrete pilotprojektproces. I dette sidste tema samledes trådene fra de foregående, idet der blev taget udgangspunkt i de ideer og visioner, som interviewpersonerne havde til udviklingen af naturen og lokalsamfundet med et fokus på den betydning, som de mente, at en kommende nationalpark kunne have for mulighederne og begrænsningerne for en sådan udvikling. Her spurgtes endvidere ind til oplevelsen af deltagelsesprocessen, herunder arbejdsgrupperne og fremtidsværkstederne, som en potentiel mulighed for realiseringen af de skitserede drømme til landskabet; herunder hvordan vedk. overordnet havde oplevet udpegningen af Møn som en potentiel nationalpark; hvordan vedkommende havde oplevet, at tingene var blevet kommunikeret ud i lokalsamfundet; hvordan man havde fortolket opfordringen om at deltage; og hvorfor man evt. havde fravalgt at deltage i de pågældende deltagelsesprocesser. I forhold til de interviewpersoner, som faktisk *havde* deltaget i de pågældende deltagelsesprocesser, blev der i denne fase lagt vægt på en indkredsning af de erfaringer, som de havde med herfra. Det var som nævnt meget bevidst, at nationalpark- og deltagelsestemaet blev lagt ind til sidst i interviewet. Dels var det ikke ønsket at fremprovokere den oplevelse hos interviewpersonerne, at det eneste ærinde med interviewet var at finde ud af, hvorfor vedkommende ikke havde deltaget i de pågældende deltagelsesprocesser – herunder også risikoen for at fremstå som systemets talskvinde, som skal undersøge de ikke-tilpassede borgere. Dels *var* undersøgelsens problemstilling også meget bredere, idet den som nævnt snarere omhandlede den potentielle kløft mellem befolkningens landskabsbilleder og den systeminitierede landskabsplanlægning, som borgerne via deres ikke-deltagelse havde fravalgt at beskæftige sig med.

Det samlede interviewmateriale

I alt blev der med afsæt i ønsket om at indkredse borgernes landskabsrelationer foretaget 44 kvalitative interviews med mønboere med meget forskellige baggrunde og hverdagsliv. At antallet blev så forholdsvist stort havde noget at gøre med undersøgelsens eksplorative afsæt. I udgangspunkt var det umuligt at definere, hvor mange personer, det var tilstrækkeligt at opsøge. Til gengæld opstod der undervejs i interviewforløbet en form for 'mæthed' [Lincoln & Guba 1985] i forhold til fornemmelsen af, at indlemmelsen af nye interviewpersoner ikke ville bidrage med helt nye eller anderledes temaer i forhold til det hidtil undersøgte. Således kan det, som også indenfor etnografien er blevet betegnet som 'mæthedspunktet' beskrives som en form for rettesnor for indsamlingen af og beskrivelsen af data i dybden, og denne mæthed opstod i dette konkrete tilfælde først omkring de 44 interviews.

Blandt de 44 interviews indgår både personer, som har stået inden for og uden for pilotprojektets deltagelsesproces - herunder også "frafaldne" personer, som på den ene eller den anden måde har været

en del af processen, men er faldet fra igen. Hovedparten af interviewpersonerne *har* stået helt uden for deltagelsesprocessen, men der er også eksempler på personer, som har været med – enten kortvarigt eller gennem en længere periode.

At dette er tilfældet, skyldes dels den vurdering, at bevæggrunde for at melde sig ud igen, var interessante, når de sammenholdtes med den skepsis, som samtidigt er så rigeligt repræsenteret i det samlede empiriske materiale. Derudover ligger min interesse i forhold til belysningen af "ikke-deltagelsen" som nævnt ikke alene i forhold til beslutningen om at deltage eller ej. Sådanne bevæggrunde er mangfoldige og også afhængige af en række tilfældige konstellationer – f.eks. kendskab til andre deltagere, tilskyndelse fra andre, vrede eller trods etc. Interessen ligger derfor i lige så høj grad i forhold til (med afsæt i konstateringen af ikke-deltagelsens massivitet) at træde et skridt tilbage fra deltagelses-problematikken og finde ud af, hvordan borgerne faktisk omgås og tænker om "landskabet". Med dette afsæt og hensigten at danne mig en mere differentieret forståelse af borgernes orienteringer – herunder deres skepsis mod deltagelsen, men i lige så høj grad også de muligheder i retning af en mere grundligæggende forståelse af landskabet som et fælles anliggende, som måtte ligge heri, forekom det ikke at være afgørende, om borgerne havde deltaget eller ej.

De fleste af disse interviews blev foretaget som enkeltinterviews, men der er også eksempler på interviews, hvor ægtefællen koblede sig på samtalen undervejs. I de tilfælde, hvor der blev afholdt sådanne mindre gruppeinterviews, var der tale om personer, hvis landskabsanvendelse var så indbyrdes forbundet, at de supplerede hinanden i samtalen. Ud over disse interviews og de gruppeinterviews, som blev etableret som opfølgning på forskellige fremtidsværkstedsforløb (det vendes der tilbage til), var en overordnet oplevelse imidlertid også, at landskabstemaet var et følsomt tema, og at mange ikke ønskede at diskutere det i en større gruppebaseret sammenhæng. Efterhånden som netværket på øen voksede, *blev* gruppebaserede interviews bragt på banen som en mulighed for det fortsatte arbejde. Tilbagemeldingen fra flere interviewpersoner var imidlertid, at de ikke havde lyst til at udtale sig om de ting, de gjorde og mente, i en sådan kontekst. Dertil var de temaer, som de forbandt med den sociale praksis i landskabet, for følsomme, og det i sig selv understregede netop, at landskabsrelationen var alt andet end magtneutral.

I overensstemmelse med denne reaktion var der også nogle af de adspurgte personer, som takkede nej til at lade sig interviewe. Begrundelsen herfor var i nogle tilfælde den direkte udmelding, at de vurderede deres deltagelse i en sådan undersøgelse som værende for risikabel i forhold til deres personlige interesser af social og økonomisk art. For eksempel blev den begrundelse flere gange givet af mindre selvstændigt erhvervsdrivende, at dette kunne få konsekvenser for deres indtægtsgrundlag. Andre var bekymrede for deres personlige sociale relationer og for de barrierer, som deltagelsen kunne få for deres fremtidige rekreative brug af landskabet. Sådanne begrundelser for fravalg af deltagelse i min undersøgelse skulle vise sig også at være en indsigt, der gik igen i forhold til fravalg af deltagelse i større politiske borgerdeltagelsesarrangementer. Det vendes der tilbage til i analysen.

Opfølgende interviews

I forhold til valget af interview-tilgang, var udgangspunktet ikke oprindeligt at ville lave en dybdegående analyse af en række enkelte personinterviews. Hensigten var snarere, at en forholdsvis stor mængde forskellige 'stemmer' skulle danne afsæt for en tværgående analyse af de til landskabsanvendelsen og del-

tagelsen relaterede temaer. Således indgik foretagelsen af gen-interviews heller ikke som en bestanddel i det indledende overordnede undersøgelsesdesign. Alligevel blev dette tilfældet, i takt med at processen skred frem - dels fordi der her viste sig temaer, som efter første interview forekom at være centrale for forståelsen af problemstillingen, men samtidigt forekom at være blevet for dårligt belyst. Dels fordi valget af den empiriske fremstillingsform faldt på præsentationen af 10 landskabsfortællinger, som alt andet lige forudsatte et rimeligt detailleret indblik i interviewpersonernes livssammenhæng. Derfor er, seks ud af de ialt interviews, som disse fortællinger tager udgangspunkt i, baseret på geninterviews, og indimellem også på telefonsamtaler, der hvor behovet for oplysninger eller bekræftelse af det skrevne opstod. At ikke alle de pågældende interviewpersoner blev interviewet anden gang, skyldes enten fraflytning, manglende ønske herom eller den vurdering, at det pågældende interview var så fyldigt, at en opfølgning var overflødig.

Samlet set forløb disse interviews over en årrække, hvor den første – største og mest kontinuerlige interview-række fandt sted løbende gennem 2004. Disse interviews blev der fulgt op på i løbet af 2005 og 2006, og derudover blev der også foretaget nogle få opfølgninger i løbet af 2008 og 2009. Parrallelt med disse opfølgninger foretoges også en række nye interviews, fordi nye kontakter opstod i takt med mit opfølgende arbejde. Samlet set har interviewperioden således strukket sig over en længere periode og med et ind imellem betydeligt tidsinterval mellem første og andet interview. Årsagen til dette tidsspænd skyldes særligt personlige omstændigheder med længerevarende sygdom og to barselsforløb undervejs, og følgelig har jeg været væk fra felten nogle gange. Hvad dette har betydet for forskningens resultater og validitet, vender jeg tilbage til i slutningen af kapitlet.

Interviews med særlige målgrupper

Ud over de 44 interviews foretaget med borgere ude i landskabet vil der i analysen også i et mindre omfang blive trukket på et interviewmateriale, som er genereret i anden kontekst og med andre målgrupper, men hvor temaet er det samme. En af disse målgrupper er børn – eller unge, som de måske ville betegne sig selv, og i det samlede interviewmateriale indgår også de syv gruppeinterviews, som blev foretaget med nogle af de elever, som deltog i omtalte skoleprojekt på Stege Skole i efteråret 2004. Undervejs og i slutningen af dette projekt blev der foretaget interviews med ca. en syvendedel af de 120 involverede elever i mindre grupper på mellem 2 og 3 i interviews, der varede mellem ½-1½ time. I disse interviews var det hensigten at få uddybet nogle af de problemstillinger og muligheder, som de unge havde skitseret på fremtidsværkstederne – herunder den hverdagsmæssige kontekst, som disse tog afsæt i. I analysen vil disse interviews indgå på linie med de øvrige interviews.

På samme måde indgår der i det samlede interviewmateriale også de 3 fokusgruppeinterviews, som blev etableret med nogle af de unges forældre. Disse interviews blev foretaget som en form for opfølgning på skoleprojektet ud fra den forestilling, at de unges deltagelse og engagement muligvis havde medført en refleksion hos forældrene. I disse 3 fokuserede interviews med forældregrupper af størrelsen 3 til 9 deltagere blev forældrene bedt om at forholde sig til deres børns forslag med afsæt i et ønske om at sætte fokus på de potentielt tilbagetrukne drømme og orienteringer, som evt. måtte ligge og i denne kontekst bringe dem frem gennem refleksion over børnenes ideer.

Endeligt indgår også i det samlede interviewmateriale 2 fokusgruppeinterview, som blev foretaget med hhv. 6 og 7 kvinder ud fra den forestilling, at der kunne ligge nogle uopdyrkede potentialer i at lade

kvinder diskutere de problemstillinger og drømme, som de forbandt med hverdagens landskabsanvendelse, uden tilstedeværelsen af det modsatte køn. Initiativet hertil blev, på samme måde, som med børnene, taget ud fra den iagttagelse, at selve deltagelsen på den formelle borgerinddragelsesarena var præget af en vis ensidighed. Det var primært mænd i alderen 50+, som deltog, mens kvinderne såvel som børnene glimtede ved deres fravær. Disse fokusgruppeinterviews fungerede samtidigt som en form for opfølgning på og uddybning af de temaer, som udkrystalliserede sig på et fremtidsværksted, som i foråret 2006 blev afholdt for selv samme kvinder i et af øens mindre lokalsamfund. Dette værksted kom ikke til at indgå i den overordnede politiske proces og var alene initieret med afsæt i min personlige interesse for temaet. I det opfølgende gruppeinterview fulgtes imidlertid både her, såvel som i de øvrige afholdte gruppeinterviews, temaerne fra interviewguiden (jf. appendix A)

Repræsentativitet

I forhold til spørgsmålet om repræsentativitet og mit indledningsvise ønske om at lade empirien repræsentere den befolkningsmæssige diversitet på øen mener jeg, at det med afsæt i det forholdsvist store samlede interviewmateriale er lykkedes delvist at leve op hertil. Således afspejler det samlede interviewmateriale en stor diversitet i interviewpersonernes personlige baggrund og hverdagsliv og herunder deres præferencer til landskabet. Ud over at afspejle en bred vifte af forskellige erhvervsrelationer er kvinder og mænd nogenlunde jævnbyrdigt repræsenteret, og det samme gælder dikotomien mellem barnefødt og tilflytter. Endeligt afspejler det samlede interviewmateriale også en bred aldersspredning, hvor både yngre og ældre generationer er repræsenterede. Dog er der, interviewene med skoleleverne undtaget, en underrepræsentation af den yngre aldersgruppe – særligt gruppen mellem 20 og 30, hvilket også afspejler sig i de 10 udvalgte landskabsfortællinger. At dette er tilfældet, kan skyldes, at denne gruppe generelt er underrepræsenteret på øen, fordi uddannelsesinstitutionerne og job-muligheder befinder sig andet steds.

Det er således også den mulighed, som skinner igennem nogle af de øvrige interviews – både interviewene med de helt unge (skoleeleverne), som netop stod overfor sådanne valg, og den ældre generation, hvis børn blandt andet af sådanne årsager havde valgt at fraflytte øen. I så fald er det også sådanne faktorer, som denne aldersgruppes manglende deltagelse i den større politiske proces blandt andet kan ses i lyset af. En anden årsag kan imidlertid også være, at det bare ikke lykkedes mig at få etableret de rigtige kontakter, og at sneboldsmetoden her viste sin begrænsning. Således er det muligt, at jeg, var jeg blevet bekendt med nogle af de yngre netværk, havde fået nogle andre kontakter og dermed var blevet bedre aldersmæssigt "dækket ind". Under alle omstændigheder ville det utvivlsom have styrket undersøgelsen, havde denne aldergruppe været mere til stede – netop fordi den også er så markant fraværende i den politiske deltagelsesproces. Ikke desto mindre mener jeg, at det på baggrund af de få interviews, som *blev* foretaget med repræsentanter herfor, sammenholdt med udsagn og karakteristikker i det øvrige interviewmateriale, alligevel lykkedes at opnå i hvert fald en form for ind- og overblik over problemstillingerne her [For en samlet oversigt over interviews og fremtidsværksteder, som undertegnede selv stod for se appendix B].

De 10 interviews, som er blevet udvalgt og omskrevet til landskabsfortællinger, er blevet valgt med afsæt i ønsket om at repræsentere materialets samlede diversitet. Således er det forsøgt at repræsentere forskellige former for hverdagsliv – herunder erhvervsrelationer og forskellige præferencer til brugen af landskabet, og at opnå en nogenlunde lige fordelt vægtning i forhold til status som hhv. barnefødt og til-

flytter, alder og køn. De 10 særligt udvalgte interviews er her blevet valgt, fordi de i særlig grad tydeliggør nogle af de tematikker, som jeg har vuderet som værende centrale for den overordnede problemstilling.

Transcribering

Med få undtagelser blev samtlige interviews optaget på diktafon. Resten, inklusivt de interviews, som er baseret på håndskrevne noter, fordi vedkommende ikke ønskede at blive optaget på bånd, eller de interviews som foregik ude i det fri, har fået status af interviewnotater. Hvert interview varede mellem 1 og 3 timer, hvilket har givet plads til at komme rundt om personernes baggrund, livsforløb og aktuelle hverdagsliv set i relation til brugen af, synet på og holdningerne – herunder kritikkerne og ønskerne – til landskabet. To tredjedele af det optagede materiale er blevet transkriberet ordret uden nogen ændringer eller udeladelser i det originale sprog. Denne transkriberingsproces foregik løbende hen over perioden maj 2006 december 2009.

De fortællinger, som er skrevet med afsæt i de 10 interviews, er, i det omfang det har været muligt at opretholde kontakten, blevet læst og kommenteret af de pågældende interviewpersoner. Dette for at undgå at disse kunne blive personligt belastende. Dette har ikke været muligt i forhold til alle interviewpersonerne, hvoraf nogle var fraflyttet øen og en enkelt ikke reagerede på henvendelser ved genoptaget kontakt. Alligevel har jeg altså valgt at tage disse med.

Det samlede empiriske materiale

Samlet består det empiriske materiale, som denne afhandling tager afsæt i, af en mangfoldighed af forskellige kildetyper. Grundmaterialet består som nævnt af de mange interviews, som ikke alene omfatter optagede og transkriberede interviews, men også en lang række feltnotater, som knytter sig til både de pågældende interviews og til de mere ustrukturerede samtaler, som jeg beskrev tidligere. Dertil kommer, at en del af et længerevarende borgerinddragelsesforløb som pilotprojekt nationalpark Møn, er den enorme produktion af skriftligt materiale. I det pågældende projekt var der flere forskellige borgerinddragelsesarenaer, som kastede forskellige former for skriftlige dokumentationsformer af sig. På fremtidsværkstederne blev der under hvert værksted skrevet værsktedsprotokoller og på hver af de fem nedsatte arbejdsgrupper resulterede hvert arbejdsgruppemøde i et referat. Det samme gjorde de mange møder i både den lokale og den nationale styregruppe. Undervejs i forløbet har der derudover været afholdt seminarer og konferencer med oplæg fra både forvaltning, interessegrupper, borgere og forskere, os selv inkluderet, og sådanne stor-offentlige mødeformer resulterede desuden i konferencepapers og mere samlede former for afrapportering. Endeligt er der løbende blevet produceret en række konsulentbaserede evalueringer af forløbet og ikke mindst de rapporter, som omfatter de projektforslag som arbejdet i værksteder og arbejdsgrupper mundede ud i, og som i samlet form blev sendt videre til bedømmelse i den nationale følgegruppe. Alle disse forskellige former for empirisk materiale vil der blive trukket på i analysen, der hvor det i forhold til problemstillingen forekommer relevant, ligesom der også vil blive trukket på de færdige forskningsrelaterede produkter, som allerede foreligger så som artikler samt Hans Peter Hansens Ph.D-afhandling [Hansen 2008] og Kurt Aagaard Nielsens og Birger Steen Nielsens analytiske gennemgang af særligt aktionsforskningsforløbet på Møn [Nielsen og Nielsen 2007].

Transparens

En væsentlig bestemmelse i definitionen af kvalitativ metode er som nævnt, at de vigtigste kategorier i undersøgelsen ikke er fastlagt af forskeren på forhånd [Dahler-Larsen 2002: 17]. I modsætning til en kvantitativ undersøgelse, hvor man er nødt til at forudsætte, at man ved, hvad man vil måle, rummer kvalitative undersøgelser altid et mere eller mindre fleksibelt design. Metoderne til dataindsamling og måderne at spørge på kan udvikle sig undervejs, og den kvalitative undersøgelse er følgelig også mindre programmérbar og mindre regelbundet i sin fremgangsmåde end kvantitative undersøgelser [jf. Dahler-Larsen 2002: 17]. I den forstand findes der i anvendelsen af kvalitative forskningsmetoder heller ikke nogen facitliste for, hvordan man metodedesigner, gennemfører, bruger, udvælger eller analyserer. Snarere er der i metodelitteraturen bred enighed om, at den kvalitative undersøgelsesmetode først og fremmest er en slags kunsthåndværk, som udvikles ved øvelse og erfaring [Hansen 2008: 52]. Sociale processer er komplicerede og underlagt en lang række erkendte og uerkendte faktorer, som gør dem vanskelige at beskrive og dekonstruere, og endnu vanskeligere at forudsige og dermed planlægge [ibid].

Den kvalitative forskningsmetode har ikke desto mindre det til fælles med den kvantitative, at den bør bestræbe sig på at være så transparent som muligt. Dvs. at den, i det omfang det er muligt, bør fremlægge forforståelser, afgørende refleksioner, undersøgelsesdesign, den konkrete fremgangsmåde etc., så det bliver gennemskueligt, hvordan og på hvilke betingelser dataoparbejdningen er foregået [jf. Dahler-Larsen 2002: 45]. At dette ofte ikke er tilfældet, og at mange kvalitative undersøgelser ofte bygger på et uigennemskueligt grundlag både i forhold til forskerens implicitte forståelsesgrundlag og normative afsæt og i forhold til, hvordan forskeren rent faktisk udleder det han/hun gør, er derfor også en kritik, som med rette kan rejses her imod [Olsen, 2002; Dahler-Larsen 2002; Bredsdorf 2002]. Idet forskerens erkendelsesteoretiske interesser og forforståelser såvel som hans/hendes fremgangsmåde ikke fremlægges eller kun overfladisk forud for en analytisk bearbejdning af et empirisk materiale, bliver det i forhold til resultater, konklusioner og ikke mindst anbefalinger vanskeligt at se forbindelsen til data, fordi det er utydeligt, hvad der er foregået i en undersøgelse.

Der kan være flere grunde til, at den kvalitative forsker forsynder sig mod opfyldelsen af grundlæggende kvalitative kriterier [Hansen 2008: 53]. Resourcer er f.eks. en væsentlig faktor, da det er uhyre tids- og omkostningskrævende f.eks. at transkribere mange timers interviewmateriale, hvilket bevillingshavere sjældent har forståelse for [ibid.]. Dertil kommer, at metodespørgsmålet ofte bliver til et spørgsmål om efterrationalisering af en forskningsproces, der, som i dette tilfælde, langt hen ad vejen har været uforudsigelig og foranderlig [ibid.]. Uanset hvor mange målsætninger, teoretiske afsæt og modeller for forskningsprocessen, man anlægger, sker der tit så mange ændringer og genovervejelser undervejs, at selve metodebeskrivelsen bliver en opsamling på det, som er sket, og processen fremstillet som noget, der var planlagt. Der er således både pragmatiske og økonomiske grunde til at undlade at fremlægge sit datagrundlag, og der er derfor også al mulig grund til at være på vagt, når man læser sådanne metodefremstillinger. Og skulle det rent faktisk forholde sig sådan, at et forskningsprojekt er blevet gennemført i sin oprindelige udformning, er der grund til at spørge sig selv, i hvor høj grad forskeren har forsøgt at tilpasse sig "virkeligheden", og i hvor høj grad "virkeligheden" er blevet tilpasset forskeren [Hansen 2008: 54]. Jeg har selv bestræbt mig på netop at gøre både min erkendelsesinteresse, forforståelse og metodologiske fremgangsmåde så transparent som muligt, dels via en uddybende beskrivelse af forløbet – dels ved at vedlægge en optegnelse over det

samlede empiriske materiale – jf. appendix b. Af overvejende forskningsetiske grunde, som jeg vender tilbage til nedenfor, har jeg imidlertid valgt ikke at fremlægge udskrifterne fra mine nøgleinterviews.

Forskningsetiske overvejelser

Som jeg i det foregående har redegjort for, følger det af den fænomenologisk orienterede samfundsforskning, at den søger at bryde med objekt-subjekt distinktionen, og at den som udgangspunkt anlægger et hverdagsperspektiv på de sociale fænomener, den forsøger at beskrive. For at det kan lade sig gøre, må man som forsker forsøge at komme tilstrækkeligt tæt på de mennesker, der konstituerer de sociale fænomener, således at delelementerne til den samlede meningsbeskrivelse bliver så autentiske som muligt [Jf. Hansen 2008: 73]. Som nævnt er det min opfattelse, at det langt hen ad vejen er lykkedes mig, at komme tilstrækkelig tæt på. Dette rejser imidlertid nogle etiske spørgsmål i forhold til, hvor detailjeret man som forsker skal eller kan beskrive de enkelte aktørers roller, adfærd og betydning under hensyn til kravet om gennemskuelighed og under hensynet til de enkelte aktører [Ibid.]. Det er ikke en forskers opgave at udstille enkeltpersoner, men omvendt kan det, når man forsøger at beskrive sociale processer og fænomener, være vanskeligt at undgå, at beskrivelser af aktører kan forekomme meget nærgående og muligvis også være belastende for de(n) interviewede – for eksempel når man, som i mit tilfælde, arbejder med en case, hvor en del af konklusionen på problemstillingen hænger sammen med angsten for at blive eksponeret offentligt.

Anonymisering

At det forholdt sig sådan, er et fund, som jeg har vurderet som værende så centralt, at det har spillet ind på den måde, hvormed jeg har valgt at præsentere mit empiriske materiale på – i form af anonymiserede landskabsfortællinger, som er skrevet så tæt på de pågældende rå-interviews som muligt. Frem for at fremlægge udskrifterne fra de forskellige interviews er denne fremstillingsform en form, som jeg har valgt af hensynet til de enkelte aktører – ikke mindst fordi det for flere var et krav, som de stillede for overhovedet at ville lade sig interviewe. De ville i forhold til den måde, hvormed materialet blev præsenteret på, forblive anonyme, og symptomatisk for denne understregning var også, at flere af de interviewede nøglepersoner i forhold til gennemlæsningen af de landskabsfortællinger, som jeg havde skrevet og efterfølgende tilsendt dem, slettede eller kom med forslag til ændringer, der i endnu højere grad end mine forslag kunne sikre deres anonymitet. Det kunne for eksempel være ændringer, som vedrørte beskrivelsen af, hvor de oprindeligt kom fra, hvis de var tilflyttere, og som de mente ville "afsløre" dem. Det kunne også være den enkeltes deltagelse i særlige begivenheder, professionsbetegnelser eller bopælstilknyttede stedsbeskrivelser, som man mente ville knytte fortællingerne an til dem. Eller det kunne være bestemte former for måder at anvende landskabet på, som enten var så specielle, at de, sammenholdt med den øvrige personbeskrivelse, ville gøre personen let genkendelig, eller anvendelsesmåder, som i forhold til overholdelsen både af formelle og uformelle brugs- og adgangsregler brød med 'comme il faut', og dermed var belastende. Udtryk som "man skal jo passe på sin næse hernede" eller "man skal jo passe på ikke at træde for meget ved siden af" og "vi skal jo fortsat kunne leve her" var karakteristiske udmeldinger, som medførte et vist redigeringsarbejde i

forhold til at ændre og opbløde de oprindelige fortællinger, og sådanne ændringer understreger om noget, at brugen af landskabet og måderne at ytre sig herom, var en alt andet end neutral tematik. Men de er naturligvis også, i det omfang, de er indføjet i fortællingerne, belastende i forhold til empiriens transparens. I min måde at forsøge at omgås balancen mellem gennemskueligheden og hensynet til de enkelte aktører, har jeg derfor, ud over at gengive empirien i form af anonymiserede fortællinger frem for udskrifterne fra de udvalgte nøgleinterviews, søgt en fremstillingsform, som trods ændringer og udeladelser, ikke giver et forvrænget billede af det empiriske rå-materiale. Som eksempler på sådanne ændringer kan netop være det at give den pågældende person et andet erhverv, som ligger tæt op af det reelle erhverv, og således ikke forstyrrer beskrivelsen af den øvrige livssammenhæng og den pågældende brug af landskabet. Dette har jeg gjort i et enkelt tilfælde. Eller det kan være udeladelsen af bestemte anvendelsesformer, som jeg så i stedet får beskrevet, idet jeg trækker det resterede interviewmateriale ind i analysen og således kan præsentere sådanne anvendelsesformer mere anonymt. Dette har også været tilfældet et par steder. Endeligt er det imidlertid også vigtigt at understrege, at sådanne ændringer i sit samlede omfang er minimale, og at de ikke berører sociale faktorer som alder og køn.

Validitet

Inden præsentationen af den valgte analyseform vil jeg som foreløbig afrunding på dette metodiske kapitel fremlægge nogle validitetsbaserede overvejelser, som jeg har gjort mig i forbindelse med min dokumentation af borgernes ikke-deltagelse. Validitetsproblematikken berører forholdet mellem empiri og teori samt spørgsmålet om empiriens gyldighed sammenholdt med de præmisser, som empirien er blevet genereret på baggrund af. Således er en almen tilgang til en forståelse af validitet eller 'gyldighed', at denne er til stede i en videnskabelig undersøgelse, når man undersøger det fænomen, man ønsker at undersøge [Kristiansen & Krogstrup 1999: 216]. Validitet bruges mao. som et mål for, i hvor høj grad et undersøgelsesdesign giver grundlag for at drage sikre konklusioner i forhold til det, som er undersøgelsens problemstilling. [ibid.] At jeg har en åben tilgang til mit empiriske materiale fritager mig som nævnt ikke fra en sådan kritisk selvrefleksion, og dette gælder ikke mindst spørgsmålet om, hvorvidt jeg har fået den kundskab, som jeg har efterspurgt, hvorvidt de udsagn, jeg har "indhøstet", er i overensstemmelse med mit begrebsapparat, og hvor meget jeg selv har styret og påvirket mine informanter.

I lighed med andre kvalitative metoder hævdes feltstudiet af og til at være uvidenskabeligt, fordi det ikke lever op til såkaldte normalvidenskabelige idealer for validitet [Kristiansen & Krogstrup 1999: 202]. Således har begrebet validitet sammen med begreberne reliabilitet og generalisering, som Kvale udtrykker det, næsten fået et guddommeligt skær ud fra en kvantitativ forståelse af validitet som noget målbart hørende til i "en abstrakt sfære (…), fjernt fra dagligdagens interaktioner" [Kvale 1997: 229; Kristiansen & Krogstrup 1999: 202]. Noget af det, der derfor også traditionelt fremhæves som ulemper ved deltagende observation, er, at observatøren kun dækker et begrænset felt; at observatøren vil være selektiv i sin dataudvælgelse; at observatøren kan påvirke den sociale situation, han studerer; at forskeren ikke er i stand til at indsamle sine data systematisk; og at observatøren kan risikere at føle sig identisk med undersøgelsesgruppen [Andersen 1994: 65 i Kristiansen & Krogstrup 1999: 202]. Disse kritikpunkter

hviler imidlertid, som tidligere beskrevet, på et bestemt paradigme, og ud fra et fænomenologisk perspektiv ville disse kritikpunkter ikke nødvendigvist blive anskuet som ulemper, men snarere som vilkår, og som eksempler på kritiske faldgrubber og kilder til forførelse, der kræver opmærksomhed [Kristiansen & Krogstrup 1999: 202]. Kritikken er imidlertid berettiget i den forstand, at forskere, der arbejder kvalitativt, alt for sjældent gør sig den ulejlighed at diskutere forskningsresultaternes validitet [ibid; Schutz 1975; Eikeland 2006: 194].

I min tilgang til spørgsmålet om validitet, vælger jeg at følge den bredere og mere kvalitative definition af validitet, som handler om, i hvilket omfang observationer og fortolkninger er i stand til at afspejle de fænomener, som er genstand for forskningens interesse og for at belyse den rejste forskningsmæssige problemstilling [Kristiansen & Krogstrup 1999: 204]. Denne definition bygger ikke på, at der findes en objektiv og sand viden, men på at hverdagens viden er *socialt konstrueret*, og at begrebsdannelse er et udtryk for en (forskerens) konstruktion af konstruktionen [ibid] Verden er mao. allerede fortolket, hvorfor forskerens fortolkning altid vil være en såkaldt 'konstruktion af anden grad' [ibid. 208]. Ikke desto mindre lader det sig gøre at opstille nogle procedureregler for det, som Alfred Schutz kalder for korrekte eller 'logiske tankekonstruktioner' [1975]. Som en måde at håndtere denne definition på vil jeg derfor bruge Schutz' tre validitetskrav til fænomenologiske undersøgelser til at vurdere validiteten af foreliggende undersøgelse:

Logisk konsistens

Schutz' første krav er kravet om *logisk konsistens*. Dette krav vedrører sammenhængen mellem præmisser og konklusion, og det vil sige det forhold, at konklusionen altid vil afhænge af de præmisser, der er at konkludere ud fra [Schutz 1975]. Logikkens opgave er i den henseende at undersøge, om de forskellige konklusioner er holdbare – og det vil sige, om der er en logisk konsistens mellem præmisserne – empirien og den metode og teoretiske begrebsramme, som denne empiri er farvet af – og de konklusioner, der drages på baggrund heraf. En forudsætning for, at en konklusion kan vurderes kritisk af andre, er dermed, at de præmisser, der ligger til grund for den, *ekspliciteres*. I den fænomenologiske videnskabstradition er antagelsen, at forskeren gennem fortolkning af det subjektive meningsindhold i den kontekst, der studeres, kan generere gyldige konstruktioner og fortolkninger af den meningsmæssige sammenhæng [Kristiansen & Krogstrup 1999: 206]. En nødvendig forudsætning for at vurdere, hvorvidt konstruktionen er konsistent og modsigelsesfri er til gengæld, at det er muligt at danne sig et klart indtryk af, hvordan forskeren slutter fra observation til fortolkning, samt på hvilke præmisser, denne slutning har fundet sted. Dette kan kun ske ved, at slutningen fra observation til konstruktion er ekspliciteret.

I nærværende undersøgelse er denne eksplicitering forsøgt opnået på to måder. Dels ved, som nævnt, at give en detailleret beskrivelse af selve det empiriske forløb og de erkendelser, som førte til den endelige bestemmelse af metodetilgang, problemstilling og de temaer, som blev bragt på banen i løbet af undersøgelsen. Dels ved at redegøre for undersøgelsens empiriske grundlag og repræsentativitet – herunder de mangler og implicerede faldgrupper, som som lader sig konstatere, og dels ved i vidt omfang at bruge citater og citatforløb til at vise, hvad det er for empiriske interaktionsmønstre mellem interviewer og interviewperson og subjektive fortolkninger, som der konkluderes ud fra. En sådan "udplukning" af citater og citatforløb er afhængig af forskerens meningsfortolkning, og en tilgang, der kunne have øget ekspliciteringen af forholdet mellem præmisser og konklusion, kunne have været en offentliggørelse af

interviewmaterialet. Jeg kunne have valgt at lægge interviewnotater og interviews ud til offentlig beskuelse, således at den logiske konsistens mellem empiri og egne fortolkninger blev mere transparent. Dette var imidlertid en tilgang, som jeg, som ovenfor beskrevet, var nødt til at fravælge. På grund af lokalsamfundets forholdsvist ringe størrelse, og på grund af de mange personrelaterede konflikter, som præger materialet – og herunder også flere af interviewpersonernes eksplicitte ønske om at fremstå anonymt, er interviewene ikke blevet offentliggjort. Dette mindsker materialets transparens, men i stedet vil det være en bestræbelse så vidt muligt at lade formidlingen af forskningen afspejle mulige modsætninger i interviewet.

Subjektiv fortolkning

Schutz's andet krav vedrører kravet om *subjektiv fortolkning* – og det vil sige, at målet er at fortolke handlingen og dens omgivelser ud fra aktørens synspunkt [Kristiansen & Krogstrup 1999: 207]. Dette er for så vidt også det, som forskningsinterviewet og deltagende observation handler om. Det spørgsmål, der imidlertid melder sig i forhold til dette krav, er hvorledes, det er muligt at fatte subjektiv meningsfortolkning videnskabeligt? For Schutz bliver svaret, at målet er at indkredse det typiske i unikke situationer; at opstille konstruktioner eller idealtyper, der rummer typificerede begivenheder, og lade andre forskere kontrollere, validere og falsificere de typologier, som forskeren konstruerer [Schutz 1975]. Validering bliver dermed et spørgsmål om *falsifikation* snarere end verificering [Kristiansen & Krogstrup 1999: 209], idet opgaven bliver at vælge mellem konkurrerende og falsificerbare fortolkninger og om at undersøge og skaffe argumenter for alternative vidensudsagns relative troværdighed. En væsentlig forudsætning for at opnå valid viden er mao. en intens bestræbelse på at falsificere aktuelle antagelser gennem en "dialog" mellem modstridende fortolkninger og handlemuligheder [Kvale 1997]. Forskeren må hele tiden udfordre sine egne konstruktioner og undersøge deres rod i den empiriske virkelighed. I denne forståelse bliver validering en kommunikationsproces mellem forskeren, empirien og modstridende fortolkningsmuligheder, hvis mål er at generere holdbare fortolkninger af observationer. Dette er nået, når diskursen om forholdet mellem begreber og "målingen" af disse accepteres af forskersamfundet [Kristiansen & Krogstrup 1999: 209].

I nærværende undersøgelse har jeg konsekvent og løbende stillet kritiske spørgsmål til mig selv og mit felt med henblik på at udfordre og kontrollere egne antagelser. I den henseende har måden at forholde sig til validitetsspørgsmålet i høj grad været i overensstemmelse med det, som Kvale [1997: 237] kalder for *håndværksmæssig validering*. Det vil sige, at forskeren påtager sig rollen som djævelens advokat i forhold til egne resultater og konstant spørger sig selv om, hvilke spørgsmål, som undersøgelsen faktisk giver svar på [ibid.] Afgørelsen af, om en metode undersøger det, den har til formål, indebærer en teoretisk opfattelse af det, der undersøges, og dette er principielt noget, der sker løbende på hvert trin i undersøgelsens faser [Kristiansen & Krogstrup 1999: 214]. I forhold til denne forståelse kan hele den sløjfedannelse, som nærværende undersøgelse bærer præg af, siges at være et udtryk for en sådan konstant selv-udfordring, idet jeg netop i mødet med den empiriske virkelighed blev udfordret i det, der viste sig at være min egen normativitet til participationsspørgsmålet. Denne normativitet førte mig i udgangspunktet til at stille bestemte spørgsmål og til at opstille bestemte idealtyper omkring demokrati og deltagelsesspørgsmålet, som jeg var nødt til at falsificere. Dette betød ikke, at jeg forkastede mine idealtyper, men snarere, at de blev gjort til genstand for en anden problematisering, og at min måde at nærme mig dem på, ændrede retning og undersøgelseskontekst. I den forstand er det i forhold til hele det samlede empiriske forløb

muligt at tale om en cirkulær undersøgelsesproces [Kristiansen & Krogstrup 1999: 210] præget af en konstant vekslen mellem spørgsmål, idealtyper og kontrol af idealtyper.

Denne tilgang fortsatte ved overgangen til feltarbejdet og forskningsinterviewene, hvor tilgangen også var præget af en konstant falsificering af det empiriske materiale. Det såkaldte *mætningspunkt* [Lincoln & Guba 1985: 292] blev rettesnoren for, hvornår der ikke længere kunne deduceres nye væsentlige elementer ud af empirien, og således blev mætningspunktet afvejet løbende i løbet af undersøgelsen, hvor jeg gennem interviewene fik testet og gentaget væsentlige udtalelser og handlinger, indtil der fremkom et mønster på tværs af enkeltpersoner eller enkeltsituationer. Samtidigt blev mætningspunktet også afvejet i forhold til det mere overordnede mønster opnået ved at sammenholde data fra interviews med data fra observationer og teori og andre undersøgelser. Denne process kan også beskrives som et samspil mellem det, som Eikeland kalder for dialektikken mellem "on-stage-performance" - det, der udspiller sig i den empiriske situation, og "back-stage-reflections" – forstået som den sfære, hvor forskeren, alene eller sammen med sine medforskere, trækker sig tilbage og diskuterer og kritisk analyserer erfaringerne fra den empiriske situation [Eikeland 2006: 216-217]. Det er her spændingerne, usikkerheden, modsætningerne og ikke mindst selvrefleksionen kan komme til udtryk, idet det indebærer at forskeren hele tiden agerer ud fra en *immanent kritik* [Eikeland 2006: 226] i forhold til den forskningsmæssige habitus forstået som erfaringer, kompetencer, fordomme og forudindtagede holdninger, som man som forsker selv bringer ind i det empiriske felt [Eikeland 2006: 206; Ehn & Klein 1994; Marcus & Fischer 1986].

Ikke desto mindre skal det ikke underkendes, at forløbet i den pågældende undersøgelse var præget af en stor usikkerhed omkring måden at nærme sig landskabsbegrebet på, og herunder store overvejelser om, *hvor* jeg i de konkrete interviewsituationer var nødt til at trække grænsen mellem det relevante og det irrelevante. Som forsker kan man aldrig sige sig fri fra fordomme og forudindtagetheder, men i nærværende undersøgelse gik min selvrefleksion og immanente selvkritik mest af alt på spørgsmålet om, hvor vidt min eksplorative tilgang til "virkeligheden" reelt var *for* åben og for *lidt* forudindtaget – og dermed også for lidt fokuseret. Som det vil fremgå af analysen, er borgernes landskabsbilleder meget sammensatte og indvævede i mange forskellige samfundskontekster, og man kan sige, at såvel min tilgang til indkredsningen af landskabsrelationen som det landskabsbegreb, som min analyse munder ud i, afspejler denne interviewsituationernes åbenhed. Ikke desto mindre var erfaringen også, at det valgte begrebsapparat forekom stadigt mere relevant, jo længere undersøgelsen skred frem, fordi kompleksiteten i landskabsbegrebet, og herunder særligt magtdimensionen, netop var de valgte teoretikeres force majore.

Tilstrækkelighed

Schutz's tredje validitetskrav er kravet om *tilstrækkelighed*, som indebærer, at aktørerne i feltet skal kunne genkende sig selv i forskerens fortolkning. Kvale [1997] nævner i overensstemmelse hermed *respondentvalidering* som kilde til indfrielse af kravet om tilstrækkelighed. Denne respondentvalidering drejer sig om aktørernes gyldighedsbedømmelse af datamaterialet [jf. Kristiansen & Krogstrup 1999: 212], og i praksis handler det om, at forskeren præsenterer sine iagttagelser for aktørerne, så de får lov til at artikulere deres mening om forskerens udlægning [ibid.].

I nærværende undersøgelse indgik som nævnt netop at lade interviewpersonerne selv få mulighed for at gentolke og korrigere på min tolkning af materialet. En sådan metodetilgang passede fint ind i

projektets erkendelsesteoretiske syn på forskningsinterviewet, og behovet herfor blev samtidigt tydeligt, efterhånden som undersøgelsesdesignet i mange henseender voksede frem i løbet af processen snarere end at være klart defineret på forhånd. Derudover har jeg i analysen bestræbt mig på at behandle tilstrækkelighedsspørgsmålet seriøst ved at sammenligne og relatere analysens resultater til litteratur på området for at kunne påvise parallelle eller differente konklusioner – og i øvrigt bruge empirien fra de mange forskellige kontekster til at moderere og modsige interviewmaterialet.

Forskerpåvirkning

Som et sidste punkt i validitetsdiskussionen, som rækker ud over Schutz's tre-delte validitetskrav, vil jeg drøfte spørgsmålet om forskerens egen *habitus* – forstået som særlige træk ved forskeren – køn, alder, etnicitet, faglige position samt forskerens egne fordomme og forudindtagede opfattelser af tingenes sammenhæng [jf. Eikeland 2006: 209; Kristiansen & Krogstrup 2002: 118ff.] - og den betydning, som dette havde for *"forskerpåvirkningen"* af interviewpersonerne.

I forhold til det sidste – forskellige former for forudindtagethed er min tilgang til forskningsinterviewet som nævnt inspireret af den kritiske teori derved, at jeg i min analysetilgang er drevet af et ønske om at afdække både de magtmæssige og utopiske orienteringer i forhold til behandlingen af materialet. Således kan jeg ikke sige mig fri fra at være en del af den sociale og begrebslige sammenhæng, som min forskning er rettet imod. Min forskning er også præget af sammenfald mellem almindelige kategoriopfattelser og egne forskningskategorier, og dette understreges også af, at jeg i udgangspunktet har en bestemt normativ opfattelse af demokrati og demokratiseringsformer. I min forskningstilgang lægger jeg ikke skjul på, at jeg mener, at det er nødvendigt at indarbejde mere, og bestemte, demokratiske orienteringer og metoder i forhold til de problemstillinger, som den moderne natur- og landskabsforvaltning står overfor i dag. I den forstand er jeg også farvet af en bestemt tid og en bestemt ideologisk moraldiskurs, som jeg skriver mig ind i på en bestemt måde. Ikke desto mindre har jeg forsøgt at være mig prækonstruktionerne bevidst for derigennem at undgå at blive forført af en tilsyneladende overensstemmelse mellem hverdagsopfattelser og den videnskabelige undersøgelse af den sociale verden. Dette har jeg forsøgt gennemført ved hele tiden at holde fast i en refleksiv tilstand, og konkret har det betydet, at den metodiske tilgang til den empiriske kategori som i dette tilfælde udgøres af de borgerdeltagelsesprocesser, som fandt sted inden for rammen af pilotprojekt nationalpark Møn, har været præget af en stor metodemæssig omskiftelighed. Denne omskiftelighed afspejler overordnet en bevidst fastholdelse af en metodisk åbenhed til processen, og at jeg derfor heller ikke har været fastlåst af en bestemt metodisk tilgang.

Derudover indebar min inspiration fra den kritisk-utopiske aktionsforskning og det, at jeg selv indgik som aktiv samtalepartner i interviewsituationen også en åbenhed i interviewsituationen. Det, der skulle vise sig at være interviewformens store styrke, var som nævnt også, at den med sit indbyggede forsøg på at etablere et kommunikativt frirum for både udfordring og gensidig medrefleksion gav interviewpersonerne mulighed for at være dagsordensættende for de emner og indslag, som de anså som relevante under et pågældende tema. En anden konsekvens var til gengæld også min oplevelse af, at selve at kritikken ofte tog overhånd, og at det var vanskeligt og krævede øvelse for mange at tænke i alternativer. Ofte havde jeg fornemmelsen at blive brugt som aflastning for en masse utilfredsheder, som interviewpersonerne ikke kunne komme af med andet steds, og at der var interviewpersoner, for hvem det *var* vanskeligt at tænke

landskabsrelationen som en mere fantasifuld fremtidshorisont. Således hændte det også, at forskeren blev udfordret i det, som nogle opfattede som en naiv tilgang til "virkeligheden". Her syntes indstillingen at være en undren over, hvordan man kunne spørge ind til drømme, når virkelighedens natur og lokalsamfund oplevedes så fuldstændig blottet for alternativer og forandringsmuligheder. I sådanne interviews optræder åbningerne kun i ganske små glimt, mens kritikken, frustrationen og fremtidsusikkerheden dominerer.

Intimitetens fælde?

Erfaringen var således også, at ambitionen om at lede efter mulige åbninger i et ellers umiddelbart problemfyldt hverdagsliv og de her iboende landskabsrelationer – indebar en normativitet, som ikke uden videre lod sig overføre fra en metode – aktionsforskningen – til en anden – feltarbejdet og interviewsituationen. Dette, fordi rammerne ganske enkelt var nogle andre, og fordi den kollektivitet, som ligger i f.eks. fremtidsværkstedet netop lægger op til formuleringen af en *social* og ikke en *individuel* fantasi. Således kan man også spørge sig selv, om den refleksivitet, som anvendelsen af en utopisk tænkning førte med sig i interviewsituationen, overhovedet *har* nogen berettigelse. Den lagde ikke op til en kollektiv handling, fordi de eneste deltagere i interviewsituationen var interviewpersonen selv og forskeren, og samtidigt involverer dette spørgsmål også legitimiteten i det overhovedet at spørge ind til interviewpersonens utopiske virkelighedsforståelse. Overordnet var udgangspunktet jo, at det var centralt for *mig* at få et indblik i de potentialer, som borgerne ude i landskabet så i selv samme landskab, og ved at inkludere en utopisk horisont i interview-formen var det (blandt andet) hensigten at undersøge berettigelsen i den tankekonstruktion, som den manglende deltagelse medførte hos forvaltningen og for så vidt var min tilgang også præget af en vis normativitet.

Således kan man også spørge, om jeg pressede mine interviewpersoner ud i en i forhold til objektivitetskriterier uheldig situation derved, at jeg efterspurgte en utopisk orientering. Og på samme måde kan man også spørge om den interaktive rolle, hvor forskeren forlader sin plads som forholdsvis anonym og objektiv figur i interviewsituationen og indgår som kritisk samtalepartner ikke blot er et nyt skalkeskjul for at argumentere sig uden om den uundgåelige assymetriske magtrelation mellem forsker og forskningsobjekt? Eller endnu værre – at det på baggrund af en oparbejdet intimitet i samtalesituationen er en ny snedig (terapeutisk) konstellation, der fører interviewpersonen bag lyset ved at angive en ligeværdighed i interviewsituationen, som i virkeligheden er præget af nye måder at tilegne sig informationer på?

En sådan intimitet er ofte, og ikke mindst af Kvale, blevet kritiseret for reelt at lægge op til en instrumentel dialog [Kvale 2004]. Således fremhæver Kvale også det forhold, som er i overensstemmelse med aktionsforskningens grundorientering, at den ofte fremhævede argumentation for kvalitative metoder – at disse kan åbne for interviewpersonens beskrivelse af egen livsverden, og at kvalitative metoder giver en intim nærhed til forskningens felt - også indeholder en fælde. Trods alle gode hensigter om at ville skabe rammerne for et godt interview, kan den intime nærhed komme til at dække over en tiltagende instrumentalisering af samtalen, hvor det ikke diskuteres, hvordan grundlæggende magtforhold, kan forme en samtale [Kvale 2001, 2002]. Under dække af en humanistisk glasur og paroler om indføling og indlevelse overfor interviewpersonerne, bliver det mao. umuligt at reflektere på kritiske forhold ved kvalitativ forskning – og herunder også det etiske dillemma, at det *er* forskeren, der har initieret og sat grundtemaet for selve forskningen [Tanggaard 2003: 23].

I forhold til den pågældende undersøgelse mener jeg, at det er nødvendigt at gøre sig sådanne over-

vejelser i forhold til en validitetsdiskussion, men jeg mener også, at det ville være en overfortolkning, som underkender det behov, som både hos forsker og interviewperson kan eksistere i forhold til netop etableringen af en intimitet i samtalesituationen. Således skulle etableringen af en intimitet i samtalesituationen i det pågældende tilfælde netop vise sig at være en nødvendighed for overhovedet at kunne komme kontakt med borgerne i et socialt landskab, som umiddelbart lukkede sig af overfor en offentlig drøftelse af samme. Sammenholdt med den situation, at en del af årsagen til borgernes manglende deltagelse netop skulle vise sig at hænge sammen med en angst for det offentlige rum, blev samtalen i mindre private sammenhænge ikke opfattet som nær så frygtindgydende. Samtidigt skulle samtalen også vise sig at indeholde nogle åbninger i forhold til borgernes offentlige engagement, idet denne var medvirkende til at skabe en øget refleksion blandt de interviewede borgere omkring ønsker og drømme i forhold til landskabets fremtid.

Der ud over var indstillingen til interviewsituationen aldrig den at presse interviewpersonerne til at tage stilling til emner, de ikke havde lyst til, og den var som nævnt heller aldrig den, at det lod sig gøre at etablere en *ligeværdig* samtalesituation. Dertil er interviewene i øvrigt også alt for traditionelle i forhold til rollefordelingen mellem interviewer og interviewperson. Det *var* mig, der tog initiativ til selve interviewet, og det *var* primært mig, der stillede spørgsmål, og interviewpersonen der svarede, lige som det også overvejende *var* mig, der dirigerede interviewsituationen – herunder også selve beslutningen om overhovedet at spørge ind til de ønsker, som interviewpersonen måtte have til deres hverdagslandskaber. Ikke desto mindre var der i interviewsituationen indtænkt en rummelighed og en fleksibilitet, som kom til udtryk ved, at der var plads til, at interviewpersonen kunne sætte spørgsmålstegn ved de temaer og begreber, som forskeren umiddelbart troede relevant i forhold til problemstillingen, og ved at forskeren derudover var parat til at sætte sig selv og sin viden i spil. I den forstand var idealet ikke en *ligeværdighed* i interviewsituationen, som i min optik ville have været ensbetydende med at stille egen forskerkompetence på nulpunktet og derved være en bedragerisk underkendelse af de reelle magtrelationer, som *var* til stede i interviewsituationen. I stedet var ambitionen at tilstræbe en *værdighed* ved at fastholde *respekten* for forskellige synspunkter i interviewsituationen og ved at lade disse synspunkter udfolde sig – også, og ikke mindst, som korrektioner og protester overfor forskerens spørgsmål og fortolkninger, som interviewpersonens selvfortolkninger og ved i øvrigt i det efterfølgende analysearbejde, at sigte mod at afspejle modsætninger i selve interviewet. Dette vil blive gennemgået sidst i kapitlet i afsnittet om analyseform.

En anden mulig forskerpåvirkning relaterer sig til gengæld også til spørgsmålet om den betydning, som det havde for interviewpersonerne, at jeg som forsker indgik i flere forskellige forskerroller. Således er det, sammenholdt med den uvilje mod "systemet" og herunder også nationalparkidéen, som flere af interviewpersonerne gav udtryk for, umiddelbart nærliggende at forestille sig, at jeg, i kraft af min mere eller mindre aktionerende rolle i denne proces, blev vurderet som repræsentant for "systemet" og med en svækket tillid og troværdighed til følge. Set i bakspejlet skulle disse dobbeltroller da også vise sig at udgøre en form for hæmsko, men tilsyneladende mest for mig selv, fordi jeg i de konkrete interviewsituationer følte det nødvendigt at bruge meget tid og energi på at redegøre for min position i forhold til det pågældende forløb. For mig var det vigtigt at pointere, at min holdning til selve nationalparkidéen var neutral – eller i hvert fald præget af et problematiserende perspektiv, og at mit ærinde ikke var at være agitator for hverken parken eller deltagelsen, men netop snarere var drevet af en nysgerrighed overfor borgernes brug af landskabet og den måde, hvormed spørgsmålet om politisk deltagelse muligvis måtte relatere sig hertil.

Om de pågældende interviewpersoner alligevel har været påvirket af min tilknytning til pilotprojektet som (med-)fascilitator for forskellige borgerinddragelsesforløb, er naturligvis en mulighed, men det er ikke mit indtryk. Dels var kendetegnende for de fleste af interviewpersonerne som nævnt, at de ikke selv havde deltaget i nogle af de forskellige arrangementer, og dermed heller ikke havde oplevet mig i den fasciliterende rolle. Dels forekom de igennem interviewforløbet, hvor jeg som nævnt også bragte mig selv og mine positioner på banen, at få en fornemmelse af, hvad det var, der lå til grund for min interesse for problemstillingen, og at dette ikke var en interesse præget af bestemte systemorienterede preferencer. Og sidst, men ikke mindst, oplevede jeg som nævnt hos de pågældende personer, med de fordele og ulemper, som det indebar, mere en form for lettelse over, at finde et sted, hvor den enkelte kunne komme af med nogle af de bekymringer og utilfredsheder, som prægede dennes relation til brugen af landskabet, end en skepsis overfor mig og min professionelle position.

Køn, alder og etnicitet

Som et sidste bud på en drøftelse af de mulige forskereffekter, hvormed jeg som forsker kan have påvirket feltrelationen og dermed de resultater, som undersøgelsen mundede ud i, vedrører spørgsmålet om min status som kvinde og min alder som yngre, men trods alt ikke længere helt ung forskningsspire. Køn og alder kan være indflydelsesrige kategorier, når det drejer sig om forskerens adgang til forskellige dele af en given social kultur [Kristiansen & Krogstrup 2002: 120] Visse områder er "forbudt" for det modsatte køn, ligesom det at være af det modsatte køn kan give lettere adgang til bestemte situationer. En stor del af den metodiske litteratur, som vedrører feltarbejdet, fokuserer således også på, hvordan det f.eks. at være kvinde får betydning for de roller, som forskeren tildeles, samt hvordan dette forringer eller forbedrer kvaliteten af forskningsprojektet. Hvis en kvindelig forsker, qua sit køn, underordnes de mandlige deltagere i feltet, vil hun naturligvis være afskåret fra visse situationer og dermed sider af den pågældende sociale organisation [ibid.]. På samme måde spiller også alder og etnicitet en rolle. Disse faktorer kan på samme måde som kønnet have betydning for, i hvilke sociale miljøer, forskeren kan deltage, samt i hvilke deltagelsen er udelukket [Kristiansen & Krogstrup 2002: 118]. Således kan det f.eks. være vanskeligt for en ung forsker at blive accepteret i miljøer med ældre deltagere, ligesom etniske forskelle mellem forskeren og feltet ikke alene kan medføre sproglige, men også kulturelle problemer.

I nærværende undersøgelse spillede etniciteten ikke nogen rolle for relationen mellem forsker og deltager al den stund, at hverken jeg selv eller nogle af interviewpersonerne tilhørte en anden etnicitet. At dette var tilfældet skal mere ses som udtryk for en tilfældighed - eller overseelse end noget egentligt tilstræbt, da jeg ikke i løbet af min undersøgelse stødte på nogle borgere med anden etnisk herkomst – hverken indenfor eller uden for rammerne af den pågældende deltagelsesproces. Dette kunne i sig selv give anledning til en problematisering – både af undersøgelsens resultater og af den overordnede deltagelsesdiskurs. I forhold til det første kan det påpeges, at jeg skulle have gjort mere for at opsøge lige præcist denne gruppe, og at det er en fejl, at den ikke er repræsenteret. Således er det evt. også her, at sneboldsmetodens risiko for cirkelslutninger kommer til udtryk, fordi jeg ved at tage afsæt i netværk og personlige kontakter, muligvis blev ledt uden om grupper, som ikke var en del heraf. Dette er jeg, for så vidt selv opmærksom på, og kan dertil kun i bagklogkundskabens lys sige, at det er en problemstilling, som jeg ikke i selve feltarbejdssituationen var nok opmærksom på. Omvendt er det også i sig selv bemærkelsesværdigt, at denne

gruppe i selve deltagelsesprocessen glimrede så markant ved sit fraværd. Så meget desto mere er dette en problemstilling, som kunne kalde på en interessant analyse.

I forhold til spørgsmålet om køn og alder var dette til gengæld sociale kategorier som både direkte og indirekte spillede ind på de resultater, som blev genereret i den pågældende proces. Direkte spillede det ind på den måde, at jeg som kvinde midt i trediverne hverken kunne kategoriseres som helt ung eller helt gammel og muligvis derigennem havde en særlig tilgang til et bredt aldersspektrum blandt kvinderne på øen. Således oplevede jeg i hvert fald en åbenhed og interesse for problemstillingen, som er bemærkelsesværdig set i lyset af den måde, hvormed særligt kvinderne (i lighed med etniske borgere) var fraværende i det pågældende forløb. Overfor denne kendsgerning, oplevede jeg en stor interesse fra netop kvinderne i forhold til drøftelse af emner og problemstillinger, som vedrørte brugen af landskabet, men som de af flere forskellige årsager ikke bragte ind i en offentlig deltagelseskontekst. I forhold til de temaer, som blev bragt på banen, kunne jeg derudover nemt forholde mig til de emner, som blev bragt på banen, og som ofte relaterede sig snævert til interesser og problemstillinger, som jeg selv bar med mig fra mit eget personlige liv. F.eks. var interessen for cykelstier, skovbørnehaver og brugen af landskabet til motion og sammen med børn, interesser som jeg sagtens kunne følge, og det samme gjaldt frustrationen, når sådanne interesser var vanskelige at omsætte i praksis. På samme måde fremlagde flere af de kvindelige interviewpersoner af sig selv overvejelser omkring de maskuline værdier og normer, som de forbandt med de dominerende landskabsanvendelsesformer, og som de oplevede som blokerende for deltagelsen i en borgerinddragelsessammenhæng. På den måde er det muligt, at jeg via mit køn og alder havde adgang til nogle meningssammenhænge, som ikke havde været lige tilgængelige havde jeg været mand og meget ældre eller yngre end kvinderne selv.

Med omvendt fortegn – som kvindelig forsker blandt mandlige landskabsbrugere – oplevede jeg til gengæld ind imellem, at der blev talt et sprog og udfoldet nogle meningssammenhænge, som jeg umiddelbart havde vanskeligere ved at begribe. Overfor detaillerede beskrivelser af problemstillinger tilknyttet jagt og fiskeri måtte jeg spidse ørerne, og det er muligt, at de pågældende interviewpersoner har erfaret min manglende erfaring på området og taget bestik heraf. Således er det ikke sikkert, at jeg qua min manglende detaljerede ekspertice på området er blevet indviet i de samme meningssammenhænge, havde min egen interesse for brugen af landskabet og dermed min evne til at spørge kvalificeret ind hertil orienteret sig mere i den retning. Samtidigt oplevede jeg også, og i overensstemmelse med ovenstående, at hustruen til den pågældende interviewperson ofte sluttede sig til samtalen – ofte der, hvor samtalen drejede sig ind på nogle af de ovennævnte tematikker og vedkommende dermed erfarede, at der også var plads og interesse for overvejelser omkring brugen af landskabet, som var væsentlige for dem.

Endeligt, og ud over de mulige direkte alders- og kønsbetingede forskereffekter, er det også muligt, at sådanne kom til udtryk mere indirekte på den måde, at jeg nåede at gennemgå hele to barselsforløb i løbet af mit Ph.D.-forløb. Dette kombineret med et længere sygdomsforløb forbundet med hver graviditet samt efterfølgende barselsorlov betød, at jeg i længere perioder var nødt til at trække mig helt væk fra feltet. Dette fik den betydning, at der i forhold til kontinuiteten i interviewforløbet var tale om nogle tidsmæssige forskydninger, fordi nogle af opfølgningerne på de første interviews først fandt sted helt op til tre år efter det første. Dette var frustrerende i selve situationen, hvor frygten for materialets forældelse og den potentielt manglende mulighed for at opsøge interviewpersonerne igen, lurede konstant. Således

er der også i det ene af de 10 nøgleinterviews tale om en interviewperson, som var fraflyttet øen, da jeg forsøgte at genoptage kontakten, og en anden svarede ikke tilbage på mine henvendelser. Ikke desto mindre er disse interviews taget med i deres første form, da de heldigvist var meget grundige og veludbyggede. I forhold til selve validiteten af materialet oplevede jeg til gengæld ikke, at tidsspandet for interviewpersonerne havde forringet problemstillingens relevans. Tvært imod oplevede jeg reelt, at samtlige af de øvrige personer sagtens kunne huske, hvad vi sidst havde talt om, og at de yderligere i løbet af perioden, havde gjort sig mange tanker med afsæt i det forrige interview – her ikke mindst i forhold til selve den utopiske dimension, som de på en måde havde vænnet sig til. For mit eget vedkommende betød pausen, at jeg også selv gik til felten på en anden og mere afklaret måde – sandsynligvis, fordi tingene havde fået lov til at sætte sig, og både problemstillingen og metoden forekom mere klar.

Afhandlingens analyse

Med henvisning til kapitlets indledning og min gennemgang af inspirationen fra den kritiske teori kan afhandlingens analyse sammenfattende beskrives som en kritisk etnografisk analysetilgang baseret på en kritisk-teoretisk bearbejdning af empirien. Min empiri, herunder ikke mindst interviewmaterialet, udgør en række af forskellige meningsforståelser, som jeg bruger til at beskrive borgernes landskabsrelationer og den heraf udsprungne holdning til og fravalg af deltagelsen, ud fra et fænomenologisk perspektiv. Systematikken i min metode tager afsæt i en analyse af disse meningsforståelser, som jeg samtidigt forholder mig kritisk problematiserende til. Således er udgangspunktet, at mit kildemateriale, herunder mine samtaler, interviews, fremtidsværkstedsprotokoller og notater fra forskellige møder, at dette ikke udtrykker modsætningsfrie sandheder om hverken landskabet eller deltagelsen, og at min analytiske opgave følgelig bliver at skabe et sammenhængende billede af problemstillingen.

Tre hoveddele

Med afsæt i denne opgave udgøres min analyse grundlæggende af tre hoveddele, som samlet handler om at indkredse borgernes landskabspraksis og derigennem perspektivere deltagelsesspørgsmålet:

Kapitlerne 4 og 5 udgør med deres direkte afsæt i empirien, med lidt forskellig vægtning, afhandlingens første to analyseniveauer. Disse kapitler knytter primært an til det, som umiddelbart kan beskrives empirisk og sigter på, at borgernes landskabsopfattelser træder frem på egne præmisser i hele deres omfang og diversitet med alt, hvad dette indebærer af både mulighedsorienterede og tillukkede aspekter ved landskabsrelationen. I kapitel 4 præsenteres en række landskabsfortællinger, som udgør analysens første del. Her er formålet at give en empirisk beskrivelse af en række udvalgte borgeres sociale praksis i landskabet og de heri eksisterende diskurser i deres mangfoldighed. Således foretages ikke her en egentlig teoretisk analyse. I stedet præsenteres forskellige aspekter og tematikker, sådan som de umiddelbart springer ud af det empiriske materiale – her med afsæt i 10 udvalgte interviews, som danner afsæt for fortællingerne. Landskabsfortællingerne er her et forsøg på at præsentere det pågældende interviewmateriale, så det fremtræder tæt på de enkelte interviews i disses "oprindelige" form. Dermed danner denne empiriske fremstilling af udvalgte interviewpersoners landskabsrelationer afsæt for den videre analyse. Landskabs-

fortællingerne er dog ikke "rene" fortællinger. De er præget af tilvalg og fravalg af tematikker, som netop er styret af ønsket om at konkretisere borgernes landskabspraksis og de måder, hvormed spørgsmålet om politisk deltagelse relaterer sig hertil. Dermed skal fortællingerne heller ikke alene betragtes som en forudsætning for en efterfølgende analyse. De skal også betragtes som en første del af en sådan, idet de i sig selv involverer et vist abstraktionsniveau. Er de ikke præget af nogen direkte teoretisering, er de alligevel præget af en sortering af temaer, som den efterfølgende teoretiske delanalyse kan tage afsæt i. Denne foreløbige meningskategorisering er baseret på en grundig gennemlæsning af hvert enkelt interview, hvor relevante passager i forhold til forskningsspørgsmålet er blevet identificeret, tematiseret og underbygget empirisk med citater. Styrende for min fremstilling og sorteringen af temaer har været ønsket om at konkretisere borgernes sociale praksis i landskabet og identifikationen af det modsætningsfyldte i denne praksis set i forhold til spørgsmålet om politisk deltagelse i landskabsdiskussionen. Fortællingerne fremstår dermed også som en række selvstændige narrativer, som endnu ikke har været genstand for en tværgående teoretisk analyse, men som ikke desto mindre har været underlagt en vis forarbejdning. I den forstand fremtræder fortællingerne ikke alene som interviewpersonernes selvoplevede virkelighed, men også som mine konstruktioner af interviewspersonernes virkelighed.

I de efterfølgende kapitler arbejdes der videre med disse temaer ud fra en stigende teoretisk intencitet. Således følges der op herpå i kapitel 5, som udgør analysens anden del. Her præsenteres en tværgående fænomenologisk analyse af det samlede interviewmateriale, hvor de tidligere præsenterede diskurser sættes ind i en bredere empirisk sammenhæng. Med afsæt i hensigten om at afdække diversiteten i borgernes landskabspraksis vil der både i denne, og den følgende del-analyse, blive trukket på samtlige 44 interviews samt det empiriske materiale fra det øvrige feltarbejde på Møn i form af observationer, feltnotater, mødereferater, værkstedprotokoller m.m. Dette materiale trækkes ind med henblik på at understøtte og perspektivere de 9 udvalgte landskabsfortællinger i forhold til belysningen af, hvordan holdningen til politisk deltagelse forbinder sig til borgernes landskabspraksis. Således indeholder denne analyse også både indkredsningen af rækken af ønsker og utopier til landskabsanvendelsen og blokeringerne i forhold til at bringe disse ind i den politiske landskabsdebat. Fokus ligger altså både på borgernes utopiske landskabsbilleder og på borgernes billeder af magten i landskabet, idet det forsøges at komme rundt om både åbningerne og lukningerne og de modsætninger, som måtte vise sig her. Som en særlig tilgang til indkredsningen af problemstillingen bruges stedbegrebet her som aktivt søgebegreb til at afdække det stedlige tilhørsforhold til landskabet, og de implikationer, som det får i forhold til spørgsmålet om politisk deltagelse. I den henseende skærpes det analytiske fokus overfor de måder, hvormed stedidentiteterne vokser ud af borgernes rumlige praksis, og hvordan holdningen til politisk deltagelse relaterer sig hertil. Samtidigt indebærer den fænomenologiske indfaldsvinkel også, at analysen fortsat er styret af genstandens forrang. Således lægges vægten på, at alle aspekter af borgernes landskabspraksis får lov at træde frem, mens de teoretiske begreber stadig indtager en mere tilbagetrukken rolle. Analysen er mao. fortsat styret af genstandens forrang, idet stoffet stadig er mere styrende end begreberne. Denne fremstillingsform er valgt for at undgå, at fokus på magten i det empiriske materiale og et dertil relateret magtbegreb, kommer til at dominere over fremstillingen af det samlede materiale.

I den tredje analysedel gives ikke-deltagelsen teoretisk fylde ved at øge det teoretiske fokus på de modsætninger, som opstår i spændingsfeltet mellem borgernes ønsker til landskabet, og de blokeringer,

som borgerne oplever i forhold til at deltage i den politiske landskabsdiskussion. Denne del udgøres af kapitel 6 og kapitel 7, og heri bliver spørgsmålet om ikke-deltagelse løftet op på det metateoretiske niveau, både med henblik på at besvare de i indledningen rejste spørgsmål, men også med henblik på at lade konklusionerne fra den konkrete case – Pilotprojekt Nationalpark Møn - kommentere teorien. Således vil der her på den ene side være tale om et skærpet magtbegreb, idet analysen kobles mere specifikt til identifikationen af de forskellige magtrelationer, som borgerne oplever, og på borgernes fravalg af deltagelse. Spørgsmålet om borgernes ikke-deltagelse behandles med andre ord her konceptuelt, idet fokus ligger på at indkredse disillussionen og resignationen knyttet til bestemte billeder af magten i forhold til at deltage i politiske beslutningsprocesser omkring landskabets fremtid. På den anden side vil det, med afsæt i borgernes landskabspraksis, også blive forsøgt indkredset, hvor der (stadig) måtte gemme sig nogle sociale åbninger i forhold til borgernes politiske engagement i landskabsudviklingen.

Dette sker i første omgang i kap. 6 med afsæt i en indkredsning af den rolle, som forestillingen om landskabet som fælles anliggende (som commons) spiller i borgernes hverdagsbevidsthed. Med denne tilgang vil det blive forsøgt at indkredse potentialerne for landskabsrelaterede borgerfællesskaber og dermed også præmisserne for borgernes deltagelse i landskabsdiskussionen. Ved at afsøge stedidentiteternes almene kvaliteter, er det antagelsen, at dette kan bidrage til at sige noget om præmisserne for borgernes deltagelse. Dette indebærer en opsamling og en teoretisk fokusering på modsætningen mellem det forandringspotentiale, som landskabsanvendelsen på den ene side giver anledning til, og resignationen over for deltagelse på den anden side, sådan som dette træder frem i forrige basisempiriske afsnit.

I anden omgang sker det ved at rette blikket mod det case-specifikke – nationalparkproblematikken og spørgsmålet om ikke-deltagelse her. Det sker i kap. 7, hvor der følges op på de forrige kapitler ved at relatere de herfra analytisk udledte 'fund' til afhandlingens konkrete case – Pilotprojekt Nationalpark Møn. Således udfoldes her den nationalpark-diskurs, som eksisterer blandt de ikke-deltagende og "frafaldne" borgere, idet det søges indkredset, hvordan ideen om en potentiel nationalpark taler ind i de erfaringer, som borgerne allerede har – både fra deres hverdagspraksis i landskabet og med den politiske offentlighed. Således gøres ambivalensen i forhold til deltagelsesspørgsmålet eksplicit, idet denne holdes op imod en præsentation og drøftelse af forståelser og myter om ikke-deltagelsen, sammenholdt med de reformuleringer, der vokser ud af et kritisk teoretisk perspektiv.

Analysen afsluttes med kapitel 8, som indeholder en konklusion efterfulgt af en perspektivering. Desuden flyttes fokus også i denne analysedel fra en diskussion af barriererne og potentialerne i borgerinddragelsen set "indefra" – dvs. set fra et særligt Mønsk perspektiv – til en bredere diskussion af spørgsmålet om, hvor borgernes fravalg af deltagelse fører både deltagelsesspørgsmålet og landskabsforvaltningen hen.

Det gælder som nævnt for min analyse, at der langt hen ad vejen har været tale om en deltagende analyse i den forstand, at aktørerne, i forhold til samtalerne med mig – selv har bidraget til tematiseringen og selv har deltaget i refleksionerne omkring modsætninger og problemer forbundet med brugen af landskabet samt mulighederne for at skabe en meningsfuld demokratisk udvikling i naturforvaltningen. I overensstemmelse med denne tilgang har jeg, som tidligere påpeget, i vid udstrækning forsøgt at beskrive deltagelsesspørgsmålet – også i forhold til nationalparkspørgsmålet, som det har taget sig ud, ikke fra et foregivet objektivt perspektiv, men fra et særligt deltagelsesdemokratisk perspektiv. Dette deltagelsesdemokratiske perspektiv har, med reference til den konkrete case – Pilotprojekt Nationalpark Møn, som

ikke-deltagelsen analyseres med afsæt i, været en del af nationalparkudviklingens egen politiske målsætning, som jeg via min analyse har forsøgt at fastholde med det dialektiske princip ved at skabe en vekselvirkning mellem det empiriske felt og den i nationalparkspørgsmålet indlejrede normativitet.

Selvom afhandlingens analytiske dele afspejles direkte i de enkelte kapitler, og selv om empiriens kronologi har været et styrende element for analysen, er der ikke tale om en akkumulerende analysefremstilling, men snarere om en fremstilling sammensat af forskellige analysesnit af spørgsmålet om ikke-deltagelse på henholdsvis et overordnet niveau og et specifikt niveau. Afhandlingens kapitler udgør således ikke en progressiv fortætning af det foregående kapitels opsamlinger og analyser, men hvert kapitel bidrager til en samling af delanalyser, hvorudfra jeg afslutningsvis søger at udlede et svar på de i afhandingen rejste spørgsmål.

Kapitel 4

Landskabsfortællinger

I kapitlet fremstilles 10 fortællinger, der giver et billede af 10 forskellige borgernes landskabspraksis. Hensigten med fortællingerne er at give et indtryk af sammensatheden af borgernes brug af og forhold til landskabet – hvordan dette forhold hænger sammen med deres livsforløb og de forhold, de lever under, og hvordan dette også præger deres forhold til spørgsmålet om deltagelse i den offentlige landskabsdiskussion. Da fortællingerne udspringer af forholdet til særligt Møn og det mønske landskab, redegøres der indledningsvist kort for øens natur- og kulturhistorie, samt dens sociale og demografiske situation.

Det område, Møn, som denne afhandling tager empirisk afsæt i, er rent geografisk beliggende i Ulvsund ud for Sydsjællands kyst. Øen ligger i Storstrøms Amt og indgår som en del af et ø-rige, som ud over Møn består af øerne Bogø, Farø, Nyord og forskningsøen Lindholm, hvoraf Møn er den største set i forhold til både areal og befolkning. Øen er 32 km lang og 217 km^2 stor og bebos af ca. 10.000 indbyggere.

Figur 2: *Møn befinder sig i Østersøen mellem Sjælland og Falster. Forbindelsen mellem Møn og Sjælland er enten med bro over Ulvsund eller over dæmningen mellem Møn og Bogø over Farø til Sjælland. Desuden er Møn forbundet med motorvejen mod Tyskland og København via Farø.* [© Kort- og Matrikelstyrelsen].

Natur- og kulturlandskabet på Møn

I sin fysiske udtryksform er Møn meget varieret og består overordnet af to meget forskellige landskaber. Generelt kan Vestmøn karakteriseres som et område, hvor åbne dyrkningsflader i et let kuperet moræne landskab præger billedet. Det højeste punkt i dette landskab er blot 44 m.o.h., og der er mange lavninger – ofte med småsøer eller moser. Her findes endvidere flere skovområder, bl.a. den store *Fanefjord Skov*, som er en fællesskov – dvs., at den er opdelt i anparter og ejet af folk i sognet. På øens nordvestlige side findes halvøen *Ulvshale*, hvoraf det meste er skov, eng og hede, og hvor store dele er fredet [Dahl, 1994]. Den særprægede naturskov, *Ulvshaleskoven*, er beskyttet via fredning og er offentligt ejet, og her findes en lang række forskellige træer og buske. Engene på Ulvshale er vigtige raste- og yngleområder for mange fugle, og dele af Ulvshale er derfor også blevet udpeget til EF-fuglebeskyttelsesområde og vildtreservat for trækfugle. Nordvest for Ulvshale ligger den lille ø *Nyord*, som forbindes med fastlandet med en dæmnin. Øen har lige som Ulvshale områder, der er blevet udpeget til EF-fuglebeskyttelsesområde og vildtreservat for trækfugle [ibid]. Øen er blot 5 km^2 og udover strandengene ligger også på øen landsbyen Nyord. Her bor samtlige af øens ca. 100 beboere og byen har med sine tætliggende huse og gårde bevaret sin fysiske karakter fra det forrige århundrede.

Midt- og Høje Møn

På øens midte befinder sig hovedbyen *Stege*, som ligger ud mod *Stege Bugt*. Øst og syd for Stege ligger *Stege Nor*, som er en lavvandet kystlagune, som pga. forekomsten af sjældne planter og som vigtig lokalitet for bestemte rastende fugle er blevet udpeget til et EU-habitatområde under Natura 2000-projektet.[31] Tæt på Stege og mellem Stege og Ulvshale ligger de tre nytilplantede skove *Stege Skov*, *Udby Skov* og *Hegnede Skov*, som er statsejede og er blevet tilplantet i perioden 1997-2006.

Mellem Stege og landsbyen *Borre* er landskabet småbakket og præget af et stort afvandet område – den afvandede *Borre Sømose*. På Møn findes store områder, der tidligere har været søer eller moser, men som i dag dyrkes som landbrugsland [Nielsen 1994: 35]. Borre Sømose er det bedst kendte eksempel på dette og fremstår idag som et stort fladt og opdyrket område, som gennemskærer Møn fra Nord til Syd.[32] Dette område – også kendt som Borrelavningen - danner overgangen til Høje Møn (øst for Borre), der er langt mere kupperet, og hvis højeste punkt er 143 m.o.h. Længst til øst rejser sig *Møns Klint*, som strækker sig ca. 7 km fra nord til syd. På det aller højeste sted rejser *Dronningestolen* sig 128 m. op over havoverfladen. Klinten består af kalkskaller fra mikroskopiske dyr, der levede i det hav, som dækkede Danmark for 75 mio. år siden. På grund af de store naturværdier blev hele Møns Klint og naturområderne bagved klinten fredet i 1983, og Møns Klint og Høje Møn er desuden udlagt som Natura 2000-område. Efter at have været forsvundet fra landet i 30 år er Møns Klint f.eks. blevet tilholdssted for vandrefalken, som yngler på de stejle kridtklinter. Derudover er skoven og de overdrev, som ligger bagved rig på forskelige arter på grund af den kalkholdige bund [Skov- og Naturstyrelsen 2008b].

---

31 Alle medlemsstater i EU har udpeget en lang række naturområder til særlig beskyttelse af sjældne naturtyper og arter – de såkaldte Natura 2000-områder.

32 *Bussemarke Mose* er et andet eksempel, som med sine 10 ha er Møns største eksisterende mose.

Klinteskoven og overdrev

Opgrænsende til klinten ligger den store *Klinteskov,* som breder sig langt ind i landskabet bag klinten. Klinteskoven er særpræget på mange måder. Det går op og ned hele tiden, hvor høje bakker veksler med dybe dale og træerne vokser helt ud til kanten i mange krogede former. I skoven vokser også de ældste bøgetræer i Danmark og skoven rummer et varieret dyre- og planteliv. Nord og syd for Klinteskoven findes gamle overdrev *Høvbleget* og *Jydelejet*. Disse overdrev er opstået som resultat af århundreders ekstensive græsning, og der vokser mange sjældne og fredede planter her. Blandt andet findes der her en lang række forskellige orkidé-arter, og områderne er desuden levested for sjældne sommerfugle. Områderne har for nyligt været genstand for omfattende rydninger mhp. genskabelse og bevarelse. På overdrevene, og i Klinteskoven, findes der et udbygget sti-net, der giver offentlig adgang til områderne. Herfra kan man også gå til det nordøstligste hjørne af øen, hvor parken *Liselund* er placeret. Parken er et romantisk haveanlæg fra slutningen af 1700-tallet, og hørte oprindeligt ind under *Liselund Gods*.

Produktionslandskabet

De fleste af byerne på Møn bærer præg af fortiden som landbrugssamfund – herunder forarbejdningen af roer til sukkerproduktion. Udover sukkerfabrikken inde i Stege og resterne af lokale saftstationer rundt omkring på øen sætter de bygninger, der tidligere fungerede som forsamlingshuse, andelsmejerier, smedjer og maskinstationer m.m. stadig sit præg på bybilledet. Derudover eksisterer der også rundt omkring på øen en række mindre fiskersamfund. Nyord var indtil for få år siden endnu et aktivt fiskersamfund, og Hårbølle Havn og Klintholm Havn fungerer stadig som aktive fiskerhavne. Klintholm Havn, som ligger på sydkysten af Møn, er her den største, idet omkring en halv snes trawlere og nogle få garnbåde stadig er hjemmehørende her. Desuden benyttes havnen af fiskere fra andre områder, fordi den ligger centralt for fiskeriet i Østersøen. I løbet af 1970'erne kom turisme og lystbåde til og der blev anlagt en lystbådehavn vest for byen. Siden 1980'erne har fiskeriet været stagnerende, og i dag er der kun få aktive fiskerkuttere tilbage.

Arealstatus

Øens 21.775 ha store areal har en blandet arealstatus: privatejede landbrugsejendomme, statsejede arealer og store fredede områder i privateje. Af det samlede areal ejer staten ca. 900 ha, hvoraf arealerne på Ulvshale udgør 350 ha og ved Møns Klint udgør de 507 ha [Skov- og Naturstyrelsen 2008a og 2008b]. På Ulvshale påbegyndtes erhvervelsen af skov- og engarealer i 1986, mens Møns Klint i 1980 blev solgt til staten af den tidligere ejer – Klintholm Gods. Salget af Klinten skete i forbindelse med en større fredning af hele Høje Møn og i forbindelse med denne fredning blev også mange af de mest bevaringsværdige overdrevsarealer, samt den del af skoven, der lå i umiddelbar tilknytning til Møns Klint solgt til Staten. Klintholm Gods ejer dog stadig ca. 460 ha af Klinteskoven [ibid.].

I alt ejer landbruget 17.964 ha jord på Møn (2005) - dvs. 86% af det samlede areal på Møn [Danmarks Statistik 2006].[33] Heraf ejer øens fire godser ca. 4400 ha - *Klintholm Gods* (1400 ha), *Nordfeldt Gods*

33 Dette er højere end landsgennemsnittet, hvor landbruget ejer ca. to tredjedele af det samlede areal [Oplyst fra Danmarks Statistik marts 2011]. Der er i alt 309 landbrug af varierende størrelse (heltid og deltid) på Møn [ibid.]

Broforbindelser mellem Møn og Sjælland og mellem Møn og Bogø

Ulvshaleskoven, campingplads og sommerhusområde på Ulvshale

Dæmningen mellem Ulvshale og Nyord, Nyord by og strandengene på Nyord

Kortaftegning over den afvandede Borre Sømose, pumpestationen i sømosens nordlige del og landsbyen Borre
[Kort og foto: ©Kulturarvsstyrelsen]

Klintholm Havn og lystbådehavnen

Møns Klint og Klinteskoven bag ved klinten

Geocenter på Møns Klint og betalingsbom til geocentret

Overdrevsområderne Jydelejet og Høvblege samt rydninger af overdrevene [Foto: Per Stadel Nielsen]

Landbrugslandskabet – svinefarm, naturemise og godsallé

Landsbydød

(1151 ha), *Liselund Gods* (278 ha) og *Marienborg Gods* (1392 ha), hvoraf dele af arealet også omfatter skov.[34] Således udgør skovning og jagtudlejning også en væsentlig del af godsernes økonomi. Godsernes tilstedeværelse bidrager desuden til det mønske landskabsbillede med herregårdsanlæg, store produktionsbygninger, tjenesteboliger, parkanlæg, vidtstrakte marker, skovstykker og en høj andel af småbygninger, vejtræer og alleer, som giver et særligt udtryk til landskabet.

Den demografiske, erhvervsmæssige og sociale udvikling

Til sammenligning med resten af landet er befolkningstætheden tynd på Møn. I gennemsnit bor der 49 personer pr. km^2 på øen, mens befolkningstætheden på landsplan ligger på 125 personer pr. km^2 [www.statistikbanken.dk]. Den tynde befolkningstæthed skal ses i lyset af en historisk udvikling, hvor befolkningstallet på Møn er blevet reduceret væsentligt i løbet af det seneste halve århundrede. Hvor befolkningstallet i midten af 1950'erne var oppe over 14.000 personer, er det i dag (2011) på knap 9900 personer [www.statistikbanken.dk]. Samtidigt er øen også præget af en stor og voksende ældreandel – herunder en tilflytning af pensionister, der har fundet Møn attraktivt til deres otium, mens der set i forhold til landsgennemsnittet, er et underskud af borgere i aldersgruppen 17-24 år.

Medvirkende til det faldende befolkningstal er den generelle afvandring fra landet mod byen som følge af den faldende beskæftigelse og mangel på uddannelsesmuligheder. De traditionelle erhverv som landbrug og fiskeri er reduceret kraftigt i antal af arbejdspladser inden for særligt de seneste årtier, idet fiskeriet har været i kraftig tilbagegang, og der er blevet færre og større landbrug. Tendensen er selvsagt også slået igennem på de fiskeri- og landbrugsafledte virksomheder og industrier, som også er forsvundet. Derudover blev det i 2005 besluttet at lukke øens sygehus, Stege sygehus, som udover småkagefabrikken Bisca var øens store arbejdsplads. Udviklingen afspejler sig i forvandlingen afg landsbyen fra center, hvor lokalsamfundet kunne få alle sine primære behov opfyldt til udkant med nedgang i erhverv og omfattende butiksdød til følge.

Pendling og tilflytning

Overfor denne udvikling er pendling blevet en måde at overkomme beskæftigelsesproblemet på. Fra at være et forholdsvist isoleret ø-samfund (der kom først fast broforbindelse i 1943) er Møn i dag ændret til at være et forholdsvist tilgængeligt bosted, hvor der er mulighed for pendling til andre dele af Sjælland samt Lolland og Falster. Der er dermed også en stor – og nødvendig – mobilitet blandt arbejdsstyrken på Møn. I 2004 pendlede 1612 personer til arbejde i andre kommuner,[35] og samtidigt har forbindelsesmulighederne også betydet, at øen har oplevet forskellige ryk af befolkningstilflytning. I perioden 1970'erne og 1980'erne tiltrak øen f.eks. i stor grad grupper af kunstnere og hippier, som flyttede fra storbyen til Møn. Derudover bestod en del af tilflytningen i 1970'erne, 1980'erne og 1990'erne af tilflyttere, som medbragte begrænsede økonomiske og sociale ressourcer. Siden 1990'erne er Møn i stigende grad blevet et attraktivt bosted for københavnere, der er trætte af storbyen og gerne vil have mere natur omkring sig. Som resultat af denne udvikling består befolkningen i dag af omtrent lige dele "indfødte" og tilflyttere

34 Oplysningerne stammer fra godsernes hjemmesider eller personlige oplysninger.

35 Oplysningerne er fra før kommunalreformen (her 2004), da oplysningerne herefter ikke er let tilgængelige. [www.statistikbanken.dk]

– hvoraf sidstnævnte blandt andet indbefatter en del kunstnere og kunsthåndværkere med arbejdende værksteder og gallerier eller andre former for kreativ virksomhed.

Ledighed og turisme

På trods af indførelsen af nye erhverv er ledigheden højere end landsgennemsnittet, og Møn er kendetegnet ved stor sæsonarbejdsløshed om vinteren. Således spiller turisme en stor rolle for øens sæsonbetingede erhvervsliv, hvor sommeren byder på forskellige former for periodisk beskæftigelse. Turisterne kommer ikke mindst på grund af Møns Klint og naturen i det hele taget, og turisme er blevet øens største satsningsområde i forhold til erhvervsfremme. Dette afspejler sig blandt andet i bebyggelsen af sommerhuse, ferieudlejningsboliger, campingpladser og en golfbane m.m. rundt omkring på øen. Som en del af denne virksomhed lejer godserne også boliger ud til turister. Klintholm Gods lejer f.eks. godsets gamle arbejderboliger ud og ejer desuden øens største campingplads, vandrehjemmet, flere restaurationer og en ridepension. Endeligt har den største turismemæssige satsning bestået i opførelsen af et geologi- og naturcenter på Møn klint i 2007. Formålet med det sidste var særligt at skabe et besøgscenter for de 300.000 mennesker, som man regnede med ville besøge klinten hvert år.

Samtidigt betyder udviklingen og den øgede turisme også, at en del helårshuse, heriblandt flere tidligere landejendomme, som efter frasalget af jorden omdannes til sommerhuse eller får fritidshusstatus, alene bebos i weekender, ferier og højtider. Møn er dermed også blevet et sted, hvor folk bor (mange på deltid) og ikke arbejder.

Landskabsfortællinger

De landskabsfortællinger, som præsenteres i dette kapitel afspejler på forskellig måde det landskab og den udvikling, som er beskrevet her. I alt præsenteres 10 mønboeres landskabsfortællinger og de præsenteres én for én. Således fremstilles i kondenseret form de udvalgte borgeres historie og aktuelle hverdagsliv og – som en central del heraf – deres hverdagspraksis i landskabet. Hensigten med fortællingerne er at give et indtryk af sammensatheden af borgernes forhold til landskabet – hvordan dette forhold hænger sammen med deres livsforløb og de forhold, de lever under, og hvordan dette også præger deres forhold til spørgsmålet om deltagelse i den offentlige landskabsdiskussion. Som et væsentligt element i fremstillingen er der lagt vægt på de drømme og ønskeforestillinger, som knytter sig til brugen af landskabet – og på de blokeringer, som den enkelte ser i forhold til realiseringen af samme. I den henseende er der valgt en fremstillingsform, som ikke gør det til 10 isolerede og sideordnede fortællinger. Rækkefølgen er med andre ord ikke tilfældig, men valgt sådan, at skiftet fra den ene til den anden fortælling tydeliggør forskelle og ligheder i hverdagsliv og forhold til landskabet. Landskabsfortællingerne giver i den henseende et billede af, hvilke forskellige forhold, som er styrende for de enkeltes relationer til landskabet, men de viser samtidigt også, at der er nogle problemstillinger – herunder ønsker og drømme til landskabet og de blokeringer, som identificeres i forhold til realiseringen heraf, der går igen, om end betingelser og forudsætninger er meget forskellige.

De respektive fortællinger er skrevet på en måde, som er loyal overfor, hvad de enkelte interviewpersoner har sagt. På den måde søger de at komme så tæt som muligt på det interviewmateriale, som de

udspringer af. Samtidigt er der også blevet foretaget en udvælgelse blandt de mange problemstillinger, som optræder i de enkelte interviews. Jeg har valgt at centrere hver fortælling omkring nogle særlige problemstillinger, som trådte særligt tydeligt frem i det pågældende interview, og som i den efterfølgende analyse danner afsæt for forskellige analytiske tematiseringer. I den forstand fremstår de enkelte landskabsfortællinger som et fortættet udtryk for den måde, hvormed interviewpersonerne møder landskabet i hverdagen.

Samtidigt er denne fortætning netop også et udtryk for, at fortællingerne også repræsenterer mine konstruktioner af virkeligheden. Der er med andre ord ikke tale om "rene" empiriske beskrivelser, fordi fortællingerne netop er blevet til gennem en udvælgelsesproces. I den forstand udgør fortællingerne også første led i en analyse. De gengiver folks refleksioner på deres eget forståelsesniveau, men afspejler samtidigt, at det er mine udsnit af disse refleksioner. Gennem mine fortællinger samler der sig bestemte temaer, og disse temaer er ikke tilfældige. Således trækker denne udvælgelse også på et bredere spektrum af forskelligt empirisk materiale, som danner afsæt for udvælgelsen. De temaer, som jeg udvælger som centrale, trækker også på feltnoter, på fremtidsværksteder og på samtlige 44 interviews, som lader sig illustrere gennem de enkelte fortællinger.

I den efterfølgende tværgående analyse af samtlige interviews, vil det således også fremgå, at de her udvalgte problemstillinger går igen på tværs af de øvrige interviews. Her vil de differentierede vilkår for borgernes landskabsrelationer såvel som de fælles ønskeforestillinger og problemstillinger, som borgerne ser i forhold til landskabsudviklingen og deltagelse i landskabsdiskussionen blive forfulgt og analyseret. I denne efterfølgende tværgående analyse af samtlige interviews, vil det også fremgå, at der er temaer eller problemstillinger, som ikke er præsenteret så tydeligt i de fortællinger, som præsenteres her. Det skyldes hovedsageligt, at disse, trods anonymisering af interviewpersonerne, er blevet vurderet for kontroversielle og belastende til at blive præsenteret i en konkret personsammenhæng. Ikke desto mindre er det her, i præsentationen af en række konkrete landskabsfortællinger, at en række vigtige problemstillinger får fylde og kontekstualiseres i forhold til en konkret landskabspraksis.

Som nævnt har interviewpersonerne, i det omfang det har været muligt at få kontakt til disse, haft mulighed for at læse og rense fortællingerne for emner, som de vurderede som værende for kontroversielle i forhold til deres videre liv og virke – og herunder ikke mindst deres fortsatte mulighed for at bruge og færdes i landskabet på øen. De emner, som i den forbindelse er blevet renset bort, vil i stedet blive præsenteret og uddybet under de forskellige analytiske tematiseringer, hvor de ikke sættes ind i en konkret personlig sammenhæng. Andre problemstillinger bliver således også præsenteret på en indirekte måde, som ikke er i overensstemmelse med den betydning, som de rent faktisk havde i det enkelte interview. Det skyldes, at det har været vanskeligt at få præsenteret den konkrete problemstilling ind i en personsammenhæng, fordi der ganske enkelt ikke var nogen, som ønskede at blive sat i forbindelse med problemstillingen i en konkret skriftlig sammenhæng. Disse problemstillinger bliver derfor også uddybet nærmere i den efterfølgende analyse. Af selvsamme årsag er der i de enkelte fortællinger blevet foretaget en sløring af de enkelte personers identitet. Navnene er ikke interviewpersonernes rigtige navne og særlige karakteristikas, som ville gøre personerne genkendelige er udeladt eller ændret. Disse sløringer er blevet til i samråd med interviewpersonerne selv, som har haft mulighed for selv at komme med forslag til mulige sløringer. Således er der også i nogle af fortællingerne blevet foretaget sløringer i forhold til personernes bosted, og stednavne er udeladt i de tilfælde, hvor det vurderedes nødvendigt.

I den følgende række af landskabsfortællinger er de valgte personprofiler sket med afsæt i ønsket om at opnå størst mulig variation og informationsrigdom også i forhold til forhold som bosætning og sociale og demografiske karakteristika. De pågældende personer er bosat spredt ud over hele øen, og der er søgt en nogenlunde lige fordeling i forhold til kriterier som køn, alder, erhverv og status som enten indfødt eller tilflytter. Profilerne på de 10 udvalgte personer ser således ud:

De 10 interviewpersoner:

Peter: Er 40 år, jord- og betonarbejder, barnefødt på Møn og tidligere fisker. I interviewet stilles skarpt på betydningen af landskabet efter ophøret af en arbejdsrelation, hvor landskabet både socialt og fysisk materielt netop har haft stor betydning, og på tilbagetrækningen til det lokale som modsvar til at gå ind i en offentlig landskabsdiskussion.

Mads: Er 43 år, landmand, barnefødt på øen og ud af en landmandsfamilie, som går flere generationer tilbage. I fortællingen lægges vægten på Mads's brug af og syn på landskabet ud fra et både arbejds- og mere rekreativt perspektiv og på de holdninger, som det afføder i forhold til deltagelse og det at være landmand i en eventuel nationalpark.

Pernille: Er 39 år, tilflytter fra Nordsjælland, og pendler til København for at arbejde hver dag. I fortællingen lægges vægten på hende og hendes og families udforskende tilgang til at lære landskabet at kende, samt de muligheder og blokeringer, som de forbinder hermed – også i forhold til spørgsmålet om deltagelse i en offentlig landskabsdiskussion.

Torben: Er 52 år, tilflytter, arbejdsmand og den sidste tilbageværende af et tidligere kollektiv. I fortællingen fokuseres særligt på Torbens interesse for at eksperimentere med landskabet – bl.a. i sin have og på de holdninger til miljøpolitiske initiativer – lokale, såvel som de statslige, som relaterer sig hertil.

Marie: Er 48 år, barnefødt på Møn og ud af landmandsslægt. I fortællingen fokuseres særligt på brugen af landskabet til vandring, på overvejelserne omkring integreringen af interessen for landskabet i et karrierreskift, og på de sociale risici ved at deltage i den offentlige landskabsdiskussion.

Claus: Er 30 år, barnefødt på Møn, og bruger af naturen både i arbejds- og fritidssammenhæng. I fortællingen fokuseres særligt på den række af tanker, som Claus har gjort sig om, hvordan landskabet kunne anvendes i en fremtidig udviklingsstrategi på Møn og på de blokeringer, som han samtidigt ser i forhold til realiseringen heraf.

Grethe: Er 65 år, pensioneret landmandskone og barnefødt på Møn. I fortællingen sættes der særlig fokus på brugen af landskabet i Grethes ungdom og på, hvordan oplevelsen af tab af fællesskab relateret til brugen af landskabet både danner afsæt for initiativer og for skepsis overfor en deltagelsessammenhæng.

Helene: Er 43 år og tilflyttende kunsthåndværker med eget kursussted. I fortællingen fokuseres blandt andet på den arbejdsrelaterede inspiration fra landskabet, på erfaringerne med at etablere sig som selvstændig erhvervsdrivende og på de måder, hvormed sådanne erfaringer påvirker synet på indflydelse både i lokalsamfundet og i en nationalparkrelateret deltagelsessammenhæng.

Erik: Er 64 år, tilflytter fra København og med en bred international karrierre bag sig. I fortællingen fokuseres særligt på interessen for brugen af landskabet til at generere et socialt fællesskab i lokalområdet, og på de muligheder og barrierer, som med afsæt i denne interesse forbindes med deltagelse i diskussionen om en nationalpark.

Jens: Er 52 år, tilflytter og selvstændig erhvervsdrivende, med en stor interesse for traditionelle former for jagt og fiskeri. Der lægges i fortællingen særlig vægt på holdningen til fredninger og mere moderne former for friluftsaktivitet, samt på de måder, hvormed det påvirker motivationen til at indgå i en bredere landskabsdiskussion.

Peter

Peter er 40 år og bor i et hus centralt i Klintholm Havn med udsigt over havnen og havet. Han er opvokset få km fra Klintholm Havn, og er kommet der siden han som ganske ung dreng fik hyre på en af fiskerbådene. Han har ind imellem fiskeriet taget en håndværkeruddannelse, men har aldrig brugt den. For tre år siden besluttede han sig for at droppe ud af fiskeriet. Nu arbejder han som jord og betonarbejder for et entrepanørfirma inde i København. Han bruger ca. tre timer om dagen på transport. Han har nemlig valgt at blive boende i Klintholm Havn, fordi dette sted spiller en helt central rolle i hans liv.

Peter har aldrig har haft sin egen båd. Han har altid taget hyre på andres både, og i mange år var det en god levevej. Særligt i 1980'erne var det virkeligt gode tider, men også frem til midten af 90'erne var det muligt at opretholde en rimelig tilværelse. Sådan er det ikke mere. Peter mener, at man i dag skal have et særligt gen for at blive i fiskeriet. Det handler ikke om, at man skal kunne lide at fiske. Det kan Peter, og da han startede med at fiske, troede han egentligt, at han altid skulle blive ved med det. Det handler derimod om, at man skal være stærk nok til at kunne klare arbejdspresset og til at kunne klare de usikre vilkår, som fiskeriet byder på i dag. *"Det er kun de stærkeste, der overlever"* siger Peter og hentyder til sin bedste ven, som er på hans egen alder, og som han mener, har det gen. Han er stadig en aktiv erhvervsfisker, der hele tiden investerer i nyt udstyr til båden. Selv synes Peter, at det tidsmæssige og det økonomiske pres blev for stort. Han fik sit tredje barn for få år siden, og syntes, at han var for meget væk fra familien. Det er særligt kvoterne, der har gjort livet som fisker meget stressende. Kvoterne betyder, at man er nødt til at intensivere sin arbejdsindsats indenfor en bestemt periode. Fanger man ikke sin kvote indenfor den afsatte tid, går den tabt som fortjeneste, og man bliver sat ned i forhold til næste år. På den måde er konkurrencen mellem fiskerne blevet forøget, og det betyder også, at man ofte er nødt til at arbejde i weekenderne, og at indkomsten er blevet mere ustabil. Tidligere holdt fiskerne fri i weekenden, eller når vejret var hårdt, men det kan de ikke mere, og det er svært, når man også er familiefar og har en udearbejdende kone.

Efter at have været inde og ude af fiskeriet gennem en årrække, valgte Peter for få år siden at sige endeligt stop. Da han holdt op, undersøgte han, om der var andre job-muligheder på havnen. Han griner og siger, at det ville have været i orden med ham, hvis han kunne have gået og fejet havnen, så længe han kunne leve af det. Der var imidlertid ikke nogen jobs, end ikke som fejemand, og han havde heller ikke held med sine andre job-søgninger på øen. I lighed med mange af hans tidligere kollegaer fra fiskeriet valgte han derfor at tage arbejde som jord- og betonarbejder inde i København. Det betyder, at han hver morgen drager af sted klokken 5.30 og kommer hjem om aftenen ca. kl. 17.00. I alt bruger han ca. 3 timer om dagen på transport og kører 300 km. Hans kone arbejder på det lokale plejehjem. Hun kunne godt tænke sig at prøve noget andet, men lige nu er hun taknemmelig for, at der overhovedet *er* noget arbejde at få. På mange måder ville det derfor være nemmere at vælge at sælge huset og flytte til fastlandet. Det er imidlertid en tanke, der ligger Peter helt fjern. For ham er det afgørende, at han kan blive boende i Klintholm Havn, fordi han ellers *"ville gå i stå",* inden der var gået et halvt år.

"Der er mange små ting der gør, at man synes, at det her er fantastisk"

Der er to centrale ting som gør, at Peter ikke kunne drømme om at flytte fra havnen. Den ene ting er

naturen. Den anden ting er fællesskabet. Lige fra han var dreng, har han brugt naturen meget. Som barn tog han på overlevelsesture i Klinteskoven, og han mener at kende den lige så godt som sin egen bukselomme. Øst for Stege kan man sætte ham af hvor som helst med bind for øjnene, og han vil vide, hvor han er. Til gengæld ville han være fortabt, hvis man satte ham af på Vestmøn. Der kommer han kun sjældent. Han kender heller ikke rigtigt nogen der. Men på Østmøn kender han hver en sti. Han bruger stadig Klinteskoven meget. Til at gå ture i og til at cykle i. Ofte tager han sin lille søn på tre år med, og så kører de bare og kigger på alt muligt. Eller han tager ud og laver brænde til familiens brændefyr. Det er en beskæftigelse, som han finder meget tilfredstillende. Det er hårdt fysisk arbejde, men han kan godt li' det, og der er god økonomi i det.

Og så er der selvfølgelig havnen og fiskeriet, som der er mange minder forbundet med. Når han går sin daglige rute, kommer han nogen gange i tanker om forskellige ting, han tidligere har lavet. Han påpeger, at det er den rute, vi har gået i dag, men normalt er det sådan et aftenritual. Så går han lige sin runde, og tjekker om alting er i orden. Om der er noget, der har forandret sig siden sidst – f.eks. om der har været nogen former for hærværk. Han ved, at der er mange af de andre beboere, der gør det samme. De har bare nogle andre ruter. Hans egen rute går rundt om molen, krydser ind over det område, hvor der nu ligger et Dan-land, videre ud til stranden, for at nyde udsigten derfrarundt til det gamle badehotel og ender omme bag ved købmanden, hvor der ligger en lille sø. Den er helt tilgroet nu, men her plejede børnene fra havnen at løbe på skøjter om vinteren og fiske om sommeren. Han nyder at komme her, for her tænker han så godt, og han forbinder stedet med mange gode ting.

Han nyder også stadig at fiske. Selvom han ikke længere er erhvervsfisker, er det stadig tilfredsstillende at fange middagsmaden selv. Han har en jolle liggende, og herfra sætter han garn, eller han finder en rolig plet, hvor han kan stå med sin fiskestang. Han driver også havjagt. Enten fra pram eller fra jolle, og så har han sin store søn med. Det er stunder, som han sætter stor pris på, og i det hele taget er det en masse små ting, som samlet giver de naturoplevelser, som han ikke kunne være foruden. Han har talt med sin store søn om det og har bidt mærke i, at sønnen har det lige som ham. Sidste gang de var ude at fiske, talte de f.eks. om sønnens forestående afrejse til en uddannelse på fastlandet. Sønnen fortalte, at han kunne få det fysisk dårligt ved tanken om ikke at kunne se vand. Det havde de grinet lidt af, men Peter forstod det godt: *"han har jo boet her hele sit liv og kigget ud over her. Derfor har man jo ikke et bedre liv i at gå og hive i de små torskegarn eller sejlet ti gange om dagen i en lille jolle, men det er jo det hele…der er jo mange små ting som gør, at man synes, at det her er fantastisk…naturen, ro, fred og miljøet. Og det familiære".*

"Man holder øje med sine omgivelser, fordi man sætter pris på dem"

Det familiære handler om, at beboerne på havnen i vid udstrækning enten *er* i familie eller også kollegaer med hinanden, og det giver en familiær stemning. Der bor flere generationer inden for de samme familier på havnen og de unge, der vælger at flytte til fastlandet, får sig alligevel ofte etableret med et sommerhus, hvor de kan være, når de har ferie. De fleste af mændene har en fælles baggrund indenfor fiskeriet, og mange af kvinderne arbejder på plejehjemmet, som ligger en kilometer fra havnen. Selv kender Peter samtlige Klintholm Havns knap 300 beboere ved navn og mener, at man kan forstå den stolthed, som mange føler ved stedet, ved at se på den måde, hvormed beboerne omtaler sig selv. Når han selv præsenterer sig overfor nogen inde i København, siger han altid, at han kommer fra Klintholm Havn på Møn. Det

er Klintholm Havn. Det er ikke bare Møn. Han betragter først og fremmest sig selv som 'Klintholmer'. Det gør han også, når han er i Stege, selvom han tvivler på, at alle inde i Stege ved, hvor havnen ligger. Så meget desto vigtigere er det, at beboerne selv er stolte af stedet. Peter mener, at man kan betragte havnens beboere og sammenholdet mellem dem, som en *klan*. Klintholm Havn er ikke det eneste eksempel på det. Der findes også klaner på Hårbølle havn og på Nyord, og karakteristisk for dem er, at de har oplevet den samme nedgang i fiskeriet som på Klintholm havn, og at de har hver deres fælles samlingspunkter, som de forsøger at værne om.

De forskellige "klaner" har ikke særligt meget med hinanden at gøre. Man passer mest sig selv, og personligt har Peter heller ikke haft noget behov for at deltage i noget uden for havnen. Indtil for nyligt har han haft alt her – arbejde, familie og fritidsinteresser. Til sidstnævnte regner han travailleklubben, som stort set alle fastboende i Klintholm Havn er eller har været med i – enten som roer eller som medlem af travailleklubbens bestyrelse. Selv er han med i bestyrelsen og har desuden været med som roer i flere år, og det samme har hans kone og deres store dreng. Klubben ejer to både, og der er et damehold og et herrehold. De store børn deltager på begge hold. Travailleklubben har eksisteret siden 1996, hvor Peter selv var med til at starte den op. Klubbens store årlige begivenheder er forbundet med sommerens store havnefest, hvor der kæmpes mod andre travailleklubber, samt med de ligeledes årlige mesterskaber inde i København. Op til disse konkurrencer, trænes der to til tre gange om ugen, og her handler det virkeligt om at markere Klintholm Havn. Når konkurrencerne foregår i forbindelse med årets store havnefest hører der desuden en masse forberedelser til. Peters kone har i en årrække været med i bestyrelsen og som praktisk organisator. Så mødes man hos hinanden, og det kører over flere måneder.

Det er vigtigt for Peter, at Klintholm Havn fastholder sådan nogle aktiviteter, fordi de giver sammenhold. Det er også vigtigt for ham, at havnen i øvrigt er i stand til at opretholde en række fællesskabende institutioner med et mere praktisk formål. Havnen har f.eks. sin egen antenneforening og sit eget vandværk med siddende bestyrelser. Sådanne institutioner giver stolthed, fordi det overfor omverdenen viser, at man kan klare sig selv. Man behøver heller ikke at være aktivt med i nogle af disse institutioner for at være med i fællesskabet. Det er nok, at folk bakker op om dem. De er en del af et det, som Peter beskriver som en *"generel væremåde"* på havnen, der udover opbakningen til det, der er fælles, også indebærer en omsorg for og hjælpsomhed overfor hinanden. Man hjælper f.eks. hinanden, når den østlige snestorm kommer, og havnevejen lukker til, og man gør i det hele taget forskellige ting for hinanden. Man føler et vist ansvar både for havnen og dens mennesker, og det er også det, der for Peter indebærer at *"man holder øje med sine omgivelser, fordi man sætter pris på dem"*. Det er også den væremåde og indstilling, som han selv ville have svært ved at forlade, og som gør, at Stege, øens hovedstad, som ligger ca. 20 km fra havnen, kan virke som en helt anden verden: *"altså bare det at flytte til Stege, hvis nu jeg skulle det, det ville jeg også have utroligt svært ved….fordi det simpelthen er by, og fordi det er et helt andet miljø"*.

"Man kan jo ikke tage lyden af en motorsav"

Peter er desværre ikke i stand til at bruge området lige så meget, som han gerne ville. Han er tit stresset, og selvom det ikke var meningen, så arbejder han alligevel ofte i weekenden. Bygningsarbejdet holder ikke fri om lørdagen, og derfor er han nødt til at prioritere sin tid. Det har blandt andet betydet, at han inden for et halvt år kun har været ude med sin jolle to gange. Han har også trukket sig som roer i travaille-klubben.

Tidsmæssigt hang det ikke sammen længere at bruge flere aftener om ugen på træning, og fysisk slid på knæ og albuer var også medvirkende til beslutningen. Peter kan se, at der er flere af hans jævnaldrende, der har valgt at gøre det samme. Det er måske sundt nok, at der sker en udskiftning, men spørgsmålet er, om havnen vil blive ved med at kunne stille op med et nyt hold, for de unge rejser jo væk for at uddanne sig og finde arbejde. Heldigvis er der flere af de unge, som gerne vil blive boende, og det er sandsynligt, at de vil vende tilbage, når de har taget deres uddannelse. Men igen er spørgsmålet, om de *vil* kunne finde arbejde, og *hvad* det i øvrigt er for et samfund, som de ville vende tilbage til. Om der *ville* være noget af miljøet tilbage?

Inden for de sidste ti femten år er der sket store forandringer, som hverken han selv eller andre lokale har haft nogen indflydelse på. I takt med fiskeriets tilbagegang er den ene virksomhed lukket efter den anden. Smedeforretningen og andre fiskerirelaterede virksomheder er forsvundet, og dermed er der også forsvundet jobs. Samtidigt er nye virksomheder kommet til. For femten år siden blev der bygget et Dan-land, en marina og en række time-share lejligheder, som betød, at havnen fik endnu flere turister, end der var i forvejen. Området for nyopførelserne tilhører kommunen, som derfor kan bestemme, hvem de vil leje det ud til. Ved opførelsen var der store protester fra de fastboende. Protesterne gik dels på, at man følte, at byggeriet skæmmede havnen og var generende for udsigten ud over vandet. Dels fulgte der med opbyggelsen af Dan-land, at Klintholm Havn blev lavet om fra landzone til byzone. For beboerne på havnen var oplevelsen af denne ændring, at der dermed *"røg nogle privilegier"*, fordi de hermed blev underlagt nogle andre love og regler. Helt konkret frygtede fiskerne, at den nye byzonelov ville medføre indgreb i deres erhverv, og det er endnu et uafklaret spørgsmål, om og i hvilket omfang, det vil ske. Indtil videre har man set sig henvist til at måtte dele havnen med lystbåde, og personligt kan han godt frygte at fiskernes arbejdsrutiner - herunder lyde og lugte - kommer til at kollidere med forventningerne hos beboerne i de nyetablerede time-share lejligheder. Under alle omstændigheder mener Peter, at byzonen var noget, der blev beboerne pålagt. Det var ikke noget, som beboerne selv fik mulighed for at tage stilling til, fordi det var kommunens ønske om nye indtægtsmuligheder, der var den bagvedliggende bevæggrund. For havnens egne beboere har nyopførelserne til gengæld ikke medført nogen nævneværdig job-forøgelse. Ud over havnefogeden har to lokale fået arbejde på marinaen, og én har fået arbejde i den nyopførte restaurant: *"Nu har de lige lavet det om til byzone i stedet for landzone, og der gælder jo nogle andre regler, når det er byzone, og der tager du allerede noget af miljøet væk, fordi at så måtte vi lige pludseligt det og det og det… men altså de skal bare lige stadigvæk huske, at hvis de bygger en lejlighed derovre, og der er en motorsav, der kører klokken syv om morgenen, fordi der er en bundgarnsfisker, der skal spidse en pæl, så er det jo en del af miljøet ikk. Man kan jo ikke tage lyden af en motorsav, vel".*

"Om vinteren går vi lige midt på vejen…"

Sideløbende med opførelsen af ny-byggeri er en del af de gamle bygninger i havnen blevet revet ned. Lige nu er der planer om at rive det gamle badehotel ned og i stedet bygge nye ferieboliger på området. Det piner Peter. For ham er bygningerne en del af både havnens og hans egen historie, og derfor gør det ondt at se bygningerne falde: *"Hvis man nu siger om et år – med det hotel, der ligger derovre. Hvis der er en eller anden tilfældig bygherre, der har lyst til at købe det og rive det ned og bygge et kæmpe et eller andet, ikk. Altså hvis det derovre ryger – det er jo en del af Klintholms varemærke, som har været her lige så længe som utroligt mange af de mennesker, jeg kan huske. Så er det, at vi begynder at lave byen om, ikk. For meget. Alle de der*

omvæltninger med det ene og det andet. Det er små ting, der gør, at samfundet begynder at blive lavet voldsomt om". Han er heller ikke sikker på, at nedrivningen er midlet til målet. Han tror, at mange af turisterne kommer, fordi de kan lide havnen, som den er. Men i det hele taget er turismen et speget spørgsmål, og Peter har et ambivalent forhold til det. Turisterne irriterer ham, fordi de om sommeren fylder så meget, at de blokerer for de fastboendes egen færdsel. Men han mener også, at turismen er nødvendig, hvis havnen skal overleve som levested. Turismen giver havnen *"publicity"*, og det er med til, at havnen ikke uddør. Der er nogle af de fastboende i havnen, som lever af turismen, og det taget i betragtning har han valgt at forholde sig pragmatisk. Sammen med de øvrige beboere har han indgået en stiltiende aftale om, at de i sommertiden vælger at "låne" havnen ud, for efterfølgende at gøre krav på den igen om vinteren. Helt konkret bliver det i forhold til den bevidsthed, som han mener er til stede hos de fleste, at om vinteren er beboerne selv i stand til at bestemme, hvor de præcist vil gå: *"/…/om vinteren går vi lige midt på vejen, for der er det vores vej. Det er måske lidt fjollet, men personligt kan jeg da også godt finde en nydelse ved det"*

I forhold til dette kompromis, har han til gengæld svært ved at forstå kommunens prioritering i forhold til Klintholm Havn. Han synes, at Stege opprioriteres i forhold til landsbyerne, som lades i stikken. Der er mange eksempler på det – lige fra huller i vejen, der ikke bliver ordnet til manglende snerydning om vinteren. På havnen tales der stadig om den vinter, hvor der faldt så meget sne, at hverken post, transport eller ambulancer kunne komme til eller fra havnen. Folk på havnen kunne ikke komme på arbejde, og måtte selv grave sig igennem høje snedriver for at komme op på amtsvejen, hvor fejemaskinerne havde kørt. Havnen sneede i bogstaveligste forstand inde, og der var ikke nogen hjælp at hente udefra. Det gør Peter vred, for han synes godt, at havnen kunne fortjene noget opmærksomhed i forhold til dens tilsyneladende vigtighed som turismemæssigt satsningsområde. Han synes, at kommunen har alt for meget at skulle have sagt på havnen, samtidigt med, at den ikke lever op til sit ansvar for havnen og dens beboere: *"Kommunen har sgu en vis forpligtelse i forhold til de penge, som de får. Altså, de kan godt lave alt muligt oppe i Stege, der kan du selv se, hvor flot de går op i det, men herude skal vi råbe og skrige, hvis der bare er fem huller i asfalten. Der er jo gået et halvt år, inden de gider komme ud og lave dem. Altså de nedprioriterer. De opprioriterer facaderne. Så er Klintholm Havn…det er jo langt ude, og det er turistområde, men den må lige vente lidt, ikk. Selvom vi er med til at hente turister til øen".*

Den seneste debat om geo-centret har kun været med til at cementere prioriteringen. Og nationalparken hænger vist nok sammen med det. Personligt er Peter egentligt ligeglad. Så længe de ikke piller ved Klintholm Havn. Han har ikke rigtigt interesseret sig for det, men han ser den samme tendens som med facaderne i Stege. Hvis de vil have det geocenter eller parken for den sags skyld, så laver de det uanset, hvad borgerne siger, fordi det dybest set handler om at markedsføre Møn.

"Vi vil bare gerne have lov til at passe os selv"

Jeg spørger Peter om han, set i lyset af hans bekymringer for udviklingen, har nogle ønsker til fremtiden. Hvis han kunne influere på udviklingen, var der så nogle konkrete ønsker, som han kunne tænke sig at få realiseret? Det er der. Han har ét ønske, og det ønske går ud på, at beboerne på Klintholm Havn kan få lov til at passe sig selv. Han tror ikke på, at det vil blive attraktivt at arbejde inden for fiskeriet igen. Hvis det blev det, ville han stoppe med pendleriet i morgen, men det tog *er* kørt. Om fem år vil der formodentligt kun være det halve antal af både i forhold til, hvad der er nu. Men selvom det er situationen, er

der alligevel mange, der, som han selv, gerne vil blive boende på havnen. Men de vil gerne have lov til at passe sig selv. Peter forklarer, at det med at passe sig selv er ensbetydende med at have lov til at leve, som man gør. Snerydningshistorien, påpeger han, illustrerer tydeligt, hvorfor det er sådan. Der er tale om, at Klintholmerne er sat ud på et sidespor i forhold til en udvikling, og at det derfor handler om at klare sig selv: *"…lige som dengang, hvor der faldt så meget sne, at man ikke kunne bruge vejene, så er der sgu ikke nogen der gider at snakke med dem ude i Klintholm, så må de sgu klare sig selv, ikke….så bliver man isoleret, og så bliver man lokalpatriot…altså vi vil bare gerne have lov til at passe på det vi har, og leve som vi gør".* Men eksisterer der ikke også et behov for at lave noget om? Eksemplet til trods, forstår jeg ikke helt ønsket om at få lov til at leve som man gør, når denne levemåde tilsyneladende også er problematisk. Har Peter, trods sine erfaringer, gjort sig nogen tanker, om der var måder, hvormed beboerne i Klintholm Havn, i højere grad selv kunne påvirke og styre udviklingen i en retning, der passede dem selv? Er det noget, der snakkes om på havnen, og i hvilke sammenhænge sker det da? Spørgsmålet bliver modtaget - i første omgang med irritation og en vis vrede, som senere følges op af en anden refleksion:

> *P:For lige at gøre det meget kort…det kan du godt glemme alt om. Nu er alt det der blevet solgt, fordi det er blevet lavet om til byzone i stedet for landzone, og der har vi ikke haft en skid medbestemmelse på det, så på den måde, tror jeg nok, at folk de siger, at det er sgu fint du, vi klarer vores eget liv, ikke…så jeg kan ikke se, at vores fremtidsvisioner, de kan være så store*
> *L: Så er det ikke noget, I snakker om?*
> *P: ja, godt spørgsmål (sukker)…jeg ved ikke, om folk har nok i deres eget en gang imellem, så trækker man sig bare tilbage og siger, det går jo meget godt, og passer sig selv, ikk. Hvis man nu larmer med trillebøren, så siger man det lige til naboen, og så nåh ja, men det går sgu nok, det er nok mig næste gang ikke, og så er det det, ikk, og har man så fået lidt at drikke, og diskuterer nede på værtshuset… hvorfor fanden kommer kommunen ikke ud og lægger asfalt, ikk…og det er måske også det højeste, som man kan komme op på, mere er det jo ikke…*

"Nu lukker vi sgu. Nu skal vi fanme ikke have mere ind"

Efter en tænkepause præsenterer Peter en beskrivelse af de ønsker, som det alligevel viser sig, at han har til havnen. Det er konkrete ønsker, som relaterer sig til naturen, til erhverv og til fastholdelsen af fællesskabet på havnen. Det er også ønsker, som han enten allerede *har* forsøgt at realisere, eller som han på forhånd har dømt ude af realiseringens rækkevidde.

Ét ønske vedrører etableringen af en anpartsvindmølle. Det er en gammel drøm, og det fascinerende ved ideen er særligt, at byen dermed kunne blive selvforsynende med strøm, og at den derudover også kunne blive et vartegn for byen. For Peter ville den føje sig naturligt ind i de øvrige institutioner, som byen driver i fællesskab. Det ville være til gavn for byens sammenhold og samtidigt, overfor omverdenen, understrege, at man godt kunne klare sig selv: *"det ville jo simpelthen bare være til gavn for vores lille familieby…altså noget med at sige, at vores samfund skal da ikke gå i stå. Altså, det var for, at vi kunne få billigere strøm til byen, så man kunne sælge det overskydende og sådan. Men det var nok lige så meget….altså kunne vi være en by, der selv havde sat sådan noget op – det ville jeg da godt være med til at lægge navn til, absolut. Eller bynavn til. Det var jo også for at vise, at det kan vi sgu godt finde ud af hernede. Vi er godt nok sære med ting og sager, men vi tænker også,*

og det skulle bare være vores eget. Det skulle ikke være kommunens eller et eller andet. Det skulle være vores, ikk". For et par år siden foreslog Peter, at der blev sat en vindmølle op, og der var stor tilslutning fra beboerne i havnen. Men efter forespørgsel på kommunen, fik de at vide, at en sådan opsætning ville være ulovlig, fordi havneområdet befandt sig indenfor en særlig længde-breddegrad i forhold til fugleflugtslinier. Peter opfatter denne melding som kunstig. Han peger på det nyopførte hotel og i retning af geo-centret, som er ved at blive opført ude på klinten. Han ser meldingen som en bekræftelse på, at det er andre hensyn end de lokale, der driver planlægningen og bestemmer beboernes muligheder for at få indflydelse på havneområdet: *".... altså, jeg noterer bare, at vi må ikke bestemme en skid selv, det er det, jeg mener, ikk… men der kan godt komme nogen udefra, der siger, vi gør bare sådan og sådan og sådan, hvad synes I? I får lige et stykke papir, I kan læse, og så er det fint, så gør vi det bare. Det er jo topstyret. De kan godt fjerne alt fra dig, men man bor i et udsted, ikke, og så snakker man om et geo-center til hundrede millioner, eller hvad fanden det nu er lortet koster…det er også i orden. Det er bare lige som ikke det, vi har brug for i bund og grund".*

Et andet ønske vedrører spørgsmålet om at få etableret nogle erhvervsmuligheder på havnen, som i højere grad end de nuværende tendenser er til gavn for de fastboende. Det er umuligt at forestille sig, at der kunne komme noget erhverv, som kunne kompensere for fiskeriet, men mindre kunne evt. også gøre en forskel. Der er fiskere, på hans egen alder eller ældre, som ikke nødvendigvist ville have noget imod at arbejde med turister, hvis de på en eller anden måde kunne bruge deres viden fra fiskeriet. Ind imellem har der været fiskere som har drøftet mulighederne for at drive forskellige former for turistvirksomhed – kutterferier – en form for flydende bed & breakfast, hvor gæsterne på weekend lange ture skulle overnatte om bord og selv fange maden undervejs, eller færgefart med småfærger til landene omkring Østersøen som en måde at fastholde en erhvervsaktiv tilværelse i havnen på. Det er blevet drøftet – mest i spøg, men også med rod i en vis realisme. Man gør det jo på nogle af de tyske småøer, og hvis man nu selv stod for organiseringen, og samtidigt havde mulighed for selv at have indflydelse på turismen i havnen. Det ville i hvert fald være bedre end at pendle, og hvis det kunne betyde at man kunne blive boende.

Det tredje ønske vedrører søen bag købmanden. Søen hvor børnene tidligere løb på skøjter, og som nu er blevet mere eller mindre ufremkommelig for væltede træer, grene og skræppeblade. Desuden er der med tiden blevet kørt en masse plastik og skidt og møj i den. Peter kunne godt tænke sig, at søen blev renset, og at der blev genetableret en sti rundt om søen. Lige nu kan man kun gå halvvejs rundt om søen, og det er ærgerligt, for der er mange, der holder af det sted. Den er et åndehul for dyr og mennesker, og der er mange, der som ham, går derned, hvis de trænger til en stille stund. Ud over oprensningen og stien kunne det være dejligt med et par bænke, hvor man kunne sidde og se på svanerne og fugletrækket. Der er så mange fugle, men man kan ikke rigtigt se dem, fordi søen er så tilgroet. Som kronen på værket, kunne det blive rigtigt flot, hvis der også kom nogle broer, som man kunne gå ud på og fiske fra. Blandt beboerne bliver der tit snakket om, at det kunne være dejligt at få gjort noget ved søen. Problemet er bare, at på den nordlige side af søen, er der en landmand, der ejer jorden. Hvis man fik genetableret en sti, ville den komme til at gå ind over hans jord.

Det er i det hele taget det, der gør det vanskeligt at gøre sig de store forestillinger om havneområdets anvendelsesmuligheder, for det er enten privat eller kommunal ejendom. Hvad søen angår, mener Peter desuden, at opgaven burde være kommunal, for søen ligger på kommunens område. Da han ikke har den store lid til kommunen, tror han bare ikke, at det bliver gjort. At beboerne selv skulle gøre det,

er ikke realistisk. Det ville være for dyrt, og kommunen har også et ansvar, som de er nødt til at stå ved. Men Peter gør opmærksom på, at vi derved er tilbage til den fremtidsvision, som han først nævnte, men som han gerne vil forsøge at udfolde. Ønsket om at få lov til at passe sig selv kan illustreres i form af en konkret utopi: en port, som beboerne selv kunne styre og således selv bestemme hvem og hvad, der skulle lukkes ind i Klintholm Havn. Han henviser til en ven, som han nogen gange har drøftet ideen med - mest i spøg, men ikke *kun* i spøg: "H*vis X kunne bestemme hver aften kl. 23.00, jamen hvis det ikke passede ham, at der kom fiskerikontrol eller turister ind i byen, så skulle han nok lukke portene. Så den eneste tilgang til Klintholm, det ville være fra sø-siden. Hvis vi også bestemte, at der ikke skulle komme nogen ind den vej, så ville der sgu også blive lukket der. Selvfølgelig er det en meget gammeldags…men det er sgu lidt hen ad det samme. Nogle dage har man bare lyst til at køre op og lukke porten og sige: "Nu lukker vi sgu. Nu skal vi fanme ikke have mere ind".*

Mads

Mads er landmand og er 43 år. Han er gift og har tre store børn, som alle er flyttet hjemmefra. Mads har altid arbejdet i landbruget. Han er født på øen og hans familie, som også er landmænd, går flere generationer tilbage. I 1989 købte han den bedrift, som han driver nu. Mads's kone arbejder halv tid på gården, hvor hun varetager administrativt arbejde. På gården er der ud over Mads og hans kone også to fuldtids ansatte.

Siden Mads i slutningen af 1980'erne købte bedriften har han udvidet en del. Da han startede i 1989, havde han 90 køer og producerede omkring 416 tons mælk om året. Nu har han 125 køer og ca. 120 stykker opdræt og producerer ca. 800 tons mælk. Det er knapt det dobbelte på nogle ganske få flere køer, og det skyldes, at køernes mælkeydelse hele tiden optimeres gennem forædling og bedret fodring. Den samme udvikling har fundet sted ude i marken. I 1989 var der ham og en fuldtidsansat til at passe 100 ha og et par medhjælpere til at passe køerne. Nu passer han sammen med en fuldtidsansat de 280 ha, der hører til bedriften plus broderens 70 ha. Det er samlet 350 ha, og Mads tror, at det om 10 år vil være muligt for dem at passe 500 ha. uden inddragelsen af flere arbejdstimer. Det skyldes, at maskinerne hele tiden bliver større og mere effektive, og set i lyset af udviklingen, mener Mads også, at dette er en nødvendighed. Der skal hele tiden produceres mere pr. arbejdstime, ellers daler indtjeningen, og det er næsten det samme som afvikling. På samme måde er det også en nødvendighed, at landbruget hele tiden har mulighed for at udvide deres arealer. Siden han selv startede, har han købt 14 gårde op, og det er kun sandsynligt, at han kommer til at købe flere.

"Jeg tror ikke på, at lykken er, at det bliver samlet på nogle ganske få store landbrug."

Selvom Mads ser en øget effektivitet og udvidelse som en nødvendighed, synes han ikke nødvendigvist, at den udvikling er god. Det betyder nemlig, at der hele tiden bliver færre landmænd, og at de, der er tilbage, bliver presset til det yderste. Det betyder også, at landmænd bliver ensomme, fordi de enten kan eller skal klare det hele selv. Selv har han prioriteret at have medhjælp, og det er bl.a. fordi han jorde ligger så spredt. Men det er også fordi han frem for alt ikke vil være alene om arbejdet. Men det er ikke alle der

prioriterer det, og så risikerer man ensomhed.

Hvis han skal se ud i fremtiden, tror han, at der stadig om 20 år vil være landbrug på Møn. Men der vil ikke være så mange, fordi arealet vil være samlet på nogle ganske få store brug. I bedste fald tror han, at der bliver nogle få enheder som hans egen, der ud over at passe deres egen jord laver nogle pasningsaftaler med folk, som stadig bor på deres gårde, og som også ejer jorden der. Personligt vil han købe jord, når der bliver noget til salg, men han synes ikke, at lykken er, at der er nogle få, der ejer det hele. Her er pasningsaftaler en bedre løsning, for så fastholder man samtidigt mennesker i landskabet og et engangement. Hvis der stadig er mange ejere, men få der reelt driver landbrug på jorden og betaler de andre for at disponere over den, så har man stadig en hel masse mennesker boende i området, som egentlig interesserer sig for, hvad der sker. Selvom de mennesker, som udlejer jorden ikke længere er involveret i landbruget, så har de stadig en interesse i, hvad der foregår, og føler at de er en del af det. Hvis det derimod kun er nogle få stykker, som ejer det hele, så afkobler man de øvrige beboere og så mister man både opbakning og fællesskab: *"Jeg tror ikke på, at lykken er, at det bliver samlet på nogle ganske få store landbrug. Jeg tror meget på, at der bliver nogle enheder, som de her og nogle andre, som driver land brug her, og som laver nogle pasningsaftaler, hvor der bor nogle på en gård et eller andet sted, hvor de har jorden også. Det kan egentlig være lige så godt som at have alle mulige andre pensionsopsparinger. Og så laver du en pasningsaftale med den mand på den jord, og på den måde, bliver det drevet af ikke ret mange. Men du har en hel masse mennesker boende ude i området som egentlig interesserer sig for, hvad der sker".*

"Grunden til, at jeg er meget på vagt, det er jo også fordi, vi har jo været gennem den der mølle"

Uanset, hvad der sker, og om udviklingen er god eller ej, mener Mads ikke, at den udvikling er til at komme uden om. Hvis landbruget skal overleve på en måde, der er i overensstemmelse med moderne levevilkår, så *er* det nødt til hele tiden at have muligheden for at ekspandere og effektivisere. Det er således også set i det lys, at Mads synes, at der fra politisk side lægges alt for mange restriktioner på landbruget. Man kan bare se på hans egen ejendom. Her er der lagt det ene net af forordninger ned over det anden - vanddirektiver, kemikaliedirektiver, kvælstofdirektiver osv., som Mads oplever som en begrænsning af hans daglige virke. Den øgede kontrol og det papirarbejde, der følger med, indebærer, at han hele tiden skal indkalkulere det som et ekstraarbejde i sin på forhånd stramme tidsplan. Han skal registrere sprøjtemidler og lave gødningsregnskaber, og oven i alt det synes han, at der kører en usaglig hetz mod landbruget.

Mads har nogle gange den fornemmelse, at erhvervet er blevet svigtet, og at der ikke er nogen respekt omkring den merværdi, som landbruget producerer. I den henseende synes han heller ikke, at kommunen og amtet er de nemmeste samarbejdspartnere. Hver gang en landmand vil lave udvidelser, skal det ind over amtet, og så kan der nemt gå lang tid, og det er ikke altid, at myndighederne respekterer, at man faktisk har retten på sin side. Det har han selv erfaret, da amtet ville forbyde ham at sprede gylle på nogle af de arealer som igennem mere end 100 år havde modtaget husdyrgødningen fra gårdens besætning, og selvom lovgivningen sagde, at han godt måtte. Det endte med, at han fik lov, men der gik to år, og han synes, at det er vanskelige betingelser at arbejde under: *"Grunden til, at jeg er meget meget på vagt over for det der, det er jo også fordi, vi har jo været gennem den der mølle, da vi skulle til at udbygge vores stald, og har også oplevet folk fra amtet, som sad og lavede egen lovgivning/…/vores kommunale miljøarbejdere, de er så flinke,*

og vi havde fuldstændig styr på, hvad vi skulle og ikke skulle, men lige så snart sådan en sag om at bygge stald ud kommer i amtet, så forbyder man alt. Da den blev udpeget i 1994, der hed det sig i lokalplanen, at det ikke ville få nogen betydning for de omkringliggende områder. Da vi så skulle bygge stald i 2000, så var der lige knap 100 ha af vores jorde, som der ikke måtte spredes gylle på. Altså der kan du jo ikke forbyde folk noget, de har gjort indtil nu, uden at de har betalt en erstatning. Det måtte de også erkende til sidst, men det tog 2 år."

"Jeg nyder simpelthen bare udsigten og at man kan kigge så langt"

Restriktioner og miljøhetz til trods kan Mads godt lide at være landmand. Det gode ved at være landmand er for Mads blandt andet det at kunne tilrettelægge sin hverdag selv. Han starter sin dag i stalden, og ellers går meget af formiddagen med kontrolbesøg, rådgivning, kontorarbejde og andet forefaldende arbejde. Efter frokost er han som regel ude i marken, hvor arbejdet varierer i overensstemmelse med årets gang, og da han har marker i en radius af 6 km fra gården, kommer han vidt omkring. Eftersom arealet er så stort, kører han som regel rundt - enten med sine markmaskiner eller i sin bil, hvis han blot skal ud for at inspicere. I forhold til selve markarbejdet af det store areal har det været en fordel, at de pågældende markarealer, allerede da han købte bedriften, var meget let tilgængelige. Den forrige ejer havde sørget for at rationalisere dem, og Mads har derfor ikke selv været nødt til at rydde hegn og stensætninger på sin ejendom. Det samme har i vid udstrækning været tilfældet i forbindelse med de nye jordarealer, som han har købt op.

Ud over friheden til at bestemme i hverdagen er en fordel ved arbejdet også, muligheden for at være tæt på marker, søer og skov. Mads holder meget af den mønske natur og nyder den både i forbindelse med arbejde, og når han holder fri. Han er generelt fascineret over årets gang, farverne og stemningerne, som skifter i takt med arbejdet, og han kunne ikke forestille sig at være i et erhverv, hvor han ikke havde den kontakt. For ham er naturen det hele – det er både dyrkede og ikke-dyrkede områder, men generelt sætter han stor pris på den påvirkning, som landbruget har haft på landskabet. Han kan godt lide synet af marker, som særligt i sommerhalvåret giver landskabet et særligt farvespil, og han synes, at dyrkede marker vidner om foretagsomhed. Samtidigt ser han også i landbrugets måde at anvende landskabet på en væsentlig årsag til, at udsynet er så godt. Det er de lange strækninger uden større tætte beplantninger, som gør, at der ikke er noget, der skygger for udsigten, og i forbindelse med hans eget markarbejde er det netop det, som giver en ekstra dimension af arbejdsglæde. At han kan se langt og for eksempel hele tiden kan se vandet fra traktoren, synes han er ret specielt, og derfor ynder han også at søge de bedste udsigtspunkter, når han holder pause. Han har tre eller fire yndlingssteder, hvor han plejer at spise sin madpakke, og for ham er det et af de bedste tidspunkter på dagen. Så sidder han i traktoren og nyder stilheden og udsigten, og det er også i sådan nogle situationer, at han godt kan få den tanke, at det ville spolere oplevelsen, hvis der lå en stor svinefarm midt i det hele. Det ville være uskønt at se på, og ville desuden, på samme måde som alt for mange tætte beplantninger, hegn m.m., tage udsynet fra det store åbne land: *"…jeg kan bare godt lide at sidde og kigge på det. Jeg nyder simpelthen bare udsigten, og at man kan kigge så langt og fordi, Møn er bare så flot som den er. Og landbruget er jo også en del af det, for hvis der bare var tæt bevoksning over det hele, ville man jo heller ikke kunne se noget. Vi synes jo, at vi har rigtig meget natur, og vi synes ikke, at vi mangler natur, og vi er allesammen enige om, at vi skal passe på det vi har, men det er jo så også der, hvor jeg siger, at der er nogle bygninger, som jeg ville være lidt ked af, hvis de blev placeret der"*

”Så tager vi simpelthen vores gummistøvler på i al slags vejr, og så går vi en tur ud gennem skoven”

Selvom hegn ikke i forhold til forvaltningen af jorden er særligt rationelt, har Mads selv valgt at bevare nogle af de gamle hegn. De levende hegn, der er på Mads´s egen ejendom, befinder sig primært i naboskel, og han er klar over, at de også er med til at tage det vide udsyn, som han selv er så begejstret for. På den anden side vil han gerne bevare dem, fordi de ud over funktionen som ejendomsskel, også har en funktion i forhold til dyrelivet, som Mads sætter stor pris på. I hverdagen synes han, det giver en dejlig variation, når der lige pludseligt kommer et par rådyr gående, eller der sidder en hare ude på marken, og desuden forbedrer det vildtbestanden i forhold til hans interesse for at gå på jagt. Ud over den småjagt, som Mads bedriver på sin egen ejendom, deltager han også hvert år i et par jagter, som foregår hos nogle gode naboer. Han synes, det er spændende at komme på steder, hvor han ikke færdes til hverdag, og et andet plus ved at deltage i sådan nogle arrangementer, er, at der her deltager flere af hans kollegaer, og det er en anden måde at være sammen på end den, der vedrører landbruget. Samtidigt inviterer han også selv på jagt, og af samme årsag har han også selv taget nogle initiativer til at bevare eller forbedre forholdene for flora og fauna. Han har selv plantet nogle remiser og nogle levende hegn, og han har valgt at bevare de naturlige vandhuller, som eksisterer på hans ejendom. Det ville måske nok lette markarbejdet at nedlægge nogle af dem, men på den anden side, er det kun noget, der strejfer ham, når han sidder i sin traktor.

I det daglige giver det ham en stor nydelse at holde øje med det dyreliv, som vandhullerne giver anledning til, og desuden er det også oplevelser, som han deler med sin kone. Han og hans kone går ofte en aftentur over i deres lille skovområde eller ned til nogle af vandhullerne for at lufte deres hunde. De har nogle faste ruter, hvor de ynder at gå, og hvis de ser noget, der er ud over det sædvanlige, kan Mads godt finde på at tage billeder af det. Forleden dag fotograferede han to små harekillinger, som lå og gemte sig i græsset, og en anden episode var, da han og hans kone for nyligt så hele 14 rådyr komme gående. Så satte de sig ned og var musestille og sad bare og nød skuet: *”vi tager faktisk rimelig tit på tur her i området… så tager vi simpelthen vores gummistøvler på i al slags vejr, og så går vi en tur ud gennem skoven og ser, om fasanerne har det godt, ud gennem majsene og ser om ræven er i rævegraven, og op til andehullet, og se om der er nogle ænder. Vi går rimelig tit af sted…en gang om ugen eller hver 14. dag, og vores hunde får lov til at bade ned i søen, og så ser vi om vores gæs er kommet hvert år, alle sådan nogle ting. Vi nyder naturen på den måde…”*

Familien kan også godt finde på at cykle en tur i landskabet, når de har fri. Det er ikke så tit, de gør det, men det sker, at de cykler om sommeren, og så tager de madpakke og kaffe med, og sætter sig et sted, hvor de kan kigge langt. Dog synes de, at forholdene for cyklister er dårlige, og de har lagt mærke til, at der er mange turister, der døjer med det. Det er også derfor de selv holder lidt igen - også i hverdagen, hvor det, da børnene gik i skole i den nærmeste landsby, spillede ind i forhold til den daglige transport. Særligt Mads's kone har været meget bekymret over, om børnene skulle komme noget til, når de skulle cykle i skole langs den store trafikerede Klintevej. Det var blandt andet også derfor, at Mads indvilligede i at afgive jord til en cykelsti. Initiativet kom fra kommunen, og først var der mange landmænd, som ikke ville være med. De ville have kompensation for der jorde, og det var der ikke udsigt til. Men efter opfordring fra landbrugets egne rækker, kom det alligevel i stand gennem søgning af EU-tilskud. Herefter blev halvdelen betalt af kommunen og halvdelen af EU-tilskud, og Mads fik også herigennem kompensation for sin jord.

”Så er det bare, at jeg bakker ud og siger, nu giver I mig øget arbejde og ingen penge, så skal I bare glemme det”

Når Mads kører omkring på sin ejendom, får han mange idéer om, hvad han kunne tænke sig at gøre yderligere. Der er et par mergelgrave, som han gerne vil have renset op, og han kunne godt tænke sig at omplante sine læhegn, så de blev mere varierede og interessante for vildtet. Han kan se, hvordan læhegnene fungerer som nogle fantastiske ledlinier for vildtet, men det kunne blive endnu bedre, hvis de blev mere varierede. Alle sådan nogle ting har han fået skrevet ind i en naturplan, for det er nødvendigt, hvis gennemførelsen skal passes ind i dagens øvrige arbejde.

Når Mads går tur på ejendommen, går han også og holder øje med, at tingene er i orden, og at miljøtilstanden på hans ejendom lever op til forskellige krav. Der løber for eksempel en lille rørlagt bæk ned over en af hans marker, og der er folk inde i amtet, som gerne vil have den fritlagt. De påstår, at der er fisk i, og at fiskene er blevet bemærket, på den anden side af vejen, hvor rørlægningen holder op. Når Mads går tur i området, kigger han altid efter, om der faktisk *er* fisk i bækken. Det håber han, at der er - dels fordi det over for myndighederne ville bevise, at miljøtilstanden i hvert fald ikke er blevet dårligere, mens *han* har haft bedriften. Dels fordi det kunne være sjovt, og ville give ham noget at holde øje med, når han alligevel gik tur i området. Under alle omstændigheder kan han dog kun gå ind for en fritlægning på sin egen ejendom, hvis han kan få kompensation for det. Hvis folk kommer udefra og vil lave ting på hans ejendom, så må de betale for tab af arealanvendelse, og det ekstraarbejde, som det kommer til at medføre. Det er for eksempel også sådan, han har det med spørgsmålet om anlægning af bræmmer langs vandløb. Han gør det for at undgå ballade, men han mener, at det burde medføre kompensation, fordi det indebærer et økonomisk tab.

Det er noget andet, hvis idéerne kommer fra ham selv, og det er også derfor, han altid vurderer eventuelle naturforbedringer ud fra et dobbelt perspektiv. Han kigger på, hvad der er af krav, og han kigger på de fordele, som han selv kan se i at få tingene gjort. Hvis ikke det sidste kan blive opfyldt, kan han godt få fornemmelsen af at få krænket ejendomsretten, fordi det så er andre, der bestemmer, hvad det er, han skal gøre: *”Vi har jo haft et projekt kørende lige her på den anden side af vejen med en bæk, som man gerne ville…for 4 år siden var der kommet en ørred op i den, og så ville man fritlægge den. Den er rørlagt ned over min mark, og det ville man så lave et projekt på. Det siger jeg, det kan I også godt, men jeg står bare med 1½ ha jord herop mod vejen, og det skal I købe. Eller også skal det plantes til mod en rimelig erstatning til mig, og så skal jeg have et par bygkorn dernede som kompensation. Der var sådan flere muligheder. Men det man har penge til, det er at grave vandløbet op og så siger man: nu kan du lave 20 meter bræmmer på hver side. Det kan du få SFL-penge til, og så er det bare, at jeg bakker ud og siger, nu giver I mig øget arbejde og ingen penge, så skal I bare glemme det/…/”*

”Så har jeg ham jo ikke rendende alle mulige andre steder”

Den samme fornemmelse kan han også godt få, når andre begiver sig ind på hans arealer uden først at have spurgt om lov. Han synes generelt, at han har en fantastisk natur på sin ejendom, og han giver også andre lov til at anvende den. Han har for eksempel lavet en fast aftale med et ægtepar, som har fået lov til at komme og lufte deres hunde på hans brakmark, og så længe folk bare spørger om lov, så er han til at tale med. Fordelen ved sådan nogle aftaler er også, at så ved han, hvor han har folk, for så er der klare

regler for adfærd. Til gengæld bryder han sig ikke om folk, der bare går på hans jorde uden at have en aftale. Hvis de har hunde med, kan de finde på at jagte vildtet, og i det hele taget synes han, det er udtryk for dårlig opførsel, når man bare vader ind på andres ejendom. Mads tror, at andre nok også ville blive sure, hvis han bare gik ind i deres villahaver uden først at have fået tilladelse. På gården har de haft nogle problemer med turister, der har forsøgt at campere, men det største problem i den henseende er ikke turisterne, men derimod naboer – særligt tilflyttere, der ikke respekterer ejendomsretten. Det har ført til nogle kontroverser, og personligt kan han godt blive provokeret over det, som han ser som mangel på respekt for den måde, som landbruget over generationer har forvaltet naturen på. Naturen er jo ikke bare for sjov. Den skal også bruges til at skabe produkter og vækst, og så er det altså provokerende at finde aftryk efter hestehove og kondisko, når der lige er blevet sået. Alt andet lige er det vanskeligt at kontrollere, når man har så store jordområder, som han har. Men han kan ikke forstå, hvorfor folk ikke bare kan gå der, hvor der er offentlig adgang. Generelt er han af den holdning, at der er masser af muligheder for at komme ud i naturen på Møn. Der er alle statsarealerne ude på klinten og i den nyplantede Udby Skov, og der er strandene og de små markveje, så han kan ikke helt se, hvorfor det også skulle være nødvendigt at inddrage landbrugsarealerne til at færdes på: *"Generelt synes jeg jo, at der er masser af steder man kan være på Møn. Der er jo masser af stier ude på klinten og så har du hele Udby Skov. Og der er faktisk også andre, der får lov at bruge området her, for jagtmændene har faktisk hundetræning i hele det her naturområde ved den gamle grusgrav hvert forår. Der var også en nede i byen – han havde ikke nogle steder at lufte hunde, så spurgte han, om han måtte bruge min brakmark, og så sagde jeg: det må du godt, du skal bare styre dine hunde, jeg vil ikke have, at de render og jagter. Og så har jeg ham jo ikke rendende alle mulige andre steder, så er der nogle steder, jeg ikke vil have ham, men så ved han, hvor han må være henne. Det er han glad for".*

"Så lukker du jo for udviklingen"

For øjeblikket kører der en debat om hvorvidt Møn skal være en nationalpark. Udgangspunktet har været en præmis om frivillighed, og at ingen skulle tvinges til at afgive sine jorde. Samtidigt her der tilsyneladende også heri ligget en formodning om, at man ville kunne tale sig til rette. Det hele taget i betragtning synes Mads, at idéen om en nationalpark skyder helt forbi de realiteter, som landbruget er nødt til at forholde sig til. Hele tanken om frivillighed afspejler den holdning, at naturen er noget, der tilhører alle, og det er en holdning, der ikke anerkender, at der for landmanden står både penge og fremtid på spil. Dels kan han kun forestille sig, at omfanget af restriktioner ville blive større, hvis området blev indlemmet i en nationalpark. Hans egne erfaringer med miljømyndighederne er, at tingene hele tiden griber om sig, hvis man ikke får sagt stop i tide. Lige pludseligt er området måske udpeget til Natura 2000 område eller andre former for begrænsninger, og så er det for sent. Så er der lukket for udviklingen, og derfor er han meget på vagt. Dels ville landbrug i en nationalpark være en modstridende størrelse alene, fordi det ville forhindre landbrugets mulighed for at ekspandere, og det er en nødvendighed, hvis man vil overleve i erhvervet i dag: "*Og det er også derfor, at når man har lagt op til, hvis man skulle bruge jord i det her nationalparkprojekt – det er faktisk en lidt vigtig ting – så har man jo været ude på at sige, at så kunne dem, som skulle afgive jorden, så kunne man gå ud og lave forkøbsret til dem på de ejendomme, der blev til salg. Og så kunne de købe der. Så sætter du jo virkelig udvikling i stå, fordi at ham, der så bor udenfor det område og hans naboejendom måske bliver til salg…han kan ikke udvikle sin bedrift, fordi den har de andre forkøbt. Hvad sker der så med*

den ejendom? Den bliver nedlagt. Så lukker du jo for udviklingen. Så det går ikke. Det går ikke. Så der mener jeg, hvis de skal bruge arealer herude, hvis de skal beslaglægge større landbrugsarealer af dyrkbar landbrugsjord, så må de kaste de penge på bordet, der skal til for at få dem"

Trods sin modvilje mod en nationalpark har han også den holdning, at hvis tilbuddet havde været godt nok, er det ikke utænkeligt, at han ville have været til at tale med. Ingen af hans børn vil overtage gården, så det ville ikke være forpligtelser overfor den næste generation, som skulle stå i vejen for sådan en beslutning. Her er hans holdning den, at hvis man vil betale for det, kan man få den natur man vil have. Mads synes, at det i Danmark godt kan være svært at finde forståelse for det synspunkt. Der vil man have det hele, men man vil ikke betale for det. Derfor har han og hans kone også ind imellem spøgt lidt med den tanke, at hvis betingelserne for at være landmand i Danmark bliver for vanskelige, så kunne man rykke landbruget til Polen. I nogle af de Øst-europæiske lande findes der nogle helt andre muligheder for at drive landbrug, og mere bundet til stedet er de heller ikke. Sandsynligvis bliver sådan et træk aldrig nogen realitet, men set i det lys synes Mads, at myndighederne har været meget naive. Når det kommer til stykket er alting til salg. Naturen er ikke gratis, men hvis man virkelig ville have den park, så kunne man have betalt sig fra det. Det gjorde man ikke, og det var den mangel på respekt for ejendomsretten, der fik ham og de øvrige landmænd til at se rødt: *"Hvis man ønsker at lave noget i forbindelse med nogle korridorer der, så er det spørgsmålet om at komme med et tilbud! Der ved jeg ikke, hvad man egentligt har forestillet sig. Jeg tror ikke, at de har nogen plan, det tror jeg faktisk ik', de har. Jeg tror, de har fået lovet i deres regeringsgrundlag noget om at prioritere miljøet, og så starte sådan nogle projekter op her, så må man se hvor det lander henne. Det tror jeg".*

"De største modstandere, de sidder derhjemme"

Når det kommer til stykket, har han dog aldrig været grundlæggende nervøs. Man vil aldrig kunne beslutte noget uden at få landbrugets samtykke, og derfor kunne erhvervet i princippet også bare have valgt at holde sig helt uden for diskussionen. Det er i en vis forstand også det, man har valgt at gøre. Her tænker han både på nogle af de møder, som landmændene i arbejdsgruppen valgte at udeblive fra, men også på de mange landmænd, der aldrig har deltaget i noget som helst. De har kun været 5-6 landmænd i arbejdsgruppen for landbrug og skovbrug, og i bund og grund tror Mads, at mange har haft den opfattelse, at projektet ikke vil komme til at berøre dem. En sådan beslutning ville i givet fald indebære ekspropriation, og det vil alt andet lige være det stik modsatte af hele ideen om frivillige aftaler, som har været hele projektets udgangspunkt:

> *Mads: jeg tror nok at dem, der har siddet i arbejdsgruppen, de har nok endda haft en mere positiv indstilling på det her, end dem, der ikke har deltaget. Jeg tror ikke, det er de største modstandere, der har siddet i arbejdsgruppen. De største modstandere, de sidder derhjemme. Det er dem ude på Øst-Møn, de har haft fredningen at slås med. Det er det. De vil ikke have mere....*
> *Laura: men hvorfor er de så ikke med?*
> *Mads: jamen fordi det gider de bare ikke. De er bare konsekvent imod. Og det er jo dem så frit for.*
> *Laura: jamen samtidig siger du også, at der er en masse, som slet ikke tager stilling*
> *Mads: jamen det har de jo heller ikke gjort. De har bare ikke været med. Men ja… så har de selvfølgelig også taget stilling….*

Derudover mener han også, at det ville være en katastrofe, hvis landbruget forsvandt. Hvis Mads skal se ind i fremtiden, tror han ikke på, at øen har nogle erhvervsmæssige muligheder ud over dem, der falder ind under landbrug, turisme, forretningsliv og den smule fiskeri, som er tilbage. Han kan bare se på sine egne børn, som alle er flyttet væk for at tage sig en uddannelse, og som ikke har planer om at vende tilbage. Egentligt synes han ikke, at den udvikling er et problem. Det er der nogle landmænd, der synes, men man kan ikke tvinge folk til at blive boende, og man må også erkende, at man bor i et udkantsområde. Ud fra det perspektiv har han diskuteret med nogle af sine kollegaer, at ud over at fastholde landbruget, kunne den ideelle udvikling være, at gøre Øst-Møn til et eldorado for velhavende pensionister, som gik og gjorde deres ejendomme i stand. Det ville pynte på det forfald, som præger mange bygninger idag, og det ville give noget økonomi i kommunekassen. Sådan tror han dog ikke det kan gå nu, hvor man har fjernet øens livsnerve - sygehuset, for når man er gammel, har man behov for en behandlingsmulighed. Det er også sådan noget, der har fået ham selv til at tvivle på, om det kan lade sig gøre at blive boende, når han og hans kone selv bliver gamle. I hvert fald vil de gerne flytte væk fra det sted, hvor de bor nu, fordi støjen fra hovedvejen, der fører ud til klinten er alt for høj. Det eneste, han med sikkerhed kan sige er, at til den tid vil han købe et hus med udsigt ud over vandet – ikke inde i byen, men ude i landskabet og tæt på skov og strand: *"Men det er også en af grundene til, at jeg ikke vil bo her, når jeg bliver gammel, fordi der er bare ikke fred og ro. Når du sætter dig ud i haven her, der kommer en bil forbi hver andet minut, der larmer ude på vejen. Og det kan man nok vænne sig til. Det ved jeg ikke, om man gør. Men vi lægger mærke til, hvis der ikke kommer nogle. Sommetider har vi siddet ud i havet og ikke kunnet snakke sammen, fordi bilerne kører ude på vejen. Det er skide irriterende. Så når jeg ikke skal være aktiv landmand mere så er jeg flyttet. Jeg skal ud et eller andet sted herfra og så ind mod Stege, lidt væk fra kysten, men så jeg kan se ud over vandet".*

Pernille

Pernille er 39 år, kommer fra Nordsjælland og flyttede til Møn for ti år siden. Her bor hun på et nedlagt landbrug sammen sin mand og datteren Mathilde, som går i ottende klasse. I den ene længe af gården bor også Pernilles forældre. Pernille arbejder i et forsikringsselskab inde i København og pendler hver dag. Baggrunden for beslutningen om at flytte var en gammel drøm om at etablere et familiekollektiv, hvor flere generationer havde samme adresse, men hvert sit hus. Samtidigt var det et krav, at det ikke skulle være for dyrt, og at det skulle være tæt på naturen, for familien holder meget af at cykle og vandre. Da beslutningen faldt på Møn, var det fordi øen umiddelbart forekom at kunne leve op til de krav.

Pernille kan tydeligt huske, da familien så huset og udsigten over vandet første gang. Huset ligger lige ned til vandet, og den dag, de var der, var vandet helt lyseblåt, og man kunne se helt over til Nyord. Ellers var der bare masser af fugle og en fred og en ro, som de faldt for med det samme. Begejstringen blev ikke mindre, da de efter at have bosat sig på øen, begyndte at tage på ture ud i landskabet. Familien holder meget af at være ude i naturen, og de bruger den på forskellig måde. Pernilles mand har en lille jolle liggende nede ved vandet, og de fisk, han fanger, røger han i et skur i baghaven. Pernille og Mathilde tager ind imellem med på fisketur, men frem for noget andet holder de alle tre meget af at vandre. De

tager ofte på tur, og i starten handlede det meget om at udforske området. Så havde de deres store generalstabskort med, og så styrede de efter nogle af de steder, de havde læst om på forhånd. Pernille kan huske den begejstring, der lå i at at tage på opdagelse. I weekenderne kunne de godt finde på at stå tidligt op om morgenen. Så lavede de madpakker, og så tog de bare af sted. Efterhånden som de blev bedre til at finde rundt, holdt de op med at tage kortet med, og så fandt de et spor, som de fulgte, for at se, hvor de havnede. Ofte resulterede det i, at de fór vild, men det så de som en del af oplevelsen, og så lærte de landskabet at kende. De lærte, hvor de små naturperler lå, som man ikke umiddelbart kunne udlæse af kortet, og som de stødte tilfældigt ind i. Og de lærte, hvordan de kunne finde vej ved at lægge mærke til særlige kendetegn, men også fordi de begyndte at forbinde nogle særlige oplevelser med nogle bestemte steder. F.eks. kalder de stadig en særlig strand for Mathildes strand, for det var her de gik og samlede så mange vættelys da Mathilde var lille. De lærte også, hvordan de skulle forcere de forhindringer, de mødte under vejs – vandløb, moser, hegn og andet, og Pernille husker, hvordan de i starten var helt ømme i deres kroppe, fordi de havde brugt dem på måder, som de ikke var vandte til. Til gengæld blev de også mere adrætte, og de fik bedre kondition.

Nu synes Pernille, at de kender landskabet, og de har også snart været overalt på øen. Alligevel slår det hende, at der hele tiden dukker nye steder op, hvor de endnu ikke har været. Det er også det, der gør øen interessant. At man aldrig bliver færdig med den, fordi man hele tiden overraskes: *"Der er utroligt mange lækre steder og Møn er meget differentieret rent naturmæssigt…altså Øst- og Vest-møn ligner jo ikke hinanden…et er, at det er landbrugsland alt sammen, men vi har det jo flat hernede, og rigtig meget vand, hvor de har det meget bakket. De har jo skovene, mens vi har jo ikke et træ i denne her ende. Og efterhånden synes vi faktisk, at vi er blevet rimeligt stedkendte, og alligevel kan man så lige pludseligt havne et sted hvor… der har man faktisk aldrig været før, og det er jo også fordi, så er der også alle de her småveje, som man ikke lige umiddelbart kan se, hvor de fører hen…"*

Ud over begejstringen for at udforske landskabet synes Pernille, at det at flytte på landet har givet hende en anden fornemmelse for tid og en ro, som hun forbinder med nærheden til naturen. Denne ro oplever hun både, når hun opholder sig i og omkring huset, og når de er på tur, og det er også noget, hun oplever, når hun går tur alene. Efter en lang arbejdsdag, og den lange tur i bilen, elsker hun at gå en tur helt for sig selv, hvor hun bare kan lade tankerne flyve – eller helt slå hjernen fra. For hende er det at gå en tur også bare noget med at mærke sin krop – jorden under fødderne, blæsten i ansigtet og sin egen puls, og så bare registrere, hvad hun passerer forbi uden, at hun behøver at tænke så meget. Så er det, at hun lige som finder sig selv, og så opnår hun denne her ro. Samtidigt er det også en ro, som hun forbinder med at være en del af noget større. Hvis hun skal beskrive det, er det noget med fornemmelsen af at være en del af en rytme eller en kontinuitet – noget der kommer og går, og altid vender tilbage. Det er også en generel imponerthed over årets gang og alle de sanseindtryk, som hun konstant bombarderes med, fra det øjeblik hun slår øjnene op om morgenen. Siden hun flyttede til øen, er hun for eksempel blevet særligt interesseret i fugle, og dem går hun meget og lægger mærke til, når hun er på tur. Desuden er der vandet, som hun er blevet meget begejstret for*: "Min mand har altid sagt, at han gerne ville bo ved vand, og jeg har altid syntes, at det der vand var stærkt opreklameret…jeg ville hellere have skov. Men jo længere tid, vi har boet hernede, jo mere fascineret bliver jeg af det vand. Og det er sådan, så når man går ud om morgenen, jeg kører hjemmefra klokken ti minutter i seks om morgenen… det første jeg kigger på, det er, hvad farve har vandet i*

dag, fordi det skifter. Og når det så er sæson for trækfuglene, og du vågner om morgenen, og der går tusind gæs lige uden for vinduerne på marken herude, så tænker man, okay, så er de kommet nu, og om otte dage, så er de væk igen, og så kommer de igen til næste år på samme tidspunkt. Da vi boede oppe i Nordsjælland, der var der også masser at kigge på, men det her det er sådan åh (sukker velbehageligt) og der er ro! Her er meget stille!"

"Engang imellem har du brug for at gå turen, men du gider ikke køre efter den"

Mødet med Møn har imidlertid ikke kun været ensbetydende med realiseringen af drømmehuset, nærhed til naturen og udforskende udflugter i landskabet. Det har også været et møde med en landskabsforvaltning, som i starten vakte undren, og som efterfølgende har vakt stigende vrede og irritation. Pernille husker, da de efter et stykke tid på øen for alvor begyndte at lægge mærke til mulighederne for at anvende landskabet. Noget af det, som Pernille lagde mærke til, var, at det var vanskeligt at identificere, hvor man faktisk *måtte* færdes. Som tilflytter var det ikke en viden, familien umiddelbart sad inde med, for de var ikke bekendte med de forskellige ejerforhold til jorden. På deres udflugter i landskabet oplevede de derfor også gentagende gange at blive skældt ud af en landmand, som var vred over deres tilstedeværelse på hans jord. Pernille synes imidlertid ikke, at familien havde særlig mange muligheder for at undgå at træde ved siden af. Dels har hun generelt fået den oplevelse, at reglerne for færdsel er for uklare. Dels har hun haft oplevelsen af en landskabsplanlægning, som ikke er møntet på bevægelsen i det åbne land, men derimod på at styre bevægelsen bestemte steder hen.

Pernille mener, at man kan aflæse det ud af selve den måde, hvormed infrastrukturen er opbygget på. Som hun ser det, er den bygget op omkring den hovedvej, der skærer øen midt igennem og fører ud til klinten. Langs med denne vej går der et utal af små stikveje, som fører ned til vandet, men problemet med disse stikveje er, at de ofte fører ned til en privat ejendom. Samlet set betyder det, at man kun kan komme frem og tilbage. Man kan ikke cirkle rundt, og frem for alt er det ikke en infrastruktur, som er møntet på at færdes til fods eller på cykel for den sags skyld. Det er derimod en struktur, der er møntet på at fragte turister ud til klinten langs hovedvejen, og på at landbrugsmaskinerne skal kunne komme rundt med deres maskiner. Som sådan er man nødt til at køre, hvis man vil ud til de steder, hvor man rent faktisk kan gå. Man kan ikke bare gå ud i landskabet, eller det vil sige, det *kan* man godt, men så skal man gå i yderkanten af marken. Det er ikke nemt at gå der, for der er knoldet og ikke særlig meget plads til at gå på, men de gør det alligevel, for ellers er de netop nødt til at køre for at komme ud.

Som sådan er det en stor kontrast fra det, de kom fra. Da de boede i Nordsjælland, boede de midt i et sti-netværk, hvor man kunne fragte sig selv stort set alle steder hen til fods. Da de flyttede til Møn, var de opmærksomme på, at den samme type netværk nok ikke eksisterede her. Alligevel har de været overrasket over den lukkehed, som de har oplevet i forhold til brugen af landskabet, og dette gælder ikke alene anvendelsen af det åbne land. Manglen på cykelstier indgår netop også i oplevelsen. Ud over, at dette er til stor gene for hende selv, som også holder af cykle som motion, ser hun det største problem i forhold til datteren. Hvis der havde været cykelstier, ville datteren have kunnet klare meget af sin transport selv. Det har der ikke været, og derfor har hun altid kørt hende til alting: *"da vi boede i Nordsjælland, der havde vi rundt omkring os…var der 10 km, hvor du kunne gå af stier…det tog halvanden time at gå…og der kunne man have hunden med, der kunne man løbe og gå. Der var mange runder, jo..der var både en 3 km's og en 5 km's og en 10 km's…fordi vi boede ude til den brede Nivå-dal, og der var stier på kryds og på tværs, ikk...*

der var rigtig mange stier…der var stier lige uden for, og så kunne du gå af dem…jeg gik ud af min hoveddør og 200 meter væk, og så var jeg på et lukket sti-system, og jeg kunne gå og gå og gå og gå, og jeg kom aldrig i nærheden af en bil…der var cykelsti, og så på den anden side var der gangsti, og der var grønne arealer hele vejen….altså jeg kan jo sagtens leve med, at vi går langs en mark…det er jeg sådan set indifferent overfor… bare det, at jeg kunne komme ud at gå…men her skal jeg køre efter det. For engang imellem har du brug for at gå turen, men du gider ikke at køre efter den"

I Pernilles familie har de ofte drøftet de bagvedliggende årsager til vanskelighederne ved at bruge landskabet, og de er også nået frem til det, som de ser som en forklaring. For dem siger nødvendigheden af bilen for at komme ud i landskabet også noget om både den kulturelle og politiske prioritering af landskabsanvendelsen. At man ikke bare kan gå ud i landskabet, men skal køre efter det, vidner om en prioritering, hvor det ikke reelt er meningen, at landskabet skal bruges rekreativt. Det vidner også om en prioritering, hvor det bagvedliggende kulturelle normsæt er anderledes end der, hvor hun kommer fra: *"Jeg tror i bund og grund, det er fordi Møn….meget firkantet sagt, og nu lufter jeg virkeligt fordomme….Møn har jo i mange år og er stadigvæk regeret af indfødte…og de registrerer ikke de samme ting som os andre…og nu skal man heller ikke gøre sig bedre, end man er, fordi nu har vi boet hernede i 10 år, og vi nyder stadig udsigten, men man bliver jo også indifferent…man når et eller andet mætningspunkt, hvor man siger, så er det det…det mætningspunkt, når de andre nok hurtigere, når de er født her…der er det en selvfølgelighed på en eller anden måde, og det afspejler sig nok også i den måde, man prioriterer på."*

"Så føler man sig lidt som en kratlusker"

Ud over vanskelighederne ved at færdes i landskabet synes Pernille også, at den fysisk utilgængelighed begrænser mulighederne for at møde folk i det lokalområde, hvor hun bor. Selvom det ikke nødvendigvist var sådan, at man kendte folk personligt, der hvor de boede før, så *så* man alligevel hinanden, og man faldt også af og til i snak. Ofte var det jo de samme mennesker, man mødte, for det var nogle, der var ude at gå eller løbe på samme tidspunkt som én selv, og derfor gav sådanne ture i lokalområdet også et overblik over, hvem ens naboer var. Problemet med Møn er i den henseende, at idet der i lokalområdet mangler en sådan infrastruktur, så kommer man hurtigt til at føle sig isoleret. Det er i hvert fald sjældent, at Pernille møder nogen, når hun færdes i landskabet, og det hænger måske også sammen med, at det er vanskeligt at færdes der.

Når Pernille og hendes familie i dag går tur i landskabet, bevæger de sig ind imellem ind på fremmed grund. Det gjorde de også i starten, men dengang var de ikke så bevidste om, at det var det, de gjorde. Det er de siden blevet, og det er også fordi, de har haft nogle oplevelser og sammenstød undervejs. De har oplevet at blive skældt ud af landmænd, der var vrede over, at de befandt sig på deres grund og har sågar oplevet at blive forfulgt af en traktor. Alligevel gør de det ind imellem, enten for at slippe for at køre, eller også fordi de er nysgerrige, eller, slet og ret, fordi de er usikre på reglerne. F.eks. er der en skov et sted, hvor der har hængt en rød trekant på indgangsbommen i over et halvt år. Pernille ved, at det betyder, at der er jagt i skoven, og at man derfor ikke må færdes der. Men kan det passe, at der har været jagt i *så* lang tid, og særligt når der, så vidt de har registreret, faktisk ikke *er* nogen jægere i skoven? I hvert fald har de gået der alligevel, og det sker altså af og til. Det er imidlertid ikke noget, hun bryder sig synderligt meget om, for hun synes, at det reducerer glæden ved at færdes i landskabet, at man hele tiden skal være opmærksom på, hvor man går. Hun føler sig som en kratlusker, og synes også, at det er mærkeligt som voksent menneske

at blive skældt ud af et andet voksent menneske over noget så umiddelbart banalt som en gåtur: *"Man er ikke populær, hvis man vælter ned i en kornmark lige her før høst. Men altså sådan noget har vi da prøvet, og så får man altså skæld ud. Men omvendt så ved man jo heller ikke rigtigt altid, hvor det er, man må gå henne… man mangler noget, hvor det fremkommer, at her må du gå, og her må du gå, og når man så støder på ham, der ejer jorden eller skoven, eller hvad det nu er, så er det jeg siger, at så føler man sig lidt som en kratlusker"*

Det værste, påpeger hun, er imidlertid, at den slags konfrontationer ikke alene opstår på fremmed grund. Familien har også oplevet det på deres egen jord, hvor de gentagende gange har haft konflikter med landmanden på de tilstødende landbrugsarealer. På deres ejendom havde de, da de købte huset, en tinglyst ret til at have en sti fra ejendommen og ned til vandet. Den sti var imidlertid blevet pløjet op, da de købte ejendommen, og det viste sig, at det var naboen, der havde gjort det. Pernille husker, at han dengang blev meget vred, da han så, at de gik langs marken på det, der faktisk var deres egen grund. Derudover kørte han på kryds og tværs af grusvejen ned til deres gård, når han skulle køre mellem markerne, og det var først, da familien plantede træer langs med vejen, at han holdt op med det: *"Jeg kan love dig for…ham der forpagter jorden her rundt omkring, han havde set, at vi gik derude, langs marken…og så spurgte han, hvad fanden vi lavede der….så sagde jeg, at det står faktisk i vores papirer, at vi har en sti…vi har en tinglyst ret til at gå ned til vandet…hvis det er rigtigt, så har vi en sti derned til…så ved du hvad, du kan overhovedet ikke sige noget. Og så havde han spurgt X derovre, som ejer jorden, og han havde sagt, at det var rigtigt, at de har en sti derned til, og den har vi bare fået lov til at pløje…det er det, jeg mener…og sådan er de jo alle sammen hernede, ikk. Tænk hvis de skulle miste noget. Det er jo x antal meter af deres ejendom hele vejen rundt….det er jo penge, det er det eneste, det drejer sig om. Nu har vi så plantet træer op hele vejen igennem…og det er da for samme skyld, ikk"*

"Så kan du sgu lige så godt flytte tilbage igen"

Når Pernille kigger på familiens nuværende måde at bruge landskabet, synes hun, at de i forhold til starten er begyndt at bruge landskabet på en anden måde. De tager stadig på oplevelsesture i landskabet, men i modsætning til starten, hvor de mere uforvarende blot drog af sted, er de i stigende omfang selv begyndt at køre ud til de områder, hvor de ved, at man må gå. Det betyder, at de, når de tager på tur, ofte tager ud på klinten, eller at de slet og ret tager helt væk fra Møn, for at finde nogle sammenhængende sti-systemer at gå på. De har selv talt om, at den drejning egentlig er grotesk. De kom til Møn pga. naturen, men nu er de i stigende grad begyndt at søge væk.

Samtidigt har oplevelsen af landskabet som lukket også givet anledning til overvejelser om, hvor vidt hun og familien selv kunne gøre noget for at forbedre forholdene. I selve det lokalområde, hvor de bor, har de imidlertid udelukket muligheden for at etablere en dialog. Huset er omringet af landbrugsjord, og rent nabomæssigt bor de ret isoleret. Deres eneste rigtige nabo er landmand, og det er ham, der pløjede stien op. Da de heller ikke rigtigt kender nogle af områdets øvrige beboere, er der heller ikke rigtigt i det lokale nogen, man kan gå sammen med. Dertil kommer yderligere det problem, at Pernilles far driver jagt på naboens marker, som en sti i givet fald, måtte gå i udkanten af. Det har han fået lov til (mod betaling) og hver gang de drøfter adgangsproblematikken med faderen, siger han, at han nok skal tage den op med naboen. Men det gør han bare aldrig, og Pernille tror, at det er fordi, han er bange for at miste retten til at gå på jagt.

I stedet har de derfor, direkte og indirekte, forsøgt at deltage, når der i forskellige andre sammenhænge har været lagt op til debat omkring brugen af landskabet. Moderen har for eksempel drevet en større turistvirksomhed, og hun har via sin tilknytning til turistforeningen viderebragt problemstillingerne omkring adgang til det politiske niveau. Erfaringen herfra har imidlertid altid været, at det aldrig er blevet til mere end snak. Pernille mener, at det hænger sammen med, at hovedparten af lokalpolitikerne er landmænd, og at man grundlæggende ikke er interesseret i forandringer. Det er også det, hun synes afspejler sig, når folk skriver læserbreve, og det er der mange der gør. Det er læserbreve, som går på de samme problemstillinger, som hun selv ser, men det er ikke noget, der bliver fulgt op på. Selv har hun ikke skrevet nogen læserbreve, fordi hun ikke mener, at det kan betale sig: *"Men nu spørger du, om vi kunne gøre noget selv… og det har du jo ret i. Men det kan jo ikke være rigtigt, at du skal melde dig ind i et eller andet politisk parti og stille op til kommunalbestyrelsen for…vel vidende, at du jo ikke bliver valgt, for sådan er verden jo også skruet sammen, ikk, men for at få en eller anden gennemslagskraft"*

Personligt er Pernille og hendes mand nået frem til, at enten må man lære at leve med forholdene, som de er, eller også må man flytte. Selv har de overvejet det sidste. Denne overvejelse har ikke stået alene, men er indgået i en række andre overvejelser, som også vedrører datterens fremtidige muligheder på øen. Datteren Mathilde er meget glad for at bo på øen, men fremtidshorisonten lige nu er, at hun skal tage til fastlandet, hvis hun skal videre i uddannelsessystemet efter folkeskolen. Under alle omstændigheder kan det være vanskeligt at forestille sig, at der efterfølgende skulle være nogle jobmuligheder for hende på øen, og både Mathilde og hendes forældre vil gerne bo i nærheden af hinanden. Derfor kunne det godt være et træk at tage beslutningen om at flytte væk - også set i det lys, at Pernille selv bruger tre til fire timer hver dag på at pendle frem og tilbage mellem Møn og København: *"Der er jo så nogle ting der, hvor man begynder at overveje, hvad man så skal, og så er der det her med, at vi så også synes, at det er svært at gå ture her. Tidligere gik vi i hvert fald markant mere, end vi gør hernede, netop fordi det var lige uden for døren… her skal det på en eller anden måde planlægges…man skal sætte sig ud i bilen først, og så er det noget andet... tidligere gik vi bare, alle sådan nogle ting, og så kan du sgu lige så godt flytte tilbage igen"*

"Debatten døde, fordi så var der penge i det"

Pernille har ikke i forhold til debatten om en potentiel nationalpark set nogen umiddelbare svar på nogle af de problemstillinger, som familien pt. tumler med. Grundlæggende ville hun ikke have noget imod at bo i en nationalpark, hvis det ville betyde, at landskabet faktisk blev mere tilgængeligt, og derfor deltog hun også i nogle af de indledende borgermøder. Men dels har hun haft svært ved at gennemskue, hvad meningen med en park egentligt skulle være. Der har været nogle skriverier i aviserne og nogle standere nede på torvet med informations-plancher over projektet, men det har ikke været noget, hun har forbundet med sin egen situation. Dels udelukkede hun fra starten, at noget som helst ville kunne lade sig gøre, så længe det var landbruget, der ejede jorden. På den baggrund vurderede hun, at hendes tid var for kostbar til det. Hendes dagligdag er i forvejen så presset på tid, og når hun vælger at deltage i noget, så er det fordi, hun kan se et perspektiv med det. Det har hun ikke kunnet med det pågældende projekt, og det skyldes i høj grad hendes iagttagelser af tingenes gennemslagskraft: *"Jeg synes også, den er lidt død…det var lige som om, da lodsejerne satte hælene i og sagde, at hvis vi skal noget som helst, så skal vi have kompensation…det kan man så have en mening om eller ej…et eller andet sted er det vel fair nok, at de skal have en kompensation*

for at aflevere deres private ejendom….men så var det lige som om, at debatten døde, fordi så var der penge i det, og så var det ikke længere så interessant…det var lidt synd, for der er jo ingen tvivl om, at sådan et sted som Møn ville være et brilliant sted til en naturpark, hvis man sammenligner med naturparker andre steder i verden…det er et rimeligt afgrænset område, det har en speciel topografi, det er ikke overbefolket, så det ville være rimeligt nemt at lave det om en naturpark, men den døde, da der kom penge i billedet"

Trods sin skepsis har hun ikke desto mindre fulgt med i projektet på sidelinien. Datteren Mathilde deltog i et projekt for unge på Stege Skole, og hun og Pernille har drøftet de mange forskellige idéer derhjemme. Pernille synes, at det, de unge er nået frem til, i høj grad afspejler hendes egne ønsker til den fremtidige udvikling på Møn. De unges bud på en udviklingsplan, indeholder ikke alene forslag til en forbedring af landskabets anvendelsesmuligheder, men også til jobs og uddannelse, og hun er af den opfattelse, at 90% af de unges forslag faktisk godt ville kunne lade sig gøre. I modsætning til det, som hun forestiller sig, at den øvrige borgerinddragelse har handlet om – projekter, som hele tiden kredser om ejerskabet til jorden, så virker de unges projekter mindre jordafhængige, og måske derfor også mere realistiske. For hendes eget vedkommende er og bliver ønsket om store sammenhængende stisystemer ikke desto mindre et centralt ønske, men hun tror ikke på realiseringen af noget sådant, så længe forholdene er, som de er. Ikke desto mindre har hun en drøm: *"Uden at skulle tage hensyn til ti landmænd eller noget som helst andet, så ville jeg meget gerne have en sti, der gik fra Koster by og så langs med vandet hele vejen hen til broen og hen til Koster by på den anden side af vejen…nøj det ville være dejligt, jeg ville bruge den hver dag"*

Torben

Torben er 52 år og flyttede oprindeligt til Møn som en del af et kollektiv. Han har arbejdet bl.a. som skovarbejder i Klinteskoven og som gartner på nogle af øens godser. Han er meget interesseret i sin have og i at skabe vækstbetingelser for dyr og planter og har gennem årene tilegnet sig en stor viden om naturen. Set i det lys har han vanskeligt ved at forstå de forskellige miljøpolitiske initiativer – de lokale, såvel som de statslige.

Torben har boet på Møn siden han var 20. Han er den sidste ud af et kollektiv på 6 personer, som i sin tid flyttede til øen med den intention at dyrke og sælge økologiske grøntsager. Siden faldt kollektivet fra hinanden, men Torben blev boende i huset, hvor han nu bor alene. Han forsøgte på et tidspunkt at rejse tilbage til København, men savnede særligt naturen og valgte derfor at flytte tilbage. Han har ingen uddannelse, men har gennem de sidste mange år arbejdet som arbejdsmand flere forskellige steder på øen. Blandt andet ude i Klinteskoven, hvor han har været med til at plante en del af skoven. Derfor kender han også alle planter og træsorter på klinten og holder nøje øje med dem, når han går tur – særligt de miljøer, som han selv har været med til at plante. Han er i det hele taget meget interesseret i naturen, og når han ikke strejfer omkring ude i den store natur skaber han sin egen lille natur på sit eget jordareal. Han har en kæmpe stor have, som han elsker at gå og rode med, og i forlængelse af haven har han plantet hvert et træ i den lille skov, der ligger i forlængelse heraf. Her har han efterhånden fået en stor variation af forskellige træer og har bevidst forsøgt at skabe forskellige miljøer for flora og fauna.

Det er særligt samspillet mellem beplantninger og de vækstbetingelser, som det skaber for dyrelivet, som interesserer ham. Når man skaber et lille plantemiljø, så skaber man automatisk betingelser for fugle og andre dyr, og senest har han opdaget, hvordan han helt ubevidst er kommet til at skabe vækstbetingelser for sløruglen. Det kan han godt blive helt "høj" over, for det er jo i grunden fantastisk, at man på den måde og med ganske små tiltag faktisk kan påvirke naturen. Samtidigt synes han også, at iagttagelserne af naturen bliver særligt interessante, når de bliver sat ind i en større kulturhistorisk sammenhæng. Så kan man virkeligt få øje på de store sammenhænge og forandringer, der er sket med landskabet, og det er også i det perspektiv, at det bliver interessant at forsøge at genskabe nogle af de sammenhænge, som ellers er forsvundet, og det er også sådan, han vil karakterisere sit forhold til naturen – han ikke bare er i den, han laver den også, og sætter dermed også sit eget præg derpå.

"Vandløbssagen er et eksempel på, at man lyver åbenlyst overfor borgerne"

Det er imidlertid ikke altid let at pleje interessen for naturen. For øjeblikket har han selv og naboen f.eks. en sag kørende med kommunen og amtet, hvor de er blevet bedt om at fjerne nogle små stenopsætninger, de har lavet nede i den bæk, som løber gennem begges haver. Sagen startede med, at de begge for et par år tilbage pludseligt fik et brev fra amtet om, at vandløbet var blevet udvalgt til et miljøovervågningsprogram. Programmet omfattede 100 meter af vandløbet, og af brevet fremgik det desuden, at man ville lave undersøgelser og opsætte målepæle på de to ejendomme. Hensigten var at registrere alle planter og dyr i vandløbet – særligt med det sigte at skabe gode gydepladser for ørrederne. Af brevet fremgik det endvidere, at vandløbet var kommunalt ejet, og at man ud over amtets specialister også havde inddraget den lokale sportsfiskerforening, som havde fået overdraget bækken som et undersøgelsesprojekt til deres forening. De efterfølgende uger oplevede Torben og naboen, hvordan bækken hver weekend blev fyldt med mennesker med forskellige måleapparater. Hele forløbet blev af dem begge oplevet som ubehageligt samtidigt med, at de undrede sig. Dels var det deres opfattelse, at vandløbet var privat og ikke kommunalt. Dels var iagttagelsen blandt flere af ejerne langs vandløbet, at vandet i bækken ikke var rent, og at der derfor ikke var noget udgangspunkt for at foretage de mange undersøgelser. Der *var* nemlig ingen fisk i bækken, og det, som de selv så som hovedårsagen hertil, var, at landmændene fik lov til at hælde gylle ud, og at kommunen havde lavet rørlagt grøfter til bækken frem for at lade den flyde frit. Frem for alt var det imidlertid sagsgangen, som blev opfattet som provokerende: *"Det, der jo var så provokerende, det var, hvordan kommunen pludseligt kan finde på at lave nogle projekter uden at fortælle ejeren om det. At man bare uden videre går ind og vil bestemme over en privat ejendom. Og så oven i købet på et falsk grundlag. Man lyver jo og siger, at vandløbet var rent, men alle os, der bor langs vandløbet, vi ved, at det ikke er rent. Det er fem år siden, der har været en hundestejle, og det er jo fordi at landbruget får lov til at hælde gylle ud".*

Provokeret over forløbet gik Torben og naboen til kommunen og orienterede om, at bækken var privat og at man, hvis man ønskede fisk i bækken, først og fremmest burde se på landbrugets udledning af gylle. Kort tid efter modtog de brev med en varsel om 14 dage til at fjerne de små stenopstemninger, som de af æstetiske årsager havde lavet i bækken. Argumentet var, at opsætningerne skulle ødelægge gydepladserne for ørrederne, og der var ingen mulighed for indsigelser. Siden da har Torben og naboen haft "bæk-sagen" kørende med kommunen og amtet, og de to naboer mødes næsten dagligt og diskuterer sagen over hækken. De besluttede sig også for nyligt for at anke sagen, og fik opbakning fra nogle af de øvrige

beboere i området, som var trætte af lugten af gylle fra vandløbet. Kommunen sendte imidlertid blot en miljøvagt, som sagde, at der ikke var noget. Det var først da Torben og hans nabo kunne påvise slam på overfladen og kom med detaillerede iagttagelser og beskrivelser om vandløbet, at miljøvagten begyndte at trække i land. Det får Torben til at sammenligne kommunikationen med miljømyndighederne med købet af en brugt bil. Hvis man ikke ved noget, så bliver man taget ved næsen. Men hvis man ved noget, og kan argumentere herfor, så når man et dybere niveau i samtalen.

Bæk-sagen er imidlertid blot én ud af flere sager, som Torben har haft kørende med kommunen og amtet, og han er meget vred over sagsgangen. Hver gang har myndighederne optrådt formynderisk, og det har været svært at etablere en dialog. For at lette dialogen har han derfor lært sig nogle tricks. Når han henvender sig, lægger han f.eks. ud med at sige, at den er gal på den jord han ejer. Så er der større respekt. Når han fremstår som 'jordejer, og ikke blot Torben fra X, så kan han godt få nogen i tale. Ikke desto mindre har han, alle sagerne set i samlet perspektiv, fået den fornemmelse, at kommunen ikke er til at stole på. Han har også fået den fornemmelse, at landmændene bliver favoriseret i naturanliggender. I den konkrete sag har kommunen end ikke rettet henvendelse til landbruget, selvom det er dem, som for ham at se er det store problem. Ud fra det perspektiv betragter han bæksagen som led i en kommunal-amtslig strategi, som mest af alt handler om, overfor omverdenen at vise, at man *har* en miljøpolitik: *"Vandløbssagen er et eksempel på, at man lyver åbenlyst overfor borgerne. Man har ikke en chance. Det, det handler om for kommunen og amtet er, at man kan sige, at der foregår adskillige miljøprojekter på Møn. Det er vigtigt at have en miljøpolitik, men det er bare ikke de rigtige projekter, man tager fat i, for så holder man samtidigt en hånd over landbruget".*

"Bare de kan sige nede i EU, at de er ved at undersøge noget…"

Det er ikke kun den kommunal-amtslige naturforvaltning, som Torben har vanskeligt ved at forstå. Det er også den statslige naturforvaltning, og senest har der jo været al den her snak om en nationalpark på øen. Faktisk kunne Torben godt se nogle spændende perspektiver i en nationalpark – både i forhold til naturen og i forhold til en bredere egnsudvikling. Han kunne forestille sig mange ting, man kunne gøre indenfor rammerne af en nationalpark – herunder at genoplive nogle af de idéer, som eksisterede, da han selv var yngre. Dengang var der faktisk flere forskellige idéer, som måske kunne være interessante idag: *"Da vi var unge, var der f.eks. initiativer til at gøre Møn til en gastronomisk højborg. Vi var unge og langhårede og ville dyrke grøntsager, men vi havde ingen biler, så det var helt urealistisk. Men der var da nogle potentialer i de ting, som måske endda er blevet endnu mere aktuelle i dag".*

Alligevel har han holdt sig uden for debatten, og det skyldes forskellige ting. Dels er han ikke tilhænger af den konsekvens, der skal til. Med sine 10 ha. er han selv jordbesidder og kan dermed godt sætte sig ind i lodsejernes vrede over overskridelsen af den private ejendomsret. Hvis man vil noget med landmændene, så må man lave en mere velovervejet plan. Man kunne have sagt sig selv, at bønderne ville have erstatningsjord, og derfor har han også vanskeligt ved at tage hele projektet alvorligt. Det er i sit udgangspunkt *så* naivt, at det er nærliggende at antage, at hele grundlaget for projektet er falskt. Personligt har han også en formodning om, at det, der også her er på spil, er at vise, at man *har* en miljøpolitik. At man er bange for ikke at kunne følge EU's standarter og derfor gerne vil demonstrere, at man faktisk har gang i noget. På den måde er der nogle lighedspunkter mellem den kommunale og den statslige naturpolitik. Det handler om at få det til at se ud, som om man lever op til nogle standarter, men selve måden

at gøre det på afslører, at det i virkeligheden er fup: *"Bare de kan sige nede i EU, at de er ved at undersøge noget, for så er de fredede…det er lige som med vandløbssagen…bare man er ved at undersøge noget, så kan man demonstrere, at man har en miljøpolitik"*

"Man bruger EU-tilskud som argument for udvikling"

Når Torben skal forklare, hvorfor han nærer mistillid til den statslige miljøpolitik, så handler det også om, at han undrer sig over statens konkrete forvaltning af naturen. Man kan bare tage Øst-Møn som eksempel. Staten købte oprindeligt Høje Møn for at frede området, men man har lavet mange dårlige ting. Man har spærret nogle af stierne ude på klinten, og man har indhegnet Jydelejet med elhegn for at holde kreaturene inde på græsningsarealerne. Man siger, at det er for at skabe gode betingelser for orkidé'erne - at kvægafgræsningerne er nødvendige for at undgå, at de lysåbne arealer gror til med træer og buske, og man bruger historien som argument. Men elhegnene holder ikke alene kreaturene inde, de forhindrer også folk i at færdes frit, og det er ødelæggende for naturoplevelsen, at man hele tiden skal gå igennem låger. Tidligere kom Torben meget i Jydelejet, men det gør han ikke længere, og det hænger sammen med hegnene. De er så grimme, og han undrer sig over, at statsskovvæsenet ikke selv kan se det.

Desuden er der det med begrundelsen for indhegningen, at den ikke er troværdig. Torben er enig i, at orkidé'er kræver lysåbne arealer, men han er skeptisk overfor kvægafgræsningerne. Han mener, at de har taget overhånd, og at de ikke kan sammenlignes med tidligere tiders landskabsdrift. I gamle dage gik kreaturer på overdrevene alle mulige steder, og det foregik i forbindelse med datidens trevangssystemer. De kreaturer, der fandtes dengang, var også nogle andre, end dem der bruges i dag. De var mindre, og de kom ind om vinteren, mens de kreaturer, man bruger i dag, er kæmpedyr. De er fodret op på kraftfoder, og de går ude hele året rundt indenfor et koncentreret område. Som Torben vurderer det, er resultatet dermed en brutal afgræsning af området. Han har lagt mærke til, hvordan dyrene spiser både orkidé'erne og de planter, der skulle skygge for orkidé'erne, og desuden overgøder dyrene området. Hans egen vurdering er, at det ville være bedre at slå bevoksningen ned med en le. Orkidé'er har brug for næringsfattig jord, og derfor ville de faktisk have bedre af, at der ikke blev græsset og gødet så meget.

Det samme kan man sige om naturen andre steder på øen. Her er kvægafgræsningerne skyld i forurening, fordi overskudsgødningen skyller ud i havet. Også på Ulvshale og på Nyord har staten f.eks. lavet store indhegninger til kreaturer, og Torben har lagt mærke til, hvordan der stinker, og hvordan siv og fugle har fået det dårligt pga. alle næringsstofferne. Han har også gjort sig en række overvejelser omkring kreaturafgræsningerne og deres mulige bevæggrunde. Han mener, at der må være andre bevæggrunde end dem, der gavner orkidé'erne. Han ved, at græsning foregår med store tilskud, og han har fået den opfattelse, at statsskovvæsenet også er interesseret i at holde sig gode venner med de lokale lodsejere. Så lejer de græsningsrettighederne ud til dem, og så får alle noget ud af det. Torben tror, at det må være sådan, det hænger sammen, og hans manglende tiltro til de reelle hensigter får kun øget næring, når han vurderer måden, hvormed skoven og klinten forvaltes på: *"Jeg møder jo ind imellem både x (skovfogeden) og skovarbejdere ude i skoven, og der har jeg fortalt dem, at denne her afgræsning, den er alt for brutal, og at det ikke gavner, men så svarer de bare arrogant og siger, at det er ikke rigtigt…men altså det kan man jo se, og det er også derfor at jeg mener, at de her argumenter for naturpleje er fedtet ind i nogle andre logikker, som handler om at få tilskud. Altså, man bruger EU-tilskud som argument for udvikling, men fra et lokalt perspektiv, der*

ser det ikke ud som udvikling, der er det i virkeligheden bare afvikling. Høvbleget og Jydelejet er i hvert fald ikke blevet bedre, efter de satte køer og elhegn ud"

"Mænd på min alder, der færdes i skoven udtaler sig sjældent om den slags, fordi de ikke vil komme i klemme…"

Da Torben selv har arbejdet som skovarbejdsmand i Klinteskoven i mange år, har han fundet det interessant at sætte sig ind i skovens historie. Derfor ved han, at der tidligere var langt mere bøg, end der er i dag, og at træerne tidligere blev langt ældre. Det er også på det grundlag, at han vurderer, at Falster Statsskovdistrikt driver skovhugst. Så kalder de det "naturvenlig drift", for at sige, at driften ikke er så slem endda, men Torben synes, at den er slem. Da Torben arbejdede derude fældede de kun pletvist, og de bar træet i hænderne for ikke at skade orkidéerne. Nu kører man rundt derude med store maskiner og forvandler skoven til et månelandskab. Torben synes, at det er en mærkelig praksis, når man gør så meget for at fremme orkidéer andre steder, og han synes, at man driver skoven alt for kommercielt. Man fælder bøgetræerne alt for unge, og derfor er alle træerne yngre, end de burde være.

Oven i det hele er man netop i færd med at placere et 1000 m^2 stort formidlingscenter midt i et fredet område. Torben forstår ikke det initiativ. Han ser det som en iscenesættelse af landskabet, som ikke har nogen egentlig betydning for lokalsamfundet ud over, at det spærrer landskabet yderligere af. Skoven er allerede fyldt med afspærringer og parkering forbudt skilte på grund af skovarbejdet, og han forestiller sig, at reguleringen kun kan blive større med et nyopført formidlingscenter. Allerede nu skal man betale bompenge for at komme ud til klinten, og han forestiller sig, at et formidlingscenter kun vil forøge den pengemaskine, som klinten efterhånden har udviklet sig til. Af selv samme årsag har han ikke været ude på klinten i lang tid. Han vil ikke betale for at komme der, og han kan heller ikke længere holde ud at komme der: *"Altså jeg har jo arbejdet der i mange år, og jeg holder af det sted, men jeg kunne altså ikke drømme om at tage derud og betale entré sammen med alle de andre turister. Man skal jo betale for at komme gennem bommen! Jeg synes, det er blevet for anstrengende at komme på klinten, og desuden er det faktisk for deprimerende at se på, hvordan de fælder den gamle bøgebevoksning".*

I forhold til driften af skoven kender han flere, der ikke mener, at staten varetager sit erhverv ordentligt. Der er også eksempler på folk, som forsøger at få statsskovvæsenet i tale – ved at henvende sig personligt – f.eks. til skovfogeden ude i skoven, eller ved at skrive et læserbrev. Men ofte er svarene arrogante, eller også udebliver de helt. Da han selv for nyligt kontaktede statsskovdistriktet for at få indsigt i lovligheden omkring fældningen af den gamle bøgeskov, fik han tilsendt en rapport så tung, så den ikke kunne gå gennem brevsprækken: *"Postbudet var nødt til at ringe på, for at aflevere den, og altså, det eneste jeg ønskede var en kort beskrivelse, og så får man hele denne her telefonbog "Falster Statsskovdistrikt indtil år 2012". Det er det, jeg mener med…altså det er et eksempel på, hvordan systemet bevidst gør det besværligt for borgerne at agere, hvis der er noget i naturforvaltningen, man ønsker indsigt i. Sådan en stak er jo umulig at komme igennem, hvis det handler om en lille konkret ting."*

Oftest er sådanne utilfredsheder derfor også noget, som man holder lidt for sig selv. Ud over, at svaret udebliver, eller, at det bliver for kompliceret, så er en årsag også, at det er udbredt at fyre med brænde på Møn. Derfor er det også en god idé at være gode venner med dem, der henviser til brændsel. Det har han selv erfaret, og han har også erfaret, hvad der kan ske, hvis man skulle være så uheldig at komme i karam-

bolage. På den måde er øen stadig et lille samfund, hvor de personlige relationer betyder en del: *"/…/der er mange, der er irriteret over, at staten passer skoven på den måde. Selvom skoven er fredet, så fælder man de træer som, folk troede, skulle bevares. Men mænd på min alder, der færdes i skoven udtaler sig sjældent om den slags, fordi de ikke vil komme i klemme, fordi folk laver selvskovning. Skovfogeden skal jo henvise brænde, og næste gang kan man så risikere at få henvist brænde det forkerte sted"*

"På den måde er mange af tilflytterne lige så rethaveriske som landbruget".

I det hele taget skal man passe lidt på, hvad man siger, når man udtaler sig offentligt om naturen. Kommunens reaktion på stenopsætningerne er netop et eksempel på det. Torben mener, at kommunen hævner sig, når der er nogle, der kritiserer eller sætter sig til modværge, og det er måske også sådan noget, der kan være med til at holde initiativerne tilbage på øen. Selv har han gået og leget med forskellige idéer til ting, han godt kunne tænke sig at gøre med sit sted. Han har feks. overvejet at lave en campingplads eller et Bed & Breakfast, men det er aldrig blevet til mere end tanken. Dels er der svinefarmene, som ligger lige klods op af hans ejendom, og som hverkens syns- eller lugtmæssigt er nogen turistmagnet. Dels er det desillusionerende at se, hvordan det ofte går med de mennesker, som forsøger at starte noget op. Hvert år ser man mange eksempler på folk, der forsøger at starte små virksomheder op – småbutikker og gallerier, campingpladser, hestepensioner etc., og som har været nødt til at dreje nøglen om. Tilsyneladende fordi der ikke er noget erhvervsgrundlag, eller også fordi man møder for meget modstand i kommunen eller helt lokalt. Det er for eksempel også kendt, at hvis man skriver et kritisk læserbrev om landbrugets forurening eller de begrænsninger, som landbruget f.eks. sætter for mulighederne for at lave en erhvervsvirksomhed på stedet, så får man nemt tre tilbage - ikke nødvendigvist af den landmand, man har kritiseret, men af andre, som bakker op i loyalitet. På den måde kan man hurtigt få et helt lokalsamfund på nakken og særligt, når der i øvrigt ikke er meget støtte at hente i lokalområdet.

Det område, som Torben selv bor i, bærer netop præg af det. Det har med årene udviklet sig til et sommerhusområde, og Torben synes, at det har fået konsekvenser for magtbalancen mellem beboerne. Normalt ville man vel gå sammen med sine naboer, hvis der var problemer med landbruget, men mange af husene står tomme det meste af året, og sommerhusejerne kommer heller ikke til borgermøderne. De interesserer sig primært for egne problemer med skel og hegn, og kan derfor være svære at kommunikere med. Torben har f.eks. selv haft en nabo, som gik til kommunen, fordi de mente, at de havde vej-ret hen over hans ejendom. De havde planer om at udstykke en grund med indkørsel ind over hans ejendom, men i stedet for at gå til ham personligt, så gik de til kommunen. De *havde* ikke vej-ret, for området, som både Torbens og naboens grund lå på, var en privat fællesvej. Så meget desto mere bemærkelsesværdig var den manglende kommunikation, og efterfølgende har de også haft problemer med at få skellet sat. Efter at landmåleren havde været ude og måle og sætte skelpælene, rykkede naboen om på pælene i nattens mulm og mørke, så derfor er skellet stadig ikke blevet bestemt. Som sådan fungerer landsbyen egentligt ikke længere *som* en landsby, fordi beboerne ikke føler noget fællesskab, og det er også et problem i forhold til indflydelsesmulighederne – f.eks. overfor landbruget: *"Mange tilflyttere kommer jo hertil med en eller anden romantisk drøm om livet på landet. De tror, at der er så meget fællesskab på landet, men der er ingen fællesskab, og mange har intet med hinanden at gøre. Og der er der også det sjove ved det, at når de kommer, så taler de så meget om fællesskab, og at det er derfor, de har valgt at flytte på landet, men kort tid efter begynder*

de at opføre sig meget individuelt. På den måde er mange af tilflytterne lige så rethaveriske som landbruget. Altså alle er langt ud i forhold til hinanden, og det giver ikke gruppen styrke – tvært imod. Det irriterer mig, at der ikke er en befolkning, der står sammen. Sådan var det, da vi tog herned".

"Folk er også bange for at blive uvenner"

Selvom betingelserne er vanskelige, så har Torben ind imellem leget med tanken om ting, der kunne styrke det lokale fællesskab. Vi taler om det undervejs på turen rundt i hans lokalområde, hvor vi også taler om, hvordan området tidligere blev brugt. Torben kender til småindustrier og erhverv, som er fuldstændigt forsvundet i dag, og hvor kun bygningerne står tilbage. Han ved, hvor stier og de gamle skel gik, og han henviser til de gamle kort over lokalområdet, som han har hængende inde i sin stue. Sit kendskab til det lokale har han blandt andet fået ved at tale med mange af de ældre mennesker i området, som har fortalt om den tidligere brug. Det gælder også kendskabet til det område, som ligger nede bag hans hus. Området, som består af en lille skov, eng og et lille vådområde, bestod oprindeligt af nogle fantastiske bakker, hvor børnene løb på ski. Siden, da børnene blev store og blev landmænd, gravede de bakkerne ud til en mergel- og tørvegrav. Nu er der bare en masse vandhuller rundt omkring i landskabet, hvor gylleaflejringerne fra bækken står og bundvender. Det er giftigt, og mange af de ældre landmænd, som Torben har talt med, har selv udtrykt ærgrelse over det.

Hvis der var grobund for det, kunne Torben godt tænke sig, at naboerne kunne gå sammen om at genskabe området som rekreativt brugslandskab. Alle de omkringliggende naboer har stadig part i det område, og bækken, som snor sig gennem de flestes haver og videre ned i området, kunne være ét afsæt for det. Hvis det hele blev gravet op, så ville man få "verdens fedeste landskab", for så kunne man lave et lille søområde med måske tre mindre søer, som var forbundet af bækken, og bevare skoven og engen. Det kunne blive et fantastisk område, hvor børn kunne gå og fiske med deres fædre, og der er jo børn hos flere af de naboer, der har anpart i området.

Torben ved imidlertid, at det ikke vil kunne lade sig gøre. Dels ville den landmand, som leder gylle ud i vandløbet, og som er en af parthaverne, aldrig gå med, selvom han også har børn. Han ville i stedet tænke i ha-støtte, og kendsgerningen er jo også, at man kan få ha-støtte til at lade et område stå som græsningsområde, men man kan ikke få ha-støtte til at lave det om til det et sø-område. Som sådan ville ha-støtten i sig selv blokere for et sådant projekt. Derudover er der den manglende kommunikation. Når folk ikke taler sammen, og måske oven i købet er fjendtlige, så kan det være vanskeligt at have sådan nogen ønsker til fremtiden. Det gælder selvfølgeligt ikke for alle, for der er faktisk også naboer, der som ham gerne ville have mere fællesskab. Men så er der også kommunen, som lægger forhindringer, så snart folk forsøger at gøre noget sammen, og Torben har også lagt mærke til, hvordan flere af naboerne er blevet lidt skræmte over den pågældende vandløbsag. Som Torben ser det, handler det også om, at folk er bange for at blive uvenner med hinanden. F.eks. bor der et yngre tilflytterpar med børn lidt længere nede af vejen, som godt kunne have interesse i etableringen af et sådant landskabsområde for børnene, men de ønsker ikke at lægge sig ud med landmanden, der bor lige overfor: *"Folk er også bange for at blive uvenner. Man skal jo også kunne holde ud at bo her, og desuden er der jo også fordele ved at holde sig gode venner med bønderne. Det kan f.eks. handle om retten til at hente brænde i Klinteskoven eller muligheden for at gå på jagt, og det er jo f.eks. vanskeligt at få jagtmuligheder, hvis du ikke på forhånd har venner og bekendte her"*

”Og herude kan jeg jo så til gengæld lave mit eget landskab, som er helt mit eget”

Efterhånden som årene er gået, er Torben nået frem til, at man gør klogest i at passe sig selv. Han synes det er ærgerligt, at folk har fået så lidt fællesskab med hinanden i området, men han er også selv begyndt at tage afstand derfra. Det skyldes primært, at han mener, at han derved får begrænset sin ytringsmulighed. For eksempel er der flere af de omkringliggende gårde, som har tilbudt ham, at han kan få noget brændsel mod, at han vil fælde nogle træer for dem. Og han kan jo netop godt lide at fælde træer, bl.a. fordi det giver en kropslig selvbevidsthed. Alligevel har han sagt nej til tilbuddene, og det skyldes, at han ikke vil væves ind i nogle afhængighedsforhold. Han vil ikke have, at nogen skal have noget på ham, fordi han gerne vil bevare sin mulighed for at kritisere sine naboer, hvis han mener, at de begår overgreb på naturen. Hvis han nu fældede træer for svinebonden og fik brændsel som betaling for det, så ville han jo ikke samtidigt kunne kritisere ham for at hælde gylle ud i vandløbet!

Som årene er gået, er Torben derfor også nået frem til, at hvis man vil have indflydelse på forvaltningen af området, så er der ingen vej uden om at melde sig ind i en forening. Det kan han se på de mennesker, som rent faktisk *har* indflydelse. Hvis man vil ændre på noget i landskabet, så er man nødt til at have en forening i ryggen, for ellers er man bare en bruger, og dem er der ingen, der lytter til. Torben har derfor også forsøgt at melde sig ind i flere foreninger, men det har været mere kompliceret, end han havde troet. Hans oplevelse har været, at foreningerne har været karakteriseret ved en mangel på neutralitet, og at de, i hvert fald i nogle tilfælde, er en del af den magtstruktur, som han oplever i hverdagen. F.eks. var der på et tidspunkt nogle svinebønder, som gik ind i lokalafdelingen for Danmarks Naturfredningsforening alene for at kunne påvirke beslutningerne der, og der er andre eksempler på noget lignende. Således er det også Torbens oplevelse, at flere af foreningerne bliver brugt som mødested for interesser, som slet ikke har noget at gøre med det som foreningen egentligt står for.

Læren har derfor indtil videre været, at hvis man skal have indflydelse af foreningsvejen, så skal det ikke være en hvilken som helst forening, men en stærk forening, som ikke kan kuppes af særinteresser. Indtil videre er han dog ikke gået videre med det og *uden* en forening i ryggen er det under alle omstændigheder svært at forestille sig, at man kan ændre på noget – heller ikke i en nationalparksammenhæng, for her er det tilsyneladende også foreningerne, der dominerer billedet. Derfor nøjes han foreløbigt med at passe sine egne ting, som kan være problematiske nok, men som under alle omstændigheder også giver en vis daglig tilfredsstillelse: *”Jeg har jo ikke noget magtgrundlag, og derfor engagerer jeg mig ikke. Denne her vandløbssag handler jo om magt. Jeg kunne jo bare skubbe stenene til side – det ville tage mig 10 minutter, men det vil jeg ikke, om jeg så skal gå til øverste myndighedsinstans. Men altså, man gider jo ikke blande sig i noget, som man ved, at man ikke har indflydelse på, så jeg har nok forholdt mig mere tilbagetrukket til det der. Og herude kan jeg jo så til gengæld lave mit eget landskab, som er helt mit eget. Det er lige som at lege – altså lige som at bygge en model-jernbane at gå og lave små oaser for planter og dyr…”* Som en særlig foranstaltning, der skal muliggøre det, har han yderligere tænkt sig at indhegne sin ejendom til foråret. Hele vejen fra indkørslen og rundt om haven og skoven. Når kommunens folk fremover skal ned i vandløbet og tage prøver, så er de nødt til at komme og banke på først, så på den måde er det også en slags protest.

Marie

Marie er 48 år og er uddannet gartner. Hun er ud af en gammel landmandsslægt på Møn, har altid boet på Møn, og har for nyligt bosat sig på sin fødegård. Lige nu trænger hun til noget fornyelse i forhold til sit professionelle liv og hun overvejer, hvordan hun kan integrere sin store interesse for naturen i et sådant karriereskift. Under alle omstændigheder skal det være på Møn, for det er naturen på Møn, som betyder noget helt særligt for hende.

Vi mødes ude ved havelågen. Marie tager imod og viser grunden omkring gården frem. Hun er barnefødt på gården, og hendes slægt på både gården og øen i det hele taget, går mange generationer tilbage. Hun og hendes familie flyttede tilbage til hendes barndomshjem for seks år siden, da faderen blev syg og kom på plejehjem. Nu bor hun derfor atter på det sted, hvor hun har boet det meste af sit liv, og hun synes, at det er et pragtfuldt sted. Tæt på klinten og med skov og strand inden for rækkevidde. Hun kender også menneskene omkring hende. Naboerne, hvoraf de fleste er landmænd. Flere har hun gået i skole med, og hendes egne børn har gået i skole med deres børn. De er alle sammen en del af hendes omgangskreds. Folk som hun har kendt længe, og som hun inviterer og inviteres af til formelle og uformelle sammenhænge.

Hun kender dette sted *så* godt, og der er mange minder forbundet med det – ikke bare hendes egne minder men også andres minder, som hun har fået fortalt som historier - ikke mindst fra faderen.
En af historierne handler om mosen. Den store Borre sømose, som var mose til midten af 1940'erne, og som siden blev drænet og opdyrket. Mosen var en stor rørskov med tre lavvandede søer og kanaler, og faderen har fortalt, hvordan gårdene brugte rørene til at tække deres huse med. Derudover gik man på jagt – andejagt, og fasanjagt – og man gravede tørv i kanterne under krigen. Fra gården kan man stadig se konturerne af mosen, og faderen har også fortalt, hvordan han løb på skøjter og kørte isbåd der som barn, inden mosen blev afvandet. Så samledes alle børnene, og de voksne var også med. Han har også fortalt om det fantastiske fugleliv, der skulle have været dengang – svømmeænder, vadefugle, grågæs, rørhøge, traner og småfugle i tusindtal og om lyden af frøernes kvækken, som lød ud over hele området, når mørket faldt på. Marie har tit tænkt på, at det ville være dejligt, hvis der kom vand i mosen igen. Ikke mindst, når hun går ture i området, og man kan se, hvordan jorden er sunket: *"Men det er jo osse fordi, jeg er helt tosset med vand, og det er også derfor jeg bor sådan, at jeg kan se vandet (havet) hver eneste dag…det betyder meget for mig, og det ville jo være helt utroligt, hvis der kom vand i mosen igen. Både for naturen og for os".*

På sin egen gård gør hun meget for, at gøre grunden til et attraktivt sted for de vilde dyr. Hun sprøjter og gøder ikke, og derfor har hun rådyr og rovfugle og masser af sommerfugle og insekter. Harerne kommer tit og kigger ind af hendes dør, og det er sådan nogle små ting i dagligdagen, som kan gøre hende rigtig glad. Men hun holder i det hele taget af naturen, og særligt af naturen på Møn. Hun har altid været et "natur-menneske", og for hende er det særligt det at vandre, som er den bedste måde at opleve naturen på. Hun har gået Møn rundt og går, hvor og når som helst, hun kan komme til det. Hun har dog også sine særlige steder. Et af dem er klinten. Selv efter en lang arbejdsdag kan hun godt finde på at tage bilen og køre derud, for at gå en tur nede på stranden eller oppe langs klinteryggen. Det er store kræfter, der er på spil der, og hun elsker den klint på grund af den vildskab og den ydmyghed, der er der. Samtidigt er der havet, roen og horisonten. Hun slapper af her. Her kan hun lade tankerne flyve og slippe alle bekym-

ringerne. Hun mener, at hun nærmest er "afhængig" af det landskab derude – både fysisk og mentalt. Når hun har været væk fra øen i et stykke tid – en uge eller deromkring, kan hun mærke, hvordan det trækker, og hvordan hun skal tilbage, og sådan har hun det ikke med noget som helst andet sted.

Det er ellers ikke fordi, hun ikke har været vidt omkring. De sidste par år er hun taget af sted for at vandre andre steder i Danmark og i udlandet. Hun har f.eks. været på Samsø og på Langeland, og hun har også været i Skotland og i Sverige, og der har man nogle fantastiske vandremuligheder. Telt- og bålpladser er strøet regelmæssigt ud over lange strækninger, og på den måde har man hele tiden en destination, når man går. Det er det, hun bedst kan lide. At gå fra sted til sted, i stedet for at gå det samme sted. Det er netop variationen og følelsen af, at man selv har forårsaget fremdriften, der er så fantastisk: *"det er så skønt…man har gået tyve kilometer, og så kommer man frem til et sted, hvor der både er tørt brænde og bålplads, og du har lov til at være der, og der er vand og en skraldespand"* . Men når hun har været væk sådan en uges tid, længes hun tilbage. Hun ville aldrig kunne undvære den mønske natur, og hun synes kun, at den er kommet til at betyde mere for hende med alderen. Hun finder inspiration, når hun går sine ture, og på det seneste har hun virkeligt tænkt mange tanker der – om fremtiden, og hvad hun kunne tænke sig. Personligt føler hun lidt, at hun står i et vadested. Hun har nu været selvstændig gartner i mange år, og det går rigtigt godt. Alligevel trænger hun til at prøve noget andet. Det er sådan hun er. Hver gang det går rigtigt godt, så vil hun gerne prøve noget nyt, for ellers kommer hun til at kede sig. Desuden er børnene fløjet fra reden til uddannelser inde på fastlandet, så hun længes også efter noget menneskeligt selskab i hverdagen. Det kan godt blive lidt ensomt at gå rundt og ordne haver hele dagen, og derfor skal der ske noget. Hvad det skal være, har hun ikke besluttet sig for, men hun har mange drømme.

"Du må stjæle dig til at slå dit telt op"

En af hendes største drømme relaterer sig netop til det at vandre. Hun har længe tænkt på at etablere en eller anden form for turistvirksomhed. Hun har overvejet noget Bed & Breakfast, og hun er også i gang med nogle planer om en tilbygning til huset. Men det skulle være en særlig form for Bed & Breakfast, som hun kombinerede med guidede vandreture. Hendes forestilling er, at der kunne komme en lille gruppe mennesker af gangen på en forlænget weekend. Så skulle de forkæles i alle ender og kanter med sund og god mad, og så skulle de sendes ud og vandre på nogle guidede ture, hvor hun selv skulle være guiden. Hun ved så meget om øen, dens historie, naturen og kulturen, så hun ville have masser at fortælle om. Det kunne være *så* skægt! Nogle ture kunne være korte ture. Andre ture kunne være lange med overnatning i det fri undervejs. Eventuelt kunne det være rettet mod karrierekvinder på hendes egen alder, som har brug for at koble af fra en stresset hverdag. Ideen har ikke helt taget form endnu, og hun ville muligvis skulle have brug for noget medhjælp til at drive det hele. Men det var noget, hun *virkeligt* godt kunne tænke sig: *"det skulle være et eller andet med, at de virkeligt følte, at de havde en afslappet weekend, hvor de alligevel foretog sig noget, der kunne give dem et lille skub, hvor de fandt ud af, at det var faktisk rigtigt dejligt at dyrke den form for motion".*

Hun har på sine rejser set, hvordan sådan noget praktiseres andre steder, og hvordan lokale faktisk kan leve af det. Hun har også lagt mærke til, hvordan man ofte her organiserer sig i mindre lokale erhvervsnetværk. Hvis hun derfor skulle tænke rigtigt stort, så kunne man også overveje at slutte sig sammen med nogle andre. Rundt omkring på Møn udbydes der efterhånden efterhånden forskellige afslappende

og afstressende aktiviteter – massage, spa, dampbad, hudpleje og andre former for wellness, som travle bymennesker sætter pris på. Sådanne aktiviteter kunne evt. kombineres med hendes egne idéer. For hendes vedkommende ville en sådan forretning imidlertid forudsætte, at der var nogle gode vandremuligheder. At der var lange uafbrudte strækninger, hvor det var muligt at vandre, og at der var koblet telt- og bålpladser på. Problemet med Møn er bare, at det er der ikke. Mange af de stier, som eksisterede, da hun var barn, er blevet lukket af, og når man går, støder man konstant på hegn og forbudt-skilte. Både private og offentlige. Hendes egen nabo har sat en bom op med en hængelås på, som spærrer for adgangen til skoven. Han blev træt af barnevognene og rytterne, som færdedes i skoven, og det har bommen nu sat en stopper for. Marie er ikke sikker på, at en sådan afspærring egentlig er lovlig, men uanset hvad, så understreger det, at landskabet er blevet mere tillukket. Nogen steder er det faktisk lidt af et forhindringsløb at komme omkring, og hvis man alligevel begiver sig af sted, kræver det dels, at man kender området så godt, så man kan forcere forhindringerne. Dels indebærer det, at man reelt vælger at overse de forsøg på reguleringer af adgang, som man støder på undervejs.

Marie mener, at der er flere årsager til, at det er blevet sådan. Dels er området et intensivt landbrugsområde, og mange landmænd er ikke interesserede i at have folk springende omkring. Dels har campingpladserne været imod, når ideen om teltpladser ind imellem har været fremlagt forskellige steder, for ud fra den optik betyder teltpladser indtægtsforringelser. Hun har imidlertid lagt mærke til, at hun ikke er den eneste, der savner bedre vandremuligheder. Der kommer nogle gange et læserbrev eller andet: *"men så hidser campingpladserne sig op, fordi så går det jo fra dem"*. Hvis man, som hun selv, alligevel bliver ved med at vandre omkring, er konsekvensen, at man bliver en kratlusker. Når hun selv vandrer, vælger hun at se gennem fingre med reglerne, og faktisk er der gået lidt sport i det. Hun griner: *"Så er det, som jeg siger, at du må stjæle dig til at slå dit telt op…det er helt nede på det plan"*. Hun kender øen så godt, at hun alligevel kan komme rundt, og hun tager også ind imellem teltet med. Så laver hun sine egne stier, selvom det selvfølgeligt ikke er rigtige stier, for hun er jo den eneste, der har gået der. Og hvis det endeligt skulle komme dertil, at hun blev opdaget, så er hun jo også barnefødt på øen, så der ville formentligt ikke ske det store.

En sådan lysskyhed kan man til gengæld ikke byde en gruppe gæster, der har betalt for en lækker naturoplevelse. Derfor kunne det være fedt, hvis anvendelsen blev legaliseret. Den ultimative drøm ville være én lang uafbrudt kyststrækning, og hun mener, at det ville være oplagt. Hun tror også, at der er mange mennesker, som ville bruge naturen mere, hvis de havde muligheden for at komme ud at vandre og slå deres lille telt op. Yderligere er det sandsynligt, at en sådan form for naturanvendelse på sigt ville beskytte naturen i forhold til den ustrukturerede færden, som kendetegner anvendelsen nu. Ind imellem støder hun på folk (særligt turister), som ikke forstår at færdes i naturen og hun bliver både vred og ærgerlig over det. Så går de der på må og få med løsgående hunde, og der er ænder og gæs, der ligger og ruger. Hvis nu mulighederne for at færdes blev lidt mere strukturerede samtidigt med at det fremgik tydeligt, hvor man kunne overnatte og gøre af sit affald, så er det også sandsynligt, at det ville øge ansvarligheden for naturen: *"Jeg synes bare, at denne her øgede ansvarsbevidsthed, som muligvis ville komme af, at man brugte naturen… altså det er sådan en af de ting, som jeg kan blive virkelig sur over, at de smider alt deres svineri alle mulige steder….også ude på vores strand. Der er ikke nogen folk, der overnatter i telte, for det må de ikke, men det gør de da i deres mobil-homes…"*

”Der vil du være en vinder som borgmester”

Marie har tænkt på, at nogle af hendes ideer egentligt ville passe fint ind i en nationalpark. Hun har fulgt lidt med i debatten og forstået det sådan, at det med nationalparken også handler om at fremme det lokale islæt og støtte nye bæredygtige erhvervsformer. Og der ville ideen om de guidede vandreture vel være meget godt i tråd med det. Det er også virkeligt noget, hun ville brænde for, hvis hun skulle deltage i sådan noget, og hun er også af flere blevet opfordret til at gå ind i det. Tidligere *har* hun da også været meget aktiv – siddet i skolebestyrelser og kæmpet for lokale ting – f.eks. mod nedlukningen af landskolernes overbygning og for etableringen af en skovbørnehave. Det betyder meget for hende at bevare de små lokalsamfund som levende lokalsamfund, og hun mener, at det er særligt vigtigt, at der bliver gjort noget for børnene – både for børnenes egen skyld, og fordi det ville gøre det attraktivt for børnefamilier at bosætte sig. Derfor har hun også, ikke mindst da hendes børn var mindre, kæmpet for at få cykelstier (for det er så farligt for børn at cykle på Møn) og for at få etableret forskellige naturaktiviteter for børn, naturlegepladser og lignende.

Egentligt har hun heller ikke noget imod at bo i en nationalpark, hvis det er rigtigt, at der lægges op til sådan nogen ting. Men hun har alligevel bestemt sig for ikke at deltage i de forskellige møder. Hun er træt af at deltage i ting. Hun synes, hun har kæmpet så mange kampe, og hun kan se et gentagende mønster. Der er så mange forskellige instanser, der kan spænde ben, når man vil noget. I det lokale og i det hele taget. Det er ikke engang, fordi det bare er én instans. Det er over hele linien. Én af instanserne er imidlertid kommunen. Hun tænker på dengang, hun var med til at lave skovbørnehaven. Det var et forældreinitiativ, og de kæmpede for det i mange år. Da det endeligt kom op at køre, gik det fantastisk. De fik dygtige pædagoger, og både børn og forældre var glade. Men børnehaven kørte kun i to år. Så blev den lukket af kommunen på grund af besparelser, og man ville overhovedet ikke lytte til forældrene. Det var det samme med landskolernes overbygning. De blev også nedlagt trods massive protester, og man har heller aldrig fået etableret cykelstier de steder, hvor trafikken er særlig farlig. Hun har haft andre lignende erfaringer, og det har mindskes hendes tillid til det lokale politiske system. Derfor har hun også svært ved at tage det her med demokrati og borgerindflydelse alvorligt – i hvert fald så længe den nuværende borgmesteren sidder ved roret. Hun tror ikke på, at man i virkeligheden er interesseret i at lytte til borgerne, for det har man ikke gjort hidtil. Hun tror heller ikke på, at det fra politisk hold skulle handle om en interesse i at beskytte naturen. Borgmesteren og flere af politikerne i byrådet er selv landmænd og har sjældent tidligere udtrykt interesse for naturbeskyttelse. Til gengæld har de (i hvert fald borgmesteren) en interesse i at få sit navn og rygte tydeliggjort.: *”fordi at det vil sætte ham på landkortet….det handler lidt om at være en potensforlænger og det handler lidt om at det styrker ens selvværd og ens selvtillid…jo flere ting han kan få gennemført i hans periode jo bedre, og sådan noget som en nationalpark, som jo bliver omtalt i hele Danmark, der vil du jo være en vinder som borgmester”.*

Marie mener, at det er det samme, der er på spil med geo-centret. Her handler det også om at få en fjer i hatten. For rent naturmæssigt er det en katastrofe. Der har været store lokale protester mod det geocenter. Alligevel blev det vedtaget. Hun forstår ikke, hvordan man kan tillade byggeri af et geo-center ude på selve klinten – i et fredet område, hvor der er så mange restriktioner. Der er i forvejen mange turister. *For* mange, og det kan umuligt være godt for naturen. Desuden kan det være svært at finde den ro og fred, som man søger, fordi de er over det hele. Nogen gange bliver hun virkeligt irriteret. Hun griner ad sig selv, for hun plejer at få afløb for denne irritation ved at overhale turisterne på vej op af trappen

nede fra stranden. Så kommer de der, prustende og svedende, og hun stryger lige forbi. Desuden tror hun heller ikke på det, som har været fremført som et hovedargument, at folk vil opleve naturen mere, hvis der kommer et geo-center: *"Så kan de gå ind i sådan en glasmontre, og hvad? For at opleve naturen? Det fatter jeg ikke en skid af. Oplever man ikke naturen ved at være i den?".*

"Altså, jeg vil ikke bruge min tid på det"

På en måde er det også nogle af de samme selvmodsigelser, som er i spil i forbindelse med nationalparkdebatten. For det første virker det ikke, som om der faktisk foregår en ordentlig diskussion omkring forbedrede naturanvendelsesmuligheder. Ved at følge nationalparkdebatten fra sidelinien har hun lagt mærke til, at der er en række forskellige interesseorganisationer, som spiller en toneangivende rolle. Selv kender hun til argumentationen på begge sider af bordet. Som landmandsbarn kender hun landbrugets logikker og argumenter. Samtidigt har hun i mange år været medlem af både Friluftsrådet og Danmarks Naturfredningsforening, men nu har hun meldt sig ud. Hun synes, at de markedsfører sig på bekostning af landbruget, og det bryder hun sig ikke om: *"Jeg opfatter det sådan, at Danmarks Naturfredningsforening og Friluftsrådet er ufatteligt stærke og har en stor del af Danmarks befolkning bag sig, når de siger "vi vil ha' det, og vi vil ha' det". Jeg får stadig deres mails, og de oser jo langt væk af stærk, stærk kritik og nogen gange også af ondskabsfuldhed, så det risler mig koldt ned af ryggen…overfor landbruget som helhed, og det er jo også en slags markedsføring af sig selv…så altså jeg vil ikke bruge min tid på det".* Marie synes ikke, at der er stor forskel på den måde, som landbruget og naturinteresseorganisationerne opfører sig på. Hvis man kan kritisere landbruget for mangel på selvkritik, så kan man gøre det samme med de andre. Hun synes, at debatterne bærer præg af mudderkastning, og hun mener at kunne se den samme tendens i forbindelse med debatten om parken på Møn. Hun ved præcist, *hvem* det er, der vil deltage, og *hvad* de vil sige, og det vil hun ikke være en del af. Hun forudser, at der ikke kan komme noget konstruktivt ud af det, og mener at have fået det bekræftet: *"Så sidder der 17 mand der, og …det hele handler jo om for X at sørge for, at det ikke bliver til noget, og det hele handler om for Y og kompani om at sørge for, at det gør det, så indtil videre vil der sikkert ikke være særligt meget konstruktivt omkring det, det hele faktisk handler om, nemlig naturen … Mig bekendt er de ikke kommet et skridt videre med noget af det".*

"Det er jo alle dem, jeg ser til hverdag og kommer sammen med"

Jeg spørger Marie, om der ikke også er en risiko for, at hun netop gennem sin manglende deltagelse indirekte kommer til at understøtte, at bestemte interesser får et større råderum? Jo. Hun om nogen ved, hvad det betyder, når man ikke deltager, og det er også muligt, at hun ville kunne glemme trætheden og de dårlige erfaringer, hvis hun brændte tilstrækkeligt meget for en sag. Og det gør hun faktisk med stierne. For det at kunne vandre omkring i landskabet er en central årsag til, at hun bor på Møn, og det er netop til disse stier, at der knytter sig drømme om fremtiden. Men lige præcist i denne her sag, duer det ikke for hende at møde op. Marie rejser sig op og peger ud af vinduet. Hun peger på den række af gårde, der ligger rundt om hendes egen:

> *M: Hvis jeg skulle vælge at deltage i det forum, så ville jeg enten blive uvenner med Y eller X. Hele den række, der ligger på begge sider af mosen, de ville virkeligt blive sure, og det er jo alle dem, jeg*

ser til hverdag og hilser på og kommer sammen med
L: Hvorfor ville de blive sure?
M: Det er jo fordi mit bedste bud på, hvad jeg synes kunne være ekstremt dejligt i en nationalpark, det var det her med stierne eller at fylde vand i mosen. Jeg ved slet ikke, om det kunne lade sig gøre, men det er jo også fordi, at alle har en anpart…. Det er på begge sider her af vejen og på den anden side af x-vej, så der er jo mange mennesker involveret i det, og der er sikkert ikke nogen af dem, der ville synes at det var en god idé, for det ville jo betyde, at de skulle afgive deres jord
L: Men vil det sige, at du ikke ville turde sige sådan noget i sådan en forsamling?
M: Jo, jeg ville godt turde det, men jeg ville ikke gøre det. Det er ikke fordi, jeg er bange for de andre. Det er fordi jeg respekterer dem, og fordi at for mig betyder det så i sidste ende mere, at vi kan leve ordentligt med hinanden rent menneskeligt, end det gør, at jeg får mine stier, og at der kommer vand i mosen.

"Hvis jeg kunne engagere mig uden at blive uvenner med det halve af Møns befolkning…"
Marie er nået frem til, at hun måske også bare burde stille sig tilfreds med det, hun har. I bund og grund bor hun jo fantastisk. Hun har en pragtfuld natur lige omkring sig ved huset, og med den kan hun gøre, som hun vil. Og det gør hun så, og det giver hende stor glæde i hverdagen – harerne som kommer og kigger ind af døråbningen, og rådyrene, som går rundt nede bag huset. Det kan gøre hende rigtig glad. Alligevel er der de her drømme. De bliver ved med at være der. Hvad skal hun gøre med dem? Hvor skal hun gå hen med dem? Man laver jo guidede ture i udlandet, men er tiden moden til det i Danmark? Vi snakker om det. Vi drøfter muligheder. Var der alligevel noget, som kunne få Marie til at kæmpe for sine stier? Ja. Men det ville kræve en anden form for henvendelse end et annonceopslag i en avis - en mere personlig henvendelse, hvor hun havde fornemmelsen af, at der også var en interesse for de nære ting. Lidt lige som det, at jeg nu kommer og taler med hende på den måde idag. Det er noget med at få sat et ansigt på. Måske kendetegner det særligt kvinders deltagelse? Det kunne hun godt have en formodning om. Desuden ville det kræve et andet forum at præsentere dem i, end det, som hun forestiller sig, at det er – tyve mennesker rundt om et bord, som sidder og holder på hver deres lille firkant. Og det ville indebære en genetableret politisk tillid, og en anden form for tryghed. Trygheden ved at kunne sige sin mening uden at blive alt for personligt involveret. Det sidste er nok det sværeste. Ikke desto mindre: *"hvis jeg kunne engagere mig uden at blive uvenner med det halve af Møns befolkning…det ville jo være rigtigt sjovt, og hvis jeg troede på, at der var en reel chance for, at der ville ske noget, ik, så ville jeg jo straks gå til X (veninde) og sige… (hvisker): "nu skal du bare høre…".*

Claus

Claus er 30 år, er opvokset på Klintholm Havn og store dele af familien er fiskere. Selv har Claus aldrig været fisker og han bor heller ikke længere i havnen. Med undtagelse af tre år, har han til gengæld altid boet på Møn. Han har boet forskellige steder på øen – senest inde i Stege, hvor han bor sammen med sin kone og sine tre børn, og hvor han også arbejder. Naturen spiller en meget stor rolle i Claus' tilværelse. Han bruger den både

i arbejds- og fritidssammenhæng, og han har gjort sig en række tanker om, hvordan naturen kunne anvendes i en fremtidig udviklingsstrategi.

Claus vidste tidligt, at han ikke skulle være fisker. Erhvervsfiskeri har aldrig haft hans store interesse, og desuden husker han tydeligt, hvordan fremtidsudsigterne ændrede sig drastisk i løbet af 1980'erne og 90'erne. Det var simpelthen for usikker en tilværelse, og selv søgte Claus andre veje. Nu arbejder han som faglærer på den lokale produktionsskole. Her beskæftiger han sig med unge, der på den ene eller den anden måde er kommet på kant med samfundet, og her har han mulighed for at dyrke sin store lidenskab, naturen, på en måde, der giver stor mening for ham. Som en del af sit arbejde plejer han nemlig at tage de unge med ud i naturen, og han synes, at der er masser af ting, man kan lave med dem der.

Han er i det hele taget udendørs, når som helst, han kan komme til det. Sådan har det altid været, og han mener selv, at det er noget, der stammer fra hans opvækst i havnen. Her fik ungerne meget hurtigt lov til at være på egen boldgade - de tog selv ud i små joller, og de fik meget tidligt lov til selv at gå på opdagelse i Klinteskoven. De blev også taget med, på fiskeri, og på jagt og på udflugter – hovedsageligt på Øst-Møn. Så blev de nogen gange sat af – f.eks. ude i Klinteskoven, og så skulle de selv prøve at finde hjem derfra.

Han fisker stadig som lystfisker, og han har bibeholdt interessen for at finde vej og udforske landskabet. Det sidste blev særligt muligt for ham, da han som stor dreng fik en knallert, og siden da, er han kommet vidt omkring på øen. Han mener efterhånden, at han kender hvert hus, hver sten og hver busk, og han har et behov for at kende det. Faktisk kan han ikke fordrage, når han lige pludseligt står i situationer, hvor han opdager, at der er noget i landskabet, han *ikke* kender. Som f.eks. da han for kort tid siden opdagede en vej, som han ikke anede eksisterede. Det irriterede ham så meget, at han var nødt til at køre ned af den og finde ud af, hvor den endte. Bagefter følte han stor tilfredsstillelse ved at vide, hvordan tingene hang sammen.

Det er imidlertid ikke kun det fysiske landskab, som Claus har stor viden om. Han kender også historierne om landskabet – sagnene og myterne, som han har fået fortalt fra sine forældre og sine bedsteforældre. F.eks. historierne om Klintekongen i alle deres mange forskellige versioner – om folk, der forsvinder ind i Klintekongens huler, for aldrig at komme ud igen, om Klintekongen, som forkæder sig og begiver sig ud blandt menneskene, og om mennekser der sætter sig op imod eller hjælper Klintekongen og blever enten straffet eller belønnet herfor. Det er også historier, som han selv fortæller videre til sine børn. Det er vigtigt for ham, at de kender dem, og det er også vigtigt for ham, at de kender de områder, som fortællingerne knytter sig til. Derfor tager de tit på tur – ikke bare på klinten, men også på fisketur, eller i skoven for at samle uglegylp og finde støvbolde, og så viser han dem, hvor han selv legede som barn. For kendskabet til naturen er for ham en del af identiteten som Mønbo. Og han betragter sig selv som Mønbo – *"med stort M"*.

Han er stadig tæt forbundet med havnen og de mennesker, der bor dernede, men i modsætning til mange af dem nede i havnen, *kender* han hele øen, og han kender *folk* på hele øen. Det er særligt gået op for ham, siden han flyttede fra havnen, at det ikke *kun* er på havnen, at folk er meget lokale. Det gælder også for folkene på Vest-Møn og inde i Stege, hvor han bor nu. Han griner, da han tænker på sin svigermor, som altid har boet på Vest-Møn: *"min svigermor er lost, hvis man taler øst-mønske byer….det kan godt være, hun har hørt om Mandemarke, men hun kunne altså ikke vise mig, hvor den var, da jeg gav hende et*

kort med navne på, og hun er trods alt 58".

Selv nyder han det her med at køre ned gennem Stege og møde hundrede mennesker, som han kender. Det er noget, der giver identitet og tryghed. Når han er væk fra øen, oplever han det modsatte. Som f.eks. når han går en tur i København. Så er han ingenting. Men her er han stadig Claus. Ham man gik i skole med, ham der kan lide at fiske, og på samme måde kender han *selv* folk – på godt og på ondt. Det er også derfor, det aldrig rigtigt er kommet på tale, at han kunne bo permanent uden for øen. Der skal mod til at flytte, for så mister man det, man står for, og naturen er en del af alt det: *"Hvis jeg er andre steder, kan jeg da sagtens synes, at det er vildt flot, og at de har nogle flotte skove og landskaber rundt omkring i verden, så det er ikke bare det, at jeg synes det er flot. Det er også det, at jeg har min historie her, det tror jeg… og mine rødder og min identitet"*

"Sidste år blev vi jo alle sammen hevet ud på lageret en aften…"

Claus mener, at der er mange af de unge møn-boere, der har det på samme måde, som ham selv. De har ikke lyst til at flytte fra øen, men der er ikke nogen jobs til dem, eller også *er* de i jobs, men det er usikre jobs. Claus's kone Mette kommer ind i stuen og stemmer i. Hun er udlært som bager, men arbejder nu som fabriksarbejder på småkagefabrikken Bisca. Hun er taknemmelig for sit job, for hvis småkage-fabrikken lukkede, så ville der være helt dødt på øen i dag. På Bisca frygter medarbejderne da også hele tiden, at det vil ske. At fabrikken vil flytte til Polen, eller at der vil ske noget andet: *"…sidste år blev vi jo alle sammen hevet ud på lageret en aften og fik besked på, at de havde for mange fabrikker, og de var nødt til at slå nogen af dem sammen, og at selve Bisca-området havde den i Hjørring og den i Stege, og når de siger det, er vi godt klar over, at den ene af dem (hun laver en bevægelse som om hun skærer halsen over på sig selv)…og vi havde alle sammen lidt den der…men så lukkede den heldigvis ikke".*

Claus tænker en del over udviklingen på Møn. Det går ham på, fordi det er den modsatte udvikling af det, han kunne tænke sig - i forhold øen i sin helhed og i forhold til ham selv og hans familie. Hans store håb er, at familien kan forblive samlet. Han ved, at han selv vil blive boende på øen, når han bliver gammel, og så vil han gerne have sine børn omkring sig. Men han tror ikke, at det er realistisk. For ud-dannelse, lærepladser og jobs ligger uden for øen, og tingene lukker jo ned i det hele taget. Det er heller ikke bare jobbene, der forsvinder. Det er også alle de institutioner, som han forbinder med det at være tryg som borger i et samfund. Senest har de jo lukket sygehuset, og der røg der i hvert fald 75 arbejdspladser.

"Jeg kunne godt tænke mig, at Møn kom på landkortet…"

Egentligt undrer det Claus, at det behøver at være sådan. At tilværelsen behøver at være så usikker, for på Møn har man jo noget helt unikt. Man har naturen, og Claus kunne forestille sig mange ting, man kunne gøre med den. Han har nogle gode venner, og de har tit haft meget sjov med at gå og forestille sig, hvordan man kunne bruge landskabet på Øst-Møn. Ideerne er opstået, når de har været ude at fiske, gå tur eller andet, og mange af ideerne er derudover også kommet til i forbindelse med arbejdet med de unge, som, lige som ham selv, efterspørger andre måder at opleve landskabet på. Samlet har alle de forskellige ideer udformet sig som en slags overordnet idé eller "plan" for, hvordan man kunne bruge området. I sin mest ekstreme version forestiller de sig, at hele Øst-Møn blev lavet om til ét stort naturområde med masser af muligheder for at bruge naturen – på nye måder. Man skulle købe jorden af landmændene,

fylde de drænede moser med vand, og så skulle der sættes vilde dyr ud – bævere, oddere, højlandskvæg, geder, elge og vilde heste, og der skulle skabes nye muligheder, som folk kunne opleve naturen på: Vidt forgrenede vandre-, cykel- og ridestier med supplerende overnatningssteder, et sommerspir i fuld udgave som klatrevæg, kano- og kajaksteder og steder, hvor kunne skydes med bue og pil. Ind imellem skulle der placeres nogle sjove spisesteder, og frem for alt skulle det være en natur, hvor der var plads til alle. Ikkekun til traditionelle naturinteresser, men til *alle* mulige forskellige naturinteresser.

Han vil gerne prøve at vise mig de forskellige steder, som han har gjort sig tanker om, og det er sådan han har tilrettelagt turen i dag. Han har f.eks. også gjort sig tanker om ting, som man kunne gøre på mere lokale steder. F.eks. Borre Mose. Her ville det være oplagt at få vandet tilbage og kombinere det med et netværk af vandrestier, så folk kunne komme omkring. Derudover er der de søer og moser, som faktisk eksisterer, men som godt kunne gøres mere attraktive. F.eks. foreslog han på et tidspunkt godsejeren, at man skulle rense Huno-søen og sætte bådebroer op. Han tilbød endda at produktionsskolens elever kunne bidrage til det. Men godsejeren ville ikke betale og fik staten til det. I dag er Huno-søen flot renset op med bådebroer, og noget lignende kunne man gøre med søen i Klintholm Havn. Det ville også være godt for fællesskabet dernede, for det er ved at dø ud.

På vejen derud i bilen fortæller Claus, hvordan fællesskabet er gået stadig mere i opløsning i takt med, at fiskeriet er blevet kraftigt reduceret. Da han var barn, var der liv i gaden, og folk rendte ind og ud hos hinanden. Nu er der helt mennesketomt, og folk holder sig for sig selv på deres parceller. Faktisk ved han ikke engang selv, hvem naboen til hans forældres hus er, selvom de har boet der i 12 år. Han er heller ikke sikker på, at travailleklubben kommer op og køre i år, fordi der er så mange, der er forsvundet væk fra havnen. Men beboerforeningen forsøger trods alt at gøre noget, og han har også selv mange idéer til, hvad man kunne gøre. Han synes kun, at det er fantasien, der sætter grænser. Man kunne f.eks. lave en naturcamping plads dernede, bådeudlejning, fiskerkuttere, bådebroer og badebroer. Man kunne udnytte nogle af de bygninger, der bare står tomme, og man kunne genoplive nogle af de stisystemer rundt om Klintholm havn, som var der, da han var barn. Han synes, det er meget kedeligt at gå lige ud og så tilbage igen, fordi man dermed ikke kan komme rundt naturligt, men hvis man genoplivede nogle af de gamle stier, ville man kunne muliggøre det. Ankommet til havnen forslår Claus, at vi prøver at undersøge om der stadig går en bestemt sti op i klitterne. Den gik der, da han var barn, og han husker, at den netop gik i en runde, men nu skal han lige undersøge, om den stadig går der.

Videre fra havnen og op i landskabet bag ved ligger der er en gammel gård, som er udlejet som feriested. Der står privatvej, men Claus kører derned alligevel. Herfra kan man kigge ud over engene og moserne, og Claus tager tit herud. Han har tit tænkt på, at det ville være dejligt, hvis der blev lavet nogle broer, så man kunne færdes i moserne. Han har også tænkt på, at det kunne være fedt, hvis der gik en sti ned over engene ned til havnen, så man kunne nærme sig havnen fra den side i stedet for at køre. Så ville landskabet hænge mere naturligt sammen.

Claus griner, mens han fortæller om sine idéer, for de er jo lidt ekstreme, og måske kan man ikke tage dem rigtigt alvorligt? Alligevel tror han, at der er brug for at tænke på nye måder på Møn, og det at satse på en ny form for naturturisme kunne være ét bud på det. Det kunne skabe nye erhvervsformer, sådan at folk kunne blive boende. Men det handler om at udvikle et koncept, en nische, som er anderledes end det, man har andre steder, og hvor de lokale fik mere ud af det selv: *"Jeg kunne godt tænke mig, at Møn*

kom på landkortet, på en eller anden måde…et eller andet, der kunne tiltrække mennesker, og vi mangler jo noget stort. Vi har jo ikke noget nationalmuseum eller opera, men naturen kunne jo godt være sådan en nische, sådan at man ikke bare kom til Møn for at gå en tur på klinten eller i Liselund".

"Der er jeg så i tvivl, om man må gå der…"

Han har tænkt på, hvordan han selv ville have det med turisterne og er nået frem til, at han godt ville kunne klare det. De er der alligevel kun tre måneder om året, og i stedet for at være dobbeltmoralsk, kan man lige så godt tage skridtet fuldt ud og gøre det med stil. Men der ér mange, der er dobbeltmoralske, og det handler om, at der er behov for turismen som indtægtsgrundlag, samtidigt med, at de fleste også er trætte af turisterne. For eksempel er lystfiskere slemme til at holde deres fiskesteder for dem selv. Flere af hans venner er lystfiskere som ham selv, og når han spørger dem, hvor de har fanget deres fisk, så vil de ofte ikke fortælle det – ikke engang til ham. Han kender også til en episode, hvor en lystfisker ville offentliggøre nogle gode fiskesteder, men så fik han trusler fra andre, fordi de frygtede, at de gode fiskesteder ville blive oversvømmet med turister. Henrik synes, at sådan noget er fjollet, men alligevel kan han godt genkende behovet for at "beholde" nogle steder for sig selv. Han har da også ind i mellem selv med vilje misinformeret turister af selvsamme årsag. Så kommer de og spørger om en eller anden sø er offentlig, og så har han bare sagt nej, at den er privat, fordi han gerne ville have søen for sig selv.

Hvis Claus skal give et bud på, hvorfor folk agerer, som de gør, så mener han, at det skal ses i det lys, at det er blevet sværere at færdes. Dermed er der blevet rift om de gode steder, og så begynder folk at blive egoistiske. Dels er der flere områder, som er blevet fredet. Dels er mønboerne blevet meget hurtige til at sætte privatskilte op. Han ved, at landmændene er blevet mere restriktive, men da han ikke kommer så meget på deres jorde, erfarer han det ikke så meget. Han kommer mere de steder, hvor han færdedes som barn, og han tror, at han måske også kender landskabet anderledes end dem, der kommer udefra. Det er alle de "gemte" og "glemte" steder, og derfor er han ikke så afhængig af at kunne færdes på landbrugsjord. Det er måske også derfor, at han oplever, at indhegningen i lige så høj grad kommer fra sommerhusejere og villaejere. Det kan man også se i lokalavisen, hvor der hele tiden kører debatter om adgangsforhold. Lige nu kører der f.eks. en sag, hvor en villaejer har lagt nogle sten, så andre ikke kan komme ned af en vej, som egentligt er offentlig. Og sådan er det hele tiden. Så er der lige pludseligt nogen, som har plantet en hæk, der hvor der tidligere gik en sti ned til vandet, eller også ligger der en stabel brænde, sådan at området ser privat ud. F.eks. ligger der for enden af en særlig sti en lille skov, hvor Claus plejer at samle uglegylp og plukke svampe sammen med sine børn. Det er en lille perle, men nu er der blevet sat en bom op ind til skoven, og han ved ikke hvorfor. Det kunne tyde på, at den er privat, men der er ikke noget jagtskilt på, og han mener ikke, at man bare sådan må sætte bomme op på den måde. *"Jeg har oplevet, at der er sat bomme op. Jeg ved ikke hvorfor. Måske er det privat skov, men der er jeg så i tvivl, om jeg må gå der, når der er bomme for".*

I forhold til sin egen færden mener Claus, at en væsentlig årsag til, at det er blevet mere kompliceret at færdes, er, fordi han ikke længere kender folk. Tidligere ville han bare have gået overalt, men nu kan han godt være i tvivl, fordi han ikke længere ved, hvem der bor de forskellige steder. Da han var barn, vidste han, at der sikkert ikke var nogen problemer i at krydse ind over private jorde, men i og med, at han ikke længere kender beboerne, så ved han heller ikke, hvor han må komme. Han har tænkt på, at det også må

være sådan, at mange turister og tilflyttere har det, for hvis man bare ser tingene udefra, så ser det meget lukket ud. Det var også det, som en stor turistundersøgelse konkluderede i 2004, at turister manglede skiltning og information om, hvor man må færdes, og det kan han godt forstå. Selv er han efterhånden blevet lidt ligeglad, og kommer stort set, hvor det passer ham. Det betyder også, at han flere gange har fået skæld ud, fordi han er kommet ind over privat jord. Men i og med, at det er blevet så usikkert, hvor man må og ikke må gå, så synes han, at det er værd at risikere, at folk bliver sure, for ellers kan man næsten lige så godt blive hjemme hos sig selv.

”Umiddelbart har en nationalpark jo ikke noget med vores velfærd at gøre”

Da Claus boede ude på Vest-Møn kom der en invitation fra beboerforeningen omkring deltagelse i et fremtidsværksted. Det handlede om nationalparken, og Claus og Mette overvejede at deltage. Særligt Claus overvejede, at det måske kunne være en mulighed for at få realiseret nogle af hans ideer, og han var også lige ved at gå med. Umiddelbart ville han ikke have noget imod at bo i en nationalpark, hvis det var fordi, det kunne gavne Møns fremtid. Alligevel lod han være, og det var der flere grunde til. Overordnet stod det ikke for ham særligt klart, hvad der egentligt var meningen med en nationalpark. Var det at frede Høje Møn? Men den var jo allerede fredet, og at en nationalpark også kunne indeholde andre dimensioner end de rent naturfredningsmæssige, stod ikke soleklart: *”altså vores borgmester har da været fremme i medierne mange gange og sagt, at nu skal vi arbejde i fællesskab, og nu skal vi løfte i flok, og borgerne skal medinddrages, men vi har aldrig nogen sinde fået at vide, hvad der er så smaddergodt ved det projekt…altså der var ikke rigtigt noget kød på det…. sådan en form uden indhold, og umiddelbart så har en nationalpark jo ikke noget med vores velfærd at gøre”.*

Alligevel var Claus nysgerrig, og han overvejede det flere gange. Men så var der selve det lokale. Måske var det forudindtaget og fordomsfuldt, men for ham handlede det også om, hvad man kunne *forvente* ved at deltage, og han forventede ikke det store. Hans erfaring var, at det ikke kunne betale sig, og det havde noget at gøre med, hvordan man plejede at håndtere sådan nogen ting på Møn: *”…det er lige meget, hvad møn-boerne kommer med af gode ideer, der kan skabes,..nu kan du bare se vores kære geo-center heroppe, der har de diskuteret i to år nu, og de sagsøger konstant hinanden, og så sagsøger de kommunen, og så sagsøger de staten, og så sagsøger de dem, der sagsøger staten… ”.*

Når Claus ser tilbage på de forskellige sammenhænge, hvor brugen af naturen har været til diskussion på øen, så er det altid druknet i særinteresser. Han har ikke selv været direkte involveret i sådan nogle naturkonflikter, men flere af hans venner har – blandt andet i konflikten mellem ornitologer og jægere på Nyord og så forskellige lystfiskerinteresser. Hver gang er det endt med, at hver part har siddet og holdt på sit, og det er også sådan noget, man f.eks. kunne frygte i forhold til en eventuel gennemførelse af søprojektet i Klintholm Havn. For så ville der komme nogle ornitologer og sige, at det forstyrrede fuglene, og så ville det hele gå op i røg. Og det er det samme med stierne. Det ville også være svært at få gennemført, fordi de ville komme til at løbe ind over privat jord. I forhold til spørgsmålet om deltagelsen i det her med nationalparken har han også fået den opfattelse, at det meget er en gentagelsen af de konflikter. At det er folk, der sidder og holder hårdt på deres - ridning, jagt, landbrug etc., og det gider han ikke være en del af. De skændes jo også stadigvæk, og det hele drukner i det rene ingenting.

”Vi *kan* jo ikke selv bestemme….”

Ud over ornitologerne har Claus særligt fået det indtryk, at landbruget har meget at skulle have sagt. Generelt kan han ikke forstå, at de får lov til at bestemme så meget. At de får lov til at placere store lader, siloer og gyllebeholdere lige ud til landevejen, og at de får lov til at forurene med deres kunstgødning, som løber direkte ud i havet, fordi al modstandskraften på land er drænet bort. Det sidste ved han, er noget, som særligt fiskerne er utilfredse med, fordi det giver bundvendinger om sommeren og dermed dårligt fiskevand: *”alle de naturlige vandhuller, som er på marken, de dræner og dræner, så alt det her naturlige, hvor der stod lidt siv og lidt forskelligt, som kunne optage noget af alt det gødning i stedet løber direkte ud i havet, og det gør det jo med det samme, ikk, og det kan vores hav…altså det kan ikke tåle det”.* Samlet kan han derfor heller ikke forstå, at man i forhold til nationalparken ikke bare har købt jorden af landbruget. De lever jo på lånt tid, og det bliver ikke bedre nu, hvor sukkerstøtten forsvinder. Omvendt er de fleste landmænd jo også søde og rare, og det kan i hvert fald ikke betale sig at blive uvenner med dem, så *længe* de ejer jorden. For så ejer de jo også jagtrettighederne, og der er mange, som ikke er landmænd, som godt kan lide at gå på jagt.

Ét er imidlertid trætheden over de mange særinteresser. Noget andet er bekymringen over, om en nationalpark i virkeligheden blot ville virke forstærkende på en udvikling, hvor tingene i stigende grad udfases fra øen, og hvor det i stigende grad er nogle andre mennesker end Mønboerne selv, som bestemmer, hvad der skal ske med øen. Han tror, at det er en udvikling, som kun vil accelerere med kommunesammenlægningen og kan se nogle paralleller mellem nationalparkdiskussionen og den måde, som kommunesammenlægningen bliver grebet an på. Det er noget med nogle mennesker, som kommer udefra, som ikke kender øen, og som ikke har andre interesse i øen ud over deres egne. Claus tror, at det er sådan for mange yderområder i Danmark. Ting der bliver trukket ned over hovedet på folk, uden at de kan gøre noget ved det, og et eller andet sted frygter han, at nationalparken kunne være et udtryk for den samme tendens. Som han har forstået det, er der i hvert fald ikke indtænkt nogen langsigtet strategi i forhold til at sikre mønboernes overlevelse på øen: *”Det er måske lidt tilbage til det her med demokrati og interesseorganisationer, og vi er jo ikke rigtigt repræsenteret i det store og hele… vi kan jo ikke selv bestemme, og slet ikke nu, hvor vi bliver lagt sammen”.*

Det får ham til at tænke over det her med det demokratiske. Det er fint nok, at man forsøger at gøre det demokratisk, og han går da også selv ind for demokratiet, men han tror bare ikke, at det rent faktisk er det, der sker. Det han ser, er, at der hele tiden sker en afkobling af borgerne fra indflydelse på udviklingen, også selvom man siger det modsatte. Derfor ser Claus i forhold til problemstillingen umiddelbart to løsninger. Den ene handler om, at man stiller sig tilfreds med det, man har. Det er det, som Claus selv har valgt at gøre, og som han mener, er det mest realistiske at gøre. Så har han sine drømme og skøre idéer og dem vil han nok blive ved med at ha’. Hvis prisen for at få sådan nogle ting gennemført imidlertid er, at man selv sættes uden for indflydelse, så vil han hellere nøjes med lidt. Den anden løsning er mere radikal. Claus griner, for i modsætning til den første løsning er denne løsning urealistisk. Ikke desto mindre: *”Jeg har jo en god slager, som er totalt urealistisk…vi saver broen over…så løsriver vi os fra Danmark, og så bliver Møn en stat i Danmark. Så har vi eget sygehus og eget politi og eget det hele, og så kan vi selv bestemme. Det er det, der tiltaler mig, at vi selv kunne bestemme…”.*

Grethe

Grethe er 65 år og er pensioneret landmandskone. Hun er opvokset på et af øens godser, hvor forældrene var ansatte. Grethe har boet på Møn næsten hele sit liv. Hun har altid holdt meget af at bruge naturen, og hun har også altid været meget engageret i lokale ting. Hendes store drøm er at kunne fastholde de gamle landsbyfællesskaber, men det er svært, og Grethe er generelt bekymret over den mønske udvikling. De tendenser, som hun ser i forhold til landsbyernes fysiske og kulturelle forfald ser hun i forhold til Møn som helhed. Grethe har deltaget i en af arbejdsgrupperne i debatten om etableringen af en nationalpark på Møn.

Når Grethe husker tilbage på sin barndom, husker hun, at forældrene arbejdede for godsets ve og vel, som var det deres eget. De arbejdede meget, og det samme gjorde godsets øvrige ansatte, og børnene indgik i det hele. De passede dyr, var med i skoven og i marken, og deltog som klappere, når der blev holdt jagter på godset. Frem for alt lærte de at beundre dem, der kunne arbejde, for det blev altid fremhævet som den fremmeste værdi. I den forstand var det også et hårdt liv, hvor man også lærte, at det var godsejeren, der bestemte, og at der var et hierarki. Men det blev ikke opfattet som noget negativt, men snarere som en naturlig ting, og desuden var godsejeren meget rar. Samtidigt var livet på godset også et rigt liv i den forstand, at ingen kunne undværes. Alle var nødvendige, og på den måde fungerede godset som én stor familie. Der var et fællesskab omkring landbrug og skovbrug, og når der var høstgilde, kunne man samle 120 mennesker. Det var årets højdepunkt. Det var her, man fejrede sig selv og hinanden, for den indsats der var lagt i løbet af året, og det var her, det blev særligt tydeligt, at man tilsammen udgjorde et helt lille samfund.

”Der var en vis højtidelighed forbundet med at komme på Møns klint…”

Ud over at lære at respektere værdien af det hårde fysiske arbejde lærte Grethe i løbet af sin opvækst også at respektere naturens kræfter. Hun lærte, at moser kan være farlige, at græssende kreaturer ikke skal tirres, og at man altid skal kigge op og holde øje med egetræernes tunge grene, når man går tur i skoven. Der var dog særligt ét sted på øen, som hun lærte at respektere - Møns Klint – som et på én gang betagende og frygtindgydende sted. Lige som de andre børn på godset lærte hun tidligt historierne om klinten – både sagnene og eventyrene om Klintekongen og de virkelige historier – de ældre historier om landsbyen, som i 1600-tallet sank i havet på én nat, og nyere historier, hvor klinten med jævne mellemrum var skredet og for ikke så mange år tilbage slog et menneske på stranden ihjel. Hun lærte også at færdes på klinten - at man ikke skal gå for tæt på klintekanten, når man færdes på stierne i Klinteskoven, at der er jordfaldshuller og ustabil grund, og at man skal holde øje med klintevæggen – med bevægelser, og mulige skred, når man færdes på stranden nedenfor.

I dag er hun stadig på vagt, når hun færdes på klinten, og det gør hun ofte, for i dag, i modsætning til da hun var barn, er det blevet langt lettere at komme derud. Da hun var barn, var den årlige familieudflugt til klinten, på samme måde som høstgildet, ét af årets store højdepunkter. Man tog af sted, når der kom sommergæster fra Jylland - fætre og kusiner, som kom på besøg den ene gang om året, og så smurte man en kæmpe madpakke og drog af sted tidligt om morgenen. Som regel cyklede man derud på gamle skærveknusere, for familien havde ikke nogen bil. På den måde kunne det tage timer at komme

derud, og derfor *var* klinten heller ikke et sted, man kom ofte. Det var der ikke tid til, for der var nok at se til derhjemme. Klinten var snarere en stolthed, som man viste frem ved særlige lejligheder, når der kom gæster udefra, eller som man drog ud til på årets store skoleudflugt. Så spiste man frokosten på et medbragt tæppe – eller hvis det skulle være særligt fint, i pavillonen ved siden af Klintehotellet: *"Vi kom der jo kun et par gange om året, og det var, når sommergæsterne kom fra Jylland og der var skoleudflugt…altså der var sådan en vis højtidelighed forbundet med at komme på Møns Klint, og det var jo også fordi, at vi ikke kom der hver dag…"*

"Kan du forestille dig et syn ned af Stege Hovedgade…"

Når Grethe ser tilbage på sin barndom og ungdom på Møn, synes hun, at det var en prægtig tid. Landbruget blomstrede, landsbyerne blomstrede, og højskolen betød meget på øen. Der var et fællesskab mellem mennesker, og børn var betydningsfulde, fordi de havde et ansvar. Selv følte hun sig betydningsfuld, når hun deltog som klapper på storjagterne, og når hun fik lov til at ride på godsets rideheste eller arbejdsheste til den årlige rideopvisning i Møns køre- og rideforening: *"Kan du forestille dig et syn ned af Stege Hovedgade. Vi var et optog på 78 ryttere…unge og ældre på samme hold. Der var et fællesskab der på tværs af generationer. Vi red som garderhusarer på dyreskuepladsen…det var prægtigt".*

Dertil kom, at hun betragtede hele landskabet på øen som sin legeplads. Hun færdedes stort set over det hele, og det kunne man, for dengang var der masser af stier, og der var ikke nogen restriktioner på. Der var heller ingen synderlig trafik, for der var ingen biler og store landbrugsmaskiner, så gå-ben, cykler og hestetrukne vogne, var måden at komme omkring på. Selv kom hun meget i skovene – særligt på Øst-Møn, hvor hun også løb og legede med de andre børn. Desuden var der skovene på Vest-Møn, hvor hun holdt meget af at ride pga. det gode rideterræn. På den måde har hun mange gode minder, og det er noget, som hun særligt husker på, når hun stadig kommer de steder, hvor hun også kom som barn. Frem for alt var der det her med fællesskabet. Bevidstheden om, at alle arbejdede inden for det samme område, landbruget og skovbruget, og at alle bidrog til noget fælles. Det oplevede hun meget tydeligt på godset, men det gjorde hun også, da hun senere blev landmandskone og bosatte sig i en af de mindre landsbyer. Her var der også et fællesskab. Man passede sin bedrift, og disse bedrifter var i sig selv små fællesskaber, hvor ingen kunne undværes. Men landsbyerne var også fællesskaber, hvor gårdene var bundet sammen, fordi man hjalp hinanden - med stort og med småt, og hvor man gik sammen om investeringer - lige fra samkøbet af en fælles vaskemaskine og et tærskeværk, som gik på tur gårdene imellem, til fælleskøb af større landbrugsmaskiner. Man regnede med hinanden, og på den måde var der en form for samvær.

Siden dengang, er der meget, der har forandret sig. I landsbyerne og på øen i det hele taget. Når Grethe i dag kører gennem det mønske landskab, undres hun ofte over det, hun ser. Hun ser ensformige rækker af sommerhuse, der skyder op, og de landsbyer, der tidligere struttede af foretagsomhed, står nu erhvervsmæssigt uvirksomme tilbage. Butikkerne er lukkede, og flere af husene står med ukrudtet voksende vildt omkring. Og det er ikke kun det fysiske udseende, der er i forfald. Det er sammenholdet mellem beboerne i landsbyerne også, og der er nogen landsbyer, der er hårdere ramt end andre.

Den landsby, hvor Grethe selv bor, er slet ikke en af de værste. Tvært imod er det en af de bedre, men også her er tendensen til stede. Landsbyen består overvejende af gårde, som tidligere havde jorderne liggende lige udenfor. Nu er de fleste af jorderne solgt fra gårdene, og disse gårde er overvejende blevet

overtaget af mennesker – særligt tilflyttere, som ikke selv er landmænd. Der udover er der de gårde, som er blevet lejet ud som sommerhuse, og hvor der ikke er faste beboere. Grethe mærker denne udvikling i hverdagen. Før i tiden arbejdede de folk, som boede i husene jo lige i nærheden og var meget til stede i det daglige. Man *så* hinanden i hverdagen, og man vidste, hvem hinanden var. I dag arbejder de fleste af landsbyens fastboende beboere ikke på Møn, og da slet ikke på markerne lige omkring. De fleste arbejder uden-ø's – flere helt inde i København, og det betyder også, at de er meget væk. I dagtimerne er landsbyen næsten mennesketom. De tidligste starter i bilerne klokken halvfem om morgenen og er først tilbage igen sent på eftermiddagen. Nogle af dem, der pendler, gør det for at kunne fastholde et landbrug på deltid. Det er en hård tilværelse, men de vil ikke opgive hverken landbrug eller tilværelsen på Møn, og så er der ikke så mange andre muligheder. Grethe har derfor også stor forståelse for, at folk lever de liv, de gør. Det er de nødt til, for der mangler jobs på øen. Man kan derfor vælge at se på pendleriet som noget positivt, fordi det muliggør, at folk faktisk kan blive boende. Men pendleriet har også ødelagt noget, fordi det efterlader et tomrum i den landsby, som tidligere summede af liv.

"Det er en kultur, der forsvinder…"

Det er ikke kun pendleriet, som har forandret livet i landsbyerne. Grethe vil nødig lyde fordomsfuld, men der er nogle af tilflytterne på øen, som ikke forstår at holde orden omkring deres huse, eller som slet og ret lader husene forfalde. Det er også noget, der er med til at nedbryde fællesskabet, for derved respekterer de ikke de øvrige beboere, som også skal gå og kigge på det. En landsby er ikke større, end at man hurtigt får dannet sig et indtryk af helheden, og hvis der er alt for mange, som bare lader stå til, så er det, at det kommer til at virke meget rodet. I øvrigt siger det noget om folk, når de ikke er i stand til at holde orden. Hvis ikke man er i stand til at holde det pænt og ryddeligt, der omkring, hvor man bor, hvad *er* man så egentlig i stand til? Er man så overhovedet i stand til at gå ind og løfte en fælles opgave, selvom man havde tiden og viljen til det?

I morges hørte hun en radioudsendelse om, hvordan man bruger legoklodser i virksomheder til at styrke medarbejdernes kreativitet og ansvarsbevidsthed for virksomheden. Hun kom til at tænke på landsbyen og dens beboere, for på en måde kan man sammenligne landsbyen lidt med et bundt legoklodser. Hvert hus er en legoklods i et fællesskab, og så er der de legoklodser, som ikke vil indordne sig det fællesskab - *"de vanskelige legoklodser".* Det er dem, der roder i haverne, og som heller ikke arbejdsmæssigt bidrager med noget. Grethe ved, at hun ikke er den eneste, der har det sådan. Det er da noget, man snakker om, og på et tidspunkt, var der faktisk også nogen i nabolandsbyen, som skred til handling overfor det. Her havde man forsøgt at etablere en borgerforening og ud over at styrke sammenholdet mellem landsbyens beboere handlede det her om at skabe noget forskønnelse af landsbyen. Man satte blomsterkummer op og renoverede et lille torv, og man opfordrede alle landsbyens beboere til at rydde op i deres haver. Der var imidlertid nogen, som ikke var villige hertil, og efter flere henvendelser endte det med, at beboerforeningens bestyrelse tiltog sig retten til selv at gå ind og fjerne det værste, der hvor man syntes, det var særlig slemt.

Heldigvis er det ikke alle tilflyttere, der er sådan. Der er også tilflyttere, som bidrager til landsbyen og til øen i det hele taget, og det er bl.a. nogle af de tilflyttere, som forsøger at etablere sig som selvstændigt erhvervsdrivende indenfor forskellige fag. De er kunstnere, journalister, fotografer, forfattere og musikere, eller det er folk, der bliver pensionerede fra store stillinger, og mange af dem gør også meget ved deres huse.

De har været gode for øen. Nogen gange kan man ligefrem se, når det er en tilflytter, som har overtaget et hus, for så bliver det hele skiftet ud – taget, vinduerne og facaderne bliver malet. Det pynter gevaldigt på landskabet, og selv er Grethe en af de første til at kommentere på det.
Det ændrer imidlertid ikke ved den kendsgerning, at indflytningen er og bliver et tegn på, at endnu et landbrug er forsvundet, og at det fællesskab, som tidligere karakteriserede beboerne i landsbyen, er rykket endnu en tand længere væk fra det, det var engang. Grethe kan ikke se, at der er nogen løsning på det. Landbruget og fiskeriet er og bliver indbegrebet af den mønske identitet, og hvilke andre erhverv kan man forestille sig kan kompensere for det?: *"Det er jo en kultur, der forsvinder. Der er det jo fint med sådan en som X (tilflytter), som får startet noget op, og så er det jo fint, at der kommer nye til, men vi skal også bare have konkrete ting, altså noget, der virkeligt batter noget".*

"Hvis vi så hver og især passer vores lod, så er det også en slags fællesskab"

Selvom tingene har forandret sig meget i landsbyen, så har der også været episoder, hvor man virkeligt har forsøgt at stå sammen. Overordnet synes Grethe, at det er forkert, at kommunen ikke gør mere i forhold til forskønnelse og vedligeholdelse af landsbyerne. Omvendt har hun også haft den holdning, at man ikke bare kan sidde med hænderne i skødet og lade stå til. Derfor har hun også selv været medinitiativtager i forhold til både forskønnelse og sikringen af sammenholdet i landsbyen og helt konkret har det udmøntet sig i ansatserne til to forskellige projekter. Ja, i virkeligheden i tre, men det første var nu mere en form for protesthandling. Det var dengang, kommunen gav tilladelse til opførelsen af en kæmpe svinefarm, lige ved siden af landsbyen. Der stod beboerne sammen, og Grethe gik selv imod. Hun skrev et læserbrev, og hun fik faktisk også stikpiller fra bekendte, som undrede sig over, at hun ikke så farmen som en gevinst for området. Men Grethe ser ikke stor-landbruget som nogen løsning på landsbyernes problemer, som derimod er, at de små landbrug forsvinder. Tidligere repræsenterede landbruget en mangfoldighed. Her var der mulighed for at skabe sig en levevej gennem en masse forskellige bierhverv. I dag er det blevet mere ensrettet, og de sammenhænge, som tidligere var naturlige – at børnene f.eks. overtog gården efter deres forældre, er gået fløjten, i takt med at landbrugene har udviklet sig til interessantselskaber.

Det er sørgeligt, og Grethe ville ønske, at det var muligt at overleve som landmand på en anden måde. Men det er ikke realistisk. Man kan ikke sådan gå imod udviklingen, og man skal også passe på med at romantisere. Det *var* også hårdt arbejde dengang - folk blev slidt ned, og i dag er der mange ting, der er blevet meget nemmere. I den konkrete sag handlede det da heller ikke om, hvor vidt den konkrete farm var et plus eller et minus for øens udvikling. Det handlede derimod om lugten, og der er hun enig med de tilflyttere, som finder den uacceptabel, når svinefarmene kommer for tæt på. Enden på det hele blev da også, at svinefarmen ikke blev opført, og selve aktionen skabte desuden nogle nye naborelationer.

Anden gang beboerne samlede sig om et projekt, var dengang, man besluttede at restaurere det gamle gadekær. Man fandt ud af, at man ville rense det op og lave nye beplantninger og sætte bænke op, og til det formål blev der nedsat en arbejdsgruppe. Projektet strandede imidlertid, fordi folk faldt fra – en efter en, og til sidst var det kun en lille gruppe, som stod tilbage med det hele. Derfor er gadekæret aldrig blevet renset, men står stadig som et snavset og rodet hul i jorden, og det er sørgeligt at kigge på. Det forliste gadekærsprojekt gav desuden nogle skrammer på sjælen og lagde en dæmper på motivationen, men alligevel var der så også dengang med idéen om tingstedet.

Tingstedet var en idé, som for få år siden opstod blandt nogle af kvinderne i landsbyen, som opdagede, at de trods deres meget forskellige liv, også havde nogle fælles behov. Overordnet var det et socialt behov, som handlede om at få større kendskab til og sammenhold med de øvrige beboere i landsbyen. Desuden efterlyste flere af de yngre kvinder med børn et større kendskab til nogle af landsbyens ældre kvindelige beboere til hjælp med børnene i situationer, hvor tingene var ved at brænde på. F.eks. hvis man kom sent hjem, og børnene kunne have nogen, de kunne gå over til, eller hvis børnene var syge. Fælles for alle kvinderne var desuden behovet for øget tryghed i hverdagen – visheden om, at man var der for hinanden – og at der f.eks. var nogen til at holde øje med ens hus, når man var på ferie. Ikke mindst set i lyset af, at politiet ikke længere, ud over en enkelt landbetjent, er fysisk til stede på øen, og der bliver mere og mere kriminalitet. Håbet var, at et lokalt samlingssted kunne være en måde at lære hinanden bedre at kende på, og på sigt kunne det så eventuelt udvikle sig til noget mere, arrangementer for børnene – dukketeater og lignende, eller til loppemarked og torvedag i landsbyen. Ideen nåede så langt som til at finde ud af, hvilke muligheder et sådant tingsted kunne indeholde, hvor det skulle ligge, og hvad der skulle gøres. Initiativtagerne mødtes over nogle lørdage og nåede frem til, at det skulle ligge nede på en tom grund midt i landsbyen, og at det i helt traditionel forstand skulle bestå af en rundkreds af sten suppleret af et skur og små beplantninger af træer samt en stander med et lille glasskab. Inde i glasskabet kunne man efterlade en seddel om mulige anledninger til at mødes – f.eks. hvis der var noget, man gerne ville drøfte vedrørende landsbyen, potentielle udflugter eller til slet og ret social og hyggeligt samvær på tingstedet. Man blev også enige om at gå sammen og købe den tomme grund i fællesskab, og man fandt ud af, hvor man skulle få træerne, stenene og skuret fra. Og så kom man ikke længere.

Grethe mener, at det hele strandede af selvsamme årsag, som var afsættet for initiativet, og som gadekærsprojektet også strandede på. Folk havde for travlt og kunne ikke magte opgaven, da det kom til stykket. Flere af dem, der var med i projektet, var tilflyttere med arbejde uden-ø's, og de havde ikke de nødvendige ressourcer. Det var ærgerligt, for det var faktisk en god idé, men for hende selv har det også bekræftet, at når man vil noget sammen, så forudsætter det en mere homogen masse af fælles interesser, og at der skal være nogen, til at trække det seje træk. Det skal være nogen, der *gider* at arbejde, og i den konkrete sag, var der for få af den slags: *"Jeg synes, at tingstedet demonstrerer, hvorfor det er så svært at lave noget sammen. Du skal være en mere homogen masse af fælles interesser, hvis sådan noget skal op at stå. Folk har for meget i deres eget, så arbejdsmæssigt ville det ikke kunne lade sig gøre. Der var ikke nogen til at trække det seje træk, for dem der ville have været gode, var for travle. Det duer jo heller ikke, hvis folk bare roder, og hende (en tilflytter), der gerne ville være formand for tingstedet... de kan ikke engang klare deres egen mark. Det skal jo være nogen, der vil gøre en stor indsats"*

"Der stod 1000 mennesker med fakler rundt om sygehuset…"

Siden tingstedet har Grethe besluttet, at hun ikke vil være med i flere lokale landsbyprojekter. Nu har hun nok i sit eget, og haven har da heller aldrig været så flot, som nu. Mirabelletræernes grene vælter ud over græsplænen med saftige gule frugter, køkkenhaven er fyldt med græskar og squash, roserne er luet og beskåret, stakittet rundt om huset er nymalet, og det er jo også en måde at bidrage til fællesskabet på: *"Hvis hver mand passer sin egen lille lod og holder pænt og ordentligt omkring sit eget hus, og hvis man kan gå en stille tur om aftenen med sin hund og snakke med folk over hækken, så er det jo også en slags fællesskab".*

Desuden har hun sit eget tingsted - naturen – særligt den ude på klinten, hvor hun ynder at gå lange ture. Det giver hende fred, og her nyder hun blandt andet samværet med sin mand.

Problemet med brugen af naturen er imidlertid, at dette heller ikke er så ligetil. Det er generelt blevet sværere at færdes, og det bliver blandt andet tydeligt i forhold til brugen af skovene. En af øens godsejere har f.eks. valgt at lukke skoven af for ryttere, fordi han lejer skoven ud til jagt, og en anden godsejer lader stierne i godsets skove gro til, sandsynligvis, fordi han ikke vil have folk til at gå der. På en måde kan hun godt forstå det, for det er jo trods alt godsernes ejendom. Der er jo også mennesker – særligt turister og tilflyttere – som ikke altid respekterer den private ejendomsret. Så går de bare over det hele, og det må også være vanskeligt at holde styr på det. Desuden har godserne altid behandlet hende godt, og hun har da også selv været med på jagt. Hun får også personligt lov til at gå overalt med sine hunde, og derfor føler hun en vis loyalitet. Samtidigt ærgrer hun sig også over, at forholdene har ændret sig – ikke mindst fordi hun også har mange minder forbundet med at komme de steder, både til fods og til hest: *"det er jo mit barndomsland… den skov, det var der, vi løb rundt som børn, og nu er det faktisk svært at gå der, fordi stierne er næsten helt væk"*

Derudover er der også det med klinten. Man har netop valgt at opføre et geo-center på et af klintens smukkeste steder, og for Grethe har det bekræftet, at de problemer, som hun ser i forhold til udviklingen på øen. Det er hele planlægningen på øen, som hun har svært ved at forstå, og i den konkrete sag omkring opførelsen af geo-centret blev det kun endnu sværere set i lyset af det, der samtidigt skete med sygehuset. Kommunens beslutning om at bakke op omkring et privat selskab - Byggefonden Geocenter Møns Klint – og dennes opførelse af et geo-center ude på klinten kom nemlig omtrent samtidigt med, at man, trods massive protester fra lokalbefolkningen, besluttede at nedlægge det lokale sygehus. I stedet for sygehuset fik øen en akutbil, men det, at man nu skal køre helt til Nykøbing Falster eller Næstved for at komme på sygehuset, har skabt en stor utryghed. Derudover var det selvfølgelig også en stor arbejdsplads, som forsvandt fra øen, og hele misæren efterlod en dyb mistro til politikerne i kommunen og i amtet. Mønborgerne mente, at politikerne svigtede Møn til fordel for deres egne personlige interesser, og at politikerne dybest set ikke var til at stole på. Set i forhold til de vanskeligheder, der kan være i at få tingene til at fungere i de små lokalsamfund, var det under alle omstændigheder bemærkelsesværdigt, hvordan sygehuset kunne samle folk: *"Der stod 1000 mennesker med fakler rundt om sygehuset, men der blev alligevel stemt for nedlæggelsen i amtet. Det har helt sikkert bidraget til, at folk har mistet tilliden"*.

"Alle ved, at det skrider lige der, hvor de vil bygge…"

I forhold til sagen om geocentret har Grethe forstået, at det handler om at gøre øen mere interessant for turister. Selv synes, det kan være meget hyggeligt med turisterne, for det skaber lidt mere liv på øen. Men hun har svært ved at forstå den måde, hvormed man vælger at prioritere på. Der var andre steder, hvor man kunne have sat ind, hvis man gerne ville gøre øen mere attraktiv. Man kunne også have valgt at prioritere landsbyernes fysiske og kulturelle forfald, for landsbyerne er også en turistattraktion, og her bor der oven i købet mennesker, som samtidigt ville få gavn af det. Det aller værste var imidlertid forulempelsen af det sted, som hun betragter som en del af sig selv og den mønske identitet. Udflugtsstedet, dramaet, den mønske stolthed, som var forbeholdt særlige lejligheder, og som nu skulle gøres til genstand for masseturisme. Og da de så efterfølgende besluttede sig for også at rive den gamle pavillon

ned for at få *plads* til centret, var det bare for meget. *"Hvad glæde har vi af det geo-center, når man ikke respekterer klinten? Vi er jo en del af klinten. Det er en del af Møn. De træder på folks sjæl, når de ødelægger den. Det er noget, vi er stolte over, men de vil bare promovere Møn udadtil. De tænker kun på penge, men hvem får de penge. Vi får da ikke nogen glæde af dem. Vi stoler ikke på dem. Vi vil bare ha' fred"*.

Indtil videre har konsekvensen været, at Grethe og hendes mand har meldt sig ind i Foreningen til bevarelse af kultur- og naturmiljøet på Høje Møn. Her sidder der folk, der, som dem selv, er bekymrede over udviklingen på øen, og herfra har hun skrevet flere læserbreve – om udviklingen generelt, men særligt om geo-centret, for det er behandlingen af klinten, der har provokeret hende mest. Her har hun også pointeret, at geo-centret er et direkte farligt og uansvarligt projekt. Det ved man, når man, som hun, kender til forholdene på klinten, for det *er* jo ikke klippefast grund, men derimod kridt, ler og sand, der er fundamentet, og desuden behøver man bare kigge lidt på historien. I de mønske historiebøger kan man læse om landsbyen og parken på Liselund, som forsvandt ud over klintekanten, og hvorfor er der ikke nogen, der forholder sig til det? I Grethes bekendtskabskreds er faren for klinteskred noget, man taler en del om. At der er jordfaldshuller og ustabil grund ude i Klinteskoven, og man tror ikke på eksperternes udtalelser. Det gamle Klintehotel har tidligere slået revner, og der har aldrig været så mange skred, som der er nu: På et tidspunkt må det gå galt: *"Mønboerne ved jo, at der forsvandt en hel landsby syd for klinten. Det var i 1625, og i 1905 forsvandt der også en tredjedel af Liselund Park. 8 tdr. land forsvandt der! Det er 44.000 m^2 og det engelske kapel var en del af det. Og så var der jo Dronningestolen, den forsvandt også, og Sommerspiret. Mønboerne har meget stor respekt for naturens kræfter. Alle ved, at det kan skride lige der, hvor de vil bygge… Hvordan tør de? De har kun lavet én boring, og man kan jo ikke regne naturen ud"*.

For Grethe bliver hele projektet kun endnu mere betænkeligt, når man tager den øvrige forvaltning af området i betragtning. I Jydelejet, området, som grænser op til Klinten, har Skov & Naturstyrelsen sat græssende kreaturer ud. De er der for at afgræsse området til orkidéerne, men Grethe tror ikke på det projekt. Hun har lagt mærke til, at kvæget spiser de blomster, de var sat til at sikre betingelserne for, og desuden er dyrene farlige. Hun er vred over, at der ikke er blevet sat advarselsskilte op, for der går skolebørn og folk med barnevogne gennem området, og for nyligt blev ham, der passer køerne selv stanget bevidstløs af en ko. For Grethe er dette et udtryk for en forvaltning af landskabet, som Grethe oplever som ude af trit med både landskabets og brugernes faktiske behov. Det er en forvaltning, som hun vil betegne som "poppet", fordi den ikke tager afsæt i realiteterne – i viden om og respekt for naturen, og fordi den lefler for interesser, som i hvert fald ikke er lokale.

Det seneste eksempel på poppet planlægning er opsætningen af en 'tænkebænk' på Aborrebjerget. Bænken er sponsoreret af geo-centret, og idéen er sådan set god nok. Men på bænken har man placeret et poetisk citat af Günther Grass, og det står på tysk. Det er ikke det, at citatet stammer fra Grass, som forarger Grethe, for Grass bor jo også på Møn. Men det forarger, at det *kun* står på tysk. Der er mange mønboere, der ikke taler og læser tysk, og det kan vel ikke være rigtigt, at det kun er turisterne, som skal kunne læse, hvad der står?

"De tror, at naturen er en udstilling, men engang skulle vi faktisk leve af den"

Når Grethe ser på, hvem det er, der gerne vil bestemme over udviklingen på Møn, så er det blandt andet interesser, som kommer ude fra. Det er interesser, som i bund og grund ikke bidrager til fastholdelsen af

det særligt mønske, men som derimod ønsker at udnytte øen, og som samtidigt forringer naturen. Det er også ud fra sådan nogle erfaringer, at man kan betragte nationalparken. Den har Grethe aldrig opfattet som andet end endnu et topstyret projekt, som ikke har noget som helst at gøre med mønboernes faktiske behov. Og når man så oven i købet tænker på, hvordan staten rent faktisk forvalter naturen - og de mennesker, der færdes i naturen!

Samtidigt er der også de lokale interesser - turistinteresser og naturbeskyttelsesinteresser, som i bund og grund ikke forstår det, der er særligt ved Møn, men som har så meget magt. Der ved man, hvad man er oppe imod, og sagen om geo-centret synes hun netop demonstrerer det. Når hun derfor selv har valgt at gå med, så er det kun fordi, hun gerne vil forsvare Møn mod mere unødig indblanding og fordi hun er blevet opfordret kraftigt til det af andre. Sidst men ikke mindst har hun haft en stærk organisation i ryggen, og det var betingelsen: *"De er for abstrakte. De har ikke forståelsen for, hvad det er, der skal til for at løfte Møn. De har ikke den viden. De tror, at naturen er en udstilling, men engang skulle vi faktisk leve af den. Nu kan du se med geo-centret. Der sidder en naturfredningsmand i spidsen for det hele, og så sidder der turistfolkene og godsejeren ude fra Marienborg er blevet udnævnt som direktør….De er alle sammen med i det der. Og det er det samme med nationalparken. Hvis ikke jeg havde en stærk organisation i ryggen, ville jeg ikke gå med i det. Man føler sig stærkere med en organisation i ryggen, for du ved jo, hvad du er oppe imod…".* Foreløbigt vil hun fortsætte med at skrive sine læserbreve, når hun bliver provokeret. Og så har hun jo stadigt minderne om, hvordan det var engang. Dengang landsbyerne og godserne sprudlede af liv og foretagsomhed, og dengang naturen endnu ikke var blevet en udstilling.

Helene

Helene er 43 år, tilflytter og kunsthåndværker. Hun er i forhold til sit arbejde meget inspireret af naturen og har efterhånden fået etableret en god virksomhed. Det har dog ikke været let at få sig arbejdsmæssigt etableret på Møn, og hun er derfor gået ind en lille sammenslutning for selvstændige erhvervsdrivende på øen. Denne sammenslutning repræsenterer også et bud på en bæredygtig erhvervsudvikling.

Helene har boet på Møn i 5 år. Hun er uddannet kunsthåndværker, og er ved at blive et stort navn både i Danmark og internationalt. Hun har tidligere boet i København, men valgte sammen med mand og barn at flytte til Møn, hvor de købte et stort hus tæt på skov og strand. Der var forskellige grunde til, at de valgte at flytte til Møn. De havde længe talt om, at de gerne ville flytte ud af byen, fordi den var begyndt at stresse dem, og Helene havde desuden en drøm om at etablere et kursussted, hvor hun kunne have kursister boende på weekend – eller ugeophold. Derfor er hele stalden nu blevet omdannet til hhv. værksted i underetagen, mens overetagen bruges til overnatning med en række værelser og køkken. At de havnede på Møn var til gengæld lidt af en tilfældighed. Én overordnet bevæggrund var den geografiske placering. Helene vurderede, at hvis hun skulle have et kursussted i gang, var det vigtigt, at det ikke lå så langt fra København, så det blev umuligt at få kursister til at komme. Den anden overordnede bevæggrund for, at de valgte at bosætte sig lige netop her, var naturen.

”Der er så smukt…altså man tror simpelthen, det er løgn”

Naturen spiller en stor rolle i Helenes dagligdag. Overordnet kan hun godt lide, at den bare er så tæt på, og at den hele tiden byder på små overraskelser. Hun nyder at kunne tage datteren ved hånden og gå en stille tur ned til vandet eller selv, efter endt arbejdsdag, at kunne gå en tur med hunden og bare koble fra. Til daglig er hun ofte omgivet af mange mennesker, og så er det skønt at kunne trække sig lidt tilbage. Så går hun bare og suger til sig, og lader op, og frem for alt nyder hun lyset. Alle de forskellige himle der er, og hvordan lyset hele tiden skifter. I den forstand er naturen blevet en form for nødvendighed for hende. Hun bruger den som ramme om socialt samværd, til personlig hvile og til arbejdsmæssig inspiration. I forhold til det sidste er hun selv forbløffet over, hvor meget naturen egentligt er kommet til at betyde i forhold til hendes arbejde – i forhold til valget af farver og materialer, mønstre og strukturer, og hvordan det er vigtigt, at hun, selv når hun sidder og arbejder indenfor, føler sig omgivet af naturen. Gennem de store vinduer i stalden kan hun hele tiden følge med i det, der sker udenfor, og det skaber en afslappet atmosfære omkring selve arbejdet. Som sådan vil hun karakterisere samspillet på den måde, at hun nærmest samler på indtryk, som efterfølgende omsættes i det hun laver med hænderne. Dette er ikke nødvendigvist særligt bevidst, men når man én gang har oplevet det, så er det vanskeligt at forestille sig at kunne sidde og arbejde inde i byen: *”Jeg er meget vild med lys, og der har bare været de vildeste morgener her den sidste måneds tid. Det er så smukt…altså man tror simpelthen, det er løgn. Det er også bare sådan noget som at åbne døren en morgen, og der pludseligt kommer en V-formation af gæs flyvende så lavt hen over huset, så du kan høre vingeslag, eller cykle en tur, og der sidder en rovfugl på marken, som er ved at æde en hare, og på en eller anden måde, kommer det også til at præge det, jeg laver”.*

”Hvis du vil overleve og skabe vækst et sted som her, så er det jo helt vildt vigtigt, at vi bruger hinanden”

Ud over naturen har en anden sidegevinst ved at flytte til Møn været nærheden i lokalsamfundet. Helene sætter stor pris på den samhørighed, som hun mærker i hverdagen, og som hun mener, er anderledes end inde i København. Det her med at komme op i byen og folk kender hinanden – det er rart og hyggeligt, og det skaber en følelse af samhørighed. Selv har hun også været meget bevidst omkring det at have respekt for det samfund, hun er flyttet til. Ikke fordi man skal krybe og bukke, men man er nødt til at lige at stikke en finger i jorden og finde ud af, hvordan tingene fungerer. Det kan godt være, at man selv har nogle andre forestillinger om tingenes ideelle sammenhæng, men man kan ikke flytte til et sted og tro, at man uden videre kan revolutionere det hele. F.eks. kunne hun godt tænke sig, at der var flere aktiviteter for børnene, i det lokalområde, hvor hun bor – bl.a. en cykelsti til og fra den lokale skole, og en naturlegeplads. Men hun er ikke sikker på at hendes naboer, som alle er landmænd, er interesserede i det. Og personligt er hun heller ikke selv interesseret i at blive uvenner med nogen. Tvært imod har hun ønsket at blive en del af det lokale fællesskab, og på det rent menneskelige plan synes hun også, at hun og familien er blevet taget meget godt imod. Som sådan er der en række gode ting ved øen, og hun er glad for, at de valgte at flytte.

Det har imidlertid ikke været entydigt let at realisere drømmen om livet på landet og opstarten af egen erhvervsvirksomhed. Faktisk har det været langt sværere end Helene nogen sinde havde regnet med, og hun har været på nippet til at opgive nogle gange. Det, som hun ret hurtigt erfarede, var, at det var

vanskeligt at få støtte og opbakning som udefrakommende, og vanskelighederne har markeret sig på alle mulige fronter. Lige fra den lokale turisme- og erhvervsorganisation, som trods egne henvendelser, ikke har bistået med råd og vejledning i forhold til opstart af virksomheden, til kommunen og banken, som gang på gang har givet afslag på diverse ansøgninger.

Den manglende åbenhed har undret Helene, for hun vidste fra andre steder, at når der kom en iværksætter til kommunen, så fik denne ret hurtigt et brev fra kommunen med tilbud om kontakt og hjælp. På Møn skete der intet, men hun gav ikke op. I stedet ændrede hun strategi, og meldte sig blandt andet ind i en nyopstartet forening for små selvstændige erhvervsdrivende på de tre øer, Møn, Bogø og Nyord – foreningen KUMBO. Opstarten af denne forening tog netop afsæt i den gennemgående erfaring, at mange små selvstændigt erhvervsdrivende følte sig isolerede med problemer, som ville kunne afhjælpes i et fagligt og socialt netværk. Derfor opstod idéen om etablering af en sammenslutning, som, i sin form var inspireret af den gamle andelstanke, og det vil sige af fordelene ved at samarbejde frem for at være splittede som enkeltproducenter. Inden for rammerne af foreningen var det således hensigten at medlemmerne, som hver især og i fællesskab havde interesse i at udvikle lokalområdets potentialer og kompetencer, skulle kunne bistå hinanden, både fagligt og menneskeligt – en kombination, som foreningen selv så som en nyskabelse i forhold til de mere traditionelle erhvervsorganisationer. En væsentlig pointe med foreningen var nemlig netop, at foreningen ikke alene skulle komme den enkelte til gode, men derimod medvirke til at etablere og styrke fællesskabet i området – og dermed også på sigt medvirke til at øge beskæftigelsen: *"Hvis du vil overleve og skabe vækst et sted som her, så er det jo helt vildt vigtigt, at vi bruger hinanden, ikk. At vi netop ikke tager til København og henter den arbejdskraft, men at vi bruger de kompetencer, som egentligt er hernede…"*

For Helene har medlemskabet været en god erfaring – både i forhold til den erhvervsmæssige og den sociale side af tilværelsen på øen. Hun har fået mange nye kontakter og oplever, hvordan medlemmerne faktisk bruger hinanden på den tværfaglige måde, som hensigten var. Selv får hun løst flere af sine opgaver inden for øens egne rammer, og hun oplever på samme måde, hvordan andre bruger hendes kompetencer i stedet for at få deres behov for bestemte produktions- og serviceydelser løst andet steds. Hun har f.eks. fundet ud af, at der på øen sidder meget kompetente fotografer, journalister og reklamefolk, og dem bruger hun, når hun skal have formidlet sine produkter. Man henviser også til hinanden, når man pludseligt sidder i en hel anden sammenhæng, og på den måde har hun også selv henvist til sine netværkskollegaer og selv fået helt nye forbindelser, uden at hun selv har skullet lave noget opsøgende arbejde.

"Der kan man jo hurtigt blive isoleret, når man ikke har nogen arbejdskollegaer"

Heller ikke foreningen har imidlertid haft nogen nem gang på jorden. Fornemmelsen blandt foreningens medlemmer har været, at det har været vanskeligt at opnå støtte – både fra kommunen, banker og erhvervsorganisation – f.eks. hvis nogle af medlemmerne ønskede at lave en konference eller andet, som ellers kunne have markeret øen på landkortet. Dermed er der også blandt medlemmerne opstået den oplevelse, at foreningen er blevet direkte modarbejdet i det lokale. Helene tror, at nogle af vanskelighederne skyldes, at man i en landkommune baseret på landbruget som det traditionelle hovederhverv og turisme, som eneste rigtige supplement har haft svært ved at se potentialerne i den form for erhvervsvirksomhed, som hun og hendes kollegaer repræsenterer. Derudover har der måske også eksisteret en opfattelse af foreningen og dens medlemmer som en form for trussel mod de eksisterende erhverv. Etableringen af små-virksomheder, som

er løsrevet fra dyrkningen af jorden er måske blevet opfattet som et fingerpeg om den retning, som vinden blæser, og repræsenterer dermed også et bud på en anderledes fremtidig erhvervsstruktur. Det er faktisk først efter, at flere af medlemmerne virkeligt har demonstreret deres værd i form af anerkendelse og fremgang, at stemningen er begyndt at vende lidt. Dette stemningsskifte har samtidigt betydet, at der lidt efter lidt er blevet åbnet op for øens traditionelle netværk – Rotary, Lions Club og forskellige beslutningstunge bestyrelser – f.eks. i banken, og det har yderligere givet nogen forbindelser, som har gjort tingene lidt nemmere: *"og derfor har folk også været inde i alle mulige ting, som de aldrig nogen sinde ville have været, hvis de havde boet inde i København. Alle de der ting, der åbner nogle kanaler, og altså det bliver du nødt til at se i øjnene, at hvis du skal noget hernede, så bliver du nødt til at gå ind i det med et åbent sind"*

Selv er Helene blevet dygtigere til at begå sig og *"møve sig ind de rigtige steder"*. Hun har lært, at beslutninger ikke nødvendigvist træffes der, hvor man tror, det sker, og at man også ind imellem er nødt til at indgå i ting, som ellers ikke umiddelbart forekommer at have relevans. Det kan være hårdt arbejde, men at hun har lært at begå sig, har også givet nye forhåbninger til fremtiden. Hvis hun skulle se ud i fremtiden, så kunne hun derfor også godt ønske sig, at KUMBO voksede sig endnu stærkere, og at flere af virksomhederne på længere sigt og i fællesskab kunne byde ind på større og mere komplekse opgaver. Derigennem kunne projektet også medvirke til at øge beskæftigelsen på øen, og kendsgerningen er jo også, at der stadig er en lang række små erhvervsdrivende, som endnu ikke rigtigt har fået vind i sejlene. Det gælder ikke mindst blandt andre selverhvervende kvinder, som er kommet til øen af de samme grunde som hende selv. De fleste af dem har mindre børn og har bosat sig bl.a. for at bruge naturen og få mere tid til familien. Flere af disse er også meget dygtige, men mange sidder i mindre udadvendte positioner. De arbejder ofte freelance og dermed alene, og får ikke nødvendigvist etableret en ordentlig kontakt ud i lokalsamfundet. I kraft af, at hun selv har valgt at lave et sted, som hun har, har det tvunget hende til at være opsøgende på mange forskellige typer mennesker, men det er ikke alle, som har de samme muligheder for networking. Hun ved, at der er mange, der er blevet chokerede over at erfare, hvor svært det egentligt er at etablere sig på øen, og det er ubehageligt at tænke på, hvor mange gode initiativer, som på den baggrund er gået i vasken, simpelthen fordi folk har valgt at flytte væk igen. Det er også på baggrund af den erfaring, at der som en særlig forgrening af KUMBO er blevet etableret et særligt kvindenetværk. Kvinderne hjælper hinanden til at løse interne opgaver og i et forum, hvor det, i hvert fald for nogle, er nemmere at komme ud over rampen, end når der også er mænd: *"Nogle af de her piger, som måske sidder i deres hus ude på pløjemarken og skriver nogle artikler og sender dem af sted, der kan man jo hurtigt blive isoleret, når man ikke har nogen arbejdskollegaer og ikke på den måde er i berøring med lokalsamfundet, og derfor er KUMBO værdifuldt, fordi det giver dem et netværk"*.

"Hvorfor skulle folk lige pludseligt komme væltende, fordi der står, at det er en nationalpark?"

Samlet er det også set i lyset af sådanne erfaringer, at det blandt foreningens medlemmer er blevet diskuteret, om der måske kunne ligge nogle muligheder i forhold til etableringen af en kommende nationalpark. I og med at medlemmernes incitament for at havne på Møn, netop ofte er naturen, og eftersom naturen for de fleste faktisk indgår som stor inspiration i deres arbejde, så ville det være oplagt, hvis naturen også i en eller anden form kunne blive indarbejdet som et led i foreningens idé-grundlag. Således er det blandt andet også blevet drøftet, at medlemmernes arbejde ikke kan karakteriseres ved nogen væsentlig

naturbeslastende effekt. I den henseende kunne de borgerinddragelsesprocesser, som kører netop nu, være en måde, at få idéerne bragt ind i nogle nye sammenhænge med mulighed for en samlet branding af foreningens aktiviteter udadtil.
Derudover kunne et personligt incitament for hende selv i forhold til at gå ind i en sådan proces også være at arbejde for nogle flere aktiviteter for børn. Det her med at der mangler cykelstier og mere lokale aktiviteter, kunne for hende give stor mening at gå aktivt ind i. Det er også hendes indtryk, at flere af kvinderne fra netværket deler den samme erfaring, for manglen på cykelstier og væresteder for børn er en almen lokal problematik. Samtidigt har det imidlertid ikke været hendes indtryk, at man i det pågældende forum har diskutteret sådan nogle meget lokale og konkrete ting. Det har mere været noget med landbrugs- og naturinteresser, og man kan måske også spørge, hvad cykelstier og naturlegepladser umiddelbart har med naturen at gøre.

Det samme kan man måske også sige i forhold til det erhvervsperspektiv, som hun og de andre repræsenterer. I hvert fald har hun ikke umiddelbart set en nationalpark som en mulig ramme, inden for hvilken erhvervsnetværket kunne videreudvikles. Heller ikke her har hendes indtryk været, at dette har været en vinkel, som har præget den pågældende debat. Ved at følge med på sidelinien, har hun snarere fået det indtryk, at det mest er turismen, der bliver satset på, og det synes hun er ærgeligt. Det, at man i den grad baserer det på turisme, er nemlig for hende at se at overse den dynamik, der faktisk ligger i lokalsamfundet. Der er så mange mennesker, der kan nogle ting, men de har ikke følt, at ideerne om en nationalpark egentligt har henvendt sig til dem: *"Hvorfor skulle folk lige pludseligt komme væltende, fordi der står, at det er en nationalpark? Det er jo ikke sådan, at vi lige pludseligt bliver kvalt i guldmønter, fordi der kommer til at stå, at det er en nationalpark, vel"*

Ikke desto mindre har der været folk fra foreningen, som har været aktive og deltaget i nogle af arrangementerne – uden at der i øvrigt, indtil videre, er kommet særligt meget ud af det. Godt nok er det lykkedes at få arbejdet videre på netværkets potentielle bæredygtighedsdimension, men det har vist sig at være en sej kamp, hvor meget krudt er brugt på overhovedet at argumentere for berettigelsen af den slags erhvervsdimension. Så vidt hun har forstået, har det blandt andet været stærke kræfter i lokalsamfundet, som har været i opposition, og set i det lys vurderede hun ikke, at der var nogen grund til at bruge tid og kræfter på at deltage. Hun har rigeligt i forvejen, og desuden er det også hendes egen indtjening, som kunne blive sat på spil. Mange af hendes kunder er trods alt også lokale, og hun kunne risikere at gøre sig uvenner med folk. Det synes hun ikke er det værd. Så hellere arbejde sig videre ud ad de spor, som hun er i gang med og vente på, at der opstår andre muligheder.

Erik

Erik er 64 år, ufaglært arbejdsmand og har arbejdet indenfor fagbevægelsen i over 30 år. Først som tillidsmand for de ufaglærte. Siden hen som underviser og ansvarshavende for tillidsmændenes lederuddannelse både nationalt og internationalt. Han er nu gået på pension og har derfor fået mere tid til lokalt engagement, blandt andet som formand for beboerforeningen. Erik bor på Vestmøn, og har kortvarrigt deltaget i diskussionen om en nationalpark.

Erik kom første gang til Møn i 1981, hvor han sammen med en flok arbejdskammerater fra København købte et sommerkollektiv på øen. Da sommerkollektivet fire år senere gik i opløsning, købte Erik og hans kone selv huset og begyndte at bruge det mere og mere. Til sidst valgte de helt at skifte adresse, og solgte lejligheden inde i byen. Erik mener, at beslutningen i høj grad skal ses i lyset af hans hektiske arbejdsliv. Da de valgte at flytte, holdt han mange kurser rundt omkring i Danmark, hvilket betød, at han var meget hjemmefra. Når han endelig *var* hjemme, havde han vanskeligt ved rigtigt at slappe af, og byen begyndte at gå ham på. Erik husker, at han på det tidspunkt følte sig meget stresset. Han kunne godt lide sit job, men han fik også et stadigt stigende behov for at få en base, hvor han kunne trække sig helt tilbage og slappe af. Det var der, at huset og naturen på Møn kom ind i billedet, for det var her, han følte, at han kunne finde tid og rum til at koble fra. Efter bosætningen fortsatte han med at pendle frem og tilbage mellem Møn, København, Fyn og Jylland, men visheden om at have et sted, hvor han kunne finde ro, gjorde det muligt for ham at fortsætte den tilværelse. Erik betragter derfor beslutningen om at flytte til Møn som lidt som en redning

"Så får man lige som en historisk fornemmelse for det her sted…"

Erik er selv lidt overrasket over, at naturen havde den effekt på ham, som den havde. Opvokset inde i København var det begrænset, hvor meget naturen havde fyldt i hans hidtidige tilværelse, men han mener alligevel godt at kunne se en sammenhæng. For ham involverede naturen også i høj grad en brug af kroppen, som han følte han havde mistet i takt med, at hans job ændrede karakter. Fra som arbejdsmand at have haft hårdt fysisk arbejde var hans arbejde blevet mere stillesiddende, og naturen blev i den henseende ikke alene et sted, hvor han kunne trække sig tilbage. Det var også et sted, hvor han havde mulighed for at bruge sig selv fysisk på en anden måde end arbejdssituationen gav mulighed for. Her var der altid nogle træer, der skulle fældes og noget græs, der skulle slås og på den måde var det lidt som at vende tilbage til rødderne.

I dag betyder naturen fortsat meget for ham. Han går mange ture sammen med sin hund, og de har deres faste ruter. Han færdes mest i lokalområdet, og holder særligt meget af at gå rundt om den lokale mose, eller ned langs med Noret. Bortset fra hunden kan han generelt bedst lide at gå alene. Han tror, det er blevet en vane, fordi naturen tidligere var et sted, hvor han kunne trække sig tilbage og koble af fra et hektisk arbejdsliv. Hvis han skal beskrive, hvad det stadig er, han sætter aller mest pris på ved at bo på Møn, så er det da også netop den ro og fred, som han meget hurtigt kommer til at savne, når han er væk. Bare det at gå med sig selv og sin hund, og det eneste, man kan høre, er fuglesang og lyden af hav og blæst. Samtidigt er der dog også det ved at gå, at man som regel møder nogen undervejs, og det sætter Erik pris på. I den henseende er det også godt at have en hund, for så kommer man i kontakt med folk, og han har selv lært mange af områdets beboere at kende på den måde.

Ud over naturen er Erik også i stigende grad begyndt at sætte pris på områdets historie. Når han går sine ture, lægger han ikke alene mærke til naturen, men også til de spor, som fortæller om de måder, hvormed området tidligere blev brugt. Han synes, at en interessant del af det at flytte til et nyt sted netop er at forstå, hvordan området tidligere har hængt sammen. Derfor har han læst en masse bøger, og frem for alt har han talt med flere af områdets ældre beboere, der har givet ham en fornemmelse af, hvordan området tidligere så ud. Han er for eksempel blevet opmærksom på, hvordan der tidligere var langt flere læhegn, at markerne var væsentligt mindre, og at diger siger noget om, hvordan jorden tidligere var fordelt. Han

har også fået en fornemmelse af, at der for ikke så mange år tilbage var mange flere dyr og mennesker til stede i landskabet, og hvor dyrene og menneskene holdt til. Han har f.eks. fået en fornemmelse af, hvem der boede på de forskellige gårde, og hvilke dyr de havde, og han har gradvist opbygget et kendskab til det netværk af stier og små markveje, som gik på kryds og tværs. Erik synes, at det er sjovt at kende området på den måde, for det er med til at øge oplevelsen ved at færdes i området, at man kender de historier, der knytter sig dertil: *"Meget af det jeg ved, er noget jeg har fået fortalt af de gamle i området. Jeg er også gået meget på biblioteket for at låne bøger om ting og sager, men det meste det har jeg faktisk fra at snakke med de gamle. Specielt en gammel fyr, som hedder Ejner, han har fortalt mig hvordan her så ud i 20'erne og 30'erne, og det har så givet mig et billede af, hvordan tingene hang sammen. Altså jeg ved sådan omtrent hvem der boede i husene, og hvis der er nogle historier om dem, og det er der faktisk tit. Og derovre på den anden side af vejen, lå der i helt gamle dage en galgebakke, og det kan man også gå og forestille sig, hvordan det har taget sig ud. Men altså, så får man lige som en historisk fornemmelse for det her sted, og det er jo det der er sjovt, for så giver det jo en anden dimension på landskabet. Jeg har også snakket med en gammel post, som har fortalt hvor poststien har gået, og den kan man nogle steder få øje på, så den har jeg prøvet at følge…".*

"Der er mange ting hernede, som bærer præg af at være styret af landbrugsinteresser"

Når Erik går tur i området kan han imidlertid godt blive bekymret over de forandringer, som han synes, at landskabet omkring ham er genstand for. Han synes, at der inden for særligt de sidste ti år er sket mange ting, som han både undrer og ærgrer sig over. For eksempel undrer det ham, at kommunen netop har givet tilladelse til anlæggelse af et stort feriecenter samt 150 nye sommerhuse helt ned til vandkanten af den strand, hvor han plejer at gå. På den anden side af mosen har han set, at de lokale svinebønder hælder gylle ud, og ellers har der været en række sager, hvor svinebønder har fået lov til at udvide deres bedrifter. Erik bryder sig ikke om den udvikling. Han bryder sig ikke om det præg, som turisme og moderne landbrug sætter på landskabet. Han synes, at landbruget forurener jord, luft og vandløb, og at mange af landbrugets bygninger misklæder landskabet. Det samme gælder de bebyggelser, der opstår i forbindelse med turismen. Ud over, at de spolerer en del af oplevelsen ved at færdes i landskabet, frygter Erik, at de lægger op til en masseturisme, som kan komme til at spolere de naturkvaliteter, som han selv sætter så stor pris på. Således synes han også, at det han kalder for 'dobbeltsatsningen' på både landbrug og turisme, er misforstået set i forhold til den måde, som borgerne faktisk anvender landskabet på: *"De vil have et feriecenter, og de vil have et stort ferieområde herude med hundredevis af bogliger og en joggingsti rundt om Noret….alle de her ting, hvor man siger, vi flytter hertil, fordi vi gerne vil være fri for alle de ting. Vi vil gerne ud i naturen, og vi vil gerne have, at tingene bliver bevaret med nænsom hånd, og de vil have turistbusser og svinefarme, og de er ligeglade med, at folk ikke vil have det…".*

Med afsæt i ønsket om at påvirke den udvikling, har Erik engageret sig i forskellige ting. Dels har han meldt sig ind i det lokale Agenda 21 råd, og i det regi har han deltaget i mange af de landskabsdiskussioner og borgermøder, som foregår rundt omkring på øen. Erfaringen herfra har været, at der rundt omkring på øen, og ofte udsprunget af lokale forhold, foregår nogle ivrige diskussioner omkring landskabet. Det er imidlertid ofte diskussioner, som munder ud i ingenting. Hans egen erfaring, efter at have deltaget i Agenda 21 arbejde, er, at det er vanskeligt at påvirke noget, fordi det til syvende og sidst er landbruget og turismen, som bestemmer, hvad vej udviklingen skal gå. Hvis en gruppe borgere f.eks. ønsker at få

foretaget en samlet vurdering af, hvor meget belastning af naturen det skaber, at der sker en udvidelse af en svinebedrift, så kan den være vanskelig at få. Men når en bonde søger om udvidelse, så bliver der ikke engang taget hensyn til, hvor meget naturen bliver belastet af, at der ligger tre andre farme i forvejen.

Grundlæggende tror Erik, at dette hænger sammen med tre ting. Dels at man i den offentlige planlægning og politiske beslutningsproces hele tiden tager hensyn til landbrugets interesser. Dels at man har en blind tiltro til turismen som det, der skal skabe vækst og arbejdspladser på øen. Og endeligt, at landbrug og turisme skal ses som en konstellation, som gensidigt søger at fremme hinandens interesser. Erik mener, at dette bliver tydeligt, hvis man ser på hvem der sidder i bestyrelserne i de forskellige sammenslutninger, og samlet set synes han, at disse prioriteringer afspejler sig i en mangel på klar strategi: *"Landbruget har meget magt hernede. Og det er dels i den daglige debat og i forhold til den måde, man angriber politikken på. Altså, der er mange ting hernede, som bærer præg af at være styret af landbrugsinteresser, og samtidigt er der så turismen. På den måde er øen splittet op i to rent politisk. Møn er et landbrugssamfund, så landbruget skal selvfølgelig have det, de overhovedet kan, fordi de indtjener skattekronerne og alle de der argumenter. Så er der den anden del, der siger, at Møn skal være en turist-ø, og at alle aktiviteter skal rette sig hen imod den turistmæssige del. Og der har du så landbruget, der forsøger at gå ind og påvirke den del. Så ser du en svinebonde der er formand for turistforeningen, og i øvrigt også for Agenda 21, og det gør, at det ikke er til at få en grundlæggende politisk diskussion om, hvor man vil henad. Når man kigger på de tiltag, der kommer hele tiden…nogen gange går det til højre, og nogen gange går det til venstre. Der er ikke nogen styringsredskaber, og borgerinddragelse sker hele tiden i forhold til den enkeltes sag, og når man så spørger borgerne, så siger de en hel masse, men man hører ikke på det"*

"De sad i den ene side af salen, og på den anden side sad landsbyens beboere"

Det er ikke mindst på grund af sådanne erfaringer, at Erik også på anden vis forsøger at påvirke udviklingen mere lokalt gennem sit engagement i det landsbysamfund, hvor han bor. Erik påpeger, at dette engagement meget sker med afsæt i en filosofi om, at man skal lægge sine kræfter der, hvor man kan være med til at forandre. Det føler han er vanskeligt, når det kommer til deltagelsen i officielle beslutningsorganer, men mulighederne er anderledes, når det kommer til deltagelsen i det konkrete lokalsamfund, hvor man bor. Denne filosofi fik han forstærket i forbindelse med at han var med til at starte den lokale beboerforening op.

Forhistorien var den, at en lokal landmand ville ændre sit landbrug til en større svineproduktion. Han ville bygge en ny stald, som skulle ligge midt i landsbyen, og derfor etablerede han en nabohøring. Erik husker, at egnens øvrige landmænd sagde god for stalden, mens budskabet for ham selv og andre tilflyttere skabte frustration. De frygtede primært lugten, og det førte til protester, der i første omgang mundede ud i et stormøde med deltagelse af den lokale borgmester. Mødet var præget af skarp konfrontation, og Erik husker, hvordan uenigheden afspejlede sig i selve den måde, hvormed mødedeltagerne rent fysisk havde placeret sig på: *"svinebonden var mødt op med sin familie, andre svinebønder samt eksperter indenfor landbrug og svineproduktion – de sad i den ene side af salen, og på den anden side sad landsbyens beboere, mens den lokale borgmester og hendes embedsmænd sad og skulle styre mødet. Mødets karakter skiftede hele tiden, først med saglige tekniske forklaringer, om alle de problemstillinger, der er ved opførelsen af en svinefarm i et lille naturskønt samfund. Så kom de mere følelsesladede argumenter og holdninger til orde, og til sidst den direkte konfrontation og mere personlige angreb på hinanden".* Det korte af det lange var, at grisefarmen

ikke blev opført, hvorefter den pågældende svinebonde meldte sig ud af landsbyens aktiviteter. Han og hans familie, som ellers plejede at være en del af livet i landsbyen – forsamlingshuset, arrangeringen af loppemarkeder og andre ting - meldte sig helt ud, og det var jo ikke det, der var meningen. Samtidigt fik konflikten imidlertid også den effekt, at den kom til at danne afsæt for etableringen af en beboerforening.

”Her kan man gøre noget sammen og bruge de regler og love, der faktisk er til at ændre nogle ting”

Der eksisterede allerede én beboerforening i landsbyen, men problemet med den var, at tilflytterne ikke følte sig velkomne. Opfattelsen blandt flere var, at der var tale om et landsbylaug, som kun optog landmænd, og derfor lavede tilflytterne en ny. I starten gav foreningen anledning til yderligere splid, fordi grænsen mellem tilflyttere og ”gamle mønboere” dermed blev understreget. Siden den indledende generalforsamling, er beboerforeningen imidlertid vokset i størrelse. Den har nu over hundrede medlemmer i de tre nabolandsbyer, og medlemmerne er hovedsageligt tilflyttere. Nogle af de gamle mønboere er dog også blevet medlemmer, og Erik tror, at dette især skal ses i lyset af de små resultater, som foreningen faktisk har fået gennemført.

Man har fået gennemført forskellige former for byfornyelse – herunder at sætte byskilte op, som har betydet fartreducering gennem landsbyerne, og derudover har man også iværksat en række sociale aktiviteter. Flere af disse aktiviteter er på den ene eller den anden måde relateret til naturen i området. Foreningen arrangerer havebesøg og forskellige aktiviteter med udgangspunkt i de frugter og grøntsager, som beboerne alle sammen dyrker rundt omkring i deres haver, og beboerne har lært sig at søge EU-midler og har på det grundlag kunnet købe et lille æblemosteri. Man arrangerer også fælles vandreture i lokalområdet, og man har i fællesskab undersøgt områdets gamle stinetværk. Herigennem har Erik fået udvidet sit billede af landskabet, og langsomt er beboerne med afsæt i sådanne aktiviteter og på tværs af diverse skel begyndt at snakke sammen. Derudover har dannelsen af foreningen også været positiv i den forstand, at landsbybeboerne i dag står stærkere udadtil. Man kan rent faktisk påvirke nogle ting i forhold til landskabet, og hvis der sker nogle tiltag, som områdets beboere er utilfredse med, så står man ikke isoleret, men kan agere og lægge politisk pres med afsæt i foreningen som forum: *”Der var på et tidspunkt en politiker, som sagde, at borgerne vel også bare var interesserede i deres eget område, og ikke i Møn som helhed, og der er vel noget om snakken. Men det er måske også, fordi det er det eneste sted, man føler, man kan gøre en forskel og komme igennem med nogle ting, for her kan man gøre noget sammen og bruge de regler og love, der faktisk er til at ændre nogle ting, men man kan kun gøre det, når man står sammen i en forening. Altså, det er faktisk umuligt at stille noget op over for etableringen af en grisefarm, hvis man står alene, men nu….hvis der kommer nogen nu, der vil lave forandringer i vores landsby, så vil de have meget svært ved at komme igennem med noget, fordi nu står man sammen her”*

”På den anden side er vi jo heller ikke flyttet herned for at få turister i vores baghave”

Et af de projekter, som Erik og flere af de øvrige beboere, har været særligt optaget af, har været kortlægningen af områdets gamle stier. De fleste af foreningens medlemmer er glade for at vandre og gå på opdagelse, og derfor fandt de for nyligt en masse gamle kort frem for at se, hvor mange stier, der faktisk lå eller havde ligget i området. De fik også konsulteret en medarbejder fra museet, som kunne komme med nogle mere detaillerede oplysninger om stiernes oprindelse, og de steder, der knyttede sig hertil. Det hele førte til en drøftelse af, om beboerne ikke skulle prøve at få stierne kaldt frem igen. Det ville skabe nogle

fantastiske muligheder for at bruge landskabet, og det, at stierne havde en historisk oprindelse, gjorde det kun så meget desto mere interessant. Det indgik også i overvejelserne, om nationalpark-drøftelserne kunne være et forum, hvor man kunne forsøge at få realiseret stiprojektet, op på den baggrund var flere af foreningsmedlemmerne også inde for at snuse til processen - heriblandt Erik selv. De deltog i nogle få arrangementer, men besluttede sig imidlertid hurtigt for at lade være med at deltage i mere. Beslutningen blev truffet ud fra flere forskellige hensyn.

Én overvejelse var den, at man havde svært ved at finde sig selv i den debat, der foregik. Nok havde beboerne nogle holdninger til projektet, men de manglede det lokale islæt, fordi nationalparken skulle ligge på den anden side af øen. Selvom hele øen faktisk længe stod i spil som mulig nationalpark, så blev de røde streger på kortet ret hurtigt tegnet ind og skar dermed Vest-Møn fra – i hvert fald, følte flere, på det rent mentale plan. Samtidigt eksisterede den oplevelse, at det i stor udstrækning var landbruget, som styrede borgerinddragelsen, og det i sig selv lagde også en dæmper på engagementet. Selv følte Erik ikke, at processen var medvirkende til at skubbe til de forskellige grundindstillinger, som han havde erfaret gennem sit Agenda 21 arbejde. Tvært imod forekom diskussionerne at gå i hårdknude, og frem for alt oplevede han det som et problem, at jord-spørgsmålet ikke var afklaret på forhånd: *"altså der er jo mange, der har været med fra starten, men som nu er hoppet ud af det ud fra denne her med, at det er spild af tid rent ud sagt ikke…det er ustruktureret, og man går hele tiden uden om konflikterne, fordi man godt vil have et eller andet positivt ud af det, også selvom nationalparken ikke bliver til noget. Så i stedet for at tage den konflikt og sige, jamen hvad er så præmisserne, så bliver det noget med nogle folk, der snakker, og snakker og snakker… altså vi har sagt, at man kan jo ikke planlægge en nationalpark, hvis bønderne har vetoret, og siger, at de ikke vil være med"*

En anden overvejelse handlede imidlertid også om ikke at rippe op i gamle konflikter i lokalområdet, og forårsage flere konflikter, end der allerede var. Flere af de pågældende stier gik ind gennem landbrugsjord, og derfor indebar projektet også en potentiel konflikt i forhold til de omkringboende landmænd. Samtidigt var der yderligere den hage ved projektet, at stierne gik bag om de ejendomme og haver, som netop blev beboet af flere af foreningsmedlemmerne selv. Flere af disse medlemmer var netop flyttet til området for at få fred og ro, og de frygtede at få dette spoleret, hvis der kom en offentlig sti. I forbindelse med en generalforsamling i foreningen tog beboerne derfor emnet op, og beslutningen blev, at man ikke skulle bringe stiprojektet ind i en nationalparkdiskussion. På den ene side var der godt nok de fordele, som stierne kunne få i forhold til anvendelsen af landskabet. På den anden side var der imidlertid også den risiko, at en sådan offentliggørelse kunne bidrage yderligere til den landskabsforringelse, som foreningen havde sat sig som mål at bekæmpe. Gennem drøftelser nåede man desuden frem til, at beboerne godt selv vidste, hvor stierne gik, og i det omfang, det lod sig gøre at lave indbyrdes aftaler omkring anvendelsen, var det bedst at holde det på det plan:

Erik: Vi var bange for at det ville skabe en større barriere, og vi ønskede ikke at få skudt denne her i hovedet, at det nu var de her københavnere igen. Vi har jo mærket det i hverdagen, når vi nu går her, at nu har vi gjort det, og nu har vi sagt det, og det ville vi ikke ribbe op i igen.
Laura: Men hvad var det præcist i frygtede?
Erik: Jamen, mange var jo opmærksomme på, hvor mange stier, der faktisk lå, og der snakkede

vi så om vi ikke skulle prøve at få alle de stier kaldt frem igen…og det er jo en klar konflikt med landmændene, for de har jo gravet mange af de der stier op.
Laura: Så det var for at undgå ballade…?
Erik: Ja, og så røg vi så også ind i, at folk, der boede omkring dem, sagde, at på den ene side var de interesserede i at få kortlagt dem. På den anden side er vi jo heller ikke flyttet herned for at få turister i vores baghave...og så var der det her spørgsmål om, at hvis vi laver dem, hvor meget skal der så offentliggøres, ikk. Skal det kun være til os selv eller skal det være sådan, at der kan komme andre, der har interesse for sådan nogen ting? Og det var sådan nogle ting, vi var lidt bange for.

Jens

Jens er 52 år og er født inde i København, men har altid interesseret sig for jagt. Han bosatte sig på Møn efter i en årrække at have arbejdet på Færøerne, hvor han levede af fiskeri og fuglejagt. På Møn levede han de første år som erhvervsfisker og havde sin egen trawler. Nu driver han en fiskeforretning, og har derudover bibeholdt interessen for at gå på jagt – særligt strandjagt, som har dyrker i sin fritid.

Jens ved ikke helt, hvor han har sin jagtinteresse fra. Han er født midt inde i København og tilbragte en stor del af sin tid som barn i en baggård langt væk fra naturen. Ikke desto mindre var interessen der, og han forsøgte at realisere den så hurtigt som muligt. I en ret ung alder stak han til søs og havnede til sidst på Færøerne. Her boede han i flere år sammen med kone og børn og ernærede sig ved fiskeri og fuglejagt. Siden valgte han at flytte tilbage til Danmark, og her bosatte han sig på Møn. At valget netop faldt på Møn skyldtes blandt andet, at der her var god mulighed for at dyrke jagt og fiskeri.

Af samtlige forskellige former for jagt, er det særligt strandjagten, som Jens er begejstret for. Den har stort set altid været en del af hans liv, og han tror, han så godt kan lide den, fordi den kræver noget af en. Det er på mange måder en meget fysisk krævende form for jagt, hvor man ikke får noget forærende. I modsætning til landjagten, hvor man kan gå rundt tørskoet og ligne en jæger på et øjeblik, så foregår strandjagten fra en skydepram på lavt vand ude i sivene, og den foregår i al slags vejr. Så sidder man der i meget lang tid, og det er koldt og vådt, og man fryser. Før i tiden gravede man sig ned ude i sandet, særligt når man var på gåsejagt.Så lå man der på maven eller på ryggen, og så kunne man lige rejse sig op, når gæssene kom flyvende hen over en - hvis man altså kunne ligge stille.

I dag har Jens ondt i flere af sine led, og han mener, at det skyldes, at han har gået så meget på jagt. Alligevel synes han, at strandjagten er den bedste måde at opleve naturen på. Ude på stranden ser man ti gange flere ting, end man gør inde på land, fordi man nogle gange kan kigge ti, tyve tredive km ud over vandet. Derudover er der alle lydene og bare det at opleve natten blive til dag, fordi det er ved daggry, at jagten er bedst. Tidligere tog han og nogle jagtkammerater tit ud på revlerne og lå om aftenen og hele natten og ventede på, at det skulle lysne. For Jens er det nogle af de bedste stunder, og han mener faktisk ikke, at det helt kan beskrives. Det skal opleves, og også fordi, at kammeratskabet er en del af alt det. De mennesker, der går på jagt i sådan nogle områder, kender jo hinanden – blandt andet fra fiskeriet, og selvom man ikke snakker så meget, og kun er en to-tre stykker, så ved man, hvor de andre ligger i deres

skydepram, og på den måde er det osse socialt: *"Det foregår jo i en skydepram, og hvor man mange gange skal sejle i en time eller to, og i…jo dårligere vejr, jo bedre, ikk, og så når du så har siddet inde i sivene i 3,4,5,6,7 timer, så skal du også hjem igen, ikk, og du sidder på knæene i al den tid der ikk, og du er våd og forkommen og mange gange…du sidder og pisker med armene, fordi du fryser ikk, så det kan slet ikke sammenlignes med almindelig landjagt, og så er der jo også det sociale i det…det er jo ikke fordi vi snakker så meget, men man ved alligevel, hvor hinanden er, og så snakker vi om det bagefter…"*

"Folk tror bare, at man sidder og skyder og skyder…"

Jens synes imidlertid, at strandjagten på flere måder har fået vanskeligere betingelser. Dels er formen ved at dø ud, fordi de unge ikke længere gider gå på jagt på den måde. De vil hellere gå på jagt på den nemme måde – det Jens kalder for put & take skyderi. Så går de ind i store jagtkonsortier, og det koster mange penge, og så går de der 15-20 mand, i stedet for to eller tre. Jens har ikke meget til overs for den form for jagt, og han synes, at de unge er blevet magelige. De bliver bare oplært i at stå ud af deres biler, og så går de 50 meter, før der kommer en flok fasaner, som netop sat ud til det formål. Det er ærgerligt, at det skal være sådan, for strandjagten er en naturaktivitet, der har rødder, der rækker langt tilbage. Tidligere indgik den som et væsentligt led i måden at overleve på, og på den måde er det også erfaringerne herfra, som holdes i live.

Derudover er der også fredningerne, som særligt truer den gamle måde at gå på jagt på. Før var det sådan, at man kunne gå på strandjagt over det hele. Nu er store dele af de lavvandede områder blevet fredet, og det har indskrænket mulighederne for at drive jagt fra en pram. Jens er da også af den overbevisning, at fredningerne af disse områder netop er sket, fordi man gerne vil undgå strandjagt. Der er en udbredt opfattelse af, at strandjagten er til gene for fuglene, og det er særligt ornitologerne, der påstår det. Jens har haft mange diskussioner med dem, og han mener, at påstanden baserer sig på en misforstået opfattelse af, hvad strandjagt går ud på. Dels er der så få strandjægere tilbage, at de umuligt kan være til gene. Dels har strandjægere en stor viden om naturen, og et indbyrdes adfærdskodeks. De lægger mærke til mængden af fugle, og undgår at gå på jagt i fuglenes yngletid, og hvis der er nogle, der overskrider reglerne, så får de det at vide af de andre. Det er der så yderst sjældent nogen, der gør, og så meget desto mere finder Jens, at fredningerne er overdrevne: *"tag nu et område som Nyord…der sidder måske en til to jægere på jagt om dagen i jagtsæsonen…det har jo simpelthen nul betydning for noget som helst, og på en gennemsnitlig jagtdag skyder en jæger måske tre til fire ænder, og det har ingen betydning i forhold til, hvor mange fugle der flyver forbi. Men det kan du ikke fortælle, fordi folk tror jo bare, at man sidder og skyder og skyder…der er ikke en eneste grund til at frede…hvis jeg nu kunne se, at naturen havde det dårligt, jamen så ville jeg til enhver tid være imod det, men nu hvor man ved, og når man ser, at der er fuldstændigt overfyldt med fugle, kan jeg ikke se en eneste grund til, at fuglene skal have fred…"*

"Alle dem der ejer jorden og jagten her ud til, de må godt lave strandjagt, men dem der ikke gør, de må ikke…"

Ud over at Jens ikke har stor respekt, for de påstande, som ornitologerne kommer med, synes han også, at de opfører sig modsætningsfyldt. For eksempel er der ornitologer på Nyord året rundt, mens jægerne kun kommer der nogle få gange om året. Så går de rundt over det hele, også selvom det er yngletid. Og herude, hvor han selv bor, der kommer ornitologerne også, fordi der er masser af rovfugletræk. Det har

han egentligt ikke noget imod, hvis de så bare kunne nøjes med det. Men de prøver hele tiden at forhindre jagten, som for ham er det mest naturlige, der findes. Til det formål har de også en magtfuld organisation, som myndighederne retter ind efter den. Så freder man og sætter havørne og storke ud, som man kan gå og kigge på i en kikkert, og på den måde er de ting, der styrer prioriteringen af naturen blevet meget kunstige. Det gælder ikke alene i forhold til strandjagten men også i forhold til andre af de traditionelle måder at bruge naturen på. F.eks. er også fritidsfiskeriet, som Jens også dyrker, for nyligt blevet indskrænket derved, at det er blevet forbudt at sætte åleruser og kroge i forårs- og sommerperioden. Jens mener, at det er til gene for mange, for der er mange, der har nydt den måde at være til stede i naturen på.

Så meget desto mere synes Jens, at fredningsbestræbelserne bliver mærkværdige, når de ses i lyset af, hvad andre landskabsinteresser faktisk får tilladelse til. Mens fritidsfiskeriet er blevet indskrænket, så må man f.eks. gerne stadig fiske med fiskestang. For Jens opstår modsætningen særligt der, hvor han ser store både sejle ud og bruge flere hundrede liter benzin i løbet af en dag og med seks fiskestænger bagefter. Mens fritidsfiskeren ikke må sætte en åleruse, så må man gerne det, og på samme måde eksisterer der også sådanne modsætninger i forhold til strandjagten. F.eks. siger man ikke noget til lystsejlerne. De må godt være ude på vandet, og oven i købet mens ternerne og mågerne har unger. Overfor dette kommer strandjægerne kun derude, når der ikke er nogle småfugle, eller når der ikke er yngletid. Dertil kommer det som Jens ser som en ubalance, at der heller ikke er de samme begrænsninger på de brugere, der ejer jorden. Som jordejer har man jagtret på de jorde, man ejer, eller også får man erstatning for tabet af retten til jagt. Som strandjæger kun bliver man kun inskrænket, fordi havet tilhører alle og får dermed ikke noget igen.

Det er blandt andet også i det perspektiv, at Jens synes, at der sker en favorisering af bestemte naturinteresser. De mennesker, som får lov til at bruge naturen, er enten mennesker, som kan betale sig fra det, fordi privilegierne følger med ejendomsretten, eller også er det primært mere moderne friluftsaktiviteter, som knytter sig til mennesker, der kommer fra byen – dvs. tilflyttere eller turister: *" Du kan tage hele indersiden af Nyord, når du kører over broen…alt på venstre side…alt det her er fredet…hele Koster Vig…hele Stege bugten er fredet på indersiden…der må man slet ikke gå på jagt…altså alle dem, der ejer jorden og jagten herudtil, de må godt gå på jagt, men dem der ikke gør, de må ikke sidde i en skydepram og gå på jagt…og så kan du se Bogø….hele det der, det er fredet hele vejen rundt om Bogø…inde i Noret må du gerne gå på strandjagt, men kun fra en skydepram uden motor…så bare i vores lille område, der er halvdelen af alt fladvandet, og hvor standjagt er muligt, fordi det er der fuglene er….det er fredet, ...og så er der jo også sket det, at der er blevet fyldt med tilflyttere, og der skal bare være total fred og ro, og de skal kunne gøre, som de har lyst til….."*

"Det er jo også sådan, at når folk har været på jagt, jamen så gemmer de sig, indtil der ikke er flere biler"

Som Jens ser det, er favoriseringen af særlige naturinteresser ikke noget, der alene knytter sig til jagten og til brugen af vand. Det gælder hele landskabet i almindelighed, og det lægger han blandt andet mærke til på sine daglige ture her. Han kører hver dag en tur rundt på øen, og så holder han øje med, hvordan tingene står til. Han har nogle faste ruter og kommer f.eks. flere gange om ugen rundt om Høvbleget og Ulvshale. Han kommer også i Klinteskoven for at gå ture og for at gå på jagt. Det er imidlertid ikke en ubetinget fornøjelse, sådan at være på tur. Den kunstighed, som præger brugen af havet præger også brugen af land. F.eks. synes Jens, at det er mærkeligt, at man, set i lyset af de restriktioner, der er pålagt

andre former for friluftsaktivitet, samtidigt fylder skove og enge op med cykelstier og ridestier over det hele. Det har man f.eks. gjort ude på Ulvshaleengene, hvor der nu er stier, der går på kryds og tværs. Og ikke nok med det. Man forsøger også at tiltrække folk ved at lave forskellige aktiviteter. For nyligt da han gik tur i den gamle Ulvshaleskov, hang der filt-trolde i træerne over det hele. Så skulle folk gå rundt og finde trolde i skoven midt om natten, her i forårs- og sommerperioden, hvor mange af dyrene har unger og burde have ro. Jens synes, at det er en mærkelig praksis, og det er noget af det samme, som man kan iagttage i forhold til brugen af Høje Møn. I Klinteskoven kører der mountainbikes og laves hesteudlejning og mange andre aktiviteter, og senest har man endda planer om at bygge et geo-center midt ude i naturen ud fra forventningen om en øget turisme. Dertil kommer forvaltningen af Høvbleget og Jydelejet, hvor der vokser den eneste orkidé af sin slags i Danmark, men hvor man alligevel opfordrer folk til at komme derud. Hver eneste evige dag går der mennesker derude og tramper orkideerne ned.

Det er på baggrund af sådanne aktiviteter, at Jens føler at ordet naturbeskyttelse bliver et misbrugt ord. Det er et ord, man tager frem og bruger, når der er noget man gerne vil have gennemført, også når det, det drejer sig om, er skabelsen af det, som han kalder for turistnatur: *"… så kommer der mountainbike ryttere drønende lige igennem det hele, hvor der måske ligger små kid, og der er hesteudlejning, så hele skoven er fyldt med heste også, så der er overhovedet ikke fred nogle steder…for nogle år siden lavede de danmarksmesterskaber i orienteringsløb….råvildtet løb rundt med hvid fråde om munden, og der var mange, der var ved at dø af det, de var fuldstændigt stressede, fordi de nåede ikke at dække lammene til, fordi folk løb modsat af alle stierne og over hele skoven…Altså det, der hedder Skov og Naturstyrelsen, i mine øjne så er det kun Skov og Turiststyrelsen…altså det har ikke noget med natur sådan set at gøre, for nu…altså turister, det er almindelige mennesker, der gerne vil gå en tur, og det skal de have lov til, folk skal bare ikke lokkes derud, altså der skal ikke skrives pjecer i tusind vis…kom nu herud!"*

Når Jens selv kommer i landskabet, forsøger han så vidt muligt at komme der uden for højsæson. Men det kan være svært at undgå folk, og i stedet forsøger han så vidt muligt at færdes på steder, hvor han ved, at han kan være i fred. Sådanne steder eksisterer trods alt endnu, og det er de steder, som ikke er blevet opdaget af turisterne, og som man skal være lokal for at kende. Han mener, at mange lokale gør som ham for på den måde alligevel at kunne have naturen lidt for sig selv. Det er også derfor, han ikke bryder sig om ideen og skiltning i naturen. Endnu kan man på grund af sit lokalkendskab finde et sted, hvor man ikke støder på nogen, men det kan man ikke forvente, hvis kendskabet bliver offentliggjort: "*men altså nu er jeg jo også lidt speciel, fordi det er jo også sådan, at når folk har været på jagt, jamen så gemmer de sig, indtil der ikke er flere biler, for de gider sgu ikke at snakke med folk…det er meget denne her stilhed, som man har inde i hovedet, og som man gerne vil bevare...og det er også det med alle de mennesker, der vælter ud i naturen…du kan ikke gå derude mere uden at folk skal spørge, hvad har du lavet, og hvor skal du hen, og man vil gerne have lov til at nyde det alene eller sammen med nogen man kender, og det er også derfor, at jeg synes, at det her med skiltning er en dårlig idé, fordi du kan stadig være heldig at finde en uberørt plet, men det bliver jo spoleret, hvis der skal informationstavler op over det hele"*

”De mennesker, der har været så syge efter at frede alt det der, det er slet ikke nogen, jeg har lyst til at snakke med”

På mange måder er det nogle af de samme overvejelser, som Jens har gjort sig i forhold til spørgsmålet om en nationalpark. Helt basalt frygter han, at etableringen af en park ville betyde, at der kom flere fredninger. Det mener han automatisk vil ske, for det ser han som en del af konceptet. Dertil kommer risikoen for at blive overrendt af turister. Lige nu er naturen pakket, men den er ikke helt overrendt. Men i det øjeblik man kalder det en nationalpark, så kommer der dobbelt så mange, fordi så er det lige pludseligt spændende. I den forstand har han heller ikke tiltro til argumentet om naturbeskyttelse. Når staten ønsker at etablere nationalparker, så er det for at tilgodese særlige naturinteresser, og når kommunerne er interesserede i at blive udpeget som parker, så er det, fordi de får penge fra staten. I den forstand er der en kløft mellem borgerne og myndigheder. De fleste folk, som han kender på øen, vil bare have lov til at gå en tur. De er slet ikke interesserede i alt det der, men vil bare have naturen i fred. Det gælder jo også ham selv, og det er blandt andet også derfor, han ikke har villet deltage i en diskussion. Dels er der den opfattelse, at han alligevel ikke taler samme sprog som dem, han i givet fald skulle diskutere med. Der er en erfaringsviden til forskel, og han ville ikke orke, at skulle sætte andre ’uindviede’ ind i det. Dertil kommer også, at han aldrig ville gå ind i en offentlig sammenhæng og dermed afsløre den natur og de steder, som han holder af. Dertil er dette ham for kostbart, og der vil han holde det for sig selv. Samtidigt er der imidlertid også det dillemma, at han dermed netop risikerer, at der er nogle andre, der kommer til at træffe beslutningerne om naturen i stedet for ham selv:

Laura: Men når du nu siger, at der er mange områder der er blevet fredet og sådan, er der så nogen som helst sammenhæng, hvor du kunne forestille dig, at du ville gå ind og diskutere sådan nogle ting?
Jens: Nej, det ville jeg slet ikke gide, det har jeg slet ikke lyst til, fordi de mennesker der har været så syge efter at frede alt det der, det er slet ikke nogen, jeg har lyst til at snakke med, fordi de fatter ikke en brik af det…og det er ikke mennesker, der selv har siddet ude i en skydepram, det er ikke mennesker, der selv har set naturen på den måde…de har kun stået inde på land og kigget ud…og de vil sidde om aftenen med deres kaffe og the og deres whisky, ikk også, og så må der ikke lyde et skud, selv om det er det mest naturlige
Laura: Så det vil sige, at du har sådan set afskrevet dialog på forhånd?
Jens: Ja, med de mennesker har jeg
Laura: Hvad er det for mennesker…er det ornitologer?
Jens: Jamen det er alle de mennesker, som jeg snakker med….osse ornitologer, men dem snakker vi slet ikke med…altså de er helt yt, de er helt afskrevet…..men altså det er alle de mennesker, der ikke ved noget om det…altså du ved jo heller ikke noget om det…det gør du jo ikke….nu sidder du her, og så prøver jeg at fortælle dig så meget så muligt…men altså, selv om du kom med ud og sidde i en skydepram om efteråret, så ville du stadigvæk ikke vide noget om det, fordi det kræver, at man simpelthen har det i sig… …og man kan heller ikke læse sig til det…man er nødt til at…det er kun erfaring, som gør, at du kan lære af det….men altså omvendt, det er jo så også det, der er så forfærdeligt, når der så kommer nogen, som ikke har en dyt forstand på det, som så bare kommer og overtager…

Kapitel 5

Hverdagsliv og landskab

Kapitlet indeholder en fænomenologisk undersøgelse af, hvordan landskabet og det stedlige tilhørsforhold konstrueres i interviewpersonernes hverdagsbeskrivelser. Fokus ligger på, hvordan borgerne gennem deres landskabspraksis skaber og genskaber landskabet, og stedbegrebet bruges som aktivt søgebegreb til at afdække det stedlige tilhørsforhold til landskabet og de implikationer, som det får i forhold til spørgsmålet om deltagelse i den politiske landskabsdiskussion.

I denne delanalyse er hensigten at indkredse produktionen af landskabet med afsæt i borgernes landskabspraksis. Sådanne praksisser understreger sammenhængen mellem kroppen og landskabet, lige som de viser, hvordan kroppens levede rumliggørelse involverer forskellige måder at producere landskabet på. Således er formålet at illustrere diversiteten i måden, hvormed landskabets beboere og brugere skaber landskabet – kropsligt, socialt, materielt og symbolsk, og hvordan dette også involverer måder at skabe stedligt tilhørsforhold på.

Med denne hensigt vil der i analysen blive trukket på hele det samlede interviewmateriale. Mens der i forrige kapitel – *Landskabsfortællinger* – blev givet en empirisk beskrivelse af en række udvalgte borgeres landskabspraksis, vil der i denne del-analyse blive trukket på hele interviewmaterialet (samtlige 44 interviews) samt øvrige interviews, notater og og observationer fra det empiriske feltarbejde. Dette med afsæt i den situation, at de aspekter og tematikker, som de forskellige fortællinger repræsenterer, tager afsæt i en bredere empiri, som de udvalgte fortællinger illustrerer spejlinger af, men som altså her sættes ind i en bredere empirisk kontekst. Når der i det følgende trækkes citater frem i analysen, citeres der imidlertid alene med afsæt i de 10 tidligere fremstillede landskabsfortællinger. Den citerede passage vil ligeledes hver gang blive kontekstualiseres i forhold til det sted i den pågældende fortælling, som der refereres tilbage til. Tilgangen er fænomenologisk ud fra et behov for at fremstille en hverdagsvinkel på landskabsproduktionen knyttet til meningsskabelse. Denne fænomenologiske indfaldsvinkel indebærer, at analysen stadig er styret af genstandens forrang. Analysen er godt nok udarbejdet og kan læses ud fra et mere løst teoretisk perspektiv, men stoffet er stadig mere styrende end begreberne. Dette ud fra den hensigt at undgå, at begreberne, og særligt magtbegreberne, kolonialiserer borgerens fortolkning af virkeligheden, inden denne er blevet præsenteret i sin mangfoldighed. Således lægges der i denne delanalyse vægt på, at alle aspekter af borgernes landskabspraksis får lov at træde frem. Som det vil fremgå, indtager magten en central del af denne landskabspraksis, men der er også andre aspekter – herunder utopiske aspekter, som her får lov at træde frem på deres egne præmisser – i hele deres diversitet, og med alt hvad dette indebærer af forskellige dimensioner af landskabsrelationen.

I forhold til de teoretiske tilgange, som i en mere tilbagetrukken form strukturerer analysen, indgår bl.a. begrebet om 'tilegnelse'. Med brugen af dette begreb ønskes det at indkredse, hvordan brugerne af land-

skabet, gennem deres landskabspraksis, transformerer omgivelserne til et *levet* eller *beboeligt* rum [Lefebvre 1991: 121]. Således ligger der i denne tilgang en forståelse af tilegnelse som den process, hvor mennesker skaber både sig selv og landskabet, når de indgår i en aktiv skabende proces med deres omgivelser [Lefebvre (1966)2003: 123-130]. Der ligger også en forståelse af, at det er gennem denne tilegnelse, at der skabes et *stedligt tilhørsforhold* til landskabet. Det er, når man agerer i landskabet, at landskabet produceres *som* landskab, og det er også gennem denne levede rumliggørelse, at der etableres et tilhørsforhold *til* landskabet. Gennem indkredsningen af de mangfoldige levede relationer, som mennesker har til deres omgivelser, er det dermed hensigten at indkredse, hvordan borgerne gennem deres landskabspraksis tilegner sig og herigennem skaber og genskaber landskabet og herunder også et stedligt tilhørsforhold til landskabet.

Som et andet og mere tilbagetrukket søgebegreb indgår også begrebet om *commons*. Dette begreb aktualiseres ikke direkte i nærværende analyse. Det sker først i næste kapitel, hvor der stilles det spørgsmål, om, og i givet fald hvordan stedidentiteten kan være afsæt for en commons-dannelse – i forståelsen af landskabet som et 'fælles anliggende'. Ikke desto mindre indgår begrebet i måden at afsøge stedidentiteten på, og det samme gælder dets dialektiske modstykke i form af begrebet *enclosure* – på dansk 'indhegning'. Disse begreber har som nævnt ligget som baggrund for samtalerne med interviewpersonerne, hvor ønsket netop har været at holde blikket åbent for mulige begyndelser eller grundlag for en opfattelse af landskabet som noget alment. I den henseende indgår begreberne også i måden at læse stedidentiteten på, idet det bruges til at indkredse, hvorvidt de stedidentiteter, som lader sig udlede, forholder sig landskabet som en individuel eller kollektiv referenceramme.

I afsøgningen af stedbegrebets subjektive og praksisrelaterede dimension optræder landskabet i analysen i differentielle størrelser. Nogle gange optræder det som et større sammenhængende hele. Andre gange optræder det som meget individuelle eller lokale landskabsrum. Der eksisterer grænser mellem disse forskellige landskabsrum, og disse grænser udgøres netop af den enkeltes stedlige tilhørsforhold, men de hænger også sammen i en vis form for kontinuum. Landskabet består i den forstand af en lang række forskellige rum – eller 'steder' – store og små, som konstant påvirker hinanden, og som forbinder sig til landskaber gennem den enkeltes aktiviteter og tilskrevne betydning. Det er med andre ord en forståelse af landskabet som noget, der tager sit udgangspunkt i tilegnelsen af steder, som rækker ud mod andre steder, og som derigennem skaber landskabet som større sammenhængende hele [Ingold 2001; Tilley 1994].

I selv samme afsøgning vil fokus også i høj grad ligge på modsigelserne i respondenternes landskabspraksis. I stedet for at antage, at mennesker har faste og konsekvente syn på og holdninger til landskabet, er positionen den, at landskabet eksisterer som en tvetydig og omstridt social kategori, som reflekterer forskellige og divergerende oplevelser – herunder også af magten i landskabet. Disse tvetydigheder blev der allerede givet plads til i selve interviewformen, hvor der f.eks. også blev spurgt ind til borgernes ønsker til landskabet, og i nærværende analyse vil opmærksomheden være rettet her imod. I den forstand er det også sådanne modsætninger, som kommer til udtryk i forhold til fravalget af deltagelse i den politiske landskabsdiskussion, men det er også her, at der ligger nogle åbninger i form af ønsket om forandring. I nærværende analyse vil borgernes landskabspraksis således også blive forsøgt tematiseret med særligt øje for dennes iboende modsætningsforhold.

Ud fra den hensigt at indkredse såvel bredden som dybden i borgernes landskabspraksis er analysen organiseret omkring en analytisk to-deling, som forsøger at komme rundt om figurerne tab, utopi,

magt, modsætning og modpraksis. Disse begreber blev beskrevet i teoriafsnittet og her sættes de ind i en analytisk sammenhæng, hvor de imidlertid bliver vægtet forskelligt. Mens vægten i den første del af analysen– 'landskab og identitet' – ligger på forholdet mellem tab og utopi, ligger vægten i den anden del - 'modsætninger i landskabsrelationen' – på forholdet mellem tab og magt og de modsætninger og forskellige former for modpraksis, som erkendelsen af magten i landskabet genererer i forhold til spørgsmålet om politisk deltagelse. I den forstand er der tale om en læsning af det samme stof på to forskellige måder, og som det vil fremgå ligger modsætningen overfor spørgsmålet om politisk deltagelse lige midt imellem.

Den første del af analysen – 'landskab og identitet' - består i sig selv af to landskabsperspektiver, hhv. et arbejdsrelateret og et fritidsorienteret landskabsperspektiv, som i selve analysen splitter sig op i en række del- eller under-temaer, som hver og især udgør erfaringsbårne dimensioner af det samme overordnede landskabsperspektiv. Der er ikke her tale om meget stramme kategorier, men snarere om to perspektiver med vægten lagt på forskellige dimensioner af landskabsrelationen. Således vil det også fremgå af analysen, hvordan disse perspektiver også fletter sig ind i hinanden. Mens det ene perspektiv imidlertid er præget af et erhvervsperspektiv på landskabet, er det andet lagt på landskabet, sådan som det konstitueres mere løsrevet af en direkte arbejdsafhængig landskabsrelation. Således involverer det første perspektiv et særligt øje for den identitetsmæssige betydning, som arbejdsrelationen har for den stedlige tilknytning til landskabet og herunder også for de savn og utilfredsheder, som opstår, når arbejdsrelationen trues eller falder bort. Overfor dette, involverer det andet perspektiv et særligt blik for de muligheder, som borgerne med afsæt i en mere sanselig og nydelsesbetonet landskabsrelation også kan se i landskabet. I den forstand kan forholdet mellem de to perspektiver også læses som udtryk for en landskabsmæssig forandringsproces, hvor en primært arbejdsrelateret landskabspraksis enten afløses, tilføjes eller får konkurrence af en ny og hovedsageligt fritidsorienteret måde at anvende og fortolke landskabet på. Det kan med andre ord også beskrives som en markering af landskabet som anskuet ud fra henholdsvis en hel og en halv landskabsrelation og herunder en understregning af den forskel, at mennesker, der ikke arbejder i og med landskabet, i princippet "kun" befinder sig i en halv landskabsrelation, fordi landskabet som eksistensgrundlag ikke (længere) er til stede. I denne overgang ligger der dermed også en redefinering af landskabsanvendelsen, og dette kan, som subjektiv erfaring, være impliceret af oplevelsen af tab, men det kan også være et afsæt for at se nye muligheder i landskabsanvendelsen.

Som en særlig uddybning til en læsevejledning i forhold til denne første analysedel skal der her gøres opmærksom på, at der i forholdet mellem de to landskabsperspektiver ligger en dissonans i den forståelse, at magt og modsætningsdimensionerne i en vis udstrækning er til stede i det første perspektiv – 'landskab og arbejde', mens det andet perspektiv – 'landskab og fritid' fremstår mere løsrevet fra denne måde at læse landskabet på. Her er vægten primært lagt på de muligheder for genkonstitueringen af kroppen og hermed (gen)tilegnelse af landskabet, som erstatter eller redefinerer den problematiserede eller tabte arbejdsrelation.

Denne forholdsvis modsigelsesfrie fremstilling får til gengæld modvægt i anden del af analysen, 'Modsigelser i landskabsrelationen' – hvor magtbegrebet skærpes, og hvor den fænomenologiske analyse kobles til spørgsmålet om ikke-deltagelse. I denne del rettes fokus mere entydigt mod de blokeringer, som gør, at de potentialer for en fremadrettet nyfortolkning af landskabet, som udspringer af en mere rekreativ landskabsanvendelse, alligevel lukkes i – både i forhold til selve den fysisk kropslige tilegnelse af landskabet og i forhold til den politiske deltagelse i diskussionen omkring landskabets fremtid.

LANDSKAB OG IDENTITET

Landskab og arbejde

"Her på Møn har vi jo stort set det bedste jord der findes til landbrugsjord, og vi har jo tradition for at være planteavlere. Vores klima er det bedste og vi har 2-300 mm mindre vand end i Vest-Danmark og det giver nogle gode betingelser. På vårbyg har vi f.eks. haft et høstudbytte på 6, 5 tons pr. ha, og på græsfrø er den også høj…og roer, der ligger den på 12 tons pr. ha, så det er faktisk godt. Sådan en bedrift som denne her på 3-400 ha er jo faktisk også ideel, fordi så er der plads til at have 2-3 ansatte, og så er det muligt at have en mand med i marken. Jeg har jord i en radius af 6 km, så jeg har langt ud til nogle af mine marker, men altså det kan vi godt klare, og det er jo også fordi, at maskinerne bliver hele tiden bedre, og…jeg tror, at om fem år vil vi sikkert være i stand til at klare endnu mere uden at vi behøver være flere om det/…/" (Mads)

Et af Lefebvres hovedargumenter er, at rummets produktionshistorie især skal ses i forhold til de eksisterende og herskende produktivkræfter og produktionsforhold [Lefebvre 1991: 46]. Dette skyldes, at enhver produktionsmåde behøver sit eget partikulære rum, og derved vil enhver ændring i produktionsmåden også medføre produktionen af et nyt rum [ibid.] Således beskriver han, hvordan der over tid, er sket en forandring fra et naturrum over absolut og henimod en abstrakt rumkonception, som samtidigt også er en udvikling, der går fra det rurale til det urbane. Udviklingen på Møn har til dels fulgt dette mønster i forhold til overgangen fra et næsten rent produktionslandskab baseret på primære erhverv som landbrug og fiskeri til et konsumptionslandskab, hvor turisme og mere rekreative anvendelsesformer har fået en stadigt stigende betydning. I denne forandringsproces har de primære erhverv været under kraftig forandring i form af en kraftig rationalisering og intensivering af de pågældende produktionsmetoder, som samtidigt har overflødiggjort og dermed efterladt en voksende arbejdsløs befolkning.

I interviewmaterialet er der flere eksempler på, hvordan arbejdssituationen indgår som en væsentlig dimension af det stedlige tilhørsforhold til landskabet. Kendetegnende for sådanne beskrivelser er, at når landskabet i sig selv er eller har været arbejdsstedet, så producers landskabsbilledet med afsæt i arbejdssituationen. Arbejdet som perspektiv lægges ned over ens praksis og perception af landskabet og betyder, at man betragter landskabet med bestemte briller på. Af sådanne beskrivelser fremgår det, hvordan landskabet opleves som en del af arbejdet – som det konkrete fysiske rum, hvor arbejdet finder – eller *har* fundet sted, og det indebærer, at der gennem arbejdssituationen etableres et særligt blik på landskabet, som influerer på udvælgelse og sammensætning af emner i omgivelserne, og som dermed styrer den måde, hvormed landskabet produceres på.

Det oven anførte citat er et uddrag af interviewet med landmanden Mads og henviser til det sted i hans fortælling, hvor der redegøres for hans arbejde i landskabet. Af citatet fremgår det, hvordan landskabet, af Mads – erkendes som en ressource og som et kvantitativt fænomen. Når Mads forholder sig til landskabet, ser han på mulighederne i landskabet: hvad det kan kaste af sig, og dette afspejler sig i hele erkendelsen af landskabet. Dets egenskaber bliver målt og vejet og gjort op i tal: arealstørrelser, afstande, mængder, udnyttelsesgrad, høstudbytte etc., og selve oplevelsen af landskabet er forbundet med produktivitet og

effektivitet. Landskabet produceres ud fra denne optik som et 'produktionslandskab' og som en rumlig organisering planlagt i overensstemmelse med en bagvedliggende strategi [jf. Certeau 1984]. I sådanne beskrivelser eksisterer naturbeherskelsesvinklen, kontrollen med arealer og en landskabsopfattelse, som involverer organiseringen af landskabet i overensstemmelse med det abstrakte rums lineære tidsforståelse [jf. Lefebvre 1991]. Rationaliseringen af landskabet indebærer tilrettelæggelsen af marker, der størrelsesmæssigt og formmæssigt er lette er komme rundt på med maskiner, og derfor kan det være nødvendigt at fjerne hegn eller rette beplantninger til, så markerne bliver større og så vidt muligt firkantede. Landskabet skal med andre ord organiseres, så det sparer tid, og så det bedst muligt optimerer produktionen.

På turen i landskabet sammen med Mads var det også dette perspektiv, som var dominerende i forhold til den måde, hvormed landskabet blev præsenteret på. Turen, som var en moderne form for markvandring – halvt kørende i bil, halvt gående i terrænet, blev suppleret af beskrivelser af udbytter, dyrkningsforhold, tilskudsordninger og rationalerne ved at satse på én form for dyrkning frem for en anden, samt af de maskiner, som muliggjorde en stadigt stigende og effektiv produktion. Landskabet blev så at sige skrevet frem gennem fortællingen om landskabet både som kvantitet og som et rum præget af en stadig stigende underordning af både tid og teknologi. Samtidigt fremgik det af turen også, at landskabet ikke *kun* var kvantitet. Det var også identitet, som kom til udtryk gennem en understregning af den måde, hvormed landbruget havde sat sit præg på landskabet. På turen i landskabet blev dette understreget gennem præsentationen af nogle af de udsigtssteder, hvorfra man virkeligt kunne få indtrykket af det dyrkede land. Højt placeret på en bakketop og med udsigt ud over marklandskabet, var det magtpåliggende for Mads at fremhæve landbrugets indflydelse på landskabet, og den historiske tidsdimension, som lå til grund herfor. At landbrugets praksis havde efterladt sig spor i form af det åbne land, vidnede for Mads ikke alene om driftighed og effektivitet, men også om lang tids tilstedeværelse og arbejde i et landskab, som følgelig også var et kulturlandskab. Den samme oplevelse blev udfoldet i selve interviewsituationen:

> *"Jeg synes jo også, et eller andet sted, at vi kan godt være stolte af det landskab…og jeg tror jo på, at de fleste af dem, der nyder naturen, de nyder jo også det landskab vi har…når jeg nu kører der, jeg nyder det meget…det vilde udsyn, og det tror jeg, der er mange der gør, og altså grunden til, at vi har det landskab, som vi er så glade for alle sammen og synes det er så dejligt, det er jo fordi vi har dyrket det i alle de mange år. Det er jo ikke fordi, det bare er der…" (Mads)*

Når Mads taler om det landskab "vi er så glade for alle sammen", taler han om det landskab, som landbruget har skabt. Det er et landskab, som gennem sin åbne udtryksform afspejler landbrugets historiske evne til at skabe betingelser for vækst, og i Mads's øjne er det et smukt landskab, og et landskab, som man som landbruger kan være stolt af. Det er også et landskab, som tydeligvist er en tæt integreret del af han egen identitet. Når Mads betragter landskabet, spejler han sig i det og definerer på den baggrund sig selv og sit erhverv som både produktiv og meningsbærende institution. I beskrivelsen af landskabet *er* landbruget landskabet, og således er det i det hele taget muligt at få øje på konturerne af en identifikation, der sammensmelter landskab og landbrug og udtrykker sig gennem en særlig stedskonstruktion.

I flere af de i alt seks landmandsinterviews slår den samme form for selvopfattelse igennem som en historisk bevidsthed om de kræfter, som har været lagt i at omforme landskabet som landbrugsland. Den

enkelte landmand er bekendt med tidligere generationers arbejde med at opdyrke landskabet, med sejre over naturen – konkrete landindvindingsprojekter men også med den samfundsmæssige betydning, som landbruget traditionelt har haft. I de forskellige interviews er dette noget, der kommer særligt tydeligt til udtryk hos ældre landmænd, som gennem deres beskrivelse af brugen af landskabet udvider landskabsforståelsen ved også at beskrive, hvordan landbruget tidligere *var* samfundet. Det historiske landbrug huskes som det erhverv, der gav hovedparten af øens beboere direkte beskæftigelse, og hvortil der knyttede sig en lang række afledte erhverv - forarbejdningsvirksomheder og kulturelle institutioner, højskoler, forsamlingshuse etc., og hvordan det gav anledning til en selvforståelse af erhvervet både som økonomisk fundament og som kulturbærende institution. Landbruget huskes som det, der gav samfundet sammenhængskraft, og i sådanne beskrivelser konstitueres landskabet på én gang som historisk erfaring og som symbol på foretagsomhed. I sådanne beskrivelser bliver det også tydeligt, hvordan der ud af denne selvopfattelse vokser et stedbegreb, som er baseret på en forståelse af det egne arbejdes indre samhørighed med landskabet. Dette er dels en kropslig dimension af landskabsrelationen, som indebærer, at den enkelte landmand har bidraget til at skabe landskabet ved at arbejde i det. Dels er det en historisk selvopfattelse, hvor dette arbejde også perspektiveres i forståelsen af en længerevarende relation mellem arbejde, landskab og identitet. Det er en forståelse, som i næsten konkret forstand artikuleres som en forestilling om landbrugskulturens "jordforbindelse" i den betydning, at det er landbruget, som historisk set har været den største forvalter af landskabet og følgelig også den, der er bærer af den samfundsmæssige kultur.

I interviewmaterialet er landbrugerne ikke de eneste, der repræsenterer et arbejdsperspektiv på landskabsrelationen. Dette perspektiv dukker op i flere forskellige sammenhænge og udformninger og både af mennesker, som er i og udenfor erhverv. Der, hvor dette perspektiv i det pågældende interviewmateriale, også kommer særligt tydeligt til udtryk, er blandt den fiskerbefolkning, for hvem hovedparten har mistet deres oprindelige erhvervsgrundlag.

Hav(ne)landskabet

> *"Klintholm havn har jo ry for at komme med nogle kanon kvalitetsfisk, fordi vi ligger lige ud til de bedste fiskepladser. Det er sådan, at du kan sejle lige uden for havnen, og så kan du begynde at fiske og hive dine garn op om to-tre-fire timer eller før, og så kan du tage hjem. Det har jo også været en af Danmarks bedste fiskepladser…vi har jo en meget fin sildestamme….det er en af de stærkeste sildestammer vi har i Danmark, og den breder sig overalt på Nordkysten af Tyskland og også her på Møn, og den stamme den fisker vi på, og det er en enormt fed og dejlig sild og den trækker hvert efterår…f.eks nu, der kommer den ned gennem Østersund og bliver her til foråret, og så trækker den op igen i løbet af sommeren, når den har gydt" (Peter)*

Hos den tidligere erhvervsfisker Peter, er det på samme måde som hos Mads, muligt at finde en erkendelse af landskabet som sammensmeltet med arbejde og identitet, om end den dertil knyttede selvopfattelse her fremtræder mere anonymt. Således er der hos Peter, og blandt fiskerne på havnen generelt ikke tale om den samme selvforståelse af erhvervet som samfundsbærende institution. Selvforståelsen begrænser sig til fiskeriet og det havnemiljø, som på én gang har dannet rammen om arbejdsplads og bosted for de fleste. Som hos landmanden Mads opfattes landskabet imidlertid også i udgangspunkt som et produktionsland-

skab. Havlandskabet er en ressource, og når fiskeren taler om landskabet, taler han om de muligheder, der er i landskabet set ud fra et produktionsperspektiv. Landskabet gøres op i fiskepladser, fiskearter og fiskecyklus ud fra en interesse for, hvad landskabet kan 'kaste af sig', og den erfaring, der knytter sig til brugen af landskabet, er en erfaring, som relaterer sig snævert til det specifikke landskab, havet og havnen hvor(fra) fiskeriet finder sted. Peter ved af erfaring, hvornår betingelserne for fiskeri er gode, han kender fiskearternes sæsonbestemte vandring, og han ved, hvor man skal sejle hen for at fange en bestemt type fisk. Han taler om de arbejdsopgaver, han har udført, og han identificerer sig med havnen, som en del af et arbejdslandskab. Landskabet er på den måde indlejret i kroppen, som fysisk materialitet, og som de erfaringer og kompetencer, som mange års arbejde som fisker har forsynet ham med. Stedsbegrebet får dermed også her tilknytning til en specifik landskabsrelation, hvor arbejde, landskab og identitet væves ind i hinanden, og gensidigt konstituerer en selvopfattelse af fiskeren og (hav)nelandskabet som ubønhørligt forbundet med hinanden.

Samtidigt, og som centralt supplement her til, fremgår det også af Peters landskabsfortælling, hvordan hele Peters sociale identitet er relateret til arbejdssituationen og hav(ne)landskabet. Den sociale dimension indebærer alle de sociale relationer, som Peter har til havnens øvrige beboere, og som udgør en væsentlig del af en stedkonstruktion. Peter kender "alle", og "alle" kender ham, og man kender hinanden med det primære udgangspunkt i fiskeriet som fælles arbejdsrelation. I havnen er han omgivet af venner, familie og gamle arbejdskollegaer, og når man mødes, så taler man om fiskeriet. Alt dette giver ham en bestemt fortrolighed og fornemmelse af tilhørsforhold til det specifikke landskab, havnen, hvor han har sin daglige færden. Han spejler sig i omgivelserne – i menneskerne og i miljøet og definerer sig selv med afsæt deri. Når han omtaler sig selv, omtaler han sig som "Klintholmer" – en identifikation, der relaterer sig direkte til hans tidligere arbejdspraksis og de sociale relationer, som er forbundet dermed, og minderne er yderligere med til at forstærke sted-tilknytningen. De er fysisk til stede både i kraft af de mennesker, som han omgiver sig med, men også i kraft af det fysiske miljø, som han forbinder særlige oplevelser med, og i den forstand konstitueres kroppen og havnelandskabet gensidigt hinanden med arbejdspraksis som det formidlende led.

Samlet fremgår det dermed af de to landskabsfortællinger, hvordan landskabet er tæt sammenvævet med både arbejdsidentitet og stedligt tilhørsforhold. Den, der arbejder eller har arbejdet i landskabet, definerer ubønhørligt sig selv med afsæt i landskabet, og det er en identifikation, som spilles ind på flere aspekter af den enkeltes hverdagsliv. Så meget desto større er risikoen for identitetstab og tomrum, når arbejdspraksis trues eller hører op. På tværs af de forskellige landskabsfortællinger fremgår det, hvordan dette, som en del af arbejdsspørgsmålet, er en bred problemstilling, som de fleste har mere eller mindre konkret inde på livet. Dette gælder ikke blot landbrugere og fiskere, men også beboere indenfor en lang række andre erhverv. Det er ikke desto mindre en problemstilling, som bliver meget tydelig, når det kommer til de primære erhverv. Reaktionerne er til gengæld også forskellige og udtrykker sig gennem forskellige oplevelser af handlekraft.

Arbejde, landskab og strukturudvikling

"Jeg kan jo se, hvad vej udviklingen er gået, siden jeg startede her. Da vi startede i 89 her, der producerede vi på et par og 90 køer i den gamle stald, derovre. Der producerede vi 416 tons mælk. Jeg tror, der var 94 køer på en gang. Nu har vi ...vi har ligget på 113 i gennemsnit de sidste 12 mdr., så nu

har vi lavet 702 tons mælk. Det er jo sådan knap det dobbelte på nogle ganske få flere køer, ik. Og den udvikling holder ikke. Det er ikke sikkert, at vi får mange flere køer, men vi skal nok producere noget mere mælk på de samme køer, og det samme sker jo ude i marken. Da jeg overtog den her i 89… før den tid, der var vi to fuldtidsansatte til at passe 100 ha plus ejeren, og så var der nogle der passede køerne. Nu har jeg en mand, og så passer vi de 250 ha der er her, og han har 30 ha, og så passer vi efterhånden det meste af min lillebrors, som har 70, så det er så 350 ha. Og hvis du går 10 år frem, jamen så kan de samme ham og mig passe 500 måske, uden vi har flere arbejdstimer. Det er ikke sikkert, at maskinerne er blevet ret meget større, men det er måske blevet lidt nemmere, og derfor så kan du ikke sætte udviklingen i stå den vej. Der er hele tiden behov for mere jord for at følge med, og det er afgørende, at vi kan udvide vores bedrifter, /…/" (Mads)

I Mads's landskabsfortælling kommer oplevelsen af forandring primært til udtryk gennem den strukturudvikling, som Mads oplever, i vid udstrækning sætter rammerne for hans arbejde. Det er strukturudviklingen i landbruget, som gør det nødvendigt at køre ejendommen op, herunder opkøbet af stadig mere jord, og det er strukturudviklingen, som nødvendiggør en fortsat udvidelse og effektivisering, for at kunne opretholde en fortsat tilværelse indenfor erhvervet. For Mads's vedkommende giver denne erkendelse anledning til en fornemmelse af pres, som ikke desto mindre kan håndteres netop *gennem* en fortsat effektivisering og gennem muligheden for fortsat udvidelse af bedriften. I Mads's landskabsfortælling, og i det ovenstående citat, kommer denne rationaliseringsfigur således også særligt til udtryk gennem argumentationen for erhvervets ubegrænsede ekspansionsmuligheder. Det er en opfattelse, som sætter lighedstegn mellem jordforøgelse og erhvervets overlevelse, og som udpeger enhver form for regulering som begrænsning herfor. Det er imidlertid også en opfattelse, som fører til stres og frustration i den situation, hvor dette ikke længere kan lade sig gøre.

I dele af det samlede interviewmateriale er det muligt at få øje på den overvejelse, at hvis en fortsat rationalisering og privatisering af landskabet ikke kan lade sig gøre indenfor rammerne af en national kontekst, så kan alternativet være at rykke hele produktionen til udlandet. Som det huskes fra Mads's landskabsfortælling fremstod denne løsning som en nødløsning. At flytte bedriften til Polen eller Ukraine er en situation, som opstår, når andre muligheder er udtømte. Ikke desto mindre er det en overvejelse, som kan genfindes i flere af de forskellige interviews med landmænd, og den afspejler en modsætningsfyldt stedkonstruktion. Mens der i argumenter omkring nødvendigheden i og berettigelsen af landbrugets forsatte ekspansion lægges vægt på erhvervets historisk lange tilstedeværelse i landskabet, udtrykker overvejelsen om fraflytning samtidigt det fænomen, at landbrugsproduktionen har mistet afhængighedsrelationerne til det lokalsamfund, som det er omgivet af. I princippet er det lige meget, hvor landbrugsproduktionen er placeret, for økonomisk er den spundet ind i en sfære, der helt har løsnet sig fra det lokale. Kendetegnende for sådanne udmeldinger er da også, at de tegner et tvetydigt billede af landbrugernes holdning til landbrugsudviklingen. Parallelt med fremhævelsen af erhvervets fortsatte vækst og effektivitetsforøgelse er det også muligt at få øje på oplevelsen af konflikt i forhold til de konsekvenser, som rationaliseringen har for den identitetsmæssige forståelse af tilknytningen til landskabet og til landbruget som meningsfuldt erhverv. I sådanne beskrivelser spiller strukturudviklingen stadig en rolle. At lave landbrug skal kunne betale sig, for det skal kunne klare sig i konkurrencen på verdensmarkedet. Samtidigt indeholder sådanne

udsagn også elementer, som orienterer sig anderledes til problemstillingen end den umiddelbare legitimering af erhvervets fortsatte vækst. Det er en modsætning, hvor den enkelte landmand befinder sig i en mellemposition mellem fremhævelse af fordele ved en øget rationalisering og den identitetskrise, som det stadige opkøb af jord har ført med sig. Det er også denne modsætning, som Mads giver udtryk for, og som fremgår af nedenstående citat:

> *"Jeg tror ikke, at det er lykken, at det er nogle få stykker, som ejer det hele. Det tror jeg ikke på. Vi vil da købe det, der bliver til salg, selvfølgelig vil vi det, men jeg tror ikke, det er lykken, fordi du får jo....hver gang der bor en ude på en ejendom på en 15-20 ha, og det er hans jord, men du har lavet en pasningsaftale, og han får en bunke penge en gang om året, fordi du kan dyrke hans jord eller disponere over den, så har han også en interesse i, hvad der foregår. Det lever han lidt med i. Selvom han ikke er involveret mere i det ...så føler han jo alligevel, at han er en del af det. Det øjeblik, hvor du har købt det og han bare har bygningerne, og du kører gylle derud, så er du faktisk en gris, men i det øjeblik, det er hans jord, du kører på, og det er gødning, så er det fint nok. Så lugter det bare". (Mads)*

Citatet refererer tilbage til det sted i landskabsfortællingen, hvor der redegøres for Mads's vurdering af fremtidige perspektiver for landbruget. I denne vurdering står fremhævelsen af nødvendigheden af det fortsatte jordopkøb i kontrast til de konsekvenser, som dette opleves at have for det bredere landbrugssamfunds fornemmelse af ejerskab til jorden. På den ene side er der strukturudviklings-argumentet. Det er nødvendigt at køre ejendommene op for at følge med udviklingen. På den anden side understreges den risiko, som ligger i afkoblingen af tidligere kollegaer, når ejerskabet til jorden falder bort. I Mads's beskrivelse af det forhold er det muligt at spore en frustration over de konsekvenser, som organiseringen af landbruget og landskabet har haft for det sociale fællesskab og herunder en refleksion over det fænomen, at han selv er bidragende til en nedbrydning af nogle sammenhænge, som tidligere havde stor værdi. Sammenlægningen af landbrug har medført kollegaers bortgang og har opløst det fællesskab omkring tilknytningen til landskabet, som han husker eksisterede før. Således ligger der også her en oplevelse af selv at være offer for og uden indflydelse på selvsamme udvikling. Når store dele af landbrugsbefolkningen mister den direkte tilknytning til forarbejdning af jorden, så mister de også en del af deres kulturelle og sociale identitet, og det er ikke en udvikling, han bryder sig om.

I flere af de andre interviews går denne oplevelse igen. Særligt blandt ældre landmænd bliver denne erkendelse fremhævet med et gran af nostalgi. I sådanne beskrivelser fremstilles landbruget som noget, der tidligere dannede rammen om et fællesskab, hvor alle havde en plads og var betydningsfulde, og hvor beskæftigelsen ikke alene gav anledning til en fællesskabsfølelse, men også til en kulturel selvforståelse, som gik på tværs af andre uligheder i landskabet. Nok var landskabsanvendelsen præget af store forskelle i forhold til ejerskabsforhold, men bevidstheden om, at alle arbejdede inden for det samme område, og de indbyrdes afhængighedsrelationer, som voksede ud derfra, beskrives ikke desto mindre som den direkte anledning til en form for fælles identitet. Det er for eksempel også den identitet, der kommer til udtryk hos landmandskonen Grethe, når hun fremhæver de samværdsformer, som tidligere eksisterede mellem beboerne i landskabet. Det er fremhævelsen af rutiner og arbejdsgange, fester og højtider, samtaler i og

omkring brugen af landskabet samt forpligtelser og socialt samværd knyttet til engagementet i andelsbevægelse, forarbejdningsvirksomheder, foreninger, forsamlingshuse og højskole. Her mødtes man om arbejdet og om det sociale, og frem for alt var disse institutioner skabt med direkte udgangspunkt i landbruget og landskabet som almen relation. I sådanne beskrivelser fremstår billedet af landskabet som et fælles kår - som en fysisk materialitet, som alle var afhængige af, men også som den sociale lim, der bandt brugerne af landskabet sammen. "Dengang" havde man brug for hinanden, arbejdsmæssigt og socialt, og det der er forsvundet, er dermed også landskabsidentiteten som kollektivt reproduceret, når kåret individualiseres, og de menneskelige relationer snævrer ind.

> *"Dengang havde mennesker jo noget sammen. Der var et fællesskab omkring jordbrug og skovbrug, og på godset var der 120 med til høstgildet. Alle var med og ingen kunne undværes. Alle skulle jo leve af det. Børnene var med i marken og på klapjagt. Vi var med overalt. Det var jo ikke nogen dans på roser. Mødrene var nødt til at have de små med, når der skulle hakkes roer…det var the hard way, men dengang jeg var barn beundrede jeg dem der kunne arbejde, og alle var jo på en eller anden måde med i det. Dengang havde børn og voksne noget sammen…børn var betydningsfulde, og højskolen betød jo også meget på Møn". (Grethe)*

I andre interviews, og særligt med yngre landmænd, kommer denne erfaring mere til udtryk i form af en iagttagelse, som ikke nødvendigvist har nogen historisk udvikling at referere tilbage til, men som tager mere afsæt i situationen nu og her. Det er erkendelsen af arbejdet som ensomt, på grænsen til det psykisk belastende, og som genstand for omverdenens miskredittering. Som landmand skal man kunne tåle markant svingende priser, man skal have is i maven, og man skal kunne rumme den statusforringelse, som erhvervet opleves at være genstand for. Af disse fortællinger fremgår det, hvordan det rationaliserede landbrug også involverer oplevelsen af isolation i landskabet. Det er en erkendelse som afspejler løsrivelsen fra landskabet som socialt rum og understreges af markernes fysiske størrelse, som i sig selv overflødiggør kommunikationen mellem kollegaer i og omkring den daglige forvaltning. Man *kan* være landmand uden at have kontakt til det omkringliggende lokalsamfund og de øvrige gårde for den sags skyld, og man *kan* lave landbrug, der er helt løsrevet fra jorden, og som alene foregår inde i store lukkede staldbygninger. Man er dermed heller ikke længere forbundet med nogen lokale forarbejdningsvirksomheder, hvormed det omkringliggende samfund i en vis grad er blevet anonymiseret. I sådanne beskrivelser afspejles landskabets subjektive privatisering – en udvikling, som landbrugeren selv har taget skridtet henimod, men som ikke desto mindre bidrager til ophævelsen af det sociale fællesskab omkring brugen af landskabet og herunder også til det stedlige tilhørsforhold til landskabet. Det er en form for refleksion over opløsningen af såvel sociale sammenhænge som den lokalt baserede tilknytning som sideeffekten af erhvervets tekniske udvikling. I flere af landmandsinterviewene understreges denne erkendelse af overvejelser omkring den kendsgerning, at erhvervet ikke længere opleves som attraktivt og har svært ved at tiltrække unge. At landbrugserhvervet ikke længere er et erhverv, man går ind i, men snarere et, man går ud af, fremstår som en kendsgerning, og som et tab, som nogle har tættere inde på livet end andre, men som ikke desto mindre føjer sig til en udvikling, hvor landskabet tømmes for sociale relationer og med 'stedløsheden' eller 'erosionen af lokaliteten som meningsfuldt sted' som konsekvensen heraf [Relph 1976].

Kvoter, a-rytmer og ophøret af landskabet som arbejdssted

"Før i tiden holdt vi sgu næsten altid fri lørdag søndag, for der var ikke nogen kvoter… Hvis det var halvfrisk vejr, jamen så gad man sgu ikke at sejle nogen steder…når det så var godt vejr, jamen så fangede man bare nogle flere fisk. Altså vi holdt øje med vejrudsigten og bestandenes vandring, men ellers så fiskede man jo stort set, som det passede en, og det var også muligt at have et liv ved siden af. Nu er du jo pisket ud for at fange dine kvoter. Hvis ikke du gør det, kan du ikke få fiskeriet til at hænge sammen…hvis det er dårligt vejr, torsdag-fredag, så er du nødt til at fiske lørdag, søndag…man fisker også med meget dårligere vejr, end man gjorde før i tiden. Det er utroligt prisbestemt, og der ligger jo også nogle både norden for Møn, som absolut ikke holder weekend, så hvis du holder weekend og kommer ud mandag morgen, så har de lige som været der, hvor du skulle fange nogen fisk. Kvoterne gør det meget stressende at være fisker, for alle kæmper for at fange deres kvoter, og det går ud over familielivet/…/" (Peter)

Det ovenfor anførte citat refererer tilbage til det sted i Peters fortælling, hvor han redegør for fiskeriets udvikling og herunder spørgsmålet om kvoter. Når Peter beskriver sit tidligere arbejde i fiskeriet er det karakteristisk, hvordan han først og fremmest beskriver dette arbejde som situeret i et særligt tids-rum. Beskrivelsen af de første år som erhvervsfisker indikerer, hvordan arbejdstilværelsen i en vis forstand var præget af en overensstemmelse mellem naturens rytmer og en cyklisk tidsforståelse, som var overført på hverdagslivet i bred forstand. I Peters første aktive år som erhvervsfisker var arbejdet i landskabet ikke karakteriseret af skarpe tidsgrænser. Arbejdet som fisker indebar en frihed i forhold til selv at kunne bestemme, hvor og hvornår, man ville arbejde, og den største determinator var i den henseende naturen. Som fisker var han nødt til at justere sin arbejdsindsats i overensstemmelse med vejrudsigten og fiskearternes sæsonbestemte vandring, men det var ikke en justering, som greb afgørende ind i forhold til hans egne prioriteringer for en livsførelse. Snarere ligger der i Peters beskrivelse af de tidligste år inden for fiskeriet en vis fornemmelse af balance. Fiskeriet muliggjorde, at der var 'plads til et liv ved siden af', for i sidste instans var det kun naturen og fiskeren selv, som kunne afgøre, hvornår det var hensigtsmæssigt at fiske.

Det er denne balance, som får et skær af opbrydning og fragmentering, når Peter beskriver de forandringer, som fiskeriet har været genstand for. I Peters forståelse er det i høj grad indførelsen af kvoter og en uhæmmet strukturudvikling, som er skyld i den udvikling. Det er kvoterne, som nødvendiggør nye arbejdsrutiner, som bryder med den rytme, som tidligere var mere naturafhængig, og det er kvoterne, som opleves som stressende, fordi de i deres styring af arbejdslivet ikke levner plads til et bredere hverdagsliv. Samtidigt er fiskeriet også presset af en udvikling, hvor behovet for kutternes ydeevne bare vokser og vokser i tonnage og teknologiske fremskridt. Således ligger der i denne beskrivelse et element af 'a-rytme' [Lefebvre 1992: 16], som, i modsætning til den rytme, som tager afsæt i kroppen og forener sig harmonisk med omgivelserne, indikerer disharmoni mellem kroppen og den sociale struktur. [ibid.].

I Peters tilfælde bliver denne a-rytme så meget desto mere eksplicit, når det kommer til en beskrivelse af de konsekvenser, som fiskeriets ophør har haft, ikke alene for arbejdsidentiteten, men også for det landskabsrum, havnen, som tidligere dannede rammen om en livssammenhæng. For Peter, og for mange andre beboere, har ophøret af beskæftigelse nødvendiggjort nye erhvervsformer, som samtidigt er karakteriseret ved at ligge langt væk. Således, og i modsætning til landbruget, som ejer det produktionsmiddel – jorden – som arbejdet tager afsæt i, og som i en vis udstrækning er i stand til at tilrettelægge tilværelsen

i overensstemmelse med prioriteringer og behov, er oplevelsen hos fiskerne til gengæld den, at udviklingen har efterladt befolkningen uden nogen egentlig handlekraft. Idet havnen og fiskeriet forsvinder som arbejdsplads, er man i stedet nødt til at pendle uden-ø's for at finde arbejde - i Peters tilfælde helt inde i København. Ud af Peters fortælling bliver det således også tydeligt, hvordan denne tilværelse indeholder elementer af udlejring og stedlig fragmentering. Ikke alene har pendleriet den konsekvens, at havnelandskabet kommer til at fungere som den fysiske ramme om en pendlerdagligdag, hvor det, der tidligere udgjorde en enhed – arbejde, fritid og sociale relationer adskilles, og løsrives fra sine tidligere rum-tid konstellationer. Det landskab, som pendlertilværelsen skulle muliggøre en fortsat tilknytning til, er også i sig selv under kraftig fysisk forandring. I Peters fortælling er det særligt turismens indtog i havnemiljøet, som kommer til at understrege den rumlige udgrænsning, som tabet af havnen som arbejdsplads, opleves at have efterladt ham i.

Turisme og opbrydning af livssammenhænge

> *"Nu har de lige lavet det om til byzone i stedet for landzone, og der gælder jo nogle andre regler, når det er byzone, og der tager du allerede noget af miljøet væk, fordi at så måtte vi lige pludseligt det og det og det… men altså de skal bare lige stadigvæk huske, at hvis de bygger en lejlighed derovre, og der er en motorsav, der kører klokken syv om morgenen, fordi der er en bundgarnsfisker, der skal spidse en pæl, så er det jo en del af miljøet ikk. Man kan jo ikke tage lyden af en motorsav, vel" (Peter)*

I Peters beskrivelse af turistindustriens indtog i havnen er det muligt at udlæse en meget fysisk oplevelse af rumlig fortrængning. Placeringen af nye turistrelaterede bygninger opleves i direkte fysisk forstand at tage rummet fra de fastboende ved at placere sig på steder, som tidligere havde en anden funktionel og siden symbolsk værdi, og nedbrydningen af det tidligere havnemiljø kommer i den henseende til at understrege bruddet på stedlig kontinuitet. Ikke alene mister stederne på havnen betydning gennem handlingernes ophør. Med stedernes gradvise forsvinden, mister landskabet tillige gradvist sin plads som selvfølgeligt forankringspunkt. Således kan man med reference til Lefebvre sige, at det ud af Peters beskrivelse er muligt at læse oplevelsen af en rumlig forandring, som går fra det levede og hen imod det abstrakte, som her er repræsenteret af turismen, som strategisk rum [1991: 84, 95]. Det er en forandring præget af stigende differentiering, hvor landskabet som "naturrum" transformeres til landskabet som turistrum, og hvor tidligere fysiske sammenhænge tynges eller udgrænses i samme proces [Lefebvre 1991: 165] Det er også en forandring, som med nedbrydningen af det gamle havnelandskab, involverer en løsrivelse af tid og rum, fordi handlinger forbundet med bestemte steder og bygninger, mister deres betydning i takt med, at tidligere tilknytningspunkter raderes bort [Krogh 1995: 18]. I Peters beskrivelse understreges denne transformation af fornemmelsen af at være udsat for en planlægning, som han ikke har nogen indflydelse på. De forandringer, som finder sted, er ikke forandringer, som er sat i værks på foranledning af eller i drøftelse med de lokale beboere selv. Det er derimod forandringer, som bare finder sted - på en tilsyneladende tilfældig måde og i kraft af tilfældige aktører, og uden respekt for de sociale og historiske betydninger, som knytter sig til havneanlæggets fysiske materialitet. Det er også forandringer, som kolliderer, ikke alene med havnemiljøet som fysisk materialitet, men også med selve brugen af landskabet.

Denne fornemmelse af umyndiggørelse bliver særlig tydelig i forbindelse med beskrivelsen af havnens

zone-forandring fra landzone til byzone, som spilles direkte ind på hans oplevelse af turister som forstyrrende element. Således fremstilles turisternes ønske om stilhed og tid til at sove længe som kontrasten overfor fiskernes morgenarbejde og arbejdssrelaterede lyde, og i sådanne beskrivelser tegnes billedet af kollissionen af forskellige tids-rumlige rytmer. Det er arbejdets rytmer overfor fritidens rytmer – samtidigt med, at der også tegnes et billede af turisternes rytmer som juridisk mere magtfulde end de lokales egne. "De andres rytmer" og dermed magten i landskabet, sættes i direkte relation til den juridiske navneforandring, som havnen har været genstand for, fordi denne, med zoneforandringen, i teorien har gennemgået en urbaniseringsproces, som indebærer nye love og regler for havnens faste beboere. I den forstand udgør turisterne en trussel – ikke alene via deres fysiske tilstedeværelse, som opleves som irriterende, pladskonsumerende og nedbrydende i forhold til havnelandskabets fysiske sammenhæng og beboernes egne aktiviteter, men også set i lyset af en mere langsigtet og bredere livssammenhæng. Satsningen på turisme kan medføre vanskeliggørelsen af de praksisformer, som knytter sig til fiskeriet, og dermed også bidrage til ophøret af det erhverv, som Peter identificerer både havnelandskabet og sig selv så stærkt med. Det er også i det lys, at man kan forstå de reaktionsformer, hvormed Peter søger stedet beskyttet:

> *"/…/Meget klart sat op …Om sommeren, der kan du bare ikke gå på vejen op til købmanden, fordi der bare er tusind turister, som tror de ejer det hele. De er der, lige så snart, du går ud af hoveddøren i dit hus… Det har vi så lært at leve med, men om vinteren går vi lige midt på vejen, for der er det vores vej, om sommeren så er det deres vej…om vinteren kan her godt være lidt dødt, men der er det vores" (Peter)*

Når Peter forholder sig til turisterne, sker det med afsæt i en rumlig grænsedragning [Certeau 1984: 122]. Havnen opdeles i "vores" rum og "deres" rum, og hvor det er den sæsonbestemte praksis, som afskærmer det ene fra det andet. I beskrivelsen af egen og de andres færden visualiseres de usynlige grænser, som eksisterer mellem de fastboende og turisterne, og mellem havnen som levet og kommercialiseret rum. Samtidigt ligger der i beskrivelsen en konstituering af stedet og fællesskabet overfor omverdenen. Det fælles er det, der markerer sig gennem et andet stedligt tilhørsforhold til havnen end dem, der 'blot' kan karakteriseres ved en flygtig forbipasserende tilstedeværelse. Det er imidlertid også et fællesskab, som er skrøbeligt, og som er nødt til at markere sig gennem rumligt identitetsbevarende handlinger som det at gå midt på vejen, når turisterne er væk. I Peters tilfælde kan sådanne handlinger ses som en del af en mod-praksis [Lefebvre] eller taktik [Certeau], hvor kroppen søger revance gennem markeringen af rummet som eget. Overfor en foranderlig verden, som den ikke har nogen indflydelse på, kan havnevandringen som rumlig identitetsbevarende handling alligevel symbolsk markere et ejerskab og en særlig tilknytning til det pågældende rum. På den måde er det også en form for generobring af rummet gennem praktiseringen af territorialitet, som i øvrigt i Peters fortælling antager flere forskellige former. Ud over havnevandringen er et andet eksempel den form for ønsketænkning, som vedrører forestillingen om den totale fysiske adskillelse af havnen fra den øvrige omverden. Denne forestilling, som optræder til sidst i Peters fortælling, er en forestilling, som ikke alene tager afsæt i reaktionen mod en rumlig praksis, der erstatter tidligere livssammenhænge med et kommercialiseret turistrum, men i hele den forandring, som havnen og fiskeriet har været genstand for. Forestillingen om en port, som beboerne selv kunne styre og således selv bestemme hvem og hvad, der

skulle lukkes ind i Klintholm Havn, kan således også læses som en angstbaseret tilbagetrækning til den ekstremt lokale rumlige organisering. Det er billedet af stedet som refugium, som beskytter mod noget, som man føler sig utryg overfor og med ønsket om at genvinde selvbestemmelse over eget liv og fællesskab som væsentligt element deri.

På tværs af interview-materialet er det karakteristisk, at sammenhængen mellem tabt arbejdsidentitet og tab af stedlig forankring ikke alene er en oplevelse, som træder frem blandt beboerne på Klintholm Havn. Det er snarere en bred erfaring, som kommer til udtryk i en lang række forskellige sammenhænge, behov og situationer, som ikke desto mindre alle tager afsæt i fornemmelse af at være truet på den stedlige forankring, som tidligere hang sammen med det at være arbejdsmæssigt situeret i landskabet. I sådanne beskrivelser er der, som i de fleste retrospektive stedkonstruktioner, også tale om en vis nostalgi. Det, at man tidligere havde mulighed for at være arbejdsmæssigt til stede i landskabet, beskrives også som muligheden for at indgå i et både socialt og funktionsbaseret fællesskab, som bidrog til en vis kontinuitet. Overfor denne selvforståelse, står man nu i den paradoksale situation, at man er nødt til at tage væk, hvis man vil fastholde relationen til de omgivelser, som man har mistet sin arbejdsmæssige tilknytning til.

Som det vil fremgå af det følgende, er det også på tværs af fortællingerne muligt at få øje på lignende territorielle markeringer af landskabet overfor en omverden, som opleves som en trussel mod den stedlige integritet. Sådanne markeringer optræder som forskellige former for protesthandlinger, som er umiddelbart banale og pudsige i deres udtryksformer, men som ikke desto mindre kan tolkes som modsvar til oplevelsen af manglende forståelse for den måde, som landskabet planlægges og forvaltes på. Dette bliver tydeligt, når fokus rettes specifikt mod sammenhængen mellem arbejdsidentitet og stedligt tilhørsforhold, men skepsis kommer til udtryk i en lang række forskellige situationer. Karakteristisk for sådanne markeringer er imidlertid også, at de eksisterer side om side med de muligheder, som de fleste faktisk godt kan se i landskabet. Et gennemgående træk ved sådanne beskrivelser er således også netop, at de ofte udtrykker ønsket om at kunne fastholde relationen til landskabet, og at nye - eller redefinerede former for anvendelse træder ind som kompensation, for det, der er faldet bort. I beskrivelser af mistede landskabsrelationer som tab produceres landskabet med andre ord ikke alene som tab, men også som håb eller ønske om at kunne opretholde en fortsat meningsfuld tilværelse i landskabet, og hvor det er den fortsatte mulighed for at kunne agere i og dermed (gen)tilegne sig landskabet, som er afgørende for det.

I det følgende vil denne modsætningsfyldte landskabsfigur gå igen, men vægten vil i dette afsnit blive lagt på brugen af landskabet ud fra et mere rekreativt perspektiv. Af dette perspektiv vil det fremgå, hvordan bestemte aktiviteter i nogle tilfælde træder ind som alternativer til dem, der er forsvundet. I andre tilfælde antager sådanne aktiviteter form af en art frirum i forhold til en ellers disciplineret landskabspraksis – eller de indgår slet og ret som meningsfulde måder at (gen)tilegne sig landskabet på. Som det vil fremgå, er der i nogle af fortællingerne også et stærkt element af lagret eller overleveret erfaring, som bringes i spil, når respondenterne agerer i landskabet. I andre fortællinger er det mere mentale rekonstruktioner af fortiden eller simpelt hen bare interessen for det landskab, man har bosat sig i, som bringer sådanne forestillinger til live. Kendetegnende for sådanne aktiviteter er imidlertid, at kroppen herigennem producerer sine egne rum, som indeholder både erindringer, fantasi og ønsker til fremtiden.

Landskab og fritid

"Egentligt kunne man jo også bare vælge at flytte…det er der nok mange der vil sige. Hvorfor vælger du at blive boende, når du bruger tre timer om dagen på at komme på arbejde? Men det er jo mange små ting…det er de mennesker der bor her, vandet og miljøet, når man bare kigger ud af vinduet. Fred og ro, som i nat. Der var bomstille. Hvis du går en tur der ud af, som vi nogle gange gør. Eller cykler derude i bakkerne og kan kigge ud over det høje. Det er det, der får mig til at elske sådan en plet som det her. Der er god natur, der er fred og ro. Det er svært at definere, men det er det hele. Jeg har stadig jagten og en jolle nede i havnen, og man kører selv ud og laver sit brænde…" (Peter)

Hos Lefebvre konstituerer kroppen som nævnt et praktisk-sanseligt felt – et *aktionsfelt* [Lefebvre 1992: 191] - hvor rummet opfattes gennem lugt, smag, berøring, hørelse og syn. Kroppen producerer et rum, som på én gang strækker sig ud fra kroppen og refererer tilbage til aktøren, og denne form for kroppens produktion af rum beskriver Lefebvre også som kroppens *tilegnelse* af rum. Det er rummet, der formes – fysisk og symbolsk – gennem praksis, og som derigennem tilegnes på en måde, der tjener behovene og mulighederne hos den eller de, der bebor det [1991: 165]. Denne tilegnelse har over tid og med en stadigt stigende abstraktliggørelse af rummet fået stadigt vanskeligere eksistensbetingelser. Muligheden for at kunne organisere rum i overensstemmelse med egne betydninger og preferencer er blevet vanskeligere, fordi dette rum – både som materialitet og som tilskrevet betydning, er domineret af nye og mere magtfulde former for rumliggørelse. Ikke desto mindre tilegnes rum hele tiden og konstant, og det *gentilegnes* også – som led i hverdagens rutiner og gøremål, og som forsøg på genkrævelse eller generobring af rummet som meningsfuld beboelse [1991: 166-167].

Af de forskellige landskabsfortællinger og af interviewmaterialet i det hele taget fremgår det, hvordan det at kunne agere i landskabet netop er af afgørende betydning i forhold til (gen)tilegnelsen af landskabet som meningsfuld beboelse. Det er igennem muligheden for at påvirke og bevæge sig rundt i landskabet, at tilhørsforholdet til landskabet som rumlig sammenhæng etableres og det er også herigennem, at tilhørsforholdet holdes ved lige. De landskabsaktiviteter, som praksis indgår i, kan være vidt forskellige, men for alle indgår selve muligheden for at interagere med landskabet som et centralt element i måden at gøre landskabet beboeligt på. Dels involverer det et mere praktisk behov for faktisk at kunne færdes i overensstemmelse med et mere substantielt behov for at kunne omorganisere sine fysiske omgivelser eller bringe sig selv fra en destination til en anden. Dels involverer det en mere sanselig oplevelses- eller opdagelsesdimension, som også rummer en erfaringsdimension.

I Peters landskabsfortælling er det netop den fortsatte tilstedeværelse i og fysiske anvendelse af landskabet, som fremhæves som en væsentlig årsag til ønsket om at blive boende i havnen. Selvom hverdagen er presset, fordi transporten til og fra arbejde tager meget tid, fremstår naturen som så central en dimension af hans tilværelse, at han ikke vælger at flytte. Når Peter er tilstede i havnen, oplever han selv at være omgivet af natur, og den spiller stadig en rolle i hans måde at leve livet på. Han kan iagttage den fra sit vindue, eller han kan vælge at gå ud i den, og den er til stede i stort set alle de ting, han beskæftiger sig med. Det er samtidigt også en anvendelse, som træder ind som en form for kompensation for den tidligere arbejdsbetingede landskabsrelation. Ikke i den forstand, at de aktiviteter, som Peter har i naturen, ikke var

aktiviteter han havde, før han gik ud af fiskeriet. Men disse aktiviteter får en ekstra fremtrædende rolle som former for faste forankringspunkter i forhold til den fortsatte bosættelse i havnen. At han stadig kan fiske, gå på jagt og lave sit eget brænde i skoven kan derfor også læses som indeholdende en både tidslig og kropslig kontinuitet, som giver mening set i lyset af hans egen stedidentitet. Det er aktiviteter, som indebærer en praktisk involvering og forholden sig til omgivelserne i form af naturen og andre mennesker, og som træder ind som modtræk til den a-rytme og stedløshed, som lurer, når andre relationer falder bort.

Dermed tegner sådanne beskrivelser også fortsat konturerne af et aktivt produceret stedligt tilhørsforhold. Selv efter arbejdsrelationens ophør i landskabet giver brugen af landskabet anledning til en oplevelse af en identitet, som er snævert forbundet med havnen som særligt levested. Det er en identitet, som opleves truet, og dette har at gøre med erosionen af landskabet som rammen om en meningsfuld livssammenhæng. Det er også en identitet, som kan optræde som afgrænsning imod en foranderlig verden, og som rummer en vis nostalgi. Fremhævelsen af tidligere tiders socialt og funktionsbaserede fællesskaber og den fortsatte brug af landskabet i overensstemmelse med gamle traditioner indeholder også forsøget på fastholdelse af rødder og identitet midt i et landskab under fysisk og social forandring. Ikke desto mindre fremstår naturen og de personlige relationer, som indgår heri, (stadig) som meningsfulde og som rumligt forankrende for den, der ellers har mistet noget af sit stedlige tilhørsforhold.

På tværs af interviewmaterialet går denne erfaring igen. Når mennesker mister muligheden for at arbejde i landskabet, vælger de ikke nødvendigvist at flytte bort. I stedet indtager nye eller redefinerede og hovedsageligt fritidsbetonede anvendelsesformer en form for kontinuitetsopretholdende funktion. Det kan være den fortsatte dyrkning af marker som led i et mindre hobbylandbrug, den fortsatte tilknytning til havet gennem jagt og lystfiskeri eller andre former for landskabspraksis, som fastholder den enkelte i landskabet gennem en fortsat aktiv brug heraf. Her eksisterer erkendelsen af den tabte arbejdsrelation side om side med ønsket om en fortsat kropslig tilstedeværelse i landskabet som både fysisk og socialt rum. Det samme perspektiv lader sig for eksempel også genfinde hos Jens, når han beskriver strandjagtens og lystfiskeriets betydning for hans fortsatte mulighed for at være meningsfuldt til stede i landskabet. Muligheden for at gå på jagt og for at fiske har betydet, at han har kunnet bevare en fysisk aktiv kontakt både til havet og til de mennesker, som han tidligere var kollegaer med. Det har givet ham mulighed for at opretholde sit praktiske kendskab til, fortrolighed med og evne til at færdes i landskabet og derigennem også den fortsatte identitetsdannelse af ham selv som aktiv og udøvende bruger af landskabet:

> *"Grunden til, at vi bor her og synes her er så dejligt, det er jo også, fordi vi har naturen. Det er jo simpelthen bare…det er jo livet, det er naturen, det er så smukt…altså ude på stranden…du kan bare kigge ti, tyve, tredive km ud over, ikk, og jamen det kan man næsten ikke beskrive…alle lydene. Vi har da tit taget derud og ligget der fire, fem, seks timer…taget derud og ligget om aftenen og hele natten og ventet på, at det skulle lysne, ikk, og fik alle lydene med…det er svært at beskrive, det skal man opleve, det er jo også kammeratskabet, de mennesker, der går på jagt i sådan nogle områder, de kender jo hinanden…" (Jens)*

Karakteristisk for de tanker, der knytter sig til disse aktiviteter, er imidlertid også, at de også involverer et ønske om at genvinde muligheden for at arbejde i landskabet. Ikke nødvendigvis i den præcise ud-

formning, som arbejdet havde før, men ikke desto mindre på en måde, som muliggør en tilstedeværelse i landskabet, som ud over at være meningsfuld også er økonomisk rentabel. I interviewmaterialet optræder sådanne ønsker i flere forskellige former og med afsæt i forskellige interviewsituationer. Nogle gange blev de præsenteret, fordi der i selve interviewsituationen specifikt blev spurgt ind til overvejelser omkring den enkeltes erhvervsmæssige situation. Andre gange blev sådanne overvejelser bragt på banen af den enkelte selv, fordi de lå vedkommende meget på sinde. Tilsammen danner sådanne beskrivelser afsæt for aftegningerne til en særlig landskabsfigur – *'landskabsmageren'*, som gennem sine aktiviteter i landskabet forestiller sig og derigennem producerer landskabet som mulighedsrum.

Landskabsmageren

> *"Mig og X, vi er enormt gode til at få skøre ideer, når vi render rundt derude, og så snakkede vi om, at man burde forfølge en eller anden nische, som vi kunne komme på landkortet for. Et eller andet, der kunne tiltrække mennesker, og vi mangler jo noget stort, og altså naturen kunne jo godt være sådan en niche, sådan at man ikke bare kom til Møn for at gå på Klinten eller i Liselund . Altså der burde være masser af muligheder for alle interesser, og der kunne jeg godt tænke mig, at man byggede naturen ud og brugte den, så der var plads til alle! Der skal være nogen, der kan fiske, nogen der kan skyde og ride, hvad som helst. Altså, jeg mener, at naturen skal være for alle. Det skal ikke kun være for turister og de traditionelle naturelskere, så jeg ville ønske, at naturen blev udbygget, så folk kan blive boende hernede, for der mangler jo noget erhvervsliv. Lav det til et stort naturområde, og støt dem, der vil leve af det" (Claus)*

Claus er et eksempel på, hvordan den kropslige praksis i landskabet også indeholder en utopisk orientering. Han er et eksempel på, hvordan der gennem landskabspraksis produceres et overskud [Lefebvre 1991: 97-9], som indebærer evnen til at se muligheder i landskabet. Når Claus bevæger sig rundt i landskabet, producerer han landskabet gennem drømme, som indeholder fantasi og forestillinger om, hvordan landskabet potentielt kunne anvendes. I den forstand fremtræder han som et eksempel på landskabsmageren - en figur, som netop understreger Lefebvres pointe, at det er den levede eksperimenterende rumliggørelse, som indeholder et utopisk potentiale. I Claus's tilfælde kommer sådanne muligheder ikke alene til udtryk gennem forestillingen om landskabet som fritidsrum. De kommer også til udtryk i forhold til den betydning, som dette kunne have, set i lyset af et bredere hverdags- og arbejdsperspektiv.

I det konkrete tilfælde udfolder Claus en beskrivelse af, hvordan det øst-mønske landskab kunne tilrettelægges som et decideret oplevelseslandskab med specifik reference til den øgede tiltrækning, som et sådant landskab kunne have for turister. Han forestiller sig en udbygning af naturen i forståelsen af en udvidelse af udbudet af aktiviteter og med særlig reference til den erhvervsmæssige situation. Som det huskes fra Claus's fortælling, var han meget optaget af øens erhvervsmuligheder, og det hang også sammen med hans egne muligheder for at kunne blive boende på øen. Han havde, på samme måde som de fleste, arbejdsløshedsproblematikken tæt inde på livet, idet hans kone arbejdede på øens eneste og ind imellem lukningstruede industri. Dette, koblet med hans egen interesse for at bruge naturen, fik ham til at overveje naturens erhvervsmæssige muligheder. På turen i landskabet sammen med Claus optrådte den samme perspektivering således også møntet på mange forskellige steder i landskabet. Herunder også i forhold til Klintholm Havn, hvor han selv var opvokset, og som han havde gjort sig mange tanker omkring. På samme måde som Peter

så han ikke nogen fremtid i fiskeriet som erhvervsform, men han så nogle andre muligheder i havnen ud fra et turistmæssigt perspektiv. Man kunne lave naturcampingplads, bådeudlejning, bådebroer og badebroer, udnytte de tomme gamle bygninger til forskellige former for kulinarisk virksomhed og det hele bundet sammen af et vidtforgrenet stisystem, som bandt havneområdet sammen med det omkringliggende landskab.

Lignende overvejelser lader sig genfinde blandt andre interviewpersoner med mere eller mindre direkte relationer til havnen og herunder også blandt tidligere erhvervsfiskere. Det er overvejelser, som knytter sig til de muligheder, der kunne ligge i havnerummets fysiske omgivelser, men også i konkrete turismeformer og med direkte afsæt i viden og kompetencer fra fiskeriet. Ét eksempel på det er f.eks. også de tanker, som præsenteres i Peters fortælling, og som knytter sig til de muligheder, der kunne ligge i etableringen af alternative ferieformer så som 'kutterferier' og etableringen af en rutefast færgefart til andre små-øer i Østersøen, som beboerne på havnen selv skulle stå for driften af. Kendetegnende for sådanne overvejelser er således også, at de indeholder en forestilling om en turisme, som i selve sin udformning skulle være styret og tilrettelagt af beboerne selv. Beboerne skulle selv indgå i planlægningen og organiseringen af turismen, som samtidigt skulle indgå som centralt element i forhold til ønsket om at kunne opretholde landskabets funktion som ramme om en livssammenhæng.

I andre landskabsfortællinger er det med andre landskabsinteresser for øje muligt at få øje på lignende måder at anskue landskabet på. Det er landskabsmageren, som med afsæt i den enkeltes færden, aktiviteter og de forestillinger, som udspringer heraf, skaber landskabet som imaginært mulighedsrum. Et sådant eksempel lader sig f.eks. også genfinde i Maries landskabsfortælling, som ikke forholder sig til landskabet ud fra et fiskerirelateret perspektiv, men derimod med afsæt i vandringen eller gåturen som særlig rumlig praksis:

> *"Når jeg går mine ture, så går jeg og forestiller mig alt muligt. Og noget, som jeg rigtig godt kunne tænke mig, det er, at man burde lave mange flere pladser, hvor vi kunne ligge i telt og have bål. Altså hvis kyststrækningen nu var sådan, at der var pladser med jævne mellemrum, og hvor der var en skraldespand, og hvor man kunne få vand. Det ville være så fedt, og det er sådan noget, jeg savner enormt meget. Og så har jeg jo denne her idé…jeg kunne jo virkeligt godt tænke mig at lave sådan nogle guidede ture for folk og have dem boende…sådan hvor folk skulle være aktive og have noget motion. Det har jeg set, at man gør i udlandet. Hvorfor gør man ikke det herhjemme? Min forestilling var, at en lille gruppe mennesker ad gangen kunne komme på en forlænget weekend, og så skulle de forkæles i alle ender og kanter med god mad, og så skulle de sendes ud at gå på nogle guidede vandreture, og så kunne jeg fortælle dem om naturen og sådan, og det var selvfølgelig mig, der skulle guide dem…" (Marie)*

Marie udfolder på samme måde som Claus og fiskerne på havnen en erhvervsdimension i forhold til landskabets potentielle anvendelsesmuligheder. På samme måde som de ovenstående eksempler er det en anvendelse, som indgår som en del af en måde, hvormed hun selv kan opretholde en arbejdsmæssig relation til landskabet. Når Marie gør sig tanker om landskabets anvendelsesmuligheder, trækker hun særligt på sine oplevelser med det at vandre. Hun forestiller sig, at hun kan leve af at vandre – at hun kan skabe sig en beskæftigelse, som tager afsæt i den kropsliggjorte erfaring, som mange års bevægelse i landskabet har

forsynet hende med, og at dette kan erstatte den nuværende og utilfredsstillende arbejdssituation. Som det huskes fra Maries fortælling, indgår i denne forestilling også i overvejelser om, hvordan arbejdet med turister ville indeholde muligheden for at få en større social dimension ind i hverdagen. Ved at arrangere vandreture – helst for kvinder – er ønsket at skabe sig en hverdag med større social kontakt og desuden, og som en del af denne forestilling, indgår også tanken om, hvordan en mulig "vandrevirksomhed" kunne indgå som en del af et bredere erhvervsnetværk. Ved at slå sig sammen med andre udbydere af alternative turismeformer og ved at omdanne sit hjem til at kunne huse overnattende turister, ser hun muligheden for at kunne skabe nogle nye rammer for en selvstændig erhvervsvirksomhed. I den henseende spiller turismen en betydelig rolle som omdrejningspunkt for produktionen af et imaginært rum - ikke alene i forhold til fastholdelsen af en arbejdsmæssig placering i landskabet, men også som socialt element i en hverdag præget af social isolation.

Karakteristisk for de nævnte eksempler er, at de alle vurderer turismens rolle som led i fastholdelsen af den stedlige tilknytning til landskabet. Karaktersitisk er også, at overvejelser omkring de muligheder, der kunne ligge i turismen, i vid udstrækning tager afsæt i egne behov for at kunne opretholde eller måske oven i købet udvide bestemte måder at bruge landskabet på. De ting, man selv værdsætter og efterspørger i forhold til brugen af landskabet, er også ting, som indgår i overvejelserne omkring turismen som potentiel beskæftigelsesform. I den forstand eksisterer der ikke et egentligt modsætningsforhold mellem egne og "de andres" behov. Her træder turismen ind som erhvervsmæssigt alternativ til et hverdagsliv præget af jobmæssig usikkerhed, pendlerliv og ønsket om (gen)indfindelsen af en større stedlig forankring. På tværs af interviewmaterialet er det muligt at genfinde et lignende syn på landskabet. De muligheder, som respondenterne ser i turismen, hænger snævert sammen med egne interesser og med muligheden for selv at kunne opnå en større grad af sammenhæng i hverdagslivet. Folk vil lave guidede ture, alternative ferieformer – rideferier, wellness- og kurophold, overlevelsesture etc., og i sådanne beskrivelser indgår udførlige områdebeskrivelser, som tager afsæt i respondenternes konkrete aktiviteter. Det samme perspektiv lader sig i en lidt anden udformning finde blandt landskabsbrugere, som anskuer landskabet ud fra et mere kunstnerisk perspektiv.

Landskabet som inspiration

> *"Naturen og landskabet er jo også en væsentlig kilde til inspiration for mit arbejde…meget større end jeg egentligt havde regnet med…det er både farverne og lyset. Så går man en tur langs vandet eller i skoven, og så kommer indtrykkene jo nærmest til en, og så bliver man inspireret. Jeg går vel nærmest og samler på indtryk…ikke sådan bevidst, men det er helt klart blevet vigtigt for mit arbejde… " (Helene)*

Karakteristisk for Møn er som nævnt, at øen i høj grad virker tiltrækkende på mennesker med forskellige kreative kompetencer. Således bor der her en lang række udøvende kunstnere, kunsthåndværkere, forfattere mm., og af interviewmaterialet fremgår det, hvordan netop landskabet, for denne gruppe mennesker, indgår som en væsentlig overvejelse i forhold til valg af bosætning. Man bosætter sig ikke mindst for at hente inspiration til sit arbejde, hvormed arbejdsperspektivet også kommer til at involvere bestemte måder at sanse og erkende landskabet på. Disse måder adskiller sig i flere henseender fra den mere direkte

produktionsorienterede erhvervsrelation. Når fiskeren og landmanden betragter landskabet, forholder de sig overvejende til landskabet som produktionslandskab. Når kunsthåndværkeren færdes i landskabet "samler" hun på synsindtryk og andre sanseoplevelser, som hun overfører på og integrerer i produktionen af kunsthåndværk. Landskabet er her en inspirationskilde for arbejdet, som finder sted – ikke nødvendigvist i direkte fysisk nærkontakt med landskabet, men som en kontekst, som inspirerer og dermed influerer på arbejdet – også uden for "arbejdstid".

Det er også dette, som fremgår af det ovenfor anførte uddrag fra Helenes landskabsfortælling. Af dette uddrag fremgår det, at når Helene færdes i landskabet, producerer hun i høj grad landskabet som levet æstetisk rum. Landskabet produceres med særligt afsæt i blikket, og i fornemmelser og følelser, som afsøger omgivelserne for æstetiske kvaliteter. I den henseende er hun gennem en form for 'sanseligt beredskab' [Zur Lippe 1987] overfor det umiddelbart genkendelige i stand til at udlæse nye betydninger af sine omgivelser. Hun påpeger selv, at denne måde at sanse og erkende omgivelserne på ikke er bevidst, men ikke desto mindre er den der og har betydning for hele hendes perception af landskabet. Det påvirker hendes valg af materialer, farver og formgivning, og det indgår i selve den skabende arbejdproces i form af den betydning, som det har for inspirationen at være omgivet af natur. I den henseende kan man også sige, at Helene som kunsthåndværker 'lægger sin krop i sit arbejde' i den forstand, at hun gennem sansningen af naturen omsætter denne til kunst [Jf. Merleau-Ponty 2003 (1960): 151].

Helenes situation er karakteriseret af, at hun faktisk fungerer som selvstændig og udøvende kunsthåndværker. Hun lever af at være kreativ og omsætte indtryk til former og farver, og hun lever oven i købet forholdsvist godt. I de forskellige interviews, som rummer en kreativ vinkel på brugen af landskabet som afsæt for en erhvervsmæssig relation, optræder den hyppigste vinkel imidlertid ikke som reelt realiserede erhvervsformer, men snarere som ikke realiserede forestillinger om de muligheder, der kunne ligge heri. Interessen for områder som fotografi, forfattervirksomhed, billedkunst, musik og kunsthåndværk involverer, på samme måde som de tanker, der knytter sig til turismen, overvejelser over, hvor vidt sådanne interesser ville kunne omsættes og realiseres som økonomisk eksistensgrundlag for en fremtidig beboelse i landskabet. Implicit sådanne overvejelser ligger også forestillingen om det hele liv - om at kunne leve og arbejde indenfor en overskuelig geografisk radius og således undgå den opsplittede pendlertilværelse, som omvendt fremstår som en stor belastning. Det er også overvejelser, som rummer en stor portion nostalgi [Lefebvre 1991: 122]. Det er forestillingen om, at man ved at være fjent fra det urbane og tæt på naturen kan (gen)finde ro, balance og sammenhænge i hverdagslivet og dette blandet med ønsket om herigennem at kunne indgå i nære mellemmenneskelige relationer.

Ikke alle sådanne ønsker er imidlertid erhvervsrelaterede. Brugen af landskabet giver også anledning til drømme og forestillinger, som orienterer sig mere entydigt i retning af anvendelsesformer med mere rekreative formål. Således er det på tværs af fortællingerne karakteristisk, hvordan selve muligheden for at bevæge sig rundt i landskabet deles af de fleste. Det er også karakteristisk, hvordan selve muligheden for at agere i landskabet i sig selv involverer et utopisk potentiale slet og ret, fordi interviewpersonerne *ser* muligheder i landskabet, når de har mulighed for at færdes der. Denne færden finder sted på en lang række måder, som hver for sig involverer særlige måder at erkende og sanse landskabet på [Jf. Ingold & Kurttila 2001]. Folk cykler, rider, løber, kører, fisker og går på jagt, men den bevægelsesform, som optræder hyppigst og mest beskrivende er vandringen eller gåturen som en både fysisk og refleksiv måde at tilegne sig landskabet på.

Gåturen som refleksiv praksis

"Jeg elsker at gå…sådan en tur, hvor du får pulsen lidt op…ikke for meget, for det skal også være rart (griner), men sådan tilpas, og du kan mærke vinden og du kender terrænet og du går bare og lægger mærke til fugle og vandet eller hvad du nu kan få øje på, eller også kobler du bare hjernen fra, og så går du bare, eller du får lige tænkt nogle ting igennem, fordi der har du ro og fred til at gøre det/…/" (Pernille)

Helt basalt kan gåturens attraktivitet måske forstås ud fra dens umiddelbare enkelthed. De fleste kan gå og går hele tiden som en del af hverdagens aktiviteter, og i den forstand ligger gåturen i landskabet i "naturlig" forlængelse, af det, man allerede gør i forvejen. Man kan så at sige gå direkte fra komfuret, skrivebordet, eller hvad man nu måtte være i færd med og direkte ud i de omgivelser, man bor i uden nogle forudsætninger og forstyrrende mellemled som forhindringer herfor. Som vi senere skal se, er det så alligevel ikke helt så enkelt, fordi blokeringerne opstår et andet sted, men i princippet ligger der i gåturen en form for rumlig kontinuitetsskabende praksis, fordi rummet hele tiden skabes med den gående bevægelsespraksis som grundlæggende udgangspunkt [Jf. Edensor 2001: 84-85; Wallace 1993: 74]. At gå involverer et samspil med kroppens rytme, og kan uden videre afstemmes stemninger, tempo og behov. Der ligger en stimulering af kroppens sanser, som lægger op både til nysgerrig, udforskning, afslapning og refleksion og til tilbagetrækning fra det hverdagsliv, som både i tid og rum kræver en anden reguleret og disciplineret tilstedeværelse. I den henseende ligger der også i gåturen et frigørende element [jf. Certeau 1984]. At gå i overensstemmelse med egne behov og pludselige indskydelser giver anledning til fantasi, minder og nydelse og derigennem både tilegnes og produceres rummet også som forskellige betydninger (som rumlige repræsentationer), som kontrasterer og udfordrer de begrænsninger, som både rummet og hverdagen i øvrigt byder på. Når landskabsaktører bevæger sig rundt i landskabet, skabes rummet (her landskabet) med andre ord som menneskets sansbare omgivelser, fordi alle oplevelser er forankret i den sansende krop. [Lefebvre 1992: 362-363].

Det ovenstående citat stammer fra interviewet med Pernille og refererer tilbage til det sted i hendes fortælling, hvor der redegøres for hendes brug af landskabet som vandrelandskab. Af denne beskrivelse fremgår det, at når Pernille beskriver sin oplevelse af det at vandre, fremtræder netop tilegnelsen og produktionen af rummet som rumlig repræsentation. I beskrivelsen af gåturen tegner der sig billedet af en oplevelse, som inkluderer stort set alle sanser: hun mærker grunden under sine fødder, hun føler både vindens og sin egen puls, og hun læser omgivelsernes tavse sprog. Hendes sanser rapporterer hele tiden beskeder til hendes hjerne – vind, fugle, vand, terræn etc., men ud over den nydelse, der ligger i selve registreringen, er det ikke beskeder, som kræver noget særligt af hende. Derfor får hun også fornemmelsen af at kunne slå hjernen fra – eller finde mentalt rum til at tænke nogle tanker, som hverdagen ellers ikke levner plads til. Som det huskes fra Pernilles landskabsfortælling, indgik netop gåturen som centralt element i forhold til hendes måde at nyde og være til stede i landskabet på. At kunne gå ture i naturen blev præsenteret som et frirum fra en hverdag præget af for meget arbejde, og dette behov indgik også i selve bevæggrunden for overhovedet at flytte til Møn. Det var forestillingen om at kunne trække sig tilbage og finde ro og fred fra et hektisk arbejdsliv i byen, og komme tættere på naturen, på sig selv og sin familie i form af mere samværd og herunder mere samværd i og omkring brugen af naturen.

På tværs af interviewmaterialet er det muligt at få øje på lignende refleksioner. Det er refleksioner, hvor landskabsaktøren forbinder muligheden med at kunne bevæge sig i landskabet med tilbagetrækning fra hverdagslivets kompleksitet. Gennem bevægelsen i landskabet skaber den enkelte sig sit eget rum, som på én gang er rummet for kropsbevægelse, fysisk kontakt med omgivelserne, sanseoplevelser, afslapning og refleksivitet. Af sådanne beskrivelser fremtræder gåturen som indtagende en form for privilegeret status - som indbegrebet af fysisk og mental tilstedeværelse i nuet, og som meningsgivende kontrast i forhold til andre sider af hverdagslivet. Således også hos Erik, hvor gåturen som landskabspraksis stilles op som en direkte modsætning til det stressende og kropsnedbrydende liv, som han forbinder med det urbane:

> *"Her var jo så dejligt afslappende…det var her jeg kom væk og koblede af…altså når du har været sammen med mennesker 12 timer i døgnet i en uge, ikk, så er det rart bare at kunne gå for dig selv og gå og glo ud over vandet og ikke diskutere politik på noget tidspunkt af dagen. Der er ikke noget som at gå en tur, hvor der er højt til himlen, og man kan høre stilheden…bare vinden og en fug-lelyd, det er pragtfuldt, og på den måde kan man næsten sige, at det var nødvendigt, at vi traf den beslutning…også fordi at byen var også begyndt at gå os på, fordi når man så havde fri, så var der alligevel larmen og støjen, og så savnede jeg også at kunne bruge mig selv fysisk på en anden måde. Når man har været ufaglært og har prøvet alt det der…det har jo været noget med at arbejde med sin krop. Men i det jeg lavede, der var der jo ikke meget kropsarbejde. Så at komme herned, det var noget med noget græs, der skulle slås og nogle træer, der skulle fældes, og man kunne gå nogle lange ture, og for mig var det lidt som at vende tilbage til rødderne…" (Erik)*

Som det huskes fra Eriks fortælling, tog beslutningen om fraflytningen fra byen i høj grad afsæt i ønsket om at skabe sig en tilværelse, hvor han havde mulighed for at finde tid og rum til sig selv. Beslutningen blev taget på et tidspunkt, hvor Erik følte sig stresset og rastløs, fordi han ikke kunne finde ro, selv når han havde fri, og byen præsenteres i den sammenhæng som et forstærkende element. Byen fremstår her som indbegrebet af "a-rytme" – af uro, hekticitet og begrænsede kropslige udfoldelsesmuligheder, og valget om fraflytning antager næsten form af en "flugt" fra det urbane og med naturen og landskabet, som frelsende destination [Jf. Macnaghten & Urry 2001:169]. I Eriks fortælling præsenteres livet på landet i den henseende, som muligheden for genindfindelsen af et andet fysisk og mentalt nærvær, og særligt gåturene i landskabet træder frem som repræsentation for det. Når Erik taler om sine gåture i landskabet, tegner der sig billedet af oplevelsen af at kunne dvæle i de umiddelbare sanseoplevelser - af himmel, fuglefløjt, vind og uden nogle andre mennesker til at gribe forstyrrende ind. Gåturene fungerer på samme måde som arbejdet i haven og andre fysiske aktiviteter, som frirum fra hverdagens rutiner og som erstatning for det intense kropsarbejde, som tidligere var en del af hans arbejdsliv.

I de forskellige beskrivelser af måder at bruge landskabet på er denne erfaring et gentagende fænomen. Det er ikke altid det urbane, som spilles ind som kontrasten til aktiviteterne i landskabet, men ofte optræder sådanne aktiviteter som både fysisk og reflekterende modsætning til hverdagens og særligt arbejdslivets rutiner. De præsenteres som en central dimension af det at være til stede i landskabet på en meningsfuld måde og dermed også som væsentlige for etableringen af et stedligt tilhørsforhold til landskabet. Samtidigt, og som en del af det, hænger ønsket om at kunne bevæge sig omkring i landskabet også sammen med en

nysgerrighed overfor (gen)opdagelsen af det (u)kendte. Spørgsmålet om tilegnelse præsenteres også som muligheden for at kunne udforske og vende tilbage til landskabet for derigennem at kunne opnå eller fastholde en form for stedkendthed. Dette kan også beskrives som en form for kortlægning, og denne dimension bliver særlig tydelig der, hvor den stedkendte aktørs evne til at agere i landskabet sammenholdes med den (tilflytteren), som endnu er blottet for personlig erfaring.

At opdage eller genopdage landskabet

> *"Og der er altså et eller andet mærkeligt ved denne her ø. Nu har vi boet her i ti år, og vi har været, tror vi, næsten overalt på øen…vi har cyklet og gået og kørt og sådan noget, og så i søndags var vi ude et sted, hvor vi fanme aldrig havde været før, vel. Så gik vi langs et stendige, og så havnede vi lige pludseligt et helt andet sted. Og det er det der er så fantastisk ved Møn. Der bliver ved med at være nye steder, man kan finde her…" (Pernille)*

> *"Vi blev altid slæbt i skoven som børn og sat af, og så skulle vi prøve at finde hjem derfra, og da jeg var ti år, kunne jeg finde på at sige til min mor, at vi…nogle kammerater og mig….tager lige ud og slår telt op i Klinteskoven og bliver der et par dage.. I dag kan du sætte mig af hvor som helst med bind for øjnene, og jeg vil være i stand til at finde hjem. Jeg kan udpege alle de steder, hvor vi kom som børn…der inde boede den og den, og der kørte jeg på kælk, og der fiskede vi, og der var det træ, jeg baldrede ind i på min første knallert…Jeg vil sige, at jeg kender alle afkroge/…/"(Claus)*

Certeau betoner i lighed med Lefebvre rummets stadige betydningstillæggelse i og med dets praktiske brug. Herved sættes fokus på "the way of being in the world" og ikke kun på de spor, som denne praksis efterlader [1984: 97]. Landskabet er i overensstemmelse med denne tankegang ikke alene et system af navngivne steder eller karakteristikas, der ligger forud for den enkeltes brug heraf (kortet), men derimod noget, som subjekter til stadighed *tilegner* sig gennem deres færden og gennem tildelingen af egne betydninger (turen). Det er herigennem, at rummet bliver, hvad Certeau kalder "et praktiseret rum" [1984: 117]. En lignende skelnen lader sig genfinde hos Tim Ingold, som med en mere specifik reference til brugen af landskabet skelner mellem det 'at finde vej' og det 'at navigere' og mellem 'kortlægning' og 'kortanvendelse' [Ingold 2000: 219-220]. At finde vej minder om en historiefortælling. Hos landskabsbrugere, der kender landskabet, eksisterer steder ikke som lokaliteter i snæver geografisk forstand, men derimod som sammenbundne historier, oplevelser, erfaringer og forestillinger, der, som elementer af en samlet fortælling, binder turen – og dermed også landskabet - sammen. Denne form for betydningstildeling beskriver Ingold som den mobile aktørs *kortlægning* af landskabet, og det er denne kortlægning – dvs. det erfaringsbaserede kendskab, som adskiller den 'indfødte' fra 'den fremmede' i forhold til måden at bevæge sig i og producere landskabet på. I modsætning til den stedkendte aktørs evne til at finde vej gennem kortlægning, indebærer kort-anvendelse en navigering gennem et fremmed rum, som (endnu) er blottet for personlig erfaring [ibid.].

De to anførte citater indikerer netop, hvordan bevægelsen i landskabet kan ses som et behov for at (gen)tilegne sig landskabet gennem hhv. navigering og kortlægning. De skildrer samtidigt både tilflytterens perspektiv på den ene side; det er fortællingen om 'tilegnelsen' eller *opdagelsen* af landskabet; og

den barnefødtes perspektiv på den anden side; det er fortællingen om 'gentilegnelsen' eller *genopdagelsen* af landskabet. Det første citat stammer fra tilflytteren Pernille. For Pernille handler det at kunne færdes i landskabet i udgangspunktet om at kunne *opdage* landskabet, for derigennem at kunne lære landskabet at kende. Som det fremgik af Pernilles landskabsfortælling, indgik ture i landskabet som en væsentlig del af familiens landskabspraksis. Drevet af nysgerrighed og et ønske om at blive fortrolige med de omgivelser, de havde bosat sig i, greb de enhver lejlighed til at komme ud og gå og cykle og havde på den baggrund og i årenes løb oparbejdet et detailleret kendskab til landskabets fysiske sammenhænge – ikke alene til hovedvejene og hovedattraktionerne, men også til de små biveje og "naturperler", som ikke umiddelbart lod sig finde, hvis man ikke lige vidste, de var der. Gennem en kontinuerlig færden havde familien oparbejdet en iagttagelsesevne og en kropslig erfaring, som slet og ret gjorde dem i stand til at finde vej.
Sådan var det ikke i starten. Af Pernilles beskrivelse af familiens indledende måde at færdes på fremgår det, hvordan denne færden i starten overvejende handlede om at danne sig et overblik. For 'den fremmede', den der ikke kendte landskabet, forelå dette overvejende som et tre-dimensionelt rum, som var afbildet på det kort, som længe fungerede som en uundværlig vejviser. Uden nogen erfaring om, hvad der gemte sig bag bakken, eller hvor stien gennem skoven faktisk førte hen, handlede bevægelsen for familien primært om at kunne orientere sig, og placere sig selv i landskabet. Udgangspunktet for landskabsrelationen var i den forstand overvejende abstrakt og i hovedsagen den samme som turistens [jf. Urry 1990]. På samme måde som turisten "samlede" de på synsindtryk, som styrede 'navigeringen' gennem landskabet, og på samme måde som turisten var de stærkt afhængige af kortet som objektiv repræsentation af verden [Certeau 1984]

Af Pernilles landskabsfortælling fremgår det imidlertid også, hvordan denne tilegnelse gradvist bliver mere avanceret, og hvordan kortet efterhånden afløses af en stedkendthed. Selve bevægelsen i landskabet bliver præget af stadig flere erfaringslag – fysisk i form af muskler, balance og kondition, som gør én i stand til at forcere landskaber; og erkendelsesmæssigt i form af viden om stier, småveje, vandhuller og hegn, som ikke lader sig genfinde på kortet, men til hvilke, der efterhånden knytter sig bestemte historier og oplevelser. I Pernilles fortælling er det således også tydeligt, hvordan den fysiske tilegnelse af landskabet er tæt sammenvævet med tilegnelsen af en stedidentitet, som også involverer fortællingen om landskabet. Denne fortælling består af en gradvis opbygning af meningsfulde steder i landskabet, som, forbundet af selve bevægelsen, indebærer en form for kortlægning [ibid.]. På turen i landskabet sammen med Pernille kom denne kortlægning til udtryk gennem Pernilles beskrivelse af familiens ture i landskabet: Stranden var ikke bare en strand, men stranden, hvor datteren Mathilde samlede forsteninger, da hun var lille, og vejen var ikke bare en vej, men den vej, hvor familien for alvor for vild, første gang de var på tur. Gennem redegørelser for bestemte historier og oplevelser, som knyttede sig til bestemte steder og ruter i landskabet, blev landskabet skrevet frem i en gensidig relation mellem praktisk brug og betydningstildeling.

Den samme form for opdagelse af landskaber lader sig genfinde i andre landskabsfortællinger, hvor tilflyttere beskriver deres umiddelbare bevægelsesmønstre i det landskab, de er flyttet til. Det er tilflyttere, som gennem deres færden i nye omgivelser opdager og tilegner sig landskabet ved at lære landskabets fysiske sammenhænge at kende, og som, gennem en kontinuerlig opbygning af personlige oplevelser knyttet til bestemte steder i landskabet, tillægger landskabet betydning og gør det til deres eget. Samlet er det således også muligt at fortolke det selvbillede, som ofte ligger mellem linierne i tilflytternes beskrivelser af deres bevægelse i landskabet. Det er billedet af 'landskabsmageren', som erobrer landskabet gennem opdagelse og

herigennem stadfæster en ny stedidentitet. I Pernilles fortælling var det tydeligt, hvordan hun og familien løbende arbejdede på at udvikle denne stedidentitet – ikke med den målsætning at mestre landskabet som et indbygget kort eller samlet overblik, og ikke med det mål at ophøre med at fare vild, men snarere som en fortælling, som de fortløbende kunne indskrive sig selv i og skrive videre på.

Af de forskellige landskabsfortællinger fremgår det, at denne opdagelsesdimension ikke alene vedrører den, der kommer udefra. Også blandt barnefødte landskabsbrugere sker der en bevidst og aldrig fuldendt tilegnelsesproces, hvor både kendte og ukendte steder i landskabet til stadighed opsøges og udforskes. Denne dimension er f.eks. til stede i Mads´s fortælling, for hvem det kontinuerlige – faste ruter og bevægelsesmønstre - blev udfordret og suppleret af en nysgerrighed overfor udforskningen af nye steder og områder – for eksempel i forbindelse med jagt på kollegaers marker eller opkøb af nye jorder, som han nu skulle til at lære at kende. For Mads var denne vekselvirkning med til at give den daglige færden i landskabet indhold, og som det vil fremgå af det følgende er dette en tilgang, som også på andre måder involverer en anden måde at betragte landskabet på. Derudover er det imidlertid også karakteristisk, hvordan spørgsmålet om bevægelse i landskabet, for den barnefødte også handler om at genopdage det specifikke barndommens landskab, som han eller hun er opvokset i, og som forbindes med en konkret livshistorie på stedet. I sådanne beskrivelser fremgår det, at det i høj grad er minderne, som relaterer sig til specifikke steder, som knytter den enkelte til landskabet, og som gennem praksis genopleves og dermed reproduceres.

Claus er et eksempel på det. Når Claus færdes i landskabet, så færdes han i de specifikke omgivelser, som han færdedes i som barn, og han genkalder sig, gennem sin færden, de særlige oplevelser, som han forbinder hermed. I Claus's beskrivelse af sine bevægelsesmønstre kommer den kropslige praksis således også i fokus i konstruktionen af landskabet som *"de steder, hvor vi kom som børn",* og hvor *"jeg kender alle afkroge".* Her ses fortroligheden eller "stedsansen" inkorporeret i hverdagslivet og identiteten næsten i form af en kropslig sikkerhed, hvor man *"med bind for øjnene"* ville kunne finde hjem midt om natten. At finde vej i landskabet er mao. en del af en kropslig erfaring. Det er landskabet indlejret i kroppen som en fysisk erfaring og praktisk evne hos den mobile aktør, som er i besiddelse af en detailleret erfaringsviden om sine omgivelser. Som sådan kan det beskrives som en form for "muskulær bevidsthed" [Bachelard 1969: 11][36], hvor kroppen reagerer på landskabets fysiologi, og svarer tilbage gennem stedkendte manøvrer. Samtidigt er det også en betydningstilskrivning. Når Claus bevæger sig rundt i landskabet tillægger han steder deres egen mening, og transformerer herigennem landskabet til et rum, hvor han føler sig hjemme. Claus's måde at praktisere rum på handler dermed også i høj grad om at gentage barndommens erfaring, efter som det er denne barndomserfaring, som i vid udstrækning determinerer hans nutidige rumlige praksis. Han så at sige kortlægger landskabet ved at associere personlige erfaringer og minder med bestemte steder, og gør derigennem landskabet til sit eget.

På turen i landskabet sammen med Claus blev dette tydeligt gennem den måde, som turen var organiseret på. Landskabet blev fremskrevet gennem fortællinger om barndommens oplevelser – overlevelsesture, fisketure, kælketure m.m. og nutidens fortsatte genoplevelse af disse steder, og på den måde var det ikke kun turen, der gav anledning til fortællinger, men også fortællingerne, der organiserede turen, som var én

36 Med begrebet muskulær bevidsthed 'muscular counsciousness' appellerer Bachelard til den forestilling, at landskabet selv har muskler eller – "mod-muskler", som yder kroppens muskler modstand.

lang illustration på den gensidige relation mellem rum og historie [Certeau 1984: 171]. Denne dimension blev understreget derved, at turen også i vid udstrækning var i overensstemmelse med den måde, hvormed Claus færdedes i landskabet sammen med sine børn. Som det fremgår af Claus's fortælling var det for ham meget magtpåliggende at viderelevere sine erfaringer fra landskabet til sine børn. Dette viser, at minder også er sociale og intersubjektive [jf. Urry 1998: 166]. De er ikke alene egne minder, men også andres minder - overleverede fra tidligere generationer, som er forbundet med et vist ansvar. Er man først indehaver af historierne og fortællingerne om landskabet, ligger der en vis forpligtelse i at holde dem i live – ikke alene gennem at fortælle dem videre, men også ved fysisk at introducere dem overfor næste generation. Det er det, som Claus gør, når han tager sine børn med på tur for at udpege de konkrete landskaber, som fortællingerne knytter sig til, og det er det samme, som er tilfældet hos andre barnefødte, når de lægger vægt på at videreformidle både egne og overleverede erfaringer omkring bestemte steder i landskabet. Samtidigt fremgår det også af Claus's fortælling, at denne kortlægningspraksis for så vidt aldrig var tilendebragt. I princippet var der tale om en uendelig proces af indre og ydre kortlægning og med en kontinuerlig stadfæstelse af det stedlige tilhørsforhold som omdrejningspunkt herfor:

> *"…og der var faktisk en vej, jeg aldrig har været nede af…en markvej overfor og det irriterede mig faktisk så meget, at jeg var nødt til at undersøge det og køre ned af den og finde ud af, hvor den endte…det var lige som om det gik ud over min stolthed, at jeg ikke vidste hvor den markvej førte hen, så det måtte jeg vide, og så brugte jeg lige en time på at nuldre rundt derude, det var lige som, så fik jeg det hele på plads inde i hovedet, sådan nåh ja, det er sådan det hænger sammen" (Claus)*

Lefebvre gør i sine beskrivelser af 'den rumlige krop' [1991: 195] opmærksom på den måde, hvormed kroppens bevægelser binder rum sammen – både indenfor rammerne af og mellem det netværk af steder og relationer, som indgår i dens daglige rutiner og bevægelsesmønstre. Enhver levende krop *er* et rum og *har* sit rum: den producerer sig selv i rum og den producerer også dette rum, og den gør det gennem en mangfoldighed af relationer med det omkringliggende miljø [1991: 170-175]. For både Claus, Pernille og de øvrige landskabsaktører, som optræder i de forskellige landskabsfortællinger og i interviewmaterialet generelt, er den kropslige erfaring et centralt element i den proces, hvormed landskabet på én gang tilegnes og produceres. Den rumlige krop erkender rummet gennem selve aktiviteten i rummet, men den kender også rummet gennem den erfaring, som hele tiden akkumuleres og anvendes, når rummet tages i besiddelse. Det er, når man bevæger sig i landskabet, at landskabet tilegnes og kortlægges, som en del af en kropslig erfaring, og det er gennem bevægelsen, at man gradvist opnår en stedkendthed, som gør en i stand til at finde vej.

En særlig dimension af denne erfaring vedrører imidlertid også den vidensdimension, som indgår heri [jf. Casey 1996; Basso 1996; Ingold 2000]. At tilegne sig og føle sig hjemme i landskabet involverer netop ikke alene en kropslig fornemmelse for fysiske strukturer og geografiske sammenhænge og en sikkerhed til at begå sig i landskabet. Det involverer også oparbejdelsen af et kendskab til de genstande, som indgår i landskabet – dyr, planter og jordbundsforhold, samt til historierne om landskabet, og til tidligere måder at bruge landskabet på. Når lokale landskabsaktører færdes i landskabet, tager deres erkendelse af landskabet således ikke alene udgangspunkt i det, de umiddelbart ser og erfarer undervejs. Den tager også

afsæt i en bredere erfaring, som trækker på tidligere iagttagelser og på en overleveret erfaring fra mennesker, der har levet længere tid i landskabet end dem selv.

Erfaringsviden og naturopmærksomhed

"Jeg lever måske mere i naturen end de fleste andre gør – jeg bruger meget tid i haven, og man kan næsten sige, at jeg ikke bare bruger naturen – jeg laver også naturen. Denne her opstemning – det var jo for at lege med vandet – man leger lidt med naturen og skaber nogle betingelser, og så får man skabt nogle små miljøer for planter og dyr. Nu har jeg f.eks. fået natugler her. Der er jeg altså kommet til at skabe nogle gode vilkår for dem, og så har jeg fået sat uglekasser op, og hvis jeg nu sætter stærekasser op, så kan det være, at der også kommer stære…altså det er sjovt at skabe betingelser for arter, og herude kan jeg jo gøre det, fordi jeg kan skabe et landskab, der er helt mit eget. Jeg har også plantet en del træer, og det er jo også fordi det er med til at skabe betingelser, fordi så får du skabt nogle skyggefyldte miljøer, men det er jo også fordi det er sjovt, at fælde dem. Jeg tror, det er sådan noget mænd generelt godt kan lide. Det giver en selvbevidsthed at fælde træer. Det er noget med at få noget ud af det plus at det er fysisk krævende…" (Torben)

I interviewmaterialet er der mange eksempler på, hvordan tilegnelsen og opbyggelsen af stedligt tilhørsforhold til landskabet samtidigt er snævert forbundet med genereringen af en erfaringsviden herom. Når landskabsaktører færdes i landskabet, så oparbejder de også en evne til at iagttage, fornemme og reagere på landskabet, og det er også denne evne, som spiller ind på fornemmelsen af det at høre til. Således tager tilegnelsen af landskabet også afsæt i mere kontinuerlige iagttagelser af landskabets forandringer - ikke alene som umiddelbare sanseoplevelser, men netop også som evnen til at få øje på gentagelser og afvigelser og herunder en forståelse af naturen som biologisk, foranderligt og historisk fænomen. Samlet set er det en naturerfaring eller en lokal viden om naturen – en "viden opnået gennem kendskab", og den er på én gang meget lokalt situeret og hænger snævert sammen med bestemte aktiviteter og erfaringer gjort et pågældende sted, og forbinder sig samtidigt med andre steder, fordi sådanne steder, og deres særlige omstændigheder, forsøges begrebet med afsæt i de erfaringer, man allerede har [Ingold 2000: 230]. Det er erfaringer opnået i forbindelse med den enkeltes aktiviteter og indenfor rammerne af særlige lokaliteter - for eksempel havnen, havet, marken, skoven eller haven, som indgår i og danner afsæt for vurderingen og sammenligningen med landskabet som større sammenhæng.

Af Torbens fortælling og af det ovenstående citat fremgår det netop, hvordan tilegnelsen af landskabet er tæt vævet sammen med opbygningen af en naturerfaring forstået som den kontinuerlige iagttagelse af naturens forandringer og de påvirkninger, som denne er - og kan gøres - til genstand for. Som det fremgik af Torbens fortælling, havde han f.eks. gjort det til et livsprojekt at gå og forbedre naturen på det jordområde, som hørte til hans ejendom. Han havde etableret en lang række små-biotoper ud fra den hensigt at skabe bedre levebetingelser for planter og dyr, og han havde derudover plantet et stykke af arealet til med skov. Således fremgik det også af Torbens fortælling, at han havde et stort behov for at påvirke og præge landskabet, og han understregede i den henseende selv, at det, han gjorde, netop ikke alene var at *være* i landskabet, men at han også *lavede* landskabet - i det pågældende tilfælde et kombineret skov- og havelandskab indenfor rammerne af hans egen ejendom. For Torben lå der et nydelseselement i

det at kunne præge og formgive sine omgivelser – både i forhold til skabelsen af et særligt landskabeligt udtryk – bækken, skoven og forskellige planteformationer, som tilsammen dannede en form for miniaturelandskab – det store landskab nedskaleret til en overskuelig og håndterlig størrelse, og i forhold til etableringen af miljøer og herunder muligheden for at eksperimentere med naturen og nysgerrigheden overfor de forandringer, som det kunne føre med sig.

Dermed er det i Torbens beskrivelse af denne formgivningsproces også muligt at få øje på konstitueringen af landskabet både som repræsentation af rummet og som rumlig repræsentation, som hver for sig spiller ind på hans egen tilegnelsesproces. På den ene side skaber Torben landskabet i overensstemmelse med de planer og aktiviteter, som han projekterer ned over sine omgivelser. Det er en abstraktliggørelse eller "kortet", som påføres omgivelserne og indebærer en formgivning i overensstemmelse med bagvedliggende intentioner og målsætninger. På den anden side involverer "skabelsesprocessen" også en symbolsk betydning i kraft af de betydninger, som arbejdet i landskabet genererer undervejs. Når Torben skaber små-miljøer, involverer det oplevelsen af leg, kreativitet, skaberkraft og maskulinitet, og det er både egenskaber, som tilskrives relationen til landskabet og spilles tilbage på ham selv i forståelsen af sig selv som legende, skabende og maskulint individ. Samtidigt ligger der netop også i arbejdet en vidensdimension. Når Torben skaber landskaber, sætter landskabet sig også spor gennem den erfaringsviden, som genereres undervejs. Der er tale om kontinuerlige naturiagttagelser, som lagres, og han bruger hele tiden sin tilegnede erfaring, som grundlag for iagttagelsen af sine omgivelser. Hvis han har held med at skabe betingelser for én art, indgår erfaringen herfra som inspiration og grundlag for eksperimenter med den næste, og samlet set skaber Torben herigennem både sine omgivelser og sig selv gennem de erfaringer, som arbejdet i landskabet fører med sig.

I interviewmaterialet er der en række eksempler på denne vekselvirkning mellem aktiviteter i landskabet og den måde, hvormed landskabet reflekteres tilbage på den enkelte aktør i form af den erfaringsviden, som genereres undervejs. Det er erfaringsdannelser, der opstår i forbindelse med forskellige aktiviteter - jagt, fiskeri, gå-, cykel- og rideture, hvor erfaringslagring opstår gennem praksis og over længere tid. Karakteristisk for sådanne erfaringer er også, at de ofte er meget lokalt situerede. Det er den enkelte landskabsaktør, som gennem aktiviteter indenfor et afgrænset område gør sig en række observationer og erfaringer, som det pågældende område erkendes ud fra. Det er imidlertid samtidigt også erfaringer, som forbinder sig med omgivelserne netop derved, at erfaringer opnået det ene sted og inden for et afgrænset område indgår i en større erfaringsproduktion. Når Torben færdes i landskabet færdes han over store afstande og med forskellige faste destinationer, som elementer heri. På sådanne ture indgår erfaringer og iagttagelser opnået forskellige steder i en form for vidensmæssig kortlægning af landskabet. I Torbens tilfælde bliver dette særlig tydelig i forhold til hans interesse for træer og skove og herunder den måde, hvormed erfaringer fra den store skov spiller ind på hans arbejde med hans egen lille skov og omvendt:

> *"Nu ved jeg faktisk meget om træer, og det er fordi, at jeg har arbejdet ude i Klinteskoven…Det er jo en speciel skov, fordi der er nogle af træerne, der er rigtigt gamle, og der er træer der vokser helt ud til klintens kant i sådan nogle krogede former, og det er fordi de mangler næring og de er udtørrede af østenvinden. Og så har du hele tiden den her lyd af havet, samtidigt med, at du går i en skov…altså det er helt specielt, og lyset er jo også specielt, fordi det kommer også nede fra vandet, så*

det bliver reflekteret, og det er sådan noget der gør det specielt at komme helt ude ved klinten. Men ellers så går jeg og holder øje med nogle af de miljøer, jeg selv har været med til at plante, og nogle af de nye områder, som er under beplantning. Så ser jeg om de trives eller om der er misvækst, og hvor bliver der fældet træer/…/".(Torben)

Som det huskes fra Torbens fortælling havde han arbejdet ude i Klinteskoven, og vurderede selv, at det var de mange års arbejde der, som havde grundlagt hans interesse både for træer og skove og for at skabe særlige vækstbetingelser for arter. Det er også både interesse og viden fra den tid, som han overfører på arbejdet på sin egen ejendom, lige som dette arbejde spiller ind på hans fortsatte opmærksomhed overfor træer og beplantninger, når han er i Klinteskoven. I Torbens fortælling bliver det samtidigt tydeligt, hvordan hans viden om landskabet giver anledning til en dobbelt perspektivering af landskabet. Når Torben færdes, lægger han mærke til sine omgivelser ud fra en æstetisk sans for former, farver, lyde og lysforhold. Han sanser skoven sådan som den præsenterer sig for ham lige her og nu, og det giver anledning til nydelse og velbehag. Dette er imidlertid ikke det eneste blik, som han har på sine omgivelser. Han iagttager og tolker også naturen med afsæt i en erfaringsbaseret viden, som han har tilegnet sig gennem mange års arbejde og færden der. Er han i skoven er der en lang række tegn, som han intuitivt tolker, ud fra en interesse for skoven og dens trivsel. Han lægger mærke til, om der er blevet plantet nye træer, om de gamle træer står, hvor de plejer at stå, og om skoven generelt forvaltes på en måde, som han synes er ansvarlig. Det samme blik har han på andre landskabsområder, hvor han plejer at komme ofte, og karakteristisk for sådanne beskrivelser er, at han vurderer disse områder med afsæt i den viden, han har om områderne efter at være kommet der over en årrække. Når Torben for eksempel færdes i Jydelejet og på Ulvshale indgår disse områder i en samlet vidensproduktion. Han lægger mærke til de tiltag, der gøres for at fremme bestemte arter og på samme måde som forvaltningen af skoven, tager disse vurderinger afsæt i hans egen oparbejdede evne til at fortolke naturens tegn.

Karakteristisk for de landskabsaktører, der optræder i de forskellige landskabsfortællinger og interviewmaterialet i det hele taget, er, at aktiviteterne i landskabet giver anledning til dette dobbelte blik på landskabet. På den ene side er der selve nydelsen og velværet ved at være til stede i landskabet. Det er naturiagttagelsen orienteret mod det naturskønne i landskabet og de aktiviteter, som iagttagelsen indgår i. På den anden side har denne form for sanseerkendelse også den indbyggede konsekvens, at man lægger mærke til naturens tilstand. Man lægger mærke til trivsel og mistrivsel, til "rod", forurening og til forstyrrelse af naturens orden. Gennem den kontinuerlige færden i landskabet, bliver man i stand til at få øje på forandringer, for det er gennem denne færden, at man oparbejder et erfaringsgrundlag for at kunne sammenligne situationen den ene dag med situationen den anden dag og med de steder, som man passerer undervejs. I sådanne beskrivelser er det muligt at få øje på, hvordan den viden, som er omfattet af begrebet 'erfaringsviden' eller 'lokal viden', træder frem og giver anledning til en særlig opmærksomhed overfor forandringer i landskabet. Der er tale om en både praktisk og sanseligt betinget viden, som tager sit udspring i aktørens daglige landskabspraksis. Opmærksomheden overfor landskabet og dets forvandlinger er opøvet gennem den daglige færden, som giver anledning til et særligt blik på landskabet.

Samtidigt er det også karakteristisk for denne viden, at den ikke alene danner afsæt for en tilegnelse af de specifikke omgivelser, den er opnået i. Den rækker også ud mod andre omgivelser ud fra en

forståelse af, at hvad der passer på dette sted og i dette specifikke landskab, kan der sandsynligvis drages mere generelle sammenligninger ud fra. Dette er ikke ensbetydende med, at den enkelte påstår at forstå, hvad der er sandt for alle landskaber, men indsigten i ét landskab giver ikke desto mindre anledning til et forsøg på at begribe nogle af de iagttagelser, man gør sig i forhold til landskabet generelt. I den forstand er det muligt at tale om former for 'mobile videnssystemer', som følger den enkeltes færden i landskabet. [Ingold 2000: 230] Erfaringsviden, som i udgangspunktet er indlejret i lokalt situerede praksisformer, forbinder sig gennem bevægelsen og danner tilsammen former for 'vidensregioner' defineret som summen af de erfaringer og observationer, der genereres i bevægelsen fra sted til sted [ibid.] I interviewmaterialet er der flere eksempler på det. Lokal viden, som er opnået indenfor et eller flere specifikke landskabsrum, og som indgår som en del af den *kortlægning*, som karakteriserer den enkeltes måde at erfare, producere og tilegne sig landskabet på. I princippet er det for eksempel det samme, som også kan genfindes hos landmanden Mads:

> *"Når jeg kører ude i marken, så er man jo også meget tæt…man mærker årstiderne og vind og vejr, og forleden dag fandt vi for eksempel sådan et kuld hareunger, der var blevet forladt af deres mor, og det er også sådan nogle små oplevelser. Vi driver noget jord ude ved…midt på Borre Mose faktisk, og når jeg kører derud med traktoren, så sidder jeg altid og kigger ud over vandet. Jeg synes det er fascinerende…det er simpelthen, så tænker jeg, så kan det andet bare være fuldstændigt lige meget. Og det er selvfølgelig en natur, som vi skal passe på, helt sikkert, men jeg synes også, det er fint, at du kan sidde deroppe og se ud over landbruget, og det er jo også fordi du ikke har alle de læhegn, så får du det her vilde udsyn. Jeg vil så også godt sige, at når man sidder deroppe, så har jeg så ikke fantasi til at forestille mig en stor svinefarm midt nede i…det har jeg ikke/…/" (Mads)*

Som det fremgik af Mads´s landskabsfortælling, indgik selve bevægelsen i landskabet som en central del af hans hverdagspraksis. Med marker i en radius af seks kilometer involverede selve arbejdssituationen i sig selv en høj grad af mobilitet, og på turen i landskabet sammen med Mads var det også i vid udstrækning de bevægelsesmønstre, som var forbundet med landbruget som arbejdspraksis, som dannede afsæt for den stedlige klassifikation af landskabet. Gennem beskrivelser som "her dyrker vi roer" og "her har vi købt noget jord af naboen" og "de her marker regner vi med at dyrke med blåhør, fordi det er der tilskud til i år" blev landskabet skrevet frem - både som steder (mest marker) mærket af deres afgrødeproducerende funktioner - og som et sammenhængende produktionslandskab. Samtidigt, og inden for rammerne af denne afgrænsning, fremgik det imidlertid også, hvordan der også eksisterede et andet landskab. Den lille skov, hvor Mads gik tur med konen, og som han havde valgt at lade stå uberørt alene ud fra den betragtning, at han godt kunne lide den sådan. Vandhullerne og de levende hegn, som han ligeledes havde valgt at bevare ud fra den glæde, som det gav ham og familien at iagttage dyrelivet. Og jagten, som han først og fremmest forbandt med kammeratskab og nydelsen ved at kunne iagttage og være tæt på naturen på en anden måde end det, han var til hverdag. Gennem sådanne beskrivelser blev landskabet også produceret som socialt fænomen og som en naturerfaring, som både tilføjede og adskilte sig fra den produktionsmæssige dimension.

Det er også denne dobbelthed, der fremgår af det ovenfor anførte citat. Her bliver det tydeligt, hvor-

dan bevægelsen i landskabet også involverer en form for sanselig erfaringsdimension. Når Mads sidder i sin traktor, lægger han ikke alene mærke til udbytte og til markernes linearitet, men også til årstidernes vekslen, til haren i kornet og til udsigten ud over vandet. Han sætter pris på den ro og fred, som han forbinder med det at bo og arbejde i landskabet, og det er også sådanne elementer, som indgår i begrundelsen for glæden ved at være (og blive) i det pågældende erhverv. Det er en nydelsesdimension, som også rummer en naturiagttagelse, som rækker ud over oplevelsen af landskabet som materiel værdi. I citatet bliver denne retorik umiddelbart efter sin formulering efterfulgt af en fremhævelse af rationaliteten, som noget der alligevel skal tildeles første prioritet. Det er et blik, som vurderer landskabet ud fra de kvaliteter, som det har som produktionslandskab, og det er for eksempel det blik, som kommer til udtryk, når Mads beskriver, hvordan nedlæggelsen af levende hegn fremhæver landbrugslandet, eller når han slet og ret fremhæver landbruget som noget, der er synonymt med landskabet. Det er mao. et blik, som tager afsæt i "kortet", og som vurderer landskabet ud fra dets evne til at opfylde en bagvedliggende strategi. [Certeau 1984]. Denne spaltning i en rationel og sanselig naturrelation sker så at sige i et og samme åndedrag, og det er også en spaltning, som blev tydelig på selve turen i landskabet sammen med Mads. På den ene side var der fremhævelsen af landskabet som effektiviseret landbrugsland. På den anden side var der udpegningen af landskabets rekreative og æstetiske kvaliteter. Dette dobbelte blik på landskabet fortættede sig i forbindelse med det lille vandløb, som vi passerede undervejs. Vandløbet var rørlagt på Mads's ejendom og fritlagt på den anden side af vejen, og Mads's reaktion på den frilagte del var et granskende blik på bækken for at se, om der var kommet nogen fisk. Begrundelsen for interessen var den, at hvis vandet var rent, og der var fisk i bækken, ville det overfor miljømyndigheder indikere, at tilstanden i hvert fald ikke var blevet værre under hans tid som landmand. På den måde ville fremkomsten af fisk være ensbetydende med det at være på forkant med eventuelle miljøkrav, og derfor håbede Mads, at der ville komme fisk. Samtidigt blev denne begrundelse også suppleret med en anden interesse: hvis der var fisk i bækken, ville det også være interessant alene af den grund, at det ville øge oplevelseskvaliteten ved at gå tur. På samme måde som ræve, rådyr og årstidernes vekslen, ville fremkomsten af fisk indgå som en ekstra dimension i naturiagttagelsen, fordi det slet og ret ville give ham noget at holde øje med.

I de forskellige interviews med landmænd er der flere eksempler på denne dobbeltorientering, hvor den kontinuerlige bevægelse i og iagttagelse af naturen producerer forskellige erfaringsrum. Nogle gange sker bevægelsen fra toppen af en stor maskine. Andre gange til fods, men alle steder fremgår det af beskrivelser af bevægelser og aktiviteter i landskabet, at rekreative, visuelle og erfaringsmæssige overvejelser også spiller en rolle, og at de eksisterer side om side med overvejelser omkring nødvendigheden af at drive et intensivt landbrug. På samme måde, som Mads holder øje med fisk i bækken og lægger mærke til de biodiversitetsmæssige fordele, som opstår, når man planter læhegn, så spiller forskellige oplevelser og erfaringer ind i forhold til vurderingen af landskabets værdi. Det kan være umiddelbart tilfældige handlinger som beplantninger af for eksempel pil eller blåhør sat i værk på baggrund af tilskudsordninger, som giver anledning både til forundring og begejstring. Det kan også være nydelsen ved at iagttage dyrelivet i vandhuller, eller det kan være den umiddelbare iagttagelse af jordens ophørte produktionsværdi.

Et eksempel på det sidste kom til udtryk særligt hos ældre landmænd, som havde lagt mærke til den måde, hvormed drænede jorde var sunket på. Sådanne iagttagelser tog afsæt i mange års tilstedeværelse i og observationer af landskabet og førte til overvejelser omkring de æstetiske og oplevelsesmæssige kvaliteter,

der kunne ligge i at få vandet på sådanne jorde tilbage. I nogle af interviewene er det således også sådanne iagttagelser, som spiller ind på overvejelserne omkring de fordele, der kunne ligge i at omlægge landbruget til mere ekstensive landbrugsformer. Det kan være overvejelser, som relaterer sig til ønsket om at imødegå det image, som påvirker den enkeltes selvforståelse og herunder også overvejelser omkring den udvikling henimod nye produktionsmetoder, som alligevel vil ske. Det kan også være overvejelser, som knytter sig til ønsket om at undgå yderligere udvidelser af produktionsapparatet, og således tillade den enkelte – særligt ældre landmænd – at "stå af ræset" og drosle ned på en både fysisk og økonomisk rentabel måde. Eller det kan slet og ret involvere ønsket om at drive landbrug på måder, der gør det muligt for den enkelte at færdes mere ude i det fri - enten som følge af luftgener og andre sundhedsmæssige følgevirkninger opnået gennem mange års arbejde inde i stalden, eller slet og ret ud fra overvejelser omkring den nydelse, der kunne ligge i at dyrke natur. Det sidste kom blandt andet til udtryk hos en ældre landmand, som tidligere havde studeret mulighederne for at omlægge produktionen til mere naturnære driftsformer. I forbindelse med afvikling af sin ejendom valgte han følgelig også bevidst at udlade at sælge jorden til sin nabo, som ville lade den indgå i udvidelsen af sin svinebestand. Derimod, understregede han, ville han ikke have haft noget imod at sælge den til mere naturbevarende formål, og dette netop med afsæt i de naturkvaliteter, som han forbandt med det område, han levede i.

Karakteristisk for alle sådanne overvejelser er, at de hele tiden sameksisterer med spørgsmålet om landbrugsproduktionens økonomiske rentabilitet. At dyrke pil eller lave vandhuller til vandfugle skal kunne betale sig der, hvor sådanne aktiviteter indgår som led i en erhvervsaktivitet. I den forstand er sådanne overvejelser heller ikke udtryk for hverken idealisme eller ønsket om at tilsidesætte egne behov og prioriteringer til fordel for en større sag. At denne dimension er til stede kan ikke desto mindre ses som et udtryk for den situation, at landbrugerne, parallelt med en ellers effektiviseret landskabspraksis, også er naturiagttagere på en måde, som rækker ud over iagttagelsen af naturen ud fra rent økonomiske prioriteringer. Den kan også ses som et udtryk for den mulighed, at landbrugerne selv kan se fordele i at bibeholde en landskabsrelation, som bryder med det abstrakte og orienterer sig mod en mere sanselig naturrelation. Bevarelsen af små-naturarealer og interessen for naturens forandringer i bred forstand giver den enkelte nydelse og adspredelse i en ellers disciplineret landskabspraksis, og indgår som vigtig del af det at være til stede i landskabet på en måde, der giver mening for den enkelte.

På tværs af interviewmaterialet er det muligt at få øje på genereringen af en naturiagttagelse, som indgår i den enkeltes måde at tilegne sig landskabet på. Det er den enkeltes landskabspraksis og dertil relaterede erfaringsviden, som gør ham eller hende i stand til at forstå sine omgivelser, og det er også denne erfaring, som bidrager til fornemmelsen af stedligt tilhørsforhold. I interviewmaterialet kommer denne dimension til syne i forhold til forsøget på vurderingen af de naturmæssige sammenhænge, som den enkelte hele tiden er iagttager af. Den kommer imidlertid også til syne i forhold til iagttagelsen af andre sammenhænge, og særligt i forhold til interessen for landskabet som historisk fænomen.

Spor i landskabet

"Jeg er jo nærmest flyttet herned pga. naturen, så det betyder meget for mig at ha' de her stier, så jeg ikke skal gå på den asfalterede vej og kigge på naturen langt væk, og lige præcist med de her små trampestier…ikke sådan nogle grusstier, men små naturnære trampestier, som følger rundt i nærom-

rådet….der er jo mange af de her gamle stendiger rundt omkring, og så virkeligt få fremhævet dem igen, fordi de også har haft en historisk funktion, ikk…det kunne jeg godt tænke mig. Det ville give sådan et historisk indblik i, hvordan området har hængt sammen…" (Erik)

Lefebvre gør opmærksom på, hvordan 'rummets repræsentationer' eller rummet, sådan som det leves af brugerne af rummet, er et rum, der er indhyllet i drømme, forestillinger og symboler [Lefebvre 1991: 39-41] Det handler her om et rum, der betegner noget. Rummets repræsentationer henviser ikke til rummet i sig selv, men til noget andet, hvormed denne rumforståelse netop vedrører en symbolsk betydningsproduktion, som omhandler en materiel symbolik. [Schmid 2005: 319]. Et symbol for rummet kunne f.eks. være naturen – træer eller markante topografiske formationer. Det kunne også være kulturgenstande som bygninger eller monumenter, eller en forbindelse mellem natur og kulturgenstande som for eksempel kulturlandskabet [ibid.].

En lignende forståelse lader sig genfinde hos tidligere nævnte Tim Ingold, for hvem det symbolske særligt fremtræder deri, at landskabet er konstitueret som et *varigt* vidnesbyrd over og bevis på livet og arbejdet hos de generationer, som har beboet det, og som derigennem har efterladt noget af sig selv [Ingold 1993: 152] Landskabet er i den forståelse et sted, der er præget af en form for kontinuitet, fordi fortiden har efterladt sig spor, som hele tiden redefineres og dermed også lever videre gennem nutidens former for landskabspraksis. Det er en form for nutidens rekonstruktion af fortiden, som finder sted mere eller mindre bevidst, når landskabsaktører agerer i landskabet, og som yderligere projekteres ud i fremtiden i form at de tanker og de følelser, som det vækker at færdes. Sådanne sammentrængninger af fortid, nutid og fremtid danner tilsammen et *taskscape* – et landskab defineret og produceret af praksis og i sig selv producent af en social tid, som står i modsætning til kronologisk tid [Ibid.].

På tværs af de forskellige landskabsfortællinger fremgår det, at det historiske landskab lever videre gennem nutidens landskabspraksis, og at det spiller en rolle – både i forhold til genereringen af et stedligt tilhørsforhold til landskabet og som inspiration i forhold til forestillinger og ønsker, der knytter sig til fremtidens landskabsanvendelse. På samme måde som kendskabet til omgivelsernes fysiske og naturmæssige sammenhænge indgår som centralt element i forhold til situeringen af den enkelte i landskabet. Således er også kendskabet til landskabets historie medvirkende til den enkeltes forståelse af sig selv som deltager i en tidsmæssigt større fortælling end den, der blot er lige her og nu. Gennem rekonstruktionen af det forsvundne tolkes og gentolkes en forhistorie, som ikke nødvendigvist er ens egen, men som gennem fortolkningen skaber grundlag - enten for selvforståelsen (særligt hvis man er barnefødt og opvokset i landskabet, som det f.eks. tidligere lod sig iagttage hos Claus), eller som et orienteringspunkt i forhold til ens egen placering i det landskab, som man nu er flyttet til. Det sidste er det, der for eksempel kommer særligt til udtryk gennem Eriks fortælling.

I Eriks fortælling optræder det historiske landskab særligt i forbindelse med hans detaillerede viden om det lokalområde, han havde bosat sig i. Som det huskes fra Eriks fortælling, havde han læst bøger, rapporter og gamle kort, og han havde også talt med mange af områdets ældre, som havde forsynet ham med detaillerede beskrivelser af steder, personer, brugsformer og udviklingen i bred forstand. Hele denne viden brugte han, når han var på tur i landskabet, hvor han så at sige læste landskabet med afsæt i den viden, som han havde tilegnet sig. Det var også det, som blev tydelig på gåturen sammen med Erik, hvor

fortællinger om stendiger, skel, hegn, huse og gamle stier alle var fortællinger, som trak på et overleveret repertoire af andres erindringer, som Erik havde taget til sig, og som han brugte til at videreformidle landskabet til mig. Når Erik på turen præsenterede landskabet, investerede han det dermed ikke alene med sine egne oplevelser, men i lige så høj grad med de historier, der allerede var fortalt: "derovre boede områdets største bonde" og "her har det gamle postbud fortalt, hvordan der gik en postrute her" og "X har fortalt hvordan der tidligere var masser af folk og dyr i marken, og "der må have været et helt andet liv dengang". Samtidigt var det også sådanne historier, som gav anledning – ikke alene til forestillinger om landskabets tidligere anvendelses- og udtryksformer - hvordan levende hegn, stier og småveje samt dyr og arbejdende folk i marken, tidligere måtte have givet et helt anderledes landskabsmæssigt udtryk, men også til refleksioner over fremtidige handlinger og den potentielle genetablering af nogle af fortidens anvendelsesformer. I Eriks fortælling bliver dette særligt tydeligt i forhold til hans tanker om, hvordan tidligere tiders stinetværk potentielt kunne genoplives og danne rammen om en nutidig landskabspraksis. En sådan genoplivning ville ikke alene udvide muligheden for at komme rundt i landskabet – for at opdage og genopdage landskabet og for kropsligt at tilegne sig landskabet som fysisk materialitet. Den ville også rumme muligheden for at blive forbundet med en fortid, som ikke var hans egen, men som han netop, gennem bevægelsen, ville kunne tilegne sig som en del af det identitetsmæssige tilhørsforhold til landskabet. Det er således også dette, der bliver tydeligt af ovenstående citat. Når Erik forestiller sig genetableringen af områdets gamle trampestier, så forestiller han også sig selv træde de samme spor som generationer før ham. Gennem bevægelsen langs gamle stier vil det netop være muligt at kunne tilegne sig tidligere tiders sammenhænge og de livshistorier, som knytter sig hertil.

I den forstand lægges der i Eriks fortælling op til en genfortolkning, hvormed stierne også kan læses ind i en kontinuitetsopretholdende praksis – som et middel til at producere og reproducere landskabet på, og som dermed bidrager til at give landskabet en tids-rumlig kontinuitet – det Ingold kalder et taskscape. Den samme fortolkning lader sig også overføre på interviewmaterialet i bred forstand. Når landskabsaktører taler om genoplivningen af gamle stinetværk – kirkestier, skolestier, arbejdsstier etc., så kan dette tolkes både som et ønske om at kunne genetablere en aktiv anvendelse af landskabet og som et ønske om at fastholde landskabet som et varigt portræt og vidnesbyrd om eget eller tidligere generationers liv og arbejde [Ingold 1993: 152; Urry 1998: 168]. Visheden om det historiske landskab lever mao. videre gennem den fortsatte anvendelse og giver dermed næring til en form for forbindelse mellem det nutidige og det historiske. Det er således også i det lys, man måske kan forstå, hvorfor nedlukningen af historiske stier ofte, i interviewmaterialet, beskrives som nærmest vandaliserende handlinger, fordi det i bund og grund betragtes som et udtryk for vold mod stierne som fælles erindring og forbindelsesled mellem fortid og nutid.

I det empiriske materiale er interessen for de historiske stier imidlertid ikke det eneste udtryk for det. Interessen mønter sig på spor og levn i bred forstand og herunder også på rekonstruktionen af såkaldte kulturmiljøer. Det sidste er f.eks. det, som Torben er et eksempel på. Som det huskes fra Torbens fortælling havde han, lige som Erik, undersøgt gamle kort for at supplere de iagttagelser, han selv havde gjort sig ved at færdes i landskabet, og lige som hos Erik havde han også lyttet sig frem til en rekonstruktion af landskabet ved at tale med områdets ældre beboere. For Torben indgik sådanne samtaler – eller overleverede fortællinger, dermed ligeledes som en central del af hans måde at læse det landskab, han havde bosat sig i. De udstyrede ham med et blik og en orienteringsevne i forhold til fortolkningen af landskabets fysiske

udtryksform, men også i forståelsen af sin egen placering i nogle omgivelser, som både i tid og rum, havde været genstand for nogle massive forandringer. Således er det også karakteristisk for Torbens fortælling, at den afspejler et grundlæggende kendskab til, hvordan området tidligere fungerede som et sammenhængende arbejdslandskab. Han ved, hvor de gamle skel gik mellem de enkelte ejendomme, og hvordan området tidligere var bundet sammen af stier og småveje, som gik på kryds og tværs af den nutidige rumlige struktur. Samtidigt ansporer sådanne forestillinger også til overvejelser om, hvordan tidligere sammenhænge potentielt kunne genskabes. I Torbens fortælling kommer dette særligt til udtryk i forbindelse med hans forestillinger omkring det kombinerede eng- og skovareal, som flere af beboerne i området var fælles om. Han kendte områdets historie både før, under og efter at det havde fungeret som mergelgrav, og samtlige disse epoker spillede også ind på hans forestilling omkring områdets potentielle anvendelsesmuligheder. På turen i området sammen med Torben udfoldede han således tanken om et landskabsprojekt, som – på én gang historisk og nutidigt, og hvor elementer fra fortiden var blevet skrevet ind i en nutidig kontekst, fremstod som en form for nyfortolkning af områdets tidligere funktionelle sammenhæng. De gamle vandhuller fra mergeludgravningerne kunne renses og fyldes med vand, bakkerne kunne gendannes, stierne, som tidligere havde bundet området sammen genetableres og sammen med bækken danne rammen om en sø-landskab, som områdets beboere kunne have glæde af:

> *"Tidligere gik der en skolesti fra byen X og ned til mit hus, fordi det er et gammelt skolehus, og beboerne brugte området dernede til at hente tørv og klaske lersten. Dengang var det jo også et fantastisk bakkelandskab. Der er flere af de gamle landmænd, som har fortalt, hvordan, de løb på ski i bakkerne før det blev gravet ud til mergel. Nu er der bare en masse forurenede vandhuller…. Og der mener jeg, at det hele skulle graves op, og så ville man få verdens fedeste landskab. Så kunne man lave et lille søområde, med måske tre mindre søer, som var forbundet med bækken. Altså der tror jeg…det kunne blive et fantastisk område, og så ville der komme børn, som kunne gå og fiske med deres fædre, og området ville få en hel anden tiltrækningskraft" (Torben)*

I materialet er det karakteristisk, at forestillinger om landskabets tidligere udtryksformer, særligt dukker op i forbindelse med landskabsaktørernes konkrete færden. Det er, når man færdes, at man genkalder sig – egne eller andres erindringer, og det er, når man færdes, at man forestiller sig, hvordan landskabet tidligere så ud. Som regel er det levn fra fortiden, som giver anledning til sådanne tanker – skel, stendiger, beplantninger, jordhuller, spor efter stier eller ujævnheder i landskabets fysiske struktur, som afslører, at her var der engang noget andet. Sådanne levn pirrer nysgerrigheden og forestillingsevnen, og fungerer som orienteringspunkter i nutidige forsøg på at forstå hvordan "der var engang". Snart fungerer de som tegn på tabt oprindelighed – som udtryk for sammenhænge og enheder, der er blevet opløst i tidens løb. Snart fungerer de som pejlemærker i forsøget på at gøre fortiden til en levet og levende historie. [Guldberg & Ranum 1997: 12]. Hos Erik og Torben er det muligt at finde begge disse dimensioner. På den ene side ærgrer de sig over den udvikling, som for dem at se har ødelagt noget af den ægthed, som de forbinder med det "gamle" landskab. På den anden side forøger de netop at levendegøre det historiske landskab gennem den forestillede rekonstruktion af tidligere sammenhænge og udtryksformer.

Kendetegnende for den opsøgende form for videnstilegnelse, som kendetegner Erik og Torben, er

desuden, at den fremtræder særligt hos tilflyttere. Man læser bøger eller lytter til beretninger om landskabet, som efterfølgende kan opsøges med fornyet indsigt. Hensigten med dette er tilsyneladende den samme som ønsket om at lære områdets fysisk-geografiske sammenhænge at kende gennem selve bevægelsen i landskabet – nemlig at tilegne sig landskabet ved at kende historierne om landskabet, og i modsætning til den barnefødte, som kender historierne på forhånd, er tilflytteren nødt til at gå mere målrettet til værks. Dette er dog ikke ensbetydende med, at der ikke blandt barnefødte sker en konstant genfortolkning af det historiske. Heller ikke for den, der altid har levet i landskabet, foreligger landskabet som noget givet og pre-determineret, og særligt ikke hvis man er for ung til at have oplevet historierne selv. Men det historiske indgår måske anderledes i forhold til forståelsen af sig selv som deltager i en mere omfattende kontinuitet, hvor landskabet er mærket af social betydning relateret til mennesker, som står eller tidligere stod en nær.

Myten om mosen

> *"Da min far boede her, han fortalte nogen gange om, hvordan de løb på skøjter der. Han var jo barn inden mosen blev afvandet…. og i gamle dage…i middelalderen… der kunne man sejle til Borre fra begge sider...i hvert fald har man kunnet sejle ind fra nordsiden, men der kunne jeg godt tænke mig, at det område blev overdækket med vand, og så får du storken igen. Altså, jeg vil gerne have naturen tilbage, som den var…Borre Mose skulle fyldes med vand igen. Det kan jeg godt tænke på, når jeg kører forbi derude, for så ville du virkeligt få et naturskønt område, og så kunne vi få havørnen til at bo her, og hvis man så oven i købet kunne sejle…det ville da være fantastisk" (Marie)*

På tværs af interviewmaterialet er der landskaber, som udskiller sig som særlige landskabsrum ved på den ene side at have haft en særlig materiel og social betydning og ved på den anden side stort set at være slettede fra den jordiske overflade. Sådanne "forsvundne" landskaber fremstår som levn og som underlige usamtidige former for samtid, fordi de måske nok er til stede – både i kraft af de få fysiske aftryk, som de har efterladt, og i kraft af deres status som genstand for mere eller mindre fælles erindringer - og alligevel står de udenfor. I interviewmaterialet fremtræder sådanne landskaber særligt som småsøer, enge, moser og bække[37] som enten kan huskes af mennesker, der selv har oplevet dem, eller som videreleverede erindringer til efterkommere, som har fået viderefortalt fortællingen om landskabet, sådan som det var engang. Dét forsvundne landskab, som i interviewmaterialet optræder som genstand for den største opmærksomhed, er den store Borre Sømose. Afvandingen af mosen blev gennemført i 1946, og derfor er det langt fra alle respondenterne, der faktisk *har* oplevet mosen som mose. Ikke desto mindre står erindringen – selvoplevet eller overleveret, om den enestående natur, som området skulle have repræsenteret, i flere af fortællingerne meget stærkt, og understøttes af de spor (det flade udtryk, afvandingskanalerne og pumpestationer), som mosen har efterladt.

Det ovenstående citat stammer fra Marie, som aldrig selv havde oplevet mosen med vand. Til gengæld havde hun læst, lyttet og forestillet sig til et rekonstrueret landskabsbillede sammensat af flere forskellige tidsepoker, hvor forhistorien – gennem rekonstruktionen af det forsvundne – blev tolket og genfortolket

37 Jf. at man blev ved med at afvande helt til 1970'erne. Først med naturfredningsloven af 1992 bliver der for alvor sat en stopper for det.

og således skabte grundlag for en forståelse. Det er også det, der fremgår af citatet, som samtidigt rummer oplevelsen af, at noget er gået tabt. Det tabte er ikke alene det særprægede dyre- og planteliv, som skulle have kendetegnet området, men også de menneskelige aktiviteter, som var forbundet med det landskab, der nu er under dyrkning som landbrugsjord. I Maries tilfælde fremhæves f.eks. mosens tidligere funktion som genstand for social fornøjelse. Mosen dannede rammen om en social aktivitet mellem beboerne i området, og det er denne mulighed, som for Marie er gået tabt. I andre beskrivelser fremhæves mosens status som nødvendig ressource, hvor ænder, fasaner, tørv og rør indgik i en samlet husholdningsøkonomi. I sådanne beskrivelser kommer mosen til at stå som en symbolsk repræsentation for det tabte land, og det vil både sige den natur og de sociale sammenhænge, som er gået tabt i forbindelse med landbrugets rationalisering. Samtidigt ligger der i sådanne beskrivelser typisk ønsket om at genskabe naturen og landskabet med henblik på at forbedre betingelserne ikke alene for plante- og dyreliv, men også for den menneskelige oplevelsesværdi. I sådanne beskrivelser fremhæves særligt den æstetiske nydelse ved fuglelivet og jagten som muligheder, som man gerne så genetableret, og karakteristisk for sådanne ønsker er, at de også formuleres af landmænd. Sådanne ønsker optræder typisk sammenvævet med ønsket om at genetablere en form for kontinuitet – med tidligere aktiviteter, oplevelser og ikke mindst med mennesker, for hvem landskabet tidligere betød en del, og som man gerne vil forbinde sig selv med. I det pågældende tilfælde refererer Marie til sin far, som har fortalt hende om mosen og sine oplevelser der. Når Marie kører forbi den tidligere mose, er det dennes overleverede erindringer, som vækkes til live og giver anledning til forestillinger, hvor det, der var engang, udbygges og omformes i forskellige tankeeksperimenter. Ikke alene kunne man genetablere det tidligere moseområde. Man kunne også lave en sejlrende, som forbandt mosen med kystområderne, eller endnu bedre: man kunne genetablere dele af den fjord, som gik forud for mosen, og havde udmunding direkte i havet. I sådanne beskrivelser fremtræder mindet om noget forgangent som en del af landskabet. Et fraværd bliver til et nærværd, fordi man tænker på det forgangne, når man tænker på landskabet [Schama 1995: 38].

I interviewmaterialet er der flere eksempler på, hvordan overleverede fortællinger om mosen, som indgår i et bredere erindringsarbejde, og som giver anledning til ønsket om at genfylde mosen med vand. I nogle fortællinger fremtræder den tidligere mose imidlertid også som et landskab præget af farlighed og respekt. Således rummer fortællingen om mosen ikke alene erindringen om mageløs naturskønhed, men også om årligt tilbagevendende oversvømmelser og sumpede arealer, som var farlige for både mennesker og dyr. Ikke desto mindre inspirerer den overleverede erindring om mosen til tanker om de muligheder, der kunne ligge i området – ikke nødvendigvist som genetableret vådområde, men som andre former for oplevelseslandskaber, hvor historien eller ´myten´ om mosen indgår i overvejelser omkring landskabets fremtidige anvendelsesformer. Således også hos Claus, som udfolder sine tanker om den tidligere Borre Sømose, idet han både trækker på egne erfaringer med det at lege i landskabet som barn og på bedsteforældrenes erindringer om det landskab, som de selv har oplevet og fået viderefortalt:

> *"Borre by ligger jo faktisk midt i mosen. Vi legede der som børn, og jeg kom der ofte fordi mine bedsteforældre boede lige ved siden af. De har fortalt at deres hus var oprindeligt bygget på pæle, og det er fordi at der i starten af 1900 tallet stadig forekom oversvømmelser, fordi selve Borre ligger midt i det område, som tidligere var havn…altså der var vand på begge sider, og Borre er jo også en middelalderby… det kan du se på de små gader, og husene og hele opbygningen bærer stadig præg af*

det, og omkring Borre er der så denne her fantastiske natur, og mosen som turister klart også skulle have kendskab og adgang til, og der kunne jeg kunne da sagtens forestille mig at man kombinerede vandre og cykelruter i området med nogle vandre ruter rundt om byen…så kunne man virkeligt få skabt et spændende landskab, og det kunne man gøre nemt og billigt". (Claus)

Af de forskellige landskabsfortællinger fremgår det, hvordan en væsentlig ingrediens i tilegnelsen af landskabet er den erfaringsoverlevering, som sker i samværet med mennesker, der har boet længere tid i landskabet end en selv. Uanset hvor længe man har boet i landskabet, indgår kendskabet til landskabets historie, som en del af en stedlig identitet, fordi det at kende fortællingen om landskabet også er en del af det at høre til i landskabet [Basso 1996: 56]. Det er samtidigt også kendskabet til denne fortælling, som virker inspirerende for forestillingsevnen, og som er i stand til at generere 'landskabsmageren', som via sin forestillingsevne udfolder landskabet som potentielt mulighedsrum. Dette viser, at minder også implicerer en utopisk dimension, og ikke nødvendigvist i form af en nostalgisk tilbagevenden til noget, der var engang. De projekterer også erindringer om fortiden ind i forestillinger om fremtiden, og i den forstand har minderne også en *utopisk* orientering, som kommer til udtryk gennem ønsker eller drømme til landskabets fremtidige udvikling. Samtidigt er det i sådanne beskrivelser også muligt at få øje på antydninger af landskabets kontinuitetsskabende sammenhængskraft - et 'taskscape' [Ingold 2000] - fordi rester af fortidens processer på én gang virker ind i nutiden i kraft af de fortolkninger, som de giver anledning til, og peger ud af i fremtiden, fordi sådanne fortolkninger også involverer en evne til at forestille sig ting. Der, hvor dette også kommer til udtryk, er i forhold til spørgsmålet om stier.

Stier og tilegnelsen af landskabet som fysisk, historisk og socialt rum

I de forskellige landskabsfortællinger optræder spørgsmålet om stier som et hyppigt tilbagevendende tema i forbindelse med respondenternes beskrivelser af deres aktiviteter i landskabet. Det er ikke de samme stier, som der tales om, for de relaterer sig ofte til de konkrete nærområder, hvor den enkelte selv bor og derfor har kendskab til. Nogle relaterer sig til selverfarede sti-netværk – stier, hvor man enten færdes eller færdedes som barn, og som man derfor har klare selvoplevede erfaringer forbundet med. Andre til overleverede erindringer om stier, der var engang, men som man aldrig selv har oplevet, og andre igen til behovet lige her og nu for at kunne komme rundt i det landskab, man er bosat i. Disse forskelle til trods indgår stierne for de fleste som et væsentligt element - enten i den faktiske bevægelse i landskabet eller som forestilling om de muligheder som etableringen af stier kunne indeholde. Stier giver netop mulighed for bevægelse – for at opdage og genopdage landskabet, og for kropsligt at (gen)tilegne sig landskabet som fysisk materialitet. Det er en praktisk foranstaltning i forhold til behovet for at komme fra A til B og et centralt element i forhold til spørgsmålet om landskabets fysiske tilgængelighed. Selve den betydning, som stierne tillægges, er til gengæld meget forskellig, og som vi senere skal se, er holdningen til stier også ofte modsætningsfyldt. Ikke desto mindre indgår stier - enten som en del af en mere eller mindre overvejet måde at færdes på i landskabet, eller som forestilling om noget, der potentielt kunne (gen)etableres.

I flere af fortællingerne optræder stier som noget underdrevent – noget der næsten ikke omtales, men som ikke desto mindre indgår i den enkeltes måde at færdes på. Man går på stier, og de er nødvendige i forhold til ens muligheder for at kunne komme omkring, men de indgår ikke som en del af selve formålet

med at bevæge sig i landskabet. Man går ikke på stier bare for at gå. Man går der i stedet primært, fordi de er redskaber, som tages i anvendelse for at kunne komme ud til og i gang med de aktiviteter, som det egentligt drejer sig om. Det kan være stien ud til fiskepladsen, til jagttårnet, ned til jagtprammen eller brugen af stier, når man kigger på fugle eller, som hos Jens, når man er på jagt. I sådanne beskrivelser fremtræder brugen af stier også ofte med aleneoplevelser. Man kender sine "egne" stier, og de aktiviteter, der knytter sig til brugen af stier, er aktiviteter, som man gerne vil være alene om:

> *"Når jeg kommer i skoven så kommer jeg der som regel alene, fordi så er det jo fordi, jeg er på jagt eller bare, fordi jeg gerne vil gå og nyde stilheden. Der gider jeg sgu' ikke at gå og snakke med folk… det gider man ikke, man gider ikke snakke med folk, der spørger, hvad har du lavet og hvad har du skudt, og alt sådan noget der…jeg har også hundredevis af gange stået og ventet på, at der var kørt en bil forbi, så jeg kunne komme hen til min bil, for når jeg har gået rundt derude i naturen og simpelt hen bare nydt den…den stilhed og min jagt, så gider jeg ikke snakke med andre mennesker"(Jens)*

Hos andre fremhæves og præsenteres stier som en del af selve fundamentet for mobiliteten i landskabet – for gå- ride- eller cykelturen, hvor det at kunne komme omkring er formålet i sig selv. I sådanne beskrivelser optræder stier og brugen af landskabet også ofte i en social sammenhæng – eller som forestilling om de sociale muligheder, der kunne ligge i genetableringen af stier som både fysisk og socialt forbindelsesled. Det er for eksempel det, der bliver tydeligt i Pernilles fortælling:

> *"Vi har altid gået mange ture sammen. Det har lige som altid været en god måde at være sammen på, fordi så kan man få snakket sammen og uden alle mulige forstyrrende elementer til at gribe ind… Der hvor vi boede før, kunne man virkeligt gå langt, fordi vi var omgivet af stier i flere kilometers rækkevidde, og så mødte man jo også folk, og tit var det jo de samme man mødte, og så hilser man og siger god dag og sådan, og det er jo ikke fordi, at så inviterer man folk hjem på kaffe, men det er jo også en måde at lære et område at kende på, og det var nok den erfaring, vi havde med os, da vi flyttede hertil" (Pernille)*

I Pernilles landskabsfortælling fremgår det, hvordan brugen af stier indgår som vigtigt element i forhold til familiens sociale aktiviteter i landskabet. Det er stierne, som muliggør, at familien kan være sammen om deres fælles interesse for det at vandre, men det er også stierne, som lægger op til den mulighed, at man kan træffe andre (lokale), når man er på tur. I Pernilles fortælling er dette en erfaring, som hun har med sig fra det landskab, som hun kommer fra, og det er en erfaring, som fremhæves som central i forhold til tilegnelsen af landskabet som både fysisk og socialt rum. At kunne bevæge sig omkring mellem forskellige destinationer i landskabet er ikke alene af betydning for den fysiske bevægelsesradius. Det indebærer også, at man lærer både landskabet og folk i landskabet bedre at kende, fordi stierne muliggør en større social kontakt.

I flere af fortællingerne fremgår det, hvordan bevægelsen langs stier og småveje involverer en social dimension [Jf. Macnaghten & Urry 2001: 169-171]. Når landskabsaktører går, cykler eller rider i landskabet, gør de det både alene og sammen med andre, men selve det at kunne bruge landskabet som led i

en social aktivitet udgør en væsentlig del af glæden ved at færdes i landskabet. Samtidigt spiller det sociale også ind i forhold til ønsket om at kunne sætte ansigt på sine omgivelser – i ønsket om at kunne møde folk under uformelle omstændigheder – hilse og notere sig, hvem der bebor det samme fysiske landskabsrum, som en selv, og i den forstand ligger der også i ønsket om stier et element af overblik over landskabet som socialt rum. Det er et element af genkendelighed, som forstærkes i forhold til forestillingen om den både fysiske og sociale forbindtlighed, som kunne ligge i et veletableret stinetværk mellem forskellige destinationer i landskabet. I Pernilles fortælling er det således også både behovet for at kunne komme omkring og forestillingen om gåturens sociale dimensioner, som fører til ønsket om etableringen af et sammenhængende stinetværk i hendes eget lokalområde. Det er ønsket om at kunne tilegne sig landskabet fysisk og socialt, og derigennem gøre landskabet beboeligt. I andre fortællinger er det muligt at genfinde lignende refleksioner, hvor forestillingen om stier involverer ønsket om at generere en større forbindtlighed i både fysisk og social forstand. Karakteristisk for nogle af disse fortællinger er endda at detailleringsgraden i forhold til overvejelserne om at omsætte sådanne idéer i praksis er temmelig omfattende, og at sti-ønsker her på samme måde som en række andre ønsker indgår som omdrejngspunktet for brugen af landskabet til forskellige fællesskabende aktiviteter.

Landskabet som socialt fællesskab

> *"Vi var jo blevet opmærksomme på, hvor mange stier der faktisk lå, fordi vi går jo alle sammen ture, og så snakker man sammen, og så viser det sig, at så er der mange der har fundet ud af, at der har gået stier på kryds og tværs af de områder de bor i, og der snakkede vi så om vi ikke skulle prøve at få de stier kaldt frem igen, fordi det ville forbedre vores muligheder for at bruge landskabet, og det kunne meget naturligt indgå som en del af foreningens aktiviteter, og derfor så forsøgte vi i første omgang at få dem kortlagt, og der havde vi en fra museet herude, for at hjælpe os med det/…/"(Erik)*

I flere af de forskellige interviews med tilflyttere er det et tilbagevendende fænomen, at beslutningen om at flytte på landet, ikke alene hænger sammen med lave priser på boliger og ønsket om at komme tættere på naturen. Beslutningen tager også afsæt i tanken om livet på landet som rammen om et bedre socialt liv, og herunder også i ønsket om at blive en del af et fællesskab. I denne forståelse ligger der et nostalgisk element i form af en opfattelse af livet på landet som et sted, hvor man kommer hinanden ved, og hvor brugen af naturen og landskabet indgår som naturlig del af en større social sammenhæng. I Eriks tilfælde afspejler hele bevæggrunden bag bosætning og processen omkring etableringen af beboerforeningen som tidligere beskrevet også det. Når Erik og hans kone valgte at flytte fra byen til landet, var det netop ud fra ønsket om at komme tættere på naturen, samtidigt med at der også bag flytningen lå et socialt incitament. Beslutningen var også båret af det menneskelige potentiale, som de så i den gruppe af andre tilflyttere, som i forhold til livsstil og brugen af landskabet mindede om dem selv. De mange aktiviteter omkring beboerforeningen kan således også i den henseende ses som forsøget på at skabe en formel ramme om et fællesskab for mennesker, der alle er interesserede i det samme – at etablere et tilhørsforhold til det sted, de er flyttet til, og i forhold til hvilket den aktive brug af landskabet spiller en afgørende rolle. Landskabet er det, der er omdrejningspunktet for foreningens forskellige aktiviteter, og tanken om genoplivningen af områdets historiske stinetværk indgår som en del af det incitament. Det er også det, der fremgår af

det ovenstående citat, som refererer til Eriks beskrivelse af beboerforeningen og de aktiviteter, som denne forening er optaget af. Af denne beskrivelse fremgår det, hvordan sti-projektet, på samme måde som en række andre projekter, indgår som led i et socialt engagement. Når Erik interesserer sig for stinetværk i sit lokalområde er det ikke alene ud fra et ønske om at sikre sig bedre adgangsbetingelser til landskabet og ud fra en historisk interesse for fortidens fysiske sammenhænge. Det er også ud fra en interesse for de sociale og fællesskabende muligheder, der kunne ligge i at få stierne vakt til live, og derfor ligger der også i realiseringen af stier og andre lokale landskabsprojekter et element af integration – både i forhold til tilegnelsen af landskabet som fysisk fænomen, og som en måde at blive integreret i det sociale landskab på. Brugen og udformningen af landskabet involverer mao. muligheden for at være fælles om noget og skabe noget sammen med andre mennesker, der bebor det samme landskab, som én selv.

I princippet er det den samme tanke, som lader sig genfinde i Torbens fortælling, når han beskriver sine overvejelser omkring etableringen af et samlet landskabsprojekt på det område, som naboerne alle er medejere af. I Torbens beskrivelse af den idé udtrykker han direkte, at denne tager direkte afsæt i hans eget *"egoistiske"* ønske om at skabe betingelserne for nogle andre naturkvaliteter end de nuværende. En etablering af området som sammenhængende sø-landskab ville forbedre hans egen brugs- og oplevelsesværdi, og et samarbejde med de øvrige medejere af området præsenteres i den henseende som en nødvendig indsats i forhold til en realisering. Ikke desto mindre indgår det sociale potentiale, som kunne ligge i en sådan fælles indsats, også i hans overvejelser. En realisering af området som sammenhængende "sø-landskab" kunne indebære, at området i højere grad ville blive brugt af de omkringliggende beboere og danne afsæt for et fællesskab, og på samme måde optræder også genoplivningen af tidligere stinetværk i hans overvejelser som et redskab til at skabe både fysisk og social forbindelse mellem beboerne.

I beskrivelser af landskabsanvendelsens fællesskabsgenererende muligheder, er det typisk, at sådanne beskrivelser ofte præsenteres af tilflyttere. I sådanne beskrivelser præsenteres landskabet som et muligt samlingssted som gennem aktiviteter i og omkring brugen af landskabet kan samle områdets beboere. Forestillingen om landskabsanvendelsens sociale potentiale er imidlertid ikke alene et fænomen, som optræder i forbindelse med tilflytteres behov for at skabe sig et tilhørsforhold til det landskab, som de er flyttet til. Det optræder også blandt beboere, som har boet i landskabet altid, og for hvem landskabsanvendelsen indgår i ønsket om fastholdelsen af tilhørsforholdet til et landskab under kraftig fysisk og social forandring. Det er for eksempel også det, der fremgår af hhv. Peters og Grethes landskabsfortællinger.

I Peters landskabsfortælling er det f.eks. det, der fremgår af ønskerne om at fastholde travailleklubben som social aktivitet, som brugen af havnen og havet fortsat kan danne den fysiske ramme om. Det er også det, der kommer til syne i forhold til ønskerne om etableringen af en anpartsvindmølle. Ved at etablere sine egne institutioner og drive dem i fællesskab er det forestillingen, at dette potentielt ville kunne danne basis for et socialt sammenhold. Endelig er det også det, der fremgår der, hvor havnens omkringliggende stinetværk og oprensningen af den lokale sø præsenteres som bud på en fortsat aktiv tilknytning til det tidligere arbejdslandskab. På samme måde, som det er tilfældet i forhold til den fortsatte brug af landskabet som rammen om jagt og fiskeri, indgår der i tankerne om en mulig genetablering af stien rundt om den lokale mose også en forestilling om muligheden for en genetablering af barndommens landskab som meningsfuldt samlingssted:

"…et eller andet sted går man jo rundt med nogle drømme om nogle ting, som man gerne ville have det, og der er bare så dejligt der ved mosen…den tur rundt om mosen har vi gået meget, og det betyder noget det sted. Det hænger vist sammen med barndommen, for der kom alle ungerne, for at lege og for at løbe på skøjter om vinteren. Men nu kan man ikke længere komme tæt på mosen for skræppeblade og siv, og vildtvoksende træer. Vi har tit talt om, at det ville være dejligt, hvis vi kunne få renset mosen og få stien tilbage med et par fiskebroer og nogle bænke, så man kunne mødes der og fiske eller bare sidde og kigge ud over vandet og på svanerne" (Peter)

I Grethes fortælling relateres sådanne bud på mere integrerende fællesskabskonstellationer sig tæt til tabet af landbrugskulturen, hvor genoplivningen af lokale kulturmiljøers brugsværdi præsenteres som potentielt fællesskabende.. Dette ideal forsøgte hun til gengæld at revitalisere gennem forskellige landsbyudviklingsprojekter, som genetableringen af gadekæret og tingstedet er eksempler på. Således fremgår det af Grethes fortælling, hvordan sådanne overvejelser netop relaterer sig til ønsket om at kompensere for det tabte, og hvor genoplivningen af lokale kulturmiljøers brugsværdi indgår som potentielt fællesskabende.

Når landskabsbrugere understreger betydningen af at kunne bruge landskabet i deres respektive lokalområder, kan dette læses som forsøg på (gen)konstitueringen af landskabets fysiske og sociale sammenhængskraft. De antyder, hvordan den enkeltes ønsker til landskabsanvendelsen forbinder sig med egen livsførelse og egne interesser, men samtidigt også rækker ud overdet rent individuelle behov. Brugen af landskabet indebærer muligheden for samvær – for at mødes med mennesker, man kender i forvejen og med hvilke, man måske oven i købet deler bestemte oplevelser og minder med, eller for at møde nye mennesker omkring fællesskabende aktiviteter i en ny lokalitet. I sådanne overvejelser produceres landskabet med andre ord også som socialt rum – ikke nødvendigvist realiseret, men ikke desto mindre som en forestilling om landskabet som socialt fællesskab. Den samme dimension af landskabsrelationen lader sig finde i en anden udgave i forhold til et helt særligt landskabsrum, Møns Klint, som har en betydning for de fleste.

Landskabet som kollektiv erindring

Af de forskellige landskabsfortællinger fremgår det, at der er steder i landskabet, særlige landskabsrum, som tildeles særlig betydning, og som der derfor også eksisterer særlig stor bevågenhed omkring. Karakteristisk for sådanne landskaber er, at de beskrives og fremhæves på tværs af alder og baggrund, og at de netop tilskrives stor symbolsk betydning som repræsentation for noget, der tillægges stor værdi. I det foregående er vi allerede stødt ind i flere eksempler på det. Nogle af disse landskaber er forsvundet som fysisk materialitet, men lever alligevel videre - enten fordi respondenterne selv kan huske dem, sådan som de tog sig ud, før de forsvandt, eller også fordi de har efterladt sig spor – fysiske, men også mentale som overført erindring om det, der var engang (jf. Borre Mose). Andre eksisterer stadig og udskiller sig fra mængden ved at være genstand for en fortættet betydningstildelende praksis og herunder også deres særlige evne til at generere en fornemmelse af stedligt tilhørsforhold – det er stierne et eksempel på. Kendetegnende for sådanne landskaber er således også den fornemmelse af en form for 'kollektiv erindring', som de giver anledning til. Landskabet som kollektiv eller social erindring er det fænomen, som Phil Macnaghten og John Urry beskriver, når de påpeger, at samtidigt med at mindeværdige begivenheder er individuelle og rummes af et særligt sted, er dette ikke ensbetydende med, at minder og genkaldelsen af minder udeluk-

kende kan betragtes som private fortællinger [Macnaghten & Urry 1999: 164, 166]. Tvært imod er de indvævet i en form for social deling af minder med andre, som imidlertid forudsætter en fælles rumlig og erfaringsmæssig forståelsesramme [ibid.]

I princippet kan man sige, at alle landskaber både rummer og produceres af en kollektiv erindring. Alle landskaber danner rammen om en historie, som mere end én person kan referere tilbage til og identificere sig med. Men der er nogle landskaber, hvor dette bliver mere tydeligt end i andre, og i materialet er Møns Klint et sådant landskab, som markerer sig - både ved den hyppighed og intensitet, hvormed det omtales, og gennem den fornemmelse, som det efterlader, af netop at være omdrejningspunkt for et kollektivt erindringsarbejde:

> *"Klinten var ikke et sted vi kom ofte…det havde vi ikke tid til – nej, der var knagme nok at lave derhjemme. Det var en luksus at tage på klinten. Det var kun, når der var skoleudflugt med hestevogn, og om sommeren, når der kom fætre og kusiner fra Jylland. Det var højdepunktet. Så fik vi smurt madpakker og så startede vi tidligt om morgenen. Så kørte vi på klinten på en skærveknuser af en cykel. Det var hårdt og bilerne gik jo også tit i stå i bakkerne, og så måtte vi hjælpe med at skubbe. Men når man først var kommet derud, så gik vi på opdagelse og sprang rundt…men altså vi havde jo også respekt for naturen, fordi der er jordfaldshuller, og klinten kan skride og man måtte ikke bade i havet, fordi der er understrømme/…/Senere da vi var blevet unge mennesker, tog vi derud til dansant og musik i skovpavillonen, og så mødte man resten af øens unge" (Grethe)*

Det ovenfor anførte citat refererer til Grethes landskabsfortælling og viser netop, hvordan Møns Klint på én gang er meget fysisk til stede i kraft af sit markante fysiske præg på øens øst-kyst og til stadighed produceres, ikke alene som erindring om noget, der var engang, men også som erfaring opnået gennem den enkeltes egen livshistorie i landskabet. Klinten forbindes med opvæksten på øen – med leg eller udflugtsmål knyttet til særlige begivenheder og festligheder, og dermed også med den sociale dimension af hverdagslivet. I Grethes landskabsfortælling – og i citatet, som viser tilbage hertil - fremgår det, hvordan klinten tidligere indskrev sig som meningsfuld kontrast i forhold til en bredere, primært landsbrugsmæssig, landskabspraksis. I forhold til arbejdet i landbruget repræsenterede klinten et frirum, som for en stund ophævede de normer og rutiner, som prægede den øvrige landskabsrelation. Man tog ikke til klinten for at arbejde. Man tog til klinten for at tage på skovtur, lege, danse, høre musik og være sammen på en måde, der adskilte sig fra hverdagens normale gøremål. Klinten var i den forstand indbegrebet af fornøjelse og en nærmest rituel markering af brud på den rytme, som prægede beboernes øvrige hverdagsliv. På klinten gjorde man alt det, man ikke plejede at gøre. Man holdt fri fra landbrugets pligter og tillod sig selv at træde ind i et landskabsrum alene præget af nydelse.

Klinten var således både i fysisk og social henseende den modsætning, som satte hverdagen i perspektiv, og denne status blev understreget af selve vanskeligheden ved at komme derud. De mange bakker gjorde det til en besværlig tur på cykel, og biler risikerede at gå i stå på halvvejen. Alene derfor var Klinten ikke et sted, man kom ofte, og repræsenterede således, i både tid og rum noget, der var ud over det sædvanlige. Ikke desto mindre fremgår det også af Grethes fortælling, hvordan kendskabet til klinten var stort. Barnet Grethe kendte klinten, dens visuelle udtryk, fysiske udfoldelsesmuligheder og de farer, som var forbundet

med at færdes der. Hun vidste, at der var jordfaldshuller langs klinteryggen, at der var farer for stenskred, og at det kunne være livsfarligt at bade fra strandene på grund af understrømmene. Karakteristisk for hendes beskrivelse er således også, at klinten på en og samme tid kommer til at fremstå som et socialt oplevelses-rum, som forbinder sig med livet på øen og som internaliseret kropspraksis.

I flere af fortællingerne er det den aktivitetsbetonede hverdagstilgang, som dominerer beskrivelserne af relationen til Møns Klint. Det er beskrivelser af barndommens og ungdommens oplevelser, og de måder, hvormed klinten til stadighed indgår som en del af beboernes hverdagsliv. Møns Klint er et sted, man kommer med jævne mellemrum for at gå på opdagelse og være sammen med andre, og det er indbegrebet af fritid og tilbagetrækning fra et hektisk hverdagsliv. Samtidigt fremgår det imidlertid også, hvordan klinten også tillægges betydning, der i en vis forstand rækker ud over dette hverdagsliv. Side om side med beskrivelserne af klinten som rum for forskellige sociale aktiviteter, findes også beskrivelser af klinten som et mytologisk og besjælet rum. Det er for eksempel det, der bliver tydeligt hos Marie:

> *"Jeg er selvfølgelig knyttet hertil, fordi min familie bor her, men ellers er det jo den natur, der er her… og den der (peger i retning af klinten), som jeg ikke kan leve uden. Jeg legede der som barn, og vi gik på jagt efter rav, sten, søpindsvin og vættelys på stranden ved klinten. I dag er det roen, horisonten og det drama, der er der. Den vildskab, der er i den natur, den ydmyghed. De stejle skrænter…det er jo urtiden, som viser sig der. Bare det at være der, så bliver man en del af det. Altså i mine øjne… jeg elsker den klint på grund af den ydmyghed og storhed, der er der. Jeg kommer da ikke ud på Klinten hver dag. Absolut ikke… Men jeg elsker den. Den er i mit sind. Fuldstændigt klokkerent er den der hele tiden /…/ (Marie)*

Når Marie beskriver klinten, forbinder hun den, på samme måde som Grethe, med barndommens og ungdommens oplevelser. Klinten er det sted, hvor hun legede som barn, og hvor hun gjorde sig nogle af sine første iagttagelser med et stykke natur, der adskilte sig fra det landbrugslandskab, hvor hun færdedes til daglig. Men det er også et sted, som hun forbinder med en række værdier, der overskrider den mere jordiske sfære. Klinten præsenteres som indbegrebet af *ydmyghed*, *drama*, *storhed* og *vildskab*, og som det fremgår af Maries beskrivelse, behøver hun for så vidt ikke at foretage sig noget, når hun befinder sig der. Blot ved at være til stede får hun fornemmelsen af at blive indlemmet i en højere stemning af ro og tidsløshed, og klinten præsenteres her som en form for urtilstand eller et erindringens forklarede billede af "dengang da alt havde sin rette plads i et stabilt univers". Det er et landskab 'uden for tid' eller 'fyldt med tid', og det er derfor også på denne måde et landskab, som gennem de følelser og stemninger, som det vækker, på én gang konsumeres og sætter den enkelte ud over hverdagslivets rutiniserede rytmer. Samtidigt er det også, med afsæt i en beskrivelser som Maries, muligt at få øje på en oplevelse af klinten som besjælet, fordi klinten netop tilskrives egenskaber, som nærmest anses som iboende klintens fysiske struktur [Basso 1996: 55-56; Tuan 1976: 450]. Det er i de 75 million år gamle klinteformationers stejle fremtoning, at man læser landskabets væsen, historie og lange topografiske udvikling, og i denne form for besjæling fremtræder dermed også billedet af landskabet som et organisk og historisk hele, der frem for noget andet afspejler kontinuitet. Det er også dette billede, som spilles tilbage og internaliseres i Marie ved *"hele tiden"* og *"fuldstændigt klokkerent"* at være til stede som en del af hendes bevidsthed.

På tværs af interviewmaterialet er det muligt at få øje på lignende oplevelser og tilskrevne betydninger, og disse understreges af kendskabet til de historier, sagn og legender, som knytter sig til klinten. Det er for eksempel også det, der bliver tydeligt af Grethes fortælling, og som også blev tydeligt på turen i landskabet samme med Grethe. På turen gik vi i klinteskoven og langs klinteryggen og undervejs passerede vi en række steder, som blev navngivet og suppleret med de fortællinger, som knyttede sig dertil. Det var fortællinger om klintens historiske ejerforhold og tidligere udnyttelse, om Klintekongen[38] og alle hans mere eller mindre velmenende gerninger, og om særlige begivenheder, som markeredes som meget præcise henvisninger til stednavne og årstal; dengang sommerspiret i 1988 sank i havet, dengang 12 tønder land af den romantiske have Liselund i 1905 ligeledes sank i havet, og dengang der forsvandt en hel landsby i 1625. I den forstand blev klinten som særligt landskabsrum opbygget af en række fortællinger om meningsfulde steder, som blev forbundet gennem selve bevægelsen der [jf. Certeau 1984: 104].

I det samlede interviewmateriale er det karakteristisk, at oplevelsen af en stærk stedlig forbundethed med Møns Klint træder stærkt igennem hos landskabsaktører, der har levet størsteparten af deres liv på øen. Den træder imidlertid ikke alene igennem her, og således fremgår det også, hvordan de fleste har en særlig relation til lige præcist dette landskabsrum, og en viden om klinten, som rækker ud over den individuelle erfaringsbaserede. Alle kender klinten, dens visuelle udtryk, fysiske udfoldelsesmuligheder og de farer, som er forbundet med at færdes der. Og de fleste kender de historier, der knytter sig til klinten. Samlet er det mao. karakteristisk, hvordan der til klinten knytter sig en omfattende erfaringsviden og en symbolsk betydningstildeling, som på én gang tilskriver klinten betydning, samtidigt med at den også indgår som en vigtig del af den stedlige identitet. På tværs af alder og baggrund, fremstår klinten som en art forbindelsesled mellem tid og rum, og mellem mennesker, og i landskabsfortællingerne optræder denne særlige status rent sprogligt i form af udsagn som "vores klint" eller "Møns sjæl". Sådanne udsagn afspejler en gennemgående oplevelse af klinten som en form for fælles referenceramme – eller kollektiv stedlig identitet [Basso 1996: 85; Heaney 1980: 133], som imidlertid også rummer en modsætning. Klinten som indbegrebet af ydmyghed, drama, storhed og sjæl, er også ofte anvendte turist-kliché'er. Det er sådan klinten beskrives i turistbrochurer, og således kan det også være svært at skelne sådanne oplevelser fra den kommercielle repræsentation af klinten. Ikke desto mindre er det under banaliteterne muligt at få øje på en lang og betydningsfuld beretning, som placerer landskabet såvel som den, der erfarer landskabet, i en større historie, der frem for noget andet afspejler ønsket om kontinuitet [Schama 1995: 27-28].

Opsamling

Udviklingen på Møn har til dels fulgt et generelt mønster i forhold til overgangen fra et næsten rent produktionslandskab baseret på primære erhverv som landbrug og fiskeri til et konsumptionslandskab, hvor særligt turisme og nye og mere fritidsbetonede landskabsaktiviteter har fået en stadigt stigende betydning.

38 Klintekongen er en sagnfigur, som ifølge sagnet bor inde i klinten på det sted, som hedder Dronningestolen. Han er også ifølge sagnet en meget enerådig herre, som på forskellig måde blander sig i menneskers liv. For flere oplysninger se f.eks. Munck Rasmussen 2005.

I det foregående – første del af den fænomenologiske analyse - er denne udvikling forsøgt beskrevet gennem vægtlægningen på to forskellige perspektiver på landskabsrelationen. I det ene perspektiv – 'Landskab og arbejde' - er vægten netop lagt på de måder, hvormed arbejdssituationen indgår som en væsentlig dimension af landskabsproduktionen og herunder etableringen af et stedligt tilhørsforhold til landskabet. Kendetegnende for dette perspektiv er, at når landskabet i sig selv er eller har været arbejdsstedet, produceres både landskabsbilledet og stedidentiteten med afsæt i en arbejdsmæssig landskabsrelation. I det foregående blev dette perspektiv beskrevet med særligt afsæt i arbejdssituationen indenfor landbrug og fiskeri. I denne beskrivelse fremgik det, hvordan der ud af selve arbejdet i landskabet voksede forskellige stedidentiteter baseret på forståelsen af det egne arbejdes indre samhørighed med landskabet. Dette er dels en stedtilknytning, som knytter sig til perceptionen af landskabet som ressource, og det er en kropslig dimension, som indebærer, at landskabet er blevet indlejret i kroppen som erfaringer og kompetencer opnået gennem selve arbejdet i landskabet. Dels er det en stedtilknytning baseret på sociale relationer og en historisk tilknytning til det landskab, som man har boet og arbejdet i. Det er imidlertid også en stedtilknytning, som involverer oplevelsen af tab – som tab af arbejde eller isolation i arbejdet, og herunder tab af de sociale og fysiske sammenhænge, som knytter sig dertil. Her afspejler landskabets fysiske og sociale forandring sig i den subjektive erkendelse af opløste livssammenhænge, og det er en erkendelse, som er mere eller mindre skarpt trukket op. Det er også dette tab, der udtrykker sig som nostalgiske eller modsætningsfyldte stedkonstruktioner eller til tilbagetrækninger til og forsvar af stedet mod en utryg og foranderlig omverden. Men det er samtidigt også erkendelsen af dette tab, som danner afsæt for andre måder at fastholde eller genvinde landskabsrelationen på.

Det er det, der bliver særlig tydeligt, når perspektivet skifter til 'Landskab og fritid', og vægten lægges på landskabet, sådan som det anvendes og fortolkes med afsæt i praksisformer, som er mere løsrevede eller distancerede fra et arbejdsforhold. I sådanne praksisformer eksisterer erkendelsen af tab af tidligere livssammenhænge side om side med håb og ønsker om at kunne fastholde landskabet som rammen om en meningsfuld tilværelse, og her indtager særligt fritidsbetonede anvendelsesformer en form for kontinuitetsopretholdende funktion.

Det samme perspektiv på den fritidsbaserede landskabsanvendelse lader sig imidlertid genfinde i en anden variation hos tilflyttere, som gerne vil lære landskabet at kende. Her kommer de fritidsbetonede anvendelsesformer ind, ikke som led i en måde at opretholde og herunder gentilegne sig landskabsrelationen, men som væsentlig årsag til tilflytning og som central dimension af en tilegnelsesproces. Samlet er det således også ud af disse landskabsaktiviteter muligt at læse (gen)konstitueringen af et stedligt tilhørsforhold til landskabet. Ud af beskrivelserne af den tilstræbt aktive involvering med omgivelserne fremgår det, hvordan den levede praksis i landskabet er afgørende for genetableringen af et stedligt tilhørsforhold til landskabet, for det er gennem denne praksis, at tilhørsforholdet etableres og holdes ved lige. Det er også med afsæt i denne praksis, at landskabet fremtræder som et både individuelt og fællesskabsgenererende mulighedsrum. Et gennemgående træk ved de forskellige beskrivelser af aktiviteterne i landskabet er netop, at muligheden for at agere i landskabet også indeholder en utopisk orientering. Her involverer kroppens levende praksis i landskabet også stimuleringen af et kropsligt overskud, som ikke alene indgår i den materielle og meningsfulde produktion af landskabet som "hverdag", men som også rummer et potentiale til at overskride denne hverdagslighed.

Så meget desto større er frustrationen, når både landskabsanvendelsen og de forestillinger og drømme, som den genererer, enten begrænses eller blokeres af en udvikling og en forvaltning, som man oplever sig selv uden indflydelse på. Kendetegnende for beskrivelserne af aktiviteterne og de potentielle anvendelsesmuligheder, som de fleste godt kan se i landskabet, er således også, at de også indeholder beskrivelser af landskabets fysiske, sociale og politiske forhindringer og herunder om vanskelighederne ved at få noget gennemført. Samlet kommer tilgængelighedstematikken således ind i mange af fortællingerne som et ideal og som et savn, hvor fortællerne, parallelt med beskrivelserne af landskabets redefinerede anvendelsespotentialer, giver udtryk for vanskelighederne ved genetableringen af de livssammenhænge, som potentielt kunne være forbundet dermed. Som det vil fremgå af det følgende, er det også denne erkendelse, som giver anledning til forskellige former for modpraksis og til modsigelser i forholdet mellem egne ønsker til brugen af landskabet og den politiske deltagelse i diskussionen om landskabets fremtid.

Modsigelser i landskabsrelationen

> *"/…/Problemet er også lidt for os, der flytter herned, at man ved ikke rigtigt, hvor det er man må gå henne. Så lige pludseligt, så ender man på en vej, hvor man ellers ikke kommer, og så siger man, nej…her er dejligt ikke, det skal vi huske til næste gang, men det gør du jo ikke nødvendigvist, fordi så står der pludseligt "privat vej" ikk. Der er man jo i en lang periode turister i sit nye hjem, ikk…og Møn er baseret på to ting…Klinten og til nøds Ulvshale Strand, og resten af Møn, sådan rent tilgængelighedsmæssigt og oplevelsesmæssigt, der er det jo på det nærmeste u-land. Og det er lidt synd, fordi der er utroligt mange dejlige steder, men man skal selv gøre sig ulejligheden med at finde dem, og du skal vide, at her er der en vej hen over bondemandens private gårdsplads og ned igennem hans private skov, og han vil med stor sandsynlighed ikke lade dig gå der…"(Pernille)*

Et af de steder hvor sådanne modsætninger optræder er i forhold til modsætningen mellem ønsket om at udforske og opdage landskabet på den ene side og oplevelsen af landskabet som aflukket på den anden, sådan som det f.eks. træder frem i Pernilles landskabsfortælling. Som det huskes fra beskrivelsen af Pernilles aktiviteter i landskabet, tog disse meget afsæt i udforskende ture med den hensigt at lære landskabet at kende. Pernille og hendes familie var netop i høj grad flyttet til Møn pga. naturen og yndede at tage på spontane udflugter i landskabet som en anden måde at lære landskabet at kende på. Af fortællingen fremgår det imidlertid også, hvordan det samtidigt er Pernilles oplevelse, at landskabet, i forhold til en sådan anvendelse, ikke er særligt tilgængeligt, og at det er en oplevelse, som kommer til udtryk på forskellige måder. Dels markerer den sig i form af fornemmelsen af en direkte fysisk marginalisering: det er oplevelsen af manglen på stier, privatisering af stier, oppløjningen af stier og oplevelsen af at måtte gå i sprøjtespor eller i det yderste af marken, når man er på tur. Dels kommer den til syne i en fornemmelse af usikkerhed omkring, hvor man må færdes: det er oplevelsen af usikkerhed omkring skiltning og manglende klarhed omkring regler for adfærd samt en anstrengt fornemmelse i forhold til de individuelle aftaler, som den enkeltes færden i landskabet nødvendiggør. Samlet bidrager sådanne oplevelser til fornemmelsen af at være lukket ude og være forhindret i forhold til selve opdagelsen af landskabet, og det er også denne

fornemmelse, som træder frem i det ovenstående citat. At Pernille ikke kan færdes mere frit, end hun kan, betyder, at hun, i egne øjne, vedbliver med at have en turist-status, fordi den manglende tilgængelighed forhindrer hende og hendes familie i at lære landskabet rigtigt at kende.

På tværs af interviewmaterialet er det muligt at genfinde oplevelsen af landskabets manglende tilgængelighed. På den ene side er der netop behovet for at kunne færdes i landskabet – det er behovet for at (gen)opdage og derigennem (gen)tilegne sig landskabet. På den anden side er oplevelsen den, at dette behov bliver massivt forhindret. Landskabet opleves som lukket af for den, der enten ikke er i besiddelse af den nødvendige juridiske *ret* til at færdes der, eller den, der ikke er i besiddelse af den nødvendige *viden* om, hvor man må færdes, og en ofte gentaget reaktion på den oplevelse er særligt den form for refleksion, som forbinder landskabets manglende tilgængelighed med landbrugets ejendomsret. Dette er en refleksion, der som Pernille, hyppigst repræsenteres af tilflyttere, som oplever landbruget som den primære barriere i forhold til at kunne færdes mere frit i landskabet. For tilflytterne, for hvem det netop ofte er landskabet og den fysiske brug af landskabet heraf, som er den væsentligste årsag til at rejse fra byen og bosætte sig på landet, opstår skuffelsen der, hvor dette landskab opleves at være lukket af. I de forskellige interviews med tilflyttere kommer dette til udtryk i form af oplevelsen af hegn, bomme, forbudsskilte og manglende stier og adgangsveje, og en generel forvirring og usikkerhed, når det ikke ude i landskabet er muligt at finde de stier, som er angivet på kortet, eller når tilsyneladende veldokumenterede rettigheder, som f.eks. adgangen til skov og strand bliver forhindret uden nogen egentlig begrundelse.

Det er også denne oplevelse, som kommer til udtryk hos Pernille – både i forhold til hendes oplevelse af det at færdes i det store landskab – på Møn som helhed, og i forhold til hendes færden i det konkrete lokalområde, hvor hun er bosat og lever sammen med sin familie. Og ud af hendes (og andres) beskrivelser tegnes dermed billedet af landbrugets næsten totale dominans over landskabet. Det er billedet af landskabet, som er mere eller mindre organiseret og systematiseret i overensstemmelse med landbrugets interesser, og som dermed sætter rammerne for andres brug heraf - både i selve den fysiske planlægning – hovedveje og småveje, som er tilrettelagte for at sikre landbruget adgang med deres store markmaskiner – og i den lukkede status, som er skabt i kraft af landbrugets ejendomsret, og som påvirker hele den måde, som landskabet er tilrettelagt på:

> *"Vi har altid søgt de små stier og småveje, men det vi opdagede ret hurtigt, det var jo, at det var svært at komme rundt, og altså man kan beskrive det sådan, at der går en hovedvej gennem Møn og ud til klinten, og ud fra den vej går der stikveje, men ofte så finder man ud af, at så ligger der et landbrug for enden af den stikvej, så der er lukket af ned til vandet, så man kan kun komme frem og tilbage, og på den måde er det sådan nogle meget lukkede systemer, man bevæger sig indenfor. Man kan ikke komme rundt i landskabet lige som i en cirkelbevægelse, og det reducerer også glæden ved at komme der, fordi det er jo ikke så spændende at gå den samme vej tilbage, som man er kommet fra" (Pernille)*

På gåturen sammen med Pernille i hendes lokalområde kom denne erkendelse praktisk til udtryk gennem Pernilles beskrivelse af landskabet som en næsten endeløs stime af forhindringer. Side om side med selve nydelsen ved at færdes og fremskrivningen af landskabet som æstetisk og socialt erfaringsrum, blev landskabet også præsenteret som blokeret og som indlejret i magtforhold, som forhindrede hendes egen

færden og dermed tilegnelse af landskabet. På turen, som tog afsæt i det sammenhængende stisystem, som Pernille i tankerne forestillede sig realiseret, gik vi langs sprøjtespor og i det yderste af store og firkantede marker, og suppleret af Pernilles kommentarer som: "her fik vi pløjet en sti op" og "her gik der tidligere en sti, men den er blevet inddraget" og "det er ikke sikkert vi kan komme igennem derovre, for nogle gange bliver der spærret af". På selve turen affødte det mit spørgsmål til Pernille om, hvor vidt hun ikke kunne forsøge at etablere en dialog med den pågældende landmand og eventuelt bistået af naboer med de samme interesser for at gå tur. Hvis man nu snakkede sammen, og samlet formulerede et forslag, kunne det så ikke tænkes, at man måske kunne få noget gennemført? Svaret på det spørgsmål var, at det kunne det ikke, og dette ud fra den oplevelse, at det ikke alene var den fysiske adgang til landskabet, som var blokeret. Omgivet af landbrugsjord, og uden andre naboer end den landmand, som ejede jorden, vurderede Pernille, at også kommunikationen om landskabet var blokeret, og at det var stort set umuligt at etablere en dialog omkring familiens færden i lokalområdet.

Karakteristisk for tilflyttere er, at de ofte, i lighed med Pernille, knytter oplevelsen af fysiske barrierer sammen med de kommunikative barrierer mellem beboerne i landskabet. Erfaringerne hentes fra hverdagen, og de kan være mere eller mindre skarpt trukket op. Men samlet tegner der sig i sådanne beskrivelser en gennemgående opfattelse af det åbne land som noget, der ligger uden for rammerne af den enkeltes indflydelsesmuligheder. Afstanden til dem, der ejer jorden opleves som stor i mere end én forstand, og i denne erfaring indgår også ofte oplevelsen af den enten fysiske eller sociale isolation, som flere oplever at befinde sig i. Bosat på nedlagte ejendomme og omgivet af landbrugsjord er erfaringen, at det ikke nødvendigvist er muligt at finde forbundsfæller i andre med samme landskabsinteresser som en selv. Tvært imod er en gentagende erfaring den at stå temmelig alene med sine ønsker til landskabet - enten fordi man reelt set bor fysisk isoleret fra andre bebyggelser, eller også fordi man ikke oplever sine naboer som forbundsfæller i den pågældende sag. I sådanne beskrivelser fremtræder gårde og andre former for beboelse som øer i landskabet uden nævneværdig fysisk eller social kontakt med det omkringliggende samfund. De ønsker, som man kunne have til landskabets anvendelsesmuligheder, blokeres af oplevelsen af at stå alene, fordi der ikke foregår nogen egentlig samtale mellem brugerne af landskabet.

I de forskellige landskabsfortællinger er det også den erfaring, som træder frem i Torbens beskrivelse af sin bo-situation. Af denne fortælling fremgår det, at der på den ene side er de tanker, som Torben gør sig omkring de muligheder, der kunne ligge i etableringen af et fælles sti- og søprojekt. På den anden side er der også den erkendelse, at det lokalsamfund, han lever i, ikke eksisterer som social konstellation. Ikke fordi husene i Torbens tilfælde ligger fysisk langt fra hinanden, men fordi mange af husene enten står tomme eller kun er sporadisk beboet af sommerhusejere og weekendbeboere, som ikke er interesserede i den samme varige tilknytning som ham selv. I Torbens forståelse af den situation, efterlader det ham som en ud af få fastboende, hvoraf flere er landmænd og herunder også en af "del-ejerne" til det pågældende fællesareal:

> *"Det er jo også svært at etablere en dialog mellem dem, der ejer jorden, fordi hvem er det egentligt, der er samtalepartneren i denne her sammenhæng? Det er måske én bonde, der har 200 tønder land ikke, og hvis han så siger nej, så runger det bare ud over det hele. X ville for eksempel heller aldrig gå med til det projekt. Han gør kun det, der er tilskud til, og det er også svært at gøre noget med folk her, fordi folk bor her ikke rigtigt. Folk bor her så kort tid eller også bor de her kun meget lidt*

og sommerhusene saboterer stort set sammenholdet, fordi et sommerhus er det samme som et tomt hus i forhold til socialt sammenhold. Normalt ville man jo gå sammen med sine naboer, hvis der var problemer eller man ville have gennemført nogle ting. Men sommerhusejerne kommer ikke til beboermøder. De interesserer sig kun for egne problemer med skel og hegn, og hvor skal skraldebøttestativet stå. Her på vejen kommer beboerne fra syv forskellige lande, og sommerhusene står tomme det meste af året, og det er nedbrydende for magtforholdet, fordi så har man ikke nogen at stå sammen med overfor bønderne" (Torben)

Landskab og magt

Når tilflyttere taler om deres muligheder for at agere i landskabet, taler de ofte om oplevelser og episoder knyttet til den konkrete hverdagsbrug. Side om side med sådanne konkrete og situationsbestemte beskrivelser optræder imidlertid også en opfattelse af landskabsspørgsmålet som domineret af en bredere politisk prioritering. Den opfattelse, at det åbne land er styret af landbrugsinteresser, forbindes også med den oplevelse, at landbrugets værdier dominerer - også på det politiske niveau, og så meget desto mere efterlades den enkelte uden muligheder for at influere på landskabet. Én ting er den manglende mulighed for at kommunikere med sine naboer. En anden ting er oplevelsen af landbrugets interesser som politisk overrepræsenteret og herunder oplevelsen af den landskabsmæssige favorisering af landbruget. I sådanne beskrivelser fremtræder billedet af en politisk offentlighed, som ikke er i stand til at agere uafhængigt af særinteresser, og som man som bruger af landskabet ikke kan have tillid til. Det er også det, der fremgår af Torbens landskabsfortælling, hvor oplevelsen af manglende handlekraft i hans lokalområde forstærkes af erfaringerne med den kommunal-amtslige miljøforvaltning. Det er oplevelsen af manglende handlekraft overfor en myndighed, som ikke handler uafhængigt af bestemte særinteresser, og denne oplevelse træder særligt tydeligt frem i forbindelse med en konkret vandløbssag.

Som det huskes fra Torbens fortælling handlede den konkrete sag om de uoverensstemmelser, som var opstået i forbindelse med kommunens påbud om at fjerne den stenopsætning, som Torben havde lavet i den bæk, som løb gennem hans grund. Baggrunden for påbudet var den forklaring, at stenopsætningen hindrede evt. passage af fisk. Samtidigt fremgik det også af påbudet, at vandløbet var kommunalt. For Torben var begge argumenter uforståelige. Dels havde han papir på, at vandløbet var privat. Dels var fiskene, ifølge hans egne og nogle af hans naboers daglige iagttagelser, forsvundet som direkte konsekvens af landbrugets udledninger af gylle og længe inden stenopsætningen overhovedet blev etableret. Derfor fandt han det bemærkelsesværdigt, at man ikke, fra offentligt regi, greb fat i det, som han så som den virkelige årsag til problemet, i stedet for at bruge tid og energi på små-projekter som hans eget. Hans egen tolkning af sagsforløbet var imidlertid den, at der med påbudet var tale om et rent demonstrationsprojekt. Den manglende indgriben overfor landbruget til trods, handlede påbudet om at demonstrere, hvordan man som offentlig instans *var* miljøorienteret. For Torben var det til gengæld blot én ud af en række sager og eksempler på den oplevelse, at de kommunale og amtslige miljømyndigheder først og fremmest tilgodeså landbrugets interesser:

"Vandløbssagen er et eksempel på, hvordan kommunen reagerer, når landbruget forurener miljøet. Hvis folk klager over gylle i vandløbet siger kommunen, at det bare er en landmand der er kommet

til at tabe en skovlfuld gylle, eller også sender de teknikere ud som siger, at de ikke kan finde noget. De kommer jo og laver stikprøver fra amtet, og det synes jeg jo egentligt er godt, at de gør det, men de er der tilsyneladende aldrig lige, når forureningen sker, og vi følger det jo hver dag. Så går de gennem vandløbet og kravler op ad skranten og de ødelægger beplantningen, og på en måde er det da meget festligt, at der går en cand.sciend. i biologi rundt nede i min bæk, hvis så blot det battede noget… for det er jo landmandens levebrød, så dem rør de ikke. Altså, jeg mener, at bønderne bliver favoriseret i naturanliggender. Vandløbssagen er blot ét eksempel på, at man lyver åbenlyst for borgerne. Man lyver hele tiden, og det kan man jo gøre. …Storstrøms Amt er vist nogle af de værste" (Torben)

På tværs af interviewmaterialet er det muligt at genfinde lignende iagttagelser, som går på oplevelsen af landbrugsinteresser som styrende for forvaltningen og planlægningen af landskabet. Af sådanne iagttagelser fremgår det, hvordan mistilliden til den politiske planlægning er dyb og påvirker oplevelsen af ens egen gennemslagskraft. I forhold til ønsket om at gøre sig gældende i beslutningstagningen omkring landskabet, bremses handlekraften ikke alene af den iagttagelse, at magten over landskabet er bundet til ejendomsretten. Den bremses også af den iagttagelse, at denne magt er tæt forbundet med det politiske system og også med andre lokale interesseorganer, som potentielt kunne have talt egne interessers sag. Det er også en oplevelse, som kommer til udtryk i forhold til oplevelsen af foreningerne som en del af en magtstruktur, og det er en oplevelse af råd og udvalg, som frem for noget andet fungerer som udvendig staffage frem for at være nogen reel politisk indflydelsesbase.

Det sidste er den erfaring, som for eksempel Erik repræsenterer, når han med afsæt i sit arbejde i det lokale Agenda 21 råd, konstaterer, at det i forhold til landskabet er vanskeligt at påvirke noget, fordi det til syvende og sidst er landbrugsinteresser, som er styrende for den landskabsmæssige prioritering. Det gælder håndteringen af miljø- og naturbeskyttelsessager, som tilpasses og tilrettelægges, så de ikke kommer i karambolage med landbrugets effektivitetskriterier, og det gælder i forhold til turismeplanlægningen, som orienterer sig mod en ensidig kommercialisering af landskabet uden at komme på tværs af hverken landbrugsjord eller erhvervets miljøbelastninger. I Eriks forståelse af planlægningen understreges oplevelsen af manglende handlekraft og indflydelsesmuligheder på de landskabsmæssige prioriteringer desuden af den måde, hvormed også andre lokale interesseorganer er determineret af landbrugsinteresser. Ikke alene ser han i planlægningen en dobbeltstrategi, hvor man både i planlægningen af natur- og miljøanliggender og i planlægningen af turismen hele tiden tager hensyn til landbrugets interesser. Han ser også et personsammenfald, hvor de udøvende aktører agerer med flere kasketter på:

"Hvis man kigger på magtforhold, kan man jo også prøve at kigge på, hvem det er der sidder i det politiske system.…det gør jo i en stor udstrækning folk med rødder i landbruget, og det er også der, du kan finde forklaringen på den måde, man prioriterer landskabet på. Hvis du ser på, hvem der er formand for agenda 21, og hvem det er der sidder i bestyrelsen for Team-Møn, det er hovedsageligt venstrefolk, med en svinebonde der er formand, og det smitter af på hvad det er for nogle interesser som styrer. Landmændene får jo tilladelse til det mest utrolige, og det er det samme med den måde, som man planlægger turismen på. Nu har man lige givet tilladelse til det her turistcenter plus 150 nye sommerhuse, og man vil bygge helt ned til kanten af Oddermosen, og på den anden side lader

man bare bønderne hælde gylle ud. Men det er turistforeningen totalt døv overfor, og der er problemet med Team-Møn, at det er blevet sådan et tilhæng til det politiske system, ikk. Så hvis Team-Møn siger noget, så retter politikerne sig efter det, og de kommer ind…og det er noget som vi i Agenda 21 rådet har klaget meget over, at de kommer ind meget tidligere end os, og vi er dog folkevalgte" (Erik)

Oplevelsen af alle former for planlægningstiltag som styret og tilrettelagt i overensstemmelse med landbrugets behov er også den erfaring, som Pernille repræsenterer, når hun beskriver vanskeligheden ved at påvirke turistforeningen i forhold til sit ønske om at få flere stier. I Pernilles forståelse er turistforeningens gennemslagskraft hæmmet af det, som hun på samme måde som Erik oplever som en politisk overvægt af landbrugsmæssige erhvervsinteresser, og det understøtter hendes oplevelse af landbruget som dagsordenssættende i forhold til anvendelsen af det åbne land. Ud fra det perspektiv, at turister i forhold til færden i landskabet i princippet er i samme båd som den fastboende, der har brug for øget adgang til landskabet, bliver oplevelsen af turismeplanlægningen som muligt talerør slået i stykker, når denne vurderes at indgå i andre dagsordener:

"Jeg tror ikke, at de (politikerne) kan se nødvendigheden af dem (stier), fordi…jamen hernede… en mønbo kører traktor eller også kører man bil. Slut! Hvis de skal 200 meter hen til købmanden, så tager de bilen, og det kan man godt mærke… og det er det samme, når man cykler fordi, man ved jo ikke, hvornår man får en 40 tons lastbil i nakken, og der bliver kørt stærkt derude, og der er meget tung traffik, og der er ikke andre veje at køre på. Men hvad kan man gøre? Min mor har været med i turistforeningen og her har hun jo fremlagt det her med, at vi mangler stier, og de kan umiddelbart også godt se det, men det bliver bare aldrig til mere end snak, og det er jo fordi, at 80 procent af byrødderne er landmænd, og at man grundlæggende ikke er interesseret i forandringer. Det er også det, der bliver tydeligt, når folk skriver læserbreve. Der er jævnligt læserbreve, som han (borgmesteren) også svarer på…det er ikke sådan, at problemstillingen bliver negligeret. Man meddeler bare, at man prioriterer anderledes, hvor vi måske har lidt svært ved at forstå, hvorfor man bliver ved med at nedprioritere stierne". (Pernille)

I forhold til kritikken af mulighederne for at influere på planlægningen af det åbne land, er det karakteristisk, at der i sådanne kritikker tegner sig et billede af en rumlig praksis, som homogeniserer og disciplinerer landskabet i overensstemmelse med snævre kommercielle landskabsinteresser. Samtidigt tegnes der i sådanne beskrivelser billedet af, hvem der har magt til at *repræsentere* landskabet i eget billede og egne praksisser, og hvem der ikke har. Der opstilles en binær dikotomi mellem "os" – tilflytterne og "dem" – landbrugerne, hvor det er sidstnævnte, der opleves som den store forhindring i forhold til en mere jævnbyrdig landskabsrelation. I denne grænsedragning ligger der også en forestilling om markant forskellige prioriteringer i forhold til selve brugen af landskabet. Karakteristikken af "de andre", tegner billedet af forurenende, motoriserede og "ikke-kropslige" handlemønstre, som tilflyttere først og fremmest forbinder med de aktiviteter og dyrkningsmetoder, som knytter sig til landbruget, men derudover også som illustrerende for en hel og anderledes "landskabskultur". Der er tale om tilskrivningen af bestemte værdier og prioriteringer knyttet til dyrkningen af jorden, som overføres på den barnefødte befolkning i

bred forstand, og som også fremhæver selvrepræsentationen af tilflytteren som mere naturinteresseret og fysisk-kropslig i sin måde at agere på.

I en lidt anden udformning er det f.eks. også dette perspektiv, som genfindes blandt interviewpersoner, som vurderer landskabsanvendelsen ud fra et alternativt erhvervsperspektiv. På samme måde som det fysiske, det sociale og det politiske landskab fremtræder som svært tilgængeligt for den udefrakomne, således opleves også det erhvervsmæssige landskab som uvejsomt terræn. Det er for eksempel det perspektiv, der træder frem i Helenes landskabsfortælling, idet hun påpeger vanskelighederne ved at vinde erhvervsmæssigt fodfæste i et samfund præget af normer og værdier bundet op på landbrugets nytteværdi. Det er oplevelsen af at blive mødt af skepsis, manglende interesse og lukkede døre, når man søger om hjælp til opstart af selvstændig erhvervsvirksomhed, og det er også oplevelsen af at blive opfattet som en trussel overfor den eksisterende erhvervskultur. Det er også sådanne oplevelser, som får nogen til at tage benene på nakken og opgive drømmen om livet på landet, fordi det simpelthen er for svært.

Samlet eksisterer der blandt tilflyttere en oplevelse af at være lukket ude fra landskabet, og denne oplevelse involverer også en skepsis over for "de andres" ønsker og evner til at kunne se nye muligheder i landskabet. I den forstand afspejler sådanne oplevelser også, at der sker en kamp om rummet i form af forskellige bud på måder at (over)leve i landskabet på. På den ene side er der den planlægning, som er bundet op på ejerskabet til jorden. På den anden side er der de erhvervsformer, der overflødiggør ejerskabet til jorden, og som følgelig kan opleves som en trusseæ. Som det fremgår af landskabsfortællingerne ligger der imidlertid også i denne skepsis en form for stereotypificering, og det er blandt andet også sådanne stereotyper, der fører til, at man ikke tror, at man har noget til fælles. Som det skulle være fremgået af det forrige, og som det vil blive uddybet i det følgende, gør ogsåbarnefødte beboere sig tanker om alternative erhvervsformer, og de bruger landskabet – også til at gå tur i. Og også for barnefødte er spørgsmålet om tilgængelighed præget af savn – men også af nogle andre problemstillinger, som i en vis grad forhindrer dem i at udtrykke det *som* et savn.

Ejendomsretten som modsigelse

> *"Jeg synes vi mangler cykelstier. Enormt meget! Altså, jeg har kæmpet med mine børn…kan du forestille dig at skulle cykle som syvårig…og der er bare rigtig mange børn, som skal i skole ad den vej… (Inge) Ja, og i sommerferien var der bare så mange cykelturister. Møn er jo en turist-ø, men vi ejer simpelthen ikke nogle ordentlige cykelstier. Det er simpelthen for dårligt. Vi cykler også af og til hele familien samlet, bare rundt og kigger, det er ikke så tit, men der kan du også godt fornemme, at det er farligt" (Mads)*

I de forskellige landmandsinterviews optræder eksempler på landbrugeres vurderinger af spørgsmålet om adgangsforhold, som ikke adskiller sig væsentligt fra erfaringerne hos dem, der kommer udefra. Sådanne vurderinger tager netop afsæt i deres egen færden, og særligt den fritidsbetonede færden, som finder sted "uden for arbejdstid", og knytter sig til oplevelser, sådan som den enkelte landmand selv har oplevet det, eller har fået det videreformidlet af andre medlemmer i sin husstand – for eksempel af kone og børn. Det kan være iagttagelser af stier, småveje og faste ruter til for eksempel stranden, hvor man tidligere plejede at komme, men som nu er blevet spærret for adgang, eller det kan være opmærksomheden overfor gamle

stier mellem ejendomme i nabolaget, vis genetablering ville øge børns (og koners) muligheder for at ride eller gå tur. Det kan også, som hos Mads, være iagttagelsen af manglen på cykelstier, som manifesterer sig som et problem, fordi det forhindrer særligt børnene i at cykle selv til skole. Som det huskes fra Mads´s fortælling havde han selv tre børn, og det var særligt erfaringerne herfra, som spillede ind på hans og hans kones iagttagelser af det, som de så som en problematisk cykelsituation. Samtidigt blev turisternes muligheder for at agere i landskabet også trukket ind som underbyggende for den konklusion. At der ikke eksisterede et sammenhængende cykelnetværk blev også betragtet som et problem set i lyset af et større perspektiv og herunder øens status som turist-ø.

Således er det i de forskellige landmandsinterviews muligt at få øje på hjørner af den samme vurdering af adgangsforholdene, som også blev præsenteret i det forrige: landskabet er blevet mere utilgængeligt, og det forhindrer også den enkelte selv i at færdes mere frit i landskabet. Samtidigt antydes i sådanne beskrivelser også billedet af en værdikonflikt. På den ene side er der ærgrelsen over ikke at kunne bevæge sig lige så frit eller sikkert, som man huskede, var tilfældet før. På den anden side udtrykkes også forståelse for den private ejendomsret, og for en planlægning, hvor spørgsmålet om tilgængelighed i sidste instans er en økonomisk prioritet. I Mads´s tilfælde blev konflikten løst, fordi han og de omkringboende landmænd fik fuld kompensation og derigennem besluttede sig for at afgive jord til etableringen af en cykelsti mellem landsbyen og den nærmeste skole. I andre beskrivelser fremstår sådanne konflikter som mere eller mindre uforløste – som blotte konstateringer af ærgrelse - eller savn forbundet med områder, der tidligere havde værdi for én - eller som gensvar på den kritik, som adgangsforholdene på landbrugsjord har været genstand for; at der også er andre, der håndhæver retten til at lukke landskabet for uvedkommende færden, viser blot, at landbrugerne ikke er de eneste, og at det er sådan, udviklingen går.

Kendetegnende for de forskellige landmandsinterviews er imidlertid, at omtalen af adgangsforhold i reglen indtager en selvstændig position. Når landmændene omtaler spørgsmålet om adgangen til landskabet, er hovedærindet hverken forsvar eller sammenligninger med andres former for landskabspraksis. Der er snarere tale om den blotte fremhævelse af retten til jorden som noget, der følger med købet og en gentagende undren overfor det, at andre kan finde på at stille spørgsmålstegn ved den ret. At jorden er købt og betalt for, og at den har været forvaltet som landbrugsjord igennem generationer understreger netop, at landskabet ikke er "alles", men snarere en ret, som man har købt og gjort sig fortjent til. Det er således også denne ret, som ofte fremhæves som retten til at afvise den færden, som ikke er direkte landbrugsrelateret. I sådanne beskrivelser ligger der dermed også en markering af en magtudøvelse, som fungerer ved at repræsentere landskabet på en bestemt måde. Der sker en markering af, hvem der har magt til at repræsentere rummet i sit eget billede og ud fra egne praksisser, og hvem der ikke har - eller med Lefebvre – en indskrivning af egne rytmer i rummet og en udelukkelse af dem, hvis rytmer og bevægelser ikke er i overensstemmelse med de dominerende repræsentationer og praksisformer. Således også hos Mads:

> *"Det handler også om misundelse. Man misunder os, at vi råder over det store areal, som vi gør. Nogle føler, at naturen er vores alle sammens, hvor vi føler, at vi har købt og betalt. For mig er natur jo heller ikke, at der render 30 mennesker rundt og tramper rundt ude i min mark. Altså hvis de spørger mig først, så må de gå på vores marker og hvad som helst, ingen problemer, men når der kommer en, som jeg ikke har en aftale med…altså en, der ikke har fået lov…så kan jeg godt blive vred, for de*

kan bare starte med, at komme herop og spørge mig. Men det kan jo være vanskeligt at styre. Jeg har 100 naboer til alt, hvad der støder op til mine marker, og der vil jeg nok sige, at dem, der er født herude, de har en anden fornemmelse for, at der er nogen, der ejer jorden her. Nu mener jeg ikke, at det er nogen kvalitet, at der er blevet drevet landbrug her i så mange år, men det er det jo alligevel, fordi vi har også været i stand til at sætte os i respekt i måden, vi har forvaltet landskabet" (Mads)

Med reference til Certeaus forståelse af narrativer som rumlig (og strategisk) grænsedrager [Certeau 1984: 122-129] kan territoriebegrebet netop ses som en narrativ rumlig magtudøvelse, der indebærer rumlige konstruktioner om 'andethed'. Gennem narrative sammenstillinger af historie og territorium sker der ikke alene en italesættelse af den strukturelle og symbolske magt. Der sker også en italesættelse af det sociale og kulturelle fællesskab som noget, der knytter sig til ejerskabet af jord – og holder andre udenfor. Det billede, som præsenteres i ovenstående citat, antyder netop en territoriel ret til at bestemme over landskabet og herunder forestillingen om landskabet som frembragt gennem egen og andres forvaltning af jorden. Gennem grænsedragning indeholder udsagnet dermed også et stærkt element af symbolsk magt, som samtidigt betyder, at landskabet konstrueres med en indbygget grænse mellem "os", der har boet og forvaltet landskabet i mange år og "dem", der kun har boet her i få år, og hvor det ud over selve ejerskabet er de mange år, som gør udfaldet i forhold til, hvem der har retten til at bestemme over adgangen til landskabet.

I de øvrige interviews med landmænd er det muligt at få øje på en lignende erkendelse. Det er fremstillingen af adgang som noget, der hviler på personlige relationer, individuelle forhandlinger og kontraktlignende forhold og ofte efterfulgt af beskrivelser af den risiko, som forbindes med den indflydelse, som "de andre" på længere sigt kan have på landskabsudviklingen. Hvis man først begynder at løsne grebet om retten til at færdes, så kan man risikere, at denne færden ikke bliver til at styre og med udraderingen af ens egen landskabspraksis som den uheldige følge heraf. Således ligger der også i sådanne beskrivelser en fremhævelse af adgang som noget, der bør finde sted indenfor særligt afgrænsede områder – styret og reguleret, og med fremhævelsen af eksisterende steder og praksisformer som forbilleder herfor. Flere jordejere gav for eksempel udtryk for den holdning, at stier faktisk var efterstræbelsesværdige, så længe de havde til formål at styre bevægelsen i landskabet *væk* fra landbrugsproduktionen. I Mads´s landskabsfortælling fremtræder denne holdning særligt gennem fremhævelsen af de offentlige arealer, som i udgangspunktet netop er tilrettelagte med det formål at tilfredsstille behovet for at færdes i landskabet og med stisystemerne i Klinteskoven og den nyanlagte Udby Skov som de bedste eksempler herpå. I andre beskrivelser fremhæves udenlandske eksempler på styrede adgangsforhold, og Rügen - Tysklands største ø, som har store kridtklinter, som i høj grad minder om Møn, bliver i den forbindelse trukket frem som det gode eksempel. Kendetegnende for Rügen er netop etableringen af et større sammenhængende stisystem, som overvåges og kontrolleres af et korps af rangers, som sørger for, at folk holder sig indenfor stierne og ikke bevæger sig udenfor. Det er oplevelseslandskabet - på én gang planlagt for at opfylde behovet for bevægelse, og samtidigt systematiseret, så denne bevægelse er under opsyn. Det er også, med Lefebvre, en organisering af landskabet som abstrakt - planlagt og reguleret, så det udøver kontrol, og hvor alle overraskende og uplanlagte elementer er elimineret bort. I de forskellige landmandsinterviews er det karakteristisk, at et sådant kontrolleret sti-landskab har en vis tiltrækningskraft. Går udviklingen i retning af en større rekreativ brug af landskabet, så er der en vis attraktivitet forbundet med det at kunne begrænse denne anvendelse til særligt udvalgte (og offentligt ejede) områder.

Naturforbedring mellem naturglæde og ejendomsret

I den del af interviewmaterialet, som omfatter interviews med landmænd, fremhæves territorialfiguren typisk der, hvor samtalen falder på spørgsmålet om andres muligheder for at færdes på landbrugets jorde. Den optræder imidlertid også i forhold til redegørelser for holdninger til naturforbedrende arbejde, og karakteristisk for sådanne beskrivelser er, at naturforbedringer, på samme måde som selve adgangen til landskabet, giver mening som noget, der finder sted - enten helt uden for landbruget, og det vil sige indenfor rammerne af den natur, som er offentlig - eller som noget, der vedrører konsolideringen af oplevelseskvaliteten indenfor rammerne af den private ejendomsret. Muligheden for at forbedre oplevelseskvaliteten er mao. et privilegium, som følger med købet af jorden som produktionsmiddel, og det er følgelig også en mulighed for at fastholde naturen som en vigtig kvalitet hovedsageligt for den, som har den i sin besiddelse.

I Mads's tilfælde blev dette tydeligt i forbindelse med den før omtalte bæk. Mads's holdning til en fritlægning af bækken på hans ejendom var den, at en sådan fritlægning ville forudsætte kompensation, og dette var hans generelle holdning til de naturforbedringer, som blev initieret udefra. Så længe naturforbedringer ikke bevægede sig ud over det, der kunne kompenseres for, var der ikke noget problem. I det omfang naturforbedringer kunne forenes med en konsolidering af landbrugsejendommens vækst, kunne der oven i købet være tale om en fordel. Uden nul-sum eller økonomisk gevinst svækkedes motivationen til gengæld en del. I denne fremstilling var argumentationen dermed præget af den refleksion over landskabet, som også blandt landbrugere fremtræder som den dominerende erkendelse af landskabet; at ingen skal bestemme over den jord, som landbruget ejer. Ifølge denne perception konstrueres landskabet ikke alene som naturbeherskelse, men også som en opdeling af den landskabelige virkelighed i privat og offentligt. Det landskab, som kan gøres til genstand for natur- og miljøforbedrende arbejde, er det landskab, der ligger uden for landmandens ejendom. Det er det offentlige landskab, som ikke er omfattet et produktionsforhold, mens den privatejede natur er den, som burde gå fri af de krav.

Samtidigt fremgår det imidlertid også, hvordan grænsen mellem denne opdeling også opleves at være sårbar. Nok er jorden beskyttet af den private ejendomsret, men denne ret er også truet af et netværk af andre regler og procedurer, som kan være vanskelige at gardere sig imod. Én ting er muligheden for at kunne håndhæve ejendomsretten ved at afvise uønsket færden på sine jorde. Noget andet er den form for indtrængen, som man ikke har kontrol over. Det er oplevelsen af at blive snigløbet indenom af en strategi, som i sin udformning og virkeevne er endnu mere magtfuld end ens egen, og det er en oplevelse, som giver anledning til usikkerhed og magtesløshed. Det er grundlæggende også denne oplevelse, som Mads giver udtryk for, både når det kommer til bækken, og når det kommer til spørgsmålet omkring etablering af en nationalpark:

> *"…og det er sådan nogle ting, vi er så bange for med det her, at sådan noget griber om sig, og så går der lovgivning i det – nu laver man nogle udpegninger til nogle nationalparker, og det får ingen betydning nu, fordi vi driver landbrug som vi gør. Men lige pludseligt om 10 år, så kan du ikke alligevel, fordi så er det der måske udpeget til Natura 2000 områder eller andre begrænsninger, og så tager de bare selv hele tiden. Og det vil vi bare ikke acceptere, fordi så er der lukket for udviklingen. Så vil vi slet ikke have noget natur, så vil vi gerne sige nej tak – giv det til nogle andre" (Mads)*

I de forskellige landmandsinterviews er det muligt at genfinde den samme usikkerhed, som Mads giver udtryk for. Erkendelsen af myndighederne, som en instans, som potentielt kan tilvriste sig retten til at bestemme over landskabet ved at bruge gældende love og regulærer som bemægtigende strategi, aktualiserer behovet for selvbeskyttelse ved ikke at indgå i nogen former for aftaler, som man ikke har fuld kontrol over. Det er med andre ord et billede, som aktualiserer territorialiteten som taktisk værn og sikkerhed mod en udefrakommen invasion – eller med Certeau - en erkendelse af *herredømmet* over stedet som truet, og hvor dertil knyttede strategiske handlinger udvikler sig til taktiske praksisformer for at undgå indtrængen udefra [Certeau 1984: 36-37]. Det er for eksempel også det, der bliver tydeligt og danner grundlag for holdningen til deltagelse i en offentlig landskabsdiskussion. Her bliver udgangspunktet defensivt og med angsten for uforudsete bindinger som grundlag herfor. Når man deltager i debatten om landskabets fremtid er det først og fremmest for at *beskytte* landskabet som privat ejendom mod en diffus og ukontrollerbar udvikling. Det er mao. deltagelse som forsvar for opretholdelsen af autonomiteten overfor en deling af landskabet med andre.

I den konkrete case – diskussionen omkring en potentiel nationalpark – hentede dette forsvar næring i det, der var deltagelsens fundament. 'Det blanke papir' – det ubeskrevne blad, hvor mål og visioner skulle nedfældes, og som uden forudbestemte linier og en præcis definition af rammer og vilkår var det, som også landbrugerne havde at forholde sig til, var i den henseende medvirkende til at pirke til angsten for manglende ekspansionsmuligheder og det tabte indtjeningsgrundlag. Samtidigt fremgår det imidlertid også, hvordan der i forhold til denne angst også ligger en erkendelse af den magt, som en manglende deltagelse kan være udtryk for. Beskyttet af ejendomsretten kan et manglende engagement i og omkring den offentlige diskussion omkring landskabet også være en måde at udtrykke magten over landskabet på. At undlade at deltage i diskussionen om landskabet involverer nemlig også en erkendelse af samtalens ugyldighed, når repræsentanterne for det, der er genstand for diskussionen, vælger at holde sig væk. Det er også det, som Mads pointerer, når han redegør for den kendsgerning, at de fleste landmænd har valgt at følge udviklingen på sidelinien og uden at deltage selv:

> *"De fleste har jo ikke deltaget i nogen ting, fordi det vil de jo ikke. Vi har jo ikke været andet end 5-6 stykker, der har siddet med i land- og skovgruppen, og de øvrige har jo ikke… jeg tror ikke, at der er nogle af dem, som har interesseret sig for det, der er sket…Et eller andet sted har de nok haft den indstilling, at det her kommer jo ikke til at berøre mig. Det er nøjagtigt lige som orkanen over USA, den berører ikke mig. Altså den holdning – den behøver vi ikke at interessere os for, fordi hvis folk ikke vil sælge, eller man ikke vil kaste de penge på bordet, der skal til for at købe jordene, så er der kun det tredje alternativ og det er ekspropriation, hvis de skal bruge så meget jord, og det tror jeg ikke man ønsker" (Mads)*

I forhold til den glæde, som også formuleres af landmænd, ved netop at kunne agere i overensstemmelse med behovet for at (gen)opdage steder af historisk og personlig betydning for den enkelte, og i forhold til selve nydelsen ved landskabet som rum for variation og rekreativitet, ligger der i forhold til spørgsmålet om både adgang, naturbeskyttelse og selve villigheden til at indgå i en samtale om landskabet en indbygget polaritet. Modsætningen opstår der, hvor det abstrakte vinder over det levede, og hvor samtalen om

landskabets udvidede anvendelsesmuligheder dømmes ude, selvom det spontane, eksperimenterende og sanselige også indgår som en central dimension af landmandens eget stedlige tilhørsforhold. I materialet fremtræder interessen for denne samtale da heller ikke som entydigt lukket af. Modviljen mod nye og anderledes måder at forvalte landskabet på præsenteres ikke som stejl og upåvirkelig, men også som indeholdende visse åbninger overfor andre alternativer. Det er for eksempel det, som bliver tydeligt særligt hos ældre og mindre landmænd, som også udtrykker interesse for de muligheder, som mere ekstensive driftsformer kunne tænkes at have i forhold til det daglige arbejdsliv. I forhold til spørgsmålet om den mulige etablering af en nationalpark var indstillingen hos sådanne landmænd dermed også som mere afventende end egentligt afvisende. Her indgik forskellige betragtninger som alder, sundhed eller mere æstetiske overvejelser også i den holdning, at man ikke ville have noget imod at "dyrke natur frem for roer", så fremt det også var økonomisk rentabelt.

En anden overvejelse var den, der knyttede sig til en forestående afhændelse af bedriften og den erkendelse, at ens egne børn ikke ville overtage. Her fremstod muligheden for at sælge jorden til naturprojektet som et alternativ til at videresælge jorden som landbrugsjord - dels fordi man derigennem forudså muligheden for at kunne blive boende på gården - dels fordi tanken om at være omgivet af natur i sig selv virkede tiltrækkende. Kendetegnende for sådanne overvejelser var således også, at de var medvirkende til, at de pågældende landmænd undlod at skrive under på den landmandserklæring, som på et tidspunkt i deltagelsesforløbet blev sendt rundt som erhvervets fælles protestskrivelse mod en kommende nationalpark. I stedet var holdningen den, at man ville afvente og se, hvilke muligheder, der opstod. Således var det også først, da disse muligheder viste sig aldrig rigtigt at blive udfoldet, at man valgte at trække følehornene til sig. Uden konkrete udspil i forhold til opkøb, kompensation eller støttemuligheder til miljøvenlige driftsformer prikkede manglen på klare udmeldinger til den usikkerhed overfor miljømyndigheder, som eksisterede i forvejen. Her blev en indledende nysgerrighed overfor "det nye" vendt til en loyalitet og opbakning overfor en samlet indstilling, og det erhverv, som man selv var indlejret i.

Derudover er det imidlertid også i materialet muligt at få øje på andre former for åbninger overfor forandringer blandt barnefødte beboere. Således er dem, der oplever at stå 'uden for landskabet' ikke alene repræsenteret af dem, der kommer 'ude fra'. Det er også folk, der har boet i landskabet altid, men som af forskellige årsager enten har mistet eller aldrig har haft et ejerskab til jorden, og som så meget desto mere har mærket den stigende indskærpelse af landskabet som privatsfære – ikke alene pga. landbrugets konstante jordudvidelser, men også pga. den stigende privatisering, som landskabet generelt er genstand for. Hos sådanne landskabsaktører er det muligt at få øje på de samme savn og frustrationer, som man finder hos tilflyttere, men også på nogle andre konflikter, som i en vis forstand forhindrer dem i at udtrykke det som savn.

Brydninger i landskabet som socialt rum

"Tidligere ville jeg bare gå overalt, men nu kan jeg godt være i tvivl, fordi jeg ikke kender folk længere. Tidligere vidste man nogenlunde, hvem der boede de forskellige steder, og at der sikkert ikke var nogen problemer med at komme der. Hvis det var dem, jeg kendte, så er det jo bare mig, der kommer der, men nu er der mange steder, der virker meget private…altså, man ved ikke, om det er privat, men det ser sådan ud, fordi så planter folk hække, og så lægger de deres brænde ud på et område, så det nærmest ligger i forlængelse af deres haver, og så bliver man i tvivl. Hvis jeg var turist, ville jeg tro,

man ikke måtte komme der. Det er fordi jeg ved, hvordan det var tidligere, at jeg alligevel kan finde på at gå derind. Jeg ved, man kunne komme der, da jeg var barn, men hvis jeg bare så stien ude fra, så ville jeg tro, det var privat. Det er blevet meget mere usikkert, hvor man må færdes". (Claus)

Når Claus beskriver sine iagttagelser af landskabets stigende utilgængelighed, udtaler han sig netop om den som et bredt fænomen. "Indhegningen" af landskabet sker både som følge af landbrugeres og ikke-landbrugeres stigende privatisering, og som sådan kan problemet ikke alene skydes tilbage på de store lodsejere. Derudover er der også den problemstilling involveret, at indhegningen - uanset hvem den praktiseres af, også indeholder et element af social fragmentering. Som det huskes fra Claus's fortælling var det karakteristisk, at det i høj grad var opsøgningen af barndomslandskabet, som var organiserende for hans måde at færdes på. Dette blev også tydeligt på turen i landskabet sammen med Claus, hvor det imidlertid også blev tydeligt, hvordan den fortsatte genopsøgning af barndomslandet i stigende grad var vanskeliggjort. Undervejs på turen udpegede Claus en række steder, som enten *var* lukket af, eller som han i forhold til adgang forbandt med en usikkerhed, fordi det stod uklart, om området reelt var privat eller ej.

Det er særligt det sidste, der bliver tydeligt i citatet, som også rummer et nostalgisk element. At Claus ikke længere kan færdes der, hvor han plejede at komme, gør det vanskeligt for ham at genopdage og dermed gentilegne sig barndommens landskab med alle de særlige oplevelser, som var forbundet dermed. Samtidigt ligger der også i udsagnet en beskrivelse af en rumlig forandring præget af social opløsning. Med sine "blot" 30 år har Claus ikke levet længe nok til at erfare den store landskabsmæssige forandringsproces, som fandt sted i forbindelse med overgangen fra (traditionelt) til (industrielt) landbrug. Ikke desto mindre har de forandringer, som har fundet sted indenfor mindre end tre årtier skabt grundlag for den iagttagelse, at landskabet er blevet stadigt mere lukket - ikke alene fysisk men også socialt. Når Claus beskriver sin egen færden fremhæver han det, at han ikke længere kender folk. Tidligere kendte han ikke alene landskabets fysiske sammenhænge, men også de mennesker, som boede i landskabet, og det er denne forbindelse, som nu er faldet bort. Han kender måske landskabet, men han kender ikke dem, der bebor det, og det skaber usikkerhed i forhold til hans egen måde at færdes på. Som sådan ligger der i citatet en beskrivelse af transitionen af landskabet som socialt tilegnet hen imod landskabet som socialt differentieret eller fra landskabet som socialt levet og hen imod en stigende social abstraktion [Jf Lefebvre 1991: 163-164] Landskabet er mao. blevet abstrakt i den forstand, at det er blevet tømt for social erfaring i forhold til evnen til at begå sig i daglig-sociale strukturer og herunder muligheden for at kunne kortlægge landskabet som socialt rum.

I interviewmaterialet er det i barnefødte respondenters beskrivelser muligt at udlæse oplevelsen af, at det, der tidligere udgjorde en enhed – landskabet som rammen om både sociale, lokale og økologiske sammenhænge, er fragmenteret og har efterladt den enkelte i en fornemmelse af både fysisk og social fremmedgjorthed. I sådanne beskrivelser optræder billeder af afspærrede fællesveje, af indhegnede grunde og af moser og søer og andre vandhuller, som nu er blevet drænede. Af stier, som tidligere forbandt gårdene, men som nu er blevet inddraget i landbrugsproduktionen, og af private skove, som tidligere var åbne for al slags adfærd, men hvor stier er groet til og skovene lukket af for ridning. Karakteristisk for sådanne beskrivelser er også, at de indeholder forestillingen om det historiske landskab, som en form for fælles kår. På trods af klasseforskelle og forskellige arbejdsfunktioner optræder landskabet som en form for fælles anliggende i den forstand, at alle var afhængige af det. I sådanne fortællinger antydes således også en frustration over ophøret

af de bredere livssammenhænge, som landskabsanvendelsen tidligere var indvævet i. Når der redegøres for de forandringer, som den enkelte har været vidne til, er der ikke alene tale om oplevelsen af tab, som vedrører ophøret af landskabets fysiske tilgængelighed. Det, der er gået tabt, er også de sociale relationer, som denne tilgængelighed gav anledning til. Karakteristisk for nogle af disse beskrivelser er således også, at de også fremhæver de blokeringer, som forbindes med landbrugets ejendomsret.

At sådanne beskrivelser eksisterer, siger noget om en problematisering af landbrugsudviklingens betydning for landskabsanvendelsen, som ikke alene repræsenteres af borgere med en mere urban landskabsrelation. Problematiseringen forekommer også hos landskabsbrugere med familiære og kulturelle rødder i landbruget. Kendetegnende for sådanne problematiseringer er imidlertid også, at de ofte, og i modsætning til den mere romantiske nostalgitænkning, fremstår som nøgterne konstateringer af, at det, der var engang, ikke længere *er* muligt, og at det for så vidt ikke er noget, der kan gøres noget ved. På den ene side er der savnet. På den anden side er der konstateringen af udviklingens uundgåelighed, og herunder også en pointering af de personlige relationer, som i øvrigt er forbundet med bosætningen i og brugen af landskabet. Dette er en erfaring, som slår igennem i flere af de interviews, som blev foretaget med barnefødte respondenter, og som dermed også rummer en modsætning. Nok er der frustrationen over landskabets manglende tilgængelighed, men denne landskabets aflukkede status bliver også forsvaret, eller i hvert fald forklaret og dette spiller også ind i forhold til vurderingen af ønskernes realiserbarhed - herunder også i forhold til spørgsmålet om deltagelse i landskabsdiskussionen – for eksempel i forhold til spørgsmålet omkring etableringen af en potentiel nationalpark:

> *"Der skulle have været et fantastisk fugleliv, og jeg kunne godt ønske mig, at vandet kom tilbage, men jeg tror heller ikke, at man kan vende udviklingen, der må man også være realistisk, og jeg er jo heller ikke interesseret i at blive uvenner med folk. Jeg kan sagtens gå og have en masse tanker om ting jeg godt kunne tænke mig, men når det kommer til stykket, så skal vi jo også bo hernede…" (Marie)*

I dette citat, som stammer fra Marie, som huskes for sin udfoldelse af ønsket om at få vandet tilbage i en af øens store moser, er det netop muligt at spore en sådan modsætningsfyldt holdning til landskabets brugsværdi. På den ene side er der fornemmelsen af tab over det vådområde, som hun aldrig selv har oplevet, men som hun har fået viderefortalt, og hvor faderen plejede at komme som barn. På den anden side genfindes elementer af det strukturudviklingsargument, som landmændene selv gav udtryk for: at den fortsatte intensivering af landbrugsproduktionen er nødvendig for at kunne holde trit med udviklingen. Hos Marie står denne logik i kontrast til hendes egen landskabspraksis og herunder også til hendes overvejelser omkring landskabets anvendelsesmuligheder i det hele taget. Som det huskes fra Maries landskabsfortælling var kendetegnende for denne praksis netop, at hun yndede at gå langt væk fra alfarvej, og at hun i forbindelse med denne færden producerede alternative landskabsbilleder, som blandt andet omhandlede forestillinger om stinetværk og mosens potentielle genetablering. Marie udtrykte flere steder i interviewet, at realiseringen af sådanne ting ville forbedre hendes egne muligheder for at anvende landskabet på de måder, hun gerne ville. Hun havde imidlertid samtidigt venner blandt landmænd og stammede fra en af øens store landmandsslægter, og alt i alt gav det anledning til nogle modsætningsforhold, som hele interviewsituationen bar præg af. I hendes optik eksisterede nemlig også risikoen for social eksklusion, fordi hendes egne preferencer var i konflikt med den kulturelle kapital, som hendes omgangskreds stadig var

en del af. Det er også dette, som afholder hende fra at gå aktivt ind i kampen for at sikre bedre adgangsforhold til landskabet – herunder også at gå ind i debatten omkring en potentiel nationalpark. Egentligt kunne hun godt se nogle perspektiver i en sådan – alene anskuet ud fra sin interesse for at vandre, men i et bredere perspektiv skal hun også kunne opretholde en tilværelse på det sted, hvor hun bor.

Hos andre - både barnefødte og ikke barnefødte interviewpersoner, er det, parallelt med deres beskrivelser af frustration forbundet med oplevelsen af landbrugslandets manglende tilgængelighed, muligt at få øje på den samme tvetydighed. På den ene side er der en accept af en landskabspraksis, som man (særligt hvis man er barnefødt på øen) i nogle tilfælde også selv føler sig kulturelt forbundet med. Det er en forståelse baseret på opvækst og en tillært forståelse for den på én gang kulturelle og økonomisk kapital, som det territoriale argument henter sin mening og berettigelse i: retten til landskabet er en nedarvet ret, som baserer sig på mange års forvaltning og bosætning i landskabet. På den anden side er det også synspunkter, som strider imod personernes egne behov for at tilegne sig rummet gennem en mere eksperimenterende og selvrådende landskabspraksis. Accepten af landbrugets landskabsanvendelse er, med andre ord, i konflikt med respondenternes faktiske brug af landskabet, men giver mening, netop set i lyset af det forhold, at den enkeltes brug af landskabet ikke er løsrevet fra det øvrige hverdagsliv. Når barnefødte interviewpersoner udtaler sig om forsvundne moser, stier og markveje, er det nemlig kendsgerninger, som også perspektiveres i forhold til socialt netværk, personlige og økonomiske relationer og – ikke mindst – i forhold til de muligheder, som den enkelte i øvrigt har for at bruge landskabet.

Sådanne modsætninger kan for eksempel spores hos personer, som udtaler sig om det, som de ser som bevidst tilgroede stier eller om nedlukningen af ridestier i godsets skove, for efterfølgende at gøre opmærksom på den enkeltes personlige relation til godsejeren og lovningen på at måtte bruge skoven til at gå på jagt. Det er for eksempel også det, der fremgår af Grethes fortælling, når denne problematiserer landskabets ændrede brugsværdi, samtidigt med, at hun også udtrykker en vis forståelse og loyalitet. Eller det kan spores hos interviewpersoner, der udtrykker ærgrelse over bortkomsten af markstier, samtidigt med fremhævelsen af enkeltaftaler med landmænd om at måtte gå på særlige steder. Eller hos respondenter, som har tanker og idéer omkring ting, der ville øge deres egen glæde ved at færdes i landskabet, men som samtidigt forudser de problemer, som deltagelse ville kunne få ikke alene for brugen af landskabet, men også for den enkeltes økonomiske aktiviteter – f.eks. som mindre selvstændigt erhvervsdrivende. I sådanne beskrivelser fremgår det, hvordan den enkelte har noget på spil. På den ene side er der utilfredsheden over ikke at kunne bruge skove til ridning og det åbne land til at gå tur i. På den anden side er der ønsket om at kunne fastholde muligheden for at gå på jagt, ride eller gå ture i landskabet - om ikke over det hele, så i hvert fald indenfor særlige områder og indenfor rammerne af særlige aftaler og, frem for alt, på en måde, som ikke sætter sociale og økonomiske relationer på spil.

På den måde fremtræder holdningen til spørgsmålet om tilgængelighed som præget af lige dele utilfredshed med og loyalitet mod en landskabsforvaltning, som måske nok forhindrer den enkelte i at (gen) tilegne sig landskabet på en tilfredsstillende måde, men som man også accepterer, fordi brugen af landskabet også er snævert indvævet i andre relationer. Det er investeret med aftaler, som tillader den enkelte brugsadgang, og som tillægges stor værdi: i et landskab, hvor retten til at bruge landskabet i høj grad er noget, man har arvet eller købt, forhandlet eller gjort sig fortjent til, kan muligheden for at gå ture, på jagt, eller ride og hente brænde i de privatejede skove, være vigtige elementer i en hverdag, hvor friluftsliv har

høj prioritet. Samtidigt antydes også det forhold, at det ikke alene er risikoen for at miste muligheden for at færdes, som er på spil. Forestillingen er også, at man, i forhold til en offentlig kritik af de pågældende forhold, ville kunne risikere at gøre sig utilbens med hele det sociale netværk, som man selv er situeret i.

Det kan derfor også være sådanne forhold, som i det daglige, såvel som i forhold til deltagelse i konkrete offentlige landskabsdiskussioner, lægger en dæmper på behovet for at udtale sig om ting, som man måtte være utilfreds med. At udtale sig om adgangsforhold og de begrænsninger, som man i øvrigt måtte se i forhold til brugen af landskabet, er noget der overvejes og holdes op imod de muligheder, som man rent faktisk har. Her spiller erkendelsen af de faktiske juridiske ejerforhold også en rolle, og så længe disse står uberørt, kan vurderingen være, at man hellere må holde sine tanker og meninger for sig selv. Det er også ud fra sådanne betragtninger, at man tager stilling til det 'blanke papir' som fundament i forhold til diskussion omkring etablering af en nationalpark. At indbyde til diskussion om et landskab, som både juridisk og geografisk fremstår ukonkret og uforløst af eksisterende ejerforhold, er ikke et landskab, som man kan forholde sig til. Her står egne interesser også på spil og dette netop set i lyset af det, som vurderes som det mest sandsynlige udfald på en deltagelsesproces. Således også hos Helene, som ikke alene vurderer deltagelsen ud fra risikoen for indskrænkede bevægelsesmuligheder, men også ud fra de økonomiske konsekvenser, som en sådan deltagelse kunne få for hendes egen forretning:

> *"Faktisk synes jeg godt, at der kunne være nogle muligheder i sådan en park, og normalt er jeg ikke bange for at stille sig op og sige min mening. Men jeg synes altså, det har været for lidt konkret, hvad det var, det handlede om. Og så er der jo også det her med, at man ved jo ligesom hvem, der deltager, og hvad der siges, og der mener jeg altså, at det ville have været formålsløst at deltage. Der er alt for mange bønder med, og så er der Team-Møn, og der er jeg også helt stået af. Man ville ikke have haft en kina-mands chance for at komme igennem med sine synspunkter – hverken overfor bønderne eller Team-Møn, og det er jo også, fordi de måske opfatter det, som vi står for som en trussel… og så går man jo også selv ind og vurderer, for der har jeg jo også noget at tabe ved at deltage, fordi det er jo også ens egne kunder, som man risikerer at blive uvenner med" (Helene)*

Kratluskeren som særlig landskabsfigur

Fremtræder landskabet som en alt andet end neutral kategori, som i forhold til anvendelsen resulterer i forskellige kompromisser og indordninger, så er det ikke desto mindre også muligt at betragte sådanne "løsninger" som etableringen af former for 'modrum', hvormed man kan omgås de begrænsninger, som brugen af landskabet forbindes med. Ifølge Lefebvre er det indenfor rammerne af individets hverdagspraksis, at man kan finde dannelsen af modrum til det planlagte institutionaliserede rum [Jf. Lefebvre 1991: 382-385]. Ved at bruge rummet, tilegne sig det og til dels modificere det gennem anvendelse, søger den enkelte at skabe plads til et eget rum, hvormed dannelsen af modrum tager afsæt i kroppens praksis [ibid.] Det er i princippet det samme, som Certeau beskriver, når han redegør for de taktikker – hverdagens små modstandshandlinger, som praktiseres som måder at udfordre magten på. Den, som føler sig marginaliseret eller truet i forhold til brugen af rummet, manipulerer og adskiller de rum, som produceres strategisk, og forsøger derigennem at omgås den orden, som truer eller låser den enkelte fast [Certeau 1984: 32] I det foregående er vi allerede flere gange stødt ind i det. Fiskerens symbolske markering af og tilflugt i

havnen som base for tryghed og identitet, landmandens afvisning af enhver form for dialog med verden udenfor landbruget, eller selve gåturen, eller kroppens bevægelse i det hele taget, som via forestillinger og drømme om mulige alternativer udfordrer og manipulrerer med rummet gennem genfortolkning og tildelingen af nye og anderledes betydninger. Sådanne taktikker giver rummet – her landskabet – form ved at producere sine egne rumlige repræsentationer. Kendetegnende for sådanne taktikker er imidlertid også, at disse ikke alene optræder som forestillinger og drømme, som udfordrer og manipulerer med rummet gennem genfortolkning og tildelingen af nye og anderledes betydninger. Den involverer også mere eller mindre bevidste modhandlinger, hvor landskabsaktøren gennem færden indenfor rammerne af "de andres" rum forsøger at udfordre den etablerede orden gennem mere fysisk markante manøvrer. "Hærværk" – sprængning af hængelåse, overklipning af hegn, fjernelse af skilte m.m. er et af eksemplerne på det. Sådanne modhandlinger kommer til udtryk særligt der, hvor brugen af landskabet også rummer en personlig konflikt, og hvor nabostridigheder omkring anvendelsen af det allernærmeste landskab danner omdrejningspunktet herfor. Der hvor modhandlinger imidlertid optræder aller hyppigst er imidlertid ikke i forbindelse med sådanne konflikter, men derimod netop i forbindelse med en særlig måde at bevæge sig på. Som særlig form for landskabspraksis bliver "kratluskning" nemlig en måde, hvormed man kan "låne" og for en stund "tilbageerobre" det landskab, som den enkelte føler sig udelukket fra.

Som særlig skikkelse i landskabet er kratluskeren en, som flytter sig hurtigt rundt - sniger sig nærmest rundt og oftest alene - i skjul for andres blikke og hele tiden opmærksom på ikke at blive opdaget. Det er en skikkelse, som med skjulte velovervejede bevægelser langs hegn og markskel eller ind over fremmede marker forsøger at opretholde muligheden for at færdes i landskabet uden først at skulle spørge om lov. Frem for alt er det en landskabsfigur, som betegner den (illegale) færden på andres jorde, og som både bruges om dem, der praktiserer den, og som den (illegale) landskabsbruger også typisk identificerer sig selv med. I de forskellige landskabsfortællinger, og set fra et udøvende perspektiv, er det en figur, som blandt andet repræsenteres af Pernille:

> *"Efter at jeg er flyttet herned har jeg lagt mærke til, at der ikke er nogen stier på kryds og på tværs af markerne og hen til forskellige grønne områder overhovedet. De er der bare ikke, og så har jeg senere fundet ud af, at de er der jo faktisk på kortene, men de er jo så bare på en eller anden måde blevet inddraget af landmændene. Hvis man lige har en finger i jorden og har hørt nogen først, så kan man måske få lov til at færdes, men det er jo ikke altid man lige har talt med folk først, og der kan man godt sådan føle sig lidt som en kratlusker, specielt hvis man så bliver overfuset af en eller anden bondemand, der bliver sur over, at man går i udkanten af hans mark…" (Pernille)*

Når Pernille redegør for sin og sin families måder at færdes i landskabet, omtaler hun kratluskningen som en nødsituation. Det er en situation, som opstår, når andre muligheder er udtømte – når forhandlingssituationer med naboer er gået i vasken, eller når man i bogstaveligste forstand er på ukendt grund. Det er således også en situation, man kan havne i, hvis man uforvarende har begivet sig af sted i god tro og med et velinstuderet kort i tasken, som så alligevel viser sig ikke at passe, fordi de stier, som var angivet på kortet, ikke findes i virkeligheden. At tiltage sig muligheden for at færdes aktualiseres med andre ord der, hvor enten uvenskab eller ukendskab, blokerer eller skaber usikkerhed i forhold til brugen

af landskabet, og det er en praksis, som kan være både intenderet og det modsatte alt afhængigt af den pågældende situation. I Pernilles tilfælde optræder kratluskningen som en typisk reaktion fra den, som både juridisk, socialt og erfaringsmæssigt står udenfor landskabet som (grundlovsbeskyttet) territorialitet. Det er således også typisk for interviewmaterialet, at det er en handlingsmåde, som markerer sig tydeligst hos tilflyttere. Den samme form for praksis lader sig imidlertid læse ud af Claus's beskrivelse af sin måde at færdes på. Når Claus f.eks. bevæger sig ind på områder, som umiddelbart fremstår som private, bliver det tydeligt, at det her handler om at tiltage sig muligheden for at fastholde relationen til landskabet indenfor rammerne af en orden, som andre har bestemt. Gennem bevægelsen ind på "fremmed" grund transformeres en anden persons ejendom til et rum "lånt" et øjeblik [Certeau 1984: xxi] og derigennem opretholdes muligheden for at agere i landskabet. Det samme lader sig ane i andre tilfælde. I Marias fortælling, bliver det f.eks. tydeligt, hvordan den mere eller mindre illegale færden også indgår som en måde at fastholde muligheden for at færdes i landskabet uden at sætte sociale relationer over styr. I sådanne beskrivelser antydes kratluskningen som et svar eller en løsning på en landskabspraksis, som også rummer et personligt dilemma. At gå på kryds og tværs af eksisterende strukturer er måske nok en udfordring overfor det etablerede, men i sin mere eller mindre skjulte udformning kan det også være en måde at omgås dette på:

> *"Jeg har gået Møn rundt og jeg går meget, ikk, og der er bare ikke en skid, og du skal stjæle dig til at slå dit telt op et eller andet sted, for det må du faktisk ikke/…/Jeg kender jo også en del af landmændene, og jeg ved godt, at man må jo faktisk ikke gå der, mange af de steder, hvor jeg kommer, eller også så må man gerne komme der, men man ved, at de ikke er så vilde med det, og i skovene skal man i hvert fald holde sig inden for stierne. Men altså det gør jeg ikke altid, og så håber jeg på noget good-will, hvis jeg skulle støde ind i nogen…" (Marie)*

I beskrivelserne af kratluskningen som en særlig måde at agere i landskabet på, er det som nævnt karakteristisk, at dette er noget, som mange praktiserer. I kraft af den mere eller mindre tværgående erkendelse af landskabets utilgængelighed bliver færden inden for rammerne af den andens rum en måde at fastholde eller overhovedet etablere et stedligt tilhørsforhold til det landskab, som man er bosat i. Der er således også eksempler på landmænd, som for eksempel tager sig friheden til at gå ned på strande, som er private, eller i hvert fald forestilles at være private, fordi tilflyttere sætter privatskilte op, selvom det egentligt er offentlig grund.

Karakteristisk for sådanne beskrivelser er imidlertid også, at holdningen til den konkrete adfærd, og set fra et udøvende perspektiv, ofte viser sig modsætningsfyldt. Den praksis, som kendetegner kratluskeren, er overvejende ikke en praksis, som den enkelte er særlig stolt af. Samtidigt er det imidlertid også en praksis, som opleves som nødvendig, hvis man *vil* agere i landskabet og ikke lade sig nøje med de muligheder, som man har. Det er en taktik eller en mod-praksis, som afspejler den oplevelse, at magten i landskabet er ulige fordelt. Ved at "luske" sig igennem landskabet, kan dette for en stund (gen)erobres, gøres til ens eget og potentielt også indebære en nydelse i den forstand, at handlingen også rummer et oprør. Ikke på en måde, som overordnet ændrer ved tingenes tilstand, men ikke desto mindre som en udfordring derved, at man gennem handlingen tiltager sig retten til at definere rammerne for sin færden og dermed skaber sig sit eget landskabsrum. Kratluskning som samlebetegnelse for den "usynlige" land-

skabspraksis, som overskrider alle kontraktforhold, bliver en måde at sikre sig udfoldelsesmuligheder i et landskab, som opleves trængt. Frem for alt træder denne form for landskabspraksis ind som en praktisk håndtering og alternativ til den erkendelse, at magten i landskabet er *så* markant, at den ikke umiddelbart kan ændres, men kun omgås. Det er således også denne erkendelse, som træder ind i forhold til spørgsmålet om drøftelse af landskabsanvendelsen i et offentligt regi. Her fremstår manipulationen af eller flugten fra det eksisterende som et mere realistisk bud på en løsning end påvirkningen af en upåvirkelig struktur. Således er det også karakteristisk, hvordan hverdagens taktiske handlemønstre overføres mere eller mindre direkte til spørgsmålet om deltagelse i en offentlig beslutningsproces. At manipulere med de eksisterende magtstrukturer gennem særlige måder at agere på er ikke alene en anvendelig hverdagsmanøvre. Det kan også være en flugtvej væk fra den politiske offentlighed:

> *"Vi ved jo, hvordan landmændene er, når det kommer til deres jord…altså hvis det bliver til en debat, der bare handler om for eller imod afgivelse af jord, så er projektet (nationalparken) dødsdømt på forhånd, der vælger jeg nok mine kampe med omhu…Så må man enten acceptere tingene som de er og finde sine egne løsninger eller også må man tage andre steder hen. Det er da også for nyligt at vi er blevet så trætte af, at vi ikke kan gå her, så nu er vi faktisk begyndt at tage til løb for at gå. Det er lidt mærkeligt, at vi kører 115 km for at gå walkaton i København, for der er meget smukkere hernede, og vi vil meget hellere gå hernede, men vi bliver nødt til at tage derind for decideret at gå." (Pernille)*

Umulige fællesskaber

Karakteristisk for flere af fortællingerne er, at der side om side med de ønsker og muligheder, der relaterer sig til de aller nærmeste omgivelser, også eksisterer oplevelsen af manglende handlekraft. Det er en oplevelse affødt af den erkendelse, at man lever i et landskab uden social og fysisk sammenhængskraft, og det er en erkendelse, som kan føre til forskellige former for modreaktion. At tiltage sig retten *til* at færdes, kan være en måde at håndtere behovet for at gøre landskabet beboeligt. En anden måde kan være at skabe sine egne landskaber, så fremt det lader sig gøre, og inden for hvilke, man kan færdes mere eller mindre problemfrit – og i øvrigt afgrænse sig mod en omverden, som opleves at være problemfyldt. I erkendelsen af den manglende samtale mellem beboerne i landskabet og eventuelt suppleret af fornemmelsen af "de andres" indtrængen på egne "enemærker", kan løsningen være præventive foranstaltninger, som aktivt og selvforstærkende forsvarer det meget private landskab mod påvirkninger udefra. I de forskellige landskabsfortællinger er det for eksempel det, der bliver tydeligt i Torbens fortælling. Det billede, som Torben tegner af sit lokale landskabsrum, er netop et landskab, som er mere eller mindre tømt for indbyrdes kontakt mellem de mennesker, som er bosat der. Landskabet som fælles anliggende eksisterer ikke, og en konsekvens heraf er oplevelsen af manglende handlekraft. Uden landskabet som fælles referenceramme for beboernes fysiske landskabsaktiviteter er den enkelte efterladt i et både fysisk og socialt vakuum uden anden ansporing end at dyrke og maksimere sit eget personlige udbytte af landskabsrelationen.

For Torben bliver løsningen at trække sig tilbage og forsøge at udleve sit behov for at agere i og "skabe" landskabet gennem konstitueringen af hans eget private mini-landskab. Haven bliver her det sted, hvor han kan tilegne sig og derigennem gøre landskabet beboeligt i overensstemmelse med sine egne ønsker og

behov. Den bliver rammen om en meningsfuld stedskabelse – et sted, som han har overblik og kontrol over og et sted, hvor han føler sig hjemme. Så meget desto større opleves overgrebet, når andre forsøger at trænge sig ind herpå. Når naboer eller kommunen forsøger at tiltvinge sig adgang til hans grund, og når regler og regulærer stiller ham i en situation, hvor han oplever sig selv umyndiggjort. Her bliver reaktionen næsten den samme som hos landmanden. Truet på det, som i Torbens tilfælde udgør en væsentlig identifikationsbaggrund – muligheden for at skabe både landskabet og sig selv i en gensidig proces, bliver indhegningen af det private landskabsrum et forsvar overfor det, der opleves som et overgreb. Man kan også sige, at indhegningen bliver en form for umiddelbar og håndfast garant for beskyttelse og fastholdelsen af stedet overfor "systemet" og et lokalsamfund tømt for mening og indhold i de dagligdags strukturer. Samtidigt er denne indhegning også led i en modsætningsfyldt og selvgenerende proces. Når Torben indhegner sin grund gentager han egentligt også blot, hvad der i øvrigt er situationen i hans lokalområde, og bidrager derigennem selv til en udvikling, som han egentlig var modstander af:

> *"Jeg spærrer min ejendom af med el-hegn til foråret… hele vejen oppe fra indkørslen og hele vejen rundt. Det er fordi, jeg har haft så meget bøvl med naboer der vil udstykke ind over min grund og med kommunen…. nu er de nødt til at komme og banke på, hvis de skal ned i vandløbet og tage prøver. Jeg kunne også have lavet et kunstværk eller noget andet. Det er jo for at provokere. Det er en slags protest. Hvis de skal lave så meget bøvl, så finder jeg også bare på mine metoder, og det er jo ikke, fordi jeg synes, det er pænt at indhegne sin grund med metalhegn, men der er mange, der gør det, og det kan jo også være en måde at beskytte sig på …." (Torben)*

På tværs af interviewmaterialet er tilbagetrækning til og beskyttelsen af det meget private landskab en gentagende reaktion. Med reference tilbage til præsentationen af landskabsmageren, kan man sige, at det er landskabsaktører der, som Torben, har idéer og ønsker i forhold til landskabet som større landskabsrum, men som vælger at fortrække til det private - enten fordi de ikke oplever, at der er noget lokalsamfund, som sådanne idéer kan indgå meningsfuldt i eller også, fordi man føler sig truet af sine omgivelser. Som regel er dette en individuel reaktion. Det er den enkeltes tilbagetrækning til egne afgrænsede og intime enheder, hvor man kan udleve – om ikke alle, så i hvert fald nogle af sine drømme. I fortællingerne er Grethes og Pernilles reaktioner også eksempler på det. Når Pernille vælger at indhegne sin ejendom med et levende hegn af træer frem for at realisere et stifællesskab, og når Grethe vælger at dyrke sin have frem for at fortsætte med at initiere lokale projekter, kan dette også læses som udtryk for det. Det er reaktioner, som afspejler den erfaring, at landskabet ikke kan gøres til genstand for hverken samtale eller en fælles koordineret indsats og med retræten til det private som modsvar på det. Det er således også handlinger, som er modsætningsfyldte, fordi tilbagetrækningen, indhegningen og herunder argumentationen for og praktiseringen af ejendomsrettens ukrænkelighed står i kontrast til de ønsker, som vedrører landskabet som ramme om en større bevægelsesfrihed, socialt engagement og som æstetisk kategori. Det sidste er f.eks. også den modsætning, som blev tydeligt på turene i landskabet, hvor flere ytrede irritation over de private indhegninger, som vi passerede undervejs; de var grimme, uæstetiske, og forhindrede den enkeltes bevægelsesfrihed. Samtidigt var der blandt de fleste også en opmærksomhed overfor, at de gjorde det samme selv.

Ud over sådanne individuelle overvejelser og handlemønstre, er der dog også nogle tilfælde, hvor reaktionen eksisterer i en mere kollektiv version, og hvor det, der skulle have været et inkluderende alternativ til den lukkethed, som opleves at præge landskabet, ender op i nogle af de samme eksklusionsmekanismer, som de egentligt var en reaktion imod. Ét eksempel på det, er, som vi allerede har set, repræsenteret af beboerne i Klintholm Havn. Således er det også her karakteristisk, hvordan de overvejelser, som trods alt, og med afsæt i mere fritidsbetonede landskabsrelationer, knytter sig til mulige fremadrettede måder at fastholde eller genetablere det sociale fællesskab på, enten munder ud i opgivende konstateringer af det sociales fragmenterede tilstand eller oplevelsen af forskellige strukturelle barrierer, som tager kraften ud af idéerne, næsten inden de er tænkt til ende. Når Peter og de øvrige beboere på havnen gør sig tanker om måder at opretholde et socialt aktivitetsniveau på, så er det f.eks. samtidigt tanker, som næsten øjeblikkeligt skydes ned af den håbløshed, som knytter sig til det hverdagsliv i havnen, der er rippet både for mennesker og menneskeligt overskud. Dertil kommer de både kommunale, naturbeskyttelsesmæssige og ejendomsretslige magtforhold, som beboerne samtidigt føler sig hhv. svigtet og omringet af, og som samlet fører til bekræftelsen af tilbagetrækningen som det eneste modsvar hertil.

Et andet eksempel repræsenteres af Claus og dennes forestilling om en potentiel løsrivelse af Møn fra det øvrige Danmark. I Claus's fortælling præsenteres denne forestilling, som kontrast til de ønsker om at sætte Møn på verdenskortet og generere en fremadrettet udvikling på øen, som i øvrigt er så stærkt til stede i dennes fortælling. Den rumlige grænsedragning og territoriedannelse, som præger fremstillingen af øen som kollektiv lokalsamfundskonstruktion præsenteres imidlertid her som en form for svar på den fornemmelse af usikkerhed overfor udviklingen, som øen og dens befolkning er genstand for.

Endelig repræsenteres et tredje eksempel på en sådan modsætning af den borgerforening, som er beskrevet i Eriks fortælling. Som det huskes fra denne fortælling, var en af Eriks landskabsinteresser knyttet til genoplivningen af historiske stinetværk i hans lokalområde. Sammen med medlemmerne af den beboerforening, som han selv var medstifter af, havde han foretaget en større kortlægning af disse stier, og hele projektet indgik også som en form for social konstituering af beboerne som samlet om en fælles sag. Gennem genoplivningen af områdets stier var tanken, at dette ikke alene ville forbedre den enkeltes muligheder for at færdes i landskabet. Det ville også indgå i en rekontekstualisering af landskabet som fælles rum skabt gennem fælles sociale aktiviteter i og omkring brugen af landskabet. I praksis var det imidlertid også en gennemførelse, som var vanskelig, fordi flere af de pågældende stier gik ind over landbrugsjord. At gennemføre en komplet genoplivning var ikke mulig set i det lys, at landmændene ikke ville være med. Løsningen på problemet blev derfor fokuseringen på de stier, som gik ind over medlemmernes egne jorde. Bosiddende på nedlagte landbrugsejendomme og med større eller mindre jordtilliggender blev det aftalt at satse på de her tilsynekommende stistrukturer, som kunne danne afsæt for brugen af området. Samtidigt blev aftalen, at medlemmerne måtte bruge hinandens stier uden først at spørge om lov. Aftalen var imidlertid også, at denne anvendelse alene var forbeholdt medlemmerne selv. Med afsæt i den iagttagelse, at det store landskab var svært tilgængeligt og med turismen som ekstra pres på de offentlige arealer, var ønsket at skabe sig sit eget landskab – forbeholdt de indviede og til internt brug.

Det var således også denne holdning, som blev afgørende i forhold til spørgsmålet om at bringe stiprojektet ind i pilotprojektet som offentlig deltagelsesproces. På den ene side var der nemlig her forestillingen om de øgede anvendelsesmuligheder, som etableringen af en nationalpark potentiel kunne indebære.

På den anden side var der den risiko, at ens eget landskabsrum derigennem ville blive udsat for offentlig eksponering. Sammenholdt med den iagttagelse, at diskussionerne gik i hårdknude, fordi jord-spørgsmålet ikke var afklaret på forhånd, og med erkendelsen af turismeinteresserne som aktiv og udadfarende kraft, dannede det afsæt for beslutningen om at trække sig ud af deltagelsen:

> *"Hvis man ser på borgerinddragelsen i nationalparken, kan man nu også se, at selv ildsjælene forsvinder, og det må da signalere, at der er et eller andet galt…når selv de begynder at bryde ud…så på en eller anden måde er det tilbage til foreningerne…kunne man nu lave en process, hvor man også havde foreningerne koblet på…det er jo der, folk er engagerede. Det er der, hvor folk oplever, at de kommer tættere på, fordi de selv er medlemmer der, og jo tættere problemstillingerne kommer på folk, jo mere aktive er de. Der er jo nogle netværk, som allerede eksisterer, og hvorfor bruger de ikke dem? Man har jo faktisk gjort det i forhold til de officielle netværk. Altså landbrugsforeningen og købmandsstanden, men de der mere folkelige foreninger der er opstået med grobund ude i områderne – lidt lige som vores. I vores tilfælde var problemet så bare, at vi ikke orkede den konflikt, og at folk egentligt heller ikke var interesserede i at have en masse mennesker rendende her".*

Sti-casen eksemplificerer, hvordan landskabet som rekontekstualiseret fællesskab og herunder etableringen af en kollektiv stedidentitet ikke nødvendigvist åbner op overfor landskabet som alment. På samme måde som den, der vælger at færdes på tværs af eksisterende ejendomsstrukturer, kan konstitueringen af og tilbagetrækningen til en kollektiv "mikrogeografi" [Soja 1989] også være en taktisk løsning på en landskabsanvendelse, som i øvrigt opleves trængt. Ved at bruge rummet, tilegne sig det og til dels modificere det gennem anvendelse, søges der skabt plads til et eget (fælles) rum, som imidlertid også involverer en rumlig afgrænsning overfor omverdenen. Her skabes landskabet mao. også som territorium defineret af og hvorfra, man kan imødegå eller beskytte sig mod forandringer udefra og herunder også de forandringer, som deltagelse og offentliggørelse af egne idéer kan føre med sig.

I interviewmaterialet er det karakteristisk, at denne beskyttelsestrang går igen og bliver tydelig, også når det kommer til det offentlige landskab. I forhold til oplevelsen af det åbne lands manglende tilgængelighed er det således bemærkelsesværdigt, hvordan den offentlige naturforvaltning på nogle måder opleves som lige så problematisk som den privatejede, om end begrænsningerne kommer til udtryk på nogle andre måder og involverer nogle anderledes konfliktpunkter.

Konflikten mellem traditionelle og moderne anvendelsesformer

> *"Der er jo masser af steder, der er fredet…altså de har fredet så meget, at det er helt sygt ikk. Hvis du bare kører fra Stege og ud mod Nyord, der har de fredet det hele ud mod vandet, men dem, der har landjagten, de må godt stå ud til vandet og skyde, altså alt drejer sig om penge…dem der ejer jorden eller har lejet jorden ud til vandet, de må gerne gå på strandjagt derude, og der har tingene altså ændret sig til det dårligere. I 1923 der blev der lavet en jagtforening, der hed Landsjagtforening af 1923, og den blev lavet simpelthen for, at almindelige mennesker de kunne gå på jagt, fordi der var folk jo fattige, ikk, og der betød strandjagten jo meget mere pengemæssigt og madmæssigt, ikk, og der blev det sådan, at alle mennesker havde ret til at gå på strandjagt. Før den tid var det jo sådan,*

at de skulle være 200 meter fra nærmeste land for overhovedet at få lov til at skyde, fordi det var alle de rige bønder, der ejede jorden, og nu er det faktisk blevet sådan igen, fordi man har fredet alle de flade områder, så det kun er dem der har virkeligt råd til det, der kan komme til at skyde…" (Jens)

Overordnet er det kendetegnende for interviewmaterialet, at det offentlige landskab ikke, på samme måde som det private landskab, opleves som direkte fysisk utilgængeligt. Det åbner sig på en anden måde op for brugeren, fordi det tydeligt fremgår, hvor man må færdes, og hvordan man kan færdes, og der ligger endda ofte en direkte opfordring til at færdes. Til gengæld opleves det offentlige landskab som næsten overreguleret og på det nærmeste pre-defineret – markedsført som nogle bestemte og på forhånd definerede kvaliteter og som dagsordensættende i forhold til den enkeltes måde at agere i landskabet på.

En af de begrænsninger, som i materialet træder frem som værende forbundet med brugen af det offentlige landskabsrum, er den, der knytter sig til fredninger. Det er, på samme måde som i forhold til konsekvenserne af den private ejendomsret, en oplevelse af landskabet som lukket om end her som led i en overordnet naturbeskyttelsesstrategi. Det er også en oplevelse, som i det pågældende materiale primært knytter sig til brugen af landskabet som rammen om fritidsaktiviteter, som ikke længere har direkte økonomisk betydning, men som ikke desto mindre har rødder i en tilværelse, hvor aktiviteten faktisk havde praktisk værdi. I de forskellige fortællinger er dette en oplevelse, som særligt repræsenteres af Jens, og den knytter sig særligt til brugen af havlandskabet. Når Jens beskriver mulighederne for at praktisere strandjagt og mere traditionelle former for lystfiskeri, tegnes billedet af det fysisk-geografiske råderum som indskrænket i forhold den tidligere anvendelse heraf. De steder, hvor han plejede at komme er blevet indlemmet i reguleringer og forbud, og samtidigt ligger der i denne oplevelse også en opfattelse af den offentlige landskabsforvaltning som modsætningsfyldt. Det er oplevelsen af en forvaltning, som ikke forholder sig konsekvent til sine egne bestemmelser, og som favoriserer bestemte måder at bruge landskabet på. I forhold til beslutningen om at frede bestemte områder opstår modsætningen f.eks. der, hvor enten ejerskabet til jorden eller favoriseringen af andre 'priviligerede' (og her i forståelsen mere urbane) former for landskabspraksis alligevel betyder, at nogle brugere tillades en fortsat brug.

Derudover, og som underbyggende for den vurdering, indgår også oplevelsen af en forvaltning, som i udgangspunktet ikke er funderet i et egentligt dybdegående kendskab til de naturmæssige sammenhænge, den træffer beslutninger om. Når Jens f.eks. vurderer udgangspunktet for at foretage fredninger, tager han også afsæt i sine egne observationer og de selvreguleringsmønstre, som han forbinder naturligt hermed. Han tager afsæt i iagttagelser af fuglebestande, yngleforhold og sin egen og andre jægeres adfærdskodeks, og han bruger denne viden som argument overfor en forvaltning, som ikke hænger sammen med den virkelighed, som han selv er iagttager af. Den samlede konklusion på den observation er oplevelsen af "den lille mand" og en mere "ægte" eller "oprindelig" form for naturanvendelse, som presses ud af landskabet til fordel for en forvaltning, som praktisk og erfaringsmæssig mangler sammenhæng både med tradition og realitet.

"Nu må vi jo ikke ligge ude på revlerne mere, sådan som vi altid har gjort…det må man heller ikke… de eneste mennesker, der kommer derude, det er de her lystsejlere, de må godt komme derude, ikk, og det er lige, mens ternerne og mågerne de har unger, og vi kommer kun derude, når der ikke er nogen småfugle, eller når der ikke er nogen yngletid, så altså vi generer jo ikke nogen overhovedet vel " (Jens)

I det samlede interviewmateriale optræder oplevelsen af den offentlige naturforvaltning som både modsætningsfuld og begrænsende i forhold til ens egen brug af landskabet i flere forskellige variationer. Typisk for sådanne vurderinger er netop også, at de på samme måde som Jens ofte præsenteres af mennesker, som har boet i landskabet over længere tid – barnefødte eller tilflyttere, som kender landskabet eller påstår at kende det, og som kan huske, hvordan landskabet og dets anvendelse tidligere tog sig ud. Karakteristisk for sådanne beskrivelser er også, at tilgængelighedsspørgsmålet ofte vurderes som modsætningsfyldt. Det er på den ene side oplevelsen af, at ens egen landskabsanvendelse er blevet indskrænket, fordi krav, reguleringer og forbud opstiller regler for adfærd, og på den anden side opleves det offentlige landskabsrum overtaget af brugere, som til gengæld prioriteres i forhold til deres mere urbane anvendelsesbehov. Endeligt er kendetegnende for denne oplevelse, at man ikke nødvendigvist altid forhindres i at bruge landskabet. Problemet ligger snarere i, at dette landskab undergår en både fysisk og anvendelsesmæssig forvandling, som opleves som forstyrrende i forhold til ens egen måde at erfare landskabet på. I sådanne beskrivelser fremstår opfattelsen af det offentlige landskab, på samme måde som det åbne land, som tabt til en udvikling, hvor tidligere tiders praktiske anvendelse og symbolske betydningstildeling er blevet afløst af en stigende abstraktion. Det er med Lefebvre tabet af landskabet som 'beboelse' – som meningsfuld ramme om og del af en bredere livssammenhæng og erstattet af landskabet som kommercialiseret repræsentation [Lefebvre 2001: 132-133]. Et eksempel på denne opfattelse kan således også føres tilbage til Jens, som ikke alene vurderede sine anvendelsesmuligheder set i lyset af et fredningsperspektiv. Han vurderede dem netop også set i lyset af den erfaring, at både landskabet og hans egen landskabspraksis i stigende grad var under angreb af en forvaltning tilrettelagt efter at tilgodese andre brugerbehov, end behovene hos dem, der boede fast i landskabet:

> *"Jeg har tit været irriteret på Skov & Naturstyrelsen…nu også det de har lavet ude på Ulvshaleengene…de rydder alting, for at der skal laves cykelstier og ridestier over det hele, og de har så travlt med, at vi skal passe på naturen, og så fylder de naturen op med alt sådan noget der. I mange år var Ulvshaleskoven jo kendetegnet ved at være en urskov, fordi den fik ellers lov til at passe sig selv, men det får den ikke lov til længere…nu kommer de også og blander sig der….altså der er snart ikke et sted i skoven, hvor man kan gå i fred. Vi har jo også boet derude, så den ved vi meget om, men altså, der går det også ud over naturen…nu har de bygget et naturcenter derude og for et par år siden, og så havde de sat alle mulige dukker op, og så skulle folk rende rundt og finde trolde midt om natten her i forårs- og sommerperioden, ikk, altså det er da virkeligt at genere naturen…det er jo der, hvor alle dyrene er ude og lammene, og så skal dumme mennesker gå rundt og lede efter trolde… " (Jens)*

Naturbeskyttelse som argument

På tværs af interviewmaterialet er det muligt at genfinde det samme dobbeltperspektiv, som figurerer som en form for rød tråd i Jens's måde at erkende sine omgivelser ud fra. På den ene side er der oplevelsen af, at ens egne muligheder for at anvende landskabet enten forhindres eller forstyrres, når landskabet i stigende grad åbnes op for nye anvendelsesformer. På den anden side præsenteres sådanne argumenter ofte sammen med redegørelser for den forstyrrelse, som den øgede adgang har for naturen. Der er tale enten om konstateringer af de offentlige arealer som overfyldte – eller om frygten for at de *bliver* overfyldte – og om de forstyrrelser, som dette indebærer både i forhold til naturen og for ens eget behov for

at kunne nyde landskabet i ro og fred. I sådanne beskrivelser antydes også indimellem erkendelsen af argumentets indbyggede modsætningsforhold. Det er erkendelsen af modsætningen mellem ens eget behov for at kunne agere og færdes i landskabet, samtidigt med at andre brugere ønskes holdt udenfor. Typisk for sådanne overvejelser er imidlertid også, at kropserfaringen – den tillærte og tilegnede viden om landskabet – træder ind som det afgørende argument, der adskiller den udenforstående fra den, der kender og forstår landskabet efter lang tids ophold og bosætning der. Det er kendskabet til og forståelsen for naturens sammenhænge, som gør nogle bedre egnede til at agere i landskabet, og det er også denne erfaring, som legitimerer nogle brugere fortrinsret. På turene i landskabet sammen med folk blev denne forståelse blandt andet tydeligt der, hvor den enkeltes eget kendskab til naturen blev sammenholdt med adfærd, som man fandt ansvarsløs. Folk der gik med løsgående hunde, støjede midt i yngletiden eller på anden vis udviste manglende respekt for de omgivelser, som de færdedes i. I sådanne beskrivelser indgik ens egne naturiagttagelser i former for rumlige markeringer mellem "os" der kender naturen, og "dem" (særligt turisterne) der ikke gør. Det var også sådanne iagttagelser, som ledte til den opfattelse, at naturen, og ens egen færden i naturen, skulle beskyttes imod en sådan adfærd. Således også hos Claus:

> *"En af mine venner er også lystfisker, og forleden dag havde han fanget en masse, og så var der kommet nogen, der havde spurgt ham om, hvor han havde fanget dem, og så sagde han bare…ude på Vest-Møn, og det er jo fordi, han ikke vil fortælle det, og sådan er holdningen jo også meget. Altså man vil holde det for sig selv, og det har jeg har da også gjort. Så kommer der for eksempel nogle turister og spørger, om man må fiske i den sø, og så siger man nej, at det er privat, selvom det er en offentlig sø, fordi man gerne vil holde det for sig selv, ikk, og fordi det forstyrrer naturen, hvis der kommer alt for mange mennesker. Det er meget hemmeligt, og det er det samme, hvis jeg går tur i Klinteskoven. Så kommer der nogen og spørger om vej, og så siger man bare "gerade aus", og det er jo fordi, at man vil holde sine steder for sig selv" (Claus)*

Når Claus og (andre lokale landskabsbrugere) leder turister i forkerte retninger i Klinteskoven eller på anden vis skjuler "sine" steder i landskabet, kan dette læses som en taktisk måde at forsvare sin egen stedlige identitet på. Det er en taktisk manøvre i forhold til det at fastholde muligheden for at kunne (gen) tilegne sig landskabet på en måde, der giver mening for den enkelte. I Claus's tilfælde er der tale om en beskyttelse af det barndomslandskab, som han tillagde stor personlig værdi, og som han ønskede at holde for sig selv. Samtidigt gjorde Claus i selve interviewsituationen selv opmærksom på det modsætningsfyldte i forhold til denne reaktion. Han, der netop så en masse muligheder i etableringen af landskabet som oplevelseslandskab, og problematiserede den manglende adgang til landskabet, havde samtidigt selv en trang til at værne om sine særlige steder. Begrundelsen for det sidste blev imidlertid netop delvist legitimeret derved, at udenforstående – 'fremmede' – ikke havde den nødvendige kendskab og dermed ikke udviste den nødvendige respekt for naturen.

I interviewmaterialet er det en gentagende reaktion, at holdningen til adgang bliver modsætningsfyldt, særligt der, hvor det kommer til anvendelsen af det offentlige landskabsrum. På den ene side vil man gerne selv have adgang til landskabet. På den anden side er man ikke interesseret i at dele offentlige arealer med andre uden en fast tilknytning til landskabet. Her bliver brugen af det offentlige landskab, på

samme måde som den private ejendom, til en form for territorialitet, som der værnes om. Dels i form af beskyttelsen af særlige områder eller steder af særlig betydning for den enkelte - "lommer" eller "frirum" som så vidt muligt forbeholdes en selv eller ens nærmeste og herunder også en bevidst undladelse af at omtale sådanne områder over for andre. Og dels i form af en holdning om, at naturen ikke skal overrendes ud fra en manglende tiltro til, at andre kan passe på naturen lige så godt som én selv. Den rigtige brug af landskabet er noget, som læres gennem praksis og over tid, og det er ikke egenskaber, som man tillægger folk med mere sporadisk tilknytning til landskabet.

I interviewmaterialet er det en holdning, som markeres både overfor beboere, som kun har boet på øen i kort tid, og overfor turister. Det er også en holdning, som træder igennem f.eks. i forhold til spørgsmålet om stier. Her er ét interessen for genoplivningen af gamle stier i ens eget lokalområde og herunder interessen for de sociale muligheder, der kunne ligge i en sådan etablering i forhold til kontakten mellem beboerne i området. Noget andet er etableringen af helt nye stier på offentlige arealer, som har en tiltrækkende effekt på en øget landskabsanvendelse af mennesker, som kommer ude fra. Denne forskel blev for eksempel meget tydelig præciseret af en kvindelig tilflytter, som havde boet på øen i over tredive år. Hun havde gået sit lokalområde tyndt alene ud fra det formål at kortlægge gamle stier - kirkestier, møllestier, postruter etc., og hun var også meget interesseret i at få genoplivet disse gamle stier. Den samme holdning havde hun til gengæld ikke i forhold til anlæggelse af nye naturstier og ud fra to begrundelser. Dels ud fra den begrundelse, at de nye stier ikke var formålstjenlige, sådan som de gamle var. I modsætning til anlæggelsen af nye stier alene baseret på det kriterie, at de lå i et naturskønt område, havde de gamle stier en historisk funktion, og for hende handlede interessen for sådanne stier derfor også om en veneration for det gamle. Dels ud fra den opfattelse, at anlæggelse af nye offentlige stier ville virke forstyrrende både på naturen og på hendes egen oplevelse ved at færdes i naturen, fordi de gennem deres åbenlyse tilstedeværelse ville tilvejebringe en øget færden i naturen – ikke mindst for turister.

Karakteristisk for de argumenter, som vedrører spørgsmålet om adgang til offentlige landskabsområder er, at sådanne argumenter også indgår i overvejelserne omkring etableringen af og deltagelse i beslutningsprocessen omkring en kommende nationalpark. Det er en holdning, som udtrykker manglende ønske om at dele de offentlige arealer med flere mennesker, end der allerede er, og dette akkompagneret af den frygt, at naturen bliver overrendt af folk, der ikke har den rette indføling for naturen og for den stilhed, som man som fastboende selv forbinder med at færdes der. Det er også denne holdning, som danner afsæt for den opfattelse, at landskabet og særligt de offentlige arealer bliver markedsført for kraftigt overfor omverdenen, og at hvis man *skulle* gå aktivt med som deltager i en beslutningsproces, så skulle det være på trods og for at beskytte naturen og sin egen færden der. Det er for eksempel argumenter som: *"De steder jeg kender skal ingen andre vide noget om" (Erik)* eller *"Hvis jeg skulle gå ind i det skulle det være for at beskytte mine veksler fra turister og sørge for at de ikke blev opdaget" (Maria)* eller *"jeg ville aldrig fortælle dem i nationalparken om mine steder, for jeg ville ikke afsløre mine steder" (Claus)* eller *"Vi vil ikke have alt det renderi, fordi naturen kan ikke tåle det" (Grethe)* eller som hos Jens:

> *"Jeg synes bare ikke, at man lige frem skal lokke folk ud i naturen. De mennesker, der gerne vil ud i naturen, de skal nok finde derud selv…og i forhold til det her med nationalparken, så indbyder man jo folk til at komme og fortælle om, hvordan man skal bruge naturen, og der har vi det nok sådan, at*

vi ville da aldrig gå ind og afsløre vores natur, den vil vi da beskytte mod alle de mennesker…vi vil da ikke fortælle om det på den måde, fordi de fleste, der kommer, det er mennesker, der bare vil ha' naturen. Det er ikke mennesker der bor her og respekterer naturen og den stilhed, som vi forbinder med at komme der" (Jens)

Fra godsejervælde til ekspertvælde

Oplevelsen af den offentlige naturforvaltning som uforståelig eller direkte modsætningsfuld vedrører ikke alene spørgsmålet om adgangsforhold. Det vedrører også spørgsmålet om naturpleje, og en undren over konkrete forvaltningsinitiativer sat i værk med afsæt i begrundelser om naturbevarelse. Iagttagelsen af pludselige rydninger af store områder, som tidligere var tæt beplantede, og som uden varsel har ændret markant form, fældninger af større skovområder og udsætninger af kreaturer bliver beskrevet enten som tab eller som uforståelige handlinger ud fra observationer knyttet til ens egen mangeårige færden der. På turene i landskabet sammen med folk blev sådanne oplevelser ofte markeret gennem en understregning af de konsekvenser, som sådanne forandringer havde haft for ens egen måde at agere på og herunder en påpegning af den kendsgerning, at man slet og ret var holdt op med at komme de pågældende steder. Man kørte måske nok forbi og holdt øje med områderne ude fra vejen, men man gik ikke længere derind. Synet af nøgne skovområder og oppløjede arealer gennemkrydset af elektriske hegn virkede så provokerende, at man slet og ret havde valgt at holde sig væk. I sådanne beskrivelser fremgår det, hvordan sådanne områder fra at have indgået som faste punkter i et næsten rutinemæssigt bevægelsesmønster, får status som huller eller en form for minuspunkter i forhold til en tidligere måde at kortlægge landskabet på. Således kan beslutningen om at holde sig væk også fortolkes som den enkeltes markering både et tab og en protest mod en forvaltning, som man ikke kan forstå eller forlige sig med.

I de forskellige beskrivelser bliver sådanne forvaltningsinitiativer da også problematiseret. En særligt hyppigt fremkommende vurdering er for eksempel den, der tager afsæt i problematiseringen af sammenhængen mellem rydningers og kreaturafgræsningers faktiske betydning for den biologiske mangfoldighed og herunder fremme af særlige arter som f.eks. orkidéer og sjældne sommerfugle. Af sådanne beskrivelser fremgår det, hvordan sådanne vurderinger tager afsæt i ens egen erfaringsviden om landskabet. Når man nu *ved*, at intensiv gødning er dårligt for orkidéer – når man kan *se*, hvordan kreaturerne spiser både orkidé'erne og de planter, der skygger for orkidéerne, og hvordan de ødelægger betingelserne for de myrer, som de sjældne sommerfugle lever af - og når man både kan *se* og *lugte*, hvordan gødningen skyller ud i havet og skaber dårlige betingelser for fuglene, så kan det være vanskeligt at tage de officielle naturbeskyttelsesstrategier seriøst. Samtidigt bliver sådanne betragtninger sammenholdt med den bivirkning, at den pågældende forvaltning ikke alene er nyttesløs, den holder også brugerne udenfor. Ikke nødvendigvist i form af oplevelsen af at være direkte fysisk ekskluderet – men netop mere indirekte – i form af hegn og låger, og fritgående kreaturer, som forhindrer den enkelte i at færdes frit:

"Nu har Skov- og Naturstyrelsen netop brugt en masse penge på at sætte elhegn op omkring græsningsarealer i Jydelejet. Man har sat kødkreaturer ud, og det er for at sikre de lysåbne arealer og afgræsning for orkidéerne, sådan at det ikke skal blive skov, men der er mange der er bange for de dyr, og det gavner ikke orkidéerne, for afgræsningen er alt for brutal. I gamle dage gik kreaturer

på overdrev og alle mulige steder, og de kreaturer man brugte dengang var nogle helt andre typer, og de kom ind om vinteren. De kreaturer, man bruger i dag, er kæmpedyr, og de går ude hele året rundt og overgøder området og orkidé'er har brug for næringsfattig jord. Ude på Ulvshale har du så det problem at al overskudsgødningen skyller ud i vandet. Hvis man virkeligt skulle gøre noget for blomsterne og naturen, skulle man hellere sende nogle folk ud med en le. Altså, jeg mener, at de kreaturafgræsninger, det gavner ikke noget, og det holder også folk ude fra Jydelejet, for det forhindrer folk i at færdes frit. Man må gerne gå der, men jeg gider ikke at komme der længere, for det er ødelæggende for naturoplevelsen, at man hele tiden skal gå igennem alle de låger". (Torben)

Typisk for reaktionerne på forvaltningen af det offentlige landskab er, at sådanne reaktioner på én gang afspejler en manglende tiltro til den formelle og ekspertbaserede tilgang til forvaltningen af landskabet og fremhævelsen af ens egne sanseerfaringer som et mere troværdigt grundlag i forhold til måden at orientere sig på. Det er landskabet som sanset overfor landskabet som abstrakt og med oplevelsen af tab eller trussel overfor ens tilhørsforhold til landskabet som omdrejningspunkt for den enkeltes skepsis. På turene i landskabet blev det således også tydeligt, at jo længere væk de pågældende forvaltningsinitiativer lå fra folks egen forståelse og erindring om brugen af landskabet, jo mindre troværdige forekom de [jf. Urry 1998: 227]. Samtidigt blev de pågældende forvaltningsinitiativer også forsøgt givet en rationel forklaring. I sådanne forklaringer er det kendetegnende, at skepsis ikke alene kommer til udtryk i form af en manglende tiltro til initiativernes reelle naturbeskyttende effekt. Den kommer også til udtryk i form af antydninger af de egentligt bagvedliggende interesser. Det er forklaringer, som spænder over alt lige fra spekulation i hektarstøtte og andre tilskudsordninger over udpegningen af kommercielle interesser, som antyder opfattelsen af statens landskabsforvaltning som styret af andet og mere end natur- og landskabsinteresser i snæver forstand. Det er for eksempel denne forbindelse, som kommer til udtryk, når det påpeges, at rydninger og kreaturafgræsningerne handler om andet og mere end at skabe bedre levebetingelser for orchidé'er, og det er den samme mistillid, som kommer til udtryk, når større rydninger i skoven sættes i forbindelse med den antagelse, at statsskovvæsenets hovedinteresse i forvaltningen af øens skove i bund og grund er kommerciel:

"Statsskovvæsenet er jo i virkeligheden den største godsejer hernede. Altså staten har jo gået foran i forhold til afspærring af naturen. Ude i Klinteskoven kan du se, at alle de små skovveje langs hovedvejen er blevet spærret af for biltrafik. De sætter bomme op, og hele skoven er fyldt med parkering forbudt skilte. Så siger de, at det er på grund af skovarbejdet. Der må kun være adgang for skovning, og derfor må der ikke holde en bil der, hvor de skal køre med de store maskiner. Altså, man kører en meget aggressiv holdning overfor den færdsel, man ikke har kontrol over. Personligt kan jeg da også godt undre mig over, at man kører skoven så kommercielt, og der er mange, der er irriteret over, at staten passer skoven på den måde. Selvom skoven er fredet, så fælder man de træer, som folk troede, skulle bevares." (Torben)

I interviewmaterialet er holdningen til den offentlige landskabsforvaltning ikke entydigt præget af tvivl og skepsis. Den er også positiv og møntet på konkrete initiativer, som opleves at have lettet brugen af landskabet – som når der f.eks. laves trapper ned til stranden, tilplantes nye brugervenlige skovområder,

eller sættes bænke op. Kendetegnende for sådanne beskrivelser er imidlertid, at de udvikler sig til modvilje, når forvaltningen bliver uigennemsigtig og uhåndgribelig, og understreges særligt der, hvor oplevelsen af forvaltningen som uforståelig støder ind i oplevelsen af forvaltningen som upåvirkelig og herunder oplevelsen af ens egen manglende handlekraft. Som når der f.eks. ikke bliver svaret på læserbreve fra brugere, der udtrykker skepsis overfor græssende kreaturer eller de reelle hensigter bag rydninger af tæt beplantede områder og fældningen af gamle træer. Eller når direkte henvendelser til statsskovsdistriktet ikke bliver taget alvorligt eller modsvares af en besværlig sagshåndtering. I sådanne beskrivelser sættes lighedstegn op mellem landbrugets og statsskovsvæsenets indstilling til forvaltningen af landskabet og med mere eller mindre direkte antydninger af oplevelsen af sidstnævnte som en både ubestemmelig og utilgængelig institution.

Det er også denne opfattelse, som træder ind som argument - både for, hvorfor man ikke ønsker en nationalpark – og for, hvorfor man ikke ønsker at deltage i diskussionen omkring en nationalpark. Det første vedrører frygten for endnu flere forandringer af landskabet, end der allerede er. Det er frygten for det abstrakte – for pludselige forandringer af de omgivelser, og herunder ens egen kortlægning af disse omgivelser, som man troede, man havde overblik og kontrol over. Det er også en frygt, som vedrører den fornemmelse, at det landskabsrum, som man troede var alles, alligevel er forudbestemt af bestemmelser, truffet et helt andet sted. Her træder oplevelsen af magtesløshed ind som en følelse af at være holdt uden for landskabet – ikke fysisk, men mere bevidsthedsmæssigt i forhold til selve beslutningstagningen, og denne oplevelse tager også afsæt i en historisk erfaring, hvor tidligere tiders magtstrukturer forestilles opretholdt og videreført blot iklædt nye og mindre gennemskuelige klæder. Kendetegnende for denne oplevelse er den hyppigt fremkomne sammenligning mellem tidligere tiders godsejervælde og nutidige statslige forvaltning, nu blot med den forskel, at beslutningstagningen er flyttet endnu længere væk. I modsætning til tidligere, hvor man (trods alt) kendte godsejeren og de mennesker, som arbejdede i godslandskabet, og hvor der dermed også var en form for synlighed eller samtale omkring de forandringer, som landskabet var genstand for, sker ændringer i landskabet nu med afsæt i bestemmelser som både beslutningsmæssigt og menneskeligt er løsnet fra den konkrete landskabskontekst, hvor de finder sted. Her bliver forandringer foretaget med afsæt i internationale konventioner[39] og andre overordnede naturbeskyttelsesstrategier abstrakte i den forstand, at de ikke umiddelbart giver mening set fra et lokalt og erfaringsbaseret perspektiv. I stedet kommer de til at repræsentere et udtryk for magt – diffus og udefinerbar eller kanaliseret over i den umiddelbart mest synlige tilstedeværende repræsentant for forandringerne – den statslige landskabsforvaltning – og med frygten for flere forandringer som katalysator for modviljen mod en nationalpark:

> *"Det, der er problemet, er nok også et eller andet sted, at folk har en instinktiv modvilje mod det. For de er godt klar over, at hvis der kommer den der nationalpark, så er det, der i dag er vores ø, det bliver nogle andre, der kommer til at sætte dagsordenen på den. Det tror jeg folk har en helt klar fornemmelse af. De ved godt, at nu hugger de hovedet af alle de her godsejere eller hvad det er, der er hernede, og så kommer der en ny herremand, og det er ham der er statsskovridder. Han styrer hele balladen, og så kommer der lige som en ny konge på øen, hvor der måske før har været en masse, der har repræsenteret den magt. Det samler man så i én person og måske til og med en politisk udnævnt*

39 F.eks. Natura 2000 som Høvbleget m.fl. offentlige arealer hører ind under

person. Altså så kommer det til at foregå helt hen over hovedet på os. Det er jo ikke nogen mennesker, vi kender og har referencer til" (Claus)

Overfor denne frygt, vedrører den anden side af modviljen den opfattelse, at sådanne erfaringer også kan overføres på en egentlig deltagelsesproces. Det er en opfattelse af landskabet som predefineret og med ringe mulighed for at øve indflydelse herpå. Når det med afsæt i hverdagens landskabsanvendelse er vanskeligt at gennemskue, hvorfor ting sker, hvem det egentligt er, der er adressat for ens undren og skepsis, eller når denne undren og skepsis ikke opleves at blive taget alvorligt gennem direkte henvendelse, bliver sådanne erfaringer brugt som orienterende og vejledende i forhold til ens eget engagement. Det er med andre ord en vurdering, som henter sit indhold i hverdagserfaringer, og som finder yderligere bekræftelse gennem samtale med mennesker, som faktisk har været med. I interviewmaterialet er det således også karakteristisk, hvordan deltagelsesprocessen bliver fulgt på sidelinien af de fleste. Man deltager måske ikke direkte, men man tager bestik af situationen ved at lytte sig til en fremstilling af den samtale, som man har undladt at indgå i. I sådanne fremstillinger kommer det sammensatte billede af styrede dagordener og en mere eller mindre tilfældig landskabspolitik hurtigt til at virke selvbekræftende på ens egen beslutning om at holde sig væk. Også blandt landskabsaktører, som ellers godt kunne se nogle muligheder i en nationalpark, eksisterer der en forestilling om forudbestemte planer eller om hele projektet som én stor forstillelse i forhold til ønsket om at leve op til en politisk agenda, som mangler både indhold og struktur. Sammenholdt med den erkendelse, at man ikke selv er repræsenteret i nogen interesseorganisation, og derfor ikke vurderer sig selv som værende i besiddelse af det fornødne magtgrundlag, bliver forestillingen om muligheden for at få indflydelse gennem deltagelse, vurderet som grundlæggende naiv:

"Jeg var faktisk stolt, da jeg læste i avisen, at vores ø var blevet udpeget som nationalpark, men så læste jeg listen over, hvem det var der var med, og jeg så, at det var landbruget og Team-Møn og de grønne organisationer og Skov- og Naturstyrelsens folk, og de har jo en eller anden forestilling om, at de har patent på viden om, hvad der er godt for naturen… altså det ville være spild af tid. Jeg er jo ikke repræsenteret i nogen interesseorganisation, og så har man ikke noget magtgrundlag, fordi så er jeg jo bare en bruger. Og det sidste siger jeg med eftertryk…så er jeg bare en bruger. Det er også det, man kan høre på folk, der har været med. Det har været et slagsmål mellem interesseorganisationer, og hvis ikke du har en stærk forening i ryggen, så er det spild af tid" (Torben)

I de forskellige landskabsfortællinger træder forestillingen om sammenhængen mellem foreninger og indflydelsesmuligheder frem i flere forskellige variationer. Når Claus f.eks. i sin fortælling afskriver deltagelse med afsæt i det, som han ser som 'kampen mellem organisationer', ligger der på samme måde som hos Torben en erkendelse af hans eget manglende magtgrundlag. Det samme er tilfældet hos Marie, som baserer sin vurdering på erfaringer fra forskellige "lejre" og deri ser en elitær diskussion mellem særinteresser, for hvem det primært handler om at få ret. Endeligt er det også det, der fremgår når Grethe, som det fremgår af hendes fortælling, til slut og på trods af sin skepsis alligevel vælger at gå ind i en deltagelsesproces er det grundlæggende ud fra en bevidsthed om at have en stærk forening i ryggen. Her bliver både fravalg og tilvalg af deltagelse taget med afsæt i vurderingen af den repræsentative magt, som den enkelte kan

indgå i deltagelsen med. Samtidigt, og som supplerende og væsentligt led i den vurdering, indgår også den oplevelse, at man som bruger af landskabet ikke taler det samme sprog som den officielle vidensdiskurs og derfor vil have svært ved at begå sig. Det er mao. på den ene side en afskrivning af den offentlige naturforvaltning ud fra den blotte iagttagelse, at denne handler modsætningsfyldt og derfor er ude af trit med det, som man selv vurderer som ansvarligt for naturen. På den anden side er det en erkendelse af, at denne naturforvaltning og de videnskabelige argumenter, som den indgår i, er mere magtfuld(e) end ens egne og praksisfunderede erfaringer. Det er med andre ord en erkendelse af ens egen erfaringsviden som på én gang eksklusiv og marginaliseret – en viden opnået gennem lang tids tilstedeværelse og færden i naturen, samtidigt med at denne viden ikke anerkendes udefra. Ud fra denne iagttagelse bliver overvejelsen i forhold til deltagelsen den, at hvis ikke, man kan deltage med afsæt i det, man faktisk ved om naturen, så kan man lige så godt lade være. Her kommer egne iagttagelser og erfaringer til at repræsentere en form for lokal erfaringsbaseret mod-diskurs, som sammenfatter forskellige facetter af brugernes egen landskabsanvendelse, og spilles ind som forklaring på, hvorfor deltagelse ikke giver mening. Således også hos Jens:

> *"Men nu siger du, at der ikke er så mange der siger noget, og der er heller ikke så mange jægere, der siger noget…nej, det er fordi, vi har egentligt ikke lyst til at snakke om…alle de der møder, de har intet som helst med natur at gøre…altså alle de der tilrettelæggelser af, hvordan ting de skal være, det holder naturmennesker for sig selv…det er noget vi snakker om internt…i virkeligheden gider vi ikke snakke med mennesker, som ikke har forstand på det…altså jeg er ikke bange for at diskutere og fortælle folk, hvad jeg mener, men de har ikke en skid forstand på det alligevel, fordi så ville de ikke lave sådan nogle tåbelige ting…altså eksperterne ved ikke ret meget…de freder der, hvor man ikke behøver at frede, og samtidigt så lokker de folk ud i naturen…men altså jeg har opgivet at snakke med den slags folk, fordi de forstår det sgu alligevel ikke" (Jens)*

Geo-centret, magten og nedlukningen af civilsamfundet

I det pågældende interviewmateriale er det påfaldende, at oplevelsen af manglende handlekraft, uigennemsigtighed og skepsis overfor konkrete initiativer giver anledning til oplevelsen af den offentlige landskabsforvaltning som utroværdig. Denne oplevelse er markant, særligt blandt beboere, som har boet i landskabet i mange år, og vedrører forvaltningen af offentlige arealer generelt. Oplevelsen eskalerer imidlertid, når det kommer til et landskabsrum, som har en særlig betydning for de fleste – Møns Klint – og særligt i forhold til spørgsmålet omkring opførelsen af et stort naturformidlingscenter på klinten.

I 2004 blev det vedtaget at etablere et naturformidlingscenter på det yderste af Møns Klint [Møns Kommune 2004].[40] Beslutningen blev truffet på trods af skepsis eller direkte modstand fra store dele af lokalbefolkningen og uden reel mulighed for deltagelse fra borgerne, og på tværs af interviewmaterialet fremgår det også, hvordan hele sagen på mange måder understreger fornemmelsen af landskabsplanlængningen som abstrakt og løsrevet fra respondenternes eget hverdagsliv. I flere af fortællingerne bruges udtryk som 'skænd-

40 Byrådets vedtagelse fandt helt præcist sted d. 12. august 2004. Inden vedtagelsen havde det lokalplanforslag, som var forudsætningen for opførelsen, været ude i otte ugers offentlig høring, men uden nogen egentlig mulighed for borgerne for at influere på det næsten færdigudviklede projektforslag.

sel' og 'krænkelse', når respondenterne beskriver deres reaktion på opførelsen af et center midt i det, som ligeledes ofte beskrives som 'klintens hjerte'. Sådanne begreber anvendes i reglen i forbindelse med overgreb overfor mennesker, og møntet på et landskab, understreger det dettes særlige symbolske karakter. Således er det også i de forskellige fortællinger muligt at få øje på en overgrebsfornemmelse, som også refererer til den kollektive betydning, som klinten repræsenterer. Der er tale om et landskab, som for de fleste har stor individuel betydning, men som samtidigt fremtræder som en form for kollektivt symbol, fordi det repræsenterer et, om ikke egentligt eksisterende, så i hvert fald imaginært fællesskab. I fortællingerne er det f.eks. det, der kommer til udtryk hos hhv. Erik og Grethe, når de hver og især gør rede for deres reaktioner på geo-centret:

> *"Alle folk vil jo ud på klinten for at nyde den i fred…altså vi vil jo ikke have 500 turistbusser kørende, og hvor folk kan have en interaktiv oplevelse af fossiler og alt muligt andet. Man kommer jo netop til, fordi man gerne vil opleve den storhed og fred, der er ved at komme på klinten. Det er jo ikke for at være på et eller andet mærkeligt center/…/Jeg betragter det på samme måde som Disneyland. Hvis man har været der én gang, så var det da meget sjovt, men jeg kommer der fanme ikke igen." (Erik)*

> *"Det er en skændsel, det der foregår derude… man graver i klinten, og det er Møns sjæl, fordi vi er en del af klinten, og så er det i øvrigt også meget uansvarligt. Der er jordfaldshuller og det skrider lige der, hvor man vil bygge, og man har lavet én boring. Men altså man har lavet mange dårlige ting derude. Man skal betale bom-penge for at komme ind, og nu har man også revet skovpavillonen ned. Her har vi jo taget ud og drukket eftermiddagskaffe, og det er Danmarks ældste, og helt op til nyere tid kan vi huske, at der var bal om lørdagen med sådan nogen orkestre, der spillede…men nu er det blevet revet ned, fordi der skal ligge et geo-center. Jeg er så vred. Vi kan ikke holde ud, at se på det, så vi er holdt op med at komme der. Man skulle hellere have bevaret det stykke kulturhistorie, der er derude" (Grethe)*

I de forskellige interviews såvel som i de pågældende citater fremgår det, hvordan reaktionen mod centret særligt vender sig mod kommercialiseringen af et landskab, som af de fleste tilskrives en særlig symbolsk betydning. Klinten præsenteres i sådanne beskrivelser som en salgbar vare, som man køber, når man køber sig adgang til klinten. Med købet følger også adgang til formidlingen af klinten – af stedets historie og en systematisering af den viden, som knytter sig dertil, og i den forstand bidrager geo-centret til at gøre klinten mere tilgængelig overfor den udenforstående. Ud fra den fastboendes perspektiv er geo-centret imidlertid bidragende til at øge landskabets utilgængelighed - i form af oplevelsen af overgreb på den fortælling, som ikke er nedskrevet og systematiseret, men som angribes, når steder ændrer form eller særlige mindesmærker rives ned – eller når vejafspærringer og betalingsbomme meget konkret demonstrerer fremkomsten af landskabet som styret og disciplineret betalingslandskab. Således ligger der også i citaterne en fornemmelse af tab - eller løsrivelse af et særligt landskab fra dets bredere sociale og livshistoriske kontekst, og herunder dets særlige erfaringsbaserede forankring. Der ligger en reaktion mod en afkropsliggørelse af rummet, og ud fra det perspektiv kan protesterne mod placeringen af et geo-center på Møns Klint også ses som reaktioner mod en planlægning, som gennem sin satsning på landskabet som visuelle repræsentationer af bestemte landskabsbilleder ekskluderer det komplekse og levede rum, som også rummer historie(r) og minder og ofte er baseret på et langt liv det pågældende sted.

Samtidigt kommer klinten i sådanne beskrivelser netop til at repræsentere en kollektiv rumlig grænsedragning, hvor de fastboendes tilhørsforhold til klinten fremtræder som en fælles og forenet identitet overfor en planlægning, som udøver kontrol over rummet og styrer organiseringen i overensstemmelse med specifikke sceneriske repræsentationer. Det er en form for fælles (menneskelig) natur, som sættes ind mod en alt for undertrykkende kultur, eller det absolutte rum mod det abstrakte for at generobre det oplevede [Lefebvre 1991]. Når Erik f.eks. henviser til kontrasten mellem den "storhed og fred", som "folk" forbinder med klinten, og den "Disneyfisering", som han oplever, at denne er blevet underlagt, og når Grethe refererer til nedrivningen af et konkret kulturmiljø på klinten – skovpavillonen, som hun både forbinder med sin egen livshistorie og med et større fælles erfaringsgrundlag, så optræder klinten som en form for fælles anliggende, som er truet af en planlægning, baseret på at tilfredsstille andre behov end behovene hos de fastboende selv.

Endeligt er det imidlertid også karakteristisk for fremstillingen af den pågældende kritik, at når landskabsaktører kritiserer etableringen af et geo-center, så retter kritikken sig sjældent mod centret i sig selv. Et formidlingscenter kan vurderes overflødigt og fysisk malplaceret, men selve kritikken retter sig i lige så høj grad mod den måde, hvormed centret blev gennemført på. Det er også det, som for eksempel fremgår af Grethes fortælling, hvoraf det netop bliver tydeligt, at geocentret ikke alene henviser til sig selv – men til noget andet og mere, der rækker ud over selve bygningen i sig selv. Som særligt monument repræsenterer geocentret også magten i landskabet [Lefebvre 1991 (1958)]. Det samler og koncentrerer de forskellige magtbilleder, som respondenterne forholder sig til, når de forholder sig til landskabet – dels fordi selve gennemførelsen gjorde det tydeligt, hvad det var for overordnede interesser, som var på spil i landskabsdiskussionen - dels set i lyset af den kendsgerning, at beslutningen om geocentret blev taget uden nogen form for offentlig inddragelse, men derimod med afsæt i smalle aftaler mellem turismeerhvervet, stærke lodsejerinteresser, kommunen og forskellige naturinteresser. Det er f.eks. det., som Grethe giver udtryk for:

> *"I geo-centrets bestyrelse sidder en række af samfundets spidser, og de har alle sammen en eller anden interesse. Der er jo også stærke økonomiske godsejerinteresser involveret i det der. For Scavenius er der penge i geo-centret, fordi han ejer campingpladsen, og et geocenter vil tiltrække flere turister til campingpladsen, mener han. Og godsejerens mand ude på Marienborg er jo blevet direktør for foretagendet, og de store landmænd bakker op om deres kollegaer. Skov og Naturstyrelsen og Danmarks Naturfredningsforening er interesserede, fordi de vil have deres navn repræsenteret – og de vil jo gerne have det præciseret, at det er dem, der har fået det gennemført. Det skaber prestige. Men der ser man så staten, som samarbejder med kommercielle godsejerinteresser. Altså, geocentret er en magtdemonstration fra godsejernes side, men det allermest absurde er nu, at klinten er statens ejendom, og den er fredet" (Grethe)*

I interviewmaterialet er der mange og meget skarpe udfald overfor den måde, som geocentret blev håndteret på, og disse udfald lader sig bedst tolke ud fra den forståelse, at etableringen bekræfter og understreger en allerede eksisterende fornemmelse af manglende indflydelse på landskabsplanlægningen. At placere et geo-center på toppen af klinten er, set fra et hverdagsperspektiv, den ultimative magtdemonstration – eller med Certeau: en praktisering af "kortet" som hævet over hverdagslivets betydningstildelende praktisering af rum transformerer det levede til en visuel repræsentation [1984].

Samtidigt fremgår det også, hvordan denne fornemmelse også spiller sammen med andre hjørner af borgernes hverdagsliv. Den fysiske og demokratiske marginalisering, som den enkelte forbinder med kommercialiseringen af landskabet, får ekstra fylde og vægt, når den sammenstilles med de afsavn, som man i øvrigt må leve med. I det konkrete materiale kommer dette særligt til udtryk i form af en gennemgående kritik af en offentlig forvaltning, som svigter borgernes behov for infrastruktur og civilsamfundsmæssig sammenhængskraft til fordel for en planlægning, der tilgodeser bestemte og privilegerede landskabsinteresser. I den henseende kommer etableringen af et geo-center også til at bekræfte oplevelsen af rumlig marginalisering i den forstand, at det tydeliggør forfaldet og den funktionstømning, som det øvrige civilsamfund er genstand for. Når Peter f.eks. i sin fortælling sammenholder kommunens prioritering af centret med det, som han oplever som forsømmelsen af de små lokalsamfund, så er det netop et udtryk for det. Og når Marie i sin fortælling sammenholder centret med den manglende politiske prioritering af daginstitutionstilbud til borgerne og en generel mangel på interesse og lydhørhed overfor borgernes behov, så kommer geo-centret til at afspejle en magtrealitet, som borgerne forholder sig til i deres vurdering heraf.

I interviewmaterialet bliver denne sammenstilling særlig stærk, der hvor nedlukningen af det lokale sygehus trækkes ind. Beslutningen om at lukke det lokale sygehus fandt sted sideløbende med beslutningen om opførelsen af geocentret på klinten, og beslutningen om nedlukningen blev, på samme måde som opførelsen af geocentret, taget på trods af voldsomme lokale protester. Således præsenteres også den meget udbredte skepsis overfor det argument, som ofte blev fremført som et væsentligt argument for opførelsen af geocentret, at det skulle kunne bidrage med arbejdspladser på en beskæftigelsesramt ø. Overfor den erhvervsdiskurs, som alene retter opmærksomheden mod turismen som indtægtsgivende erhverv og samtidigt nedprioriterer den mangfoldighed af erhverv og institutioner, som hidtil har været medvirkende til at gøre ikke alene landskabet, men hele civilsamfundet, beboeligt, bliver geo-centret en konkret monumental manifestation for den periferidannelse, som både landskabet og samfundet opleves at være genstand for. Det kommer til at fremstå som det definitive symbol på en samfundsudvikling, der tilgodeser urbane behov for fritidsoplevelser, og samtidigt dræner det rurale for egne værdier og sætter den enkelte uden for indflydelse i samme proces. Således også hos Marie:

> *"Dengang gik vi med fakler rundt om sygehuset i protest mod at de nedlagde det, og så giver Møns kommune 7 millioner til det center – dvs. så får vi 73 millioner, for det koster 80 mill. Men det er jo vanskeligt at forholde sig til…vi ved bare, at vi har mistet sygehuset, og at vi nu skal miste endnu flere lærere på skolerne, og så giver kommunen 7 millioner ikk…det går ikke. Samtidigt føler vi også forargelse over denne her massive strøm af turister, som skal vælte ud og se det her geocenter, ikk, og det hul i jorden, hvad fanden skal vi med det lort? Vi kan bare se, at folks levevilkår hele tiden bliver hårdere hernede…vi mister jo meget og mange ydelser. Børn bliver ikke anbragt, som de skal og sådan…det forbinder vi også med geo-centret….altså det er jo folks almindelige levevilkår, det handler om…der er ikke nogen, der ser, at det center kunne handle om deres levevilkår. Geocentret giver jo ikke jobs til 25 mønboere og forestillingen om, at man skal have et stort geocenter, der kan fungere med økonomisk udbytte, det er simpelthen en fantasiforestilling fra de folk, der vil have det etableret" (Marie)*

Samlet er det også sådanne erfaringer, som etableringen af en potentiel nationalpark vurderes op imod. Ikke i den forstand, at det motiverer til engagement eller ønsket om at kæmpe imod. Men snarere til en afmatning, hvor erkendelsen af lokalsamfundets status som udkantssamfund og tidligere tiders kampe danner afsæt for en resignation. Det er en manglende tiltro til, at etableringen af en nationalpark kan bidrage til at forbedre kvaliteten af de flestes hverdagsliv og dette blandt andet med afsæt i en erkendelse af de interesser, som de fleste kan se, går igen. Iagttagelsen af turisme, landbrug, kommune, stat og forskellige naturinteresser, som sætter sig på diskussionen om landskabet bekræfter fornemmelsen af politisk afmagt, som den øvrige erfaring har givet anledning til. I den forstand står vurderingen af deltagelse i beslutningsprocessen omkring etablering af en nationalpark ikke alene. Den hænger sammen med en bredere erfaring, hvor tidligere erfaringer med deltagelse indgår i en samlet vurdering, og hvor forvaltningen af landskabet ikke bedømmes løsrevet fra den økonomiske og sociale marginalisering, som samfundet i øvrigt er genstand for. For de fleste bliver modsvaret på denne erkendelse en gentagelse af den individuelle tilbagetrækning, som også var svaret på erkendelsen af landbrugets magt. Ikke alene er oplevelsen den, at den politiske ramme for deltagelse ikke sikrer den enkeltes rettigheder i et spil, der er determineret af landbrugets vetoret. Oplevelsen er også, at det offentlige landskab er styret af snævre magtinteresser og mere eller mindre personopbundne behov for personlig succes. Konsekvensen af denne oplevelse er, at tilbagetrækningen fra diskussionen omkring det åbne land overføres på landskabsdiskussionen i det hele taget med afsæt i en begrundelse om det nyttesløse i et sådant engagement:

> *"Jeg tror, at alt det med geo-centret har skabt en vis træthed. I bund og grund er man ikke interesseret i at høre, hvad borgerne siger. Jeg tror det er nogle meget snævre interesser, der styrer det der. Det er turisme og nogle politiske interesser, hvor det handler om at komme på landkortet og få promoveret sig selv, og sådan noget som en nationalpark, som jo bliver omtalt i hele Danmark….Der er mange, der har følelser på spil i forhold til det område derude, og den måde det er blevet håndteret på…så står man af. Jeg står i hvert fald af. Det gider jeg ikke bruge min tid på, og det tror jeg gælder for de fleste, så passer man sit eget. Mange af dem, jeg kender, de siger, at så længe det går godt her, så går det jo…de skal virkeligt trædes godt over tæerne, inden det gør ondt, og vi har jo nok den der indstilling, nåh ja, vi har jo tabt kampen. Der er så mange, der måske ikke engang bor på Møn, men som bare skal have det her navneskilt på. Der er så meget politik i det, og vi har ikke en skid at skulle have sagt. Hvis de vil lave den nationalpark, så laver de den uanset, hvad vi siger, det tror jeg… og igen, bare det ikke er vores lille samfund de piller ved, så går det nok. Sådan er det vel" (Peter)*

Opsamling:

Mens vægten i dette kapitels første del – 'Landskab og identitet' – blev lagt på at udfolde alle facetterne af den hverdagskompleksitet, som borgernes landskabsrelationer er indvævet i – i arbejdsrelationen og fritidsrelationen, og de sanseoplevelser, tab og drømme, som tager afsæt heri, så er vægten i kapitlets anden del – 'Modsigelser i landskabsrelationen' i højere grad lagt på de blokeringer, som borgerne oplever i forhold til realiseringen af deres drømme - også indenfor rammerne af en borgerinddragelsesproces. Her bliver det

tydeligt, at sammenholdt med de redefinerede anvendelsespotentialer, som de fleste godt kan se i landskabet, og som særligt udspringer af den landskabsanvendelse, som er mere løsrevet fra en direkte arbejdsrelation, støder disse potentialer ind i forskellige begrænsninger, som lukker sådanne potentialer. I den henseende er det ikke alene de åbninger, som i form af ønsker og drømme til fremtiden orienterer sig i retning af nye former for arbejdsrelaterede landskabspraksis. Også de overvejelser, som relaterer sig til fritiden støder mod begrænsninger, og det får konsekvenser for (gen)etableringen af det stedlige tilhørsforhold. Når landskabet fremtræder enten som lukket eller som begrænset i forhold til tilegnelsen af de fysisk sociale omgivelser, får det nemlig betydning både for muligheden for at kunne fastholde kontinuiteten i landskabsrelationen og for kropsligt at kunne tilegne sig det landskab, som man som udefrakommen er flyttet til.

I materialet fremtræder disse begrænsninger i flere forskellige versioner. Én begrænsning er den, der knytter sig til udviklingen af ejendomsretten. Dette er en udvikling, som relaterer sig til privatiseringen af landskabet i bred forstand og til en udvikling, hvor landskabet i stigende grad indhegnes og afskærmes mod "de andres" færden. Det er også en udvikling, som i særlig grad forbindes med landbruget og med den rumlige forandring, som opkøb af jorder og intensiveringen af dyrkningsmetoder har haft for muligheden for at kunne færdes mere frit i landskabet. Endelig er det en udvikling, som også involverer udhulingen af landskabet som social struktur. Med indhegningen og afmærkningen af landskabet i større eller mindre territorielle enheder er landskabet blevet præget af en både fysisk og social distance. En anden begrænsning er den, der knytter sig oplevelsen af en stadigt stigende turisme, som understreger fornemmelsen af at være (for)trængt i landskabet. Det er oplevelsen af at måtte dele landskabet med andre, som ikke har den rigtige viden om og indsigt i landskabet, og som forstyrrer ens egen tilstedeværelse der. Det er også en oplevelse, som relaterer sig til erkendelsen af landskabets status som yderområde, hvor lokalbefolkningens brug af landskabet fortrænges til fordel for kommercialiseringen af landskabet som turistrum. Endelig er en begrænsning den, som knytter sig til en offentlig forvaltning af landskabet, som enten begrænser eller opfattes modsætningsfyldt. Det er oplevelsen af at være enten fysisk ekskluderet fra brugen af landskabet eller invaderet af en forvaltning, som overskrider ens egen territorialitet. Det er også oplevelsen af at være vidne til endnu en dimension af landskabets rumlige forandring, og som forstærker fornemmelsen af landskabsudviklingen som abstrakt.

Samlet fører oplevelsen af sådanne begrænsninger til oplevelsen af at være enten forhindret eller marginaliseret i forhold til brugen af landskabet, og det er også sådanne oplevelser som overføres til det politiske plan. Det er hverdagserfaringer, hvor erkendelsen af landskabet som indvævet i både personlige og meget abstrakte relationer giver fornemmelsen af manglende handlekraft. Samtidigt er det også sådanne forhindringer, som fører til forskellige og ofte modsætningfyldte former for modpraksis, hvor det stedlige tilhørsforhold søges beskyttet mod en landskabsudvikling, som man oplever sig selv uden indflydelse på. I den henseende træder sådanne former for modpraksis – eller taktiske dannelser af modrum - ind som alternativer til drøftelse af landskabsanvendelsen i offentlig regi, fordi de fremstår som mere realistiske bud på en løsning end påvirkningen af den eksisterende magtstruktur.

Kapitel 6

Landskab og fællesskab

I dette kapitel vil det, med afsæt i borgernes landskabspraksis, blive forsøgt indkredset, hvad det er for en rolle, som forestillingen om landskabet som fælles anliggende spiller i borgernes hverdagsbevidsthed - i hvilken forstand borgerne overhovedet har et forhold til landskabet som fælles rum og anliggende, og hvor meget ønske om fællesskab, der i givet fald er på spil. Med denne tilgang vil det blive forsøgt at indkredse potentialerne for landskabsrelaterede borgerfællesskaber og dermed også præmisserne for borgernes deltagelse i landskabsdiskussionen. Således vil fokus ligge både på de åbninger og lukninger, som sådanne forestillinger giver anledning til. Dette indebærer en opsamling og en teoretisk fokusering på modsætningen mellem det forandringspotentiale, som landskabsanvendelsen på den ene side giver anledning til, og resignationen over for deltagelse på den anden side, sådan som dette træder frem i forrige basisempiriske afsnit. Dermed samles der også teoretisk op på magtaspektet, som bidrager til beskrivelsen af en samlet resignationsfigur. Denne samlede resignationsfigur – og det vil sige - resignationen som fænomen, gives her teoretisk fylde under særlig inspiration af Zygmunt Bauman og dennes begreb om "angsten for det fremmede".

I det forrige kapitel blev vægten lagt på de stedidentiteter, som blev skabt med afsæt i borgernes brug af landskabet. Anskuet samlet forekom et gennemgående træk ved disse stedidentiteter at være, at landskabsanvendelsen spillede en afgørende rolle for det stedlige tilhørsforhold, men at disse identiteter også manifesterede sig meget individuelt. I dette kapitel lægges vægten på søgningen efter fællesskaber i og omkring brugen af landskabet, sådan som de måtte manifestere sig med afsæt i disse stedlige identitetsforhold. I forhold til denne hensigt kan det hævdes, at de pågældende stedidentiteter ikke umiddelbart forekommer at indeholde fællesskabskvaliteter – ikke engang, når de faktisk forsøger at etablere sig kollektivt, fordi de i stedet manifester sig defensivt overfor omverdenen. Ikke desto mindre kan man stille det spørgsmål til materialet, om der i sådanne stedidentiteter alligevel kunne være et afsæt for en fællesskabsdannelse, og om hvordan sådanne dannelser i givet fald måtte komme til udtryk.

I kapitlet vil dette spørgsmål blive forsøgt indkredset ud fra en afdækning af de muligheder og vanskeligheder, som fællesskabet har inden for rammerne af en moderne landskabskontekst. Således vil fokus både ligge på den ansatsvise eller potentielle fællesskabsdannelse, som lader sig spore i stedidentiteterne, og på de blokeringer, som sådanne dannelser slås tilbage af. Den overordnede og bagvedliggende interesse for denne tilgang er interessen for spørgsmålet om borgernes deltagelse og ikke-deltagelse både *i* landskabet og i den offentlige drøftelse *om* landskabet, og hvor begrebet om 'borgerfællesskaber' forekommer at være centralt. Begrebet som, når det knyttes specifikt til brugen af landskabet, refererer tilbage til det gamle nordiske 'fælledbegreb', der i den internationale diskurs også kaldes for *commons*, og i en mere moderne version kan oversættes til 'landskabsrelaterede borgerfællesskaber', sætter nemlig ikke-deltagelsen i perspektiv, fordi det lægger op til spørgsmålet om, hvad det egentligt er, der er præmisserne for borgernes deltagelse.

Hvis borgerne ikke i forbindelse med deres brug af landskabet forholder sig til landskabet *som* et fælles anliggende, så skaber det muligvis vanskelige vilkår for deltagelsen, fordi der i givet fald ikke er noget at samle sig om. Det er med andre ord et perspektiv, der antager, at demokrati kræver lighed – ikke ulighed, og at der derfor også må være et vist fælles potentiale for en fælles forståelse for samtalen til stede, for at demokratisering kan lade sig gøre. Ud fra dette perspektiv *kunne* selve konstateringen af borgernes manglende deltagelse i landskabsdiskussionen med andre ord være et udtryk for, at præmisserne for borgernes deltagelse er præget af en ekstrem ulighed, og at der i den forstand eksisterer nogle strukturelle barrierer i hverdagslivet, som skaber ulighed for deltagerne og dermed blokerer for selve deltagelsen.

Som sådan vil fælledbegrebet eller begrebet om landskabet som 'commons' indtage en mere fremtrædende rolle som et aktivt tilstedeværende søgebegreb. Med inspiration fra dette begreb stilles der skarpt på det spørgsmål til materialet, hvad det er for en status, som landskabet som fællesskab har i borgernes hverdagsbevidsthed, og på de måder, hvormed dette spiller ind på spørgsmålet om deltagelse. Med afsæt i et hverdagsperspektiv er tilgangen til fælledbegrebet den, at landskabet som fælles anliggende ikke alene kan betragtes som abstrakt og overordnet størrelse, men at det også er erfaringsbaserede og individuelle forestillinger, som tager afsæt i borgernes konkrete hverdagsliv. Udgangspunktet er her, at der muligvis eksisterer forestillinger om landskabet som fælles i borgernes hverdagsliv, men *hvad* det er for forestillinger, er et åbent spørgsmål. Det er her, at fælledbegrebet kommer til at fungere som et produktivt spørgsmål, hvor det står åbent, hvad commons kan være i et moderne samfund. Evt. kan det antage helt nye betydningsformer, og muligvis er det ikke nødvendigvist knyttet til det helt nære landskab længere. [jf. Shiva 2005: 41]. I den henseende er fælledbegrebet også centralt i forhold til indkredsningen af det utopiske element i det empiriske materiale i den forstand, at det orienterer sig mod en mulig, men ikke nødvendigvis eksisterende, erkendelse og anerkendelse af landskabet som fælles ansvar og livsanliggende – det, som også er blevet formuleret som 'det fælles tredje' [Nielsen & Nielsen 2007: 118].[41]

Samtidigt og netop med afsæt *også* i interessen for at afdække de vanskeligheder, som fællesskabstanken samtidigt måtte støde ind i, involverer fokuseringen på eksistensen af commons også en fokusering på den anden del af det dialektiske begrebspar, som begrebet indgår i – nemlig begrebet om 'enclosure' [Shiva 2005: 2-3]. Dette begreb, som på dansk kan oversættes med 'indhegning', repræsenterer både en fysisk og social afgrænsning, som spørgsmålet om landskabet som 'commons' hele tiden må forholde sig til. Det er nemlig indhegningen af landskabet (herunder den indhegning, som privatiseringen er et udtryk for), som landskabet som fælles anliggende trues af. Dermed sker der også med dette fokus en opsamling og en skærpet teoretisk fokusering på magtaspektet, i de tilfælde, hvor det vurderes, at der *er* tale om magtformer, som lægger en dæmper på borgernes deltagelse. Der, hvor dette vurderes at være tilfældet, vil det blive forsøgt at gå bagom de enkelte magtdiskurser og forsøge at forstå de historisk-kulturelle logikker, der styrer dem, og de måder, hvormed det påvirker såvel indhegningen som borgernes forhold til deltagelse.

Med den hensigt at foretage en sådan indkredsning af dialektikken mellem commons og enclosures scannes det empiriske materiale derfor i dette kapitel igennem igen med særlig opmærksomhed overfor

41 Det er som nævnt ikke kun landskabet, som kan fungere som "et fælles tredje". Der er mange andre ting end landskabet, der kan være fællesskabsgenererende, og der findes andre typer borgerfællesskaber, end dem der relaterer sig til brugen af landskabet, men i denne analyse, er det altså landskabet, som står i centrum.

modsigelserne og tvetydighederne (det Bauman kalder for 'ambivalenser') i de måder, hvormed fællesskabstanken måtte komme til udtryk. Således vil det på den ene side blive forsøgt at indkredse eksistensen af et forandringspotentiale i forhold til (gen)etableringen af landskabet som et fælles anliggende i den umiddelbare livssammenhæng. På den anden side vil det blive forsøgt at uddybe de forskellige lukninger eller 'indhegninger', som borgerne samtidigt oplever (og også selv praktiserer), og de forskellige 'taktikker' [Certeau 1984] og resignationsformer, som i forhold til spørgsmålet om deltagelse relaterer sig hertil. Som en vigtig tilføjelse til det sidste skal nævnes, at begrebet 'resignation' her anvendes som et analytisk begreb. Det er et begreb, der som samlet teoretisk kategori udledes af flere forskellige kritisk-teoretiske vinkler på spørgsmålet om deltagelse, og som her indføres til at beskrive den tilbagetrækning fra landskabet og landskabsdiskussionen, som er et af undersøgelsens vigtigste fund. Det er mao. ikke et begreb, der viser tilbage til en decideret spørgekategori i selve interviewsituationen; Interviewpersonerne er ikke i selve interviewsituationen blevet spurgt om, *hvorfor* de er resignerede, men det er noget, som kan udledes gennem fortolkningen, og som med forskellige teoretiske tilgange forsøges begrebsliggjort. Dertil kommer, at der ud over anvendelsen af de forskningsinterviews, som der også i forrige kapitel blev trukket på, også her blive trukket på andre dele af det empiriske materiale – særligt værkstedsprotokoller fra nogle af de i metodekapitlet omtalte deltagelsesforløb. Dette ikke med det sigte her at forholde sig til spørgsmålet om borgernes ikke-deltagelse i det pågældende nationalpark-forløb – dette sker først i næste kapitel – men i stedet med det sigte at bruge disse protokoller til at understøtte nogle af de åbninger henimod opfattelsen af landskabet som fælles anliggende, og til at give stemme til nogle af de borgere, som der ikke tidligere i analysen har været særlig fokus på.

I det følgende er kapitlet bygget op på den måde, at det indledes med en skitsering af, hvad det er for nogle forestillinger, som oplevelsen af tab giver anledning til. Udgangspunktet er her den massive oplevelse af tab, som lod sig udlæse af det forrige kapitel, og som der her følges teoretisk op på. I dette kapitel vil fokus netop ligge på de måder, hvormed tabet manifesterer sig modsætningsfyldt. Således ligger vægten på den dobbelthed i tabsoplevelsen, at denne både kan indeholde et forandringspotentiale – herunder realiseringen af landskabet som fælles, og den kan også pege tilbage og udvikle sig til indhegninger og til resignation – også i forhold til spørgsmålet om deltagelse i diskussionen om landskabets fremtid. Således vil der med dette afsæt efterfølgende dels blive fokuseret på, hvad det er for forestillinger om fællesskab, som tabsoplevelsen giver anledning til. Dels vil det herefter blive forsøgt at indkredse de 'indhegninger' og magtformer, som måtte blokere herfor. I forhold til det sidste vil det fremgå, at der skelnes mellem de indhegninger og resignationsformer, som finder sted ude i landskabet – i hverdagslandskabet beboerne indbyrdes, og de måder, hvormed sådanne former relaterer sig til forskellige niveauer af det politisk offentlige rum – hhv. den lokal- og centralpolitiske offentlighed.

Det tabte fællesskab

Et af de steder, hvor denne tvetydighed i forhold til forståelsen af landskabet som fælles anliggende kommer til udtryk, er i forhold til spørgsmålet om tilgængelighed. Ud af det empiriske materiale er det muligt at uddrage den særlige fysiske konsekvens af landskabsudviklingen, at mange af de huller, frirum og forbindelseslinier, der tidligere havde status som noget fælles, er blevet udfyldt eller på anden måde inddraget til

privat "forbrug". Småbiotoper i form af for eksempel mindre skov- og vådområder, som tidligere fik lov at stå, fordi de ikke var dyrkningsegnede, er blevet inddraget i produktionen, og moser og småsøer er blevet drænet og omdannet til landbrugsjord. Det samme gælder de stier og småveje, som førte ud til skoven, overdrevet og mosen, og som bandt gårde og landsbyer sammen i netværk. Ud af det samlede materiale er det mao. muligt at udlæse, hvordan der som led i landskabsudviklingen er sket en tømning af landskabet for 'fælleder', fordi anvendelsesformer, der tidligere kunne påberåbe sig fælles brugsret alene begrundet i den kendsgerning, at alle brugte dem, er forsvundet fra landskabet og den almindelige samfundsorden.[42]

Som overordnet og central tendens i forhold til en perspektivering af disse forandringer fremtræder særligt den rationalisering af jordanvendelsen, som landskabet har været genstand for. Dette er en proces, hvor konkurrence og faldende fødevarepriser har medført en tiltagende kapitalisering og rationalisering af landskabet, og hvor flere og større maskiner, EU-tilskud og miljøregler har bevirket, at arealudnyttelsen er blevet presset til det yderste. Kendetegnende for de eksisterende EU-tilskud er f.eks., at den støtte, som falder ind under den såkaldte Enkeltbetalingsordning (tidligere kaldt hektarstøtteordningen), gives i overensstemmelse med antallet af ha jord. Jo flere ha jord, den enkelte landmand ejer, jo mere tilskud kan der søges.[43] Det er således også en udvikling baseret på jordudvidelse og på et øget opkøb af jord, for 'jo mere man får med, jo mere tilskud får man'. Derudover er det også en udvikling, som er baseret på sikringen af den bedst mulige arrondering (dvs. hvor godt bedriftens marker er organiseret) i form af samlingen af jordområder for at øge udbyttet og mindske "spild af tid". Det er mao. en ud-til-kanten rationalitet, som er indbygget i en vækstspiral og i væksttilskud, og hvor det bliver tiltagende nødvendigt at operere med lineære rumligheder. Med Certeau kan man dermed også sige, at hele den logik, der f.eks. ligger bag sikringen af en god arrondering, også er et helt konkret eksempel på, hvordan tid og rum presses sammen, og hvordan 'kortet' kommer til at dominere over tid og rum.

Samtidigt er det netop også en udvikling, som afføder en række direkte afledte opløsningsprocesser. Når moser og søer forsvinder med afvanding og dræning, og når gamle markveje, stisystemer og småbeplantninger oppløjes og inddrages til landbrugsproduktion, så indebærer den rumlige forandring også, at muligheden for at færdes og agere i landskabet snævres tilsvarende ind. Dette er en erkendelse, som i det samlede empiriske materiale optræder hos de fleste, hvor de erfaringer, der knytter sig til borgernes færden, også afspejler oplevelsen af landskabet som lukket for tilegnelsen heraf. Det, der er lukket, er i den henseende ikke alene muligheden for at komme rundt i landskabet – dvs. kroppens fysiske bevægelse og tilgængeligheden i sig selv. Det er også, som vi har set, muligheden for at opretholde en forbindelse til bestemte steder i landskabet – med det historiske landskab, selvoplevet eller tilegnet gennem andres erindringer - og med hinanden og den mulighed for social udveksling, som brugen af landskabet giver anledning til. Med Lefebvre kan man dermed også sige, at det som er blevet indsnævret også er det levede

42 Som det vil fremgå senere i kap. 7, er den lille ø Nyord måske en undtagelse her. Når Nyord var i stand til at generere et fællesskab, var det måske netop fordi landskabet her ikke på forhånd var totalt tømt for fælleder.

43 Der refereres her til den ene af EU's landbrugsstøttes to søjler - Enkeltbetalingsordningen (tidligere kaldt hektarstøtteordningen), hvor der gives støtte til konventionelt landbrug. Den støtte, som hører ind under denne søjle, er ikke er afhængig af, hvad landbrugeren dyrker på markerne, men forudsætter, at landbrugeren ud over et støtteberettiget landbrugsareal også råder over betalingsrettigheder. Pr. ha jord kan der søges på 1 rettighed. Det er dermed det antal ha og dermed antallet af betalingsrettigheder, der afgør, hvor meget tilskud, der kan søges, http://www. landbrugsinfo.dk/jura/enkeltbetalingsordningen.

rum forstået som landskabet sådan som det erfares og leves af mennesket gennem både individuel og social betydningsproduktion. Samtidigt er det også en erkendelse, som hos brugerne af landskabet optræder tvetydigt, og hvor tvetydigheden forstærkes, særligt når det sammenholdes med manifesteringen af den private ejendomsret.

Mellem sanselighed og naturbeherskelsesrationalitet

Et af de steder, hvor tvetydigheden kommer til udtryk, er hos landbrugerne selv, hvor tvetydigheden udtrykker sig særligt gennem modsætningen mellem understregningen af behovet for effektivitet og rationalisering på den ene side og glæden både ved bevægelse og naturen på den anden. Således fremgår det af landbrugernes landskabsbeskrivelser, hvordan landmændenes landskabsrelationer er præget af en stor naturglæde, og at den har ekstremt meget med bevægelse at gøre. Det er f.eks. også det, der bliver tydeligt i Mads's fortælling, hvor netop det sanselige og æstetiske fremtræder som værende af stor værdi. Og den samme betydning lader sig udlæse af de øvrige landmandsinterviews. Her træder erkendelsen af det naturskønne som noget, der rækker ud over naturbeherskelsen, særligt frem der, hvor landmanden slækker på sine egne intentioner og gøremål; holder pause, dagdrømmer, falder i staver eller overraskes af udsigten over vandet, kryb og krat og fugletrækket på himmelen – eller når han holder fri og gennem iagttagelse, bevægelse og sociale samværsformer, finder tid og rum til at agere i landskabet på andre måder end gennem en entydig arbejdsrelation. Sådanne betragtninger viser, at glæden ved naturen er en bred erfaring, som deles af de fleste. Den viser også, at også landmænd har et sanseligt forhold til naturen, og at behovet for kropsligt at tilegne sig landskabet som led i enten opbygningen eller fastholdelsen af en stedidentitet bryder med den mere instrumentelle naturrelation.

Samtidigt er det også netop et forhold, som er pakket ekstremt meget ind i individualitet. Det er det, der viser sig der, hvor forståelse for naturbeskyttelse, træder frem enten som noget, der er placeret helt uden for landbruget, eller der, hvor den indgår som led enten i en styrkelse af landbrugsejendommens vækst eller i en dækning af landmandens eget private behov for nydelse og rekreation. Når sådanne sanselige og æstetiske dimensioner præsenteres, så sker det med andre ord side om side med fremhævelsen af landbrugets fortrinsret – enten som understregningen af nødvendigheden af at opretholde landskabsanvendelsens økonomiske rentabilitet: at bevare eller producere natur skal kunne betale sig, eller også som en understregning af de privilegier, der følger med ejerskabet til jorden. Det er mao. på den ene side en fremhævelse af naturen i landskabet som en vigtig kvalitet for landbrugerne selv som identiteter, og påden anden side er det en ekskludering af den privatejede natur fra landskabet som fælles livsanliggende. Det er også i den henseende, at ansvar og forpligtelsen overfor naturen optræder i glimt og som element - enten i forhold til den enkeltes momentvise naturæstetiske sentimentalitet, eller som del af en naturbeherskelsesrationalitet. Således er det også karakteristisk, at der, hvor den enkelte landmand går ind i arbejdet med eksempelvis at (gen)etablere natur, så sker det hovedsageligt på baggrund af tilskud og særligt med det formål at forbedre de rekreative muligheder for den enkelte landmand selv. I den forstand bliver de 'fælleder', der forsvinder, ikke erstattet af nye, men derimod af privat natur, og en lignende modsætning gør sig gældende i forhold til glæden ved bevægelse og motiverne til at forbedre adgangen til landskabet. Her er der ligeledes tale om behov, der bliver opfyldt inden for rammerne af landbrugernes egne arealer, eller også - i det tilfælde, hvor der er tale om forbedringer af den offentlige adgang – sker det særligt på

baggrund af enten kompensation eller tilskud. Det kan med andre ord godt være, at der rundt omkring på de enkelte ejendomme eksisterer initiativer til forbedringer af den meget lokale natur, men udover selve de naturforbedrende aspekter, er det ikke nødvendigvist forhold, der kommer andre borgere til gode.

Tilskudsordningernes indbyggede modsætningsforhold

På den måde ligger der også i selve den naturæstetiske erkendelse hos landbrugerne en form for enclosure eller 'indhegning' af landbrugslandet mod en bredere livssammenhæng. Det er en indhegning, som finder sted, fordi det i vid udstrækning er individuelle behov og tilskud, som styrer måderne at behandle landskabet på, og i forhold til det sidste er det også en indhegning, som finder særlig næring i en i tilskudsordningerne indbygget strukturel individualisering. Hvad enten tilskud er baseret på omfanget af arealer i drift eller på bevaring og pleje af naturområder, så er der tale om tilskudsordninger, som primært tilskynder private løsninger, fordi 'det fælles' ikke er rigtigt tænkt ind. Samtidigt er kendetegnende for EU's støtteordninger netop også, at disse ikke alene giver støtte til intensivering af landbruget, idet landbrugsstøtten falder ind under to søjler. Mens Enkeltbetalingsordningen (første søjle) giver støtte til konventionelt landbrug, så gives der inden for rammerne af den anden søjle – Landdistriktsstøtten – netop støtte til ekstensivering af landbruget.[44] Ud over at give støtte til mere naturvenlige driftsformer, gives der indenfor rammerne af denne ordning også støtte til ting, som kan fremme en fælles brugerkultur – f.eks. støtte til etablering af græsningsselskaber til sikringen af afgræsningen af større sammenhængende græs- og naturområder, til stier, fællesaktiviteter m.m.[45] Denne støtte bliver tilsyneladende givet bl.a. ud fra en erkendelse af, at landdistrikter i takt med rationaliseringen af landskabet er blevet rippet for mange af de ting, der er vigtige i forhold til landdistrikters attraktivitet som bo- og levested. Så meget desto mere bemærkelsesværdigt er det, at EU's støtteordninger ved at give tilskud til en rationalisering af jordanvendelsen og opstillingen af meget skrappe kriterier for at opnå støtte til fælles pleje af naturarealer[46], samtidigt ansporer den enkelte jordbruger til en fortsat individualiseret forvaltning – herunder inddragelsen af "skæve" eller ikke-rationaliserede områder – stier, små skovområder etc., som flere brugere potentielt kunne have haft glæde af. Og på samme måde lader sådanne individualiseringstendenser sig også finde i den danske håndtering af de af EU's støtteordninger, som, selvom de er møntet på en øget ekstensivering, netop i kraft af en mangelfuld

44 Den støtte, der hører ind under EU's landbrugsstøttens anden søjle – det såkaldte landdistriktsprogram – indeholder bl.a. de 5-årige miljø- og økologistøtteordninger, som giver støtte til græs- og naturarealer, som enten er udpeget som §3 (udpegede permanente græsarealer beliggende indenfor Natura2000 – dvs. særligt vigtige og værdifulde naturområder) eller SFL (særligt følsomme landbrugsområder) samt omlægningen til økologisk jordbrugsproduktion. Derudover gives der også støtte til ting, som kan fremme en fælles brugerkultur. F.eks. støtte til etablering af græsningsselskaber til sikringen af afgræsningen af større sammenhængende græs- og naturområder, stier m.m., http://www.landdistriktsprogram.dk/Natur-_og_miljoeprojekter.aspx?ID=39474

45 Som en del af denne tilstræbelse er der med afsæt i landdistriktsprogrammet også blevet nedsat en række lokale aktionsgrupper (LAG) – en slags foreninger, der, med henblik på at sætte mere fart på erhvervslivet, skabe nye job og gode levevilkår i området, skal drive udviklingen af landdistrikterne og fiskeriområderne i bredt samspil med lokalsamfundet. En del af opgaven for de lokale aktionsgrupper består i at fordele EU-midler, som er tilrettelagt på, at borgerne kan søge om midler til forskellige ting, http://www.landdistriktsprogram.dk/Lokale_aktionsgrupper.aspx?ID=36659

46 Kriterierne for plantedække (en indikator for dyrkningsintensiteten og den type planter, som arealet er dækket af) er for eksempel i dag så strikse, at det er de færreste naturarealer, som reelt kan opfylde dem. Dette betyder, at EU reglerne for Enkeltbetalingsordningen til støtte på landbrugsarealer ofte vil være i direkte modstrid med ønsket om at fremme biodiversiteten, fordi det hverken for den enkelte landmand eller for græsningsfællesskabet kan betale sig [Spleth & Buur Holbeck 2009].

vægtning af aspekter som offentlig adgang og sammentænkning af naturarealer på tværs af ejerforhold, alligevel fremmer en individualisering.[47]

I den henseende bliver det eventuelt også muligt at tale om et i tilskudsordningerne indbygget strukturelt modsætningsforhold, fordi der i forhold til den samtidige interesse for og tiltag til fremme både af pleje af naturen og af landskabet som ramme om bosætning, er tale om et system, som agerer modsætningsfyldt. Det er således også i det lys, at det bliver muligt at vurdere landbrugets "indhegning" mod omgivelserne som en strukturelt tilskyndet landskabspraksis, som ikke helhjertet understøtter de interesser og erkendelser blandt landbrugere, som faktisk er til stede. Således lader det sig måske nok hos den enkelte landmand gøre at få øje på antydninger af den erkendelse, at landskabet som rendyrket intensiveret produktionslandskab blottet for rekreative og æstetiske frizoner, ikke er tilfredsstillende, men det er ikke inden for rammerne af "systemet" erkendelser, som i væsentligt omfang motiveres til hverken at finde sammenhængende løsninger eller til at åbne landskabet op. Tvært imod er de eksisterende ordninger primært tilrettelagt sådan, at den enkelte landmand "løser" problemet inden for rammerne af den selvsamme strukturelt tilskyndede individualisering af landskabet, som også har slået frizonerne og dermed også den fysiske og sociale mangfoldighed ihjel.

I den henseende er det altså med afsæt i et naturæstetisk perspektiv alene vanskeligt at få øje på nogle åbninger hos landbrugerne hen imod en forståelse af landskabet som alment. Som det senere vil fremgå, kan sådanne åbninger muligvis findes andre steder – i arbejdslivet, og i det sociale, hvor der måske ligger nogle andre incitamenter i forhold til en forståelse af landskabet som del af en overgribende fælles livssammenhæng. Alene udgør denne dimension imidlertid et svagt fundament for et praktiseret fællesskab, fordi den vil have en tendens til enten at blive underlagt hverdagsøkonomiens rationalitetstænkning, eller også vil den blive henvist til andre og mere private sfærer af hverdagslivet.

Sociale brydninger i landskabet

Som det burde være fremgået af det forrige kan landskabets rumlige forandring ud over at være karakteriseret af en øget rationalisering også karakteriseres ved at have været genstand for nogle markante samfundssociale omrokeringer. Dels er der inden for de seneste årtier fremkommet en stor gruppe borgere, som med landbrugsudviklingen har mistet deres direkte erhvervsmæssige tilknytning til landskabet, og har fundet erstatning i andre og mere fritidsorienterede måder at bruge omgivelserne på. Dels er der kommet en stor gruppe tilflyttere, som har nogle andre forventninger til landskabsanvendelsen end dem, der knytter sig til produktionsforhold. Endelig er der i kraft af beboernes øgede mobilitet og med fremkomsten af en stor gruppe deltidsbeboere - sommerhusejere og feriegæster, sket en forandring, hvor beboerne kun periodisk er til stede. Behovet i forhold til brugen af landskabet har altså ændret sig, idet der er kommet et andet behov for at cykle, vandre og ride rundt i landskabet, og idet sådanne anvendelsesformer er anderledes knyttet til mere periodisk og tidsopsplittede brugsmønstre.

47 Denne problemstilling går på den manglende danske evne til at håndtere de muligheder for etablering af driftsfællesskaber, som faktisk eksisterer inden for EU's landdistriktsprogram. Her er det af flere landbrugskonsulenter blevet påpeget, at der eksisterer en modsætning mellem behovet for at tænke i nye og mere helhedsorienterede løsninger i forhold til naturpleje på den ene side, og herunder også behovet for i højere grad at etablere driftsfællesskaber, og på den anden side den række af strukturelle og bureaukratiske barrierer for, at dette kan lade sig gøre i praksis [f.eks. Nygård 2009].

I det empiriske materiale er det også sådanne forandringer, som optræder som et væsentligt konfliktgenererende omdrejningspunkt, og hvor det særligt er landbrugets ejendomsret, som fremtræder som anledning til konflikter med andre grupper. Det er en erkendelse af landbruget, som, udefra betragtet, forekommer at praktisere en meget restriktiv håndhævelse af den private ejendomsret, og som særligt tilflyttere støder ind i, når de forsøger at komme rundt i landskabet. Således er det karakteristisk, hvordan mange tilflytteres umiddelbare tilgang til landskabet som *var* det noget fælles, gradvist bliver afløst af en anden sans for realitet. Med afsæt i ønsket om at lære landskabet godt at kende og en udforskende og opsøgende tilgang i forhold til måden at 'tilegne' sig omgivelserne på, viser skuffelsen sig så meget desto større der, hvor det, man troede var fælles, i forståelsen 'adgang for alle', viser sig forbeholdt de få. Her er det, med reference til det dialektiske forhold mellem 'commons' og 'enclosure', muligt at påpege, hvordan forsøget på at tilegne sig landskabet både som fysisk og socialt rum gennem socio-rumlige praksisser og identifikationsprocesser, blokeres af en omfattende 'indhegning', som lukker landskabet af. Samtidigt er det også en indhegning, og den problematisering af adgangsspørgsmålet, som den giver anledning til, som kan forekomme mærkværdig, set i lyset af et juridisk perspektiv.

Rettes fokus specifikt mod adgangsspørgsmålets juridiske rammer, er det, som særligt springer i øjnene, at adgangen, i takt med at behovet for at komme ud i naturen er vokset, faktisk er blevet tilsvarende blødt op. Særligt indebar naturbeskyttelsesloven i 1992 en lang række lempelser i forhold til tidligere restriktioner. Således var kendetegnende for landskabslovene, at disse fra slutningen af 1800-tallet blev stadigt mere restriktive. Når det blev muligt at slette de mange stier og markveje, hvor der var tidligere var tradition for, at alle måtte færdes, så skyldes det for eksempel den ændring af Mark og Vejfreds loven, som fandt sted i 1872.[48] Med vedtagelsen af denne lov, privatiserede man dermed den gamle almene færdselsret, og gav ejeren til disse veje, som nu blev kaldt private veje, ret til at spærre disse for trafik.[49] I den henseende repræsenterede naturbeskyttelsesloven i 1992 netop en liberalisering af adgangen til landskabet, idet tidligere stramninger forsvandt.[50] Her lovliggjordes for eksempel retten til færdsel i de private skove og af anlagte veje og befæstede stier i det åbne land, hvormed der genindførtes elementer af tidligere tiders allemandsret – dvs. retten til at færdes frit i naturen.[51] Disse elementer, som med forskellige

48 Denne lov indeholdt straffebestemmelser for enhver, der uden hjemmel færdedes på anden mands jorder, herunder veje og stier over ejendommen, hvis det med opslag eller på anden måde var tilkendegivet, at de var private. [Skov og Naturstyrelsen: 36]. Således siger §17 at *Den, som uden ejerens tilladelse eller anden hjemmel færdes på anden mands grund eller som færdes ad en privat vej, hvor det ved færdelstavle eller andet lovligt opslag er tilkendegivet, at færdsel eller færdsel af den pågældende art er forbudt, straffes med bøde."* [Skov & Naturstyrelsen 2001: 33].

49 Loven gjaldt dog ikke for skov, hede, mose, klit og eng. Her skete der først stramninger med ændringer af mark- og vejfredsloven i 1953, så loven også kom til at gælde skove, heder og moser.

50 Naturbeskyttelsesloven (Lov nr. 9 af 3. januar 1992) blev vedtaget af Folketinget den 20. december 1991. Loven trådte i kraft den 1. Juli 1992. Loven erstattede tre hidtidige love, nemlig naturfredningsloven, sandflugtsloven og naturforvaltningsloven. Formålet med lovrevisionen var at styrke beskyttelsen af den danske natur og udvide offentlighedens adgang til den samtidig med, at der blev foretaget en omfattende modernisering af de hidtil gældende regler på naturbeskyttelsesområdet. I forhold til udvidelsen af den offentlighedens adgang til naturen, lå denne forbedring særligt i § 23, hvor der sikredes adgang til at gå og cykle på anlagte veje og befæstede stier i det åbne land [Miljøministeriet 1992: 48-49].

51 De generelle regler for offentlighedens adgang til naturen findes i kapitel 4 i naturbeskyttelsesloven (L), lovbekendtgørelse nr. 884 af 18. August 2004 og i bekendtgørelse nr. 251 af 29. Marts 2005 (B). Reglerne skal ses i sammenhæng med §17 i Mark- og Vejfredsloven (M), lovbekendtgørelse nr. 818 af 11. December 1987 [Skov- og Naturstyrelsen 2005].

juridiske indgreb fra midten af det 19. århundrede, og netop som led i særligt landbrugets rationalisering, var forsvundet ud af de hidtil eksisterende landskabslove, fandt altså med få undtagelser, og netop med det sigte at øge offentligheden adgang, tilbage igen. Mens det restriktive nulpunkt toppede i 1960'erne, så blev der i takt med, at en stadig mere urbaniseret befolkning fik nye behov for at komme ud i naturen, åbnet op i det danske landskab igen.[52] På den baggrund er det heller ikke med afsæt i de forskellige empiriske beskrivelser muligt at udlede, at landskabet i rent juridisk henseende nødvendigvist er blevet mere aflukket, end det var for et halvt århundrede siden. Der gælder eventuelt de samme regler, og disse regler er endda, sammenlignet med forholdene tidligere, tilsyneladende løsnet op. Skal der gives en forklaring på den fornemmelse af landskabets manglende tilgængelighed, som i det pågældende materiale fremtræder så markant, så må den altså findes et andet sted.

Èt bud på en sådan forklaring er naturligvis den, at stier og markveje slet og ret er forsvundet og inddraget til produktion. Sammenlignet med forholdene tidligere er reglerne måske nok blevet lempet, men ret fysisk er forholdene blevet dårligere, fordi tidligere forbindelseslinier ikke længere eksisterer. Det sidste er det, som med reference til de tidligere præsenterede fortællinger særligt lader sig læse ud af de landskabsbeskrivelser, som sammenligner nutidens landskabsanvendelse med forholdene 30-50 år tilbage [se for eksempel Grethes fortælling og Eriks fortælling]. Således fremgår det her, hvordan stier og adgangsveje, som tidligere indgik i den hverdagsmæssige brug af landskabet i bogstaveligste forstand er blevet slettet fra jordens overflade. Et andet bud kunne imidlertid også relatere sig til de socio-rumlige eksklusionsprocesser, som de sociale forandringer har ført med. Således er et gennemgående træk ved det empiriske materiale netop den omfattende praktisering af ejendomsretten som en ekskluderende fysisk, men også social form for ekskluderingsstrategi. Det er f.eks. det, der lader sig iagttage hos landbrugerne, som ud over den fysiske inddragelse af frizoner også involverer en mere socialt begrundet afvisning af andre (særligt ikke-landbrugere) fra landbrugets jorde – og paradoksalt nok netop med rødder i opfattelsen af landskabet som noget, som man er fælles om. I materialet træder dette frem som en selvrepræsentation af landbrugerne som ansvarsfulde og hårdtarbejdende forvaltere af landskabet overfor en fremstilling af "de andre" som livsnydere uden en samfundsopretholdende funktion. Dette lader sig ane i Mads's fortælling, og det bliver endnu tydeligere i nogle af de øvrige landmandsinterviews. Det er en argumentation, hvor adgangen til landskabet er noget, der er optjent gennem flid og over tid, og dermed er det også en ekskluderende argumentation, som forholder sig afvisende overfor en erkendelse af landskabet som noget, som brugerne er fælles om. Tvært imod omsættes fællesskabstanken til en diskurs om 'blut und boden', som artikulerer relationen mellem sted og identitet, og tager afsæt i forestillingen om retten til jorden baseret på slægt og på landbrugernes særlige "jordforbindelse".[53]

52 De eneste, der ikke fik de rettigheder tilbage, som man havde haft indtil 1953, var rytterne. Sammenlignet med forholdene i de øvrige nordiske lande er forholdene i Danmark dog stadig mere restriktive. Således er Mark- og vejfredslovens § 17 stadig dansk rets hovedregel om færdsel på fremmed ejendom.

53 Diskursen om blut und boden baserer sig på myten om jorden, der binder folk til sig. Den refererer tilbage til tysk national romantik i slutningen af det 19. århundrede og en ideologi, som forherligede og romantiserede det enkelte menneskes forhold til landet og jorden.

Ridser i selvforståelsen

Set i lyset af den kendsgerning, at det netop er landbruget, som ejer hovedparten af jorden, kan denne ekskluderende praksis virke umiddelbart overdrevet. Sociale eksklusionsmekanismer lader sig oftest finde der, hvor identiteter bliver afmægtige, og hvor den ydre verden virker utryg og skræmmende. [Jf. Bauman 2002: 20]. På trods af ejerskabet til jorden er det imidlertid også netop en reaktion, som lader sig fortolke med afsæt i en identitet og selvforståelse, som faktisk befinder sig i en krise, og som i materialet fremtræder som afledt af flere forskellige forhold.

Dels fremtræder den som en reaktion på økonomiske strukturer, som hele tiden presser den enkelte landmand til stadig større investeringer og produktivitet. Dette er i sig selv en reaktion på en følelse, som også rummer en tvetydighed. Det er nemlig både er erkendelsen af erhvervets indfletning og afhængighed af disse strukturer som forudsætning for overlevelsen, samtidigt med at denne afhængighed også opleves som ydmygende og som en form for tvang. Det gælder f.eks. oplevelsen af hele tiden at være underlagt og prisgivet konstante og voldsomme økonomiske ændringer og med reference til Polanyi [Polanyi 1944] kan man sige, at det er en reaktion på den situation, hvor den økonomiske dynamik og de dertil relaterede beslutningssammenhænge, som landbruget indgår i, er blevet 'udlejret' (disembedded) fra det fysisk lokale rum, hvor landbrugerne er bosat. I stedet for selv at være beslutningstager inden for rammerne af en given lokalitet, er sådanne beslutningssammenhænge blevet til transaktioner mellem agenter, som både i tid og rum er fjerne fra hinanden. Dette betyder ikke alene, at de samtaler og drøftelser, som tidligere fandt sted i marken, og i diverse lokale og landbrugsafledte institutioner, er hørt op. Det medfører også oplevelsen af at have mistet grebet over eget liv, idet beslutningstagningen, og dermed også magten over landskabet, flyttes væk fra den umiddelbare rækkevidde.

Denne oplevelse forstærkes yderligere af presset fra omverdenen – og særligt miljøbevægelsen, som ikke alene sætter spørgsmålstegn *ved* væksten, men også nye begrænsninger *for* væksten og derigennem på sin egen måde bidrager til indsnævringen af erhvervets handlefrihed. Det første ved at pege tilbage på selvforståelsen, fordi den megen negative omtale af landbrugets miljøproblemer også opleves som en form for hetz. Det andet ved, på samme måde som økonomien at demonstrere en udlejring af beslutningstagningen fra den umiddelbare livssammenhæng. Som sådan har også naturrelationen som "ansvars-relation" løsnet sig fra de umiddelbare omgivelser og er dermed blevet udlagt til en sfære uden for landbruget, og som sådan er det også sådanne påvirkninger, som virker som belastninger, fordi de i vid udstrækning definerer rammerne for landbrugets daglige virke, samtidigt med, at den enkelte landmands beslutningsmæssige handlekraft er blevet voldsom svækket. I stedet for selv at kunne determinere over forvaltningen af naturen, er sådan en form for selvbestemmelse blevet afløst af en tilstand, hvor man hele tiden må være "på vagt" og "på forkant" overfor indgreb udefra.

Dertil kommer andre identitetspåvirkende faktorer, som også er præget af massiv erosion. Det gælder ikke mindst erkendelsen af frafald fra erhvervet – fra den yngre generation – ikke mindst landbrugernes egne børn, som ikke selv vil være landmænd, og derved destabiliserer enhver identitetsmæssig selvforståelse omkring den tidligere selvindlysende forbindelse mellem slægten og gården. Og det gælder også tilknytningen - både til hinanden – fællesskabet mellem landbrugerne indbyrdes som kollegaer – og til "stedet", idet sådanne tilknytninger med teknologiseringen, uafhængigheden og den øgede kapitalisering af jorden har mistet sin bindende kraft.

Samlet er det også, som vi så i forrige kapitel, sådanne ændringer, som hos den enkelte landmand manifesterer sig som usikkerhed og utryghed, og som rummer en form for angst. Ikke nødvendigvis i en hverken konsistent eller særlig specifik form; angsten er ikke (alene) møntet på bestemte indgreb eller særlige bestemmelser, men måske snarere, på en manglende vished om processernes styrke og retning. Når økonomiske konjunkturer skifter, som vinden blæser, og når tilskud og støtte er bundet til overholdelsen af regler og procedurer, som er aftalt et helt andet sted, så kan det give anledning til den oplevelse, at der ikke *findes* noget andet alternativ end at hænge i med neglene, og dermed også til permanent usikkerhed. I sin indkredsning af overgangen fra det moderne til det postmoderne samfund, er det denne form for angst og dens forskellige udtryksformer, som særligt Zygmunt Bauman får godt fat i [Bauman 2006 (2000)]. Således viser Bauman, hvordan den postmoderne æra netop er angsprovokerende, fordi de fleste fænomener har mistet deres soliditet. Sammenlignet med modernitetens række af nye, men ikke desto mindre konforme nicher, så er postmoderniteten blevet flydende, og det er det, der skaber usikkerhed [Bauman 2006 (2000): 14-15]. Det gælder ikke mindst fællesskabet – som i den postmoderne verden invaderes af så upersonlige kræfter som individualisering og globalisering, og det gælder også magten, som har bevæget sig uden for den menneskelige rækkevidde, samtidigt med at den stadig determinerer rammerne for subjekters handlefrihed [jf. Bauman 2006 (2000): 19]. I begge tilfælde er der tale om forandringer, som giver anledning til usikkerhed, fordi den ustrukturerede og flydende tilstand, som livspolitikken befinder sig i, i bund og grund har ændret betingelserne for alle faste holdepunkter [Jf. Bauman 2006 (2000): 16]. I den henseende er det også karakteristisk for den angst, som forandringerne giver anledning til, at den ikke har nogen fast lokaliserbar kerne at rette sig imod. Fra et lokalt perspektiv kommer forandringerne dermed også til at repræsentere en *fremmed* magt, som skaber angst, netop fordi det flydende også gør den uforudsigelig [jf. Bauman 2000:13/2006:22].

Så meget desto mere opstår til gengæld også behovet for at værne sig mod det ukendte og foruroligende gennem forskellige former for selvbeskyttelse. Dette indebærer på den ene side søgningen efter tryghed, og på den anden side opstår også behovet for at give frygten ansigt og for neutraliseringen af det ukendte "fremmede" gennem udpegninger af mere velkendte kategorier for "det", der giver anledning til usikkerhed. På en bizar måde får den diffuse og retningsløse angst, som er svær at definere og sætte navn på, herigennem et håndgribeligt mål at fokusere på, fordi man igennem udpegningen af et ven/fjendeverdensbillede ved, hvor faren hører hjemme.[Bauman 2002 (2001): 116, 144] .

Hævd som rumlig eksklusion

Med afsæt i forrige kapitel er det muligt at læse landbrugets indhegningspraksis som en reaktion på angsten for det ukendte – eller 'fremmede', som gennem indhegningen udtrykker sig som en grænsedragning mellem 'os' og 'dem'. Det er en adskillelse, som på den ene side antager form af udpegningen af det fremmede gennem særlige sociale konstruktioner, hvor erkendelsen af fællesskabets skrøbelighed og frygten for konjunkturer, regler og stramninger projiceres over på omgivelserne – på "de andre" – særligt tilflyttere, som en (mere konkret) trussel - ikke alene overfor landbrugets hævd til landskabet, men også over for erhvervets symbolske magt. I landskabsfortællingerne er det f.eks. det, som skinner igennem hos både Grethe og Mads. Når nye samfundsgrupper med landskabsværdier, som ikke er umiddelbart kategoriserbare inden for de gængse rammer, i stigende omfang fremsætter øgede krav i forhold til brugen af landskabet, så bliver

det et symptom på en udvikling, hvor landbruget som dominerende landskabspraksis mister autoritet. således kommer særligt tilflytterne her til at repræsentere 'den fremmede', netop fordi de afspejler forstyrrelser både i selvforståelsen og i praksisformer og dertil sikrede rettigheder. På samme måde som "magten" repræsenterer de noget forudsigeligt, fordi deres værdier og krav i forhold til brugen af landskabet falder uden for den gældende orden og udfordrer det gældende monopol. I den henseende kan man også sige, at tilflytterne som 'fremmede' føjer heterogenitet til en selvforståelse, der i forvejen er ustabil.

Samtidigt, og som den anden side af denne landbrugets udskillelse af sig selv fra omgivelserne, er det imidlertid også en udskillelse, som antager form af en kollektiv stedskabelsesproces, som griber tilbage til 'images' eller 'rumlige repræsentationer' af sammenhænge og fællesskaber, som egentligt er passé. I den henseende er der tale om landbrugsfællesskabet, der som 'social konstruktion' tager form i kampen om at fastholde retten til jorden og en måske reelt forældet stedidentitet, hvor praktiseringen af en øget håndhævelse af eksisterende juridiske bestemmelser, som den konkrete konsekvens heraf. Dermed er det også ud af den øgede håndhævelse af ejendomsretten og omdannelsen af landskabet til territorialiseret landskab bestående af adgang forbudt områder, muligt at udlæse et trusselsbillede, som her bliver gjort mere konkret. Det er en praksis, hvor uformelle regler erstattes af formalistisk jura, og hvor fleksibiliteten i forhold til adgang snærpes tilsvarende ind.

Om ikke altid, så i hvert fald ofte, er det imidlertid også en praksis, som reelt befinder sig i en juridiskgråzone. Således er det også tilfældet, at adgangsbestemmelserne er præget af en uklarhed, hvormed det også, i forsøget på at beskytte landskabet og magten mod "de andre", bliver muligt at drage fordel af det, "de andre" ikke ved.[54] Praktiseringen af *hævd* og det vil sige forståelsen af retten til landskabet, som noget, der tager afsæt i selve dets anvendelse, er her en form for landskabspraksis, som markerer sig særligt specifikt.[55] Det er brugen af afskærmningen af landskabet som *var* det landmændenes eget, og hvor omgivelserne herigennem forledes til at tro herpå. Det er således også i det lys, at man måske kan forstå den oppløjning af stier, som finder sted i al ubemærkethed for til sidst at kunne legitimere et egentligt krav på det, der ellers var fremmed grund [jf. f.eks. Pernilles fortælling]. Dertil kommer den fysiske markering af afspærring i form af bomme og skilte, som ikke nødvendigvist finder juridisk

54 Denne uklarhed er bl.a. også blevet fremhævet af det tidligere eksisterende Adgangsudvalg [Skov- og Naturstyrelsen 2001]. Som eksempel på dette blev det bl.a. påpeget, hvordan begreber som "anlagte veje" og "befæstede stier", sådan som disse begreber bruges i naturbeskyttelseslovens §23, kan være umiddelbart svære at forstå og administrere både for brugere og for lodsejere. Det blev også fremført, at det kan være vanskeligt for den almindelige naturgæst at vide, hvortil der er adgang, for eksempel hvor stranden hører op, og hvordan man ser forskel på en brakmark og et udyrket areal. I overensstemmelse hermed, har flere undersøgelser også påvist, at det langt fra er alle, der færdes i naturen, der er klar over, hvilke regler der gælder. F.eks. påviste en undersøgelse fra 1995, at en stor del af befolkningen (mellem 51 og 71%) ikke var klar over, at det rent faktisk var tilladt at færdes til fods og på cykel på private veje og stier i det åbne land [Jensen 1998] Andre undersøgelser har vist, at der er bedre kendskab til reglerne omkring færdsel på private markveje blandt jordbrugerne end i den almindelige befolkning [Skov & Landskab 2001].

55 'Hævd' kommer af oldnordisk *hefð*, som betyder "det, man har". Ordet bruges primært om den anerkendelse af brugsret, der skabes ved, at man over længere tid har brugt eller rådet over et fysisk aktiv, typisk fast ejendom. Hævd er i Danmark hjemlet i Christian V's Danske Lov, der på dette punkt fortsat finder anvendelse. I henhold til Danske Lov vindes hævd (ordinær hævd eller brugshævd) på en råden, hvis denne vedvarende har fundet sted i mindst 20 år [Nøhr & Wulff 1997: 20].

gyldighed inden for rammerne af reglerne for adgang, men som ikke desto mindre praktiseres.[56] I den henseende bliver der tale om en moderne praktisering af gamle retsprincipper og en tilsvarende skelnen mellem de facto og de jure. Mens de formelle regler vedrører forskellige kategorier af adgangsforhold og står i naturbeskyttelsesloven, så opstilles de uformelle regler af private lodsejere og vedrører det fænomen, at man kan adgangsregulere adfærd ved at spekulere i offentlighedens manglende viden. Man kan f.eks. sætte skilte op, som egentligt er ulovlige, men hvis der ikke er nogen, der ved det, så fungerer det alligevel. Og det samme gælder opsætningen bomme, som har en afvisende signalværdi, selvom man gerne må færdes i private skove (heste undtaget) Man kan med andre ord gøre tingene så besværlige, at folk bare viger uden om, selvom de faktisk har ret til at færdes. I den henseende kan man også i forhold til adgang sige, at det mere er strukturudviklingen end lovgivningen, som er skyld i, at adgangsforholdene og ekskluderingen af 'de andre' snærpes ind. Uanset de konkrete midler, som tages i brug, er der med afsæt i denne praksis tale om en øget indhegning af landskabet, som øjensynligt finder sted ud fra ønsket om at holde både adgangen, og den trussel mod identiteten, som den repræsenterer, i skak.

Landbruget er imidlertid ikke de eneste, der bidrager til indhegningen og dermed nedbrydningen af landskabets fysiske og sociale sammenhænge. Denne nedbrydning praktiseres i realiteten af alle – af individer såvel som af institutioner, hvormed eroderingen af landskabet som fælles rum, er et bredt fænomen. Således er det, parallelt med fremstillingerne af landskabets fragmenterede fysisk-historiske sammenhænge, muligt at udlæse, hvordan dette også afspejler opløsningen af social, forvaltningsmæssig og erfaringsmæssig sammenhængskraft.

Eroderingen af landskabet som socialt rum

I det empiriske materiale optræder denne brede sociale fragmentering som afledt af flere forskellige tendenser. Én overordnet tendens er netop den konsekvens af landskabsudviklingen, at denne ikke alene har bidraget til nedbrydningen af landskabets infrastrukturelle sammenhænge, men også til landskabets sociale forbindtlighed. Det er det, der skinner igennem, når for eksempel beboere, som kan huske forholdene blot 30-40 år tilbage, beskriver, hvordan småstier, fællesveje og fællesområder som fysiske referencepunkter og forbindelsesled mellem de enkelte ejendomme er forsvundet og har skabt en øget social distance [jf. Claus's fortælling]. Af sådanne erindringer fremgår det også, hvordan resterne af den gamle allemandsret som uformelt system, faktisk eksisterer langt op i tid og praktiseres side om side med diverse juridiske stramninger. Det er en praksis baseret på tillid, sociale relationer og en tanke om noget-for-noget, og dette bliver i materialet tydeligt i beretninger om forholdene helt frem til 1980. Endnu på dette tidspunkt eksisterede der en fleksibilitet i forhold til at færdes frit i landskabet, fordi man endnu kendte hinanden, og havde fælles interesse i at kunne færdes på kryds og på tværs af landskabet. Gårdene og husene var endnu indbyrdes forbundet af stier og fællesveje, og de blev ikke alene brugt af de lokale beboere, men også af andre, som havde interesse i at færdes der.

Det er med landskabsanvendelsens fortsatte forandring, at resterne af denne fleksibilitet og de sociale relationer, som den genererer, i stigende grad fases ud. Dette fremtræder af de forskellige landskabsfortæl-

56 Dette forhold er også blevet påpeget af Adgangsudvalget, som påpeger nødvendigheden af at fjerne alle skilte i det åbne land, som ulovligt forbyder færdsel, eller som har til formål at give folk den opfattelse, at det er ulovligt at færdes det pågældende sted [Skov- og Naturstyrelsen 2001: 12].

linger netop som afledt særligt af landbrugets stigende intensivering og herunder inddragelsen af tidligere (pladskonsumerende) forbindelsesled. Sammenholdt med nedskrevne lokalhistoriske beskrivelser, [f.eks. Nielsen 1994: 23; Christiansen 2008:20] samt lokal-topografiske kort over Møn, bliver det tydeligt, hvordan brugen af landskabet og behovet for samfærdsel har ændret karakter. Særligt de topografiske kort taler gennem afbildningen af både slettede og eksisterende spor i landskabet deres eget tydelige sprog. Således er det endnu i 1960'erne muligt at få øje på kirke-, post- og skolestier, småveje mellem gårdene samt stier, der fører ud til mosen, til grus- eller mergelgraven, mens sådanne mobilitetssystemer herefter enten er forsvundet eller væsentligt skrænket ind. Dette giver mening set i lyset af det, som også fremgår af det empiriske materiale, at man helt op i 1950'erne primært bevægede sig til fods, til hest, på cykel eller via mindre hestetrukne køretøjer, hvorfor infrastrukturen ikke var egentligt tilrettelagt efter, at større maskiner skulle kunne komme frem [jf. Grethes fortælling]. Det er først, idet mekaniseringen for alvor slår igennem, at sådanne uformelle mobilitetsnetværk forsvinder væk fra landskabet. Med fremkomsten af landbrugsmaskiner, en stadig øget intensivering af markanvendelsen, og suppleret af bilens indtog, overflødiggøres den gamle og mere uformelle infrastruktur. Således kan sådanne ændringer også danne grundlag for den antagelse, at stier og småveje mister deres praktisk-funktionelle betydning, idet transporten føres op på hovedvejene, og væk fra marker og enge. Suppleret af den forøgede fysiske afstand mellem ejendommene, som gårdsammenlægningerne og markudvidelserne resulterer i, og som i sig selv sætter grænser for den daglige sociale kontakt mellem beboerne, tegner der sig herigennem billedet af en rumlig forandring, som skaber små øer i landskabet præget af både fysisk og social uafhængighed.

Samtidigt er det imidlertid også en udvikling, som forstærkes af den øgede privatisering og anonymisering, som landskabet i bred forstand har været genstand for. Således fremtræder, og særligt ud af barnefødte beboeres beskrivelser, også konturerne af en konstant udskiftning af beboere i de huse og nedlagte landbrugsejendomme, som tidligere var præget af en større beboelsesmæssig kontinuitet. Det er f.eks. det, som skinner igennem Claus's og Grethes fortællinger, hvor det fremgår, hvordan ophørte sociale relationer, også fremmer uklarheden omkring muligheden for at færdes. Idet udskiftningen af beboere er massiv, og idet kendskabet til hinanden dermed formindskes, så kommer sådanne forandringer også til syne ved at bringe tidligere indbyrdes sociale organiseringer og overenskomster i uorden. Suppleret af den tendens, hvor folk i bred forstand bliver mere og mere bevidste om, at de ejer matriklen, og hvor retten til at holde andre – også naboer – udenfor, indgår som en almindelig del af den enkeltes landskabspraksis, tegner der sig billedet af kommunikationen i og omkring landskabet, som er begrænset og domineres af uenigheder om placeringen af skel og hegn. Mens meningsudvekslinger omkring landskabsrelaterede anliggender tidligere foregik inden for rammerne af de netværk og lokalt forankrede institutioner, som den enkelte helt frem til 1980'erne indgik i, så afløses dette af et samfund, hvor sådanne udvekslingsrelationer og mødesteder er forsvundet væk fra den daglige interaktionskontekst. Dertil kommer også ændringer i forhold til arbejde og mobilitet, hvor arbejdsrelationer mister fortidens lokale forankring og efterlader lokalområderne mennesketomme i døgnets lyse timer. Et samfund præget af stor fysisk mobilitet i dagtimerne og af beboere, som kun delvist er til stede, bidrager til individualiseringen af brugen af landskabet, når denne brug, i stedet for at tage afsæt i fælles brugsmønstre, skal tilpasses den enkeltes tid og behov. Endeligt er der også de centraladministrative reguleringer af landskabsområder og brugsformer, som tidligere var meget frie og dannede rammen om en række sociale interaktionsformer og selvforvaltende måder at forvalte naturen

på, men som nu er determineret af en række abstrakte regulerende instanser – det Lefebvre ville kalde for den rumlige produktions 'fjerne orden'.

Tab og fremmedgørelse

Som sådan tegner der sig herigennem samlet et billede af tidligere tiders landskabsanvendelse som en form for social lim under kraftig opløsning. Mens der blot 20-30 år tilbage var en vis fleksibilitet forbundet med at færdes i landskabet, så bruger man i dag hinandens forstyrrelse som argument for, at ikke alle kan færdes. Man ødelægger jagten eller produktionen, eller bare privatlivets fred, og i den henseende er adgangsmulighederne i høj grad bundet op i en strukturel enclosure, hvor reglerne tilsyneladende håndhæves langt mere markant, end de gjorde før. Med reference til Polanyi kan man også sige, at det er billedet af tidligere forvaltningsformer og anvendelsesmønstre som udlejret fra landskabet som socialt rum. Det er landskabet, der, som en form for fælles kår, erstattes af både fysisk og social atomisering, og hvor relationerne til naturen og landskabet bliver til noget meget individuelt. I den henseende kan man også samlende sige, at landskabet som konsekvens af de forandringsprocesser, som det er genstand for oversvømmes af en række 'ikke-steder' eller 'tomme steder' i forståelsen af sådanne steder enten som socialt eroderede eller som 'forbrugskatedraler' uden binding til en bredere social livssammenhæng [jf. Augé 2000 (1995): 78-79; Jacobsen 2004: 274; Bauman 2006 (2000): 133-37].[57] Sådanne steder muliggør måske nok handling i og omkring de omgivelser, man færdes i, men samtidigt umuliggør, eller i hvert fald besværliggør de enhver meningsfuld *sam*handling mellem mennesker, netop fordi anvendelsen i den grad individualiseres [ibid.]

Kendetegnende for de måder, hvormed sådanne forandringer artikuleres på, at de afspejler oplevelsen af tab. De tabsoplevelser, som folk forbinder med landskabet, er ikke nødvendigvis de samme, men afspejler snarere forskelle, som særligt knytter sig til erhverv og status som hhv. barnefødt og tilflytter på øen. For barnefødte respondenter knytter tabet sig særligt til ophør af eller krise i den erhvervsmæssige landskabsrelation samt reproduktionen af dertil knyttede sociale relationer gennem brugen af landskabet. Det er f.eks. Grethe og Peters fortællinger eksempler på. Når disse relationer snævres ind, fordi landskabsanvendelsen ændrer sig markant, så foreligger risikoen for både personligt identitetstab og for, at landskabet som fælles identitetskaber forsvinder. For tilflyttere vedrører tabet mere vanskeligheden ved at finde fysisk, socialt og erhvervsmæssigt fodfæste i et landskab, som forekommer at være så domineret af landbrugsværdier, at det opleves som direkte ekskluderende på den, der kommer ude fra. Det er f.eks. Pernilles og Helenes fortællinger eksempler på. Samtidigt er det også et tab, som rummer en vis nostalgi. Det er netop også det, som træder frem hos beboere, hvis forhold til stedet er præget af erindringen om den tid, hvor landskabet dannede rammen om lokalsamfundets sociale orden. Af sådanne fremstillinger af tidligere livssammenhænge fremtræder også en idealisering af "gamle dage", fordi disse beskrivelser i reglen er mere eller mindre løsnet fra de hierarkiske dagsordener, som også var en del af den tid [jf. f.eks. Grethes fortælling]. I endnu mere abstrakt forstand, er det også en idealisering, som træder frem hos nytilkomne – tilflyttere, for hvem erfaringen af øde landsbyer og en manglende samtale mellem beboerne står i stor kontrast til den idyllisering

57 Begrebet 'non-place' (ikke-sted) er formuleret af den franske antropolog, Marc Augé (1995), som definerer begrebet som et sted uden relationer, uden tilknytning til historien, og et sted der ikke beskæftiger sig med identitet [Augé 2000(1995): 75-116].

af livet på landet og forestillingen om fællesskab og naboskab, som de regnede med at finde [jf. f.eks. Eriks fortælling]. Denne tilgang er, på samme måde, som de forestillinger, der knytter sig til adgangsspørgsmålet, abstrakt, fordi det for de nye beboere - mere end værende baseret på konkrete selvoplevede erfaringer - i høj grad er en bestemt bevidsthed om det at bo på landet, som præger deres opfattelse af landskabet. Tilflytteren var ikke nødvendigvist i udgangspunkt specielt interesseret i lige præcist det lokalsamfund eller landskab, som han eller hun flyttede til, og det stedsbegreb, som virkede motiverende for beslutningen, refererede følgelig heller ikke nødvendigvist til en specifik navngiven lokalitet og historie. Tiltrækningen lå eventuelt mere i forestillingen om mere natur og et bedre socialt liv, eller med Lefebvre, i en særlig 'repræsentation' af landskabet som stedet for en mere naturlig og social samfundstilstand.

Alligevel udtrykker sådanne oplevelser også noget reelt i form af ønsket om sammenhæng, nærhed og identitet, som repræsenterer nogle behov, som i hvert fald ikke bliver opfyldt indenfor rammerne af det eksisterende. De udtrykker også en fornemmelse for nogle forbindelser og relationer, som faktisk *er* forsvundet fra den daglige måde at omgås på, og dermed kan man også sige, at tabsoplevelsen også afspejler væsentlige dimensioner af landskabrelationen som 'udlejret' - ikke alene fra sin fysiske og økonomiske, men også fra sin sociale interaktionskontekst [Polanyi 2002 (1944)]. Som konsekvensen af den kapitalisering, teknokratisering og globalisering, som landskabet har været genstand for, er der sket en udlejring af landskabsrelationerne fra deres tidligere livssammenhæng, hvormed tidligere anvendelsesmønstre og værdiorienteringer har mistet deres betydning og selvfølgelighed. På mange måder kan man derfor også sige, at det ud af disse oplevelser er muligt at læse tabsoplevelserne som en *'fremmedgørelse'*, hvor udvekslingen - ikke alene mellem beboerne og hverdagslandskabet, men også mellem beboerne indbyrdes og mellem beboerne og samfundet, er blevet brudt op. Denne fremmedgørelse kan, med reference til Bauman, ses som en af 'den flydende modernitets' konsekvenser, og den viser sig – netop som noget flydende og som en række af sociale opsplitninger - indenfor en lang række forskellige områder, der tidligere var forankrede og faste elementer i menneskers liv [Bauman 2006 (2000)]. Mere entydigt relateret til den måde, hvormed sådanne forandringer genereres af rummets "egne" magtstrukturer, kan den også ses som konsekvensen af det abstrakte rums 'kolonialisering' af både hverdagslivet og landskabet, som (særligt efter 1950'erne) har integreret sig i og dermed invaderet og skabt fremmedgjorte hverdagsliv. [Lefebvre 1988:80; Elden 2004:116-18]. Det er geometriseringen af rummet, som skaber 'a-rytme', ville Lefebvre sige, i den forståelse at denne opløsning også forplanter sig i hverdagens lokalisering i det fysisk-lokale rum. Det er en form for 'afkropsliggørelse af rummet' – eller en form for "vold" på kroppens rytmer, som manifesterer sig som en kropslig utilpassethed eller ubalance, hvor stress, uro og følelsen af opbrud i de fysiske og menneskelige relationer er reaktioner på det abstrakte rum [ibid.] Tabet og fremmedgørelse lader sig i den forståelse beskrive som en form for erodering af eller 'dislokalisering' i kroppens stedlige tilhørsforhold [Lefebvre 2004 (1992):20 ff.; 1991(1947):233; Elden 2004: 138].

Tabet som forandringsmulighed

Samtidigt, og som et gennemgående træk, er det imidlertid også karakteristisk, at tabsoplevelsen ikke alene afspejler en erosion af det bestående, men også en utopisk orientering og søgningen efter noget nyt. I fornemmelsen af rodløshed og rumlig marginalisering ligger også drømmene om forandring, og i den henseende er det også muligt at få øje på, hvordan de rumlige forandringer også genererer en form for modstand – og

modrum. Med Lefebvre kan man sige, at det er hverdagslivet i det heterotope rum – det dominerede og abstrakte rum, som viser sig så fremmedgjort og utilfredsstillende, at det også i sig indeholder kimen til det differentielle, levede og tilegnede rum (utopia) [Lefebvre 1991: 23, 52, 163, 373]. Det er med andre ord kroppen, som indtager dobbeltrollen, som den, der både er offer for det abstrakte rums kolonialisering af rummet, og som reagerer i form af stres og utilpashed, når livsrytmen forstyrres, og samtidigt er det også i kroppen, at håbet findes. Det sidste er det, som Lefebvre også beskriver som 'kroppens energi' eller 'overskud' til at beskrive det subjektive potentiale, som kroppen er i besiddelse af [1991: 195].

Karakteristisk for interviewpersonernes beskrivelser af deres landskabspraksis er, at de forekommer at producere i hvert fald en eller anden form for overskud. Det er det, der bliver tydeligt for eksempel, når beboerne går ture i landskabet, og dette giver anledning til forskellige forestillinger om landskabet som potentielt mulighedsrum, eller når den enkelte landskabsaktør i kraft af sine aktiviteter indenfor rammerne af sin egen parcel, forestiller sig sådanne aktiviteter udvidet til det omkringliggende landskabsområde. Sådanne forestillinger viser, hvordan aktiviteterne i landskabet, parallelt med tabsoplevelsen og afkropsliggørelsen af landskabsrelationen, også indebærer forskellige åbninger i forhold til evnen til at *se* muligheder i landskabet både som individuelt og fælles projekt. Det er en kapacitet, som ikke alene indgår i den enkeltes rutineprægede materielle og meningsfulde produktion af rummet, men som også rummer et potentiale til at overskride den "hverdagslighed" som ellers, i det pågældende interviewmateriale, er så markant til stede. I de forskellige landskabsfortællinger markerer dette overskud sig både som erindring og nydelse, som fører til forskellige former for imagination. Når landskabsaktørerne agerer i landskabet, enten mindes eller forestiller de sig, hvordan tingene var engang, eller de lader sig inspirere til at tænke nye tanker omkring landskabets fremtidige konstituering. Således er der i fortællingerne også et stærkt element både af ny og lagret erfaring - tidligere bevægelsesmønstre, arbejdspraksisser og sociale og kulturelle mønstre forbundet med landskabsanvendelsen, som sammen med erfaringer fra og forestillinger om andre landskaber er indlejret i kroppen og bringes til erindring via den kropslige praksis i landskabet. Det er med andre ord tabsoplevelsen, som indebærer en levende forbindelse både til fortiden og fremtiden, fordi den også indebærer ønsket om forandring. Således er det også i sådanne beskrivelser muligt at få øje på et ønske om at 'tilbageerobre' landskabet, og dette fremtræder i disse beskrivelser netop som snævert sammenflettet med fællesskabets vel og virkeliggørelse. I de følgende afsnit vil det blive forsøgt at uddybe, hvad det er for overskudselementer, som tabsoplevelsen giver anledning til.

Landskabet som redefineret fællesskab

Et af de steder, hvor fælleskabsorienteringen kommer til udtryk er i forhold til de overvejelser, der knytter sig til arbejdssituationen. Det er særligt det, som bliver synligt i forhold til overvejelserne omkring valg af erhverv, hvor ønsket om at kunne leve og arbejde indenfor en overskuelig geografisk radius og dermed undgå den opsplittede pendlertilværelse, som i de forskellige beskrivelser fremstår som en stor belastning i hverdagslivet – også afspejler et tværgående ønske om at skabe sammenhæng – både i eget liv og i relation til og som led i lokalområdets øvrige livssammenhæng. I den forstand afspejler for eksempel de forskellige overvejelser omkring de muligheder, som der kunne ligge i at engagere sig i forskellige former for

erhvervsvirksomhed også det dobbelte sigte med enten at fastholde eller vælge at bosætte sig på øen: man har valgt at bo der på grund af naturen, men i denne bosætning indgår også ønsket om at kunne etablere (eller fastholde) et økonomisk eksistensgrundlag.

Det er f.eks. dette, der træder frem i forhold til interessen for turisme. Således fremgår det her, hvordan interessen for turismen som mulig levevej der, faktisk eksisterer der, hvor denne forbindes med muligheden for forbedringen af egne behov og erhvervsmuligheder og for derigennem også selv at kunne opnå en større grad af kontinuitet og sammenhæng i hverdagslivet. Denne interesse lader sig genfinde i flere forskellige versioner, hvor det imidlertid er kendetegnende, at turismen vurderes sim et potentiale der, hvor den ikke fremtræder som en abstrakt vækststrategi, men snarere indgår i sikringen af livssammenhængen i det lokale landskabsrum. Det var f.eks det, der i forrige kapitel lod sig spore blandt fiskerne på havnen, hvor det fremgik, hvordan erfaringerne med erhvervsstagnation, og de rumlige forandringer, som både landskabet og beboerne har været genstand for, også giver anledning til overvejelser omkring den betydning, som en mere lokalt forankret og kontrolleret turisme kunne have både for havnelandskabets og fællesskabets overlevelse. Side om side med modviljen mod den rumlige afgrænsning overfor en stigende turismeindustri, eksisterede der også en interesse overfor turismen som økonomisk erhvervsmulighed, der hvor turismen kunne relateres til egne erfaringer og kompetencer i forhold til landskabet som potentielt mulighedsrum [jf. Peters fortælling].

Det er også sådanner orienteringer, der træder frem i forbindelse med skitseringen af forskellige former for kreative, kunstneriske eller friluftsorienterede erhvervsaktiviteter, som tager direkte udgangspunkt i forskellige måder at lade sig inspirere og arbejde med naturen på, og som, ud over selve den faglige interesse, netop også afspejler ønsket om en mere lokalt forankret tilværelse. Særligt tydeligt træder denne dimension måske frem i forhold til kvinderne, for hvem sammentænkningen af landskabets muligheder med en bredere livssituation indgår eksplicit i forhold til måden at tænke erhvervsvirksomhed på. Det er ønsket om at kombinere den private sfære og de nære ting i livet (børn, familie, selvrealisering og fritidsliv) med interessen for naturen og en overkommelig arbejdssituation, som ikke skaber opsplitninger i hverdagen, men netop i stedet orienterer sig mod at integrere dem. Det er således også her – hos kvinderne – at egne interesser for motion, velvære, og sociale behov indgår i overvejelser over etableringen af sig selv som selvstændig indenfor områder som wellness og kunsthåndværk. I forhold til det samlede empiriske materiale blev dette tydeligt i forhold til de fokusgruppeinterviews, som blev afholdt for en lille gruppe kvinder [Clausen 070106; Clausen 180306] og i landskabsfortællingerne er det f.eks. det, der skinner igennem hos Marie og Helene. I den henseende er der noget, der tyder på, at engagementet i tilværelsen, for kvinderne, i særlig grad er rettet mod en organisering af 'det hele liv' og herunder også en stærk tilstedeværelse af et livspolitisk element, hvor hverdagen, det private og retten til selvrealisering er i højsædet.[58]

I en mere tvetydig udgave er det også sådanne efterlysninger efter en mere fællesskabende landskabsrelation, som lader sig ane i landbrugernes beskrivelser, der hvor arbejdssituationen relateres til landbrugsudviklingens betydning for særligt det sociale landskab. Godt nok figurerer sådanne forestillinger side om side med en legitimerende fastholdelse af nuværende magtforhold, men de rummer også et savn

58 Lignende betragtninger lader sig genfinde i nogle af de undersøgelser, der er lavet om kvinders landskabsrelationer. Se for eksempel Methfessel, Barbara (1997) og Norwood, Vera (1988).

og en modstand, som antyder, at det eksisterende ikke er tilfredsstillende. Dette kommer til udtryk hos selv de mest vækstorienterede landmænd, som parallelt med den symbolske repræsentation af landbruget som retmæssigt enerådende i forhold til forvaltningen af jorden og argumentationen for det fortsat rationaliserede landbrug, også giver udtryk for at føle sig fanget ind af det abstrakte. Det er på den ene side fremhævelsen af naturbeherskelsesvinklen, som indebærer kontrol med arealerne, og som afspejler en selvforståelse, hvor det står tydeligt, at landbrugerne ikke oplever landskabet som et "fælles landskabsrum". På den anden side er det erkendelsen af i stigende grad at være isoleret i arbejdet og i landskabet, som holdes op imod skitseringen af tidligere sociale sammenhænge og den overvejelse, at noget værdifuldt måske også er forsvundet. Dette skinner som nævnt igennem Mads's landskabsfortælling, men det blev endnu tydeligere i nogle af de øvrige landmandsinterviews. I den henseende fremtræder landmanden som lige så meget ramt på eroderingen af det sociale som alle mulige andre, og dermed er det også særligt i forhold til sådanne betragtninger, at det i landbrugernes overvejelser er muligt at få øje på den potentielle redefinering af landbrugets indhold og målsætninger – herunder ønsket om (gen)indfindelsen af mindre abstrakte og mere naturnære produktionsmetoder og forestillingen om den potentielle løsrivelse fra utilfredsstillende arbejdsformer, som der kunne ligge heri.

Endelig er det i det samlede materiale også en dimension, som træder frem hos særligt den yngre generation. Således er det karakteristisk, hvordan spørgsmålet om stedligt tilhørsforhold og mulighederne for at kunne blive boende på øen netop knytter sig til jobs- og uddannelsesmuligheder som grundlaget for en realistisk bosætningsmulighed. I de forskellige landskabsfortællinger bliver denne dimension tydeligst i Claus's og Pernilles fortællinger, når disse hver for sig vurderer mulighederne for, at deres egne børn kan blive boende på øen. I Pernilles fortælling skinner dette i øvrigt igennem i forhold til hendes interesse for det arbejde, som datteren Mathilde indgik i i forbindelse med deltagelsen i borgerinddragelsesprojektet for de unge på hendes skole. I det samlede empiriske materiale er dette således også en dimension, som træder kraftigt frem i de fremtidsværksteder, som blev etableret i forbindelsen med inddragelsen af de unge på Stege Skole [Clausen 2004; Clausen 2011 (artikel 2)]. Af disse værksteder, som netop arbejdede med de drømme og forestillinger, som de unge havde til landskabet, fremgår det, hvordan sådanne overvejelser er udsprunget af det dillemma, hvor ønsket om at kunne blive boende på øen, i landskabet og blandt familie og venner støder imod den kendsgerning, at funktionstømning og nedgang i erhverv ikke leverer noget sikkert satsningsgrundlag [ibid.]. Denne iagttagelse præsenteres af de unge som et tab, netop set i det lys, at ønsket om at kunne blive boende, faktisk er markant til stede. Samtidigt er det netop også sådanne overvejelser, som danner afsæt for ønsker og forestillinger om en anderledes fremtidssituation. Det er ønsker og overvejelser, som i vid udstrækning orienterer sig mod reproduktionen af tidligere og mere traditionelle erhvervsstrukturer, som er det eneste umiddelbare håndfaste, som de unge har at forholde sig til. Det kan være forestillinger knyttet til erhvervsfiskeriets potentielle genoplivning eller en fremtid indenfor et landbrug, som ikke er så presset af økonomi og regler, at det blokerer for en sandsynlig levevej her. Men det er også overvejelser, der knytter sig til helt nye måder at tænke landskabsanvendelsen på. Således fremtræder der også forestillinger om alternative turisme- og produktionsformer, og om at bruge tomme bygninger som rum for uddannelse eller erhverv [Clausen 2004; Clausen 2011 (artikel 2)]. Sådanne overvejelser viser ikke alene, hvordan den stedlige tilknytning til landskabet blandt de yngre er massivt til stede. Det viser også, hvordan dette tilhørsfor-

hold giver anledning til en evne til at se muligheder i det landskab, som eksisterer side om side med en begyndende resignation.[59]

Samlet – og med afsæt i sådanne orienteringer, er det således også derfor muligt at få øje på en tværgående interesse og åbenhed overfor arbejdsformer, som både socialt og naturmæssigt orienterer sig mod en styrkelse af en bredere livssammenhæng. I den henseende er det også muligt at få øje på konturerne af et arbejdsliv, som også peger i helt nye retninger i forhold til det, der hidtil har karakteriseret erhvervssituationen på øen. Dels er der tale om erhvervsaktiviteter, som orienterer sig mod en mindre naturbelastende landskabsrelation. Dels er der tale om aktiviteter, som i en vis forstand taler til de overvejelser, som i øvrigt knytter sig til ønsket om en større grad af socialitet. Som det vil fremgå af det følgende, er det ikke alene i forhold til arbejdslivsrelationen, at sådanne orienteringer kommer til udtryk. De skinner også igennem i forbindelse med spørgsmålet om den kropslige tilegnelse af landskabet gennem bevægelse.

Bevægelse som fælles

Som gennemgående træk ved de forskellige fortællinger er det ud af den forrige analyse muligt at udlæse behovet for at tilegne sig landskabet gennem bevægelse. Det er gennem muligheden for at færdes i landskabet, at steder noteres, navngives og tildeles betydning, og det er gennem bevægelsen, at den enkelte har muligheden for at erobre, opdage eller genopdage landskabet og derigennem fastholde eller etablere en stedidentitet. Det er det, der viser sig blandt landmændene, for hvem bevægelsen indgår som en central del af hverdagen og landskabsoplevelsen både i arbejde og i fritid, og det er også det, der viser sig fremherskende blandt borgernes brug af landskabet i bred forstand. I forhold til det samlede empiriske materiale, er det f.eks. også en orientering, som repræsenteres af den helt unge generation. Således er det karakteristisk for de unges beskrivelser af deres landskabsanvendelse, sådan som det blev præsenteret på de fremtidsværksteder, der blev afholdt for dem, og efterfølgende også i forbindelse med en række gruppeinterviews [Clausen 2004; Clausen 2011 (artikel 2)], at de om nogen repræsenterer det, som Certeau kalder for 'turen' – dvs. mobile praksisformer, som frembragt gennem kroppens egen bevægelse omskaber det planlagte og abstrakte rum til et tilegnet sted [jf. Certeau 1984: 118] Dette ikke mindst affødt af den situation, hvor børn og unge uden adgang til motoriserede køretøjer og i et landskab, hvor den offentlige transport er sparsom, er særligt afhængige af deres egen fysiske formåen til at komme rundt. Det gælder også i særlig grad for tilflyttere, for hvem ønsket om at kunne bruge landskabet til at cykle, gå og ride i viser sig markant og som en væsentlig prioritering netop, i forhold til beslutningen om tilflytning. Og det er også dette, der viser sig særligt hos kvinder, for hvem forestillingen om brugen af landskabet som knytter sig særligt til sundhed og børn. Af sådanne beskrivelser fremgår det, hvordan det ikke mindst hos kvinderne er vigtigt, at landskabet kan bruges til motion – løb, gåture m.m., og det fremgår ligeledes, hvordan særligt kvinderne tænker på betingelserne for deres børn i forhold til brugen af landskabet. Det er vigtigt for dem, at der er sikre cykelstier, og at der er fritidsaktiviteter, og det er også med dette afsæt, at der eksisterer nogle interessante åbninger i forhold til landbruget. Således fremgår det også, hvordan der også er landbokvinder (f.eks. Mads's kone), der formulerer nogle andre behov i forhold til landskabsanvendelsen end deres mænd, og som med deres ønsker om cykelstier, ridestier og vandrestier, går på tværs

59 For en nærmere beskrivelse af denne begyndende resignation hos de unge se Clausen 2011 (artikel 2).

af den rationalisering, som landbruget i øvrigt er garanten for.

På den måde, og på tværs af køn, alder og baggrund i øvrigt, viser spørgsmålet om bevægelse sig at være afgørende for den enkeltes stedlige tilhørsforhold. Landskabet så at sige produceres gennem bevægelsen, og det er noget, der er fælles for alle. Gennem bevægelsen i landskabet skrives rummet både stofligt og semantisk frem, og det er også gennem bevægelsen, at landskabet produceres som socialt rum [Jf. Lefebvre 1991:118]. Med undtagelsen af landbrugerne, som har et andet udgangspunkt, og får i hvert fald noget af behovet for bevægelse dækket inden for rammerne af deres egne jordområder, er et af de steder, hvor dette viser sig særlig tydeligt, i forhold til den udbredte interesse for stier. De stier, som respondenterne taler om, er ikke nødvendigvist de samme, for de relaterer sig oftest til de konkrete nærområder, hvor respondenterne selv bor og derfor har kendskab til. Nogle af beskrivelserne relaterer sig samtidigt til selverfarede sti-netværk – stier, hvor man engang selv færdedes som barn, og som man derfor har klare selvoplevede erindringer forbundet med. Mens andre relaterer sig til overleverede erindringer om stier, der var engang, men som man aldrig selv har oplevet. Alligevel er det karakteristisk, at de stier, som er i spil, ikke alene geografisk men også idémæssigt er meget tæt på hinanden. I forhold til det første er det interessante ved sådanne beskrivelser, at de beboere, som de forskellige sti-beskrivelser stammer fra, faktisk boede geografisk tæt på hinanden. De kendte ikke hinanden, deres baggrund var vidt forskellig, og de respektive sti-ønsker tog også afsæt i meget individuelle behov. Alligevel er der en overensstemmelse mellem brugen af et givet lokalområde og de forestillinger, som de giver anledning til. I forhold til det andet er fælles for dem i øvrigt, hvordan de afspejler, at man ikke 'bare' er interesseret i stier, men derimod netop særligt i stier, som forbinder sig med egen livsførelse og bevægelsesmønstre, og som netop ofte er koblet sammen med tanken om en form for kollektiv overenskomst mellem beboerne i en given lokalitet. I den henseende indeholder sti-ønsket også et mere eller mindre eksplicit formuleret ønske om selv at kunne sikre sig indflydelse på stierne og står derfor også på mange måder i modsætning til for eksempel kommunens planer om mere "oplevelsesorienterede" og eksternt forvaltede stier. Dermed er det også særligt i forhold til den udbredte interesse for genoplivelse af stier, at der her aftegner sig konturerne af et gennemgående behov for at binde landskabet sammen som et "fælles landskab". Både på det indre og det ydre plan rummer stier muligheden for at understøtte fornemmelsen af tilhørsforhold og fællesskab i landskabet - det er en måde at 'skabe' og 'genskabe' landskabet på – alene og sammen med andre, og herigennem give det fysisk, historisk såvel som menneskelig sammenhængskraft. Lige præcist stierne demonstrerer dermed også meget fint, hvordan ønsket om tilgængelighed også kan læses som et ønske om at skabe sammenhæng og fælleshed i landskabet, som står i modsætning til oplevelsen af et landskab, som fysisk og mentalt er faldet fra hinanden. Samtidigt, og som en anden dimension af denne orientering hen imod forestillingen om landskabet som ramme om et fælles oplevelsesrum, er der fra spørgsmålet om behovet for bevægelse også en tæt forbindelse til en anden fælleshed i landskabsrelationen – nemlig forbindelsen mellem erkendelsen af landskabet som sanset og æstetisk rum og spørgsmålet om ansvarlighed for naturen.

Erkendelsen af det naturskønne

Kendetegnende for de forskellige beskrivelser af aktiviteter og færden i landskabet er, at disse indeholder detaillerede iagttagelser over de indtryk, tilstande og forandringer, som den enkelte går og noterer sig. Når landskabsbrugere beskriver deres færden og aktiviteter i landskabet, så beskriver de også, hvordan de ser,

lugter, føler og hører landskabet, og hvordan landskabet herigennem tager form som en sanset virkelighed. Med Lefebvre er det er kroppen som 'aktionsfelt' [Lefebvre 1991: 191], der som mobilt kropsligt felt tilegner sig rummet gennem sanseerkendelser og dermed gør rummet til sit. Og tilsvarende kan med henvisning til Ingold, også sige, at sådanne sanseoplevelser indgår i den enkeltes 'kortlægning' af landskabet, idet de knytter sig til særlige punkter eller steder i landskabet, som tilsammen binder landskabet sammen som sanset erfaringsrum [Ingold 2000: 231-235]. Således er det også muligt at få øje på, hvordan der i behovet for bevægelse også eksisterer en æstetisk erkendelse, som udgør en central dimension af landskabsoplevelsen. Det er en erkendelse, som indeholder registreringer af omgivelsernes udtryksform – af det smukke og værdifulde i landskabet eller af omgivelsernes forfald, og det er også en erkendelse, som kan fremtræde som noget meget subjektivt og farvet og påvirket af særlige værdier og normer. Det kan være landmandens fremhævelse af skønheden ved det dyrkede land og store retlinede marker, hvor den æstetiske forståelse udspringer af en rationel betragtningsmåde og en værdisætning af naturen som råstof, materiale og et territorium. Eller det kan være tilflytterens romantiske forestilling om den vilde og oprindelige natur som meningsfuld kontrast til en overvældende storbyjungle, hvor naturskønheden fremtræder iblandet forestillingen om den ægthed og idyl, som "var engang", og som man længes efter at flygte "tilbage" til.

Samtidigt fremgår det også, at der på tværs af disse kulturelle forskelligheder også eksisterer en bredere erkendelse af naturen, som også overskrider denne subjektivitet. Det er en form for tværgående erkendelse af landskabet som levet erfaring og æstetisk nydelse, som påvirker, tiltaler og appellerer den enkelte både til fantasi og fornuft [jf. Juel 1997: 128-129 og Juel 1994]. Således fremgår det også, hvordan alle tilsyneladende forholder sig til udsigten ud over vandet, til ændrede stemninger forbundet med årstidernes skiften, til dufte, fuglesang og tordenvejr, og hos alle er det muligt at få øje på, hvordan naturerfaringen også involverer forskellige følelser - overraskelse, begejstring, nydelse og frygt. Således synes der også i sådanne sanseoplevelser at ligge en erfaringsdimension, som også overskrider rækken af små og subjektive stemninger. I den forståelse, at der måske nok er noget privat eller subjektivt ved de æstetiske erfaringer, og at de også er prægede af forskellige kulturelle og ideologiske måder at anskue omgivelserne på, men at der også er fælles stof, erfaringsmåder, fornemmelser og reaktioner, som alle forholder sig til, kan det, med en teoretisk formulering af den tyske kritiske filosof Theodor W. Adorno, hævdes, at det er en overskridelse, hvor "det naturskønne peger på objektets forrang i den subjektive erfaring" [Adorno 2003: 62 (1970: 111)]. Ud fra dette perspektiv lader det sig gøre at betragte naturen som en mere grundlæggende del af den menneskelige væren, og dermed ligger der netop en form for fælleshed. Ganske vist kan det hævdes, at det moderne samfund uigenkaldeligt har brudt kulturen op fra naturens rytmer og dermed rent faktisk gjort den til noget ydre og abstrakt; Som objektiveret og genstand for naturbeherskelse – eller som naturbeherskelsens spejlbillede – romantiserede fremstillinger om "den vilde natur", fremtræder naturen i vid udstrækning *som* noget helt andet end mennesket [jf. Nielsen & Nielsen 2007: 136]. Men denne adskillelse er også en illusion, fordi den ydre natur på én gang er noget andet end kultur, og samtidigt også noget, som alle mennesker er forbundet med.

I interview-materialet er det evt. denne forbindelse, som lader sig spore i forhold til erkendelsen af landskabet som gennem hverdagsanvendelsen - langs stier og småveje, i traktoren, i krattet eller ved søen og den enkeltes overvejelser og forståelser af sig selv som en mindre brik i et større hele, lader sig fremskrive som et levet rum. Men det er særligt en fælleshed, som bliver tydeligt i forhold til "særlige"

symbolske landskaber, som alle har et forhold til. I den henseende bliver det for eksempel muligt at tale om Møns Klint som en fælles identitetsskaber, som, om ikke praktisk, så i hvert fald mere abstrakt, fremtræder som et fælles referencepunkt. I kraft af sin særlige "evne" til at generere en form for koncentreret betydningsoverskud, er det netop karakteristisk for klinten, hvordan denne sanseligt og æstetisk appellerer meget bredt. Den bliver indbegrebet både af det ophøjede og besjælede og af en folkelighed og fremtræder dermed netop meget symbolsk. Samtidigt, og med reference til Lefebvres beskrivelse af det abstrakte rums institutionaliserede repræsentationer, som gennem brugen af tegn og billeder afbilder rummet på en særlig diskursiv måde, *kan* denne symbolværdi også være vanskelig at adskille fra den kommercialisering, som klinten også er genstand for. Fremstillingen af klinten som ophøjet og besjælet, lader sig også genfinde i turistbrochurer, og dermed har sådanne fremstillinger utvivlsomt også haft en indflydelse på de rumlige repræsentationer, som udspringer af borgernes hverdagsliv. Ikke desto mindre er det muligt at få øje på, hvordan klinten også er i stand til at generere en følelse af fælleshed, som overskrider både diskursive og subjektive interesser. Det er en følelse, som i de forskellige fremstillinger tager afsæt både i "konkrete" iagttagelser og erfaringer og i en fornemmelse af den store fælles historie i menneskets forhold til naturen.

I den henseende er der også en vis overensstemmelse med det, som Adorno er inde på, når han påpeger, at der ved skønhedsoplevelsen er tale om en 'merbetydning' [Juel 1997: 129; Adorno 2003: 62 (1970: 122)]. Der er nemlig tale om en betydning, som synes at række ud over lige det sted og det øjeblik, hvor den opleves, og som ikke alene peger tilbage til tidligere måder at bruge og fortolke omgivelserne på, men også fremad netop ved at henvise til andre tider og måder at bruge og tilegne sig rummet på.

Erfaringsviden og naturansvarlighed

Uanset måden, hvormed naturoplevelsens potentielle fælleshed sættes på begreb, forekommer sådanne oplevelser, at tydeliggøre, hvordan landskabet stadig er præget af erfaringer, som også er kollektive på det brede plan, og at disse spiller en rolle i forhold til fornemmelsen af tilhørsforhold til landskabet. Det er både oplevelser og minder, som bidrager til fornemmelsen af kontinuitet og fællesskab i landskabsrelationen, fordi de tilbyder en symbolværdi, som de fleste behøver og kan slutte sig til. Netop i et landskab præget af en massiv rumlig forandring, opløsning og udlejring af de fleste varige forbindelser, er landskabets æstetiske og mytologiske dimensioner, trods sin reducerede indflydelse, i stand til at overleve nye tider og bevare en vis udsigekraft. Bag ved klichéen findes nemlig stadig de historier, som rækker dybt ind i hjertet af den længsel, som er uhørt stærk hos de fleste: nemlig behovet for i naturen at finde kontinuitet og kompensation for en verden i uoverskuelig forvandling [jf. Schama 1995: 27-28; Lefebvre 1991: 48, 164]. Samtidigt, og måske netop derfor, er det evt. også i den konstante opsøgning og reproduktion af landskabet både som æstetisk og mytologisk rum, at det er muligt at få øje på en forbindelse mellem landskabet som levet erfaringsrum og fornemmelsen af ansvar for naturen. Idet den enkelte landskabsbruger levner plads for 'det skønne' og for naturens 'hellighed', er det muligvis også dette, som giver anledning til en vis følsomhed overfor spændingsfeltet mellem civilisation og natur [jf. Schama 1995].

I det pågældende materiale kommer en sådan følsomhed i hvert fald til udtryk gennem den kontinuerlige "registrering" af landskabets forandringer, som den enkelte praktiserer gennem sin daglige færden. Samtidigt er det også karakteristisk, hvordan den tilsyneladende får ekstra næring gennem den måde, hvormed landskabet også, gennem brugen af landskabet, sammenføjes som et erfaringsrum. Omfattet og

kendetegnet af den akkumulerede og ofte detaillerede 'erfaringsviden', som - opøvet gennem hverdagens gøremål og over længere tids naturiagttagelse - gør den enkelte i stand til at "læse" landskabet, fremtræder sådanne erfaringsrum som individuelle reservoirer af hverdagskundskab. Det er udsving og ændringer, som holdes op imod det, som man erfaringsmæssigt er bekendt med i forvejen, og i den forstand kan man sige, at der er tale om opdyrkningen af en form for kroppens 'sanselige beredskab' overfor omgivelserne – dvs. en evne til at få øje på forandringer, forsøge at forstå dem og placere dem inden for rammerne af en bredere forståelseshorisont [Jf. Zur Lippe 2006 (1987): 220-237; Nielsen & Nielsen 2006: 217- 219]. Det er således også ud af denne kontinuerlige naturiagttagelse, og det 'beredskab', som den danner basis for, at det er muligt at få øje på en erkendelse af naturens sårbarhed overfor forstyrrelse og påvirkninger og herunder et behov for at tage vare om og beskytte den. Det er med andre ord også, hvad der lader sig betegne som en form for 'æstetisk refleksivitet' [Zur Lippe 2006 (1987)[60] – her forstået som en kritisk eftertanke og ansvarsfølelse, som vokser ud af landskabsoplevelsen.

I det empiriske materiale er det det, som viser sig gennem den sproglige sammenhæng mellem bevægelse, aktiviteter og iagttagelse, som kommer til syne, når landskabsbrugerne beskriver deres forskellige gøremål. Når landskabsaktører beskriver deres bevægelsesmønstre og forskellige aktiviteter, så beskriver de også, hvordan iagttagelser af landskabet og landskabets forfald afføder overvejelser omkring kontinuitet, selvforståelse og forpligtelser overfor eftertiden. Sådanne aktiviteter i landskabet giver altså anledning til en vis form for overblik, som også rummer en selvkritisk stillingtagen, hvor man lægger mærke til landskabets samlede udtryksform og derigennem også bliver opmærksom på konsekvenserne af sin egen landskabspraksis. Som det fremgik af forrige kapitel sker dette ikke i nogen entydig selvransagende form eller som konsekvensdragende udsagn om, at man fremover har tænkt sig at gøre tingene anderledes. Det fremtræder mere som en irritation eller ærgrelse over tingenes tilstand - at det for eksempel er nødvendigt at dræne markerne, når det ikke længere kan svare sig og går ud over dyr- og planteliv, eller at det er nødvendigt at indhegne landskabet, når nu hegnene samtidigt er grimme og spolerer den enkeltes egen landskabsoplevelse. I den henseende fremstår sådanne udsagn ikke alene som selvlegitimerende, men også som en form for tilkendegivelse af, at det man gør, ikke er det, man egentligt ønsker, men mere et nødvendigt onde set i lyset af landskabets øvrige forvaltning.

Som sådan fremtræder naturansvarligheden som en form for spaltning mellem naturbeherskelsestrang og natursentimentalitet, der brydes i de fleste. Ikke desto mindre, og på trods af sin spaltede status, rummer den også en form for tværgående eksistentiel åbning overfor oplevelsen af ansvar for naturen, netop i kraft af den mere eller mindre tydelige markering af bevidstheden *omkring* dette spændingsforhold. Samtidigt er det netop også en åbning, som orienterer sig mod den mulighed, at når folk ønsker at have øget adgang til

60 Brugen af dette begreb er inspireret både af Adorno og Zur Lippe. Adornos kernebegreb er i den henseende begrebet om "æstetisk erkendelse", som primært udtrykker det forhold, at naturen, som genstandsmæssighed rummer noget unikt og ureducerbart (modsat konstruktioner) [Adorno 2003 (1970)]. Dette begreb lægger ikke snævert op til en egentlig ansvarlighed, men snarere til en ydmyghed overfor naturen (som vel også er en form for ansvarlighed), og som under alle omstændigheder står i modsætning til naturbeherskelsestænkningen. Zur Lippe broderer videre på 'æstetisk erkendelse', og lancerer 'sansebevidsthed' og 'æstetisk refleksivitet', som lægger op til at "mærke naturen" – dvs. udfolde egne mangfoldige sanser for derigennem at komme tættere på (også sin egen) natur, som noget, man som menneske er tæt forbundet til [jf. Nielsen & Nielsen 2006; 33-35, 217-219, 323-328; Zur Lippe 2006 (1986)].

naturen for at skabe sammenhæng, tilegne sig og derigennem gøre landskabet til deres eget, så medfølger også en øget refleksion og ansvarliggørelse overfor naturen. Det gælder for landskabet i al almindelighed, og for alle de måder, hvormed landskabsaktører producerer landskabet gennem aktiviteter og bevægelse, men på samme måde, som dette koncentreres i "særlige" landskabers symbolværdi, træder det også kraftigt igennem i forhold til det meget nære lokale landskabsrum.

Det lokale som socialt fællesskab

Uden eksplicit at være understreget, er det af det foregående allerede fremgået, hvordan det meget lokale landskab spiller en stor rolle i landskabsaktørernes hverdagspraksis. Når aktørerne færdes, færdes de over det hele, og det er således også omgivelserne i bred forstand, som gennem denne færden, produceres som landskab. Det er imidlertid i de meget nære omgivelser, at man færdes særligt meget, og det er derfor også disse omgivelser, som i vid udstrækning og gennem aktørernes praksis produceres som meningsfyldt rum. Således bliver det tydeligt, hvordan der i det store landskab eksisterer en række mindre landskaber, som ikke alene adskiller sig fra det øvrige, ved at være genstand for hovedparten af den enkeltes aktiviteter. Det adskiller sig også ved at være genstand for forestillingen om det lokale fællesskab.

Med tilbagevisning til det foregående er det f.eks. netop det, der bliver tydeligt i forhold til de overvejelser, der knytter sig til spørgsmålet om arbejdssituationen, og ønsket om fastholdelse af erhverv – ikke mindst i det lokalområde, hvor den enkelte bor. Det er også det, der træder frem i forhold til stierne og spørgsmålet om bevægelse, som netop ofte knytter sig specifikt til de lokalområder, som folk er bosat i. Og endeligt er det også det, der træder frem i forhold til de mange tanker, overvejelser og bekymringer, som mange i øvrigt går og gør sig om naturen og om kulturmiljøet i forhold til det meget nære lokalmiljø. Karakteristisk for sådanne overvejelser er, at de ofte forholder sig meget konkret til de problemstillinger og muligheder, som omgivelserne byder på. Det kan være behovet for oprensningen af et vandløb, ønsket om genetableringen af en stensætning eller initiativet til restaureringen af et gadekær, som viser, at der er en interesse for at engagere sig i og tage vare om de omgivelser, som borgerne lever i. Samtidigt væves denne interesse for landskabet som fysisk rum også sammen med efterlysninger af fællesskaber og netværk i og omkring brugen af landskabet. Således er kendetegnende for samtlige af disse forskellige dimensioner af landskabsrelationen og det stedlige tilhørsforhold også den betydning, som realiseringen af sådanne tanker kunne have enten for etableringen eller fastholdelsen af beboernes sociale relationer i de små lokalsamfund.

Landskabet mellem nostalgi og realitet

Samlende for alle sådanne former, hvormed overvejelser omkring fællesskabets mulige rekonstituering kommer til udtryk er, at sådanne efterlysninger, og de måder, hvormed de eventuelt forsøges omsat til virkelighed, hverken udmærker sig som særligt 'overrumplende' eller specielt 'innovative' i betydningen at skabe noget helt nyt. Tvært imod afspejler de ind imellem snarere noget retrospektivt, fordi de også i vid udstrækning orienterer sig mod reproduktionen af gamle strukturer og fællesskaber, som muligvis ikke længere lader sig genetablere. Med reference til livsformsbegrebet kan det således påpeges, at det er ønsker og drømme om landskabet, som også viser sig livsformsbestemte, fordi de har en vis bundethed til forskellige lokale kulturer [jf. Højrup 1983]. Når forestillingen om landsbyfællesskabet for eksempel knytter sig til ønsket om at fastholde et bestemt erhverv – for eksempel fiskeriet, eller snævert relaterede erhverv - så

springer det stærkt i øjnene, hvordan denne forestilling også er præget af en særlig livsform og ønsket om at reproducere dens baggrund. Således er kendetegnende for alle sådanne overvejelser, som knytter sig til landsbyfællesskabet også, at de i vid udstrækning forbinder sig med forestillingen om fastholdelsen af det gamle landsbyfællesskab som en mere naturlig ramme om et bedre liv. En lignende nostalgi lader sig genfinde i forhold til de forestillinger, der knytter sig til fastholdelsen af landbruget som den – eventuelt redefinerede, men ikke desto mindre eneste holdbare løsning på øens fremtid. Og et lignende mønster skinner igennem de forestillinger, som udspringer fra borgere (særligt tilflyttere) med en anden urban og karriereorienteret tilgang til bosætningen i landskabet. Også her afspejler særligt idylliseringen af, hvad det vil sige at leve "på landet", at forståelsen af landskabets fremtidsmuligheder er erfaringsbåret og farvet af en særlig kultur. I den henseende er det også, på tværs af de forskellige oplevelser af tab og de forestillinger og drømme, som de giver anledning til, muligt at læse disse som kontra-moderne, fordi de også i vid udstrækning handler om fastholdelsen af mere traditionelle eller romantiserede fællesskabsformer. Således *kan* sådanne forestillinger da også ses som et udtryk for symbolske rekonstruktioner af sammenhænge, som er lige så meget opfundne og forestillede, som de udtrykker erindringen om en reelt eksisterende tilstand. Det er forestillingerne om fællesskabet, som fremtræder som en nostalgisk søgen efter rødder og identitet midt i den (post)moderne verdens bevægelse og forandring, og som har tendensen til at få et skær af noget naturgivent over sig [Bauman 2007 (2001)].

Men sådanne forestillinger afspejler også noget reelt, idet de med afsæt i mere eller mindre selverfarede og idealiserede sammenhænge også rummer erkendelsen af en udvikling, som ikke er tilfredsstillende. I den forståelse kan det godt være, at de landskaber, som eroderer, også i vid udstrækning er de identitetskonstruktioner, som borgerne producerer inde i deres hoveder, men ikke desto mindre er det konstruktioner, som udtrykker en utilfredshed og en søgning efter noget andet. I den henseende lader det sig også gøre at betragte tabet – ikke alene som en erosion af det bestående, men også som en åbning mod noget nyt. Således er det tilsyneladende også netop oplevelsen af tab, som for den enkelte bidrager til evnen til at "se" muligheder i landskabet, når vedkommende færdes der. Denne evne kan som nævnt med reference til Lefebvre også beskrives som en form for "overskud" eller parathed overfor landskabets redefinerede anvendelsesmuligheder, og således er det også som modsvar til oplevelsen af diskontinuitet og manglende sammenhæng i landskabsrelationen muligt at ane, hvordan konturene til potentielle landskabsrelaterede borgerfællesskaber glimtvist træder frem. Det, der viser sig her, er konturene af et landskab, som i hvert fald orienterer sig hen imod genindlejringen af naturen og lokalsamfundet som fælles livsanliggende, fordi der i overvejelserne omkring erhverv, natur og det sociale også ligger en potentiel styrkelse af landskabet som grundlaget for en fælles social identitet.

Som det burde være fremgået af det forrige viser sådanne konturer sig både ambivalente og sjældent som realiserede fællesskaber. Det, der viser sig, er snarere former for *mentale fællesskaber* – altså fællesskaber som eksisterer primært på det mentale og utopiske plan. Det, der er til stede, er med andre ord 'forestillingen om fællesskabet', som ikke i praksis understøttes materielt, fordi det mentale og det materielle har løsnet sig fra hinanden. Ikke desto mindre afspejler sådanne fællesskaber en form for 'fælles tredje' i forståelsen af dette som en påkaldelse af noget alment og som en form for potentialitet [jf. Nielsen & Nielsen 2007: 123]. Det er en form for erkendelse og anerkendelse af, at de fælles livsanliggender faktisk *er* fælles anliggender, og at man derfor også er afhængige af og henvist til hinanden i realiseringen af dem. Det er mao. en

erkendelse, som også peger ud over sig selv som orienteringer, der er fælles for alle, og at dette er tilfældet, kan hævdes at være centralt. Først en sådan fælles orientering forbinder nemlig mennesker i en forpligtelse på deres fælles livsanliggender, som er forudsætningen for borgerfællesskaber.[61] I den henseende ligger der også i begrebet en form for potentialitet, som kunne danne grundlag for samfundsmæssige nyorienteringer i forhold til det, der er temaet her – naturbeskyttelse og forvaltning [jf. Nielsen & Nielsen 2007: 124-125]. At de potentielle borgerfællesskaber, som viser sig – ikke alene, men blandt andet også viser sig som en kategori, der hører en før-moderne verden til, er i den henseende ikke så centralt, alt den stund, at et fælles tredje først, gennem deltagelse, konstitueres af de involverede borgere selv. Hvis de individualiserede forestillinger kunne finde hinanden, og hvis koblingen mellem ønsket om at arbejde lokalt, interessen og omsorgen for naturen og ønsket om mere socialt fællesskab kunne finde nogle nye former at omsætte sig indenfor, så er det interessante mere, at borgerfællesskaber (eller commons) kunne blive resultatet heraf. Dermed kan man også nøjes med at betragte de beskrevede orienteringer netop alene *som* orienteringer og som et grundlag for noget aktivt, som godt kunne transformeres.

I forhold til sådanne søgeprocesser opstår problemet imidlertid der, hvor disse forhindres af netop de selvsamme brudte livssammenhænge og mangel på fællesskaber, som både tabet og søgningen tager afsæt i. Netop manglen på fælles artikulerede erfaringer og en fælles social identitet i og omkring brugen af landskabet kombineret med magtformer, som både infiltrerer sig i og distancerer sig fra de omgivelser, hvor mennesker bor, kan øge blokeringerne for, at de drømme og ønsker, som borgerne måtte have, kan forbinde sig til sociale orienteringer. Når fællesskaber smuldrer, når erfaringen individualiseres, og når beslutningstagningen flyttes væk fra ansigt-til-ansigt relationernes rækkevidde, så bliver det evt. uklart, hvem og hvor man skal rette sine utilfredsheder og ønsker imod. Dermed kan fremmedgørelsen også virke som en bombe – både under fællesskabet og under deltagelsen, da den ændrer ved fundamentale træk – ikke alene ved menneskets tilværelse og sociale status, men også ved modet og handlekraften til rent faktisk at ændre ting [Jf. Bauman 1999: 63; 2002 (2001): 47].

Som det vil fremgå af det følgende, som i højere grad forholder sig til spørgsmålet om politisk deltagelse, kommer sådanne spaltninger til udtryk på flere forskellige områder. Fælles for dem er imidlertid, at de hele tiden har fremmedgørelsen som det væsentligste omdrejningspunkt. Således er det med afsæt i denne fremmedgørelse muligt at få øje på to overordnede resignationsfigurer, som orienterer sig hhv. meget lokalt og meget abstrakt. Mens den ene og dominerende resignationsform vedrører 'angsten for det fremmede', som her repræsenterer angsten for de abstrakte rumlige forandringer, der kommer udefra, så vedrører den anden 'angsten for det nære', som i en vis udstrækning henter næring i den første, men som også trækker på nogle eksisterende og mere lokalt funderede magtstrukturer. Det er altså resignationsformer, som relaterer sig både i forhold til hverdagens sociale deltagelsesformer ude i landskabet, og i forhold til deltagelse på det politiske niveau. I begge tilfælde kan man imidlertid sige, at disse angstformer, i forhold til spørgsmålet om deltagelse, lukker landskabet af. Både i og omkring landskabet opstår ambivalensen

61 Et fælles tredje kan eksistere på flere abstraktionsniveauer. Det kan, som her, være relateret til den lokale, relativt overskuelige livssammenhæng, eller det kan være på regionale, statslige eller overstatslige – helt til det globale – niveauer. Men uden 'et fælles tredje' relateret til borgerfællesskaber på et lokalt niveau, bliver det fælles tredje på de øvrige niveauer imidlertid abstrakt. Hvis man ikke har ansvar for de fælles livsanliggender i den umiddelbare livssammenhæng, forflygtiges ansvaret for det "store" mere overgribende sammenhænge [Nielsen & Nielsen 2007: 123].

og ikke-deltagelsen nemlig der, hvor angsten ikke kan finde afsætning hverken i landskabet som socialt rum eller i det politisk offentlige rum.

Som en uddybende perspektivering af det dilemma, og af de magtformer, som i vid udstrækning blokerer for borgernes deltagelse, vil offentlighedsbegrebet i det følgende blive trukket ind i analysen. Lige præcist offentligheden burde i princippet være det sted, hvor både utilfredsheder og drømme kunne blive lagt for dagen, og således stilles her det uddybende spørgsmål til materialet, hvad grundene er til, at offentligheden ikke, blandt brugerne af landskabet, har nogen legitimitet.

Deltagelse mellem hverdag, ejendomsret og lokale magtforhold

Begrebet 'offentlighed' bruges ofte som betegnende for et særskilt, institutionaliseret praksisområde, defineret ved det på almenvellet forpligtede, fornuftige ræsonnement og den demokratiske formidling mellem de privat organiserede samfundssfærer og staten [jf. Nielsen 1997: 71]. Det er for eksempel sådan, det beskrives af den tyske sociolog Jürgen Habermas, som er fortaler for idealet om den 'borgerlige offentlighed'. Forstået som et udvekslingsrum og et demokratisk redskab, hvor meninger kan luftes og diskuteres (fordoms)frit, og med lige adgang for alle [Habermas 1962] står i hjertet af denne teori en række normative idealer, hvor forestillingen om inklusion, dialog og argumentation udgør det bærende fundament [jf. teorikapitlet].[62] Ved at insistere på et ideal om høj grad af politisk lighed og på en antagelse om en cirkulær forbindelse mellem demokrati og retfærdighed, er argumentet, at den demokratiske dialog vil give retfærdige resultater, fordi den tager afsæt i en retfærdig situation, hvor alle har lige mulighed for at deltage. Derfor er der også i overensstemmelse med denne forståelse tale om en skarp adskillelse mellem det offentlige og det private rum. Hvor man i det offentlige rum udfylder borger-rollen som et rationelt subjekt, der ikke taler *ud* fra sig selv, men *uden* for sig selv, *i* og *før* samfundet, så er man i privaten en privatperson, med ret til det partikulære og idiosynkratiske [jf. Sheikh 2007].

Det er en lignende adskillelse, som den amerikanske sociolog Richard Sennett foretager, når han på samme måde som Habermas beskriver, hvordan offentlighed og privathed i det før-moderne samfund var to stærkt afgrænsede sfærer, som indeholdt vidt forskellige koder for adfærd. Mens det private var rummet for det intime og følelsesmæssige – et rum der gav plads til menneskets afsløring af selvet, så var det offentlige rum ikke egnet til en sådan psykisk åbenhed. Det var derimod et rum, hvor mennesker, der var fremmede overfor hinanden, kunne mødes, diskutere politik og udleve deres sociale liv indenfor rammerne af en 'civilitet', som var løsnet fra den magt og de private følelser, som alle mennesker har. Det var derfor også indenfor rammerne af offentligheden som civilitetens rum, at en sagsrationalisering fritaget for en påvirkning af subjektive motivationer og forhold kunne lade sig gøre.

Ifølge både Habermas og Sennett er det imidlertid denne adskillelse, der smelter sammen med fremkomsten af det moderne. Hvor Habermas imidlertid i sin fortolkning af denne sammensmeltning fremhæver systemets 'kolonialisering' af det private, som konsekvensen heraf, så fremhæver Sennett i stedet behovet for at forsvare den efterhånden affolkede offentlige sfære mod intimsfærens 'kolonialisering' af livet i det offentlige rum [jf. teorikapitlet]. Som følge af udviklingen hen imod en fremmedgørelse, distancering og

62 Denne demokratiforståelse, som Habermas er en af repræsentanterne for, går som nævnt også under betegnelsen det *deliberative* demokrati, hvor dialogen netop er af central betydning.

dislokation i menneskets relation til sig selv og i dets relation til andre mennesker, fører netop fraværet af nogen form for direkte relationer og interaktioner mellem mennesker til en søgning efter intimitet, sikkerhed og permanens i det offentlige rum [Sennett 1977:295; Sennett 1988:76-77].
Som det vil fremgå af det følgende, er det i det empiriske materiale muligt at få øje på begge disse sider af offentlighedens forfald. Som symptom på den fremmedgørelse, som landskabsrelationen har været genstand for, fremtræder billedet af en situation, hvor offentligheden både kolonialiserer og selv kolonialiseres, og dette spiller ind på deltagelsen på det politiske niveau. Derudover er der imidlertid også tale om en erodering af samtalen om landskabet, ude *i* landskabet, eller i landskabet som en form for offentligt rum. Det er den form for offentlighed, som særligt Negt og Kluge med deres begreb om den 'proletariske offentlighed', leverer et analytisk redskab til en forståelse af [Negt & Kluge 1972]. Med dette begreb, som præsenteres som en variant og konfliktuelt modbegreb til den borgerlige offentlighed, påpeger Negt og Kluge, hvordan offentligheden ikke nødvendigvist *kun* behøver at finde sted indenfor rammerne af det politiske. Det er også det, der foregår i livsverdenen – i forskellige former for små-offentligheder, som kan forstås som parallelle og minoritære steder, hvor andre eller oppositionelle diskurser og praksisser kan formuleres og cirkuleres, og som, der hvor de organiseres i en kollektiv sammenhæng, kan optræde som en form for mod-offentlighed overfor den normative (borgerlige) afgrænsede offentlighed [Nielsen 1997: 71-73]. Hvor denne organisering omvendt ikke kommer i stand, forbliver de blot diffuse dynamikker, som virker i individerne og f.eks. kanaliseres ind i den fantasimæssige drømmeverden [Nielsen 1997: 72].
Af det følgende vil det fremgå, hvordan spørgsmålet om fravælgelse af deltagelse viser sig på flere forskellige områder og i forhold til flere forskellige offentlighedsniveauer, og hvor de spaltninger, som fravalget genererer, optræder forskelligt, alt afhængigt af, om det tager afsæt i hverdagen, og den daglige interaktion mellem beboerne, eller i forholdet til det politiske niveau.

Hverdagslandskabet mellem fællesskab og individualisering

I forhold til spørgsmålet om deltagelse *i* hverdagslandskabet – i aktiviteter og samtaler knyttet til brugen af landskabet - skinner sådanne spaltninger blandt andet igennem der, hvor den enkelte, til trods for ønsket om mere socialt fællesskab, har valgt at trække sig fra næsten enhver form for interaktion med det fysisk-sociale rum. I materialet optræder dette særligt som følge af enten manglende eller negative relationer til omgivelserne - det gælder reaktionerne på de personlige kontroverser, som eksisterer omkring markering af skel mellem ejendomme, færdselsret og ejerskabet til stier, og den hyppigt fremførte kritik, som fremføres af de fleste, og som de fleste derfor også selv føler sig gjort til genstand for, at 'de andre' kompromitterer den enkeltes ejendomsret. Således er det også karakteristisk, hvordan den enkelte, i stedet for at forsøge at realisere sine ønsker til omgivelserne i både materiel og social forstand praktiserer en indhegning af sin ejendom som en form for konsekvens af den oplevelse, at landskabet er trængt. Erkendelsen af landskabet som mere eller mindre blokeret for bevægelse og andre aktiviteter fører paradoksalt nok til den enkeltes selvhåndhævelse af indhegningen, som beskyttelse herimod. I den forstand er der tale om tryk, der avler modtryk, hvor det udgangspunkt, at adgangsmulighederne til landskabet i høj grad er bundet op i "de andres" enclosure, føres videre gennem den enkelte borgers modpraksis. Adgangen til landskabet bliver dermed også forhindret af dem, der selv føler sig uden for, hvormed indhegningen som særlig landskabspraksis i princippet er skruen uden ende.

På samme måde træder sådanne spaltninger også igennem som reaktioner på erkendelsen af at være bosat i et landskab, som er mere eller mindre tømt for institutionelle sammenhænge og for socialt liv. Det er erkendelsen af at stå meget isoleret med sine erfaringer og meninger, fordi der i forhold til den daglige praksis ikke forekommer hverken sociale relationer eller nogle lokale institutionelle rum, hvor(med) tanker og problemstillinger kan drøftes. Med reference til Negt og Kluges tilgang til offentlighedsbegrebet, hvor snakken over hækken, i plovfuren eller ved kaffebordet også kan indgå i en offentlighed, kan man sige, at sådanne offentligheder er vanskelige at få øje på. Det, som udspringer af det empiriske materiale, er snarere, at erfaringsudvekslinger mellem landskabsbrugerne naturligvis finder sted, men at de finder sted i meget begrænset omfang, og at de ikke organiserer sig i egentligt diskuterende offentligheder. De interesser og orienteringer, som eksisterer hos de fleste, og som også indeholder forestillingen om landskabet som fælles oplevelsesrum, lever en meget tilbagetrukket og isoleret tilværelse ud fra den udbredte oplevelse, at der ikke i det lokale findes nogle institutioner, hvor sådanne ting kan drøftes. Mens eksistensen af sådanne institutioner lader sig spore i de beskrivelser, der gå 30-40 år tilbage, og hvor afvandingslauget, mejeribestyrelsen, forsamlingshuset m.m. fungerede som både formelle og uformelle mødesteder for meningsudvekslinger i hverdagen, så afspejler de beskrivelser, der forholder sig til tingenes tilstand lige her og nu, et markant fraværd af sådanne sammenhænge.

Dertil, og måske i forlængelse heraf, eksisterer der også blandt interviewpersonerne en oplevelse af, at sådanne overvejelser ikke forekommer særligt realiserbare. Således fremgår det, at der eksisterer mange fordomme om hinanden, og at dette virker blokerende for realiseringen af et fællesskab. Det kan være fordomme om nabokonen, som sikkert ikke deler de samme værdier som en selv, netop *fordi* hun er landmandskone. Det kan også være fordomme om tilflytteren, som tilsyneladende bare er interesseret i at lave ridestier ud over det hele; eller det kan slet og ret være vanskeligt at spejle sig selv og sine egne ønsker i "de andre", fordi man ikke kender dem. Det er bl.a. sådanne stereotyper, som fører til, at man ikke tror, at man har noget til fælles – man er ikke klar over, at andre har de samme behov som én selv, og derfor bliver løsningen meget individuel.

Således indebærer fremmedgørelsen over for det sociale landskab, at naturiagttagelser, og de betragtninger og vurderinger, som der måske i virkeligheden er mange, der går og gør sig over vandet i bækken, vildtet i krattet eller fuglenes ynglen ved vandet ikke bliver gjort til genstand for en fælles drøftelse og en fælles opbygget videnspool, men derimod slås tilbage af den oplevelse, at der ikke er støtte og opbakning fra det omgivende samfund. Det er med andre ord her, hvor det, der *kunne* have været et fælles udgangspunkt: at man betragtede naturen som et fælles livsgrundlag, som kunne anspore til fællesskab, i stedet bliver til partikulære interesser, som dyrkes indenfor rammerne af det private. I den henseende kan tilbagetrækningen fra omgivelserne også ses som konsekvensen af den erfaring, at landskabet, hverken institutionelt eller i form af beboernes kendskab til hinanden, eksisterer *som* en offentlighed, og hvor fremmedgørelsen mellem beboerne, til trods for de ønsker og drømme, som deles af de fleste, resulterer i den situation, hvor den enkelte vælger at trække sig og i stedet passer sig selv.

Mobilitet som deltagelsens ambivalens

Som den anden side af denne spaltning i forhold deltagelsen i hverdagslandskabet, fremtræder imidlertid også de forsøg på faktisk at fastholde eller aktivt (gen)skabe fællesskabet som rammen om et meningsfuldt

stedligt tilhørsforhold. Kendetegnende for sådanne forsøg er imidlertid, at de ofte, i forsøget på at forhindre fællesskabet i at 'fordampe', fører enten til opløsning, til territorielt-sociale lukninger eller til fællesskaber, som, uden øje for identifikationen med det almene, forholder sig snævert til meget partikulære interesser.

Det første er det, der viser sig der, hvor hverdagens opløsning af tid og rum, spiller ind i forhold til beboernes reelle overskud til at omsætte sådanne visioner til praksis. I den henseende opstår modsætningen mellem ønsket om fællesskab og deltagelse (i fællesskabet) på den ene side, og den situation på den anden side, hvor hverdagslivet er så spaltet i forhold til situerethed i tid og rum, at den enkelte ikke er i stand til at fastholde et engagement. Det er det, der med afsæt i forrige afsnit kan læses ud af de eksempler, hvor der faktisk gøres forsøg på at etablere et fællesskab i og omkring brugen af landskabet, men hvor sådanne initiativer går i opløsning, fordi overskuddet ikke reelt er til stede.[63] Det kan være hverdagen, der i generel henseende er præget af travlhed og prioriteringen mellem mange forskellige gøremål (arbejde, børn, husholdning etc.), men det viser sig særligt mærkbart i forhold til spørgsmålet om mobilitet. Således er det kendetegnende, hvordan realiseringen af konkrete fælles initiativer også blokeres af den erfaring, at man selv er presset på tid pga. den tid, som anvendes på transport til og fra arbejde – eller den erfaring, at de andre beboere aldrig rigtigt er fysisk til stede. Her opstår modsætningen der, hvor løsrivelse bliver en forudsætning for socialiteten i det nære, og hvor eksterritorialiteten samtidigt bliver et angreb på individets umiddelbare omgivelser [jf. Bauman 2006:17-24; Augé 1995: 75-115; Urry 2000: 190-192]. Det er med andre ord mobiliteten som deltagelsens ambivalens, fordi mobilitet (ikke mindst i udkantsområder) er en forudsætning for økonomisk overlevelse og for etableringen eller fastholdelsen af et stedligt tilhørsforhold, samtidigt med at mobiliteten også underminerer stedsligheden, fordi den udlejrer den enkelte fra det fysisk-sociale rum. I den henseende kan man sige, at mobilitet og socialitet bliver hinandens antiteser, selvom de hviler på en fælles logik. Selvom mobiliteten på flere forskellige måder indgår som grundlag for at kunne opretholde tilværelsen i landskabet som rammen om en bredere livssammenhæng, så bliver landskabet netop på grund af beboeres øgede mobile og derfor kun midlertidige til(stede)værelse, på én gang præget af menneskeligt nærvær og fravær, fordi denne tilstedeværelse nærmer sig en 'rent fysisk foreteelse', der socialt set nærmest er sammenfaldende med fravær. [jf. Augé 1995: 75-115].

Det partikulære fællesskab

Derudover er det imidlertid også muligt at få øje på, hvordan der inden for rammerne af sådanne fællesskaber, der, hvor de faktisk lader sig etablere, også er tendensen til en regulering af fællesskabet, som bliver for bastant. Det er for eksempel tilfældet i forhold til forsøget på genetableringen af borgerforeninger og andre mere eller mindre institutionaliserede sociale initiativer, hvor ønsket om tryghed og nærhed bliver så determinerende, at det i stedet for at forene, skaber yderligere adskillelse. Det er f.eks. det, der viser sig som irettesættelser af hinanden – f.eks. at de andre "roder", og hvor der lægges afstand til de afvigende eller gribes til direkte aktion, der hvor afvigerne ikke vil rette ind – f.eks. at gå ind og ordne disses haver [jf. Grethes fortælling]. I sådanne tilfælde fremtræder fællesskaberne som direkte autoritære, for hvis der i fællesskabet ikke er plads til divergerende praksisformer og meningstilkendegivelser, eller der oven i købet

63 Det var for eksempel de initiativer, der blev fremhævet i forrige kapitel omkring for eksempel vedligeholdelse af et gadekær eller (gen)etableringen af en sti.

ligger en kontrol, som går helt ind i privatsfæren, så bliver konsekvensen oplevelsen af begrænsning og mangel på frihed til individualitet [jf. Bauman 2002: 10, 25].

En anden variant på det samme er der, hvor fællesskaberne bliver til gennem isolationen fra "de andre". Således er det her muligt at få øje på, hvordan den situation, hvor landskabet som rammen om hverdagens sociale interaktioner mister betydning, fører til behovet for at befæste og sikre "sit" særlige sted. I den forstand er der en pudsig ambivalens på spil, fordi samfundet og fællesskabet på den ene side er åbnet helt op, fordi borgerne også har deres liv andre steder – særligt inde i København, hvor mange af dem arbejder – og på den anden side forsvarer man det ekstremt lokale. Med henvisning til netop de modsætninger, som det abstrakte rum producerer, kan denne tvetydighed imidlertid læses som en af konsekvenserne af fremmedgørelsen, som paradoksalt nok resulterer i *stedets øgede værdi* [Bauman 2002 (2001): 111: Sennett 1999: 15]. I en verden, hvor alting fragmenteres og hvor udkanten marginaliseres, tilskrives det *lokale*, fysisk håndgribelige, "materielle" fællesskab konkretiseret ved et territorium evnen til at formidle den "trygheds"-følelse, som ellers er forsvundet væk [jf. Bauman 2002 (2001): 113].

Til gengæld, og netop fordi sådanne fællesskaber fungerer som beskyttelse overfor omverdenen, indebærer eksistensen af sådanne forsamlinger i det meget lokale ikke nødvendigvist åbninger overfor landskabet og fællesskabet som alment. De kan også ende op i det modsatte – i partikulære lukketheder, hvor søgningen efter beskyttelse mod uvished og en usikker verden leder til forsvaret af stedet og ønsket om at holde omverdenen på afstand. Som særligt landskabsrum fremstår Klintholm Havn for eksempel netop som et udtryk for en udpræget lokalpatriotisme, som ikke umiddelbart overskrider den narcissistisk lukkede samling. Tvært imod får tanker om mere selvforvaltning karakter af utopien om et 'gated community' [Low 2003] – et indhegnet og forsvaret samfund - med frygten for yderligere marginalisering i landskabet som gennemgående element [jf. Peters fortælling]. Det samme gælder de tilflytterenklaver, som i fornemmelsen af rumlig marginalisering, særligt på grund af landbrugets håndhævelse af ejendomsretten, etablerer sig som fællesskaber - både som særlige værdifællesskaber, men også som rumlige og sociale lukninger overfor det øvrige samfund [Jf. Eriks fortælling]. I sådanne tilfælde viser den erfaringsdimension, hvor man frem for alt værner sig mod tabet, sig også at være ødelæggende i forhold til landskabet som et fælles anliggende, fordi lokalsamfundet i stedet for at åbne sig op overfor omgivelserne, i stedet kommer til at fungere som et selvbeskyttende refugium.

Resignationen fra faglige interessefællesskaber

Endelig, men i en lidt anden udformning, er det også en karakteristik, som lader sig overføre på foreningerne, som mange netop holder sig væk fra ud fra den erfaring, at fællesskabet her udtrykker sig eksklusivt og begrænsende og ikke rækker ud over de meget partielle interesser, som er i spil. Det er for eksempel det, der kommer til udtryk i forhold til skepsis overfor den lokale DN, DOF eller jagtforeningen ud fra betragtninger om, at der her eksisterer nogle meget smalle interessefællesskaber, som ikke levner plads til andre og mere mangfoldige perspektiver og holdninger [jf. Claus's og Maries fortællinger].

Det er opfattelsen af disse interessefællesskaber, som retter opmærksomheden snævert mod ganske bestemte forhold, som den enkelte ikke kan se sig selv i. Denne forståelse bliver måske særlig tydelig, når det kommer til kvinders måde at forholde sig til foreningsdeltagelse på. Som den ene side af det forhold er der oplevelsen af at være en del af en meget presset dagligdag, fordi kvinderne ved siden af arbejdet har

hovedansvaret for familiens ve og vel. Set ud fra det perspektiv er der ikke tid og det fornødne overskud til at gå aktivt ind i et foreningsfællesskab. Som den anden side står det imidlertid også tydeligt, at kvinderne ikke oplever deres landskabsrelationer som "gangbare" indenfor rammerne af de foreningsmæssige interessefællesskaber, fordi deres egne interesser er bredere end de mere specialiserede naturinteresser, som de forskellige foreninger repræsenterer [jf. Helenes og Maries fortællinger]. Det er med andre ord ikke, fordi kvinderne ikke interesserer sig for naturen og landskabet, men de interesser de har, er mere rettet mod organiseringen af 'det hele liv', hvor interessen for fugle, blomster og træer er snævert sammenflettet med en bredere hverdagskontekst – f.eks. forbedringen af transportmuligheder (cykelstier og rideruter) og etableringen af skovbørnehaver og naturlegepladser for børnene. Denne orientering kan tolkes i retning af eksistensen af et stærkt livspolitisk[64] element, hvor aktivitet og engagement i forhold til naturen og landskabet primært er knyttet til den private sfære og det nære liv - til familien og fritidsliv i lokalområdet, og hvor kvindernes manglende interesse for deltagelse i foreningsfællesskaber enten skyldes erfaringen med eller forestillingen om, at der inden for disse ikke rammer ikke levnes plads hertil.

Set i det perspektiv kan et problem med sådanne faglige fællesskaber være, at disse lider under en mangel på respekt for mangfoldigheden, og ikke nødvendigvist forholder sig til landskabet og fællesskabet som noget overordnet fælles. Hvis det, der definerer foreningsfællesskabet, kun er meget snævre interesser, og hvis disse interesser måske oven i købet får særlige dogmatiserende træk, så får heller ikke foreningerne kvalitet af offentligheder, fordi identifikationen med det almene ikke rækker særligt langt. På et andet plan kan det også anledning til den overvejelse, at det uden øje for identifikationen med det almene og en anskuelse af sin omverden, som ikke rækker ud over de rent partikulære interesser, ikke er sikkert, at sådanne har kraften, styrken og engagementet til at fungere som offentligheder, som appellerer bredt. Hvis det der definerer fællesskabet i for eksempel jagtforeningen kun er jagten, og hvis man kun beskytter naturen, fordi man går på jagt, så er der ikke tale om de mere almene anliggender, men om meget partikulære interesser.

Angsten for social eksklusion

På den måde, og med afsæt i hverdagens fremmedgørelse og opsplitning af de dagligdags strukturer opstår der en række modsætninger mellem orienteringer hen imod landskabet som fælles referenceramme, og den faktiske resignation. Frem for noget andet sted, kommer denne modsætning imidlertid til syne der, hvor sådanne tilbagetrækninger finder sted, af angsten for at blive uvenner med folk. Således er det karakteristisk, at netop erkendelsen af at være bosat i et landskab, som ikke alene er et fysisk, men også et socialt rum, spiller en rolle for de fleste, og at der følgelig også eksisterer et vist tilpasningsberedskab, hvor man er villig til at underordne sine individuelle behov. Dette er i sig selv et paradoks set i lyset af den manglende eller problemfyldte kontakt mellem beboerne, men det er ikke desto mindre en reaktion, som lader sig forstå, netop ud fra behovet for (eller illusionen om) at være en del af et fællesskab. Set i det lys, og overført på spørgsmålet om stedligt tilhørsforhold, kan en central dimension af det at være bofast et sted og holde af et sted også være ensbetydende med at være en del af et større hele, uanset hvor

64 Begrebet livspolitik er bla. blevet formuleret af den britiske sociolog Anthony Giddens og beskriver en måde at forholde sig til verden på, hvor omdrejningspunktet er den enkeltes livsbeslutninger [Giddens 1991].

fragmenteret og illusorisk, det relle fællesskab end måtte være [jf. Bauman 2007 (2001)]. Følgelig kan der også eksistere en stor angst for ikke at være en del af eller miste et sådant fællesskab.

At dette skulle være tilfældet forekommer i hvert fald at være en erfaring, som lader sig genfinde på tværs af interviewmaterialet, men viser sig særlig tydelig blandt beboere, som har boet i landskabet over længere tid. Således er kendetegnende for sådanne beboere også, at de ikke ønsker at komme "på tværs" af det "fællesskab", som er bundet op på særligt landbrugets værdier. Det er med andre ord landbrugets kulturelle eller symbolske magt, som spiller ind på en særlig selvforståelse, men hvor problemet til gengæld opstår der, hvor både anerkendelsen og fællesskabet er bundet til nogle bestemte præmisser, som ikke er i overensstemmelse med behovet for personligt frirum. Det gælder ikke mindst de spaltninger i forholdet til hverdagslandskabet, hvor adgangen er blevet til en stærkt begrænset ressource, og samtidigt også skal tilpasses den enkeltes fortsatte tilstedeværelse i landskabet som socialt rum. Således er det også muligt at få øje på en form for indordning under de umiddelbart herskende strukturer ud fra en tilsyneladende erkendelse af, at den, der har ejerskabet til jorden, også har muligheden for at bestemme over dens anvendelse. Det er det, der kommer til udtryk i de dagligdags strukturer, hvor beboerne enten vælger helt at holde deres ønsker og preferencer tilbage, og nøjes med at handle og "ytre" sig der, hvor dette viser sig "risiko-frit"; i drømmene og i aktiviteter, som er trukket helt tilbage til landskabets allermest intime sfære, f.eks. i haven, hvor det bliver muligt at afgrænse det individuelle fra det kollektive. Eller også viser det sig der, hvor folk søger afløb for deres ønsker til landskabsanvendelsen gennem mere eller mindre "skjulte" og taktiske handlemønstre på "de andres" jord, ud fra en erkendelse af, at de har mere at tabe end at vinde ved at udfordre det etablerede. Det kan være fællesskabet i sig selv, som risikerer at blive sat på spil, hvis man gennem særlige meningstilkendegivelser udfordrer de værdier, som knytter sig til landskabsanvendelsens dominerende magtstrukturer, men det kan også være de hårdt tilkæmpede "rettigheder" til brugen af landskabet, som de sociale relationer giver anledning til.

På den måde er det også karakteristisk for fremstillingen af naborelationer, at de rummer den ambivalens, hvor ønsket om fællesskab og naboskab indgår som en vigtig del af det stedlige tilhørsforhold, samtidigt med at det i forhold til ønsket om at fastholde eller udvide brugen af landskabet viser sig, at man egentligt frygter sine naboer mere, end man føler sig forbundet med dem. Her bliver taktikken konsekvensen af ambivalensen mellem landskabet som commons og enclosure: man vil gerne færdes i og bruge landskabet, men uden at sætte de sociale relationer i spil. Det er med andre ord en ambivalens, som viser sig der, hvor en styrkelse af sikkerheden - ved at være en del af fællesskabet - fordrer en svækkelse af friheden, fordi sikkerhed uden frihed er lig med underkendelse af ens egne personlige behov [jf. Bauman 2002 (2001): 25].

Angsten for det nære

Samlende kan man i forhold til den fremmedgørelse, som manifesterer sig indenfor rammerne af borgernes egen landskabspraksis sige, at den har svært ved at finde rum for restituering, fordi dette rum er så eroderet, at det ikke har kraften og styrken til kollektivt at forandre nogen ting. I den henseende er det også muligt at få øje på forholdet mellem landskabet som fælles (commons) og landskabet som indhegnet (enclosure), som udgør en gensidig dialektik. Det er ønskerne om landskabet som fælles (det mentale fællesskab), som hele tiden støder imod forskellige former for "indhegning", fysiske, såvel som sociale, som fører til mod-

sætninger, der "løses" individuelt. Set i lyset af ønsket om at indgå i fællesskabet, som kendetegner de fleste, bliver det ironisk nok netop i tilbagetrækningen fra dette fællesskab, at folk i mere eller mindre konkret forstand forsøger at udleve deres behov for at kunne tilegne sig landskabet. Som reaktion på den angst og fremmedgørelse, som præger de fleste, er det i forhold til spørgsmålet om deltagelse i og omkring brugen af hverdagslandskabet muligt at få øje på, hvordan dette landskab lader sig opdele i forskellige sfærer. Det er på den ene side det "kollektive" landskab – forstået som landskabet som et sted, hvor man tilpasser sig de dominerende strukturer og regler, og hvor folk føler sig fortrængte og uden egentlige handlemuligheder, eller også er det det individualiserede landskab, hvor folk søger et personligt frirum og en tilflugt fra de begrænsninger, som både brugen af og den politiske drøftelse om landskabet er præget af. I den forstand er forestillingen om landskabet som fælles ikke nødvendigvist ophævet i det subjektive rum, fordi den lever videre - *netop* igennem forestillingen og gennem taktiske måder at "overleve" på. Men omvendt er det heller ikke en forestilling, som omsætter sig praktisk og kollektivt, fordi den netop er modsætningsfyldt. Det er 'angsten for det nære', som fører til tilbagetrækninger, hvormed samtalen om landskabet forbliver forbeholdt de meget få implicerede og aldrig rigtig hæver sig til en egentlig forholden sig til landskabet som alment.

Som det vil fremgå af det følgende, er det også denne angst, som spiller ind på spørgsmålet om deltagelse på det politiske niveau, som de fleste, på trods af deres overvejelser, ønsker og utilfredsheder med både udviklingen og planlægningen, alligevel vælger at holde sig tilbage fra. Oplevelsen af usikkerhed og manglende handlekraft fører også til politisk resignation, fordi det her bliver tydeligt, hvordan uklare kommunikationsstrukturer og manglen på fælles organiserede erfaringer efterlader den enkelte politisk magtesløs. Samtidigt er det imidlertid også en fremmedgjorthed og en magtesløshed, som viser sig forskelligt overfor forskellige politiske niveauer. Således er der forskel på de overvejelser og erfaringer, som i forhold til spørgsmålet om deltagelse, relaterer sig til hhv. det lokalpolitiske og det centralpolitiske myndighedsniveau, fordi de magtstrukturer, som hverdagslandskabet opleves at være begrænset af, og de modsætninger som det genererer, ikke er helt de samme.

Monopolet på magten over landskabet

I forhold til fremmedgørelsen overfor det lokalpolitiske niveau, er det for det første muligt at få øje på en gennemgående oplevelse af 'svigt' fra systemet til fordel for en lokalplanlægning, som orienterer sig abstrakt. Det er oplevelsen af prioriteringen af det umiddelbart visuelle og salgbare, af monumentet og facaderne – særligt inde i byen og henvendt mod turisterne – som sker på bekostning af de mere yderliggende landområder og behovet for funktionalitet. Erfaringen af nedlukning og funktionstømning af institutioner, som tidligere indgik i den civilsamfundsmæssige sammenhængskraft, og af et landskab, som i stigende grad gøres til genstand for kommercialisering, fører til en oplevelse af fysisk fortrængning. Med Lefebvre kan man også sige, at det er en oplevelse, som afspejler en planlægning, som parallelt med den udvikling, hvor hverdagslivet præges af både fysisk og socialt forfald, forsøger at sælge periferien som abstrakt oplevelsesrum [Lefebvre 1991: 84-85, 95, 421]. At borgerne oplever sig selv som i stigende grad fysisk marginaliserede i de umiddelbare omgivelser kan i den forståelse ses som et symptom på en udvikling, hvor der 'produceres' bestemte landskaber i periferien, som forsøger at tilgodese urbane behov for underholdning og fritid, som

centret finder aflastning for. Hermed skabes nemlig samtidigt en manglende sammenhæng eller 'a-rytme' i det levede liv, fordi dette også dræner disse områder for deres egen sammenhængskraft. Sideløbende med at disse landskaber omformes og produceres som 'strategiske turistrum' [Lefebvre 1991: 84, 95 og 421], sker der nemlig en marginalisering, som trænger ind - både i landskabets fysiske strukturer og i hverdagslivet og kroppens rytmer hos dem, der bor der [ibid.]. Ikke alene marginaliseres kroppens brug af landskabet i forhold til tidligere anvendelsesmønstre. Denne skal også tilpasse sig nye strukturer, som ikke umiddelbart tager afsæt i hverdagens egentlige behov [Lefebvre 2004 (1992):5-18 og 38-45].

Samtidigt er kendetegnende for denne planlægning også, at den er vanskeligt at adressere. Således er det, set fra et borgerperspektiv, muligt at få øje på en tværgående oplevelse af en arrogance fra det politiske system, som lukker øjnene overfor borgernes protester og de problemer, som udkanten er præget af. Det er oplevelsen af interne diskussioner og magtspil, som foregår i lukkede cirkler blandt et snævert antal implicerede, og ofte på steder, hvor den politiske meningsdannelse ikke er transparent for borgerne – i banken, i turistforeningen, til Rotary, i diverse foreninger, eller andre steder, som ligger uden for den politiske offentlighed, og hvor det bliver vanskeligt for borgerne at vide, hvem der egentligt er den politiske aktør. [jf. Torbens og Helenes fortællinger]. Det er for eksempel iagttagelsen af den situation, hvor en tredjedel af byrådets medlemmer (fra V) sidder med i den førende banks repræsentantskab eller bestyrelse - hvor der er tætte forbindelser mellem ledende kommunalpolitikere, turisme og erhvervslivet, og hvor det i det hele taget står uklart, hvor grænsen går mellem, hvad der er politisk, og hvad der er personligt motiveret.

Samtidigt er det også karakteristisk, hvordan der blandt beboerne eksisterer en erkendelse af særligt landbrugets magt som noget, der fortsætter ud i det politiske system. F.eks. giver iagttagelsen af mangel på stier og cykelstier, og manglende indgreb overfor aflukkede fællesveje og landbrugets forurening alt sammen anledning til oplevelsen af det nærpolitiske system som snævert sammenflettet, ikke alene med turismen og erhvervslivet, men også med landbrugets behov og en tilsvarende manglende mulighed for at trænge igennem i forhold, der vedrører den lokale planlægning. Det er med andre ord oplevelsen af mangel på transparens i forhold til prioriteringer og begrundelser for beslutningstagningen, som giver anledning til oplevelsen af den politiske forsamling som indtagende en patriarkalsk position, som belønner særlige grupper, og lader andre i stikken [jf. Torbens og Pernilles fortællinger]. Som en del af denne oplevelse indgår erfaringen af politikere, som optræder med flere kasketter på. Når den politiske aktør f.eks. både er formand for Agenda 21, for turistforeningen og for den lokale landboforening, så bliver det uklart, hvilke interesser, der varetages inden for rammerne af det politiske system [jf. Eriks fortælling]. Dertil kommer også, at oplevelsen af selv at blive gjort til genstand enten for 'træghed i systemet' – af forskelsbehandling eller usædvanligt lange sagsbehandlinger, eller for direkte repressalier – forbud og indgreb, hvor den enkelte borger inden for rammerne af sin egen landskabspraksis oplever sig selv straffet for at være i opposition [jf. Torbens fortælling]. Set i lyset af den interesse, som faktisk blandt borgerne eksisterer overfor både miljøanliggender og turismen, bliver det tydeligt, hvordan de åbninger, der er, og som udspringer af den daglige færden i landskabet, udvikler sig til indignation og modvilje både mod turister og den kommunale miljøforvaltning, fordi den måde, hvormed sådanne problemstillinger håndteres på, ikke forekommer at være demokratisk eller at komme de lokale selv til gode.

Følgelig er den lokalpolitiske offentlighed heller ikke en offentlighed, som betragtes som et - i forhold til den objektive sagsrationalisering og den enkeltes indflydelse på landskabet – særlig trygt eller troværdigt

sted. Som det fremgik af det forrige kapitel, var dette ikke alene en oplevelse, som tilflytterne gav udtryk for. Også blandt borgere med en længerevarende og anderledes social og erhvervsmæssig tilknytning til landskabet, eksisterede der en skepsis overfor det politiske niveau, men også en anden umiddelbar forventning om en patriarkalsk holdning. Således er det også muligt at få øje på den situation, hvor man, på trods af sin skepsis, delegerer ansvaret videre til myndighederne og giver frivilligt afkald på indflydelse, fordi man er så vant til at andre udtaler sig på egne vegne, at erfaringen med deltagelse ikke er til stede. Som den anden side af den situation er der også det fænomen, hvor de værdier, som knytter sig til den lokalpolitisk fremherskende landskabsdiskurs, endnu ikke helt er blevet udskilt fra den enkeltes (særligt brugere med rødder i landbruget) egne erfaringer, hvormed man selv bakker op om prioriteringer, som egentligt kontrasterer til de problemer, som man samtidigt ser.

Angsten for social kontrol

Sammenholdt med historiske forhold kan en del af forklaringen – både til landbrugets politiske magt og på denne manglende udskillelse, eventuelt hænge sammen med en vis monokulturel stagnation. Det karakteristiske ved Møn er netop de store godser, landbrugets historisk store betydning, og den måde, hvormed landbruget traditionelt har præget det politiske niveau. Det er en situation, hvor landbrugets interesser altid har været de fremmeste interesser, og hvor der mellem godsejerne og bønder (først fæstere – siden selvejere) langt op i tid har eksisteret en række afhængighedsforhold.[65] Således er det både i det brede interviewmateriale og i nogle af de udvalgte landskabsfortællinger, muligt at få øje på konturerne af en form for historisk 'klientilisme'[66], hvor de mindre landmænd, tidligere indgik i et afhængigheds forhold til de større – særligt til godsejerne, som hjalp og beskyttede småbønderne mod, at disse var loyale og stillede deres stemme til rådighed for dennes interesser ved valg til embeder.

I en bredere dansk historisk kontekst er det dette forhold, som bliver særligt tydeligt inden for rammerne af tidligere tiders feudalstruktur som den relation, der prægede forholdet mellem fæstebonde og herremand. Dette forhold er i sin "rene" institutionaliserede form for længst forsvundet, men ikke desto mindre er det et forhold, som i en vis udstrækning, og i en anderledes moderniseret form, stadig skinner igennem. Således er det i interviewmaterialet muligt at spore dette forhold – ikke længere som værende præget af økonomiske relationer og den enes materielle afhængighed af den anden, men snarere som et forhold baseret på social anerkendelse, hvor idealisering og frygten for repressalier ligger tæt op af hinanden. Dette træder i materialet frem mest som indirekte antydninger af en situation, hvor de store landmænd fungerer som forbilleder for de mindre, og hvor det samtidigt bliver bemærket, hvis den enkelte er i opposition. Det kan være forskellige former for sanktioner, der udspiller sig, når en given handling eller adfærd uformelt imødegås af sanktioner, og som i materialet optræder som alt lige fra bebrejdelser,

65 Denne tolkning baserer sig dels på historiske beskrivelser af øen og dels på interviewmaterialet i bred forstand. I forhold til de præsenterede landskabsfortællinger, er det for eksempel dette forhold, som man kan ane konturerne af i Grethes landskabsfortælling. Desuden er det et forhold, som finder en vis bekræftelse i andre nyere beskrivelser af borgernes holdning til det lokalpolitiske niveau, sådan som det for eksempel fremtræder i Kragh, Mathiasen & Lytzen [1999].

66 *Klientelisme* er en social relation, der er institutionaliseret i lagdelte samfund, hvor statsmagtens retshåndhævelse er svag. I dag er det for eksempel et forhold, der særlig er udviklet i latinske lande, hvor svage og perifere grupper til gengæld for juridisk eller økonomisk hjælp leverer politiske stemmer til patronen. [se f.eks. Barnes 1968].

trusler, ironi, men også mere subtilt i form af tavshed eller andre kropslige udtryk, der signalerer, at den pågældende adfærd eller handling opfattes som et normbrud [jf. Maries fortælling].

Det er mao. former for social kontrol, som sættes i værk, når bestemte handlinger eller udsagn opfattes som afvigende fra den gældende sociale orden, og hvor det gøres klart, at den enkelte på grund af sine afvigelser ikke lever op til kriterierne for at være et medlem af et socialt fællesskab. Set i det perspektiv kan angsten for at skille sig ud fra mængden, i de lokalpolitiske beslutningsprocesser omkring landskabet, også læses som en form for 'levn', hvor historiske erhvervsstrukturer har skabt en særlig værdidiskurs, som i en vis udstrækning stadig slår igennem. Det er en form for "stivnet tilstand", som har overlevet, fordi landbruget i længere tid, end det måske er tilfældet de fleste steder, har bibeholdt status som dominerende erhverv, og hvor de værdier og normer, som erhvervet repræsenterer, stadig har en særstatus og spiller en rolle, også hos dem, der ikke længere selv er aktive i erhvervet.[67] I den henseende er det også her muligt at få øje på en videreførelse af angsten for det nære, sådan som den udspiller sig ude i landskabet og i hverdagens interaktionsformer, over på det politiske niveau, hvor angsten for det nære og intime fører til politisk resignation.

Intimitetens tyranni

Samlet kan man sige, at der gennem sådanne beskrivelser tegner sig billedet af et lokalpolitisk system, som ikke forholder sig åbent overfor de ønsker og potentialer, som eksisterer blandt borgerne, fordi gamle sociale strukturer og traditionelle forestillinger om, hvad det er, der skaber forandring, virker konserverende på åbenheden overfor dynamikker både inde og ude fra [jf. Florida 2005 (2001):306]. Således er det også muligt at tolke borgernes oplevelse af manglende klarhed omkring brugen af landskabet, som en situation, som opstår, fordi man også inden for rammerne af det lokalpolitiske opererer strategisk indenfor en gråzone af uvidenhed. Det er ikke nødvendigvist, fordi man gør noget, som strider mod reglerne, men omvendt gør man heller ikke noget for at tydeliggøre de rettigheder, som borgerne faktisk har. Det er mao. en situation, hvor man viger tilbage fra for eksempel at tydeliggøre infrastrukturen og gribe ind over for bestemte forhold, fordi man ikke vil ødelægge det for et særligt erhverv. Konsekvensen af denne håndtering af planlægningen er imidlertid også, at man heller ikke tilgodeser nogle nye behov. I stedet for at "fange forandringerne" og i højere grad satse på de åbninger og ønsker, som eksisterer blandt borgerne, og som kunne danne afsæt for en mere langsigtet udviklingsstrategi, så bliver situationen en oppriorite-ring af det umiddelbart økonomiske rationelle landskab – særligt det rationelle landbrugs landskab og en turismeplanlægning, som i sin konkrete udformning er lige så disciplineret og rationelt organiseret, som det erhverv, den skal tilpasse sig til.

Så meget desto mere bliver oplevelsen også, set udefra og fra perspektivet hos de borgere, der anvender landskabet på en anden måde end ud fra et landbrugs eller turismeperspektiv, at disse oplever at støde hovedet mod en struktur, som optræder snævert bundet til særlige interesser og er tilsvarende lukket overfor holdninger og meninger, der kan udfordre den. I den henseende er det også en situation der, i

67 Dette forhold udledes dels på baggrund af interviewmaterialet, hvoraf det i flere sammenhænge påpeges at forholde sig sådan. Desuden er det et forhold, som lader sig udlede af byrådets partisammensætning. I 2005 repræsenterede syv ud af i alt sytten byrådsmedlemmer partiet Venstre, hvoraf alle (heraf borgmesteren som selv var landmand) havde tilknytning til landbruget. Venstre havde flertal sammen med en repræsentant fra de konservative og en fra Dansk Folkeparti. Derudover bestod byrådet af to repræsentanter fra De Radikale, fire fra Socialdemokratiet og to fra SF.

forhold til spørgsmålet om deltagelse, genererer resignation. Når deltagelse i fællesskabet (offentligheden) centreres mere og mere til indføling i en særlig gruppes situation kombineret med en forkastelse af dem og de værdier, der ikke hører til indenfor den lukkede cirkel, så forårsager dette også en tilbagetrækning fra mennesker, som ikke kan trænge igennem, eller som ikke, på grund af risikoen for repressalier eller tab af fællesskab, ønsker at afsløre sine meninger, hvis de er i uoverensstemmelse med dem, som 'broderskabet' giver udtryk for. [jf. Sennett 1988: 78].

I den forstand kan man sige, at ikke-deltagelsen, også på det lokalpolitiske niveau, kommer til at befinde sig i et krydsfelt mellem ejendomsret, traditioner og lokale magtforhold. Det er en situation, hvor den individualisme, mangel på fællesskab og 'indhegning' af landskabet mod hinanden, som på det nærmeste er bygget ind i landskabsstrukturen, lader sig overføre på det lokalpolitiske niveau, fordi det bliver en afvejning af argumenternes reelle gennemslagskraft og de personlige risici ved at fremføre dem, som afgør den enkeltes engagement. Dermed er det i forhold til spørgsmålet om politisk deltagelse også muligt at genfinde ambivalensen i den situation, hvor fællesskabet dukker op i borgernes ønskeforestillinger, men modsiges af en beskyttelse af privatheden. Det er en situation, hvor usikkerheden overfor hinanden og overfor det politiske tager afsæt enten i angsten for at miste adgangsmuligheder *til* landskabet eller for at miste social anerkendelse fra andre *i* landskabet, og hvor begge dele fører til politisk apati. Med reference til Sennett fremtræder dermed også konturerne af en lokalpolitisk offentlighed, som ikke er i stand til at skelne mellem den private og den politiske sfære. Der er med andre ord tale om en situation, hvor det offentlige liv kolonialiseres og intimiseres af det private - både fordi bestemte værdier og normer præger den offentlige diskurs, og fordi private anliggender – angsten for at blive uvenner med politikerne eller med naboen (særligt landmanden), kommer til at være styrende for den enkeltes engagement.

I den henseende er det tilsyneladende også muligt at læse resignationen som en reaktion på den situation, som Sennett beskriver; at der, hvor der mangler offentlige regler for offentlig handlen, skaber det gode vilkår for 'intimitetens tyranni'. Ikke i den forståelse, at intimiseringens ideologi træder i stedet for sagsrationaliseringen, men snarere som en situation, hvor denne ideologi er den subjektive form, som sagsrationaliseringen iklædes [jf. Sennett 1988: 75]. Det er netop de offentlige regler for adfærd, som skal støtte op omkring den enkelte person og derigennem sikre dennes deltagelse i den politiske beslutningstagning, hvorimod et ubeskyttet offentligt rum omvendt bevirker, at den enkelte føler sig eksponeret og intimiseret, og i stedet vælger at beskytte det private område.

Det er således også her, at umyndiggørelsen i forhold til beslutningstagningen omkring landskabet i virkeligheden træder i kraft. Det er krydspunktet mellem tilbagetrækningen, som på den ene side beskytter mod det, som man føler sig utryg overfor, men som på den anden side betyder, at tingene sker hen over hovedet på borgeren. Som det burde være fremgået af det foregående, er dette særligt en situation, som opstår hos borgere, som føler sig både socialt og politisk magtesløse (sidstnævnte særligt, hvis de også er "jordløse") eller på anden måde har noget "i klemme". Her bliver det for den enkelte en beslutning om at beskytte det, man har, og her bliver tilbagetrækningen til privatheden – til haven, til de "skjulte" eller "lånte" stier eller til det kollektive "refugie" en taktisk løsning. Der hvor hverken haven, stierne eller refugiet imidlertid virker længere, fordi sådanne "løsninger" ikke grundlæggende ændrer ved nogen ting, bliver de til gengæld modsigelsesfulde, fordi borgeren gennem sin tilbagetrækning også bliver over-rulet.

På et andet og mere abstrakt niveau lader sådanne modsætninger, som de genererer i forhold til

spørgsmålet om deltagelse, sig også genfinde som former for beskyttende modpraksis overfor den centraladministrative planlægning, som virker for abstrakt.

Deltagelse mellem naturerfaring og erosionskrise

Umiddelbart kan man sige, at den spaltning, som viser sig mellem borgernes interesse for naturen på den ene side og den modvilje mod den centraladministrative forvaltning, som på den anden side udtrykker sig så markant, kan virke modsætningsfyldt. Således forekommer de ønsker og preferencer, som borgerne udtrykker i forhold til brugen af landskabet, at være ønsker, som 'systemet' faktisk forsøger at tilgodese. Det er for eksempel det, der bliver tydeligt i forhold til det udbredte ønske om at sikre sig bedre tilgængelighed, og i forhold til den kendsgerning, at de fleste også bruger det planlagte rum. De bruger de planlagte stier, og de går også ofte efter det visuelle – panoramaet, det storslåede, udsigten og dramaet, og det samme gælder interessen for at beskytte naturen, som de fleste borgere giver udtryk for. Alligevel tegner der sig ofte konturerne af det folkelige og det politiske, som i forhold til ønskerne til forvaltningen af landskabet, ligger meget fjernt fra hinanden. Det er for eksempel det, der fremtræder som betragtninger, der sår tvivl omkring det videnskabelige grundlag for berettigelsen af den eksisterende reguleringspraksis, og hvor den massive vrede, som den statslige forvaltning af for eksempel skove, overdrev og klinten, er genstand for, er tydelige eksempler på det. På samme måde er det også det, der træder frem i forbindelse med modviljen mod indgreb overfor jagt og fiskeri, som beskrives som overgreb, ikke alene mod dem, der dyrker det, men også mod traditionelle måder at forvalte og regulere landskabet på. Endeligt er det også det, der viser sig som en modvilje overfor centraladministrationens forsøg på at åbne landskabet overfor turisterne, som opleves som en torn i øjet på brugen heraf. Af sådanne reaktioner fremtræder samlet billedet af en 'modvilje mod systemet' og af anti-miljø strømninger i den populistiske kultur, som afspejler en kløft mellem livsverden og system.

Ikke desto mindre er det også reaktioner, som lader sig fortolke som modsvar på en udvikling, hvor den fremmedgørelse og manglende offentlighed, som præger det lokalpolitiske system, også kan genfindes indenfor rammerne af den statslige forvaltning. I modsætning til reaktionerne på den lokalpolitiske forvaltning er oplevelsen af blokering imidlertid ikke her præget af social fremmedgørelse og den strukturelle magt, som er bundet til den øgede kapitalisering af ejerskabsforhold. Den er snarere præget af et sammenstød med en offentlighed, som ikke alene har løsnet sig fra de fysisk-lokale omgivelser, men også er mere eller mindre entydigt sammenflettet med den professionalisering og ekspertliggørelse, som landskabspolitikken har været genstand for. Således er det måske mere fraværdet af demokrati og respekt for borgernes viden og prioriteringer i forhold til landskabet, end det er en egentlig modvilje mod en central forvaltning, der skaber antipati overfor naturforvaltningen. Som modsvar til fornemmelsen af afkobling fra den centralpolitiske forvaltning bliver taktikken opstillingen af et fjendebillede og holdningen om, at enhver ydre indblandet frabedes. I det konkrete materiale kommer dette sammenstød og de taktiske modsvar fra borgerne til udtryk på flere områder og på måder, som netop – sammenholdt med borgernes interesse for landskabet – viser sig modsætningsfyldt. Et af de steder hvor dette kommer til syne er i forhold til spændingsforholdet mellem naturen konceptualiseret som hhv. lokal viden og videnskab.

Naturen mellem lokal viden og videnskab

Set i lyset af det detaillerede erfaringsgrundlag, som landskabsaktørerne ofte har opbygget gennem brugen af landskabet, kan borgernes interesse og omsorg for deres omgivelser ved første øjekast ses som et udtryk for, at lokalsamfund og centralforvaltning, i virkeligheden nærmer sig hinanden, når det kommer til intentionerne om at tage vare om naturen. Med afsæt i den store viden om for eksempel historiske forvaltningsformer, og den kontinuerlige "registrering" af landskabets forandringer, som kommer til udtryk i de forskellige beskrivelser, er det umiddelbart vanskeligt at få øje på nogle egentlige uoverensstemmelser mellem hhv. borgernes og statens interesse i at beskytte naturen. I stedet tegner sådanne beskrivelser konturerne af et muligt grundlag for aktiveringen af både den erfaringsbaserede viden, og ønsket om mere socialt fællesskab, som potentielt (og i samspil med myndigheder og professionelle) *kunne* bringes til udfoldelse i forhold til genindlejringen af naturen og landskabet som 'fælles livsanliggende'. Her er det med andre ord muligt at få øje på et grundlag for, at landskabet kunne blive fællesskabskonstituerende, hvis koblingen af interesse, erfaringsviden og eksistensen af en social orientering i retning af ønsket om mere fællesskab, i samarbejde og sparring med eksperter, blev omsat i konkrete natur- og kulturbevarende projekter.

Alligevel udfolder relationen mellem borgere og forvaltning, sig ikke som et forhold præget af et indbyrdes balanceret udvekslingsforhold, men snarere som det modsatte, hvor borgernes egne erfaringer og iagttagelser på én gang fremtræder som oppositionelle overfor og undertrykte af den dominerende forvaltningskultur. Det er mao. en situation, hvor borgerne på den ene side udtrykker stor skepsis og mistro overfor centraladministrative måder og procedurer at forvalte landskabet på; det er ofte en skepsis, som baserer sig på fremhævelsen af egne iagttagelser og den enkeltes historiske viden om landskabet, som erfaringer, som forvaltningen burde tage højde for. På den anden side udtrykker de selvsamme borgere enten usikkerhed overfor sådanne erfaringers politiske gennemslagskraft eller deciderede vanskeligheder ved at kunne trænge igennem til "systemet". Her er der, set udefra og fra et borgerperspektiv, tale om oplevelsen af politiske diskussioner og beslutninger om landskabet, som på samme måde som tilfældet indenfor rammerne af den lokalpolitiske offentlighed, om end her løftet til et andet og mere abstrakt niveau, træffes i et uigennemskueligt samspil mellem videnskabsfolk, embedsmænd og politikere, hvormed den politiske meningsdannelse ikke er transparent for folk.

Derudover, og selvforstærkende i forhold til denne usikkerhed, er det også en ubalance, der træder frem som en manglende tiltro til egne erfaringer. Dette enten som en situation, hvor de erfaringsformer, som knytter sig til brugen af landskabet, har mistet legitimitet hos landskabsbrugerne selv, og hvor ansvaret for naturen i stedet bliver tilskrevet, dem 'der ved bedst'. Eller også som en erkendelse af den situation, at der i forhold til 'kritikken af systemet' ikke findes nogle kollektive erfaringer, som den enkelte kan læne sig op af [jf. Torbens fortælling]. I den forståelse virker eroderingen af erfaringsbaserede kulturteknikker, iagttagelser og fagligheder, ikke alene nedbrydende i den betydning, at den enkeltes interesse og erfaring med landskabet ikke opleves at finde genklang i de umiddelbare sociale omgivelser og følgelig er med til at vanskeliggøre omsættelsen af tanker og ideer til fælles praksis mellem beboerne ude *i* landskabet. Det betyder også manglen på et fælles artikuleret 'erfaringsberedskab', hvor mulighederne for at bruge erfaringen aktivt som redskab overfor 'systemet' er blevet reduceret. Det er således også med dette afsæt, at det er muligt at få øje på den situation, hvor den enkeltes interesse og omsorg for naturen kommer til at befinde sig i en midterposition mellem lokal viden og videnskab. På den ene side er de erfarings- og

forvaltningsformer, som borgerne kender og er fortrolige med, og som udspringer af den daglige landskabspraksis, så individualiserede, at de ikke længere artikuleres og omsættes kollektivt, og dermed har mistet deres handlingsmæssige gennemslagskraft. På den anden side er den enkelte borger ikke fortrolig med de former, hvormed landskabet administreres, og er derfor heller ikke i stand til at adressere dem.

Med afsæt i et bredere historisk perspektiv er det denne vakuum-lignende situation, som blandt andet Lefebvre leverer en skitse til en forståelse af, når han viser, hvordan borgernes muligheder for at få indflydelse på planlægningen af de omgivelser, de lever i, reduceres i takt med, at videnskaben bliver et væsentligt element i etableringen og fastholdelsen af det abstrakte rums hegemoni. [Lefebvre 1991: 6-11, 39-46, 364-5]. Det rum, som særligt ved overgangen til det moderne (1870-90), vinder indflydelse, er netop det rum, som kan formuleres gennem begreber, som linier, planer og geometri. Det er også et rum, som herigennem fjerner og replacerer erfaringen med en abstrakt videnskabelig kvantificering, og ifølge Lefebvre er det dermed også et rum, som producerer borgernes "stilhed" – netop fordi det ikke anerkender den levede erfaring som et troværdig bud på et grundlag, som planlægningen kan basere sig på [Lefebvre 1991: 365].

Det er noget lignende, som Bauman er inde på, når han påpeger, hvordan et afgørende aspekt i moderniseringsprocessen ikke alene er den fysisk rationaliserede men også den videnskabeliggjorte reorganisering af rummet [Bauman 1999(1998)] Når rummet gennemtrænges af betydninger, som er ukendte og uforståelige for de fleste, og overtages af (forvaltnings)procedurer og videnssystemer - af en fjern og abstrakt 'orden' - som i form af nationale og supranationale institutioner og organisationer står uden for den enkeltes umiddelbare rækkevidde, så trækker magten sig væk fra politikkens kontekst - fra agoraen, som det sted, hvor personlige bekymringer oversættes til 'politiske' spørgsmål [jf. Bauman (1999): 87; Diken 2006: 165; Jacobsen 2004: 279].

Endelig, men endnu mere direkte knyttet til den måde, hvormed denne udvikling "virker i subjekterne selv", er det også denne udvikling, som særligt Negt beskriver, når denne i sin kritik af fragmenteringsproblemet, som ekspertkulturens udtryk i den borgerlige offentlighed, præsenterer erfaringen som en vidensform, der bliver truet af de objektiverende videnskaber [Nielsen 1997: 133]. Således foregår den offentlige debat måske nok indenfor rammerne af offentligheder, hvor sociale erfaringer formår at komme til orde, men idet sådanne erfaringer ikke reelt tillægges hverken praktisk eller politisk betydning, implicerer ekspertkulturen ikke alene en umyndiggørelse, men også en desorientering og en politisk handlingslammelse. Idet erfaringen mister betydning, kan ekspertkulturen nemlig replacere elementære menneskelige kulturteknikker og livserfaringer med videnskabelig objektivitet, hvormed erfaringen for alvor har mistet sin kropslige og sociale forankring og sin betydning for orienteringen i hverdagen – det Negt kalder for *erosionskrise* [Negt 1995: 230].

I den henseende kan man samlende sige, at ekspertliggørelsen af landskabsrelationen på sin egen selvforstærkende måde har bidraget til den proces, hvor beslutningstagningen er blevet løsnet eller udlejret fra det fysisk sociale rum. Idet løsningerne på problemerne i stigende omfang bliver et ekspertanliggende, bliver den (ofte meget lokale) erfaringsviden overflødig, og de mødesteder og meningsudvekslinger, som tidligere var nødvendige for at løse dem tilsvarende unødvendige. Man kan også med Bauman sige, at det er den videnskabelige reorganisering af rummet, som har bidraget til "det offentlige menneskes forsvinden", fordi erfaringen er blevet løsnet fra de sociale og fysiske rammer, som den tidligere (re)produ-

ceredes indenfor [Bauman 1999 (1998): 48]. Det, der er eroderet, er i den forstand ikke alene centrale kommunikative strukturer og udvekslingsmekanismer mellem individ og samfund. Det er også evnen til at orientere sig, til "kollektiv selvregulering" og til at skabe "modkulturelle dannelser", fordi den levende erfaring har mistet sit sociale fundament [Nielsen 1997:145].

Det er således også ud af denne situation, at det er muligt at udlæse angsten for de forandringer, som virker både uigennemskuelige og upåvirkelige. Uden mulighed for at gennemskue bevæggrundene for de beslutninger omkring landskabet, som vedtages indenfor rammerne af ekspertkulturelle kontekster, der helt har løsnet sig fra de omgivelser, som de influerer på, vokser marginaliseringstruslen, når der samtidigt ikke er noget fælles erfaringsgrundlag at gribe tilbage til. På den måde aktualiserer fornemmelsen af politisk afkobling fra de rumlige forandringsprocesser også en 'angst for det fremmede' – det ukendte og det uforudsigelige, som man ikke har indflydelse på. Det var det, som tidligere lod sig identificere hos landbrugere, hvis fjendtlighed overfor miljøreguleringen kunne ses som en kombination af dette og en fremmedgørelse overfor de økonomiske og meget fjerne strukturer, som erhvervet samtidigt var afhængig af. Det er imidlertid en reaktion, som lader sig genfinde på tværs af materialet i bred forstand, hvor oplevelsen af at være sat uden for indflydelse på områder, som tidligere var anderledes indlejrede i nogle bredere livssammenhænge har medført en resignerende holdning. Det er således også her, at det er muligt at forstå hvordan den interesse og omsorg for naturen, som lader sig læse ud af hverdagens erfaringsformer, omsætter sig til vrede, modvilje og resignation over for systemet, fordi den ikke kan finde afsætning andet sted. Overfor de tanker og den praksis, som indgår i hverdagens landskabsrelationer, bliver det politiske defineret som: det institutionelle, det nationale, det sprogligt uforståelige – alt det som ikke er til at gennemskue eller overskue, og som følgelig befinder sig fjernt og klart afgrænset fra den enkeltes hverdagsliv. Som det vil fremgå af det følgende, lader sådanne modsætninger sig også genfinde i borgernes forhold til andre sider af den statslige planlægning, som virker for abstrakt.

Modviljen mod det disciplinere(n)de rum

Et andet sted, hvor sådanne modsætninger kommer tydeligt til udtryk er i forhold til spørgsmålet om stier og tilgængelighed. Således er det karakteristisk, hvordan sådanne modsætninger lader sig genfinde i forholdet mellem beboernes eget behov for at agere og bevæge sig i landskabet og modviljen mod flere offentligt anlagte stier. Sådanne stier tilbyder godt nok den efterspurgte mulighed for at bevæge sig rundt i landskabet, og viser sig også anvendelige – særligt hos landskabsbrugere, som endnu ikke kender landskabet som et levet erfaringsrum. Men de udtrykker også magt og usikkerhed i den forstand, at brugerne ikke selv har nogen medindflydelse på hverken planlægningen eller forvaltningen af stierne, som følgelig også kan "lukkes op" overfor andre – "fremmede" – og ikke mindst overfor turisterne. Her opstår modsætningen med andre ord der, hvor borgerne godt selv kan se mulighederne i det planlagte fritidsrum, som også for de lokale selv tilbyder muligheden for, at kroppen kan genetablere sit behov for oplevelse og anvendelse, men hvor dette rum samtidigt selv er abstrakt, og dermed kun et substitut for et i hverdagen mere velintegreret og ofte mere lokalt baseret ønske om tilgængelighed. Med inspiration fra Lefebvre kan man sige, at de planlagte stier ud fra det perspektiv, og modsat den levede erfarings symbolske repræsentationer, kommer til at fremstå som udtryk for det abstrakte geometriserede rum. De kommer til at repræsentere en afkropsliggørelse af rummet; dels fordi de involverer en specialisering af rummet, hvor færden er no-

get, der afgrænses til særlige specialiserede "sti-landskaber". Dels fordi de derigennem overser den rum-tid-konstellation, som tager afsæt i behovet for at opdage, overraskes og derigennem fysisk og kognitivt kortlægge og tilegne sig landskabet med afsæt i egne interesser og bevægelsesmønstre. Overfor behovet for at producere landskabet som historisk og socialt erfaringsrum fremstår det planlagte sti-landskab mao. ikke som nogen entydig løsning, og i den henseende kan modviljen mod de planlagte stier også fortolkes som en modvilje mod 'kortet' [Certeau 1984] - det disciplinere(n)de rum, som opstår – ikke alene som konsekvens af ejendomsrettens og privatiseringens endeløse ekspansion og indskrænkninger af tilgængeligheden, men også som resultat af den statslige naturforvaltnings måde at kontrollere og styre bevægelsen på.

Landskabet mellem forestillede fællesskaber og territoriale erfaringsrum

Samlet bliver det med afsæt i ovenstående eksempler muligt at læse borgernes modvilje mod den statslige forvaltning som en form for beskyttelse af landskabet mod fornemmelsen af 'systemets' overtagelse af de 'fælleder', som faktisk er tilbage. I et landskab, som i forvejen føles trængt og tømt for fysisk tilgængelige landskabsområder (ikke mindst pga. en omfattende privatisering og en eskalerende turistindustri), bliver det ekstra magtpåliggende, at beskytte landskabet mod yderligere "overgreb". Samtidigt er det også karakteristisk, hvordan reaktionen på den situation, hvor folkeligheden og den kropslige erfaring med naturen har mistet identifikationen med det central-politiske, at den paradoksalt nok også aktualiserer en form for abstrakt fælles lokal identitet som forestillet og idealiseret helhed. Der er tale både om en fysisk manifestering og om et sprogspil, der betoner 'sammenhæng', 'samfund' og 'enhed' overfor omverdenen, 'systemet' eller det abstrakte som en trussel mod 'det lokale' og landskabet som samlende identifikation.

Den måde, hvormed etableringen af et naturcenter på spidsen af klinten, både genaktualiserede og omorganiserede klintens symbolværdi demonstrerer for eksempel meget tydeligt, hvordan planlægningen af landskabet som abstrakt oplevelsesrum ikke alene støder ind i landskabet som levet erfaring, men også underbyggede oplevelsen af klinten som symbol på noget fælles. Således er det også karakteristisk, hvordan Møns Klint, på tværs af små og subjektive stemninger, fremtræder som en art samlende kritik og forsvarsbastion overfor myndighederne og den abstrakte planlægning. Klinten bliver en position - en form for forskansning, hvorfra landskabets symbolværdi kommer til at repræsentere fællesskabet og det autentiske overfor en planlægning, man ikke forstår. I den henseende var selve måden, hvormed afgørelsen om geo-centret blev truffet på, tilsyneladende med til at cementere den udbredte oplevelse, at beslutninger om landskabets fremtid, er noget der bliver taget højt hævet over og uden forbindelse til anvendelsen og betydningstildelingen i borgernes hverdagsliv. I stedet for at afspejle respekt og ærbødighed overfor de næsten metafysiske overtoner i den rumlige betydningsproduktion, som lige præcist dette landskab var i stand til at generere, kom naturcentret til at stå som et koncentreret udtryk for magten i landskabet. Det blev et 'monument' [Lefebvre 1991: 220-226] – et symbolsk vartegn både på en uforståelig og udemokratisk landskabspolitik, og på den fysiske og demokratiske marginalisering, som borgerne i øvrigt følte sig udsat for.

Således forekommer det også, at vreden ikke var møntet på idéen om et formidlingscenter i sig selv. Den var først og fremmest møntet på fornemmelsen af at være sat uden for indflydelse og på den måde, hvormed beslutningen om centret fremhævede den fysiske og sociale udgrænsning, som hverdagslivet i øvrigt var præget af. I det konkrete tilfælde blev denne fornemmelse yderligere suppleret af 'overgrebet' på

en anden fælles og i lokalsamfundshenseende sammenhængs skabende institution – det lokale sygehus, som kun yderligere bekræftede 'fremmede' kræfters 'kolonisering', marginalisering og fragmentering og af et landskab, som man selv havde mistet indflydelsen på. Ud fra et lokalt perspektiv blev kompromitteringen af begge disse 'fælleder' - den ene så gammel som evigheden selv, den anden mere moderne, men begge symboler på reminiscenserne af en vis form for lokalsamfundsmæssig sammenhængskraft, et komprimeret udtryk for den afvikling, som øen var genstand for.

Ikke-deltagelsens blokering for ændringer af landskabskulturen

Samlende forekommer sådanne eksempler at demonstrere en landskabspraksis, hvor der, parallelt med ønskerne om fællesskab og om at anvende, beskytte og bevare naturen, skabes forskellige former for indhegningspraksis i forsøget på at afgrænse sig fra den omverden, som man oplever som mere magtfuld. Det kan være den helt nære omverden (hverdagslandskabet) og det kan være den omverden på det politiske niveau, som befinder sig mere abstrakt. I forhold til begge disse omverdensniveauer gælder det, at indhegningen og andre former for taktiske løsninger bliver konsekvensen af ambivalensen mellem commons og enclosures. I den henseende kan de dominerende forvaltere af landskabet, som borgerne er i mere eller mindre direkte kontakt med (landbruget, den centrale naturforvaltning, turismeplanlægningen m.m) opfattes som 'steder' [Certeau 1984], der danner basis for at planlægge strategiske mål og handlinger (herunder planlægningen af anvendelsesformer og hvilke regler, der skal gælde for de, der bruger landskabet), og som man som bruger af landskabet kun kan agere taktisk overfor. Når den sociale aktør (landskabsbrugeren) nemlig efterfølgende bevæger sig ud i et landskab, som i vidt omfang er defineret af for eksempel den private ejendomsret, eller naturbeskyttelsesmæssige reguleringer, så er hun så at sige på herrens mark. Her må vedkommende benytte sig af taktiske spilleregler og afvente det rigtige øjeblik, hvor hun har chancen for at vende en situation til egen fordel – for eksempel ved at færdes langs marker og i private skove, som ellers defineres som lukket land, eller ved at bryde med de offentlige regler. Og på samme måde er det måske også set i lyset af disse taktikker muligt at forstå, hvorfor brugen af landskabet individualiseres, og hvorfor man vælger at udøve taktikker frem for at deltage i den fælles offentlige debat. I stedet for offentligt og sammen med andre at udpege mulige løsninger på det, der måtte være et fælles problem, søger den enkelte i erkendelsen af mangel på reelle muligheder for at ændre på de givne magtforhold, at opnå hvad der er til fordel for ham selv, samtidigt med, at han holder sig væk fra et fysisk sted, som reageres af strateger.

Dermed er det imidlertid også en udvikling, som virker konserverende for den politiske meningsdannelse, fordi kun en ganske lille del af de personlige anliggender faktisk når ind i den politiske diskussion. De fleste borgere henvender sig ikke til det politiske niveau - enten fordi de pga. uigennemsigtighed og dårlige erfaringer med sådanne henvendelser har resigneret, eller også fordi det er risikabelt, eller fordi de ikke er vant til at formulere ønsker omkring deres hverdagslandskab. Manglen på erfaring, på klare offentlige regler eller på offentligheder, som både er umiddelbart fysisk tilgængelige og åbne overfor divergerende meninger, reproducerer dermed ikke alene borgernes passivitet, men også mulighederne for en egentlig forandring af den gældende landskabskultur. Når der ikke i det politiske finder nogen offentlig diskussion sted, som nye ideer kan udspringe fra, betyder dette, at tingenes tilstand forbliver uændrede. I den henseende er det med andre ord tabet, der vender sig til en ambivalens og til ikke-deltagelse, fordi usikkerheden både overfor de meget nære og de fjerne omgivelser blokerer for den enkeltes engagement.

Jo mere man forsøger at beskytte sig, desto mere forstærkes nemlig også opsplitningen – både mellem hinanden indbyrdes og mellem livsverden og system. At man hovedsageligt interesser sig for sine aller nærmeste omgivelser og er nærmest lokalpatriotisk inden for 100 meters afstand, men ikke har nævneværdig interesse for resten af landskabet, eller at man tilskriver særlige landskaber en fælles symbolsk oppositionel værdi, afspejler også en mistet orientering, hvor identifikationskonstruktionen som potentielt afsæt for viljen og incitamentet til at påtage sig et socialt ansvar for fælles livsanliggender kommer til at manifestere sig indadvendt og defensivt omkring en potentiel ydre trussel. Her er der med andre ord og med Lefebvre tale om 'overskuddet', der i form af håbet og ønsket om (re)konstitueringen af landskabet som noget, som borgerne er fælles om, manifesterer sig modsigelsesfuldt, fordi det i forsøget på at bryde med den overordnede praksis skaber tilbagetrækninger til socialt ekskluderende praksisformer.

Ikke desto mindre, og på trods af de tvetydige måder, hvormed de udtrykker sig på, viser sådanne overvejelser, at der blandt brugerne af landskabet eksisterer refleksioner omkring de muligheder, der kunne ligge i at redefinere landskabet som ramme om en bredere livssammenhæng. I den forstand kan man sige, at landskabet som fælles anliggende, om ikke andre steder, så i hvert fald på det mentale plan er til stede som et *mentalt* fællesskab, som ikke understøttes materielt, fordi det mentale og det materielle har løsnet sig fra hinanden. Det er med andre ord her, at fællesbegrebet optræder som et utopisk begreb – et potentielt 'fælles tredje' i den forstand, at det orienterer sig mod en mulig, men ikke nødvendigvis eksisterende fælles ansvarlighed for landskabet. I en gunstig spiral og i et mere langsigtet perspektiv kunne der således også i sådanne overvejelser, foreligge en mulighed for, at sådanne tanker kunne gives fylde og dermed også for gen- eller nyetableringen af landskabet som rammen om en fælles livssammenhæng. Så meget desto mere kunne beslutningsprocessen omkring etablering af en nationalpark - hvor der netop i de overordnede hensigtserklæringer blev lagt vægt på borgernes medbestemmelse og et bredere bæredygtighedsperspektiv – muligvis have været det offentlige forum, hvor sådanne spirer kunne have fået støtte og sparring og i bedste fald have udviklet sig i retning af et bud på en bæredygtig, fællesskabende og lokalt indlejret landskabsudvikling. Det vil der blive fulgt op på i det følgende kapitel.

Opsamling

I dette kapitel har hensigten været at forsøge at indkredse, hvad det er for en rolle, som landskabet som fælles anliggende spiller i borgernes hverdagsbevidsthed. Besvarelsen på dette spørgsmål viser sig i første omgang at relatere sig til oplevelsen af tab - både af fysiske og sociale sammenhænge og af muligheden for at indgå i en meningsfuld arbejdsrelation til landskabet. Det er også et tab, som manifesterer sig nostalgisk, og hvor tabet også knytter sig til særlige landskabsbilleder, der som identitetskonstruktioner måske mere er baseret på forestillinger og idealiseringer af fortiden end på en egentlig historisk realitet. Ikke desto mindre er det en oplevelse, som udtrykker sig meget stærkt, og som udtrykker et savn og en erkendelse af, at sammenhænge og fællesskaber forbundet med brugen af landskabet, er faldet fra hinanden. I den henseende kan denne tabsoplevelse også ses som en afspejling af den rumlige forandring, der som konsekvensen af kapitaliseringen, teknologiseringen, privatiseringen og ekspertliggørelsen af landskabet har medført en øget fremmedgørelse – både mellem beboerne indbyrdes i hverdagslandskabet og mellem beboere og det politiske

system. Således er det også muligt at få øje på denne fremmedgørelse, som træder igennem - ikke alene som en udvikling, hvor tidligere brugsmønstre og livssammenhænge er forsvundet, men også som en udvikling, hvor selve samtalen ude i og omkring landskabet er hørt op. Det er en udvikling, hvor erfaringsviden akkumuleres individuelt og ikke kollektivt, hvor mødesteder er forsvundet og hvor beslutningstagningen enten er blevet indsnævret til særlige lukkede og intimiserende cirkler eller helt har løsnet sig fra det fysisk lokale rum. I den forstand er det også muligt at betragte landskabsudviklingen som en 'offentlighed', der brydes og gradvist eroderes bort, fordi selve fundamentet for demokratiske dannelsesprocesser i form af fysiske, sociale og kommunikative strukturer og udvekslingsmekanismer er gået i opløsning.

Samlende er det også sådanne opløsningstendenser, der bidrager til oplevelsen af usikkerhed og angst overfor landskabets rumlige forandring, og som påvirker spørgsmålet om deltagelse. Uden tiltro til egne erfaringers sociale og politiske gennemslagskraft og uden vished om, hvem og hvor man skal rette sine utilfredsheder og drømme imod, opstår angsten for en omverden, som ligger uden for den enkeltes indflydelse og kontrol. Det gælder både angsten for de aller nærmeste omgivelser, hvor 'angsten for det nære' opstår som konsekvensen af tvisten mellem behovet for fællesskab og "retten" til at bruge landskabet og de barrierer og afhængighedsforhold, som jordejerskabet samtidigt producerer. Og det gælder 'angsten for det fremmede', hvor usikkerheden over for en udvikling, hvor alting fragmenteres, og hvor tidligere beslutningssammenhænge flyttes væk fra de områder, hvor mennesker bor, fører handlingslammelse, fordi intet længere synes at være påvirkeligt. Således er det også karakteristisk for disse angstformer, at de i stedet for at danne afsæt for en samlet modstand eller forsøg på at påvirke og ændre de ting, som hverdagslivet er begrænset af, fører til forskellige former for individuel eller kollektiv tilbagetrækning fra deltagelsen både i landskabet og på det politiske niveau.

I det perspektiv, og i overensstemmelse med sådanne betragtninger, kan sådanne tilbagetrækninger ses som et udtryk for en modpraksis, hvor borgerne forsøger at beskytte landskabet både overfor de nære og mere abstrakte magtstrukturer ud fra angsten for yderligere marginalisering. Men de *kan* også ses som udtryk for spage kim til dannelse af modrum, hvor borgerne, i hvert fald på det mentale og individuelle plan, tager til genmæle overfor en situation, hvor ansvaret og fællesskabet omkring landskabet er løftet helt ud af hverdagen. Til trods for den resignerende og ekskluderende form, hvormed sådanne overvejelser kommer til udtryk, kan de også ses som påkaldelsen af noget alment – en form for *mentalt fællesskab* eller et såkaldt 'fælles tredje'. Dermed er det, sådanne erosionstendenser til trods, og måske netop tilskyndet af sådanne tendenser, også muligt at få øje på åbninger hen imod en genindlejring af fællesskabet i en konkret personlig og kollektiv-kulturel erfaringssammenhæng. Mellem linierne på den vrede, afmagt og resignation, som relaterer sig til forandringerne og erkendelsen af at være marginaliseret – både *i* landskabet og i diskussionen *om* landskabet, er det også muligt at ane nogle åbninger hen imod fortolkningen og redefineringen af landskabet som rammen om en i både økonomisk, naturmæssigt og socialt henseende bæredygtigt landskabsrelation.

Kapitel 7

Nationalparken – set i lyset af borgernes landskabspraksis.

I dette kapitel udfoldes den nationalpark-diskurs, som eksisterer blandt de ikke-deltagende og "fra-faldne" borgere. Således forsøges det indkredset, hvordan idéen om en potentiel nationalpark taler ind i de erfaringer, som borgerne allerede har fra deres hverdagspraksis i landskabet og den politiske offentlighed. Appellerer nationalparken til de utopiske åbninger henimod landskabet som fælles anliggende, som faktisk eksisterer hos borgerne, eller taler den kun til resignationen? Således gøres ambivalensen i forhold til deltagelsesspørgsmålet eksplicit, idet denne holdes op imod en præsentation og drøftelse af forståelser og myter om ikke-deltagelsen, sammenholdt med de reformuleringer, der vokser ud af et kritisk teoretisk perspektiv. Konklusionen er, at borgerne i vid udstrækning gentager de samme mønstre fra deres øvrige hverdagspraksis, men at disse bliver særligt konkrete i forhold til nationalparkdiskussionen. Heller ikke borgerdeltagelsen i nationalparken opfattes som en potentiel offentlighed, men snarere som en reproduktion af eksisterende magt-figurer.

I 2003 blev der på regeringsinitiativ iværksat en række pilotprojekter rundt omkring i landet. Selve ideen om nationalparker var fra starten omstridt. Den lå i forlængelse af Wilhjelm-udvalgets anbefalinger til en forbedring af naturkvaliteten i Danmark, men der var uklarhed om regeringens holdning til nationalparker. *Hvad* en nationalpark kunne eller skulle være, var ikke bestemt, og tilsvarende var betingelserne for oprettelse af nationalparker heller ikke afklarede. Spørgsmålet om nationalparkernes karakter var noget, pilotprojekterne selv skulle prøve at formulere deres – lokale – bud på, og man talte i forlængelse heraf, om "det blanke papir".[68] Ud over hovedopgaverne for de eventuelt kommende nationalparker; at finde løsninger, der afgørende styrkede vilkårene for naturens udvikling og mulighederne for at opleve den samt at afprøve forskellige modeller for lokalt forankret samarbejde om etablering af et nationalt naturområde, var det eneste, der formelt *var* formuleret som et krav til pilotprojekterne, at disse skulle gøre brug af borgerinddragelse i en eller anden form (hvilken kunne de selv bestemme), og at udlægningen af nationalparker først og fremmest skulle bygge på lokal opbakning og vilje til aktivt at deltage [Miljøministeriet, 130902]. Pilotprojekterne, understregedes det, skulle bygge på lokale og frivillige løsninger, og ingen pilotprojekter ville blive udpeget, hvis der var væsentlig lokal modstand her imod [ibid.]. Dermed var der altså også lagt op til en direkte afvisning af pilotprojekter i de tilfælde, hvor der var for stor lokal uenighed, og i den henseende kan man sige, at ønsket om frivillighed og medejerskab vejede tungere end

68 Det er andetsteds blevet påpeget, at selvom udgangspunktet i princippet var blankt, så var der nogle bagvedliggende forestillinger og dagsordener om, hvad målet skulle være – både hos myndighederne, interesseorganisationer og andre aktører. F.eks. er det blevet påpeget, at en central bagvedliggende dagsorden var, at det skulle ende med udpegningen af en IUCN-nationalpark [se Hansen 2008].

biologiske argumenter, og at der i forhold til spørgsmålet om borgerinddragelse, var lagt op til det helt store demokratiske eksperiment.

Pilotprojekt Nationalpark Møn

Et af de udpegede områder var Pilotprojekt Nationalpark Møn.[69] I formålsbeskrivelsen for Pilotprojekt Nationalpark Møn optrådte ønsket om forbedringer på naturområdet, som en central dimension. Det, man ønskede og håbede på, var, at man gennem udpegningen som nationalpark ville kunne opnå større sammenhængende naturområder og hermed bedre beskyttelse, forbedring og pleje af natur, geologi og kulturhistorie på øen [Pilotprojekt Nationalpark Møn 2005 – se også igangsættelsesbrevet i appendix C]. Samtidigt var der også en erkendelse af, at Møn ikke alene var et område præget af en enestående natur. Det var også et samfund, der var præget af negative sociale udviklingstendenser – mangel på arbejdspladser, nedgang af beskæftigede, og en negativ befolkningsspiral med flere og flere ældre og stadig færre unge. Parallelt med ønsket om sikringen og udbygningen af områdets naturværdier, indgik derfor også ønsket om at arbejde hen imod en forbedring af øens sociale og økonomiske samfundsudvikling. Dette afspejlede sig bl.a. i det første af de 10 pejlemærker for Pilotprojekt Møn, som blev sendt til ministeren, og hvor det fremgik, at *"Pilotprojekt Nationalpark Møn skal fremme levende landskaber med plads til liv på landet, bosætning og sikring af et levende kulturmiljø, hvor folk ønsker at bo og færdes"* [Pilotprojekt Nationalpark Møn 2005 -se appendix D]. Efterfølgende blev denne formålserklæring og bæredygtighedsperspektivet heri, gjort tydelig på de indledende borgermøder og indgik endnu mere eksplicit i beskrivelsen af pilotprojektets projektgrundlag.

Samlet blev denne orientering også beskrevet som visionen om et 'helhedsperspektiv', hvor naturbeskyttelse og lokalsamfundsudvikling figurerede side om side, og blev i efterfølgende formålsbeskrivelser specificeret yderligere, idet visionen blev omsat til formålsbeskrivelsen omkring implementeringen af et bredt bæredygtighedsbegreb [Pilotprojekt Nationalpark Møn 2002-2005]. Således fremgik det her, hvordan det, der blev lagt op til, var, at der skulle ske en nytænkning i relation til områder som naturforvaltning, friluftsliv, turisme, kulturmiljø, land- og skovbrug, landdistrikts-udvikling (herunder bosætning, landsbyfornyelse og renovering) samt forvaltningsstrukturer og forvaltningsenheder [ibid.]. Selve tilgangen til en sådan udvikling skulle netop være en omfattende inddragelse af borgerne, og således fremgik det også af et af de 10 opstillede pejlemærker, at et af hovedformålene var at *"viljen til dialog og en åben og tillidsfuld arbejdsform skal fastholdes gennem hele projektforløbet, hvor alle parter bliver ombord i "båden"* og at *"Engagementet fastholdes lokalt blandt andet gennem interessante arrangementer, så folk får en følelse af stolthed over det lokale område og vil yde en aktiv og frivillig indsats for områdets kvalitet"* [Pilotprojekt Nationalpark Møn 2005 – se appendix D].

69 Møn blev udpeget som pilotprojektområde d. 8. april 2003. Samtidigt udpegede ministeren også Mols Bjerge og Lille Vildmose til pilotprojektområder.

Den tidlige borgerinddragelse

I forbindelse med opstarten af pilotprojekt Nationalpark Møn blev borgerinddragelsen umiddelbart sat i værks i form af en række *borgermøder*. Disse var rimeligt velbesøgte, men de afslørede også, at lokalsamfundet på Møn var temmelig splittet i forhold til den åbne dagsorden, som var sat i forbindelse med nationalparkprocessen. Interessen for lokalsamfundets fremtid og for drøftelsen af, om man skulle have en nationalpark eller ej, og hvad en sådan i givet fald skulle omfatte, var sådan set stor, idet der på de tre borgermøder, som blev afholdt i efteråret 2002 og foråret 2003, havde været 4-500 interesserede borgere, som var interesserede i at høre mere, og selv gav deres meninger til kende [jf. Nørgaard & Stenild 2003: 60, 72; Pilotprojekt Nationalpark Møn, borgermødereferater 211002, 060103, 030203]. På samme måde ytrede mange af de fremmødte interesse for en fortsat diskussion, og ca. 50 borgere, med meget varieret baggrund, meldte sig også til at deltage i de nedsatte *arbejdsgrupper*, som var den deltagelsesmodel, som man i udgangspunktet havde valgt. Disse arbejdsgrupper var organiseret tematisk (landbrug, turisme, friluftsliv, natur- og geologi og kulturhistorie), og de var alle pænt besøgte [Nørgaard & Stenild 2003: 65; Kvistgaard Consult 2005c: 26].[70] Ligeledes foregik der også efterfølgende en – ikke stor, men dog eksisterende nyrekruttering af borgere ved hjælp af den brede massekommunikerede annoncering [Kvistgaard Consult 2005c: 48].

Samtidigt stod det imidlertid også tydeligt, at 'Det hvide papir' allerede fra starten – på de første store borgermøder – havde afsat en uklarhed og usikkerhed om, hvad dagsordenen og dermed også borgernes indflydelsesmuligheder egentligt var [Nørgaard & Stenild 2003: 61; Pilotprojekt Nationalpark Møn 2005: 91]. I den måde, hvorpå den officielle borgerinddragelse blev præsenteret, var det ikke indlysende, hvad det reelt var, man ville have borgerne til, og således stod det for borgerne uklart, om man var parat til at åbne for en reel indflydelse i fremtiden [ibid.] I den henseende forstærkede "Det blanke papir" allerede i udgangspunktet, den usikkerhed, som eksisterede hos de fleste, og borgere, og potentielle deltagere, som deltog på disse møder, vendte skuffede hjem med en fornemmelse af uigennemskuelighed og mangel på plan over de forudsætninger, som deltagelsen hvilede på [jf. Nørgaard & Stenild 2003: 61; Kvistgaard Consult 2005c: 25].[71]

Dertil var der, ca. trekvart år inde i selve pilotprojektforløbet, også flere ting, der blev tydelige. Dels blev deltagelsesprocessen hurtigt præget af en række markante konflikter mellem forskellige borgergrupper (særligt mellem landbruget og de øvrige landskabsinteresser), og dels viste det sig vanskeligt at mobilisere lokalsamfundet i pilotprojektet [jf. Hansen 2008: 299]. Dette viste sig i form af en længe ulmende splittelse omkring pilotprojektet, som havde organiseret sig i noget, der antog form af en mere entydig modstand mod pilotprojektet. Dels viste der sig også en afskrælning af mange af de borgere, der på borgermøderne havde meldt sig til arbejdsgrupperne, men også i forhold til ændringer af selve deltagerkredsen, som i

70 Det fremgår særligt af to specialestuderendes afrapportering af det indledende procesforløb, at mangfoldigheden blandt de borgere som havde tilmeldt sig deltagelsen, i udgangspunktet var stor [Nørgaard & Stenild 2003: 73].

71 Dette konkluderes i første omgang af de to studerende fra Landbohøjskolen i København, som overværede mødet, og efterfølgende gjorde rede for, hvordan ideen om et pilotprojekt på borgermødet fik en meget blandet modtagelse. Efterfølgende var det også konklusionen i evalueringen af de indledende deltagelsesforløb [jf. Kvistgaard Consult 2005c: 25]. I denne evalueringsrapport dokumenteres udbredelsen af denne skepsis, som undertegnede og de øvrige RUC-forskere altså også mødte fra sommeren 2003.

starten var kendetegnet af en stor mangfoldighed, men som siden afholdelsen af borgermøderne var blevet reduceret til en mindre gruppe aktive deltagere (mestendels deltagere med en art professionel involvering i gruppernes tema) [Nielsen & Nielsen 2007: 17]. Således var skepsis overfor at medvirke i borgerinddragelsesaktiviteter, tilsyneladende stor blandt ikke-deltagende borgere, hvorfor det videre rekrutteringsarbejde konstant løb panden mod en mur.[72]

Behovet for nye metoder

Indenfor rammerne af pilotprojektet, blev iagttagelserne af denne udvikling blandt de implicerede embedsmænd vurderet som en uheldig opstart på borgerinddragelsesforløbet [Clausen & Hansen, personligt notat 310103/181103; Pilotprojekt Nationalpark Møn, Styregruppereferater; Hansen 2008: 205-06, 299-300; Kvistgaard Consult 2005c: 21, 33, 37]. Når landbruget gjorde modstand, og når det var vanskeligt at opretholde en interesse for deltagelsen blandt borgerne, så var det vanskeligt at opretholde legitimiteten ved den pågældende proces, vurderedes det [ibid.].[73] Dertil kom også en vis bekymring for den eksterne evaluering af borgerinddragelsen, som efterfølgende skulle udføres, og som udpegningen som nationalpark bl.a. ville afhænge af. Således var det også sådanne vurderinger, som førte til ønsket om udformningen og iværksættelsen af en delvis ny begyndelse på borgerinddragelsesprocessen. I den henseende ønskede man blandt andet at gøre brug af nogle nye borgerinddragelsesmetoder, ud fra den iagttagelse, som flere havde gjort sig, at arbejdsgruppemetoden ikke havde vist sig i stand til at løse op for hverken konflikterne eller for den indfundne passivitet [Clausen & Hansen, personligt notat 181103; Kvistgaard Consult 2005c: 37; Hansen 2008: 206-07].[74] Ved at anvende nogle andre metoder var det håbet, at man derigennem også kunne sikre sig legitimitet, og i den forbindelse blev en større RUC-forskningsgruppe inviteret og inddraget i pilotprojektet – i første omgang som konsulenter og siden også som forskere i en mere uafhængig position – til at planlægge og forestå en række nye deltagelsesforløb.[75] Baggrunden for invitationen til lige netop denne gruppe var ikke mindst (nogle af) disse forskeres tidligere erfaringer med aktionsforskningsforløb i tilknytning til naturforvaltningen, hvor myndiggørende deltagelsesmetoder havde vist lovende resultater

72 Det fremhæves i Kvistgaard Consult's evalueringsrapport, at sekretariatets egen vurdering var den, at den gældende informationsstrategi ikke havde den forventede effekt med hensyn til at skabe involvering og inddragelse af forskellige borgergrupper [Kvistgaard Consult 2005c: 48].

73 Vurderingen af, at dette var opfattelsen i styregruppen og sekretariatet baserer sig på flere forskellige sammenhænge, men særligt på to planlægningsmøder afholdt hhv. på Rådhuset i Stege d. 31. januar 2003 og på sukkerfabrikken på Møn d. 18. november 2003, hvor forskergruppen fra RUC var inviteret til udveksling omkring planlægningen af forløbet og her blev præsenteret for de overvejelser, som de involverede embedsmænd selv havde gjort sig omkring den manglende deltagelse. Disse overvejelser lader sig desuden også i et vist omfang læse ud af referaterne fra styregruppemøderne og den måde, hvor med spørgsmålet om ikke-deltagelse drøftes på. Endeligt lader disse interne bekymringer sig også afspejle i Hans Peter Hansens interviews med aktører i den politiske og administrative ledelse af pilotprojektet samt i Kvistgaard Consult's evalueringsrapport [Hansen 2008].

74 Dette blev særligt tydeligt på mødet mellem RUC-forskere og embedsmænd på Møn d. 18. november 2003. Det fremgår desuden også af Kvistgaard Consults evalueringsrapport, at sekretariatet i oktober 2003 vurderede, at arbejdsgruppemodellen metodemæssigt ikke var udtryk for den nytænkning vedrørende udviklingen af nye borgerinddragelsesmetoder, som projektbeskrivelsen lagde op til, og at man også var bange for at den nuværende borgerinddragelse, set udefra, virkede for bureaukratisk, hvormed projektet mistede troværdighed overfor offentligheden.

75 For mere detailleret gennemgang af denne invitation, og det samarbejde, som herefter kom i stand, se Hansen 2008 og Nielsen & Nielsen 2007.

i retning af en stigende folkelig deltagelse i naturgenopretning og bæredygtig udvikling i lokalområdet.[76] Selvom disse erfaringer tog afsæt i en særlig forhistorie; der var ikke tale om borgerinddragelse i traditionel forstand, hvor myndighederne igangsætter dialoger med borgerne om specifikke projekter eller initiativer, men derimod om, at borgergrupper på eget initiativ – i samarbejde med en aktionsforskergruppe – påbegyndte udviklingen af en udviklings- og naturplan for området – så blev metoden af de implicerede embedsmænd, vurderet egnet i det pågældende forløb.

Reaktioner på ikke-deltagelsen: elitens stemmer på praksisniveau

Inviteret til drøftelsen af tilrettelæggelsen af deltagelsesprocessen blev alle de overvejelser, som det hidtidige forløb og den hertil manglende tilslutning af de involverede embedsmænd præsenteret overfor de nyankomne RUC-forskere.[77] Ud over de bekymringer, som orienterede sig i retning af manglen på legitimitet og den evaluering, som processen ville blive vurderet på, indgik også i disse overvejelser to særlige fokuspunkter.

Det ene punkt vedrørte den opfattelse, at borgernes manglende deltagelse måtte ses som et udtryk for, at borgerne ikke interesserede sig for naturen. Dette var en opfattelse, som blev underbygget af det, der blandt forvaltere, embedsmænd og repræsentanter for de implicerede interessegrupper fremstod som en kendsgerning, at de lokale beboere ikke rigtigt brugte naturen og følgelig heller ikke så nogen interesse i at påvirke beslutningstagningen omkring landskabets fremtid [jf. Clausen & Hansen personligt notat 181103]. Denne vurdering baserede sig bl.a. på den iagttagelse, at man aldrig rigtigt så nogle lokale ude i naturen, og den manglende eller begrænsede foreningsinteresse i forhold til deltagelse i for eksempel den lokale DN og Agenda 21, var kun yderligere med til at bekræfte denne opfattelse. At borgerne hverken var synlige i landskabet eller valgte at tilkendegive deres interesse her overfor i så oplagt en sammenhæng som den pågældende, måtte sige noget om, at en sådan måtte være begrænset, var det opfattelsen [ibid.].

En anden overvejelse, som lå delvis i forlængelse af den første, vedrørte den opfattelse, at borgerne var "lidt for sløve", og at det derfor var vanskeligt at "få dem op af starthullerne" [ibid.]. Denne opfattelse blev præsenteret dels som et spørgsmål, der vedrørte borgernes prioritering af tid – at borgerne i forhold til deres øvrige gøremål ikke prioriterede deltagelsen, og ikke mindst netop set i det lys, at naturen ikke havde deres store interesse, blev også vurderet som værende en væsentlig årsag til manglen på engagement. Dels blev opfattelsen præsenteret som led i den konstatering, at der her var tale om en "ø-kultur", hvor der generelt var en modvilje mod enhver form for forandring. Det blev bemærket, at ø-boerne var lidt 'egne' og dermed også i forhold til forandringsskabende initiativer, som det pågældende, lidt tunge at danse med.

Som en form for konkluderende opsamling på de forskellige overvejelser, blev den mulige konsekvens på forløbet luftet, at man måske også bare skulle erkende, at situationen *var* sådan – at borgerne ikke var interesserede, og så lade repræsentanter for interessegrupperne træffe beslutningerne selv [ibid].[78] I senere

76 Der refereres her til det aktionsforskningsforløb, som under betegnelsen "demokrati og naturforvaltning", blev forestået i Halkær Å-dal i 2002-2003. Se Nielsen & Nielsen 2002.

77 Jf. særligt mødet afholdt på sukkerfabrikken på Møn d. 25. Februar 2003.

78 Denne holdning lader sig også afspejle i styregruppereferaterne, hvor ikke-deltagelsen drøftes, og den blev også ved flere forskellige lejligheder (møder, seminarer og konferencer) præsenteret på øverste niveau af repræsentanter for både FR, DN og DL.

interviews med aktører i den politiske og administrative ledelse af pilotprojektet, foretaget af daværende Ph.D. stipendiat Hans Peter Hansen, blev denne holdning blandt andet præsenteret af statsskovridderen for Falster Statsskovsdistrikt og sekretariatsleder på Pilotprojektet på følgende måde:

> *"/…/hvordan laver du så den borgerinddragelse? Skal du kun, og det er der, jeg mener, vi har forskellige holdninger – fokusere på de sidste 1-2%, som er de meget engagerede eller dybdeborende/…/eller skal du bruge den pose penge, som du har, som måske er en fjerdedel af den samlede pose – både på den der lille del, som går meget dybt ned, og som måske kan revolutionere naturforvaltningen, eller skal du også bruge den på de 98% som i et forbrugs- og stresssamfund gerne vil kunne stå af og på og i virkeligheden kun vil have en oplevelse og, som Friluftsrådets interviewundersøgelse på Møn viste, er fuldt tilfredse, bare de kan komme til et borgermøde eller til et arrangement i ny og næ, og så læse noget om det i den lokale avis/…/* [Claus Jespersen, Interviewrapport 1, i Hansen 2008: 313-14].

Problemet i forhold til en sådan holdning, var der flere, der samtidigt var opmærksomme på, var imidlertid kravet om borgernes "medejerskab", som dermed også var det, der nødvendiggjorde andre tilgange til problemstillingen. Således var der også som det andet fokuspunkt, de overvejelser, der vedrørte spørgsmålet om de anvendte metoders egnethed, som jo var årsagen til, at forskerne fra RUC var blevet inviteret.

Metodiske strenge i borgerinddragelsen

For de pågældende forskere var beslutningen om at indgå i processen til gengæld problematisk. Det særlige ved aktionsforskning i den version, som de praktiserede, var netop, at den i modsætning til den gængse inddragelseslogik, hvor udgangspunktet er initieret 'fra oven' af myndighedsinstanser, og som borgerne indbydes til at tage stilling til, så at sige var vendt på hovedet – heraf betegnelsen 'omvendt participation' [Nielsen & Nielsen 2007: 13]. I stedet for, at det var borgerne, som inddroges til at tage stilling til processer, som var startet fra myndighedsniveau, blev det udgangspunkt vægtet, hvor processen var startet med, at det var borgerne selv, som indenfor et givet område – for eksempel landskabsområdet, havde ønsket en bæredygtig udvikling, som de ønskede myndighedernes hjælp til at gennemføre [jf. Nielsen & Nielsen 2007: 15]. Deltagelsen blev mao. i ordets bogstaveligste forstand vægtet som et initiativ, der startede nedefra – hvor det var borgerne, der inviterede eksperterne, og i overensstemmelse hermed lå der også i denne tilgang en skelnen mellem *borgerinddragelse,* som et begreb, der betegnede myndighedernes strategier for at opnå dialoger med borgerne om den konkrete planlægningsproces, og *borgerdeltagelse*, som betegnelse for de aktiviteter, der opstår af og udgår fra borgerne selv. I det konkrete tilfælde frygtede man, at denne metode ikke kunne sikres de rette udfoldelsesmuligheder inden for rammerne af et systeminitieret projekt, og dertil kom der også et andet problem.

Således tog den pågældende metode, som forskerne arbejdede med, heller ikke (på samme måde som arbejdsgrupperne) afsæt i på forhånd konstruerede opdelinger mellem forskellige tematiserede interesseområder (turisme/erhverv, landbrug, naturbeskyttelse etc.), og den var heller ikke orienteret mod et konsensusperspektiv. Set fra et hverdagslivsperspektiv, som var metodens udgangspunkt, hvor rutiner, utilfredshed, ambitioner, længsler, nysgerrighed og stadige ændringer i de sociale og kulturelle betingelser alt sammen sætter sit præg på holdningen til omgivelserne, var tilgangen i stedet, at ønsker til naturen

optrådte som tæt forbundne med menneskers sociale liv, og hvor de differentieringer og sammenhænge, som man arbejdede med, derfor var dem, som udsprang af borgernes egne erkendelsesprocesser [jf. Nielsen & Nielsen 2007: 25]. Ved at bringe sådanne differentieringer og sammenhænge i spil, og gennem myndiggørende læreprocesser, var orienteringen rettet mod at nå frem til konstitueringen af begyndende fællesskabsdannelser, som, på tværs af interesser og uenigheder, og baseret på en erkendelse og anerkendelse af fælles livsanliggender *som* fælles anliggender, involverede et fælles forpligtende engagement – et såkaldt 'fælles tredje' [Nielsen & Nielsen 2007: 118]. I overensstemmelse hermed var der også tale om en tilgang, som ikke begrænsede sig til en pragmatisk indsnævring af interessefeltet til alene at orientere sig mod, hvad der kunne opnås en overensstemmelse om, og hvad der kunne lade sig gøre inden for rammerne af en eksisterende forvaltningshorisont – en tilgang, som netop prægede arbejdsgruppemodellen. I stedet var der tale om en metode, som også orienterede sig mod en mulig overskridelse heraf, idet omfang sådanne rammer ikke fandt gensvar i hverdagslivets erfaringer.

I den forstand var det altså en tilgang, som på en række områder afveg fra den metodekontekst, den skulle indgå i, og det gav anledning til overvejelser. Ikke desto mindre blev det af de implicerede forskere anset som en mulighed, at en sådan 'omvendt participation' også kunne iværksættes i den mønske nationalparkproces. Udgangspunktet med "det blanke papir" kunne måske udnyttes til at skabe en reel borgerinddragelse fra neden – delvist i forlængelse af, men delvist også imod den hidtidige borgerinddragelse [Nielsen & Nielsen 2007: 12-13]. I den forstand, vurderedes det, kunne eksistensen af den situation, at der ikke var så meget, der var skrevet ned og bestemt på forhånd, også ses som en åben horisont, som man kunne forsøge at præge i nogle nye retninger.

På den baggrund blev det besluttet, at der parallelt med de eksisterende arbejdsgrupper, skulle iværksættes en anden ikke-tematisk form for deltagelsesproces [jf. også Hansen 2005: 206-207]. Dette skulle ske i form af indbydelsen af borgerne til deltagelse i en række fremtidsværksteder, hvor udgangspunktet netop skulle være at tage afsæt i borgernes hele hverdagsliv. Således var det håbet, at der med disse værkstedsforløb ville fremvokse forskellige tematiseringer, som grupper af deltagere kunne arbejde videre med [For nærmere beskrivelse af det konkrete forløb se artikel 3]. Med denne beslutning var ønsket altså ikke fra de lokale myndigheder at kvitte den eksisterende arbejdsgruppestruktur. Man ville gerne fastholde metoden, om ikke for andet, så fordi man vidste, hvad den gik ud på. Men håbet var, at integrationen af en metode i deltagelsesprocessen, som netop havde et anderledes udgangspunkt i processer, der startede "fra neden" kunne bidrage med den fornødne forandring i det pågældende forløb. Dermed kom aktionsforskningen til at indgå som den anden hovedmetodiske streng i det pågældende forløb. (se figur 3)

Reaktioner på ikke-deltagelsen: hvad siger mainstreamlitteraturen?

Set i lyset af en bredere international diskurs omkring deltagelse i participationsprocesser indskriver reaktionerne på konstateringerne af borgernes ikke-deltagelse sig i de måske mest almindelige antagelser og overbevisninger omkring borgernes (manglende) motiver for deltagelse, sådan som de eksisterer på forskellige praktiske og ideologiske niveauer af den gældende participationsdiskurs. Mens litteraturen i sig selv er meget vag i forhold til indkredsningen af borgernes motiver for at vælge *ikke* at deltage (dette

emne drøftes kun yderst sjældent, og *når* det drøftes, er det oftest inden for rammerne af den participationslitteratur, som er tilknyttet udviklingsprojekter i 3. verdens lande)[79], så er den holdning, som alligevel indirekte skinner igennem, at når borgerne ikke deltager i participationsprojekter, så må det enten skyldes mangel på interesse for det pågældende emne, eller også metode- og kapacitetsproblemer, som forhindrer den enkeltes engagement [f.eks. Ostrom, Cernea, Chambers, Hajer].

Således er det for eksempel på den ene side muligt at genkende interesseperspektivet i den grundlæggende iboende opfattelse blandt myndigheder og participationspraktikere overalt på kloden, at borgerne umiddelbart altid vil finde det rationelt og fordelagtigt at deltage, fordi de vurderer deltagelsen ud fra et spørgsmål om social ansvarlighed [Cleaver 2001: 47; Li 1996: 518]. Begrebet om 'the rationel economic man' er dybt indlejret i denne tænkning og giver anledning til antagelsen om en direkte forbindelse mellem individuel deltagelse og følelse af ansvar for samfundet som et større hele [Cleaver 2001: 47]. Det er forestillingen om individet, som altid vil engagere sig i de projekter, som det tilbydes indflydelse på, fordi det derigennem ser muligheder for at influere på og dermed sikre - ikke alene egne, men også samfundets bredere interesser. I den henseende er det også en forestilling, der som sit udgangspunkt tager afsæt i en antagelse om en stærk fornemmelse af medborgerskab, om 'samfundet' som en forholdsvis homogen og neutral social enhed, præget af indbyrdes solidaritetsrelationer og følgelig også i den opfattelse, at man som udgangspunkt har med et meget engageret lokalsamfund at gøre [Guijt & Shah 1998; Li 1996]. Ud fra dette perspektiv bliver den logiske følge også at udpege ikke-deltagelsen som en ikke-rationel handling og de ikke-deltagende borgere som ligeglade og uansvarlige [Cleaver 2001: 48].

Dernæst, og som den anden side af disse overvejelser, er der de refleksioner, som knytter sig til forbedringen af teknikker og metoder som en måde at håndtere ikke-deltagelsen på [Cleaver 2001; Mosse 2001; Kothari 2001; Nelson & Wright 2001 (1995); Guijt & Shah 1998].[80] Dette involverer en fokusering på participationsteknikkernes begrænsninger i forhold til at afdække de deltagende borgeres virkelighed, til at sikre deres deltagelse i beslutningstagningen, og til at adressere bestemte grupper i samfundet – for eksempel adresseringen af såkaldt "marginaliserede" grupper baseret på alder, klasse, etnicitet, køn og religion [ibid.]. Ud fra den vurdering, at de anvendte metoder ikke har været i stand – hverken til at appellere (rekruttere) eller håndtere disse gruppers særlige forudsætninger og behov, er dette en refleksivitet, som understreger behovet for konstant at genoverveje og undersøge de anvendte metodologiske redskaber med det sigte hele tiden at gøre dem bedre egnede til at inddrage borgerne. [ibid.]. Følgelig er det også et perspektiv på participationsspørgsmålet, hvor participation fremstilles som et fleksibelt og dynamisk koncept, som hele tiden bør tilrettelægges og justeres i forhold til konkrete problemstillinger, og hvor ikke-deltagelse bliver et problem, der kan overkommes ved at justere på de anvendte metoder [Cleaver 2001: 38].

Fra government til governance

For begge disse vinkler på en tilgang til spørgsmålet om borgernes manglende deltagelse gælder det, at den i samfundsvidenskaberne spiller sammen med det metodiske sporskifte, som indenfor participationsdiskursen, som fandt sted særligt efter 1980 [Hajer & Waagenaar 2003: xiii]. På dette tidspunkt startede der både

79 Se også Cleaver for denne opfattelse 2001: 48.

80 De her anførte referencer henviser til forskere, som problematiserer denne tilgang.

blandt forskere, græsrodsaktivister og NGO'er, for alvor en diskussion om, hvorfor 30 års konventionelle, teknokratiske top-down baserede udviklingsstrategier havde slået fejl i forhold til udviklingsspørgsmålet i 3. Verdens lande [Nelson & Wright 2001: 3]. Med dette skifte var der tale om en reaktion særligt vendt mod den traditionelle hierarkiske top-down tilgang til udvikling og planlægning, som også går under betegnelsen 'government', og som på daværende tidspunkt havde opnået ry som elitær og udemokratisk [jf. Hajer & Wagenaar 2003: xiii-2]. Således var erfaringen med denne form for forvaltning, som var begrænset til det repræsentative demokratis konstellation af embedsmænd og politikere i forvaltningen, at denne ikke alene havde fejlet i forhold til at skabe de nødvendige forandringer, men også i forhold til muligheden for, at de berørte stemmer kunne komme til orde [Andersen & Kempen 2001: 6-7; Healey et al. 2003: 61; Stoker 2000: 1]. Overfor denne konstatering var overvejelser omkring behovet for andre demokratiske metoder allerede påbegyndt i 1970'erne [jf. Freire 1972][81], og med den stadigt øgede opmærksomhed overfor de eksisterende udviklingsprojekters manglende evne til at fremme processer, der genererede myndiggørelse og social forandring, fik sådanne tanker og overvejelser fornyet kraft efter 1980. Her blev årsagen til fiaskoen særligt lokaliseret som værende bidragsydernes fremmedgørelse overfor de kontekster, de bidrog til, samt de afhængighedsrelationer, som det skabte blandt modtagerne. Som alternativ hertil blev det behov til gengæld fremført, at det, der var brug for, var alternativer til planlægningen, hvor borgerne i højere grad selv og gennem deltagelse skulle definere deres egen udvikling og derigennem slippe ud af deres afhængighed [Nelson & Wright 2001 (1995): 3].

I den forbindelse var der megen eksperimenteren med ny forskning og etableringen af en lang række deltagelsesmodeller, som blandt andet integrerede metoder og principper fra 1970'erne. På trods af deres indbyrdes forskellighed, havde alle disse opmærksomheden rettet mod en respekt for lokale erfaringer og en opmærksomhed overfor behovet for at anerkende lokal deltagelse som et myndiggørende mål i sig selv [Guijt & Shah 2001: 4-5].[82] Den allermest kendte i den sammenhæng var den såkaldte PRA-tilgang (Participatory Rural Appraisal), som var repræsenteret af den britiske participationsteoretiker Robert Chambers, og som tog afsæt i den antagelse, at borgernes viden kunne transformere det bureaukratiske planlægningssystem [Mosse 2001: 16]. Overfor det, som Chambers opfattede som den institutionelt producerede ignorans, der ikke alene fornægtede borgernes virkelighed, men også pålagde dem sin egen uniforme og simplificerede (og forkerte) virkelighed, så Chambers i stedet en alternativ løsning i det forhold, at systemet skulle sørge for en langt større grad af indflydelse fra brugerne. Initiativet kom måske nok fra systemet, men med en fornyet åbenhed overfor den mulighed, at borgerne også kunne lære systemet noget [Mosse 2001: 16-17].

> *"The essence of PRA is changes and reversals – of role, behavbiour, relationship and learning. Outsiders do not dominate and lecture; they facilitate, sit down, listen and learn…they do not transfer*

81 Særligt Paulo Freire's opfordring til at 'give stemme til de stemmeløse' gav anledning til en række metodologiske eksperimenter ud fra den overbevisning, at hvis situationen skulle ændre sig for alverdens fattige mennesker, så måtte udviklingsprojekter snarere end være påtvunget oppefra planlægges og implementeres af borgerne selv.

82 Som et lille udpluk af den store mængde af vinkler på bottom-up orienterede måder at inddrage borgerne på var blandt andet Participatory Action Research (PAR), Farmer Participatory Research (FPR), Participatory Analysis and Learning Methods (PALM), Participatory Rural Appraisal(PRA) Participatory Research Methods (PRM) etc.) [Nelson & Wright 2001 (1995): 36].

technology; they share methods which local people can use for their own appraisal, analysis, planning action, monitoring and evaluation [Chambers 1997: 103].

Denne refleksive vinkel på metodernes egnethed og understregningen af behovet for at åbne deltagelsesaspektet op, er siden blevet videreført i forbindelse med lanceringen af de såkaldte *governance* teorier og metoder [Mosse 2001: 17; Mikkelsen 1998]. Således er kendetegnende for de anvendte bottum-up orienterede metoder, at de særligt fra midten af 1990'erne spreder sig fra NGO-niveau til forvaltningen indenfor den offentlige sektor, hvor metoderne blev vurderet anvendelige som administrative styringsredskaber til håndtering af samfundsmæssige forandringsprocesser præget af konflikt. [Chambers 2001 (1995): 37; Mosse 2002: 17; Nelson & Wright 2001 (1995): 4-5]. Også på overordnet myndighedsniveau var der på dette tidspunkt opstået en erkendelse af "top-down"-modellen som problematisk, fordi den havde resulteret i konflikter, protester og bølger af antipolitiske strømninger i befolkningen og følgelig også gjort politiske beslutningstagninger svært legitimerbare. Dermed, og primært på baggrund af det legitimitetsproblematiske i at forsætte med den traditionelle model, skete der også på det politisk admini-

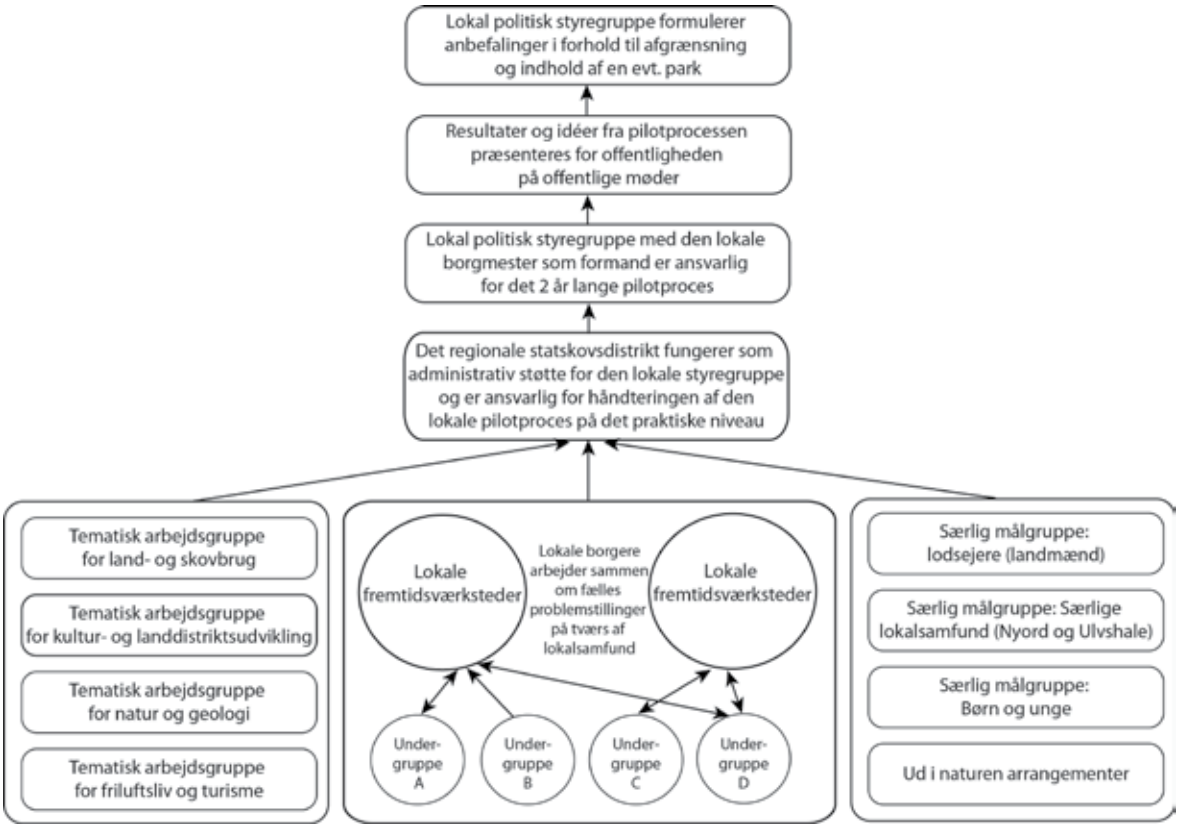

Figur 3: *Dette diagram illustrerer den politiske beslutningsproces samt de forskellige deltagelsesmetodiske strenge i borgerindragelsesforløbet på Møn. En streng udgjordes af de fire tematiske arbejdsgrupper. En anden streng byggede på fremtidsværkstedsmodellen og de heraf udsprungne tema-grupper. En tredje streng, som blev varetaget særligt inden for rammerne af fremtidsværkstedsmodellen, knyttede sig til inddragelsen af særlige målgrupper – herunder lodsejere, børn og unge samt lokalsamfund, som følte sig særligt truede af en nationalpark, og hvor beboerne på Nyord skulle vise sig særligt aktive. Dertil kom under denne streng også forskellige 'ud-i-naturen-arrangementer', som ikke forudsatte kontinuerlig deltagelse i processen* [Illustration: Hans Peter Hansen].

strative niveau en bevægelse fra en traditionel hierarkisk 'government'-tilgang, hen imod en tilgang med større åbenhed over for eksterne aktører – "governance" [Andersen og Kempen 2001: 2,6].

I denne bevægelse blev forvaltningen forbundet med en ny form for inddragelse af borgerne, der som sit udgangspunkt havde 'det repræsentative demokrati', og dermed også hvilede på den forudsætning, at borgerne *følte* sig repræsenterede. Man kan også sige, at det, der konstituerede det samfundsmæssige i denne form for governance-tænkning, blev en forestilling om civilsamfundet som værende repræsenteret igennem disse interesser – eller netværk, hvormed modellen var nært forbundet med udviklingen af styring og "regerbarhed". Således var der med denne tilgang heller ikke tale om et mistet greb om forvaltningen. Snarere var der tale om fastholdelsen af en vis overordnet metastyring og kontrol derved, at civilsamfundet, ud fra et forvaltningsperspektiv, fremtrådte som fremstillet af forskellige administrative sagsområder, der hermed søgtes reguleret ud fra hver deres særlige logikker [jf. Nielsen & Nielsen 2007: 22]. Ved at åbne op for dialoger mellem repræsentanter for forskellige interesseområder indenfor rammerne af en eksisterende og determineret forvaltningshorisont, var det tanken, at modellen kunne fungere som et middel til forebyggelse af konflikter og neutralisering af modstand og til begyndende udvikling af konsensusformer, med afsæt i en understregning af det demokratiske aspekt. I overensstemmelse med denne form for planlægning er myndighedernes hovedopgave ikke at pålægge borgerne bestemte på forhånd designede politikker, men derimod at sikre en politisk stabilitet ved inddragelsen af aktører og interesser, som det kunne tænkes ville forlange at blive inddraget i planlægningen [Hansen 2008: 103].

Teorien om tragedien

I naturforvaltningsregi, som denne afhandling beskæftiger sig med, er det indenfor grene af participationslitteraturen muligt at få øje på dette skifte særligt i forhold til opgøret med teorien om 'The tradgedy of the commons' [jf. f.eks. Ostrom 1990]. Denne teori blev fremført i 1968 af den amerikanske biolog Garett Hardin og har lige siden sin fremkomst haft stor betydning som fundament for naturbeskyttelsespolitik. Kort fortalt er essensen i denne teori udpegningen af individualiseringsproblemet som årsagen til den økologiske krise ud fra den betragtning, at individer ikke er motiveret til at bidrage til en fælles indsats men i stedet altid vil handle i overensstemmelse med egne interesser og dermed nedbryde en fælles ressource (et commons) [jf. Hardin 1968]. Mao. antog Hardin, at den menneskelige natur grundlæggende er selvisk og uforanderlig, og at den enkelte dybest set er ligeglad med betydningen af dennes handlinger for naturen, og denne påstand eksemplificerede han med henvisning til en metafor om hyrder. Ifølge metaforen vil hver hyrde, som sammen med andre hyrder deler et fælles græsningsareal, hvor alle har ret til at lade deres dyr græsse, forsøge at udvide sin egen flok og lade så mange dyr som muligt græsse der, hvilket vil føre til overgræsning og dermed føre til en tragedie - både i form af ødelæggelsen af selve naturressourcen og i form af den nød og elendighed som det medfører for hyrderne. Løsningen på tragedien blev følgelig af Hardin selv præsenteret enten som behovet for mere statskontrol for at forhindre destruktionen af naturressourcerne; eller som behovet for øget privatisering ud fra den logik, at den enkelte privatperson vil have et personligt incitament for at beskytte naturen, fordi denne vil forsøge at bevare værdien ved sine aktiver.

Det særlige ved Hardins teori i naturforvaltningssammenhæng er, at den har været anvendt af både forskere, miljøaktivister og politikere som argument for at rationalisere den statslige kontrol over de fælles ressourcer og til at male et umyndiggørende og pessimistisk billede af de menneskelige udsigter [Ostrom

1990: 182; Ostrom & Field 1999: 1]. Særlig virksom i den henseende, har den fungeret som understregning af behovet for øget regulering og 'indhegning' af naturen (enclosure) overfor mennesker ud fra overbevisningen om, at individer ikke vil samarbejde for at nå frem til en fælles løsning, og at staten derfor nødvendigvist må gribe ind og overtage styringen [ibid.]. Således er det også indenfor naturforvaltningen sådanne overvejelser som skinner igennem i forhold til den form for 'government', som har været praktiseret her. Det er en form for forvaltning, hvor planlægning, regulering og naturbeskyttelse har været styret "oppefra", og som dermed også har impliceret en manglende anerkendelse af borgernes egen vilje og evne til at stå for beskyttelsen af naturen. Samtidigt har der også på dette område – og særligt siden 1980'erne og 1990'erne været tale om en opblødning af denne forvaltningsrationalitet gennem indførelsen af governance. I stedet for tiltroen til en stram og autoritativ regulering fra oven har der også inden for dette område været tale om, at vægten i stigende grad er blevet lagt på en øget fleksibilisering af styresystemerne og herunder en stærkere grad af inddragelse af borgerne. Således har tilgangen været, at styrings- og forvaltningssystemerne i højere grad skal i en form for dialog med borgerne – med deres interessegrupper, netværksorganiseringer osv., således at forvaltningen i stigende grad har udviklet sig til at inkludere kompetencer der evner at skabe 'regerbarhed' – ikke gennem entydige top-down reguleringer, men ved at skabe netværksrelationer imellem forvaltning og interesseorganisationer [jf. Nielsen og Nielsen 2007: 26].

Ikke-deltagelse som et spørgsmål om korrigering af metoder

I dag optræder forskellige varianter af governance-modellen som den mest almindelige form, og det er også en tilgang, der med sit repræsentative demokratiske afsæt har den umiddelbart mest synlige del af civilsamfundet som sin målgruppe. Dette er de fleste steder de politiske, økonomiske og kulturelle interesseorganisationer, og indenfor naturforvaltningen, som denne afhandling beskæftiger sig med, er dette traditionelt landbruget, turisme og de grønne organisationer, som hver for sig 'repræsenterer' bestemte interesser. Således, og i overensstemmelse med modellen, er det også kendetegnende, at man i sådanne sammenhænge ikke "bare" deltager som borger, men derimod som repræsentant for særlige netværks-interesser, som man omvendt også selv kan være repræsenteret af. Gennem deltagelsen af allerede eksisterende og formulerede aktørgrupper (typisk lokale interessegrupper) lægges vægten på at skabe dialog og derigennem nå frem til en form for medieret konsensus. Selve borgerinddragelsen fremtræder følgelig som en proces, som baserer sig på forhandlingskunst, og hvor de forskellige netværks duelighed afhænger af, om de gennem dialog og forhandling er i stand til at opnå kompromis [Hansen 2008: 100]. Det er typisk de samme interessegruppers talspersoner, der fører an i meningsytringerne, og da lokale interessegrupper næsten systematisk læner sig op ad landspolitiske moderorganisationer, er der også tale om en udveksling, som i vid ustrækning reproducerer de landspolitiske interessestrukturer [Nielsen & Nielsen 2004: 117]. Denne form for borgerinddragelse bliver dermed også en form for kampplads for forskellige interessegrupper, hvor det i praksis bliver et spørgsmål for tovholderen eller 'mediatoren' på en sådan proces om at styre og "mediere" så alle føler, de får noget. I overensstemmelse hermed er det også en tilgang til en forståelse af f.eks. det naturpolitiske felt som formet af etablerede institutioners forsøg på at skabe konsensus mellem uforudsigelige zoner i det politiske landskab [Nielsen & Nielsen 2004: 121]. Det er også en tilgang, hvor menneskers naturrelationer dermed bliver noget, der vokser ud af (de politiske) institutioner, der ikke i direkte forstand berører det enkelte subjekt på anden måde end som sprog eller stemme. Samtidigt er det

også karakteristisk for denne tilgang, at når den ene form for styringskapacitet viser sig ubrugelig, så fører sådanne erfaringer, til den slutning, at løsningen ligger i korrigeringen eller udformningen af nogle nye former for metodiske forhandlings- og fasciliteringsredskaber, der er bedre i stand til at befordre etableringen af konsensus mellem strategisk udvalgte aktører.

I en international kontekst, og med særlig tilknytning til naturforvaltningsfeltet, ses denne logiske følgeslutning for eksempel repræsenteret af den hollandske politolog Maarten Hajer, som befinder sig indenfor den del af governance-feltet, som går under navnet 'økologisk moderniseringsteori'.[83] I sit bud på en governance-tænkning tager Hajer afsæt i en kritik af de oprindelige metodiske versioner af denne gren af governance-tænkningen, som han kritiserer for at være "en søgen efter de mest effektive og nyttige løsninger på utvetydige problemer (og som) en skabelse af nye ekspertorganisationer" [Hajer 1995: 281; Nielsen & Nielsen 2006: 292]. Det er med andre ord en kritik, som kritiserer den økologiske modernisering for at være for harmonisøgende og for ensidigt bundet op på en ekspertkulturel forståelse af, hvordan man skal løse økologikrisen, og som kontrasterer med det, som Hajer selv ser som udfordringen for den økologiske modernisering: nemlig at finde andre og nye institutionelle deltagelsesmetoder, som ikke alene sigter efter NGO'er og organisationer, men hvor forskellige diskurser (og anliggender) på en anderledes meningsfuld og produktiv måde kan relateres til hinanden. Hans eget metodiske bud i den henseende er en socialkonstruktivisme, som ikke afviser governancetænkningen, men derimod åbner for mange forskellige naturforståelsers sammenføjning i såkaldte story-lines. Gennem etableringen af fortællinger, der i sig rummer sociale konflikter mellem vækstinteresser og miljøinteresser, og ved i højere grad at lægge vægten på de kulturelle refleksive processer i hverdagslivet, bliver det muligt at formulere og dermed også sikre et samfundsmæssigt governance-perspektiv. [Hajer 1995:17-18; 2003: 103-109; Nielsen & Nielsen 2006: 293].[84]

I en nordisk kontekst ses en lignende, men mere praktisk baseret metodekorrigerende følgeslutning blandt andet repræsenteret af den norske geograf og bygdelivsforsker Karoline Daugstad [Daugstad 2006, 2008]. I lighed med Hajer støtter Daugstad en repræsentativ demokrativinkel på borgerinddragelsesspørgsmålet samtidigt med, at hun også forholder sig problematiserende hertil. Således, og på baggrund af flere forskellige undersøgelser af borgerinddragelsen i statslige naturbeskyttelsesprojekter i Norge, når hun frem til den konklusion, at den norske udvikling hen imod decentralisering på naturbeskyttelsesområdet har fejlet i forhold til inddragelse af grupper, som placerer sig mere marginalt i naturbeskyttelsesdiskussionen. Det gælder særligt hendes konstatering af kvinders manglende engagement i sådanne diskussioner, hvilket hun, sammenholdt med målet om deltagelsens demokratiske repræsentativitet - anser for problematisk [Daugstad 2006: 48; 2008: 132-33]. Samtidigt ser hun i forhold til denne konstatering hovedårsagen

83 Økologisk moderniseringspolitik opstod som en særlig gren af governance-teori i 1980'erne i Holland og Tyskland som et praktisk instrument, for regeringernes strategier for politisk sammenhængskraft i håndteringen af den økologiske krise [Nielsen & Nielsen 2007: 291]. Ud over Hajer kan teoretikere som Patsy Healey og Jean Hillier også beskrives som økologiske modernitetsteoretikere.

84 Dermed bliver økologisk modernisering for Hajer et mere komplekst diskursivt projekt, som også rummer mulighed for, at sociale kulturelle bevægelser kan installere radikale løsninger på økologikrisen. Ved således helt at relativere økologiske temaer til konstruktioner af naturforståelser bliver den økologiske modernisering først og fremmest til et projekt, der skal optimere dialoger mellem forskellige aktører for derigennem at udvikle story-lines, der kan muliggøre politisk handling overfor økologiske problemer.

særligt i det forhold, som vedrører forvaltningens mangel på specifikke krav om, at kvinder *skal* være repræsenteret i deltagelsessammenhænge for at deltagelsen kan godtages som repræsentativ. I forhold til ivrigheden efter at sikre den politiske repræsentationen af forskellige involverede interesser har man nemlig ikke samtidigt vægtet en kønnet repræsentativitet. Dette afspejler sig både i form af en manglende lokal vægtlægning og i forhold til de norske naturbeskyttelsesmyndigheders ignorering af politikker og lovgivning i forhold til sikringen af ligestilling, og følgelig finder Daugstad også løsningen i forhold til sikringen af kvinders deltagelse gennem politiske krav om kønnet repræsentativitet. Side om side med repræsentationen af forskellige naturinteresser i forskellige nedsatte udvalg – skal kravet om kvindelige repræsentanter for disse interesser indgå som væsentligt element heri, hvormed problemet løses gennem en teknisk korrigering af den eksisterende repræsentationstilgang [ibid.].

En tilsvarende tilgang til problemstillingen repræsenteres blandt andet af den danske planlægningsforsker Annika Agger. I sin konstatering af borgernes frafald fra deltagelsesprocesser i forbindelse med kvarterløft i byfornyelse peger på det problematiske i, at der er så få deltagere, der er med hele vejen, og at de tilbageblevne næsten udelukkende er borgere med særlige forudsætninger [Agger 2005]. Således er det konstateringen, at den ensartede gruppe af stærkt engagerede borgere lukker af for fremdriften i de konkrete forbedringer i kvarteret, fordi de deltagende nogle gange har *så* indbyrdes modstridende interesser, at det fører til opslidende, tidskrævende magtkampe, som kan virke afskrækkende på andre. I forhold til denne problemstilling foreslår Agger, til gengæld, at man for at sikre sig mod "drop-outs" i udgangspunktet og i forhold til at appellere bredt til borgerne skal være opmærksom på, hvordan borgerdeltagelsen metodisk organiseres, således at konsensusdannelsen ikke ender med, at folk falder fra [Agger 2005].

Kendetegnende for samtlige af disse forskellige problematiseringer af erfaringerne med borgerinddragelse og ikke-deltagelse er, at de indeholder en opmærksomhed overfor hidtil oversete socio-økologiske problemstillinger og en øget åbning overfor demokratisering i form af en større opmærksomhed overfor andre (netværks-)aktører end de traditionelle. I den forstand indebærer de også – i større eller mindre grad – en konstatering af governance-modellens problemer med at fange repræsentativiteten og til at nå ned i hverdagslivets dybere lag. Det er konstateringen af modellens evne til at ekskludere særlige grupper og til ikke at kunne fange de virkelighedssammenhænge, som borgerne faktisk tænker og agerer ud fra. Alligevel fører dette ikke til bestræbelser om at overskride problemstillingen som værende andet og mere end forbedringen af teknisk-metodiske redskaber til at sikre, at repræsentationscirklen udvides, og at dialogen mellem forskellige aktørgrupper optimeres. Konsekvensen bliver ikke en erkendelse af behovet for mere vidtgående samfundsmæssige reformer, og den problemstilling som ikke-deltagelsen kan ses som et udtryk for, ses ikke som en del af et mere omfattende samfundsmæssigt demokratisk problem. Med afsæt i et governance-perspektiv lægges der ikke op til, at selve demokratiet skulle være i krise, og derfor grundlæggende må fornys, og dermed er der ingen stræben efter nye almene former for forvaltningspraksis eller forestillinger om eksistens af en bæredygtig produktion til fælles bedste. I stedet dominerer den tanke, at forvaltningen skal 'moderniseres', hvilket indebærer en øget fleksibilisering af styresystemerne og herunder en korrigering af de eksisterende metoder – som for eksempel en øget opmærksomhed overfor inddragelse af kvinder eller en bevægelse fra arbejdet med de "traditionelle" interessegruppemodeller hen imod arbejdet i stedet at arbejde med story-lines. Der er mao. højst tale om en nødvendig 'tuning' af de overleverede demokratiske institutioner, der skal nydefineres inden for

rammerne af netværkstyringen, hvormed løsningen bliver instrumentel [jf. Nielsen & Nielsen 2007: 26]. Grundlæggende er det nemlig fortsat den repræsentative tilgang, en professionel ekspertise og konsensus som den overordnede målsætning, der skal være forvaltningens grundlag, og grundlæggende er det kun det, der instrumentelt kommer ud i form af forhandlinger og koalitioner, som finder vej ind i politikanalysen [Nielsen & Nielsen 2007: 296].

Problematiseringen af participationsspørgsmålet

Er denne repræsentative tilgang til participationsspørgsmålet og dens tilhørende metoderefleksioner i dag den mest almindelige, så har der særligt indenfor det seneste årti og indenfor participationspraktikernes egne rækker været ansporinger hen imod en mere fundamental problematisering af participationsspørgsmålet. Overordnet indebærer denne problematisering en påpegning af, at disse perspektiver ikke repræsenterer en mere grundlæggende kritik af participationsmetodologien per se, men mere kan ses som indre facetter af perspektivet selv [Cooke & Kothari 2001: 5; Mosse 2001: 17].[85] Således fremhæves blandt andet kløften mellem den rodfæstede overbevisning blandt participationsteoretikere omkring participationens evne til altid at fremstå som et fordelagtigt valg og den vaghed, som samtidigt eksisterer i forhold til forståelsen af de incitamenter, som reelt spiller ind i forhold til borgernes motivation til at deltage [Cleaver 2001; Kothari 2001; Cruikshank 1999; Zwarteveen & Neupane 1996; Mayoux 1995].

Som en del af denne problematisering er desuden også kritikken af den antagelse, som mange deltagelsesprojekter hviler på, at blot ved at identificere forskellige interessegrupper og få dem placeret rundt om bordet, så vil det resultere i en konsensus, som er fair for alle [Cooke 2001; Hildyard et al. 2001]. Sådan en antagelse, påpeges det, har som udgangspunkt, at alle deltagerne er i besiddelse af den samme forhandlingskraft, eller at ulighederne mellem grupperne alene er et teknisk problem, som kan løses ved at bruge den rigtige metode, og dermed overses de dybere strukturelle problemstillinger og magtforhold, som reelt spiller ind på valg og fravalg af deltagelse *som* et rationelt valg [ibid.]. Således stilles også det spørgsmål til problemstillingen, om den konstante metodologiske revidering, som flere af kritikerne selv har bidraget til (for eksempel Cooke 1998), i virkeligheden har tilsløret mere fundamentale problemer indenfor diskursen og dermed tjent til at legitimere participationsprojektet snarere end til at fremstille det som en virkelig udfordring [Cooke & Kothari 2001:7]. Og med det ønske at forsøge at besvare dette spørgsmål, præsenteres hensigten om at gå et spadestik dybere og rejse mere principielle kritikker af diskursen, som også præsenteres som den gældende 'participationsortodoxi'. [Stirrat 1996; Cooke & Kothari 2001: 7; Henkel & Stirrat 2001: 172]. Således, og med afsæt i en lang række af forskellige bidrag, præsenteres en problematisering af tilgangen til participation som i bedste fald dybt naiv og i værste fald direkte manipulerende og tyranniserende i forståelsen af 'tyranni' som illegitim og uretmæssig udøvelse af magt [Cooke & Kothari 2001: 4; Cruikshank 1999: 72].

Som det mest problematiske i den henseende fremhæves den i denne diskurs implicitte antagelse om autencitet bag motivationer og adfærd i participationsprocesser; hvordan myndiggørelses-jargonen maske-

85 Kritikken retter sig her særligt mod den såkaldte PRA-tilgang repræsenteret af Robert Chambers.

rer den egentlige interesse for forvaltningsmæssig effektivitet; de kvasi-religiøse associationer, som ligger i participationsretorikken og dens praksis; og hvordan vægtlægningen på mikro-niveauet kan fordunkle og fastholde bredere uligheder og uretfærdigheder på makro-plan [Cooke & Kothari 2001:14]. Sådanne temaer, påpeges det, peger ikke alene på kompleksiteterne omkring magt og magtrelationer - hvordan en misforståelse af magten gennemsyrer meget af participationsdiskursen, og hvordan participationsdiskursen selv er udøver af magt. Den lægger også op til en genovervejelse af den udbredte opfattelse af deltagelse og myndiggørelse som en uantastelig 'god ting' og herunder også en villighed til helt at opgive participation som mål og redskab til udvikling, såfremt den viser sig for belastet [ibid: 15].

Deltagelse – det nye tyranni?

Den problematisering af participation og participationsbegrebet, som denne perspektivering repræsenterer, henter særligt sin teoretiske hovedinspiration i et Foucaulsk relativistisk magtbegreb, som understreger magtens produktive karakter [Henkel & Stirrat 2001; Cruikshank 1999]. Med vægten lagt på magtens mikrodynamikker udfordrer denne tilgang den (traditionelle) politiske teoretiske opfattelse af magten som primært undertrykkende ud fra en antagelse om, at en hegemonisk magtopfattelse ikke fanger magten der, hvor den er aller mest effektiv [Foucault 1980:99]. I stedet for alene at forstå magt som noget, der strømmer fra toppen til bunden, er det antagelsen, at magten snarere skal søges i hverdagens mangfoldighed af udvekslingsrelationer og socialt indlejrede aktiviteter [ibid.] Her, på samfundets mikro-niveau, reproduceres magten konstant som produkt af en række komplekse og differentierede kampe, og hvor forsøg på overordnet styring – særligt statslige og overstatslige initiativer, netop fungerer ved at indlejre sig i og konglomerere en lang række specifikke og lokale styrkeforhold [Foucault 1980: 117ff].

Det er således også her, i magtens mikro-dynamikker, at en lang række subjektiveringsprocesser reproducerer de disciplinerings- og objektiveringsmekanismer, som indgår som vigtige redskaber for de overordnede styrkelinjer – staten og mere globale beherskelsesformer, som gennemtrevler samfundslegemet, og hvor oppositionelle diskurser ofte, uden at det var hensigten, reproducerer og udvider de magtrelationer, de egentligt var i opposition til. Særligt møntet på den måde, hvormed centralmagten opererer i moderne tid, er det også dette, som Foucault i sine senere arbejder tager afsæt i, når han redegør for sit begreb om 'governmentality' [Foucault 1991].[86] Med dette begreb beskriver han en form for styring, der, ved at sætte standarter og normer for 'korrekt' adfærd (codes of conduct), retter sig mod selvet og bygger på en forestilling om et autonomt individ, der er i stand til at overvåge og regulere sin egen adfærd – netop *fordi* den enkelte gerne *vil* agere moralsk. [ibid.].[87] Således konstaterer Foucault, at governmentality i dag er den aktuelle fremherskende styringsrationalitet, og at mennesker, inden for rammerne heraf, styres ved at påvirke deres selvstyring. I modsætning til tidligere, hvor styring gennem autoritet og ordrer var den dominerende styringsform, så styres mennesker i dag ved at appellere til deres egne motivationer og interesser i forhold til det, 'der tjener dem bedst'. Styringsformen er med andre ord billedligt talt gået fra at være en gammeldags autoritær myndighed til at være opmuntrende og inspirerende i forhold til at lede sig selv i overensstemmelse med "egne" interesser – om end netop inden for bestemte rammer, normer og mål.

86 Dette sker i Foucaults senere arbejde, hvor han arbejder med denne dimension.

87 Governmentality kan også beskrives som det at 'lede andre i deres ledelse af sig selv'.

Kendetegnende for den problematisering af participationsspørgsmålet, som denne magtrelativisme giver anledning til, er, at den ikke nødvendigvist som sit primære sigte beskæftiger sig med spørgsmålet om ikke-deltagelse. Heller ikke blandt kritikere af den gældende participationsortodoxi gives der mange bud på en forståelse af, hvorfor borgere i forhold til deltagelse vælger at stå udenfor. Denne problemstilling dukker op som en særlig vinkel på en bredere diskussion omkring hele participationens fundament og berettigelse, og træder som nævnt tydeligst frem i forhold til spørgsmålet om særlige gruppers mere eller mindre bevidste fravalg af deltagelse [Cleaver 2001; Adams et al 1997; Zwarteveen & Neupane 1996; Mayoux 1995].[88] Således fremhæves det her, hvordan sociale kategorier som køn, etnicitet, klasse, alder og religion sammenholdt med emner som fattigdom og social positionering, ofte kendetegner de grupper, som vælger deltagelsen fra [ibid.]. Den vinkel, hvor der fokuseres på borgernes ikke-deltagelse i bredere forstand, er derimod ikke særligt tydelig behandlet, men det er ikke vanskeligt at læse den fortolkning ud af de bidrag, som er skitseret ovenfor, at ikke-deltagelsen giver god mening ud fra en magt-analytisk optik. Med afsæt i en forståelse af magtens allestedsnærværende og reproducerende karakter, og herunder anerkendelsen af, at spørgsmålet om offentlig deltagelse må forhandles og medieres indenfor rammerne af hushold, samfund og eksisterende sociale normer, rejser det kritiske spørgsmål ved omfanget af personlig handling [Cleaver 2001: 51; Kothari 2001: 144].

Samlet har dette bud på en mere fundamental problematisering af den gældende 'participationsortodoxi' til gengæld ikke vundet bredere anerkendelse indenfor hverken den teoretiske eller metodiske tilgang til borgerdeltagelse. Dette skyldes, ifølge repræsentanterne for kritikken selv, den måde, hvormed denne fjerner grundlaget for en dybt rodfæstet selvforståelse indenfor participationsdiskursen; nemlig at borgerne frem for alt skal myndiggøres til at kunne tage ansvar for eget og andres liv, og at hele legitimiteten ligger i borgernes accept. Som det vil fremgå af det følgende, og set i lyset af en konkret participationskontekst – Pilotprojekt Nationalpark Møn - bekræfter nærværende analyse i flere henseender dele af denne kritik. Den bekræfter også behovet for at læse participationsspørgsmålet – og herunder spørgsmålet om ikke-deltagelse - på en helt ny måde. Samtidigt indeholder denne læsning imidlertid også en anden form for tilgang til en kritisk revurdering, end den som netop er blevet beskrevet. Således, vil det fremgå, er vurderingen også, at den Foucault-inspirerede problematisering også indeholder nogle begrænsninger – særligt fordi den på en måde lukker af overfor enhver form for forandringsperspektiv. I det følgende vil den pågældende problemstilling derfor, og med afsæt i et kritisk utopisk perspektiv, blive forsøgt perspektiveret set i lyset af nærværende undersøgelses egne fund. Således vil det, indenfor rammerne af deltagelsesprocessen i det pågældende pilotprojekt på Møn blive forsøgt perspektiveret, hvordan ikke-deltagelsen *kan* læses som et udtryk for reproduktionen af eksisterende magtstrukturer, men at den samtidigt *også* kan læses som en åbning over for noget helt nyt og som udgangspunktet for en mere grundlæggende social læringsproces. I den henseende bliver kritikken ikke så meget en kritik af hensigterne i sig selv, men mere en problematisering af de demokratiske paradokser, som disse hensigter hviler og håndteres på. Et af de steder, hvor denne dobbelthed kommer til udtryk, er i forhold til en forståelse af ikke-deltagelsen som en form for modstand.

88 Den dukker særligt op i forbindelse med en problematisering af kvinders ikke-deltagelse i udviklingsprojekter.

Ikke-deltagelse som modstandsform

I forhold til den kritik af deltagelsesdiskursen, som præsenteres i nyere participationslitteratur, bliver det, som ét ud af flere forskellige perspektiver, påpeget, hvordan hele spørgsmålet om participation og myndiggørelse kan ses som en form for subjektiveringsproces [Henkel & Stirrat 2001; Mosse 2001: 17; Cruikshank 1999]. Snarere end at markere et radikalt skifte fra centralmagtens autoritative vinkler på gennemførelsen af moderniseringen (government), er det opfattelsen, at den nyere mynddiggørende participationstilgang selv kan ses som en central (og endnu mere effektiv) måde at incorporere borgerne i moderniteten på [ibid.]. Således, påpeges det, kommer forståelsen af magten som disciplinerende og aktivt producerede nemlig også til at berøre den opfattelse, at participation og myndiggørelse dybest set handler om at finde mere virkningsfulde måder til at subjektivere borgerne, og at der dermed, i selve participationsdiskursen, ligger en rationalitetstankegang, hvor deltagerne myndiggøres til at kunne indgå som aktivt opretholdende elementer i samfundet som moderne projekt. Som statsborgere, som myndiggjorte patienter i sundhedssystemet, som rationelle jordbrugere, eller som ansvarlige forvaltere af naturens ressourcer etc., bliver myndiggørelse dermed ikke bare et anliggende, som vedrører spørgsmålet om at *give* magt til tidligere afmægtiggjorte mennesker, men lige så meget et spørgsmål, som vedrører ønsket om at *forme* deltagerne til at kunne indgå som aktive reproducenter af en særlig samfundsform [f.eks. Mosse 2001: 17].

Selve tilgangen til denne forståelse af participationsspørgsmålet er en historisk genealogisk tilgang, hvor rødderne til begrebet føres tilbage i tid. Således demonstreres det, hvordan participationsbegrebet i realiteten ikke er særligt moderne, men snarere temmelig gammelt, og at det med jævne mellemrum, og i forskellige historiske kontekster, er dukket op som et effektivt redskab til at forbinde individet med samfundet. Det var f.eks. det, der var tilfældet under Reformationen, hvor 'deltagelse' refererede til borgernes mere direkte deltagelse i religiøse spørgsmål i form af 'det reformistiske projekt', og dermed markerede et brud med den katolske kirkes hidtidige centralistiske tilgang [Henkel & Stirrat 2001: 173].[89] Og en lignende betydning relateres til det 19. århundredes statsdannelsesprocesser, hvor indbyggerne, uden tvang og diktering, men alene ved hjælp af frigørende og selvhjælpende styringspraksisser, skulle omvendes til gode samfundsborgere, der kunne styre sig selv [Cruikshank 1999: 43-53]. Mens det at være en god kristen tidligere krævede direkte deltagelse fra den troende (man læste selv biblen, deltog direkte i kirkens ritualer, og var selv med til at forvalte kirken som lokal institution), så er sådanne moralske principper blevet videreført i den række af mere eller mindre sekulære organisationer, som er groet frem i moderne tid. At være en god samfundsborger involverede mao. i denne sammenhæng (og ikke mindst i nationaliserings- og udviklingsøjemed) den direkte deltagelse i en række forskellige institutionelle sammenhænge, fordi det at deltage her involverer det aktive bidrag til medskabelse af et moderne samfund [Henkel & Stirrat 2001: 174].

I denne historisk-genealogiske tilgang til participationsspørgsmålet berøres ikke den anden side af participationsudviklingen, som vedrører spørgsmålet om den institutionelle anerkendelse og legitimitet. Det er denne vinkel, som blandt andet den tyske sociolog og økonom Max Weber (1864-1920) har behandlet i forhold til sin indkredsning af spørgsmålet om den folkelige tillid, som han også beskriver som 'autoritetens

89 I modsætning til den katolske kirkes strenge, globale og centralistiske hierarkier, gennemførte Reformationen subsidaritetsprincipper på en lang række områder, og repræsenterede dermed en ny form for decentralisering af religiøse spørgsmål.

legitimitet' [Weber 1902 – her gengivet i Heywood 2007 (1997): 219]. Således tager Weber afsæt i den opfattelse, at et regimes evne til at legitimere sin magtudøvelse er afgørende for at kunne opretholde sin autoritet. Det formelle demokrati eksisterer ikke, før det *har* legitimitet, og dermed er det også hele tiden nødt til at sandfærdiggøre sig selv over for folket [jf. Heywood 2007: 219].

Set i lyset af den mangel på tillid til 'systemet', som kunne læses ud af forrige kapitel, og sammenholdt med den situation, at initiativet til pilotprojektet reelt var initieret 'fra oven', forekommer det, som én ud flere forskellige vinkler på borgernes fravalg af deltagelse – og her præsenteret i sin aller mest ekstreme form - muligt at forstå beslutningen om ikke at deltage i nationalparkprojektet som en form for borgernes afvisning af myndighedernes legitime ret til magt. I hvert fald er der noget, der tyder på, at beslutningen om ikke at involvere sig i pilotprojektet som myndighedsinitieret projekt, også kan tolkes som den mere eller mindre bevidste nægtelse af at anerkende og legitimere systemet – og dermed også som en afvisning af eller modstand mod at lade sig subjektivere og dermed konstituere som lydige og samfundsopretholdende borgere i et politisk system. Man kan også sige, at borgernes manglende politiske deltagelse afspejler den perspektivløshed, som borgerne forbinder med det politiske, netop fordi det politiske hverken forbinder sig med eller er i stand til at udtrykke de problemstillinger og drømme, som borgerne har. I stedet for at deltage i det politiske vælger borgerne at beskytte drømmene mod de nederlag, som de gennem deltagelsen måtte blive konfronteret med. Med reference til Jean Baudrillard, som meget præcist forekommer at fange denne situation, er der i den forstand tale om en afvisning af det politiske, hvor stilheden kan ses som en form for forsvar [Baudrillard 1983 (1978)]. Det er en strategi (det, der i denne afhandling beskrives som taktik) ('a strategy of indifference'), hvormed borgerne udøver en neutralisering af magten – ikke gennem direkte protesthandlinger og tydelige aktioner, men gennem deres stilhed og indifferens [Lindsey 2007: 6; Williamson 1989: 19].[90] Således er det også af det samlede interviewmateriale muligt at udlede en egentlig nationalpark-diskurs, hvor tanken om nationalparken fremtræder som en form for samlende repræsentation for alle de negative erfaringer, som borgerne i forvejen har. I det følgende vil forskellige facetter af denne diskurs og dermed også ikke-deltagelsen blive præsenteret som uddybende i forhold til de forrige kapitler men her præsenteret i forhold til den konkrete nationalpark-kontekst.

Manglen på forandringspotentiale

Som en del af denne diskurs er for det første en modsætning, som særligt lader sig perspektivere ud fra et center-periferi-forhold. Det er på den ene side erkendelsen af at være bosat i et samfund, som ikke længere er selvbærende – hvor de traditionelle erhverv er under afvikling, de offentlige institutioner forsvinder, og hvor man er dybt afhængig af overførselsindkomster for at få samfundet til at hænge sammen. På den anden side er der centret, som med lanceringen af ideen om nationalparker faktisk kommer med et bud på en forandring, men som i forhold til motiveringen af deltagelse fejler, fordi borgerne i udkanten ikke kan se, at disse forandringer vedrører dem. Godt nok afspejler de overordnede beskrivelser i de officielle hensigtserklæringer en masse gode intentioner om bæredygtig udvikling i udkantsområderne, men det er ikke erklæringer, som borgerne faktisk har tillid til. Set udefra, og fra den almindelige borgers perspektiv,

90 Baudrillards forståelse af inertien hos 'det store tavse flertal' som en form for modstand mod det modernes opfordring til at deltage baserer sig på Jason Royce Lindseys redegørelse herfor.

er det snarere tilfældet, at det ikke fremtræder klart og synligt, hvad projektet potentielt kunne få af betydning for sikringen af borgernes livssammenhæng, og hvordan den information, som borgerne møder både i pressen og i de forskellige forsøg på informationsmæssigt at kanalisere projektet ud til befolkningen, ikke bidrager til at bringe yderligere klarhed herom.

Et eksempel på dette modsætningsforhold mellem 'centrets' hensigtserklæringer og 'periferiens' tolkning heraf optræder f.eks. i de beskrivelser i interviewmaterialet, hvor interviewpersonerne redegør for mødet med informationstavler placeret rundt omkring på øen med informationer og abstrakte budskaber om satsningen på naturen, friluftsoplevelser og bæredygtig udvikling. Af sådanne beskrivelser fremgår det, hvordan sådanne budskaber slet ikke forbinder sig hverken med de eksisterende erfaringer med 'det politiske', og vanskelighederne ved at trænge igennem her, eller med vanskelighederne ved at opretholde en på alle mulige områder sammenhægende tilværelse i det samfund, de er bosat i. Snarere virker sådanne informationer og budskaber provokerende og kanaliseres over på den mangel på forandringspotentiale, som satsningen på nationalparker bliver et udtryk for. Set ud fra Maries perspektiv er det for eksempel svært at forstå sådanne budskaber, når der hidtil ikke engang har været råd til en skovbørnehave, og når erfaringen med det at kunne komme rundt i landskabet reelt har været, at cykel- og vandrestier aldrig tidligere har været en politisk prioritet (jf. Maries fortælling).

En lignende reaktion lader sig genfinde i forhold til de overvejelser, som avisannoncer giver anledning til og de associationer, som de vækker i forhold til tidligere erfaringer med planlægningsinitiativer. Således fremgår det, hvordan sådanne annoncer slet ikke virker appellerende, netop fordi de leder tankerne tilbage til de erfaringer, der allerede eksisterer. Set fra den udenforstående borgers perspektiv lader troværdigheden i den påståede udviklingsdimension sig ikke tydeligt identificere, hvormed parken ikke fremtræder som et umiddelbart udtryk for udvikling, men derimod som et udtryk for yderligere afvikling og centralisering og for urbane prioriteringer, som ikke kommer de lokale selv til gode. På baggrund af sådanne betragtninger kan man derfor også samlet sige, at det billede, som tegner sig, når parkens potentiale vurderes udefra, er billedet af nationalparken som abstrakt og som en form for 'monument' [Lefebvre 1991: 220-226]. Mere end at bære præg af en reel og helhjertet løsning på den hverdagsoplevelse, at man lever og bor i et område, vis civilsamfundsmæssige sammenhængskraft er ved at falde fra hinanden, er det opfattelsen af projektet som repræsentant for magten i landskabet og som en art anakronisme, der er ude af trit med livet, sådan som det faktisk leves her.

Samtidigt, og som en del af denne diskurs, er også den manglende tiltro til projektets naturbeskyttelsesdimension, som fremtræder som utroværdig. Det er borgerne, som forholder sig til de umiddelbare kendsgerninger – at der er tale om et søgeområde, som dels består af statsejede arealer, der i forvejen *er* fredede, og dels af landbrugsarealer, vis forhandlingspotentiale forekommer usandsynligt, og hvor det følgelig ikke virker troværdigt, at projektet, sådan som det er blevet markedsført på, overhovedet skulle kunne bidrage til at beskytte naturen yderligere. Således er det også karakteristisk, hvordan myndighedernes hensigtserklæringer, på baggrund af sådanne vurderinger, bliver gjort til genstand for borgernes egne fortolkninger, af de "egentlige" bevæggrunde bag etableringen af nationalparken. Det billede, som herved træder frem, er billedet af nationalparkidéen, som er markedsført på nogle andre præmisser end det, der reelt er hensigten. Det er for eksempel det, der bliver tydeligt i Torbens fortælling, hvor beskrivelsen af parkens overordnede målsætninger holdes op imod egne indsigter omkring sammenhænge, som frem-

træder som en mere sandsynlig realitet. Det er opfattelsen af Danmark, som ikke har nogen selvstændig miljøpolitik, og derfor halser bagefter internationale krav fra OECD og EU, og det er vurderingen af det statslige natursyn, som handler om en konstruktion af et bestemt Danmarksbillede overfor omverdenen. Dertil kommer forestillingen om de lokale myndigheder, som frem for alt ønsker projektet gennemført primært for at sikre personlig prestige, og smalle kommercialiserede former for vækst, og hvor den lokalpolitiske tilgang i udgangspunktet regnes for at være snævert opportunistisk.

Nationalparken og konstitueringen af et skæbnefællesskab

Samlet er det med andre ord billedet af nationalparken, som på flere forskellige politiske niveauer fungerer som politisk redskab til at fremme andre interesser end dem, som er blevet kommunikeret ud til borgerne, og hvor brugen af argumenter om udvikling og naturbeskyttelse følgelig ikke kan tillægges reel værdi. I den forstand er det også kendetegnende, hvordan dette - borgernes eget forsøg på en fortolkning - involverer elementer både af gennemskuelighed og af det modsatte. På den ene side er der fornemmelsen af at have gennemskuet, at planlægningens "reelle hensigter" ikke er, hvad de udgiver sig for. På den anden side er der, trods gisningerne, usikkerheden over ikke helt at kunne gennemskue, hvad konsekvenserne af de "reelle" hensigter så egentligt måtte være. I begge tilfælde fremtræder erkendelsen af myndighedsniveauet som både magtfuldt og utroværdigt, og pirker både til fornemmelsen af fremtidsangst og til ønsket om at holde det usikre – 'det fremmede' - på afstand [jf. Bauman].

Således er det også bemærkelsesværdigt, hvordan ideen om en nationalpark på baggrund af sådanne usikkerheder, kommer til at fremtræde som en trussel, som på et overordnet symbolsk plan, bringer borgerne sammen, og dermed genererer en form for 'skæbnefællesskab' [Hajer 2003: 97; Van Gunsteren 1998]. Det er nationalparkidéen, der som et overordnet politisk initiativ, viser sig som en fælles trussel, og derigennem frembringer en form for tværgående italesættelse af alle at 'være i samme båd'. I de forskellige fortællinger fremtræder dette som en artikuleret "vi-følelse" – "os Møn-borgere" overfor "dem" – politikerne, planlæggerne og eksperterne, som repræsenterer nationalparken og marginaliseringen af udkanten som perifer region.

For eksempel er det det, der bliver tydeligt i Grethes fortælling og den blotlægning af forskellige identitetsmæssige lag, som heri træder igennem. Mens vægten i beskrivelserne af hverdagens landskabsrelationer omfatter en lang række usikkerheder og differentieringer og herunder også interne differentieringer mellem forskellige borgere (særligt dikotomien mellem 'indfødte' og tilflyttere), så bliver sådanne forskelligheder udlignet og samlet til et "os" imod "dem", når det kommer til spørgsmålet om modviljen mod en nationalpark. Ude af stand til at forbinde sådanne fornemmelser til konkrete sociale orienteringer, netop fordi det er fornemmelser, som ikke *kan* føres tilbage til praktisk fungerende interessefællesskaber, men derimod alene baserer sig på den mere diffuse oplevelse af "udkantsborgerens" politisk afmægtige situation, er det imidlertid også karakteristisk, hvordan denne abstrakte fællesskabsfølelse ikke afhjælper den individuelle følelse af usikkerhed. Snarere end at give anledning til en stabil, organiseret og solidarisk modstand, føjer den sig i stedet til den tilstand af permanent usikkerhed med hensyn til det fremtidige udkomme og den overvældende følelse af "ikke at have greb om nuet" [jf. Bauman 2002 (2001): 45-46].

Men der *er* også andre måder at udøve modstand på, og her kan stilheden eller inertien i form af ikke-deltagelsen også være en måde at håndtere angsten og udøve modstand på. Det kan være en måde

at demonstrere sin uvilje mod at engagere sig i reformindsatser, som ikke virker troværdige, og måske oven i købet (på grund af risikoen for bekræftelse) kan virke ødelæggende på de drømme om forandring, som måtte være tilbage. Overført på spørgsmålet om deltagelse i nationalpark-sammenhængen kan ikke-deltagelsen dermed også ses som en måde at afvise governmentalisationen og interventionen på. Netop ved *ikke* at involvere sig, demonstrerer man ikke alene sin skepsis, men også sin mangel på anerkendelse af et myndighedsgenereret initiativ. I den henseende er det også muligt at se fravalget som en form for modstand mod deltagelse i samfundet som moderne (overgribende, uigennemsigtigt og ukontrolabelt) projekt, som samtidigt også tydeliggør et grundlæggende paradoks; at forvaltningsmagten har brug for borgernes anerkendelse og legitimering, men at borgerne ikke anerkender magten som legitim. Man kan også sige, at paradokset relaterer sig til myndighedernes – og særligt naturforvaltningens - legitimitetsproblem på den måde, at den til formålet forvaltningsinitierede offentlighed ikke af borgerne opfattes som en legitim arena for deltagelse. Gennem konfrontationen med borgernes uvilje mod at engagere sig, møder forvaltningen dermed også grænsen for demokratisk styring, fordi demokratiske styringsformer kun er udførbare under den betingelse, at borgerne faktisk indgår heri [jf. Cruiskhank 1999: 74].

Som det vil fremgå af det følgende, kan denne mere bastante form for afvisning af både nationalparkprojektets og deltagelsens potentialer imidlertid også til en vis grad blødes op. Kendetegnende for borgernes måder at vurdere nationalparken på, er, at disse i hovedsagen antager en mere ambivalent karakter. Således er karakteristisk for borgernes erfaringer med det 'tab', som både de selv og landskabet har været genstand for, at disse erfaringer faktisk rummer et ønske om forandring, som park-idéen ikke entydigt afvises som den mulige ramme om. I den henseende rummer tanken om bosætning indenfor rammerne af en nationalpark også en nysgerrighed og en uidentificerbar mulighedsdimension. Som det også vil fremgå, er det til gengæld også sådanne interesser, som ofte bremses af den mistillid – ikke alene til "systemet", men også til hinanden, som deltagelsesprocessen kommer til at reproducere. Set udefra og både fra den "frafaldne" og den ikke-deltagende borgers perspektiv, antager deltagelsesprocessen nemlig hurtigt form af en bekræftelse af de erfaringer der eksisterer i forvejen, hvormed sådanne åbninger falder til jorden. Et af de steder, hvor dette bliver tydeligt er i forhold til de muligheder, som deltagelsesprocessen i den konkrete situation kom til at generere for særlige interessegruppers udøvelse af magt.

Ikke-deltagelse som magt

Ud over den problematisering af deltagelsesdiskursen, som præsenteres i forbindelse med den i dette kapitel skitserede udpegning af dennes subjektiverende orienteringer, bliver det også som et andet perspektiv påpeget, hvordan deltagelsessammenhænge uhensigtsmæssigt kan komme til at forstærke eksisterende magtforhold i lokalsamfundet [Hildyard et al. 2001; Kothari 2001; Cooke 2001]. Det er for eksempel den vinkel, som den engelske participationsteoretiker Bill Cooke anlægger på problemstillingen, idet han med afsæt i en social-psykologisk tilgang til spørgsmålet særligt fokuserer på, hvordan det, han kalder for 'dys-funktionelle former for gruppe-konsensus', kan stikke en kæp i hjulet på et participationsforløb. Som én af disse former beskriver han fænomenet 'gruppe-tænkning' (group-think), som er karakteriseret af at være centreret omkring en indre og en ydre gruppe, og hvis hovedprincip går på, at jo mere enighed og

korpsånd, der er blandt en politisk aktørgruppe, jo større er faren for, at uafhængig kritisk tænkning vil blive erstattet af irrationelle og umenneskelige handlinger overfor grupper, der står udenfor [Cooke 2002: 112].[91] Således er kendetegnende for dette fænomen en række karakteristika, som tilsammen orienterer sig mod en gruppekonsensus.

Et af disse karakteristikas er bl.a. en illusion om *usårbarhed* - dvs. en overoptimisme omkring gruppens magt og en mangel på opfattelse af nogen virkelig fare overfor den eksisterende status quo. Et andet er dannelsen af *stereotyper* og fjendebilleder af repræsentanter for andre interesser, som leder til den opfattelse, at disse må elimineres snarere end kompromisseres med. Dertil kommer udøvelsen af *pres,* som udøves på enhver, som momentvist udtrykker tvivl overfor gruppens illusioner, og ofte maskeres som enighed og *selvsensur*, hvor individer forholder sig tavse omkring deres betænkeligheder og endda over for sig selv, minimerer deres tvivl. Og endelig er der den *enighed*, som i hvert fald eksisterer som en illusion, idet stilhed opfattes som en form for overensstemmelse med flertallets holdning [Cooke 2002: 113]. Samlet indgår disse træk i gruppens handlemåde, og er derigennem med til at sikre, at fundamentale opfattelser forbliver u-udfordrede. Samtidigt er det også en gruppekonsensusdannelse, som i participationssammenhæng kan forstærkes på to måder: Dels kan en gruppe, som anses for at være usårlig i et samfund, få fornemmelsen af usårlighed forstærket i participationssammenhæng, hvis denne tildeles betydning som den afgørende døråbner for en participatorisk forandring [Cooke 2002: 115]. Dels kan magten indadtil også forstærkes i participationssammenhæng, fordi angsten for at miste fordele ved gruppemedlemsskabet fører til selv-sensur [ibid.].

I forhold til de deltagelsesprocesser, som fandt sted i forbindelse med Pilotprojekt Nationalpark Møn er der flere eksempler på, hvordan de forudsætninger, som deltagelsen hvilede på, reelt kom til at understøtte særlige aktørgruppers magt. Det vendes der tilbage til senere i kapitlet. Der, hvor dette imidlertid var særlig tydeligt, var i forhold til landbruget, hvis magtudøvelse, gennem deltagelsen, skulle vise sig at blive tilskyndet både på det indre og på det ydre plan, hvormed ikke-deltagelsen kom til at fungere som et særligt magtredskab. Samtidigt er det også karakteristisk, at dette var en udvikling, som deltagelsesprocessen sandsynligvist godt *kunne* have afvæbnet og vendt til en anderledes og mere fremadrettet dialog, hvis tilgangen – og herunder også metoden, havde været en anden.

Åbninger hos landbruget

Som det fremgik af forrige kapitel var det kendetegnende for lodsejerne – her landbrugerne – at disse ikke forholdt sig entydigt afvisende overfor de muligheder, som en debat om landskabets redefinerede anvendelsesmuligheder potentielt kunne indebære. Således var det faktisk muligt at få øje på åbninger hen imod andre måder at drive landbrug på, og særligt begrundet i den erfaring, at de eksisterende psykosociale omkostninger ved den rationelle landbrugsform var blevet for store. Sådanne ytringer kom til udtryk som overvejelser, som også rummede en ambivalens, netop fordi de befandt sig i et krydsningsfelt mellem strukturudviklings- og naturbeherskelsestænkning på den ene side og behovet for en mere social og kropslig sansende relation til omgivelserne på den anden. Alligevel *var* sådanne åbninger til stede, og de skulle også vise sig at være til stede i forhold til spørgsmålet om etableringen af en nationalpark.

91 Fænomenet 'group-think' er oprindeligt beskrevet af Janis (1982)

Umiddelbart var der ikke blandt landbrugerne en ensidig modstand mod en nationalpark, idet der også var landmænd, som her kunne skimte mulighederne for en omorientering af udviklingen hen imod en anderledes og mere menneske- og naturvenlig måde at drive landbrug på.

Dette viste sig helt indledningsvist, da landmænd, som direkte konsekvens af Wilhjelm-udvalgets anbefalinger allerede i november 2001 sammen med repræsentanter for den lokale afdeling af Danmarks Naturfredningsforening, Falster statsskovdistrikt og den lokale turismeorganisation indgik som drivende kræfter i beslutningen om at arbejde for en realisering af Møn som et nationalt naturområde [jf. Hansen 2008: 185-86, 315]. Motivet for landmændene for at tilskynde en sådan proces var angiveligt dels et ønske om med pilotprojektet at tegne et mere positivt billede af dansk landbrug og at skabe et alternativ til den traditionelle landbrugsproduktion på baggrund af turistbranding på Møn. Dels var motivet også at skabe mulighed for, at landbrugets indtjening kunne flyttes fra produktion af fødevarer til produktion af natur [Clausen, personlige interviews 131004; Hansen 2008: 315].

Dette viste sig også på de indledende borgermøder, hvor præsentationer af landbrugets rolle og status i engelske nationalparker gjorde et indtryk på nogle, som fandt det tiltalende, at det faktisk her kunne lade sig gøre at ernære sig som landmand "ved at dyrke natur" [Clausen, personlige interviews 131004].[92] Således var der nogle, der herigennem så en chance for at undslippe den identitetskrise, som både de selv og erhvervet befandt sig i, og også som en måde at være på forkant med en udvikling, som man vurderede alligevel ville gå i den retning [ibid.]. Denne interesse afspejlede sig også i den situation, at der parallelt med pilotprojektarbejdet foregik en aktivitet omkring udarbejdelse af naturplaner for en væsentlig gruppe landbrugsejendomme netop ud fra overvejelser hos den enkelte landmand om herigennem at bevare og beskytte ejendommens naturværdier, og dermed også øge landskabets oplevelsesværdi.[93] Og det blev også tydeligt, da der i løbet af pilotprojektet blev arrangeret en studietur til England med deltagelse af repræsentanter for de enkelte pilotprojekters styregrupper. Flere fra Møn havde deltaget, herunder også lodsejerrepræsentanter, som udtrykte interesse, for de muligheder, som viste sig her [jf. også Hansen 2008: 286].[94] Sidst men ikke mindst, og i overensstemmelse hermed, var det også sådanne åbninger, som viste sig på det landmandsværksted, som blev afholdt som et led i borgerdeltagelsesprocessen [Clausen, værkstedsprotokol 071003].

Dette værksted blev afholdt på et tidspunkt, hvor situationen i forhold til landbruget var begyndt at blive fastlåst og ud fra en anmodning fra lodsejerrepræsentanterne selv. Det blev også afholdt i strid

92 At dette var tilfældet baserer sig særligt på personlige samtaler med landbrugere, herunder også lokalpolitiske repræsentanter for landbruget, som sporede denne indledende interesse blandt nogle af deres kollegaer. Dette indtryk bekræftes også indirekte ud af de to KVL-specialestuderendes afrapportering fra de indledende borgermøder, hvor de også talte med landmænd, som gav udtryk for den position [Nørgaard & Stenild 2003: 73]. Endeligt kan det også læses ud af de indledende styregruppereferater samt referater fra indledende møder i arbejdsgruppen for skov- og landbrug, hvor det ud af drøftelser af alternative støttemuligheder til blandt andet afgræsning og interessen for engelske erfaringer, fremgår, at man også så muligheder i et nationalparkkoncept.

93 Idet landmændene var bange for, at arbejdet med naturplaner kunne tages til indtægt for, at man gik ind for en nationalpark, ønskede man ikke at koble disse naturplaner til noget, der havde med pilotprojektet at gøre, selvom de kunne have været et centralt afsæt for f.eks. dialoger omkring stisystemer, bæredygtige erhvervsnetværk og etablering af korridorer for natur og friluftsliv i det mønske landskab [jf. Pilotprojekt Nationalpark Møn 2002-2005, Referater af Styregruppemøder].

94 Denne studietur fandt sted temmelig sent i forløbet (februar 2005), og tilsyneladende også *for* sent i forhold til at udnytte de åbninger som eksisterende blandt landmændene.

med det, der ellers er grundprincippet for værkstedsmetoden – at man ikke inviterer borgere som repræsentanter for bestemte interesser, men derimod med afsæt i et hverdagsperspektiv. Dette imidlertid med afsæt i den vurdering (fra værkstedsholderne), at situationen i forvejen var så fastlåst, at ethvert initiativ fra lodsejerne i det mindste kunne åbne op for én eller anden form for dialog. Til gengæld var betingelsen (fra værkstedsholderne), at dette værksted talte til hverdagslivssammenhængen for lodsejerne og ikke til deres særinteresser som lodsejere, netop fordi man ønskede at undgå den fokusering på strategiske magtinteresser som man vurderede, at arbejdsgruppemodellen lagde op til [jf. Nielsen & Nielsen 2007: 59]. I stedet for at tale til lodsejernes ensidige fokuseringer på land- og skovbrug, som noget der primært vedrørte økonomi, driftsformer og mulige restriktioner, var intentionen – ikke at undlade at beskæftige sig med sådanne spørgsmål, som jo var væsentlige nok, men derimod at lade sådanne spørgsmål indgå i en bredere hverdagslivshorisont, som potentielt kunne rumme nogle andre vinkler på problemstillingen [ibid.].

Således *viste* der sig også med dette afsæt at være flere – især yngre landmænd, der formulerede ønsker og idéer til Møn, som et anderledes og bedre sted at leve: mere børnevenligt, med en bedre balance mellem natur og erhvervshensyn og med en bredere kulturel og social horisont, og der *blev* også arbejdet med ideer til et mere bæredygtigt landbrugserhverv – bl.a. med vægt på et multifunktionelt landbrug og dermed modvirkning af den nedslidning af naturen som monokulturelt landbrug afstedkommer [jf. Clausen, værkstedprotokol 071003; Nielsen & Nielsen 2007: 60]. Nogle af lodsejerne udtrykte velvilje over for at indgå plejeaftaler og for at tænke i nye produkter, blot ikke jorden blev taget fra dem, og der blev også fremført forslag både om Møn som eksperimentarium for et eksemplarisk landbrug og om mulighederne for at arbejde videre med nogle af ideerne uanset om der kom en nationalpark eller ej [jf. Hansen 2008: 217]. I den henseende demonstrerede sådanne åbninger umiddelbart, hvordan de savn og utilfredsheder, som også eksisterede blandt landbrugerne, faktisk udviste et grundlag for noget, der kunne afstedkomme en videreførende social læringsproces og begyndelserne til etableringen af et fælles tredje.

Netværkstænkning og gruppetyranni

Alligevel blev sådanne åbninger ikke spillet aktivt ind i den samlende debat. Tværtimod var den officielle holdning, som blev meldt ud til det omgivende samfund, enten meget skeptisk eller direkte defensiv. Ifølge landbruget selv var det, i forhold til spørgsmålet om en nationalpark, usikkerhed omkring tabet af indtjening, som var det springende punkt [Pilotprojekt Nationalpark Møn, Styregruppereferater; Pilotprojekt nationalpark Møn 2005: 91].[95] På de indledende borgermøder havde der, side om side med beskrivelser af landbrugets rolle og status i udenlandske nationalparker, været et ønske fra landmændene om at debattere projektets økonomiske rammer, tilskudsordninger og hvilken form for kompensation, som de kunne få. De fik imidlertid ikke nogen afklaring, men derimod det svar, at dette ville der på et senere tidspunkt blive taget stilling til centralt, når indholdet i projektet var nærmere konkretiseret [Pilotprojekt Nationalpark Møn, Borgermødereferat Borre 211002/060103/030203; Nørgaard & Stenild 2003: 61,70]. Dette svar var frustrerende og utilstrækkeligt for landmændene, der ønskede at debattere økonomi på et tidligt tidspunkt, og suppleret af en mistro til naturforvaltningen og angsten for strategier, som efterfølgende kunne stramme

95 Dette bliver særligt tydeligt af Styregruppereferat af d. 25. august 2003. Det fremgår desuden også af referaterne fra Arbejdsgrupperne og flere af de personlige interviews med landmænd.

grebet og medføre yderligere begrænsninger for brugen af området, blev resultatet, at landmændene vurderede, at forudsætningerne ved at involvere sig var for uklare - en konsekvens, der også fik betegnelsen 'angsten for det hvide papir' [jf. Pilotprojekt Nationalpark Møn 2005: 91], ønskede landmændene ikke at diskutere noget, de ikke vidste, hvad var, eller hvad kunne komme til at indebære. I den henseende fik 'det blanke papir' tilsyneladende allerede i udgangspunktet en særlig uheldig betydning i forhold til landmændene, som det efterfølgende skulle vise sig umuligt at ændre på [Pilotprojekt Nationalpark Møn 2005: 91].

Således var det også denne mangel på retningslinjer, som blev præsenteret som en væsentlig begrundelse for, at hovedparten af landmændene forholdt sig defensivt til projektet og undlod selv at engagere sig aktivt [Pilotprojekt nationalpark Møn 2002-2005, Styregruppereferater; Pilotprojekt nationalpark Møn, arbejdsgruppereferater]. Her var logikken øjensynligt den, at man ved at forholde sig afventende til processen kunne beskytte sig selv og retten til landskabet mod en udvikling, som man ikke kunne overskue omfanget og retningen af. Man kan også sige, at det var 'angsten for det fremmede' – det ukendte og uvisse, som her fik helt konkret udtryksform i kraft af et projektudkast kendetegnet netop ved sin tydelige signalering af ubestemmelighed [jf. Bauman]. I hvert fald betød det, at situationen, da værkstedet blev afholdt, var så fastlåst, at det ikke resulterede i en ophævelse af det, der ca. ét år efter deltagelsesforløbets opstart, fremtrådte som landmændenes organiserede boykot af selve idéen om en mulig nationalpark på Møn.[96] I stedet blev der på det fremtidsværksted, som skulle forsøge at "bløde situationen op", side om side med de formulerede åbninger, også artikuleret en række lodsejerkrav til en eventuel park [Clausen, værkstedsprotokol 071003].

Af den 'kravliste', som herigennem tog form, fremgik det bl.a., at al inddragelse af områder til naturområder skulle ske på frivillig basis og med fuld kompensation, at det skulle være mindst lige så attraktivt, at drive virksomhed inde i et nationalt naturområde, som udenfor, og at der skulle være markedsbestemte priser til udmåling af årlige tab ved ændret drift [se appendix E]. Dermed gav landbrugerne over for omgivelserne klart udtryk for, at de ikke var interesserede i dialog, og dermed gik situationen i hårknude. Landbrugerne meldte overfor omgivelserne ud, at de ikke længere ville deltage i arbejdsgruppen, men derimod vente på et udspil fra de andre, som de kunne forholde sig til [Pilotprojekt Nationalpark Møn, styregruppereferat, 010304]. Til gengæld mødte de talstærkt op ved større offentlige arrangementer, hvor de fremlagde deres sag, og hvor de blokerede for alle initiativer, heriblandt også i forhold til zoneinddeling [Kvistgaard Consult 2005: 32; Hansen 2008: 273]. På den måde kan man også sige, at landbrugerne med deres på én gang passive og defensive stillingtagen praktiserede en form for ikke-deltagelse, som blev dagsordenssættende for den resterende deltagelseskontekst. Ved enten helt at holde sig væk fra deltagelsen, eller lade villigheden til dialog afhænge helt af opfyldelsen af egne krav, meldte landbrugerne sig ud af den sociale sammenhæng, som borgerdeltagelsesforløbet skabte.

Samtidigt og som en anden, og mindre direkte formuleret begrundelse for denne position, eksisterede tilsyneladende også den holdning, at man ikke *behøvede* engagere sig ud fra en vished om selv at sidde på den ressource, som var til diskussion [Clausen, personlige interviews 160407; Pilotprojekt nationalpark

96 Dette indtryk træder også meget tydeligt igennem den efterfølgende evalueringsrapport. [Kvistgaard Consult 2005]

Møn, styregruppereferater].[97] Dette var en begrundelse, som blev understreget af det, der var projektets grundlæggende præmis – spørgsmålet om frivillighed - og afspejlede sig også i den situation, at landbruget meldte sig ud af diskussionen, og ventede på et udspil fra de andre [Pilotprojekt Nationalpark Møn, styregruppereferater]. Med kravet om, at der *skulle* være enighed, fik landbruget vetoretten over centrale beslutninger, og i den henseende kan man også se beslutningen om at melde sig ud af nationalparkdiskussionen som udtryk for forståelse af sig selv som usårlig [Jf. Cooke 2002: 113].[98] Manglen på interesse for at indgå aktivt i diskussionen om landskabets fremtid demonstrerede netop, at landbruget, i kraft af ejerskabet til jorden, i en vis udstrækning havde sit på det tørre og dermed også var i besiddelse af muligheden eller magten til at melde fra. På den måde kan landbrugets ikke-deltagelse og manglende villighed til at indgå i nogen form for diskussion omkring landskabet også forstås som et magtredskab. Ved enten direkte at forsøge at blokere projektet inden for rammerne af deltagelsesprocessen, eller mere indirekte – ved helt at blive væk fra deltagelsen, demonstrerede landbruget ikke alene sin egen overlegenhed i forhold til at kunne holde sig uden for diskussionen, men også magten overfor de andre landskabsbrugere, som var afhængige af den dialog.

I den henseende er det også, i forhold til beskrivelsen af den effekt, som landbrugets udmelding om manglende interesse for projektet, havde, ikke alene for 'systemet', men også for de andre deltagere i landskabsdiskussionen, muligt at tale om en videreførelse af ejendomsrettens strukturelle magt, som faktisk i den pågældende participationssammenhæng, blev forstærket. Således fandt denne situation tilsyneladende særlig næring i fokuseringen på 'gruppen', som centralt fokuspunkt i den pågældende interessegruppemodel. Alene gennem udpegningen og dermed også anerkendelsen af landbrugerne, *som* gruppe med nogle særlige (veto-)rettigheder, og ved netop ensidigt at være orienteret mod landbruget som erhverv og som økonomisk institution og ikke mod landbruget som del af en bredere livssammenhæng, blev landbrugsgruppen i deltagelsessammenhængen ikke alene bekræftet i forståelsen af sin egen vigtighed i den pågældende sammenhæng, men egentligt også indirekte opfordret til at indtage den position. Man kan også sige, at de i selve deltagelsessammenhængen indirekte blev understøttet i at dyrke den side af ambivalensen, som netop var defensiv. I stedet for at tale til de differentieringer og sammenhænge, som *også* var en del af landbrugernes erkendelse af egen livssituation og de her tilstedeværende åbninger overfor en anderledes diskussion om landbrugets og landskabets fremtid, så orienterede interessegruppemodellen sig snævert mod det, der kunne opnås konsensus om, og hvad der kunne lade sig gøre indenfor rammerne af den eksisterende forvaltningshorisont – og dermed altså også uden at overskride denne og bringe andre

97 Det fremgår både af styregruppereferaterne og af referaterne fra arbejdsgruppen for skov- og landbrug, at lodsejerne omkring marts 2004 vælger at melde en afventende strategi ud over for omgivelserne. De vil ikke længere mødes kontinuerligt i arbejdsgruppen og her arbejde med deres egne input til nationalparkspørgsmålet, men derimod afvente forslag fra de øvrige deltagere, som de kan tage stilling til. Af både egne personlige interviews med landbrugere og af referaterne fra styregruppemøderne samt Kvistgaard's evaluering af processen, fremgår desuden, at landbrugerne selv mener, at de udgør det tungeste lod på vægtskålen. For eksempel fremgår det, at lodsejerne har været utilfredse med det antal pladser, som de har i styregruppen, da de mener at det er dem, 'som skal afgive noget', og derfor bør deres repræsentation modsvare repræsentationen af dem, som 'får noget uden at afgive' ved projektets gennemførelse [Kvistgaard Consult 2005: 39].

98 Det er andetsteds blevet påpeget, at selvom kravet var, at der skulle være enighed, og at man dermed gav landbruget vetoretten formelt set, så var daværende miljøminister Hans Christian Schmidt i nogle tilfælde selv ude og intervenere i områder, hvor der var stor modstand fra landbruget [se Hansen 2008].

erkendelsesproduktive kræfter i bevægelse. I den henseende kan man også sige, at netværkstænkningen i det pågældende tilfælde ikke var en del af løsningen, men snarere en del af problemet, fordi de forudsætninger, som deltagelsen hvilede på, reelt kom til at understøtte en form for gruppetyranni.

Landbrugernes selv-censur

Var dette tyranni umiddelbart til at få øje på, sådan som det manifesterede sig ud ad til, så var den anden side af situationen imidlertid også den afledte effekt, at grebet også strammedes indenfor rammerne af landbrugets egne rækker. Således er det også karakteristisk for processen, at hovedparten af lodsejerne undlod selv at engagere sig aktivt, at de i stedet lod sig repræsentere af de få – som i det pågældende tilfælde også var de større eller endog meget store landmænd. Med undtagelse af det ene afholdte landmandsværksted, hvor der deltog 35 landmænd, var det i sin helhed kun meget få landmænd, som deltog aktivt i den offentlige samtale.[99] I denne situation er det muligt at genfinde elementer af 'gruppe-tyranni', ikke alene som en reaktion vendt mod 'systemet', og de øvrige deltagere i landskabsdiskussionen, men også som en mekanisme vendt mod "ens egne", fordi tyranniet også orienterede sig indadtil. Dette bliver for eksempel tydeligt der, hvor den tilsyneladende enighed, som blev meldt ud til omgivelserne, i en vis forstand dækkede over interne forskelligheder og de åbninger overfor forandringer, som også eksisterede her. Når sådanne åbninger blev holdt tilbage fra at blive ytret i et offentligt regi, så skyldtes det tilsyneladende dels konstateringen af manglen på retningslinjer både i forhold til restriktioner og muligheder for kompensation og støtte til miljøvenlig drift (jf. 'angsten for det blanke papir'); dels en angst for de konsekvenser, som en sådan udmelding kunne have for den enkelte landbrugers videre sociale tilværelse [Clausen, personlige interviews 160407].[100] Landmænd, som ikke umiddelbart var entydigt imod en nationalpark, valgte også at holde sig udenfor diskussionen eller skrev bare under på protestskrivelser, for at undgå at komme på tværs af deres eget sociale miljø, og dermed kan landbrugernes skepsis og manglende interesse for deltagelse også ses i lyset af landbrugets beskyttelse af magten over landskabet mod sprækker i egne rækker gennem anvendelse af social kontrol og den enkeltes selv-censur [jf. Cooke 2001: 113].

At dette skulle være tilfældet udtrykker i sig selv en modsætning holdt op imod den individualisme og indbyrdes uafhængighed, som erhvervet samtidigt var præget af. Ikke desto mindre skabte netop participationen som mulig åbning overfor nye konstellationer og udveje øjensynligt også usikkerhed og grobund for et øget internt pres. Således lå der (særligt blandt de store landmænd) antageligt også en erkendelse af denne mulighed som en trussel mod erhvervet, fordi der hermed blev tilbudt en offentlighed, hvor interne uligheder og en reel mangel på homogenitet mellem landbrugerne indbyrdes kunne bringes offentligt til skue. Sammenholdt med erkendelsen af erhvervets usikre fremtidsbilleder, manglen på klare udmeldinger om konkrete støttemuligheder til alternative udviklingsveje og en deltagelsesform, som primært talte til den økonomisk-rationelle side af landbrugets selvforståelse, førte det til pres overfor enhver, der udtrykte

99 Ud af ca. 309 bedrifter af varierende størrelse og driftsform på Møn samt rækken af skovejendomme deltog der gennemsnitligt kun 5-6 deltagere i arbejdsgruppen for skov- og landbrug.

100 Tolkningen af, at dette tilsyneladende var tilfældet, baserer sig på personlige interviews med flere, særligt mindre eller ældre landmænd, samt interviewpersoner som var tæt relaterede til landbruget. Desuden kan eksistensen af en social kontrol internt blandt landmændene også læses ud af Styregruppereferaterne i forhold til de forskellige medlemmers måde at opfatte landbrugernes reaktioner på.

tvivl overfor gruppens "enighed" og følgelig også til den enkeltes identifikation med det kollektive og med dybereliggende værdier, som vedkommende måske selv på nogle områder satte spørgsmålstegn ved. I den henseende er der noget, der tyder på, at mens gruppen som helhed måske nok kunne føle sig usårlig, så var den individuelle følelse af sårbarhed i forhold til social eksklusion til gengæld høj og blev netop forstærket gennem det konkrete deltagelsesforløb. Med Sennett og dennes problematisering af sammenblandingen af det offentlige liv og det private kan man sige, at dette var tilfældet, fordi 'intimiseringens ideologi' indenfor rammerne af den anvendte deltagelsesmodel, fik lov til at råde på bekostning af det, som den etablerede offentlighed burde have handlet om: de fælles samfundsmæssige anliggender [Sennett 1988: 75]. I stedet for at appellere til landskabet som ramme om en fælles livssammenhæng, er der noget der tyder på, at interessegruppemodellen appellerede til det, som Sennett beskriver som 'perverteringen af broderskab i den moderne fællesskabserfaring', fordi fællesskabet herigennem styrkedes i en form for destruktivitet [Sennett 1988: 83]. Netop i kraft af en deltagelsestilgang, som ikke appellerede til en bredere interessesfære end den, som snævert vedrørte en økonomisk erhvervstankegang, fik et "fællesskab", formet som en særlig kollektiv personlighed nemlig mulighed for at manifestere sig både indskrænkende og manifesterende overfor omverdenen.

Det er således også set i det lys, at man kan forklare, hvordan oplevelsen af identitetstab og fremtidsusikkerhed som en mulig åbning (og læringsmulighed) overfor en anderledes drøftelse af landbrugets og landskabets fremtid i deltagelsessammenhængen, i stedet blev vendt til politisk resignation. Uden klart definerede rammer og udmeldinger fra det centrale, og med interessegruppe-modellens manglende evne til at gribe og omsætte de sprækker, der faktisk, set i lyset af en bredere livssammenhæng, eksisterede overfor en mulig redefinering af landskabsanvendelsen, blev konsekvensen, at det var sikrere for den usikre at sympatisere med en modstand eller helt at holde sig væk. Man kan også sige, at de ønsker om brud med det abstrakte, som eksisterede blandt nogle af landbrugerne, ikke fandt nogen understøttelse i det pågældende forløb, og dermed bliver det også muligt at tale om landbrugernes ikke-deltagelse, ikke alene som et middel til magt vendt mod den ydre verden (det fremmede), men også som en beskyttelse af sig selv mod hinanden (det nære) gennem en til formålet (re)konstrueret socio-rumlig identifikation med landskabet som fælles territorialitet.

Som det vil fremgå af det følgende, var det også denne form for ikke-deltagelse som hhv. resignation og magtdemonstration, som kom til at påvirke grundlaget for de øvrige borgeres deltagelse. Således går denne landbrugets beskyttelse af magten over landskabet gennem praktiseringen af ikke-deltagelse i forhold til nationalparkkonteksten i flere forskellige variationer, igen - også blandt borgere uden for landbruget. I den henseende skulle deltagelsesprocessen ikke alene vise sig i vid udstrækning at reproducere de magtstrukturer, som allerede eksisterede i lokalsamfundet, men herunder også den marginalisering af samfundsgrupper, som havde svært ved at finde interesserepræsentation i forhold til lokalsamfundsmæssige spørgsmål.

Ikke-deltagelse som handlingslammelse

På samme måde som tilfældet i forhold til landbrugernes reaktioner er det kendetegnende for borgerne i bred forstand, at der heller ikke her fra starten var tale om nogen entydig modstand mod nationalparken.

En sådan direkte afvisning *var* godt nok, som vi har set, til stede, og den tog afsæt i en allerede eksisterende mistillid, som gennem uklare udmeldinger fra systemet fandt en vis bekræftelse. Men det var også tilfældet, at der i begyndelsen var en rimelig interesse fra borgerne, i den forståelse at nationalparktemaet i hvert fald kunne trække borgere af huse, som nysgerrigt ønskede at finde ud af, hvad der skulle ske [jf. Nørgaard & Stenild 2003]. Dermed bliver det også muligt at tale om en vis grad af åbenhed overfor pilotprojektet som afsæt for en mulig reformulering af planlægningen af landskabets fremtid, og dermed også om nationalparken som en mulig ramme herom. Alligevel blev sådanne åbninger kun i begrænset omfang bragt ind i den pågældende deltagelseskontekst, og i flere tilfælde blev disse åbninger endda direkte trukket tilbage i form af frafald fra borgere, som valgte at melde sig ud undervejs.

Anskuet ud fra et bredere deltagelses-perspektiv, kan denne tilbagetrækning, på samme måde som tilfældet hos landmændene, men her med modsat fortegn, ses som et fænomen, hvor eksisterende erfaringer i landskabet spillede ind og blev forstærket af den pågældende proces. Således er det karakteristisk, hvordan deltagelsesprocessen, set udefra og både fra "frafaldne" og ikke-deltagende borgeres perspektiv, ofte beskrives som værende "besat" af forskellige interesseorganisationer, som hverken repræsenterer eller tillader den enkelte at komme til orde. Et af de steder, hvor denne problemstilling kommer særligt til udtryk, er netop i forbindelse med borgernes forhold til landbruget.

Politisk bliver man kun af nød

Selvom der med den pågældende interessegruppestruktur principielt var lagt op til en deltagelse præget af et aktivt og ligeværdigt forhold mellem borgerne, er det karakteristisk, hvordan landbrugets dominante position tilsyneladende alligevel på flere forskellige måder kom til at påvirke de øvrige borgeres motivation for at gå ind i diskussionen om landskabets fremtid. At dette skulle være tilfældet, lader sig læse ud af interviewmaterialet på den måde, at også borgere, der ikke selv var landbrugere, i vid udstrækning forhold sig til den kendsgerning, at ejerskabet til jorden var uafklaret. I forhold til spørgsmålet om diskussionen om landskabets fremtid, fremgik det, at det også for den brede "jordløse" befolkning var vanskeligt at forholde sig til noget, som man ikke vidste, om reelt *var* til diskussion, og at det også betød, at borgere fravalgte at engagere sig i projektet slet og ret, fordi det var for ukonkret [jf. f.eks. Pernilles fortælling]. Med afsæt i den vurdering, at der i princippet om frivillighed, reelt lå et tilbud til landbruget om vetoret, og dermed også magten til at sætte en stopper, i hvert fald for den juridiske side af processen, kan man i den henseende sige, at 'det hvide papir', også i forhold til den øvrige befolkning, gjorde det vanskeligt at engagere borgerne, når de ikke på forhånd var klar over, hvad der kunne/ikke kunne være i spil.

Dertil kom tilsyneladende også det indtryk, som dagspressen signalerede ud til omverdenen, at pilotprojektet var kørt fast i en uløselig konflikt med landbruget, som var uinteresseret i samtaler, og det var også de meldinger, som man som udenforstående ofte fik, når man hos andre borgere, der faktisk deltog, forsøgte at forhøre sig ad [jf. f.eks.Torbens fortælling]. Således fremgår det f.eks. også af landskabsfortællingerne og det øvrige interviewmateriale, hvordan beretninger om, hvordan konkrete udspil til dialoger mellem landbrugere og øvrige deltagere (for eksempel i forbindelse med spørgsmålet om etablering af trampestier) gang på gang blev afvist fra landbrugets side, og dermed bekræfter den følelse af afmægtighed, som allerede er til stede. Sådanne beretninger holdt op imod en hverdag, der i forvejen er presset på tid og overskud, virker ikke befordrende på motivationen for deltagelse, fordi det ikke umiddelbart forekommer

fordelagtigt at involvere sig i et deltagelsesforløb med interesser og personer, der på forhånd har meldt sig ud. Suppleret af den iagttagelse, at afgrænsningsspørgsmålet og opnåelsen af accept hos landbruget tilsyneladende fylder så meget hos politikere og andre embedsfolk, at alle andre initiativer og vinkler spiller en underordnet rolle[101], kan man sige, at nationalparkdiskussionen, for den udenforstående, bærer præg både af blokade og af ensidighed. Set fra et analytisk-teoretisk perspektiv og med reference særligt til Sennetts beskrivelse af intimitetens tyranni, tegner der sig billedet af en situation, hvor deltagelsesprocessen centreres til en indføling i en særlig gruppes situation, som fører til en indirekte ekskludering af dem, der ikke hørte til inden for denne lokale cirkel [Sennett 1988: 83].

I den konkrete situation blev sådanne vanskeligheder tilsyneladende kun yderligere forstærket af den officielle afgrænsning af søgeområdet, som omfattede den østlige del af øen, og dermed skar øen over i to dele [Pilotprojekt nationalpark Møn 2005: 16-17].[102] Denne afgrænsning blev, på samme måde som spørgsmålet om frivillighedsprincippet, gennemført som et kompromis mellem naturbeskyttelsesinteresser og landbrugsinteresser, men den korresponderede ikke med landskabet set og anvendt, hverken ud fra en geografisk eller en bredere livssammenhæng. Netop set i lyset af det forhold, at borgernes stedlige tilhørsforhold til landskabet var meget lokalt orienteret, betød dette derimod, at der opstod yderligere vanskeligheder med at rekruttere borgere i udkanten af eller uden for søgeområdet, fordi borgerne i disse områder ikke følte, at projektet vedrørte dem [jf. Nielsen & Nielsen 2007].[103] På den måde, og på baggrund af sådanne 'særlige hensyn' til særlige gruppeinteresser, er det således karakteristisk, at diskussionen om landskabet, når den bliver betragtet udefra, i vid udstrækning er en iagttagelse af landbruget, som både af sig selv og også af systemet tillægges stor betydning. Det er iagttagelsen af det forhold, at én særlig landskabsaktør bliver forfordelt i forhold til magten over processen, og hvor samtalen om landskabsudviklingen derigennem kommer til at indsnævre sig til en tale domineret af spørgsmålet om fastholdelse af traditionelle erhverv. Set udefra og i lyset af de ønsker og forestillinger til landskabet, som eksisterer blandt ikke-deltagende borgere, bliver det også tydeligt, at dette ikke forekommer at være en samtale, som der er nogen rigtig fremdrift i.

På den måde og med afsæt i sådanne iagttagelser bliver det også i forhold til spørgsmålet om etablering af en nationalpark muligt at se borgernes fravalg af deltagelse som udtryk for en ambivalens. På den ene side er der landskabet som en fast ramme, som indeholder nogle drømme, forestillinger og ønsker, som mange ønsker omsat til virkelighed, og som dermed også rummer en forandringsvillighed. På den anden side nedbrydes denne ramme via resignationen og tilbagetrækningen på grund af erkendelsen af landbrugets strukturelle magt, som skaber ulige vilkår for deltagelsen og en deltagelsesproces, som reproducerer den magt. Samtidigt, og som en snævert integreret del heraf, skinner det imidlertid også igennem, hvordan det også handler om en angst for de konsekvenser, som en sådan deltagelse kan få for den enkelte person. Således fremgår det også af både fortællinger og det samlede interviewmateriale, hvordan angsten for sladder, pres eller direkte eksklusion fra enten det fysiske eller det sociale landskab også for den øvrige befolkning virkede de-motiverende for deltagelsen. Det er f.eks. det, der kommer til udtryk som angsten

101 Dette var ifølge Hansen også tilfældet blandt flere af de deltagere, som var aktive i processen [2008: 273, 287].

102 fremgår blandt andet af den endelige afrapportering, at mange af styregruppemedlemmerne mente, at hele Møn burde inddrages i en nationalpark, mens især lodsejerne mente, at det kun skulle være de statsejede arealer.

103 Dette var som nævnt tilfældet hos Erik og de øvrige beboere ude på Vest-Møn.

for at forpurre eller miste personlige relationer [jf. Maries fortælling] eller der, hvor der enten er brugsaftaler eller økonomiske interesser på spil [jf. Pernilles fortælling]. Netop set i lyset af en erkendelse af, hvad det er, der er de demokratiske rammer for deltagelsen, kan fravalget af deltagelse dermed også ses som et udtryk for den modsætning, at den interesse, der på den ene side eksisterer i forhold til nationalparken som muligt afsæt for en anderledes diskussion om landskabets fremtid, samtidigt også er påvirket af angsten for at træde uden for den dominerende landskabsdiskurs.

I den pågældende situation fik det sidste ikke alene den konsekvens, at mange på det grundlag fravalgte overhovedet at gå ind i processen [jf. Marie]. Det fik også den konsekvens, at flere af deltagerne, i takt med erkendelsen af landbrugets stadigt mere entydige boycut af processen, faldt fra. Ud fra en erkendelse af, at man gennem sin deltagelse kunne risikere at skulle stå til ansvar for nogle holdninger, som kunne vise sig ugunstige ude i 'det virkelige liv' blev de overvejelser, der knyttede sig til muligheden for at indgå i en offentlig drøftelse omkring brugen af landskabet, på samme måde som de overvejelser, der knyttede sig til den daglige interaktion mellem beboerne ude i landskabet, til en form for cost-benefit-analyse, hvor den enkeltes personlige preferencer blev vejet op mod fornemmelsen af de 'reelle' magtstrukturer, og mulighederne for faktisk at ændre ting. Ud over den erfaring, som deles af de fleste, at den politiske offentlighed er styret af bestemte værdier, og derfor ikke fremtræder som egentlige eller legitime offentligheder i borgernes tankegang, så er en anden årsag altså også oplevelsen af herigennem at sætte sig selv og egne interesser på spil. Dette perspektiv blev tilsyneladende kun yderligere forstærket i forhold til det pågældende pilotprojekt, hvor iagttagelsen af den måde, hvormed den strukturelle magt, som knyttede sig særligt til spørgsmålet om jordejerskabet, blandede sig i den politiske magt, afholdt folk fra at deltage.

Således er det også i forhold til deltagelsen i pilotprojektet muligt at få øje på en videreførelse af spaltningen fra hverdagslandskabet mellem tilpasning til de herskende strukturer og den enkeltes faktiske behov. I et landskab, hvor brugen af landskabet netop ikke er præget af frit valg på alle hylder, og man gerne vil bibeholde sin riderute på marken eller jagtmulighederne i naboens skov, bliver deltagelsen også i forhold til pilotprojektet vurderet som en risikofyldt sag. Her førte kombinationen af en overdrevet fokusering på særligt landbrugets rettigheder og interesser (fra 'systemet') og en tilsvarende mangel på alternativer at sætte i stedet for de interesser og smågoder, som den enkelte, i form af individuelle aftaler og 'privilegier', risikerede at miste, til den erkendelse, at overmagten var for stor, og at man kunne have mere at tabe end at miste. Man kan også sige, at den pågældende deltagelsesstruktur med sine juridisk løse rammer ikke gjorde noget for at minimere borgernes – og særligt "de jordløses" usikkerhed. Uden nogle håndfaste garantier for forbedringen af adgangsforholdene til landskabet og med udsigt til at blive uvenner med og miste anerkendelse fra mennesker, som man på den ene eller anden måde samtidigt var afhængige af, vurderede mange, at det var sikrere at holde sig uden for og vogte over de muligheder, som man faktisk havde. På den måde kan ikke-deltagelsen også i nationalparksammenhæng ses som et udtryk for ulige ejerforhold, ud fra den erkendelse, at man uden argumenter bundet op på jura (retten til jorden), reelt var magtesløs. Det er den modsætning, som særligt Oskar Negt får fat på, når han udpeger fraværdet af fælles handling som et udtryk for ambivalens [Negt 1984: 230-231]. Idet man havde indset, at man ville tabe mere, end man ville vinde ved at bringe det ind i det politiske, blev netop det a-politiske en individualiseret taktisk måde at varetage sine personlige interesser på.

Det er således også her, at det blandt nogle ikke-landbrugere er muligt at få øje på konsekvensen

af sådanne relationer i form af en tendens til overfor omverdenen at læne sig op ad den samme skepsis overfor nationalparken, som landbrugerne gav udtryk for, men hvor denne skepsis måske i virkeligheden dækkede over noget helt andet. I stedet for at engagere sig aktivt i processen lagde den enkelte et røgslør ud, idet man overfor omgivelserne gav udtryk for sin modvilje eller manglende interesse for herigennem at undgå at sætte individuelle interesser over styr. I den henseende var der tilsyneladende en diskurs omkring ikke-deltagelsen, som landbrugerne til en vis grad havde besat og skabt et offentligt rum omkring, men som i og for sig ikke nødvendigvist var dækkende i forhold til de landskabsrelationer, som mange reelt havde. Ud fra det perspektiv var ikke-deltagelsen med andre ord ikke nødvendigvist ensbetydende med, at den øvrige befolknings begrundelse var den samme, men at de i en vis udstrækning havde annekteret den type skepsis overfor en nationalpark, som landmændene gav udtryk for.

På den måde bliver det også muligt at tale om meget forskelligartede energier, der var i spil i den landbrugsbaserede modstand, men som ikke desto mindre i den pågældende situation fremtrådte meget entydigt, fordi det netop et langt stykke hen ad vejen lykkedes for landbruget at sætte nogle diskursive former for selve diskussionen. Det er dermed også i den forståelse, at betegnelsen 'gruppetyranni' kan udvides til ikke alene at omfatte de dynamikker, som fandt sted indenfor rammerne af den officielle participations-arena, men også de selv-ekskluderende beslutninger, som på grund af oplevelsen af eller frygten for intimisering i hverdagen fandt sted i den samfundsmæssige kontekst, som deltagelsesprocessen var "omgivet" af. Med reference til Sennett og dennes pointering af den private sfæres tendens til i stigende grad at kolonialisere den offentlige sfære, kan man sige, at det i det pågældende tilfælde ikke alene var deltagelsesarenaen som offentligt rum, som fungerede som et privatiseret rum, hvor særlige magtrelationer og personlige hierarkier dominerede scenen [jf. Sennett 1992 (1974)]. Det var også disse relationers og hierarkiers samspil med verden "udenfor", som influerede på det øvrige samfunds motivationer for overhovedet at træde derind. I den henseende var det også i forhold til deltagelsen i det pågældende pilotprojekt tilfældet, at angsten for det nære lukkede rummet af, og dermed er det også et godt eksempel på det, som særligt er Foucault's pointe, at magten i samfundet ikke er noget, der entydigt kan besiddes, uddeles, afgives eller mestres, men derimod noget, som udøves i relationerne mellem mennesker [Foucault 1980]. Netop det forhold, at borgernes engagement i landskabet i vid udstrækning omfattede privatsfæren og den mangfoldighed af magtrelationer, som dette var omdrejningspunktet for, fik de konsekvenser for deltagelsen, at borgerne, også i forhold til spørgsmålet om at engagere sig i pilotprojektet, selv meldte fra overfor 'det politiske', fordi deltagelsen kunne få for store konsekvenser for dem selv.

(Selv-)ekskluderende vidensdiskurs

I forhold til spørgsmålet om borgernes fravalg af deltagelse er det tydeligt, at landbrugets holdning og uafklarede ejendomsforhold spillede en afgørende rolle. Landbrugets evne til både at kolonialisere og intimidere offentligheden blokerede for, at andre grupper og meninger kunne komme til orde og spændte dermed ben for en fri dialog. Landbruget var imidlertid ikke ene herom. Det samme kan siges om andre stærke interesseaktører, som også hver og især bidrog til at lukke diskussionen af. Således var situationen i forhold til arbejdsgrupperne reelt den, at selvom disse grupper fra starten var differentierede i deres del-

tagerkreds (det var ikke kun interessegruppernes professionaliserede medlemmer eller de velkendte lokale ildsjæle, der dukkede op), så blev en sådan indsnævring alligevel situationen, da der var gået et halvt års tid [jf. Hansen 2008: 267; Pilotprojekt Nationalpark Møn, arbejdsgruppereferater; Kvistgaard Consult 2005: 25].[104] På dette tidspunkt var deltagerkredsen væsentligt reduceret, og de tilbageblevne deltagere var karakteriseret af deres status som hel- eller halvprofessionelle aktører – som ud over repræsentanter for landbruget også inkluderede repræsentanter for grønne organisationer, friluftsliv og turisme [ibid.].

At dette blev tilfældet kan ses i lyset af flere forskellige forhold, og herunder også, som vi har set, de øvrige ikke-deltagende borgeres erkendelse af landbrugets magt. Men derudover var et andet forhold tilsyneladende også det, at folk faldt fra eller undlod helt at deltage, fordi de enten erfarede eller formodede, at de ikke i forhold til spørgsmål om egne kompetencer kunne gøre sig gældende i den pågældende deltagelseskontekst. Det første er den erfaring, som skinner igennem interviews med ex-deltagere, at de ofte i arbejdsgrupperne havde svært ved at få et ben til jorden i en diskussion, hvor deltageraktører med en specialiseret viden og erfaringer med forhandling overtog styringen i debatten [Clausen, personlige interviews 2003-06; Clausen & Hansen, planlægningsmøde 181103; Hansen 2008: 290; Kvistgaard Consult 2005: 40].[105] Det er for eksempel også den situation, som bliver tydelig i den mindretalsudtalelse fra medlemmer i Natur- og geologigruppen, som blev sendt til medlemmer af styregruppen og de øvrige medlemmer i gruppen, og hvor det påpeges, at *"vinklen i arbejdet har været for ensidig, for præget af ekspertviden, for styret af "fagfolk" og med alt for få "menige deltagere"* [se appendix F].

Et andet, mere subjektivt, eksempel på det samme, er den situation, som kom til udtryk i samtalen med Grethe, hvor oplevelsen af egne erfaringer som marginaliserede i samtalen blev specifik. I denne samtale gav Grethe udtryk for oplevelsen af dialogen i arbejdsgrupperne som snævert bundet til bestemte interesseinddelinger, og herunder sine egne vanskeligheder ved at bringe egne ønsker til landskabet ind. I den henseende blev hun bekræftet i sin antagelse om nødvendigheden af at have en "stærk organisation i ryggen", men det betød også, at samtalen for hende at se, ikke favnede særlig bredt. I en deltagelsesform, som, frem for at finde fælles fodslag i forhold til spørgsmålet om landskabet som rammen om en bredere livssammenhæng, snarere orienterede sig hen imod udkonkurreringen af de andres synspunkter, handlede det tilsyneladende først og fremmest om at "have argumenterne i orden". Havde man ikke det, kunne man lige så godt melde fra, og således, og på baggrund af sådanne beskrivelser, som Grethes beskrivelse ikke er det eneste eksempel på, springer det også i øjnene, hvordan der tilsyneladende i forhold til arbejdsgruppemodellen generelt er en tendens til, at borgerdeltagelsen i de forskellige grupper, som jo var organiserede efter interesseopdelte principper, bevægede sig i retning af "interessegruppemodellen", selvom denne ikke var intenderet i tilrettelæggelsen. Dette kommer til udtryk derved, at det ikke alene var lodsejerne, men også de grønne organisationers repræsentanter, som formåede at gøre sig til diskussionspoler i arbejdsgrupperne, og i den henseende er der også noget, der tyder på, at arbejdsgruppemøderne reelt udviklede sig til

104 Dette bliver særligt tydeligt i egne interviews med (ex-)deltagere i arbejdsgrupperne, og med afsæt i baggrundsviden om deltagernes faglige baggrund, lader dette sig desuden læse ud af arbejdsgruppereferaterne. Her fremgår det, hvordan deltagere falder fra, fra gang til gang, og hvordan de tilbageblevne er deltagere med en særlig faglig ekspertice.

105 Det fremgår af den samlede evalueringsrapporten for samtlige syv officielle pilotprojekter, at frafald fra arbejdsgrupper på grund af faglighed, også lader sig genfinde i andre pilotprojekter, og at den typiske deltager både i borgergrupper og arbejdsgrupper er veluddannede mænd mellem 51 og 64 år [Niras 2005: 82, 149].

en arena for en lokal styrkeprøve imellem repræsentanter for faginddelingerne her [Clausen, personlige interviews; Hansen 2008: 267-68; Pilotprojekt nationalpark Møn, arbejdsgruppereferater].[106]

Af nogle af de øvrige interviews fremgår det endvidere, hvordan denne udvikling tilsyneladende blev styrket af det forhold, at arbejdsgruppernes arbejde var meget bundet op på gennemførelsen af videnskabelige analyser, og tilførslen af eksterne videnskabelige ressourcer udefra, mens fokus i mindre grad var fokuseret på de ressourcer, som borgerne var i besiddelse af [jf. også Pilotprojekt Nationalpark Møn, styregruppereferater og arbejdsgruppereferater 2002-2005].[107] Et tydeligt eksempel på dette kan f.eks. henføres til konflikterne i arbejdsgruppen for natur- og geologi, hvoraf det fremgår, hvordan nogle af deltagerne følte sig ude af stand til at hamle op med behovet for faglige forudsætninger her [se appendix F]. Det er dermed også her, at man kan se en tendens til, at de deltagere, som ikke lod sig indpasse i disse grupper – fordi de ikke var i besiddelse af den "rigtige" viden eller ikke var trænede i forhandling, helt faldt uden for. Over for de ønsker, som den enkelte måtte have til landskabet, står for sådanne "frafaldne" deltagere i stedet oplevelsen af at være hægtet af - enten som en erfaring af at have gjort meget lidt forskel i den smule, man har gjort (for eksempel mødt op og ytret sig), eller som en oplevelse af, at de erfaringer, som man måtte sidde med som mulige konstruktive bidrag til for eksempel stisystemer, turismeplaner eller naturprojekter i "egen baghave" aldrig kom i spil [ibid.].

Samtidigt er det også karakteristisk, hvordan sådanne selvoplevede erfaringer blandt (tidligere) deltagere videregives til omgivelserne og, som demonstreret i det foregående, derigennem er medvirkende til at bekræfte den resignation overfor deltagelsen, som allerede er til stede. Således er det også sådanne mekanismer, som kan være med til at forklare det umiddelbart bemærkelsesværdige i, hvor lidt de interesser, som blandt ikke-deltagende borgere tegner sig i forhold til naturbeskyttelse, turisme, kulturmiljø m.m. forbinder sig med nationalparken som ramme om en mulig realisering. Snarere end at virke opfordrende og skabe forbindelser til borgere, som har fravalgt at deltage, virker sådanne videreleverede erfaringer tilsyneladende selvforstærkende på de ikke-deltagende borgeres beslutning om manglende engagement.

I den henseende kan man også sige, at de erfaringer, som blandt de deltagende borgere knytter sig til det, man kunne kalde 'ekspertkulturen', forstået som en forståelsesform, hvor objektivitet, sagsorientering og en interesse i målrationel "vidensstyret" planlægning, står i højsædet - ikke alene virker forhindrende for, at kommunikative eller demokratiske dannelsesprocesser kan finde sted *indenfor* rammerne af en konkret konstitueret offentlighed. De virker også selvbekræftende på andre – *udenforstående* - borgeres beslutning om ikke at deltage. Det er mao. den enkelte deltagers resignation, som på den ene side er individuel og som gennem deltagelsen bliver individuelt bekræftet. Og på den anden side sætter den sig også spor i hele kulturen og de sociale omgangsformer, fordi den spreder sig gennem beboernes relationer til hinanden.

Sådanne erfaringsoverleverede spredningsprocesser skete tilsyneladende hele tiden og indenfor forskellige sfærer, og de rummede netop derved også en blokering i forhold til den i participationsmæssig henseende potentielle demokratiske kobling mellem livsverden og system. I det erfaringer opnået det

106 I arbejdsgruppereferaterne afspejler det sig igennem markante uenigheder mellem deltagerne både i og på tværs af arbejdsgrupperne. Problemstillingen indgår samtidigt som et gennemgående tema i Hans Peter Hansens samlede Ph.D. afhandling (2008).

107 Dette forhold fremgår også af referaterne for både styregruppen og arbejdsgrupperne, hvordan kravet til arbejdsgrupperne om at sætte videnskabelige undersøgelser og analyser i gang, var meget styrende for deltagernes arbejde her, og hvordan det for flere virkede både tidskrævende, stressende og nedslidende, fordi det blev så fagligt betonet.

ene sted – i den individuelle privatsfære – blev bekræftet i en konkret deltagelsesmæssig situation - kom sådanne nemlig til at virke selvekskluderende i forhold til de øvrige ikke-deltagende borgeres deltagelse i det offentlige rum. Med reference også til Pierre Bourdieu, som gentagende gange har pointeret, at man kun er spiller i det sociale rum af netværk og relationer mellem positioner og aktører – det såkaldte 'felt', hvis man er udstyret med bestemte kompetencer og ressourcer (kapital) til at have en interesse i det og til at kunne begå sig der [Bourdieu 1996], lægger det også op til en forståelse af ikke-deltagelsen som afgjort af den enkeltes ofte mere indirekte bekræftelse af egne mangler på særlige kvalifikationer og egenskaber til at deltage. Det er med andre ord en forståelse af participationskonteksten – feltet – dels som en form for hulla hop ring, som man springer ind i, og bliver hængende i, hvis man har de kompetencer, der giver adgang, gyldighed og gennemslagskraft, og hvis ikke, lader man være med at hoppe, eller hopper bare ud igen (se figur 4).

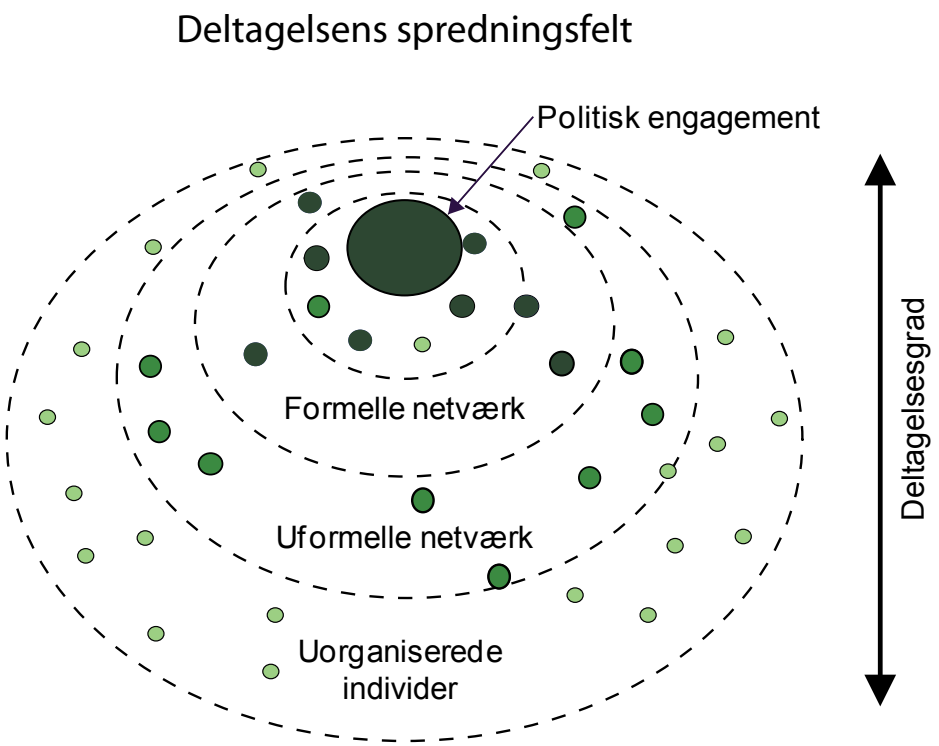

Figur 4: *Modellen er et forsøg på at illustrere holdningen til deltagelsen, der som et erfaringsfelt i form af en række zoner – eller 'ringe i vandet' spreder sig ud fra den inderste kerne – det til lejligheden etablerede offentlige rum - og ud i den omgivende samfundskontekst. Fravalget af deltagelse bliver her til et spørgsmål om manglende kompetencer forstået - ikke alene som et spørgsmål om magt og ressourcer, men også som et spørgsmål om manglende selvtillid og en forståelse af sig selv som inkompetent, fordi det pågældende felt ikke er i stand til at appellere til de potentielle deltageres tiltro til sig selv. Modellen illustrer tendensen til, hvordan denne sammenhæng forstærkes, idet den enkelte befinder sig uden for rammerne af et organiseret interessenetværk.*

Desorienteringens demokratiske implikationer

Derudover, men stadigt inden for rammerne af en tolkning, som relaterer sig til implikationerne i forhold til den dominerende vidensdiskurs, er der imidlertid også noget, der peger på, at når deltagerkredsen udviklede sig som den gjorde, og så mange fravalgte at deltage, så hang det også sammen med den tendens,

at de specialiserede interessefællesskaber faktisk var de fællesskaber, der i udgangspunktet *var* de stærkeste i lokalsamfundet. Dette var ikke alene tilfældet i forhold til landbrugets evne til – i hvert fald ud ad til – at give indtryk af en fælles samling, men også i forhold til de grupper, som var prægede af mere eller mindre specialiserede interesser i forhold til naturbeskyttelse, friluftsliv og turisme. I den forstand både bekræftede og reproducerede deltagelsesprocessen tilsyneladende også den situation, at fællesskabet blandt borgerne på forhånd *var* eroderet, og at borgerne følgelig heller ikke så sig selv som del af en praktisk fungerende fælles livssammenhæng. Selvom flere af borgerne øjensynligt bar rundt på oplevelsen af både fysisk og social marginalisering i hverdagen, så var dette ikke med til at afføde en fornemmelse af fællesskab og følgelig heller ikke noget socialt incitament for en fælles mobilisering af et lokalt borgerengagement i forhold til landskabet. Frem for at blive opfattet som et fælles materielt vilkår, var der snarere en tendens til at opfatte en sådan marginalisering som et individuelt problem – som der tilsvarende også kunne findes individuelle (og taktiske) løsninger på. At dette er tilfældet, kan, som vi har set, hænge sammen med, at 'individualiseringen som norm' er en af de forandringsprocesser, som borgerne synes at bære i deres fortællinger. Således peger Bauman som nævnt også på, hvordan individualiseringsbølgens orientering mod selvidentitet og selvrealisering sker på bekostning af forpligtelse og fællesskab, fordi dette herigennem falder fra hinanden [Bauman 2002 (2001): 21]. Og en lignende tilgang lader sig genfinde i Negts erosionskrisebegreb, som netop også rummer dualiteten mellem fællesskab og individualisme. Uden en fælles erfaringshorisont *er* der ikke nogen stærk fællesskabstanke at tage udgangspunkt i, og dermed opstår den situation, som fører til desorientering [jf. Negt: 1985: 51; Nielsen 1997: 144-45].

I forhold til den konkrete undersøgelse kan tendenserne i retning af en selvopfattet individualisering og manglende erkendelse af landskabet som et fælles anliggende, som vi har set, netop forstås i det lys, at landskabet, som omdrejningspunkt for beboernes fysiske og sociale forbindtlighed er eroderet bort. I stedet for at fungere som rammen om en lang række forskellige afhængighedsrelationer, er brugen af landskabet blevet individualiseret og specialiseret – også i nye smalle interessefællesskaber, og dette har betydet, at landskabet som fælles anliggende har mistet sin praktiske og identitetsmæssige betydning. Som en væsentlig side af denne udvikling fremtræder netop særligt opløsningen af landskabet som ramme om et fælles artikuleret erfaringsgrundlag. De erfaringer, som tidligere knyttede sig til landskabsanvendelsens fysiske, arbejdsmæssige og institutionelle sammenhænge er enten blevet opløste eller fragmenterede, fordi de ikke længere på en selvfølgelig måde bliver reproduceret gennem hverdagens aktiviteter. Med Negt's begreb om erosionskrise kan man derfor også sige, at der i forhold til spørgsmålet om politisk deltagelse i den pågældende pilotprojektproces ikke umiddelbart eksisterede et tydeligt kulturelt erfaringsberedskab, som *kunne* kaldes frem som en fælles ressource, men snarere om meget individualiserede erfaringer, som også stillede den enkelte dårligt i forhold til at kunne påvirke en politisk proces.

I det pågældende interviewmateriale fremtræder dette særligt som en desorientering i form af en underkendelse af egne hverdagserfaringer som betydningsfulde i forhold til udformningen af dagsordenen for landskabets fremtidige udvikling og forvaltning. Således er det også i forhold til borgernes stillingtagen til pilotprojektet muligt at få øje på, hvordan der i afgrænsningen af politisk deltagelse opstilles en modsætning i borgernes fortællinger mellem konkrete forhold, der interesserer og irriterer dem i livet, og som kan anskues indenfor den private sfære og mulighederne for at bringe dem ind i den politiske offentlighed. I sådanne beskrivelser afgrænser flere af borgerne 'det vidensmæssige' som langt fra dem selv. Når der spør-

ges ind til forholdet mellem egne naturerfaringer og politisk deltagelse i pilotprojektet, er fortællingerne præget af kommentarer som "jeg mangler viden om nationalparker" eller "jeg tror ikke, at mine interesser passer ind sådan et sted" eller "de forstår alligevel ikke, hvad det er, jeg mener", hvormed spørgsmålet om viden bliver defineret som: det institutionelle, det nationale, det sprogligt uforståelige – alt det, som ikke er til at gennemskue eller overskue, skønt der måske ligger en interesse og en forestilling om, at man *burde* følge med. Selv hos meget aktive landskabsbrugere med en bred og historisk funderet erfaringsviden om landskabet er det muligt at få øje på en sådan opfattelse af egne erfaringer som uvæsentlige for landskabets fremtidige forvaltning. Det er for eksempel også det, der bliver tydeligt hos strandjægeren John, som på forhånd og i en defensiv form melder fra i forhold til deltagelsen, ud fra den erfaring fra hverdagen, at hans egne interesser og erfaringer, og de sociale sammenhænge, som de tager afsæt i, i forvejen er så udgrænsede, at han ikke forventer, at han ville kunne begå sig i den pågældende debat.

Således er det muligt at læse den manglende selvtillid i forhold til egne individuelle erfaringers værdi som reaktion på den situation, at de erfaringer, som vokser ud af hverdagen ikke (længere) er funderet i et fælles erfaringsberedskab. I stedet er der tale om en individualiseret viden, som efterlader den enkelte uden et kollektivt erfaringsmæssigt fundament for samlet initiativ og handlekraft, der kan begå sig adekvat. I denne reaktion er det også muligt at få øje på konturerne af en – om ikke en egentlig ansvarsforflygtelse så i hvert fald en (mere eller mindre frivillig) ansvarsoverdragelse - enten i erkendelsen af, at det alligevel er myndighederne, der ved bedst, eller også i erkendelsen af, at egne erfaringer alligevel vil blive nedvurderet. Man kan også sige, at erosionskrisen i det enkelte subjekt fremtræder som en desorientering – ikke alene i hverdagslivet og i forhold til den erfaring, at mangle andre "lokale" medborgere at vidensudveksle med. Men også i forhold til det faktisk at kunne se nyttigheden i at forbinde egne levede erfaringer med landskabet som et bredere politisk projekt.

På den måde fremtræder konsekvenserne af manglen på (erfaringsbaserede) borgerfællesskaber også i forhold til spørgsmålet om fravalg af deltagelse i pilotprojektet som en ambivalens. På den ene side viser der sig i forhold til det pågældende pilotprojekt faktisk at være en række borgere, som interesserer sig for naturen, og som godt kan se nationalparken som den potentielle ramme om landskabet som udvidet mulighedsrum. På den anden side bliver sådanne interesser enten effektivt slået tilbage af en professionaliseret interessegruppestruktur, som ikke er i stand til at håndtere sådanne erfaringer og relationer som noget, der går på tværs af den til formålet opstillede forvaltningsmæssige inddeling af hverdagslivet i forskellige administrative sagsområder. Eller også er borgernes egen oplevelse af fælles orienteringer i forhold til landskabet og manglen på tro på relevansen af eget erfaringsgrundlag i forvejen så eroderet, at den slet ikke bliver bragt aktivt ind i den pågældende deltagelseskontekst. I den henseende er det også muligt at tale om parallelt eksisterende landskabsforståelser, som ikke har megen indbyrdes kontakt, fordi den professionelle viden eksisterer og udvikles inden for rammerne af sine egne lukkede systemer og uden reel forbindelse til de ikke professionaliserede borgernes hverdagsliv – både inden og uden for rammerne af offentligheden. Og i den henseende viser problemet sig ikke så meget at være, at der i den pågældende deltagelseskontekst indgår deltageraktører med mere specialiserede interesser og viden om det konkrete felt, end de fleste borgere er i besiddelse af, men mere at borgernes almindelige erfaringer som grundlag for en offentlig diskussion om landskabets fremtid, enten bliver koblet af eller kobler sig selv af på forhånd.

Således bliver det også på den baggrund muligt at betragte relationen mellem deltagelse og ikke-del-

tagelse – eller mellem politisk offentlighed og samfundskontekst, som en gensidig selvforstærkende proces. Jo mere eroderede de lokale fællesskaber fremtrådte i lokalsamfundet (konteksten), jo mere plads bliver der til de specialiserede interessefællesskaber i den politiske offentlighed, som her kan "tage over" – og jo mere virker det yderligere (selv)ekskluderende på den "almindelige" borgers motivation til at deltage. Fraværet af lokale fællesskaber og herunder oplevelsen af ansvaret for naturen som et fælles anliggende giver med andre ord netop plads til stærke interessestrukturer og en øget naturforvaltning fra oven og dermed til en yderligere udlejring af andre værdier og interesser, som inkluderede en bredere livssammenhæng. Dette er en pointe, som kan fremføres i forhold til spørgsmålet om ikke-deltagelse i bred forstand, men den bliver særlig tydelig i forhold til de eksklusionsmekanismer, som særlige sociale grupper i samfundet blev synlige spejlinger af.

Ikke-deltagelsen som marginalisering af "de marginaliserede"

I forhold til den pågældende deltagelsesproces, var det som nævnt tilfældet, at denne ikke alene var præget af en mangel på deltagelse fra borgere i al almindelighed, men også i særdeleshed af særlige sociale grupper [Pilotprojekt nationalpark Møn 2005: 92; Kvistgaard Consult 2005: 30-31; Nørgaard & Stenild 2003: 85-83].[108] Således er det i forhold til tendensen til gennem participationsprocesser at fremme (selv)ekskluderingsprocesser blandt borgerne, karakteristisk, hvordan denne tendens tilsyneladende blev forøget, når det kom til samfundsgrupper, som enten befandt sig særligt marginalt i forhold til de eksisterende interessestrukturer, eller som slet ikke blev taget i betragtning som potentielle deltagere slet og ret, fordi de lå helt uden for den gældende interessegruppestruktur.

Kvinders ikke-deltagelse

Et eksempel på det første er kvindernes manglende deltagelse i den pågældende diskussion [ibid.].[109] Således er det tydeligt, at kvinder – og særligt yngre kvinder – var én af de grupper, som glimrede markant ved sit fraværd, selvom der, som det burde være fremgået af det foregående, ikke er noget, der tyder på, at kvinder interesserede sig mindre for naturen og landskabet end (deres) mænd. Oven i købet viste der sig faktisk her at være nogle særlige åbninger i forhold til italesættelsen af landskabet som andet og mere end abstrakte interessefællesskaber, idet kvindernes engagement i forhold til landskabet i særlig grad afspejlede en orientering hen imod organiseringen af 'det hele liv'. I kvindernes tilgang til landskabet, fremtrådte dette - om noget sted, netop som væsentlig ramme om livpolitiske orienteringer som arbejde, fritid, familie og sundhed, og således er det også nærliggende at udpege den mulighed, at lige præcist kvindernes

108 I evalueringsrapporten udarbejdet af Kvistgaard Consult fremgår det på baggrund af spørgeskemaundersøgelser blandt medlemmer af arbejdsgrupperne, at den typiske arbejdsgruppedeltager er mand (75%), mellem 50 og 70 år gammel (49%), er veluddannet (57% har en lang videre gående uddannelse, 25% har en erhvervsfaglig uddannelse). Kun 3% af deltagerne befandt sig i aldersgruppen 0-30 år, og sammenholdt med det forhold at 30% af øens samlede befolkning befandt sig i denne aldersgruppe er det kendetegnende, hvordan gruppen af unge var underrepræsenteret. Oversigterne over deltagerne i arbejdsgrupperne afspejler endvidere, at også kvinder var underrepræsenteret [Kvistgaard Consult 2005: 30-31].

109 Kvindernes fraværd gjorde sig i øvrigt også gældende i styregruppen. Dette blev af nogle af medlemmerne selv forklaret med, at det i de fleste tilfælde var mænd, der sad på de poster, der kvalificerede til at repræsentere organisationerne [Nørgaard & Stenild 2003: 81].

landskabsrelationer i en vis forstand også afslørede et generationsskifte – væk fra landskabet som abstrakt (maskulin) repræsentation og hen imod en mere kropslig-sanselig landskabsrelation.

I sin understregning af nødvendigheden af en rumlig forandring, der giver plads til genkonstituerin-gen af kroppen og hermed sammenføjningen af hverdagslivets rytme med naturens, er det faktisk også det, som påpeges af Lefebvre, idet han i sin argumention for behovet for nedbrydningen af det abstrakte rum, også argumenterer for, at kvinder burde have mere indflydelse på planlægningen og udformningen af rummet. Netop kvinder, påpeger Lefebvre, er kendetegnet ved at tilegne sig rummet på en måde, som interagerer med en lang række af livets forskellige sfærer – det sociale, det intime, det sanselige og poetiske, og derfor ville særligt kvinderne være i stand til at genindføre det differentielle og kropsligt tilegnede nydelsesrum [Lefebvre 1991: 380].

Et andet bud på en lignende tilgang lader sig finde inden for den retning af miljøsociologien, som går under betegnelsen 'øko-feminisme', og som i hovedsagen fokuserer på det spørgsmål, om kvinder og mænd har forskellige relationer til naturen og på de implikationer, som dette måtte have for løsningen af verdens miljøproblemer [Sachs 1997: 1]. En af vinklerne på besvarelsen af dette spørgsmål stammer fra Vandana Shiva, som med afsæt i sine studier af kvinder i 3. verdens lande, mener, at der *er* en forskel, og at denne hænger sammen med kvinders særlige rolle i forhold til at skaffe underhold for deres familier og den måde, hvormed brugen af mere marginale naturområder (overdrev, små-budskadser etc.) indgår heri. På grund af denne rolle, påpeger Shiva, at kvinder ofte er i stand til at levere en anden og mere differentieret indsigt om naturen end deres mænd, hvis fokus i højere grad ligger på profit-tjenende strategier, og derfor peger hun også på nødvendigheden af at se på kvinders daglige aktiviteter og dertil relaterede erfaringsviden som væsentlig for løsningen på den moderne økologiske krise [Shiva 1994: 1].[110]
Med afsæt i det pågældende materiale, som hverken har været genstand for en egentlig kønnet analysetilgang, eller tager afsæt i kvinder i 3. verdens lande, og som måske netop derfor ikke afspejler meget tydelige forskelle mellem kønnenes måder at bruge og tilegne sig landskabet på, er der ikke desto mindre noget, der tyder på, at kvinder står for en anderledes landskabsforståelse. Dette særligt med det afsæt, at deres aktiviteter og prioriteringer i forhold til brugen af landskabet, er møntet på at skabe sammenhæng mellem hverdagslivets forskellige sfærer, og oven i købet kan man måske argumentere for, at drømmen om 'det hele liv' med arbejde, fritid, børn og familie indenfor rammerne af en geografisk afgrænset landskabslokalitet, fremtræder som noget særligt kvindespecifikt. Ikke desto mindre var kvinderne kun ganske lidt "repræsenteret" i det pågældende pilotprojekt, og der er noget, der tyder på, at dette fravær af kvinder på tværs af de forskellige pilotprojekter var et gentagende fænomen [Niras 2005: 149-150].[111] I samtlige de forskellige pilotprojektforløb, var der tilsyneladende en overvægt af mænd, mens kvinder holdt sig mere tilbage.

At dette var tilfældet er i øvrigt også en iagttagelse, som, i hvert fald på overfladen, er i overensstem-

110 Shiva tager med vægten lagt på kvindernes hverdagspraksis, afstand fra den mere biologiske vinkel på spørgsmålet, som også er blevet fremhævet af øko-feminister, og som påpeger, at kvinder, grundet deres biologi og evne til at få børn – er tættere på naturen end mænd. Ifølge Shiva ligger forskellen mellem mænds og kvinders forhold til naturen ikke i kroppen som biologisk fænomen, men mere i de daglige aktiviteter og måder at agere i naturen på [Shiva 1989, 1993, 1994].

111 At pilotprojekterne var karakteriseret af en generel underrepræsentation af kvinder, fremtræder ud af Den Nationale følgegruppes afsluttende arbejde med at analysere og sammenskrive resultaterne af samtlige pilotprojektforløb – en sammenskrivning, som blev videregivet til konsulentfirmaet NIRAS konsulenterne.

melse med den retning indenfor den feministiske forskning, som beskæftiger sig specifikt med spørgsmålet om demokratisering [Benhabib m.fl. 1996].[112] Således er det blevet fremhævet, hvordan kvinder generelt er underrepræsenteret, når det kommer til politisk deltagelse, og i den henseende, har spørgsmålet om kvinders politiske deltagelse særligt i relation til den repræsentative deltagelsesmodel på flere forskellige måder stået for skud [jf. Tanggaard Andersen 2001: 46]. Som en væsentlig side af denne kritik har argumentet blandt andet været, at der *de facto* er borgere, som kan have vanskeligt ved at "komme til orde" og blive hørt i det diskursteoretiske demokrati slet og ret, fordi de ikke er i besiddelse af de "rigtige" sociale positioner eller nødvendige kompetencer, som skal til for at blive anerkendte som ligeværdige deltagere [Young 1996: 122-124, 126]. Det er med andre ord en tilgang, som problematiserer repræsentationstilgangen, og som også involverer en kritisk stillingtagen til de normative idealer i den deliberative demokratimodel, som særligt Habermas er repræsentant for [Benhabid 1996: 6-7; Young 1996: 122-123].

I hjertet af denne teori står som sagt offentlighedsbegrebet med dets vægt på kommunikation og debat, og hvor idealerne om lige politisk deltagelse for alle individer og idéen om, at man som individ eller gruppe kun kan anerkendes qua denne deltagelse i offentligheden tillægges central værdi [Habermas 1974 (1962)]. Set fra et feministisk perspektiv kan der imidlertid være problemer med for eksempel udelukkende at anskue kvinders politiske deltagelse i et inklusionsperspektiv, ud fra den opfattelse, at forskellige samfundsgrupper har ulige betingelser for politisk deltagelse, og at det derfor ikke er alle grupper, som betragtes som politiske deltagere i det politiske rum [Fiig 2001b: 28; Young 1996: 123-124]. Denne manglende anerkendelse kan både tage form af deltagelse i politisk organisering eller i den offentlige debat, og ud over kvinder kan for eksempel etniske minoritetsgrupper og særlige alders- og sociale grupper også udpeges som eksempler på grupper, som har vanskeligt ved at blive anerkendt [ibid.]. Således fremhæver for eksempel den amerikanske politiske filosof Iris Marion Young det problematiske (og udemokratiske) i at opstille et ideal om politisk lighed, der er formuleret inden for en bestemt diskursiv ramme, og som insisterer på dens antagelse om en cirkulær bevægelse mellem demokrati og retfærdighed (deliberationsprocessen giver retfærdige resultater, fordi den tager afsæt i en retfærdig situation, hvor alle har lige mulighed for at deltage) [Fiig 2001a: 100; Young 1996: 121]. I moderne heterogene samfund (bygget på etniske-, køns-, og socioøkonomiske uligheder), påpeges det, vil en sådan afgrænsning medføre en undertrykkelse af nogle sociale gruppers behov, erfaringer og interesser, fordi den tager afsæt i en akademisk, logisk-rationel argumentationsmåde, som ligger fjernt fra sådanne gruppers måder at diskutere på [Young 1996: 124]. At antage, at blot ved at tildele borgerne taleret vil det resultere i lige deltagelse for alle, overser det, at ikke alle kan læne sig op ad et gruppetilhørsforhold.

Således argumenterer Young også for, at den måde, som den politiske samtale er formuleret på i den habermasianske model, er formalistisk, generel og konkurrencebetonet, og at den som konsekvens heraf, i en given empirisk kontekst, særligt fremmer mænds måde, at tale og debattere på. [Young 1996: 123]. I den forstand er det også ifølge Young en problematisering, som rummer flere facetter, og som nødvendiggør andre tilgange til sådanne gruppers inklusion. Dels viser det behovet for anerkendelsen af

112 Denne kritik er blandt andet repræsenteret af forskere som Iris Marion Young, Seyla Benhabid og Nancy Fracer m.fl., som selv bekender sig til det deliberative demokrati, men som samtidigt påpeger en række praktiske problemstillinger.

”særlige” gruppers behov, interesser og repræsentation, og herunder også en anden form for italesættelse heraf [Young 1996: 129-132].[113] Dels viser det behovet for afgrænsede deloffentligheder eller særlige debatter i den politiske offentlighed [Young 2000: 168]. Således diskuterer Young som mulig løsning på problemstillingen ikke en afvisning, men derimod en udvidelse til den deliberative model i form af nogle nye kommunikationsformer, som ikke skal erstatte den konsensusgenererende debat, men derimod supplere og hermed udvide kredsen af uenige debattører [Young 2000: 168; Fiig 2000: 100].[114]

Problematisering af repræsentationsvinklen

Med afsæt i nærværende analyse og spørgsmålet om borgernes fravalg af deltagelse er der god grund til at finde sådanne kritiske overvejelser interessante. Således synes der, og ikke mindst, som vi har set, alene med afsæt i en kønnet perspektivering, at være belæg for at antage, at den forestilling, som mange deltagelsesprocesser (mere eller mindre reflekteret) hviler på - at alle har lige mulighed for at deltage, og at der gennem en forbindelse mellem demokrati og retfærdighed kan opnås en form for konsensus - ikke er i overensstemmelse med virkeligheden. Moderne deltagelsesprocesser bygger (på samme måde som moderne demokratier) på en lang række uligheder, der giver ulige adgang til viden, status, forhandlingsevner og juridisk-økonomisk gennemslagskraft, og i relation til modellen kan det på den baggrund bekræftes, at individer og grupper med få ”deliberative” ressourcer kan have svært ved at blive inkluderet i demokratiets argumentationslogiske fællesskaber. Idealet om aktivt medborgerskab kan med andre ord, set fra dette perspektiv, forekomme forholdsvist abstrakt og kan synes langt væk fra de politisk marginaliserede borgeres rækkevidde.

Samlet set kan kvinderne i denne undersøgelse da også godt synes at repræsentere en gruppe, der er præget af politisk marginalisering, og der kunne eventuelt også argumenteres for, at den manglende deltagelse og interesse skyldes, at de politiske institutioner ikke formår at inkludere gruppen gennem en særlig kønnet repræsentativitet [jf. også Daugstad 2001, 2006]. Forklaringen forekommer dog langt fra dækkende, for selvom kvinderne måske nok fremtræder magtesløse, når det kommer til spørgsmålet om politisk deltagelse – generelt, og i forhold til spørgsmålet om deltagelse i den pågældende nationalpark-kontekst, så synes de netop også at demonstrere landskabsorienteringer, der går i nogle helt andre retninger end det, som de fleste repræsentative deltagelsesformer er i stand til at håndtere. Det er som nævnt interesser, der knytter sig særligt til den private sfære og de nære ting i livet, hvor aktivitet er knyttet til selvrealisering, familien og fritidsliv i de nære omgivelser og ikke (så meget) med politisk indflydelse institutionelt. Dette ikke fordi kvinderne ikke interesserer sig for landskabet eller ikke har noget at klage over i forhold til brugen heraf. Men de interesser og problemer, som de har, ses måske i endnu mindre grad end hos mændene som et politisk anliggende,

113 Som alternativ måde til at afhjælpe det demokratiske underskud i den deliberative model anlægger Young en metode inspireret af Habermas' diskursetik ved at teoretisere over normerne for hverdagskommunikation. Hun går dermed ind på hverdagslivsniveauet, som en måde at udvikle den deliberative model på, og lægger dermed samtidigt luft til en governancefigur. Desuden stiller hun spørgsmål ved spørgsmålet om en enhedsoffentlighed og understreger betydningen af en pluralitet af offentligheder, hvor mindre ressourcestærke grupper har mulighed for at sætte emner på dagsordenen [2000: 168 ff.; Fiig 2001a: 101].

114 Det er kontroversielt om man kan beskrive Habermas som konsensustænker. De fleste læser ham som konsensustænker i forhold til alle sammenhænge, men der kan også argumenteres for, at det eneste, som Habermas hævder, at der kan være konsensus om, er det procedurale – altså en enighed om, hvordan man håndterer uenighederne, og det vil sige en vægtlægning på selve samtaleformen og de almene juridiske principper.

fordi kvinderne ikke ser sig selv som en del af et specialiseret naturinteressefællesskab [jf. Clausen 2004a].[115]

Således er det også karakteristisk, hvordan særligt kvindernes reaktion på spørgsmålet om deltagelse i forhold til pilotprojektet peger på den formodning – og fordom, at landskabet (sikkert) diskuteres i overensstemmelse med sådanne specialiserede interesser, og at det kræver særlige specialiserede kompetencer at være med heri. Overfor denne opfattelse – selvoplevet eller overleveret (og herigennem bekræftet) står erkendelsen af egne landskabsinteresser som mere diffuse og svært placerbare i forhold til en sådan stringent struktur. Det er forståelsen af egne landskabsinteresser, som ikke er snævert specialiserede, men snarere overlappende i forhold til en række af både landskabets og lokalsamfundets forskellige sfærer, og som følgelig også har svært ved at finde sig til rette inden for rammerne af en landskabsdiskussion, som er præget af mere entydige interesseopdelinger [jf. Clausen 2004a].

I landskabsfortællingerne er det for eksempel det synspunkt, som kommer til udtryk hos landmandens kone, som udtrykker en pudsig kontrast. På den ene side sympatiserer hun med mandens (og landbrugets) argumenter om retten til jorden, som en ubestridelig realitet. På den anden side er argumentet for *ikke* at gå ind i landskabsdiskussionen i den pågældende pilotprojektdebat, at denne ved sin fokusering på (traditionelle) konfliktforhold (herunder ejerskabet til jorden) ikke rummer de interessefelter, som hun selv interesserer sig for – blandt andet cykelstier til børnene og nye måder at skaffe beskæftigelse på. Og en lignende holdning lader sig genfinde hos Grethe og Marie, som respektivt giver udtryk for erfaringen eller forestillingen om deltagelsesarenaen for landskabsdiskussionen som et ensidigt mandsdomæne. Det er opfattelsen af diskussionen som præget af maskuline værdier – særlige måder at diskutere på og tendensen til at diskutere naturspørgsmål som noget snævert sektoropdelt, og hvor opfattelsen af nødvendigheden af at have en 'stærk organisation i ryggen' bliver eksplicit. Således er det blandt andet også her, at argumentet om mangel på tid trækkes frem - ikke som det første, men mere som en reflekterende understregning af tingenes prioriterede rækkefølge. Overfor opfattelsen af en deltagelseskontekst, som man formoder ikke er i stand til at inkludere de landskabsinteresser, som man selv er indehaver af, er det påpegningen af, at man lige så godt kan vælge at prioritere tid og overskud i anden sammenhæng.

I den henseende kan man sige, at spørgsmålet om kvindernes ikke-deltagelse tilsyneladende også hænger sammen med kvindernes egen afstandtagen til den instrumentelle (maskuline) deltagelsesform, hvor oplevelsen af egne interesser for landskabet som "ureglementerede" i forhold til den gældende politiske dagsorden, spiller en afgørende rolle. Sættes tingene på spidsen, kan man også sige, at gruppen af kvinder måske nok i forhold til spørgsmålet om deltagelse er en del af medborgerskabet formelt set, men at det ikke i forhold til diskussionen landskabet fremtid er noget, som er særligt bevidstgjort i deres tanker og praksis, netop fordi denne diskussion fremtræder som modstridende til en mere holistisk landskabstilgang. Dermed forekommer der også at være grundlag for at påpege, at repræsentationsvinklen som "løsningen" på kvinders manglende deltagelse er mangelfuld eller direkte problematisk. I hvert fald er der noget, der tyder på, at det at gøre deltagelse til et spørgsmål alene om kønnet repræsentativitet for bestemte interesser tager afsæt i en traditionel politisk landskabsforståelse, som ligger fjernt fra kvinders (og mange andres) måder at percipere landskabet på. Sammenholdt med den situation, at der er færre kvinder, der går ind i (natur-)interesseorganisationer,

115 I forhold til det mønske pilotprojekt var det for eksempel også tydeligt, at alle formændene for de forskellige implicerede interesseorganisationer var mænd.

og at de måske i højere grad deltager i nogle andre sammenhænge end de politiske, forekommer det mere oplagt at spørge, om det, der egentligt var behov for, var en anden måde at italesætte landskabet på.

Børn og unges (ikke-)deltagelse

Som et andet og måske endnu tydeligere eksempel på et sådant behov er den manglende inddragelse af særlige – og særligt yngre – aldersgrupper. Dette er ikke mindst tilfældet med børn, for hvilke det er kendetegnende, at de, på samme måde som kvinder, om end endnu mere eksplicit, netop i kraft af deres status *som* børn og dermed politisk umyndige, ikke så let lader sig "repræsentere" og dermed placere i den repræsentative deltagelsesmodel. I det pågældende pilotprojektforløb, som der her tages afsæt i - blev der, som et af de få steder i det samlede borgerinddragelsesforløb, forsøgt rådet bod på dette ved undervejs at etablere et deltagelsesarrangement for børn [jf. Clausen 2004b, 2011 (artikel 2); Pilotprojekt Nationalpark Møn 2005: 90; Niras 2005: 149-50].[116] Dette forløb, som fandt sted som et aktionsforskningsinspireret forløb, og som undertegnede var initiativtager og tovholder på, fandt sted på øens største skole – Stege skole – og involverede fem 9. klasser med i alt 120 børn. Således var tilgangen afholdelsen af en række fremtidsværksteder – ét værksted for hver klasse – og en hverdagslivsmæssig tilgang til naturforståelsen, hvor det frem for spørgsmålet om børnenes forhold til naturen var livssammenhængen, som stod i centrum. I overensstemmelse med denne tilgang, var det også en tilgang, hvor det frem for at tage udgangspunkt i børnenes 'naturopfattelser' forekom mere relevant at tale om børnenes 'hverdagslandskaber'. Med afsæt i ønsket om at indfange flere facetter af de sammenhænge, som børnenes ønsker til fremtiden var funderet i, forekom landskabsbegrebet bredere end naturbegrebet, idet det ud over mere specifikke naturrelationer og miljøopfattelser også kunne rumme fornemmelsen for tilhørsforhold til sted. Naturen indgik som en væsentlig del af dette landskabsbegreb, som imidlertid også stod åbent for at indbefatte en lang række andre rumlige, sociale og kulturelle relationer [Clausen 2004b, 2011 (artikel 2)]

Kendetegnende for de bud på en anderledes tilrettelæggelse af både naturens og lokalsamfundets fremtid, som dette forløb kastede af sig, var således også, at disse bud manglede den mere traditionelle naturbeskyttelsesdimension, fordi landskabet ikke var tænkt i snævre naturtekniske termer. Forslagene var ikke særligt "grønne", fordi naturen og naturbeskyttelse ikke indtog nogen særligt fremtrædende rolle, og holdningen – særligt til spørgsmålet om naturbeskyttelse var også her i starten præget af en forestilling om landskabet og naturen som "ekspertdomæner", som de unge ikke forbandt med sig selv. De måder, hvormed landskabet indgik i de unges hverdagsbevidsthed, var snarere præget af helt konkrete dagligdags problemer, som spændte lige fra problemerne med det at komme rundt i et landskab, hvor der er mangel på cykelstier, og hvor busserne kører sjældent og over til emner som manglen på fritidstilbud og mere langsigtede overvejelser omkring jobs-, uddannelses- og bosætningsmuligheder på øen. Med vægtningen lagt på sådanne problemstillinger, kan man sige, at billedet af Møn som et i stigende grad begrænset eller ensidigt livs-sted trådte særligt tydeligt frem og eksponerede erosionen af lokalsamfundet og livssammenhængen også som en voksende uligevægt i generationsforholdet. I denne tilgang til landskabet viste 'naturen' sig at spille en mindre rolle, fordi andre problemstillinger forekom mere presserende. Til gengæld blev denne

116 Ud over deltagelsesforløbet for de unge på Møn, blev der også gjort forsøg med at inddrage særligt mindre børn i pilotprojekterne i Kongernes Nordsjælland og i Mols Bjerge.

dimension stadigt mere nærværende undervejs i forløbet, efterhånden som børnene selv blev mere og mere opmærksomme på de muligheder, som lå ved i højere grad at sammentænke deres egne selvoplevede problemstillinger sammen med et bredere bæredygtighedsperspektiv. Således viste det sig, at når børnene arbejdede med landskabet ud fra et bredere hverdagslivsperspektiv, så kom bæredygtighedsspørgsmålet ind som et element, der understøttede og arbejdede sammen med deres egne interesser og problemstillinger, og derved *fik* det relevans. Dette betød også, at de unges samlede projektforslag ved projektets afslutning, godt nok overskred det snævre naturbegreb, som de voksne, indenfor rammerne af arbejdsgrupperne, var i besiddelse af, men at det ikke fremstod som en egentlig kontrast til et evt. nationalparkperspektiv, men snarere som en potentiel integreret del af en sådan – og i en form, hvor naturkvaliteterne i landskabet blev bundet sammen med sociale forhold som en form for overordnet fælles orientering.

Mellem myndiggørelse og deltagelsestyranni

I den henseende kom forløbet til at demonstrere, hvordan hverdagslivet spiller en rolle for landskabsrelationen, og hvordan en hverdagslivstilgang *kan* åbne op for en anderledes demokratisering af det moderne menneskes forhold til naturen [jf. Clausen 2004b, 2011 (artikel 2)].[117] Som en anden yderligere effekt i forhold til denne måde at arbejde med landskabet på var desuden den myndiggørelsesdimension, som samtidigt voksede frem. Således skete der i løbet af projektperioden ikke alene en mærkbar interesse for aspekter som naturbeskyttelse og bæredygtighed, som fra at have en levet en tilbagetrukken tilværelse i de indledende projektudkast, blev mere eksplicitte, efterhånden som de voksede ud af de unges hverdagslivserfaringer. Det samme var tilfældet i forhold til de unges øgede politiske selvbevidsthed, hvor den i udgangspunktet meget resignerede indstilling og den opfattelse, at man alligevel ikke ville få nogen indflydelse, i gennem forløbet blev vendt til et omfattende engagement. Faktisk var interessen så stor, at den også smittede af på børnenes forældre, som via børnenes arbejde begyndte at følge med i et emne, som de ellers havde forholdt sig forbeholdende til. Dette viste sig derved, at børnenes deltagelse affødte en række diskussioner rundt omkring spiseborde og kaffeborde i hjemmene og også i større sociale forsamlinger, hvor det viste sig, at mange af forældrene sagtens kunne identificere sig med børnenes projektforslag [Clausen, fokusgruppeinterview 160606/260606].[118] Det var med andre ord de voksne, som i de unges beskrivelser, kunne genkende egne bekymringer for fremtiden, og som oplevede de unges forslag også som afspejlinger af de problemstillinger og drømme, som de ikke selv i en deltagelsessammenhæng enten ville eller var i stand til at sætte ord på. Det er for eksempel det, der bliver tydeligt i samtalen med landmænd, som trods deres udtrykte ærgrelse over det kulturtab - tabet af viden og traditioner tilknyttet erhvervet, og de sociale relationer, der knytter sig dertil, ikke, af flere forskellige årsager – herunder landbrugets eget krav om gruppekonsensus – bringer det ind i deltagelsesprocessen, men som i en samtale med sønnen, og

117 Dette projektforløb er detailleret beskrevet i projektrapporten *'Unge Møn-borgeres syn på natur- og lokalsamfund – borgerinddragelse for unge som myndiggørende læreproces'* [Clausen 2004b] samt i artiklen '*Unges syn på nationalparker i Danmark'* [Clausen 2011 – artikel 2].

118 Ud over de meldinger, som blev præsenteret i interviewsituationen med voksne, som også var forældre til nogle af de implicerede børn, fremkom dette blandt andet også på de offentlighedsarrangementer, hvor børnene præsenterede deres idéer over for forældrene og de øvrige Mønboere, og desuden fremgik det også af de fokusgruppeinterviews med forældre, som børneinddragelsesprojektet afrundedes med.

dennes præsentation af tanker omkring mulige alternativer momentvis åbner op over for en anden horisont. Eller det kan være pendleren, som i datterens overvejelser over fremtidens bo- og arbejdssituation, også kan nikke genkendende til sine egne drømme om en mindre opsplittet tilværelse i både tid og rum [jf. f.eks. Pernille]. At sådanne erfaringsudvekslinger fandt sted på tværs af generationer og afledt af det pågældende deltagelsesforløb, er i sig selv en interessant erfaring - dels fordi det siger noget om hverdagslivsperspektivets rækkevidde og den måde, hvormed det faktisk appellerede til borgerne. Dels fordi det siger noget om de uintenderede muligheder, der kan ligge ved at arbejde med samfundsgrupper, der traditionelt står meget marginalt i landskabsdiskussionen - i dette tilfælde også i form af en indirekte deltagelse fra de voksne. Med Lefebvre kan man sige, at børnene, gennem deres deltagelse, kom til at repræsentere en særlig åbning i forhold til resignationen overfor det abstrakte rum [Lefebvre 1991: 50, 362]. Netop ved at italesætte nogle problemstillinger, som i virkeligheden var fælles for de fleste, demonstrerede børnene et godt hengemt, men ikke desto mindre eksisterende ønske – også hos de voksne – om at omforme og dermed undslippe det rationaliserede og fragmenterede rum.

Ikke desto mindre blev sådanne åbninger i sidste instans underlagt den i deltagelsesforløbet overordnede og mere instrumentelle interessestruktur. Således var faktum i forhold til det pågældende børnedeltagelsesprojekt, at dette kun i meget begrænset omfang fik indflydelse på pilotprojektet, fordi det ikke blev omsat på systemniveau.[119] Da det fandt sted, blev det ganske vist med stor selvbevidsthed vist frem, som noget, der var helt unikt for pilotprojektet på Møn [Clausen, personligt notat 071004; TV-Øst, 071004; Pilotprojekt Møn, styregruppereferat 251004; Pilotprojekt Nationalpark Møn 2005: 90].[120] Men da det kom til en egentligt indoptagelse af de unges kritikker og idéer, så forsvandt interessen både fra politikere forvaltere og embedsmænd. I den henseende er det også nærliggende at pege på den risiko for 'deltagelsestyranni', som ligger implicit alle former for deltagelse, men måske i udpræget grad, når man arbejder med marginale grupper, som for eksempel børn. Om nogen er børn en oplagt målgruppe for den symbolske form for inddragelse, som primært tjener som redskab til demokratiets legitimering, fordi den omsorg og omtanke, der umiddelbart ligger i at tage dem med på råd, udsender signaler om demokratiske værdier, der rækker meget dybt [jf. Hart 1997: 40-42]. Desuden ligger der også her den risiko, at børn er nemme ofre for en subjektiverende disciplineringstendens [jf. Foucault]. At arbejde med børn i inddragelsesprocesser kan netop hurtigt tage form af et 'opdragelsesprojekt', hvor målet bliver at forme de unge som ansvarlige og "lydige" borgere til at tage del i et statsligt naturbeskyttelsesprojekt. I forhold til det pågældende deltagelsesprojekt var der en stor bevidsthed omkring dette problemkompleks. Således blev det også forsøgt undgået – dels ved netop at tage afsæt i diversiteten og ikke i snævre 'grønne' problemstillinger; dels ved at undgå at indtage en belærende funktion. Om dette faktisk lykkedes, kan diskuteres, men incitamentet og forsøget var i hvert fald til stede [jf. Clausen 2011, artikel 2]. Det samme kan til gengæld ikke siges om forvaltningens måde at håndtere børnedeltagelsen på. Således forekom det,

119 Dette afspejler sig i den afsluttende rapport fra pilotprojektet (2005), hvor skoleprojektets visioner ikke er sammenkoblet nogle af de øvrige forslag, men snarere fremtræder som en form for appendix.

120 Dette kan blandt andet læses ud af formålsbeskrivelsen for pilotprojektet, hvor deltagelsesforløbet fremhæves som en særlig tilgang til borgerdeltagelsen. Skoleprojektet blev desuden også anerkendt som et vellykket projekt og brugt af pilotprojektledelsen til at markedsføre Pilotprojekt Møn som et innovativt pilotprojekt både politisk i forhold til Den Nationale Følgegruppe og i forhold til offentligheden.

at forløbet primært fik en symbolsk politisk værdi, fordi det i hovedsagen kom til at gøre sig gældende som en markedsføring af pilotprojektet overfor omverdenen. Dermed kan man også sige, at processen herigennem var med til at bekræfte og cementere en væsentlig årsag til mange borgeres fornemmelse af handlingslammelse og dermed manglende motivation til at indgå i deltagelsesforløb; nemlig at det reelt *er* vanskeligt at få indflydelse på statsligt initierede naturbeskyttelsesprojekter, når interessegruppetænkningen tager over og magten over beslutningerne tildeles dem, der i udgangspunkt er stærkest i lokalsamfundet.

Fra borgerinddragelse til borgerdeltagelse

På baggrund af ovenstående kritiske perspektivering af borgernes manglende deltagelse i det pågældende pilotprojekt, og de måder, hvormed eksisterende forskelle og uligheder i samfundsstrukturen faktisk blev forstærket af den repræsentative deltagelsesmodel, er det nærliggende at stille det spørgsmål til processen, hvordan de deltagelsesarrangementer så forløb, som netop havde et mere hverdagslivspræget afsæt, og hvilken betydning disse fik for de ikke-deltagende borgeres deltagelse. For sådanne processer fandt som nævnt sted, ikke alene i form af børnedeltagelsesprojektet, men også i form af en række fremtidsværksteder og aktionsforskningsinspirerede deltagelsesforløb for voksne spredt ud over hele øen (Ulvshale, Nyord, Østmøn, Stege og Vestmøn), og også uden for det "søgeområde", som var fastlagt 'fra oven' (af styregruppen) (her skal der være en henvisning til vedhæftet kort). En sådan tilgang til processen – at gå ud over 'de røde streger', var i sig selv en beslutning, der understregede, at tilgangen til borgerinddragelsen var anderledes og – i hvert fald i intentionen – forsøgte at sprænge de mere fastlåste strukturer, som deltagelsesprocessen var placeret i. Således betød også det at tage udgangspunkt i erfaringerne fra deltagernes hverdagsliv, et anderledes ønske om at sætte dette ind i en mere grundlæggende problemstilling om borgerdeltagelse i natur- og lokalsamfundsforvaltningen i bred forstand og ikke begrænse sig til og dermed isolere spørgsmålet om naturbeskyttelse eller – forvaltning [Nielsen & Nielsen 2007: 21]. Det var mao. en tilgang, som lagde op til en tæt forbindelse til lokalsamfundet som levested og ramme om et hverdagsliv, og som var orienteret mod en koncentreret ressourceunderstøttelse for at få det svage lokale fællesskab i gang.

Spredningsidealet

Inden for rammerne af de forskellige værkstedsforløb, fik dette helt konkret den betydning, at der her, og på samme måde som i børnedeltagelsesforløbet, blev spurgt ind til deltagernes samlede forhold til "natur og lokalsamfund på Møn" – til den *livssammenhæng*, som lokalsamfundet og naturen på Møn samlet udgjorde for borgerne, og ikke specielt til enten arbejdsliv, fritidsinteresser eller beskyttelse af naturen [ibid.]. Selvom spørgsmålet om nationalparken, og dermed også om naturbeskyttelse, også for fremtidsværkstederne - var den umiddelbare anledning og horisont, så tog den manglende afgrænsning af temaet til udelukkende at omhandle sådanne interesseopdelte tematikker afsæt i den pointe, at der netop i et bredere hverdagslivsperspektiv lå nogle andre muligheder for at kunne italesætte og dermed åbne op for et anderledes blik på naturspørgsmålet. Netop ved at give plads til de mange forskellige (økonomiske, sociale og kulturelle) forståelser og handlingskredse, som naturen måtte være indlejret i, var udgangspunktet at give borgernes mulighed for som lægfolk at bidrage med kundskaber, som eksperter og fagfolk ikke allerede havde. [Jf. Nielsen & Nielsen 2007: 23].

I denne tilgang til deltagelsesspørgsmålet var der overordnet den lighed med den anden streng af deltagelsesforløbet – de interesseopdelte arbejdsgrupper – at der også her lagdes vægt på, at bæredygtigheds- og miljøspørgsmål blev formuleret af lokale aktører i samspil med myndighederne. Vægten lå altså ikke alene på borgernes isolerede formuleringer af fremtidsudkast til morgendagens landskabsforvaltning, fordi disse også blev bragt i dialog med og udfordret af både embedsfolk og eksperter. Men mens arbejdsgruppetilgangen lagde vægten på at skabe dialog mellem mere specialiserede og ofte allerede eksisterende aktørgrupper og myndighederne, så blev der i den pågældende aktionsforskningstilgang lagt vægt på, at der blev dannet nye borgergrupper, som ikke primært repræsenterede særinteresser eller forhandlede kompromiser mellem særinteresser, men som derimod dannede sig omkring et fælles ansvar for almene aspekter af naturbeskyttelse og bæredygtig udvikling – et såkaldt 'fælles tredje' [Nielsen & Nielsen 2007: 118]. Man kan også sige, at der i modsætning til en governance-inspireret tilgang til borgerinddragelse som en form for "demokratisk pragmatisme", hvor det handler om – gennem gensidige (pragmatiske) dialoger mellem myndigheder og interessegrupper, at tilføre hinanden viden og holdninger og derigennem nå frem til en form for konsensus mellem forskellige konfliktuerende parter, var tale om et udgangspunkt, hvor vægten blev lagt på dannelsen af nye borgergrupper, eller fællesskaber, hvor særinteresser stadigt kunne have en plads, men ikke som det bærende og konstituerende. Med denne tilgang lå der altså også en anderledes erkendelse af de samfundsmæssige problemkonstellationer som kendetegnet ved at være gennemtrængt af mere grundlæggende spændinger og modsigelser, og af en dybereliggende krise i det samfundsmæssige naturforhold, som i forhold til en løsning ville indebære mere vidtgående samfundsmæssige reformer end en mere overfladisk korrigering af de demokratiske institutioner. Det var også en opfattelse, at sådanne reformer måtte starte 'nede fra' – fra borgerne selv, som via udviklingen af en evne til - i med- og modspil med andre - at nyvurdere sine egne (og potentielle) fællesskabers kræfter, muligheder og grænser ville kunne udfordre og dermed omforme det etablerede [Nielsen & Nielsen 2007: 30].

I den henseende lå der altså også i denne tilgang det, som også kan beskrives som en social læringsdimension i forståelsen af dette som en myndiggørende proces, hvor borgeren, sammen med andre, udvikler viden, indsigt og erkendelse, og derigennem også bringes ud af en passiv relation til naturforvaltningen. Denne dimension adskilte sig fra den anden streng af borgerinddragelsesforløbet ved, som hensigt at have ønsket om at bidrage til fornyelsen af fællesskaber og livsorienteringer bygget op om en ansvarliggørelse i forhold til de fælles livsbetingelser – som led i en samfundsmæssig reformproces [Nielsen & Nielsen 2007: 27]. Gennem aktiv og jævnbyrdig deltagelse var udgangspunktet, at borgerne ville kunne øge deres demokratiske identitet og selvbevidsthed og dermed komme ud af rollen som tilskuere, hvis problemer og løsninger klares af eksperterne. Samtidigt lå der også deri et ideal om spredningen af en demokratisk bevidsthed [Nielsen & Nielsen 2007: 15; Toulmin 1996]. Gennem de afledte netværksdannelser, som sådanne læreprocesser ideelt set mundede ud i, var håbet det, at fremtidsværkstedet kunne danne afsæt for et offentligt rum, som, udtrykt gennem konkrete fællesinitiativer og en fælles orientering og ansvarsfornemmelse for lokalsamfundets natur- og kulturværdier, og på tværs af lokalsamfundets forskellige lag, spredte sig som en politisk demokratisk kultur. I sin ideelle form var dette også en udvikling, som overflødiggjorde rekrutteringsbegrebet, fordi processen dermed blev omformet til en spredningsproblematik. Ud fra denne optik var spørgsmålet mao. ikke, hvorvidt det lykkes at 'indfange' folk, men om, hvor vidt det lykkes at sprede dialogen og den pågældende dannelsesproces.

I det konkrete tilfælde – det pågældende pilotprojekt – var der som nævnt den særlige hage ved denne bottum-up tilgang, at denne ikke ikke uden videre kunne overføres til nationalparkprocessen, som jo netop var startet og initieret fra oven. Således eksisterede der som nævnt også blandt de pågældende aktionsforskere en skepsis over for, hvor vidt tidligere erfaringer med metoden – den såkaldte 'omvendte participation' reelt ville kunne bringes ind i en udviklingssammenhæng med sådan nogle præmisser [jf. Nielsen & Nielsen 2007: 14]. Ikke desto mindre blev det udgangspunkt fastholdt, at borgerinddragelse i nationalparkerne kunne forstås som et første skridt i retning af at skabe fremadrettede fællesskaber med baggrund i en moderne og differentieret befolkning [ibid.]. Nationalparkprocessen med dens fokus på specifikke geografiske områders natur- og kulturkvaliteter inviterede til at forsøge at skabe nye fællesskaber eller at styrke begyndelser til fremadrettede fællesskaber i regionerne, og i den henseende blev udgangspunktet med "det hvide papir", som havde skabt så mange problemer, også betragtet som noget, der måske alligevel kunne vendes til en fordel i forhold til at skabe en borgerinddragelse fra neden [Nielsen & Nielsen 2007: 13]. Praktisk kan man sige, at bestræbelsen gik ud på så vidt muligt at skabe betingelser for, at den *borgerinddragelse*, der var i udgangspunktet, og som betegnede myndighedernes strategier for at opnå dialoger med borgerne om den konkrete planlægningsproces, kunne udvikle sig i retning af en *borgerdeltagelse*, som betegnelse for de aktiviteter, der opstår af og udgår fra borgerne selv. I en vis udstrækning skulle ansatserne til en sådan deltagelse da også vise sig at spire frem.

Borgerdeltagelsens potentialer

Et af eksemplerne på det, var den måde, hvormed rækken af individuelle ønsker til brugen af naturen og herunder også de mere eller mindre realiserede projekter, som med udgangspunkt i borgernes hverdagsliv allerede eksisterede, fik mulighed for at brede sig og forbinde sig med andre lignende overvejelser og initiativer inden for særlige lokalområder. Det var blandt andet det, der var tilfældet i forhold til den måde, hvormed individuelle forestillinger om naturplaner for konkrete lokaliteter - for eksempel ønsket om at (gen)skabe vådområder eller andre former for naturbiotoper på den enkeltes ejendom - i løbet af sådanne deltagelsesforløb fik fylde – både gennem det samspil med eksperter, som værkstederne lagde op til, og gennem dannelsen af en bredere social ansvarlig horisont. Således viste det sig også, hvordan sådanne naturinteresser, som i udgangspunktet ofte fremtrådte som enkeltmandsinteresser, efterhånden udvidede sig til mulige kerner for lokal selvforvaltning gennem den måde, hvormed sådanne udspil blev grebet af andre beboere i et pågældende område. Med sådanne begyndende spredninger blev mulighedshorisonten altså herigennem både geografisk og idé-mæssigt udvidet, og dermed kom sådanne indledende forestillinger efterhånden til at sætte en større lokal fællesskabsfølelse i centrum parallelt med opnåelsen af en form for fælles "moralsk ejerskab" overfor det landskab, som man var bosat i [jf. Nielsen & Nielsen 2007: 110].

Helt konkret indbefattede det for eksempel overvejelser omkring mulighederne for at oprette lokale borgerkontrollerede forvaltningsorganer, som selvforvaltningslaug, der ud over konkrete opgaver til pleje og beskyttelse af naturen også kunne stå for den snerydning af vejene, som i kommunalt regi ikke foregik optimalt [Nielsen & Nielsen 2007: 111-113]. Og på samme måde var det også sådanne åbninger, som trådte frem i forhold til den måde, hvormed enkeltpersoners overvejelser omkring potentielle stisystemer – primært baseret på genåbningen af gamle stier i nærområdet, blev spillet ind i nationalparksammenhængen [Clausen & Hansen, værkstedsprotokoller 2003-2004; Nielsen & Nielsen 2007: 111]. Idet

sådanne overvejelser blev grebet af andre, kom det, der i udgangspunktet havde været privatpersoners ofte omfattende, kulturhistoriske og geografiske viden om og detaljeret udarbejdede forslag til genetablering af stisystemer, gennem andre borgeres suppleringer her til – i hvert fald på det idémæssige plan – til at udvide sig, både til et fysisk forgrenet net af stier og vandreveje på Syd-Øst-Møn, og til tankeeksperimenter, der også omfattede en kulturel og social vitalisering af de pågældende lokalområder [Jf. Nielsen & Nielsen 2007: 138-39]. Således inkluderede sådanne eksperimenter for eksempel også forestillinger om de måder, hvorigennem sådanne stisystemer ikke alene ville øge mulighederne for at komme rundt til områdets forskellige naturoplevelser, men også til hinanden – til naboerne i landskabet, fordi rækken af småbebyggelser i landskabet herigennem ville blive bundet sammen [ibid.]. Som en del af sådanne tankeeksperimenter indgik også forestillinger om borgergrupper, som skulle "adoptere" offentligt ejede jordarealer, og forvalte disse stier (bane, (gen)anlægge, tilse og vedligeholde dem) gennem forvaltnings- eller plejelaug, samt mulige måder at formidle landskabet på overfor turisterne – både mundtligt gennem fortællinger, fortalt af de lokale selv, og fysisk i form af etableringen af vandre- og cykel fasciliteter, hvor turisterne også var indtænkt som brugere [Nielsen & Nielsen 2007: 111-112].

Sådanne drøftelser vedrørte naturligt nok også spørgsmålet om måder, hvormed lodsejerne (herunder først og fremmest landmændene) kunne inddrages i aftalerne om at lave stisystemer på banen, og også her viste der sig at være potentielle åbninger overfor en bedre dialog mellem organiserede lodsejerinteresser og øvrige borgergrupper på Møn til stede. I forbindelse med de værksteder, som blev afholdt, og herunder det særlige landmandsværksted for landmænd, var der som nævnt landmænd, der ikke stillede sig entydigt afvisende overfor nye måder at forvalte landskabet på, og dette gjaldt også spørgsmålet om nye løsninger til etablering og pleje af stier.

Et andet eksempel på en lignende åbning hen imod en integrering af borgernes landskabsforståelse med systemets var ideen om styrkelse af småerhverv, som, på trods af manglende opbakning fra kommunen og turistforeningen, alligevel var ved at samle sig i et erhvervsnetværk. Således meldte repræsentanter fra det spirende netværk KUMBO sig til deltagelse i fremtidsværkstederne, ud fra ønsket om, indenfor rammerne af denne deltagelseskontekst, at kunne arbejde videre med idéen. Da gruppen endnu var i sin dannelse, blev der i løbet af værkstedsarbejdet åbnet for en perspektivudvidelse, hvor de indledende idéer efterhånden fik tematiseret en bæredygtig naturdimension, der hidtil kun havde været implicit i idéen [Nielsen & Nielsen 2007:65]. Gennem denne kobling fik styrkelsen af småerhverv som en (delvis alternativ) udviklingsstrategi, der kunne være i samklang med krav til naturbeskyttelse, et konkret udtryk i forbindelse med diskussionerne omkring en nationalpark, og i den henseende begyndte der også omkring dette initiativ at opstå konturerne af et muligt lokalt fællesskab. Således fik det, der i udgangspunktet var et "iværksætter"-initiativ, organiseret omkring en håndfast egen-interesse, gennem koblingen til værkstedernes bredere livssammenhængsorientering en mere almen relevans for området forstået både som lokalsamfund og som naturområde og dermed også for et borgerfællesskab [ibid.]

Nyord

Sidst men ikke mindst, og som det bedste eksempel på en sådan orientering, var det forløb, som udviklede sig på den lille ø Nyord. Sammenlignet med store dele af det resterende Møn havde Nyord nogle andre forudsætninger for en sådan proces. Således var kendetegnende for Nyord, at dette på forhånd fremtrådte

som et mere "sluttet" samfund præget af et intakt levende lokalsamfundsfællesskab [Clausen, personlige interviews 2003-2005; Pilotprojekt Nationalpark Møn 2004: 2, 4; Nielsen & Nielsen 2007: 71].[121] Selvom borgerne også her var opsplittede og differentierede (også her var der forskellige interessegrupper – bønder, fiskere, byboer og sommerhusfolk), hvad angik interesser og engagementer i aktiviteter på øen og holdninger til en evt. nationalpark, så var udgangspunktet eksistensen af en vis form for overensstemmelse mellem beboerne om at *ville* både hinanden og landskabet som rammen om et sådant socialt fællesskab [ibid.]. Der eksisterede også her en mangfoldighed af interesseforeninger, som de fleste beboere engagerede sig aktivt i, og øens begrænsede størrelse, offentligt ejede arealer og tilstedeværelsen af kun en enkelt landmand, betød, at hverken konflikter eller fremmedgørelsestendenser mellem beboerne var nær så udbredte.

Til gengæld var forhistorien præget af skarpe konflikter mellem beboerne og de statslige naturbeskyttelsesstrategier på øens fredede områder. Denne konflikt gik 30 år tilbage og var særligt præget af Nyordborgernes konflikt med Fugleværnsfonden, der havde opkøbt store engarealer på Nyord og dermed begrænset Nyordboernes egen mulighed for at færdes i naturen – herunder for at gå på jagt. Som sådan var holdningen til en nationalpark også i udgangspunktet defensiv, og når beboerne besluttede sig for at gå aktivt ind i deltagelsesprocessen, så var det ikke uden videre "positivt" men snarere på basis af en konkret frygt for, hvad en sådan kunne betyde for øen, hvis ikke beboerne fik indflydelse [jf. Nielsen & Nielsen 2007; 114]. Tilsvarende satsede Nyord-beboerne også i udgangspunktet på at repræsentere sig selv som en forening, der primært skulle udgøre en legitim og slagkraftig repræsentation af øen over for pilotprojektet (herunder også ønsket om vetoret overfor afgørende beslutninger). På den måde var perspektivet primært at forsvare – og udbygge – Nyords autonomi, og ikke at indgå i et bredere samarbejde med borgere fra andre dele af søgeområdet [ibid.]. Imidlertid forhindrede dette udgangspunkt ikke, at borgerdeltagelsen på Nyord udviklede sin egen selvstændige dynamik, der førte ud over disse begrænsninger i udgangspunktet.

Som et aller første skridt i den retning var det, at det var Nyord-borgerne selv, som havde stået for invitationen til forskerne. Her var det altså ikke forskerne, der i regi af pilotprojektet kom udefra og inviterede de lokale borgere, men omvendt: forskerne der af deltagerne var blevet inviteret til at forstå deres arrangement. [Nielsen & Nielsen 2007: 71]. Dernæst blev den defensive holdning mod (truslen fra) nationalparken (det fremmede) allerede på det indledende fremtidsværksted brudt op. Her blev der skitseret et endog meget bredt spektrum af ideer, der favnede over en lang række problemstillinger og interesser, som også i mange tilfælde forbandt en naturproblematik med sociale og kulturelle spørgsmål [ibid.]. For eksempel tegnede der sig i gruppens arbejde med turisme en tilgang, hvor turismespørgsmålet rykkede sig fra primært at blive forstået som en vækststrategi – som beboerne, på grund af turisttrykket i højsæsonen, ikke selv kunne forlige sig med – til i stedet at blive en del af reproduktionen af borgernes livssammenhæng [Nielsen & Nielsen 2007: 149]. Ikke i den forståelse, at der ikke kunne tjenes penge på turismen, men i den forståelse at oplevelsesudbudet – herunder forslag til "bløde", lokalt forankrede og kontrollerede former for rundvisninger, kom til at indgå i reproduktionen af beboernes egen livssammenhæng, og at turismen i højere grad (og af beboerne) blev tilrettelagt på en måde, som ikke reducerede beboernes egen oplevelse og glæde ved at færdes i naturen [ibid.].

121 Dette fremgik af samtaler med Nyordboere undervejs i pilotprojektprocessen, og kan desuden også læses ud af selvbeskrivelse i Nyordgruppens afsluttende afrapportering til Pilotprojektet [Pilotprojekt Nationalpark Møn 2004].

Tilsvarende og i overensstemmelse med denne tankegang blev der også foreslået en konkret plan for naturpleje af engene. Det særlige ved den foreslåede naturpleje var, at den ikke gik ud på slet og ret at frede engene på Nyord, men tvært imod foreslog, at der, i begrænset omfang, kunne holdes jagt i området, og at der skulle laves stier i skellene imellem de dele af engene, som fortsat kunne bruges landbrugsmæssigt. Det var med andre ord et plejeforslag, som var præget af, at naturplejen eller naturbeskyttelsen blev knyttet til menneskelige aktiviteter i området. Ganske vist var det ikke i udgangspunktet klart, om alle dele af engene kunne tåle disse aktiviteter, men borgerne bag forslaget gik ind på arbejdet med at få gennemført en vurdering af dette spørgsmål, blandt andet ved at få gennemført en undersøgelse af den mulige belastning, som jagten kunne medføre.

Sidst men ikke mindst var det også karakteristisk for forløbet, at beboerne også i stigende grad begyndte at se sig selv som en del af et større, overgribende fællesskab af borgere i hele Møn-området. Dette kom helt konkret til udtryk gennem engagementet i udvekslinger med deltagelsens øvrige initiativer, hvor Nyord-gruppen deltog meget tværgående i de efterfølgende uddybningsværksteder og i koordinationsgruppen [Clausen, notat 03/040904 og 021004]. Derudover viste det viste det sig også i udformningen af en helt konkret model til selvforvaltning – den såkaldte "menighedsrådsmodel". Denne model gik i korte træk ud på at overføre principperne fra menighedsrådet til en egentlig selvforvaltningsmodel ud fra betragtninger om, at lige som et valgt menighedsråd forvalter det lokale kirkeliv og råder over midler, der stammer fra kirkeskatten, således kunne et valgt råd også forvalte de lokale naturforhold [Jf. Pilotprojekt Nationalpark Møn 2004: 8, 18]. Og i overensstemmelse hermed var det grundtanken, at lige som et menighedsråd er forpligtet på offentligt fastlagte standarter, så kunne og skulle et lokalt naturforvaltningsråd også i sin forvaltningspraksis og i samspil med professionelle forvaltningsmyndigheder efter nærmere fastlagte retningslinier være forpligtet på tilsvarende standarter [ibid.]. På den måde tog modellen måske nok udgangspunkt i Nyord som særlig geografisk lokalitet, men den blev samtidigt præsenteret som et originalt forslag til en demokratisk styreform for de(n) kommende nationalpark(er)[Nielsen & Nielsen 2007: 115].[122]

I den henseende kan man i forhold til Nyord sige, at værkstederne gav en saltvandsindsprøjtning til øens eksisterende, men trods alt også svage fællesskaber, der ellers havde karakter af traditionelle interesseforeninger. Værkstederne skabte en ny fællesskabsorientering, som yderligere blev understøttet af Nyord-borgernes tætte fysiske kontakt med hinanden, og dermed fik de forskellige ønsker og forestillinger om fremtiden en forankring, som muliggjorde, at der også uden for værkstederne blev arbejdet intensivt med udfoldelse af idéerne [jf. Nielsen & Nielsen 2007: 74]. Når borgerne på Nyord selv besluttede sig for at få gennemført en undersøgelse af belastningerne i forhold til biodiversiteten i forbindelse med deres forslag om at gennemføre begrænset jagt i området, så siger det desuden også noget om, at deres ønsker om at styrke fællesskabet ikke stod i egentlig modsætning til naturbeskyttelse. Tvært imod havde den taget de ekspertbaserede bekymringer om biodiversiteten alvorligt og forsøgt at indoptage denne i en lokal kulturel kontekst for bevarelse af fællesskab og fælles natur [Nielsen & Nielsen 2007: 139-140]. Set

122 Et forslag der i øvrigt ikke behøvede at være knyttet specielt til en nationalpark, men også ville kunne iværksættes som et lokalt baseret eksperiment. Nyord-folkene udgjorde i den sidste del af borgerdeltagelsesforløbet en samlende kraft i bestræbelserne på at fastholde og om muligt også videreføre borgerinitiativerne (relativt) uafhængigt af pilotprojektets snarlige ophør og nationalparkprojektets skæbne [Nielsen & Nielsen 2007: 115].

i det lys, er det også oplagt at overveje den betydning, som en sådan tilgang kunne have haft for andre vagt definerede fællesskaber - som for eksempel et samfund som Klintholm Havn. Også her eksisterede der et "sluttet" samfund præget af netværk og i hvert fald forsøget på at fastholde et intakt levende lokalsamfundsfællesskab, som imidlertid, overfor omverdenen, manifesterede sig defensivt. Med afsæt i erfaringerne fra Nyord, er det ikke en umulig tanke, at de forestillinger, som blandt beboerne knyttede sig til ønsket om fastholdelsen af havnen som rammen om et fremtidigt bo- og levested, på samme måde som på Nyord, kunne have dannet afsæt for et lignende forløb, hvis disse ønsker havde fået nogle andre rammer at udfolde sig indenfor.

Grobund for fælleskaber og fælleder

Samlet kan der i forhold til "udkommet" af de forskellige værkstedsforløb konstateres det måske allervigtigste resultat, at disse viste potentialerne for, hvordan en både myndiggørende og indsigtsfuld ansvarlighed faktisk kunne skabes hos "almindelige" borgere. I alle de nævnte eksempler er det muligt at få øje på, hvordan det, som kan beskrives som en "social orientering", baseret på hverdagserfaringer og orienteringer, tog form og voksede sig stærkere i takt med, at de deltagende borgere - stadig primært på det mentale plan, men ikke desto mindre nu også artikuleret i fællesskab – blev opmærksomme på problemstillinger og ønsker til fremtiden, som deltes af de fleste. Gennem artikuleringen af sådanne overvejelser i fællesskab åbnedes der op for den mulighed, at et landskab, som både fysisk og socialt var "faldet fra hinanden", ville kunne opnå en større grad af sammenhængkraft. På den måde demonstrerede sådanne eksempler også, hvordan den "socialitet" der, som det er fremgået af de forrige kapitler, ofte (i en modsigelsesfuld form) viste sig anlagt i hverdagsorienteringen, og som i disse orienteringer udtrykte sig primært som private eller strengt lokale ønsker om at skabe større sammenhæng i de fysiske omgivelser, gennem deltagelsen var i stand til at bevæge sig hen imod en kombination med hinanden til foreløbige fælles livsudkast. Det var med andre ord sociale læreprocesser, som herigennem blev udfoldet forstået både som individuelle dannelsesprocesser og som kooperative udvekslinger mellem individer og det viste, hvordan landskabet potentielt kunne blive fællesskabskonstituerende, hvis dets forvaltning blev tematiseret på en måde, der tog borgernes hverdagsliv som udgangspunkt [jf. Nielsen & Nielsen 2007: 117-118].

Set i lyset af den erodering, som prægede landskabet både som fysisk og socialt rum, er det dermed ikke, med afsæt i sådanne åbninger, usandsynligt, at en videreudvikling af sådanne idéer i sig selv ville kunne rumme en ansvarlighed for naturkvaliteten i de pågældende områder. Det er heller ikke usandsynligt, at der i tilknytning hertil ville kunne vokse et mere velintegreret socialt fællesskab frem. Dertil kom tillige, at sådanne initiativer, og den måde, hvormed de fik mulighed for at udvikle sig, også demonstrerede åbninger til de i processen involverede eksperter, idet sådanne initiativer faktisk viste, hvordan borgernes ønsker til og bekymringer omkring naturen ikke stod i en egentlig modsætning til de overordnede naturbeskyttelsesstrategier. Tvært imod viste de, hvordan sådanne initiativer også baserede sig på en tilgang, der tog de ekspertbaserede bekymringer om biodiversiteten alvorligt, og at sådanne bekymringer også kunne optages i deres egen kulturelle kontekst for bevarelse af fællesskab og fælles natur [Nielsen & Nielsen 2007: 139-141].

I den henseende bliver det også muligt at anskue de begyndende borgerfællesskaber som begyndende kulturelle offentligheder – ikke forstået som konsensuelle, "tætte" og måske "intime" fællesskaber mellem mennesker, men netop mere som begyndende orienteringer hen imod etableringen af et forpligtende "fælles

tredje" i form af en erkendelse og anerkendelse af, at visse livsanliggender faktisk *var* fælles anliggender, og at man derfor også var afhængige af og henvist til hinanden i gestaltningen af dem. I modsætning til skabelsen af en konsensusdannelse, der udligner alle divergenser, uenigheder, modstridende interesser og konflikter, var der her snarere tale om den begyndende udvikling af en "konflikt-kultur", som gjorde deltagerne i stand til at tåle og gå igennem uenigheder og konflikter uden at det indebar elimineringen af den enkeltes holdninger [Jf. Nielsen & Nielsen 2007: 118]. Med reference til Lefebvre kan man også sige, at der hermed tegnede sig konturerne af 'det differentielle rum', som i modsætning til det abstrakte, instrumentelle og fremmedgjorte rum, netop gav plads til hverdagslivets reproduktion – til kulturelle aktiviteter, anderledeshed og forskellighed [Lefebvre 1991: 52, 373]. Disse begyndelser var på ingen måde stærke, og i deres umiddelbare "tilstand" var de for svage til at kunne løfte for eksempel en lokalt forankret naturforvaltning – netop fordi denne forankring (endnu) ikke rakte særligt dybt. De var også svage derved, at de, i nogle tilfælde, antalsmæssigt bestod af et meget lille antal borgere. Ikke desto mindre var de der, og havde netop, fra et læringsperspektiv betragtet, påvist en betragtelig forandring. De viste, hvordan det forholdsvist enkelt, i hvert fald i områder med mange fritidslandbrug, gennem styrkelsen af lokale fællesskaber, ville kunne lade sig gøre at styrke et områdes biodiversitet og fysiske sammenhængskraft, og for en fremadrettet naturforvaltning var der dermed også et fundament, som der perspektivrigt kunne udvikles videre på. Alligevel blev sådanne åbninger ikke grebet af den øvrige deltagelsesstruktur, men derimod rystet så kraftigt undervejs, at flere af dem kuldsejlede. Desuden løb denne tilgang ind i problemer, både i forhold til rekruttering af borgere, og i forhold til at fastholde et engagement. At dette blev tilfældet, var der flere årsager til.

Ikke-deltagelse som spredningsidealets modsætning

I forhold til det sidste – vanskelighederne ved at rekruttere borgerne og fastholde et engagement, blev det tydeligt, at én helt overordnet blokering vedrørte det forhold, at de hverdagserfaringer, som borgerne havde i forvejen, også i forhold til en deltagelsesmetode baseret på et myndiggørende læringsperspektiv, spillede aktivt ind. Dette vedrørte særligt de rammer, som borgerinddragelsen tog afsæt i, og som, i modsætning til aktionsforskningens involvering i tidligere borgerinddragelsesforløb, hvor det var borgerne selv, der havde stået for invitationen til aktionsforskerne, her var tale om, at det var myndighederne, der inviterede, og endda til en deltagelse inden for rammerne af et uigennemskueligt pilotprojekt. At dette blev opfattet som en blokering kommer i materialet til udtryk på flere måder, som også spiller sammen med træk ved den anvendte aktionsforskningstilgang, som i den pågældende kontekst fremtrådte som en svaghed.

Hverdagserfaringen som deltagelsesblokering

Én sådan blokering, knyttede sig til spørgsmålet om tid og den "langsommelighed", som er iboende idealet om demokratiske forandringsprocesser. Som den ene side at det forhold vedrørte det selve værkstedernes varighed, og de tidsrammer, som deltagerne forholdt sig til ud fra et hverdagsperspektiv. Det gjaldt selve arrangementerne, som ideelt strakte sig over flere hele dage og dermed hurtigt kom til at kollidere med andre gøremål og prioriteringer, og det gjaldt de langstrakte realiseringsprocesser, hvor deltagerne ideelt

set arbejdede videre med opfølgningen på de ideer og forslag, som arrangementerne kastede af sig. I de pågældende værkstedsforløb skulle tidsfaktoren vise sig at være et gentagende argument for den manglende deltagelse ud fra den konstatering, at deltagelse ville indebære en prioritering af tid. Når dette argument blev bragt på banen, var det dog hovedsageligt i samspil med den vurdering, at mange borgere på baggrund af tidligere erfaringer – både fra hverdagslivet i bred forstand, og i forhold til den konkrete politiske deltagelsessammenhæng, ikke troede på, at deltagelse reelt ville resultere i indflydelse. At der i forhold til metode og en holdning til spørgsmålet om naturforvaltning her var tale om en anden tilgang, som også rakte ud over den pågældende deltagelseskontekst, fordi arbejdet orienterede sig mod en bredere problemstilling end spørgsmålet om nationalparken i snæver forstand, ændrede ikke på de eksisterende erfaringer med de "reelle" muligheder for politisk indflydelse. I den henseende viste kompleksiteten i aktionsforskningens demokratiforståelse sig i sig selv vanskelig at formidle over for uden forstående, som ikke umiddelbart kunne få øje på den store forskel. Man kan også sige, at aktionsforskningstilgangens bagvedliggende samfundsanalyse forblev implicit og dermed skjult for de fleste potentielle aktører, hvilket i sig selv gav anledning til problemer både i forhold til deltageres og ikke-deltageres erkendelser af andre demokratiopfattelser og forståelser af borgernes samfundsmæssige muligheder og roller [Clausen & Hansen 2007: 144]. Set udefra, og uden nøjere kendskab til de forskellige metoders rationaler, spillede det ikke umiddelbart den store rolle, om man deltog i en arbejdsgruppe eller i et fremtidsværkssted, ud over at det første, for de fleste, lød mere bekendt.

Som den anden side af spørgsmålet relaterede dette sig til de mere langsigtede tidsforhold og de tidsrammer, som deltagelsesprocessen var underlagt. I det pågældende tilfælde var deltagelsesforløbet underlagt nogle overordnede tidsrammer – fastlagt til to år – hvorefter ressourcer og tilrettelæggelse (i hvert fald foreløbigt) hørte op. Der var dermed ikke lagt op til nogen langsigtet understøttelse af de initiativer, som måtte være igangsat, uanset, hvor perspektivrige og fremadrettede, de måtte forekomme. At dette var tilfældet, kan siges at harmonere meget dårligt med et socialt læringsperspektiv, fordi social læring netop kræver tid – tid til omveje, til at standse op og tøve, til at lytte og ikke give forhastede svar, og til at lade det ufærdige (foreløbigt) forblive ufærdigt [jf. Nielsen & Nielsen 2007: 41]. Således er det ikke usandsynligt, at nogle af de processer, som blev igangsat faktisk *kunne* have udviklet sig til noget mere, hvis der var blevet fulgt op herpå. Det gælder for eksempel deltagelsesforløbet for de unge på Stege Skole, og det gælder også nogle af de voksnes deltagelsesforløb. At dette ikke var tilfældet, siger noget om myndighedernes fastholdelse af bestemte forvaltningsmæssige praksisser og manglende anerkendelse af borgerdeltagelsen som andet og mere end legitimationsmæssig pynt. I den henseende kan man også sige, at der i tilrettelæggelsen af det overordnede deltagelsesforløb var tale om en kontrast mellem den 'langsommelighed' som er iboende idealet om demokratiske forandringsprocesser, og den midlertidighed og effektivitetsbetragtning, som forløbet reelt var planlagt ud fra. Overfor behovet for tid til at udvikle deltagernes eget 'fælles tredje' med afsæt i hverdagslandskabet som en levet, rytmisk og cyklisk livssammenhæng, stod en lineær og kontinuerlig tidsforståelse, som pressede førstnævnte ud.

Derudover, og mere grundlæggende, kom også afvejningen af sådanne vurderinger op imod det, som man kunne risikere at miste. Således kan man sige, at også aktionsforskningen som metode løb ind i den kendsgerning, at offentligheden var trængt. Selvom metoden i princippet netop lagde op til en fri offentlig dialog, som ikke i selve deltagelsen var styret af snævre interesser og ikke forudsatte bestemte kompetencer af deltagerne, så var dette ikke en forskel, som set i lyset af de risici, som deltagelsen vurderedes at indebære, gjorde den store forskel. Ud fra den opfattelse at offentligheden generelt var et usikkert sted at færdes - også

indenfor rammerne af en deltagelsesmetode, som var tilstræbt herredømmefri - ændrede dette ikke på den erfaring, at formuleringen af holdninger og ønsker til landskabet ikke blev opfattet som risikofri. Tilbød værkstederne umiddelbart en anden slags offentlighed, så var det stadig en offentlighed, som befandt sig inden for rammerne af mere grundlæggende magtstrukturer præget af ulige ejerskabsforhold til jorden og en mangel på præcisering af de juridiske forudsætninger, som deltagelsen hvilede på (jf. det blanke papir).

I den henseende kunne deltagelsens måske største skrøbelighed, også i forhold til aktionsforskningen, lokaliseres til en usikkerhed - både i forhold til hverdagsrelationerne og spørgsmålet om, hvor højt man kunne sætte ambitionerne om opbakning fra de konkrete omgivelser, man var bosat i (angsten for det nære), og i forhold til forventningerne om, hvor meget støtte man reelt burde forvente af myndighederne – det fremmede og abstrakte. På den måde kom også aktionsforskningen til at befinde sig i en permanent gråzone, hvor det for den potentielle deltager var vanskeligt at gennemskue, hvad de demokratiske præmisser var, og dette skabte et brydningsforhold gennem hele forløbet. Således er det også karakteristisk, at de forskellige værkstedsforløb, på samme måde som arbejdsgrupperne, var præget af frafald af borgere, som frem for at fortsætte med arbejdet for en kulturel og social vitalisering af de lokalområder, de var bosat i, i stedet valgte at kvitte engagementet for derigennem at værne både sig selv og (brugen af) landskabet mod deltagelsens mulige uheldige konsekvenser. Det er for eksempel det, der bliver tydeligt i Eriks fortælling, hvoraf det fremgår, hvordan angsten for uvenskaber med naboer og faren for, gennem etableringen (og dermed afsløringen) af et lokalt stisystem, at åbne landskabet op for en ukontrolleret turisme, fik ham og de øvrige medlemmer af beboerforeningen til at springe fra deres hidtidige engagement. Overfor den antagelse, at man gennem deltagelsen risikerede at pirke til gamle uoverensstemmelser mellem beboerne (mellem tilflyttere og "indfødte"), og at det lokalområde, som alle værdsatte så højt, risikerede at blive overrendt af turister, vurderede man det sikrere at trække sådanne ideer tilbage til privatsfæren og forsøge at udleve dem her. I den henseende kan man sige, at også aktionsforskningen tilsyneladende blev indhentet af vanskelighederne ved at overkomme de i landskabet iboende spændinger og udemokratiske strukturer, fordi borgerne gennem fravalg af deltagelse i stedet valgte at beskytte sig selv.

Institutionelle og interessemæssige barrierer for demokratiske eksperimenter.

Samlet set skulle det da også vise sig, at det på trods af, at det, indenfor rammerne af den pågældende aktionsforskningstilgang, i et vist omfang lykkedes at skabe ny viden om mulighederne for en fornyelse af det lokale politiske liv på civilsamfundsniveau, ikke lykkedes at finde åbninger for forandringer og strukturelle ændringer hverken på institutionelt eller på interessegruppeniveau. For eksempel var det, som nævnt, ikke inden for rammerne af fremtidsværkstederne muligt at løse op for det, der måske var grundkonflikten – både i forhold til nationalparkprojektet, og i forhold til spørgsmålet om en bæredygtig udvikling i det hele taget, nemlig spørgsmålet om landbrugets fremtidige rolle og karakter. En sådan løsning blev blokeret af landbrugets organisationers efterhånden oparbejdede modvilje mod overhovedet at gå ind i en *fri diskussion* om fremtiden, og dermed lukkedes der effektivt for de åbninger, som ellers havde vist sig på landmandsværkstedet, og som også nærværende afhandlings interviewmateriale bærer præg af. Således var situationen også den, at landbruget udøvede en delvis sabotage af de initiativer, som udsprang af værkstedarbejdet – særligt stiplanerne, hvormed det for de deltagende borgere forekom uoverkommeligt

og umiddelbart perspektivløst, at gå videre med dette arbejde [Nielsen & Nielsen 2007: 105].[123]

På samme måde fandt heller ikke initiativet til udviklingen af et bæredygtigt, lokalt baseret erhvervsliv, i form af det pågældende erhvervsnetværk, støtte i den øvrige deltagelsesstruktur. Etableringen af et sådant netværk blev modarbejdet, både af landbruget og af de organiserede turismeinteresser, og et flertal i styregruppen anerkendte ikke, at et sådant netværk kunne ses som en integreret del af nationalparkprojektet og afslog derfor deres ansøgning om etableringsstøtte [Nielsen & Nielsen 2007: 127; Hansen 2008: 267].[124] Dette bidrog formodentligt til, at den åbning hen imod et egentligt borgerfællesskab, som ellers var blevet indarbejdet i netværket gennem værkstedsarbejdet, ikke yderligere blev udfoldet, og tilsyneladende heller ikke kom til at spille nogen væsentlig rolle i forbindelse med den efterfølgende etablering af foreningen. På et andet niveau, og inden for den offentlige administration stødte intentionerne om en demokratisering af naturforvaltningen ligeledes mod barrierer, som f.eks. en modvilje i større eller mindre dele af embedsværket og frygt for at afgive magt og ansvar. [Nielsen & Nielsen 2007: 105]. Det var for eksempel det, der var tilfældet i forhold til den, inden for rammerne af pilotprojektet, i sidste ende manglende støtte til de bestræbelser, som ideerne omkring stier og naturplaner havde i forhold til en udbredelse og videreudvikling. Godt nok gik forvaltningen ind og støttede initiativerne i deres private og individualiserede former, men der var ikke opbakning til en understøttelse af planerne for udviklingen af sådanne initiativer i en større landskabelig helhed [Nielsen & Nielsen 2007: 140-141].

På samme måde var det også lignende reaktioner, der afspejlede sig i forhold til situationen på Nyord. Således gled den statslige naturforvaltning af på spørgsmålet om mere direkte indflydelse på naturforvaltningen, og Nyord-borgerne oplevede desuden, at den lokale repræsentation af den fremtidige nationalparkforvaltning gled længere og længere ud i den videre proces, for helt at forsvinde i den endelige vedtagne nationalparklov [Jf. Hansen 2008: 292]. Blandt Nyord-borgerne bidrog dette til fornemmelsen af, at der med pilotprojektet blot var sket en styrkelse af den traditionelle naturforvaltnings magtfordeling, og denne opfattelse blev også underbygget af, at Den Nationale Følgegruppe – den gruppe som af miljøministeren var nedsat til at følge og støtte arbejdet i pilotprojekterne, og som skulle aflevere sine endelige anbefalinger hertil, fastholdt modsætningsforholdet mellem det lokale og det nationale. Således var det kendetegnende, at det gennemgående ønske om lokal indflydelse på fremtidige nationalparker kun i meget begrænset omfang blev afspejlet i det "Forslag til lov om nationalparker" som Folketinget vedtog at opløfte til lov d. 24. maj 2007 [jf. Hansen 2008: 294]. I stedet for at se muligheder i de kræfter og viljer, som sådanne bestræbelser kunne ses som udtryk for, forholdt de, der først og fremmest så sig selv som varetagere af et naturbeskyttelsesperspektiv, sig tilsyneladende skeptiske overfor en substantiel borgerinddragelse knyttet til uddelegering af ansvar for naturen til et lokalt politisk beslutningsniveau. At erfaringerne fra værkstedsforløbene viste, at en sammenkædning af naturspørgsmålet med sociale og kulturelle spørgsmål ikke *behøvede* at føre til en kortsigtet, og i forhold til naturforholdet, problematisk prioritering (hvilket måske var det man frygtede?), men derimod netop afhang af den kultur, den kunne være med til at udvikle og blive indlejret i, fandt ikke nogen anerkendelse, og dermed kom for eksempel

123 Dette blev særligt tydeligt ved, at nogle af storbønderne fra Øst-Møn nægtede at deltage i samtaler om nedlagte stier

124 Når erhvervsnetværket KUMBO ikke opnåede støtte fra Styregruppen skyldtes det tilsyneladende ikke så meget principielle overvejelser, men snarere lokale rivaliseringer om position og indflydelse [Nielsen & Nielsen 2007: 153].

også alle ideerne om lokale laug-dannelser til at forblive på idé-planet [Jf. Nielsen & Nielsen 2007: 120]. De *blev* skrevet ind i borgerdeltagelsens forslag til en styringsmodel for nationalparken, men de mødte ingen imødekommenhed fra myndighederne (hverken de politiske eller de forvaltningsmæssige) som forslag, der kunne eksperimenteres med i nær fremtid også uafhængigt af nationalparkprojektet [ibid.]. For de mindre enheder eller grupperinger, der jo, netop fordi de bestod af forholdsvis få og ikke i forvejen (tæt) relaterede personer, var meget sårbare, betød det, at disse havde svært ved at se sig selv som udgangspunkt for en bredere lokal praksis, når den understøttende kultur, der var til stede i og med borgerinddragelsesprojektet forsvandt [Nielsen & Nielsen 2007: 127]. På den basis skete der også undervejs et frafald af deltagere i fremtidsværkstederne, fordi de mange blokeringer, trods interessen for det man lavede, gjorde deltagelse til et tvivlsomt arrangement.

Aktionsforskningen mellem spredningsideal og kontekst

På den måde kan man sige, at de initiativer og bevægelser, som var opstået med afsæt i aktionsforskningen, blev undergravet af både de lokale og nationale magtstrukturer. Det, som *kunne* have været en mulighed – eksistensen af det blanke papir – i forhold til at skabe en reel borgerinddragelse fra neden, blev ikke grebet, og i overensstemmelse hermed, kan man også sige, at også aktionsforskningen løb ind i det, der viste sig som en realitet, at en væsentlig forudsætning for en vellykket borgerinddragelse er, at der *er* en offentlighed, der er i stand til at bære en demokratisk tankegang. I det pågældende pilotprojekt viste denne forudsætning sig at være en mangelvare; ikke alene fordi borgerne som konsekvens af landskabsudviklingen i vid udstrækning var fremmedgjorte overfor hinanden, men også fordi særligt magtfulde grupper – det, som man også kunne betegne som 'eliterne i governance-netværket' havde sat sig på den offentlige meningsdannelse. Konsekvensen var, at de fleste borgere vurderede det for nyttesløst eller direkte risikabelt at blande sig i forhold til de omkostninger, som dette måtte have for den fremtidige tilværelse i og brug af landskabet. Således kan man sige, at aktionsforskningens spredningsideal også løb ind i det forhold, at den kontekst, som deltagelsen var omgivet af, rakte ud over et øvre politisk niveau i form af politiske aktører og deltagelsesprocesser indenfor rammerne af den rent politiske offentlighed. I det konkrete tilfælde omfattede denne kontekst snarere et *helt* lokalsamfund, som spillede ind på beslutningen om fravalget af deltagelse [Clausen & Hansen 2005: 19-21]. Således skulle det fænomen, at spredning afhang af et hav af kommunikationsformer, netværk og forbindelser, ikke mindst vise at gøre sig gældende i en situation, hvor landskabet dannede udgangspunkt for arbejdet, fordi netop landskabet indeholdt en række specifikke historiske betingelser, komplekse strukturer og indbyrdes magt- og modsætningsforhold, som satte nogle særlige betingelser for participationen.

Dermed er det også i forhold til deltagelsen i de pågældende aktionsforskningsforløb nærliggende at drage den konklusion, at borgernes ambivalente forhold til deltagelse i pilotprojektet, også gennem deltagelsen i fremtidsværkstederne, blev bekræftet negativt. Hvis deltagerne (og ikke-deltagerne) var skeptiske i udgangspunktet, så fandt denne skepsis også her bekræftelse gennem det pågældende forløb. Ikke i forhold til mulighederne for at præsentere egne drømme og erfaringsbaserede viden og i forhold til, gennem værkstedsforløbet at arbejde med at udfolde og perspektivere sådanne drømme og erfaringer

i læreprocesser orienteret mod fællesskab og en øget (selv-)bevidsthed.[125] Men i forhold til den erfaring, at sådanne bevægelser og begyndende sociale orienteringer alligevel stødte ind i både lokale og centralt-institutionelle barrierer, hvor strukturelle uligheder, fremmedgørelse og fraværet af en offentlig institutionel struktur, som var i stand til at rumme afgivelsen af magt og ansvar, spændte ben for deltagernes handle- og indflydelsesmuligheder. I et samfund, som tilsyneladende netop havde mistet evnen til selvreproduktionen af fællesskaber, og hvor udgangspunktet derfor *var* meget skrøbeligt, var den kendsgerning, at understøttelsen af de potentielle fællesskaber enten ikke fandt sted, eller blev direkte kuppet af de eksisterende lokale magtstrukturer, ikke gunstig - hverken for videreudviklingen af en kultur, som (måske) kunne havde dannet grundlag for et fremtidigt borgerfællesskab, eller for borgernes tillid til rollen som politisk aktør. Som sådan er det også heri muligt at få øje et koncentreret udtryk for borgernes manglende vilje til at deltage. Selvom det begrænsede deltagerantal i værkstedsforløbene i udgangspunkt var en svaghed, så var det ikke i sig problemet ud fra den betragtning, at et borgerfællesskab er noget, der gradvist vokser frem. Det, der var problemet, var snarere kombinationen af en ekstrem mangel på fællesskab mellem borgerne i udgangspunktet og en manglende langsigtet understøttelse af de fællesskaber, som faktisk spirede frem.

Ikke-deltagelsen genovervejet

Kendetegnende for både den praktiske og teoretiske tilgang til participationsprocesser - både i naturforvaltningen i bred forstand, og i forhold til etableringen af nationalparker, er som nævnt en grundlæggende antagelse om, at man i udgangspunktet har med et meget engageret lokalsamfund at gøre. Det er forestillingen om 'samfundet', som en naturlig social enhed med en iboende monokulturel identitet, som måske nok kan være præget af interne konflikter, men som ikke desto mindre gennem deltagelsen kan mobiliseres eller nurses frem. I denne tilgang, som også præger meget participationslitteratur, ligger fokuseringen snævert på deltagelsen indenfor rammerne af en til formålet opstillet offentlighed, hvor individet i forhold til participationsperspektivet defineres i overensstemmelse med rationelle termer og den konventionelle overbevisning om, at deltagelse altid er 'en god ting' [Jf. Cleaver 2001]. Således er også den forestilling udbredt, at deltagelse i sådanne processer er en mulighed, som den rationelle borger altid vil tilslutte sig, fordi denne herigennem sikres politisk medindflydelse. Og tilsvarende er der også, i de tilfælde, hvor virkeligheden viser sig *ikke* at leve op til denne antagelse, en tendens til at udpege ikke-deltagende borgere som enten passive eller uansvarlige. Til gengæld er det også opfattelsen, at denne problemstilling ikke er værre, end at den kan afhjælpes ved hjælp af en korrigering af den metodiske "værkstøjskasse", som kan sikre den ønskede repræsentativitet. Spørgsmålet om ikke-deltagelse bliver dermed primært til en øvelse i forvaltningskunst, hvor "løsningen" består i at sikre deltagelsen (særligt repræsentativiteten) ved at 'tune' eller 'modernisere' de forskellige procedurer og teknikker.

125 Denne opfattelse baserer sig primært på personlige tilkendegivelser fra deltagere, som udtrykte tilfredshed med forløbet. Opfattelsen finder endvidere en vis bekræftelse i Kvistgaards evalueringsrapport, som via en rundspørge blandt deltagere i de forskellige værksteder, når frem til, at en væsentlig årsag til at deltage i værkstederne vedrører muligheden for at arbejde specifikt med udviklingen i de konkrete områder, hvor folk bor [Kvistgaard Consult 2005: 45].

Sådanne perspektiver på spørgsmålet om borgernes ikke-deltagelse gjorde sig også gældende i forbindelse med pilotprojektet på Møn. Således var reaktionerne fra forvaltningen og de involverede embedsmænd, præget af lige dele overraskelse over borgernes manglende deltagelse og den logiske følgeslutning, at dette enten måtte skyldes mangel på interesse for naturen eller en egentlig passivitet. Samtidigt var antagelsen også, at problemet (som primært blev opfattet som et demokratisk legitimitetsproblem) nødvendigvist måtte og også *kunne* løses ved at anlægge et nyt og supplerende metodisk perspektiv – som i det pågældende tilfælde blev repræsenteret af aktionsforskningen.

Overfor disse tilgange til forståelsen af og løsningen på ikke-deltagelsen, forsøger denne undersøgelse at komme med et andet og mere sammensat bud på en revurdering af (ikke-)deltagelsens logik. Den problematisering, som hermed er blevet forsøgt demonstreret, afviser ikke, at fravalget af deltagelse kan handle om, at borgernes naturrelationer er forandrede, og at der kan være et behov for at ændre på den metodiske tilgang til participation. Tværtimod er det antagelsen, at spørgsmålet om ikke-deltagelse i stats-initierede naturbeskyttelsesprojekter *også* handler om naturrelationer, som optræder anderledes problemfyldte, end hvad man måtte forvente, ligesom brugen af bestemte metoder kan vise sig uheldige og selvforstærkende i forhold til borgernes fravalg af engagement. Det er imidlertid også antagelsen, at forklaringerne også skal ses i lyset af mere komplekse og fundamentale forhold, og at en snæver fokusering passivitet og småkorrigeringer af metoder, overser de mere grundlæggende modsætningsforhold, som deltagelsen indskriver sig i. Således er det opfattelsen, at en sådan fokusering er uden øje - dels for deltagelsens placering indenfor rammerne af lokalsamfundet, som en både historisk, kulturel og socialt betinget hverdagskontekst, med det hav af indbyrdes hierarkier og magtrelationer, som eksisterer her – dels at den heller ikke har blik for borgernes langt fra entydige forhold til myndighederne.

Dermed sætter denne undersøgelse også fokus på det paradoks, at mens vigtigheden af deltagelse måske nok anerkendes på det centrale myndighedsniveau, så fokuseres al opmærksomheden over på de meget tydelige formelle, lokale deltagelsesprocesser (offentligheder) og mere traditionelle deltageraktører, mens rækken af lokale aktiviteter, som forekommer gennem daglige interaktioner og socialt indlejrede arrangementer *uden* for denne officielle offentlighedssfære samt diversiteten af forskellige slags borgere, fuldstændigt overses. Og dermed er det også opfattelsen, at der heri ligger en blindhed overfor forbindelsen mellem borgernes (fra-)valg af deltagelse i det offentlige rum, og de sociale, kulturelle, økonomiske og juridiske vilkår, som de møder i den omgivende samfundskontekst. Set ud fra et "ydre" perspektiv – dvs. deltagelsen vurderet udefra og fra den ikke-deltagende borgers perspektiv - er deltagelse nemlig ikke nødvendigvist en handling, som er hverken ligeværdig eller risikofri. Den kan netop også indeholde et magtreproducerende element, og den kan (antages at) have store konsekvenser for den enkelte. I den forstand er det altså en påpegning af eksistensen af et et selvrefererende forhold mellem struktur og handling (agency), som afspejler sig i forhold til fravalg af deltagelse derved, at individets offentlige deltagelse vurderes, forhandles og medieres set i lyset af en bredere erfaringshorisont. I den forståelse kan ikke-deltagelse ikke alene vurderes som en irrationel handling. Den kan i stedet både være en 'rationel' taktik og en ubevidst praksis indlejret i rutine, sociale normer og accepten af status quo ud fra den opfattelse, at det er mere fordelagtigt ikke at deltage. Det er således også i den forståelse, at dette peger på betydningen af de strukturelle begrænsningers magt, lige som det rejser kritiske spørgsmål til omfanget af friheden til personlig handling.

Borgerinddragelse som interesseorganisationernes kompromis arena

Med denne tilgang til spørgsmålet om ikke-deltagelse lægger denne undersøgelse dermed også luft til den metodetilgang, som går under betegnelsen governance. Styrken ved denne tilgang, som også prægede dele af den pågældende pilotprojektproces, er, at den appellerer til lokale kompromisser og konsensusdannelse imellem eksisterende interessegrupper. Til gengæld er dens svaghed, at den forudsætning, som den hviler på – at mange borger føler sig repræsenterede – sjældent er opfyldt. I den konkrete case skulle praktiseringen af denne model da også vise sig at skabe problemer i forhold til deltagelsen netop på grund af disse indbyggede svagheder. Således viste det sig, at modellen endte op i en snæver gruppe hel- og halvprofessionelle deltagere, som deltog kontinuerligt, men uden at denne deltagelse nåede ud i samfundet på et bredere plan. Dermed var det i realiteten også kun en særlig side af borgernes lokalinteresse, som kom til orde; nemlig den, som interesseorganisationerne instrumentelt set varetog, mens de bredere sammenhænge som dette hverdagsliv samtidigt måtte indgå i, blev sorteret fra – det fænomen, som Polanyi (1945) og senere i en mindre radikal udgave også Giddens (1994) kalder for "disembedding" (udlejring). Konsensusstyringen orienterede sig grundlæggende mod, hvad der kunne opnås en overensstemmelse om mellem på forhånd opdelte interessestrukturer, og hvad der kunne lade sig gøre inden for rammerne af den gældende forvaltningslogik, men dette forudsatte netop, at de ønsker, som borgerne måtte have, ikke overskred de fastlagte interessestrukturer, og ikke bevægede sig uden for rammerne af den eksisterende forvaltningshorisont.

Samtidigt blev særlige interessegrupper, netop gennem udpegningen *som* særlige grupper, bekræftet i opfattelsen af deres egen særlige betydning, mens andre grupper helt faldt uden for. Fra et demokratisynspunkt, og med reference til den konkrete case, kan en sådan tilgang derfor også påpeges at være problematisk - dels fordi den ikke var i stand til at rumme og håndtere de mere grundlæggende problemstillinger som var i spil, og dels fordi den kom til at virke hhv. selvforstærkende og selvekskluderende på forskellige gruppers muligheder for indflydelse på processen. Samtidigt opstod dermed også det demokratiske paradoks, hvor der på den ene side – fra systemniveau - blev fokuseret på medborgerskab og medejerskab, mens selve deltagelsesprocessen reelt understøttede bestemte gruppers særinteresser, og dermed undertrykte og ekskluderede de differentieringer og sammenhænge, som (også) styrede borgernes orienterings- og erkendelsesprocesser.

Set ud fra det perspektiv kan man således også vælge at betragte de markante konflikter mellem forskellige naturinteresser i lyset af den reelle mangel på borgerfællesskaber, som ikke-deltagelsen også kan ses som et udtryk for. Spørgsmålet om, hvordan man kan håndtere disse konflikter har som sagt været et af de centrale diskussionspunkter indenfor naturbeskyttelsesfeltet, hvor eksperimenter med forskellige former for netværkstænkning og udviklingen af nye inkluderende diskurser om naturbeskyttelse har været fremført som løsning herpå. En anden vinkel på problemstillingen kunne imidlertid også være, at sådanne konflikter, og deres muligheder for at dominere beslutningsprocesserne, også kan betragtes som noget sekundært eller afledt af den kendsgerning, at de lokale borgerfællesskaber er eroderede. Netop den omtalte betydningstildeling til bestemte stærke gruppeinteresser, og de konflikter og eksklusionsmekanismer, som de genererer, ville måske ikke få den fremtrædende betydning, hvis ikke det var for erosionen af fællesskabet i lokalsamfundet, fordi disse, hvis de havde eksisteret, ville have haft mulighed for at fungere som en positiv og præventiv indvirkning på en sådan konfliktsituation.

Som beskrevet i det ovenstående, var det ikke den slags overvejelser, som prægede den pågældende proces. I stedet førte konstateringen af de opståede problemer i det konkrete tilfælde til, at en anden (alternativ) metodetilgang blev koblet på. Det særlige ved denne metodetilgang var til gengæld, at den faktisk orienterede mod en opbrydning af de særinteresser, som havde vist sig at volde problemer, og at den også indeholdt et anderledes og mere fundamentalt forandringsperspektiv. Da det kom til stykket, var det imidlertid ikke et perspektiv, som egentligt blev accepteret og optaget som ligeværdigt i den samlede deltagelsesstruktur. I stedet blev det udgangspunkt fastholdt, at processen skulle forblive en top-down proces, og grundlæggende skulle det stadig være en professionel ekspertise og netværkstyring, der skulle være deltagelsens grundlag.

Med afsæt i den erfaring kan ikke-deltagelsen i forhold til det pågældende projekt også ses som en afledt konsekvens af (fastholdelsen) af den tvivlsomme antagelse, som mange governanceinspirerede deltagelsesprojekter hviler på, at blot ved at identificere forskellige interessegrupper og få dem placeret rundt om bordet, vil det resultere i en konsensus, som er 'fair' for alle [jf. Cooke 2001; Hildyard et al. 2001.]. Sådan en antagelse har som udgangspunkt, at alle deltagere er i besiddelse af den samme forhandlingskraft, eller at ulighederne mellem grupperne alene er et teknisk anliggende, som kan løses ved at bruge den rigtige metode. Dermed overses til gengæld de dybere strukturelle magtforhold, som mere magtfulde grupper er i besiddelse af, og som participationen i sig selv kan komme til at forstærke. Ved at tildele bestemte grupper "særlig" taleret legitimeres også de måske i virkeligheden ulige magtforhold, fordi det overses, at ikke alle kan læne sig op ad et gruppetilhørsforhold. Reelt mødes deltagerne *ikke* som ligemænd, og forhandlingssituationen er *ikke* den samme, og projekter med det mål at øge borgernes deltagelse eller at 'decentralisere' kan ende op med at forstærke allerede eksisterende magtforhold i lokalsamfundet og dermed lade den store brede befolkning i stikken. I den forstand bliver det også muligt at tale om en form for 'systemets' understøttelse af gruppens tyranni, fordi ikke-deltagelsen kan ses som konsekvensen af en svag forhandlingssituation. Det er spændingen mellem de, der står stærkt, og de der står svagt – mellem de organiserede og de u-organiserede, mellem professionelle og ikke-professionelle, mellem jordbesiddere og "jord-løse" etc., og er man det sidste, kan det være umiddelbart mere fordelagtigt at holde sig udenfor.

Selvnægtelse som deltagelsens alternativ?

Med afsæt i denne kritik af blindheden overfor spørgsmålet om ikke-deltagelse, som præger store dele af den eksisterende participationsdiskurs, er denne undersøgelse på nogle områder i overensstemmelse med den problematisering af participationsspørgsmålet, som nyere forskning giver udtryk for. Denne problematisering, som særligt er blevet fremført indenfor rammerne af participationslitteraturen i forhold til udviklingsspørgsmålet i 3. Verdens lande, og som blev beskrevet i starten af kapitlet, giver som nævnt udtryk af en forståelse af tilgangen til participation som i bedste fald dyb naiv og i værste fald direkte manipulerende og tyranniserende i forståelsen af 'tyranni' som illegitim og uretmæssig udøvelse af magt [Cooke & Kothari 2001:4]. Således anlægger denne tilgang netop også det problematiserende perspektiv på participation, at en kritisk evaluering af deltagelsesteknikker og forestillinger om borgerne som passive eller ikke-rationelle fejler i forhold til at adressere emner om magt og kontrol både inden og uden for rammerne af deltagelseskonteksten. Netop fordi sådanne evalueringer forbliver på det teknisk-instrumentelle, er det opfattelsen, at disse ikke alene har leveret utilstrækkelige løsninger på problemstillinger, som i virkeligheden

rækker dybere, men også, at de har tilsløret sådanne problemstillinger indenfor diskursen og dermed har tjent til at legitimere begrebet snarere end at fremstille det som en virkelig udfordring. Således forekommer denne tilgang dermed også at fange noget af den ambivalens, som, er det denne undersøgelses antagelse, er indbygget i meget participation. Det er på den ene side en opmærksomhed overfor deltagelsen som styret af en instrumentalisme – det er "toppen", der henvender sig til "bunden" for at opnå legitimitet, og ikke borgerne selv, som tager initiativet. Og på den anden side er der opmærksomheden overfor det fænomen, at hele retorikken omkring myndiggørelse står i modsætning til de eksklusionsmekanismer, som sådanne processer reelt reproducerer.

Samtidigt, og ud fra et kritisk utopisk perspektiv, som nærværende afhandling tager erkendelsesteoretisk afsæt i, er dele af den problematisering, som denne tilgang leverer, imidlertid også på sin egen måde problematisk. Dels forekommer kritikken af participationen primært at rette sig mod de deltagelsesformer, som befinder sig indenfor rammerne af en mere instrumentel deltagelsestilgang (det, som i denne sammenhæng er blevet beskrevet som et governanceperspektiv), og som også denne undersøgelse forholder sig problematiserende til.[126] Dermed forekommer kritikken primært at forholde sig til en *særlig* deltagelsestilgang, men uden at forholde sig til de deltagelsesperspektiver, for hvilke spørgsmålet om demokrati og indflydelse faktisk *har* en mere fundamental betydning.[127] Dels, og som den mest radikale konsekvens af denne kritik, ligger også afvisningen af participationen som praksis, ud fra den opfattelse, at denne bliver for belastet. [Jf. Cooke 2001:15; Henkel & Stirrat 2001:182-183]. Med afsæt i opmærksomheden overfor de i deltagelsen iboende subjektiveringstendenser, som forekommer *så* problematiske, at participationens ophør præsenteres som 'løsningen' herpå, er det i den henseende ikke kritikken formuleret som et spørgsmål om, hvad participationen *ikke* gør, men snarere som et spørgsmål om, *hvad* den gør – som giver anledning til at sætte spørgsmålstegn ved participationsdiskursen i sig selv [Ibid.]. Som fremgået af det foregående, er problematiseringen af sådanne tendenser, en problematisering, som også denne undersøgelse i en vis udstrækning vil slutte sig til. Således er det holdningen, at det er nødvendigt at være sig sådanne subjektiveringsmekanismer bevidst og ikke mindst i forhold til landskabsdiskussionen (måske særligt nationalparkdiskussionen), som hurtigt kan udvikle sig til et statsligt opdragelsesprojekt (jf. for eksempel den anførte risiko i forhold til børnedeltagelsesprojektet).

I forhold til spørgsmålet om en fremtidig demokratisering af landskabet indeholder sådanne problematiseringer, i det omfang de bliver for massive, imidlertid også et element af handlingslammelse, fordi en sådan tilgang ikke påviser, at potentialerne for en demokratisering er til stede, men blot nøjes med at konstatere, at magten har fået overtaget. Overfor det spørgsmål, om borgerne gennem fravalget af deltagelse udviser handlingsorientering (agency), eller om der blot er udtryk for et samtykke med underordningen af de eksisterende magtstrukturer, vælger denne tilgang med andre ord det sidste og afviser dermed også

126 Den pågældende kritik retter sig som nævnt primært mod den participationstilgang, som går under betegnelsen PAR (særligt repræsenteret ved Robert Chambers), og som ligger forud for governancetænkningen. Dette synes imidlertid blot at understrege, at kritikken er temmelig ensidig og ikke forholder sig til de forgreninger og knop-skydninger, som lader sig aftegne i form af forskellige deltagelsesdiskurser.

127 Det er for eksempel det, der er tilfældet hos Bill Cooke, som konkluderer at "*the potential precence og group-think undermines claims for participation as a means and as an end*" [Cooke 2001: 115], men uden at forholde sig til, at den model han kritiserer, ikke den eneste participationsmodel.

muligheden for modstand som fælles strategi. Med identificeringen af upersonlige kræfter og tendenser både i historien og i lokalsamfundet, som uden for direkte individuel kontrol er styrende for fravalg af deltagelse, bliver konklusionen på dilemmaet: at hvis meget af magten ligger uden for kontrol, hvilket formål tjener det så at forsøge at yde modstand mod den? I den henseende indeholder denne problematisering ikke noget handlingsorienteret bud på en løsning af den demokratiske legitimitetskrise, fordi spørgsmålet om modstand forbliver vagt defineret.

At dette bliver udfaldet, er på mange måder i overensstemmelse med den tolkning af magt og modstand, som repræsenteres af Michel Foucault. Denne, som også er den teoretiske hovedkilde, som flere af disse analyser tager afsæt i, leverer nemlig det svar på problemstillingen, at oppositionelle diskurser ofte, uden at det var hensigten, reproducerer og udvider de magtrelationer, de var i opposition til [Foucault 1982: 225]. Således er det opfattelsen hos Foucault, at magten ikke kan forstås som en global, binær kamp mellem undertrykkere – 'magthavere' – og undertrykte, og at den derfor ikke kan indpasses i et aktiv/passiv-skema. Den har snarere en relationel karakter, fordi magten kun kan opstå der, hvor der er modstand – hvor den kan tage modstandsformerne i sin tjeneste ved at udpege dem, etablere normer for dem og dermed indlejre sig i og konglomerere en lang række specifikke styrkeforhold [Heede 1992: 43]. På den måde har magt og modstand udspring i hinanden, og dermed gør Foucault opmærksomhed på det, der bliver den logiske følge; at frigørende teorier og praktikker rummer deres egne dominerede tendenser [Kelly 1994: 382]. Det er med andre ord ikke nogen løsning at kæmpe for 'individets rettigheder', fordi individet i sig selv er et magtprodukt [Heede 1992: 23]. I det omfang, det *er* muligt at tale om modstandsformer, som dog aldrig springer uden for diskursen, men snarere kritisk distancerer sig derfra, påpeger Foucault, at sådanne kræver en vel gennemtænkt snu og indirekte modstand, som i hovedsagen består af en form for selv-nægtelse eller afvisning den type individualitet, som individet selv er blevet udøver af.[128] Modstand bliver i den forstand til en form for genealogisk projekt og selvopfindelse ved at vælge aktivt mellem de diskurser, som man ønsker at praktisere; vi er med andre ord frie til at stille spørgsmål og reevaluere os selv og vores identiteter og til at udfordre overtagede fortolkninger af dem.

I den henseende ligger der også i Foucaults projekt ligger en form for kritisk subjekt [Jf. Heede 1992: 26, 134-35]. Dette subjekt kontrollerer ikke den overordnede retning af historien, men det er i stand til at vælge mellem de diskurser og praktikker, som er tilgængelige - til at bruge dem kreativt og til derigennem at sige fra overfor magten [Foucault 1984b]. Overført på landskabsrelationen kunne dette for eksempel netop komme til udtryk som en nægtelse af at engagere sig aktivt i deltagelsen i statsinitierede naturbeskyttelsesprojekter, fordi der i en sådan nægtelse også ligger en form for nægtelse af subjektivering. Ud fra et kritisk-utopisk perspektiv kan kritikken overfor denne forståelse af subjektivitet, magt og modstand til gengæld være, at politikken omkring selvnægtelse efterlader borgerne uden noget normativt ståsted, hvorfra de kan agere og uden noget at stræbe efter.[129] Uden en teori om hegemonisk dominans, som kan tjene som basis for en politisk bedømmelse og fordømmelse af magtrelationer, berøves borgerne

128 For Foucault handler selvnægtelse (self-refusal) om at forstå historien og de historiske processer, der har skabt forskellige subjektiviteter, og om konstant at tænke imod sig selv, sin egen identitet og berøringsflader. I den forståelse er det mao. i forståelse af genealogien, at der ligger et frigørende element. [Se særligt Foucault 1984b].

129 Denne kritiske stillingtagen til Foucault er blandt andet blevet fremført som en feministisk kritik, som kritiserer Foucault for at appellere til mikro-politikker uden at levere nogen analyse af de overordnede magtstrukturer. Se f.eks. Jana Sawicki (1994).

enhver form for fælles handling eller form for autoritet. Man kan også sige, at de af Foucault foreslåede modstandsformer mangler en kollektiv dimension, fordi der er tale om individuelle modstandsformer, som ikke omfatter en egentlig fælles orientering. Således kan ikke-deltagelse som for eksempel individuelle modstandstaktikker, sådan som de præsenteres af Certeau [1984] også problematiseres på den måde, at der måske nok er tale om en form for modstand, men det er ikke en produktiv fremadrettet modstand, så længe den ikke anerkendes *som* en modstand og giver anledning til selvrefleksion på det politiske niveau. Hvis det ikke på dette niveau grundlæggende problematiseres, at folk ikke deltager, så har ikke-deltagelsen som modstandsform ingen reel politisk betydning. Tvært imod kan det, som tilfældet f.eks. på Møn, få den konsekvens, at man på myndighedsniveau legitimeres yderligere i sin antagelse om borgernes manglende interesse for landskabet og følgelig også i behovet for en stærk myndighedsstyring. Ud fra det perspektiv kan fravalg af deltagelse også ses som den ultimative underordning, fordi fravalget af deltagelse understreger de strukturelle begrænsningers magt; netop herigennem bliver man *også* subjektiveret, fordi andre overtager magten. Det kan med andre ord godt være, at folk yder modstand gennem deres manglende politiske deltagelse, men dermed reproduceres i virkeligheden blot magten på mikroplan, og det har direkte konsekvenser, fordi det derigennem blot legitimerer en yderligere magtudøvelse fra det centrale. I forlængelse heraf kan det fremføres, at denne tilgang, netop fordi den i forståelsen af magten som gennemgribende fænomen, ikke fanger det ambivalente og ikke-diskursive. Dette er problematisk, fordi det måske netop er her, i modsætningerne og i kroppens overskydende energier, at oprøret og modstanden ligger. Med fokus rettet primært mod den relationelle og reproducerende forbindelse ml. subjekt og samfund, fanges ikke taktikkernes tvetydige karakter og den del af den menneskelige erfaring, som (endnu) ikke er blevet tæmmet [jf. Certeau 1984: 61].

Det er således også med afsæt i denne konstatering, at det her vurderes, at der er behov for mere end en genealogisk kritik. En sådan kritik er vigtig, og den har manglet i den gældende participationsdiskurs. Med sit blik for magtens mikropraktikker udfordrer og opfordrer den participationsdiskursen til at tage stilling til de mindre iøjnefaldende mønstre og praktikker – også *uden* for den officielle deltagelsesarena – som påvirker den deltagende proces. Men at frigøre sig fra bestemte erfaringsformer og selvforståelser, som er overtaget under magtforhold og underordning gennem praktisering af selvnægtelse kan ikke stå alene. Det *er* nødvendigt at blive ved med at kæmpe for rettigheder og frihed sammen og indenfor rammerne af modernitetens begrænsninger, og det *er* nødvendigt at blive ved med at opstille alternative fremtidsmuligheder.

Nationalparken mellem handlingsblokering og forandringsmulighed

Overfor denne problematisering, foreslår denne undersøgelse derfor at anlægge et kritisk, men mere dynamisk blik på spørgsmålet om ikke-deltagelse. I dette blik vægtes fokuseringen på deltagelsens latente tvetydighed, og på en måde, som fastholder en opmærksomhed for den her iboende forandringsmulighed. Det er denne dobbelthed, som blandt andet kan læses ud af Lefebvres dialektiske tilgang til forståelsen af rummets (her landskabets) konstituering. I overensstemmelse med denne forståelse reproducerer individet ikke blot landskabet via genskabelsen af de gældende magtstrukturer. Det skaber eller 'producerer' også

landskabet. Gennem sine aktiviteter i og drømme og forestillinger om landskabet erobrer og tilegner individet sig landskabet, og fremtræder dermed også som aktivt og producerende subjekt. Det er det, som Lefebvre forsøger at få fat på med sit begreb om 'overskud' ('resten'), som har rod i noget sanseligt [Lefebvre 1991: 393-395]. Der er systemet, og så er der resten (overskuddet), som har fundament i en kropslig væren, og som rummer en overskydende energi. Man producerer hele tiden et håb eller overskud gennem sin kropslige praksis, og dette kommer blandt andet til udtryk gennem en æstetisering af omgivelserne – for eksempel gennem forestillinger om landskabets fremtidsmuligheder, hvormed landskabet også produceres som imaginært modsvar til de strukturer, man føler sig tynget af. Det er en form for udfoldelse af en anden rumlig praksis, fordi kroppen – i hvert fald momentalt - slipper ud af de gængse rytmer og rutiner, og dermed også udfolder en form for frisættelse og åbning overfor en mere grundlæggende forandring [ibid.]. I den forstand er det også dette overskud, som skaber modpraksis, og på en måde, som ikke helt lader sig fange med begreber. Det rækker så at sige ud over det diskursive gennem sin måde at æstetisere omgivelserne på og viser dermed, at der stadig eksisterer subversive kræfter, og en aktiv modstand mod at indordne sig strukturen [ibid.]. Det er således også her, at Lefebvre afviger fra Foucault, og i den forstand repræsenterer Lefebvre også, i forhold til spørgsmålet om landskabet som mulighedsrum, et anderledes fremadrettet og skabende perspektiv. Mennesket er måske nok underlagt en stigende bureaukratisk kontrol, men mennesket kan ikke (helt) indfanges af tankesystemer. Det er ikke fuldstændigt disciplineret i forhold til genskabelsen af traditionelle strukturer, men er tvært imod også selvstændigt og udisciplineret, og derfor vil den sociale praksis altid have det sidste ord.

Det er en lignende dobbelthed, som kan læses ind over Certeau's taktik-begreb, særligt sådan som det kan fortolkes med afsæt i Negt og Baumans måde at problematisere modernitetens individualisme på. Som aktivt og handlingsorienteret samlebegreb for borgernes modpraksis samler og symboliserer taktikbegrebet de modstandsformer, hvormed borgerne forsøger at beskytte og forsvare det, som er værdifuldt for dem. I den forståelse er taktikbegrebet interessant i forhold til at forstå karakteren af det senmoderne landskabsrelaterede borgerfællesskab. Uden at være særligt særligt fremadrettet i sig selv, indeholder det ikke desto mindre en handlingsorientering og dermed også et afsæt for en mulig demokratisering af landskabet. Karakteristisk for disse taktikker er først og fremmest, at disse ikke først træder i kraft i forhold til systemet og spørgsmålet om deltagelse i konkrete politiske sammenhænge. De praktiseres allerede, som vi har set – *ude* i landskabet, og anvendes af landskabsbrugere i forsøget på at kunne fastholde eller etablere relationer til landskabet. I den henseende afspejler taktikker både en undvigelsesmanøvre og en modstandsform, og kan ses som udtryk for et strukturelt problem – særligt ejendomsretten til jorden.

Men det er også taktikker, som reaktualiseres i forhold til spørgsmålet om deltagelse i konkrete politiske sammenhænge – som for eksempel deltagelse i diskussionen omkrig etablering af en nationalpark. Her træder taktikkerne ind som alternativ til deltagelsen og en manglende tiltro til, at den pågældende offentlighed er stærk nok til at tage vare på den enkeltes interesser. Som alternativ til det politiske udgør taktikkerne dermed en 'overlevelseskunst' [jf. Certeau 1984], som træder i kraft, når folk ikke tror på det plausible i, at der bliver ændret på noget. I den henseende er taktikker på den ene side ikke politiske, fordi de netop finder sted uden for rammerne af den politiske offentlighed. På den anden side *er* de politiske, fordi beslutningen om at trække sig tilbage og passe sit eget liv netop træder ind som reaktion og modsvar på erkendelsen af manglen på politisk offentlighed. I forhold til det sidste kan taktikkerne dermed også

læses som den praktiske konsekvens af den dialektiske relation mellem common og entclosure. På den ene side er der interessen for landskabet som fælles anliggende. På den anden side er de offentligheder, hvor landskabet tages op til drøftelse, ikke stærke nok til at appellere til borgernes deltagelse, og konsekvensen er, at borgerne resignerer fra det politiske som en måde at beskytte sig selv.

Uanset rationalerne og logikkerne bag en sådan selvbeskyttelse, hvor man frem for alt værner sig mod tabet, er det denne undersøgelses antagelse, at en sådan også kan være selvødelæggende [jf. Bauman 2007 (2001)]. Den kan også være en flugthandling væk fra problemerne, og dermed er de former for modpraksis, som ikke-deltagelsen genererer, heller ikke nødvendigvist særligt konstruktive [jf. Lefebvre 1991: 363-365]. Således er problemet med taktikkerne og med de forskellige former for tilbagetrækning, som de repræsenterer, at der måske nok er tale om modstandsformer, men at de enten er individuelle eller snævert kollektive, og at de også kan ende op i at tjene reproduktionen af de eksisterende magtrelationer, fordi de også indebærer en form for illusion [Lefebvre 1991: 385; Foucault 1982: 225]. At borgerne griber til individuelle løsninger på de begrænsninger, de oplever i forhold til brugen af landskabet, leverer ikke et fælles fremadrettet bud på landskabets mulige demokratisering, men skaber tvært imod svære betingelser for, at en sådan kan finde sted. Tilbagetrækningen indebærer nemlig, at man får fornemmelsen af at undslippe eller ikke kan få øje på andre muligheder, hvormed tilbagetrækningen også indebærer en selvbegrænsning. Som a-politisk modsvar til deltagelsen kan tilbagetrækningen måske nok tolkes som en overlevelsesstrategi, og et udtryk for, at adgangen både til landskabet og til den offentlige samtale om landskabet er trængt, men det indebærer også en yderligere afkobling af borgerne fra det politiske, fordi ansvaret overlades til andre og giver planlægningen yderligere legitimitet.

I forhold til spørgsmålet om fravalg af deltagelse i den gældende nationalparkkontekst, er det derfor også muligt at få øje på ikke-deltagelsen som et udtryk for denne tilbagetrækningens iboende ambivalens. Således kan man vælge at se resignationen her, som et udtryk for, at borgerne ikke er passive og ikke har frakendt sig betydningen af naturens værdi. Snarere tvært imod viser det sig, at spørgsmålet om landskabet som fælles anliggende dukker op i folks ønskeforestillinger, men at det modsiges af beskyttelse af privatheden. Dette er en hel central pointe, der viser, at det ikke passer, at folk er ligeglade med landskaber, de lever i. Trods den manglende politiske stillingtagen, afspejler refleksionerne over og aktiviteterne i landskabet netop, at borgerne faktisk forholder sig aktivt til den række af problemstillinger, som de forbinder med brugen af landskabet, og dermed fremgår også, at borgerne måske nok er politisk handlingslammede, men at det ikke er ensbetydende med almen passivitet. I den henseende er taktikbegrebet også i forhold til deltagelsen i nationalparksprocessen en måde at fange ikke-deltagelsen på, fordi det viser, at der *er* potentielle læreprocesser til stede, men at de blokeres af selvbeskyttelsesmekanismer og den situation, at borgerne, i deres måder at løse politiske problemer på agerer ekstremt individualistisk.
Med dette som et væsentligt karaktertræk ved det senmoderne borgerfællesskab, kan det påpeges, at udgangspunktet i forhold til borgernes deltagelse i det pågældende nationalparkprojekt, også vat meget vanskeligt. Hvis der *var* nogle åbninger overfor deltagelsen, så lå disse særligt i følelsen af at mangle fællesskaber og i efterlysningen af (fælles) løsninger på problemstillinger, som den enkelte ikke kunne håndtere alene.

Samtidigt blev sådanne åbninger netop modarbejdet af den enkeltes resignation og den manglende opmærksomhed overfor, at disse erfaringer i virkeligheden *var* fælles. Ikke desto mindre kunne borgerinddragelsen i nationalparkerne måske have dannet afsæt for et første skridt hen imod at skabe et sådant

fremadrettet fællesskab. Med dets fokus på specifikke geografiske områders natur- og kulturkvaliteter lå der i initiativet et afsæt for i hvert fald at forsøge at understøtte og styrke de spage, men ikke desto mindre eksisterende, konturer af sådanne fællesskaber. I princippet var det også det, som hverdagslivstilgangen - repræsenteret af "værkstedmodellen" og aktionsforskningstilgangen, faktisk lagde op til. Denne tilgang tilbød et alternativt perspektiv på borgerinddragelsen ved at tage hverdagslivet som udgangspunkt og ved at forsøge at vende deltagelsen på hovedet (jf. den omvendte participation). Dermed var intentionen at udfordre både det eroderede og de eksisterende magtstrukturer, fordi der lagdes op til en demokratisering af det moderne menneskes forhold til naturen – ikke kun som instrumentelle interesser i naturen, men mere grundlæggende som et spørgsmål om, hvordan man ville kunne bevæge sig og spille sammen med naturen som fælles fysisk ramme, om det sted, man var bosat i. I den henseende kan man sige, at metodens styrke var, at den helt grundlæggende forsøgte at gøre noget ved det, at det moderne lokalsamfund tilsyneladende havde mistet evnen til selvproduktion af fællesskaber. Den inddrog folk med henblik på ansvarlig deltagelse på lang sigt og med et perspektiv møntet på en reel overdragelse af magt til kommende lokale fællesskaber. Oven i købet var bæredygtigheden i engagementet ikke tilrettelagt på at være afhængig af, om naturforvaltningen (og nationalparkkonteksten) adopterede initiativerne, fordi udgangspunktet var, at det etablerede fællesskab for deltagerne ville have en værdi i sig selv. Dermed ville det også potentielt og på længere sigt kunne danne basis for en kollektivt funderet offentlighed, der (bedre) ville være i stand til at udfordre de interne splittelser og magtstrukturer, som hverdagen var tynget af.

Overfor disse hensigter, skulle metodens svaghed eller skrøbelighed til gengæld vise sig at bestå i de begrænsninger, som borgernes erfaringer med og opfattelser af magten satte for deltagelsens forløb. Det var angsten for det nære (det lokale) og for det fremmede (det abstrakte), som også denne tilgang ramlede direkte ind i. Umiddelbart fandtes der heller ikke for denne metodetilgang noget artikuleret kulturelt beredskab, som kunne kaldes frem som en ressource, og derfor *var* der heller ikke umiddelbart nogle på forhånd indlejrede historisk kulturelle dannelsesprocesser, som i deltagelsesprocesser kunne danne udgangspunkt for lokale fællesskaber. Dertil kom, at skrøbeligheden også viste sig i sammenkoblingen med den øvrige deltagelsesstruktur, som ikke grundlæggende var tilrettelagt til at kunne rumme en sådan form for deltagelse og den sårbarhed overfor modstand, som særligt opstarten var præget af. Den kunne meget let undergraves af de eksisterende lokale magtstrukturer, og blev det også, idet interessegrupperne valgte helt at ignorere de nystartede initiativer og således lavede deres egen naturforvaltningsplan hen over hovedet på disse grupper.[130]

Dermed skulle de åbninger, som trods alt viste sig i forhold til forløbet - både blandt borgerne og i forhold til den ændrede metodetilgang, vise sig ikke at blive grebet af den overordnede deltagelsesstruktur. I stedet blev tilfældet, at en forældet diskussion, præget af nogle snævre natursyn, fik lov til at dominere debatten. Der var tale om nogle få personer – (hovedsageligt mænd omkring de 5o og derover), der fik mulighed for at sætte sig på en meget traditionel politisk arena og derigennem reproducerede de eksisterende magtstrukturer, samtidigt med at andre dynamikker i forhold til landskabsdiskussionen blev overset. De fælles orienteringer, som faktisk eksisterede – både blandt deltagerne og "ude i landskabet" blandt de ikke-deltagende borgere, blev aldrig rigtigt bragt ind i landskabsdiskussionen, enten fordi den måde, hvormed

130 Dette afspejler sig i den afsluttende rapport fra Pilotprojekt Nationalpark Møn (2005), hvor resultaterne fra fremtidsværkstederne sammenlignet med resultaterne fra arbejdsgrupperne tildeles en meget tilbagetrukken placering.

landskabet diskuteredes på ikke appellerede til sådanne potentialer, eller også fordi sådanne dynamikker gik i stykker, når de gennem deltagelsen blev spaltet i opdelingen af hverdagslivet i særlige "dele", eller ikke, indenfor rammerne af deltagelsen, blev tildelt et egentligt offentligt medløb. Således blev det også tilfældet, at de grupper – de såkaldt "marginaliserede", som faktisk viste sig at sidde inde med nogle interessante bidrag til landskabsdiskussionen, aldrig rigtigt blev en del af diskussionen, fordi dette forum snarere fremmede en selv-eksklusion. Paradokset i forhold til den repræsentative tilgang blev dermed også, at den borgerinddragelse, som derigennem genereredes ikke *var* en egentlig borgerinddragelse, hvis borgerinddragelse handler om at tage et mere differentieret borgerbillede alvorligt. De grupper, som repræsenteredes, var *ikke* repræsenterende for lokalsamfundet, men fordi der eksisterede en forestilling om, at de var det, og fordi de derigennem blev tillagt så stor betydning, fik dette den konsekvens, at den almindelige borger blev koblet fra. I den henseende er det også nærliggende at tale om forsimplede og forældede betragtninger omkring det lokale, og hvem der egentligt er borgeren i nutidens landskabsdiskussion. Ved i realiteten at tillægge bestemte traditionelle brugergrupper en særlig stor betydning i diskussionen om landskabets fremtid var man i virkeligheden med til at opretholde et forældet billede af et lokalsamfund, som ikke *var* sådan længere, samtidigt med at andre grupper valgte at holde sig væk.

Samlende er dette dermed også en konstatering, som nødvendigvist må afføde en refleksion. Hvis situationen reelt er den, at man ikke fra myndighedsniveau er interesseret i at understøtte de potentialer, som måtte være til stede, og hvis borgernes tillid til systemet er så ringe, at de på forhånd vælger at holde sig væk - og hvis mange lokalsamfund yderligere er så splittede i både fysiske og sociale relationer, at de præges af en svag lokal kulturel identitet, som ikke *kan* danne udgangspunkt for lokale fællesskaber, hvor efterlader det da landskabsforvaltningen og spørgsmålet om borgerdeltagelse heri? Og hvilke ændringer skal der i givet fald til, hvis participationen skal bevæge sig fremad og borgerne i større grad kan blive en del af den gældende landskabsdebat? Det følges der op på i den følgende afsluttende perspektivering og konklusion.

Opsamling

I 2003 blev det på regeringsinitiativ besluttet at udpege Møn som ét ud af i alt syv pilotprojektområder, som lokale forarbejder til en senere etablering af nationalparker i Danmark. Ud over vægtningen af naturbeskyttelsesdimensionen, blev det prioriteret som et krav, at der skulle være lokal opbakning til en park, og derfor indgik borgerinddragelse og idealet om borgernes medejerskab som en central dimension i dette forarbejde. Kendetegnende for den deltagelsesproces, som herefter løb af stablen, var imidlertid, at den ud over en række markante konflikter mellem forskellige borgergrupper også var præget af en markant mangel på deltagelse fra øens borgere. Dette kom til udtryk – dels gennem et markant frafald af deltagere fra de til formålet nedsatte interesseopdelte arbejdsgrupper, som efterhånden kun bestod af en lille håndfuld hel- og halvprofessionaliserede deltagere – dels gennem det fravalg, som allerede foregik inden borgerne overhovedet var gået ind i deltagelsesprocessen.

På myndighedsniveau var reaktionerne på denne mangel på deltagelse præget af lige dele overraskelse og en tolkning af dette som et udtryk for borgernes manglende interesse for landskabet. Samtidigt blev

det imidlertid også opfattet som et demokratisk legitimitetsproblem, som der måtte findes en løsning på. I det konkrete tilfælde blev 'løsningen', tilføjelsen af en ny supplerende metode - inddragelsen af aktionsforskningen og brugen af fremtidsværksteder, som ud fra den opfattelse, at en sådan tilgang måtte kunne løsne op både for passiviteten og de etablerede konflikter, blev tilkoblet den eksisterende deltagelsesstruktur.

Med denne metodiske tilgang til løsningen på borgerinddragelsesprocessens problemer, var håndteringen af problemet i overensstemmelse med store dele af den eksisterende participationslitteratur. Således er kendetegnende for meget af participationsforskningen, som også i vid udstrækning er præget af den såkaldte governancetænkning, en instrumentalistisk rationalitetstilgang præget af den forståelse, at når borgerinddragelsen ikke fungerer efter hensigten, så er det primært et metodisk problem.

Overfor både denne opfattelse og den opfattelse, at borgerne ikke prioriterer landskabet højt nok til at indgå i diskussionen herom, kommer denne undersøgelse med et andet bud på en forståelse af ikke-deltagelsens logik. Når borgerne ikke deltager i landskabsdiskussionen, så er det ikke nødvendigvist fordi de ikke har nogle ønsker og forestillinger i forhold til brugen af landskabet, og det er heller ikke umiddelbart et problem, som "blot" kan løses ved at ændre metodik. Snarere kan det ses som et udtryk for selvbeskyttelsesmekanismer, som taktisk måde at varetage egne interesser på. Dette skulle også vise sig tydeligt i forbindelse med den konkrete deltagelsesproces. Som grundlag for borgernes fravalg af deltagelse i pilotprojektet, er det muligt at se dette grundlæggende som et spørgsmål om manglende (selv-)tillid – både til sig selv, til hinanden og til processen ud fra den situation, at fællesskabet mellem borgerne var for sårbart, og overmagten var for stor. Således var situationen, at sameksistensen af et manglende fælles erfaringsberedskab hos borgerne og manglende tiltro både til lokale og centrale magtstrukturer blokerede for participationen i form af den *selv-ekskludering*, som denne "cocktail" skabte basis for. Det var på den ene side (deltagende) borgerne, som undervejs i forløbet frasorterede sig selv – enten i det omfang, de ikke følte sig selv repræsenterede i en deltagelsesstruktur, som ikke levnede plads til landskabsinteresser, som ikke lod sig "presse" ind i en snæver tematiseret interesserepræsentation; Overfor iagttagelsen af stærke gruppeinteresser, som formåede og også af deltagelsesstrukturen blev tilskyndet til - at gøre sig selv til diskussionspoler på borgermøderne, var det den deltagende borgers erkendelse af sig selv som magtesløs i et spil, hvor mere diffuse eller mindre specialiserede og organiserede interesser ikke havde en chance. På den anden side var det den ikke-deltagende borger, som på forhånd fravalgte at deltage i det omfang, at tilliden både til egne erfaringers gennemslagskraft og til den til formålet etablerede offentlighed, var så ringe, at det affødte den konstatering, at man lige så godt i udgangspunktet kunne holde sig væk; Overfor erkendelsen af mere dybtliggende strukturelle magtforhold og den situation, at deltagelsesprocessen afspejlede allerede eksisterende uligheder i landskabet, blev den etablerede offentlighed ikke vurderet som en arena, som det overhovedet var sikkert og troværdigt at optræde på. I begge tilfælde kan man sige, at ikke-deltagelsen, også i forhold til pilotprojektet, kan ses som spændingen mellem de, der stod stærkt, og de der stod svagt – mellem de organiserede og de u-organiserede, mellem jordbesiddere og "jord-løse", og var man det sidste, kunne det være umiddelbart mere fordelagtigt at holde sig udenfor.

Med sådanne iagttagelser er denne undersøgelse på nogle områder i overensstemmelse med den Foucault-inspirerede kritik af participationsdiskursen, som særligt er blevet fremhævet inden for det seneste årti. Den vinkel på deltagelsen, som denne tilgang repræsenterer, indebærer blandt andet en problematisering af den blindhed både overfor 'systemet' og lokalsamfundskonteksten, som den gængse metodefokusering

kan ses som et udtryk for. Således peger den netop på behovet for en anderledes og mere grundlæggende revidering af den selvforståelse, som opfattelsen af deltagelsens rationale hviler på. Det er understregningen af behovet for at se på relationen mellem individuel handling og social struktur og de forskellige sociale, økonomiske og juridiske fordele og ulemper, som individet handler ud fra. Samtidigt, er det imidlertid også denne undersøgelses opfattelse, er denne tilgang også på sin egen måde problematisk. I sin fokusering på participationens faldgrupper, indeholder den også et stærkt element af handlingslammelse, fordi den tenderer mod helt at afvise participationen som en mulig strategi. Med afsæt i den konstatering, at participationen bliver for problematisk, bliver den radikale løsning herpå helt at lade den falde bort. Overfor denne "løsning", ligger vægten i denne undersøgelse mere på en forståelse af ikke-deltagelsens ambivalente karakter. Det er opmærksomheden overfor det mangelfulde i at overse mere fundamentale uligheder i samfundsstrukturen til fordel for en løsning baseret på (blot) at ændre metodisk perspektiv. Men det er også en opmærksomhed overfor den mulighed, at der netop i fravalget af deltagelse, og herunder følelsen af at mangle fællesskaber, også ligger en utilfredshed, og en efterlysning efter mere fundamentale løsninger af en mere kollektiv karakter. Dermed afspejler borgernes fravalg af deltagelse også en mulig genåbning overfor nye sociale og politiske projekter initieret nedefra.

Nationalparkprojektet kunne potentielt have været en sådan åbning, hvis denne havde forholdt sig inkluderende og understøttende overfor de potentialer, som faktisk var til stede. Således var det karakteristisk, at mange ikke-deltagende borgere ikke forholdt sig entydigt afvisende overfor en nationalpark, men godt kunne se nogle muligheder heri. Og på samme måde var det kendetegnende for den metode – aktionsforskningen, som kom til at indgå som metodisk supplement, at denne, i modsætning til de fleste metoder, faktisk netop var karakteriseret af en mere radikal forandringsorientering, som indeholdt andet og mere end håndteringen af uligheden mellem borgerne som et spørgsmål om at 'tune' metoderne inden for rammerne af en eksisterende forvaltningshorisont. Således lykkedes det også at påbegynde etableringen af en række nye borgerfællesskaber, som potentielt kunne have skabt grobund for en delvis ny form for offentlighed, hvor forskellige typer af borgerfællesskaber, borgergrupper, virksomheder m.m. i et samspil med myndighederne gestaltede deres livssammenhæng fra neden. På grund af en deltagelsesstruktur, som – om ikke tilsigtet, så ikke desto mindre meget effektivt, frasorterede sådanne spirer til potentielle, og tværgående fællesskaber, blev dette ikke tilfældet, og derved kom processen i stedet til massivt at bekræfte relevansen af den skepsis, som borgernes fravalg af deltagelse tog udgangspunkt i.

Kapitel 8

Konklusion og perspektivering

I dette afsluttende kapitel samles der indledningsvist op på resultaterne fra de forrige kapitler med vægten særligt lagt på spørgsmålet om, hvor det i forhold til borgernes deltagelse i landskabsdiskussionen hhv. åbner og lukker til. Efterfølgende følges der op herpå i form af en afsluttende perspektivering. Her flyttes fokus fra indkredsningen af barriererne og potentialerne i borgerinddragelsen set "indefra" – dvs. set fra et særligt mønsk perspektiv - til en diskussion af spørgsmålet om, hvor borgernes fravalg af deltagelse fører både deltagelsesspørgsmålet og landskabsforvaltningen hen. I denne diskussion står indkredsningen af behovet og mulighederne for en genopfindelse af fælledbegrebet centralt i forhold til en fornyelse af den aktuelle landskabsforvaltning.

I denne afhandling har jeg beskæftiget mig med spørgsmålet om borgernes ikke-deltagelse i borgerinddragelsesprocesser i naturforvaltningsregi. Interessen for dette tema tager afsæt i en problematisering af den indenfor planlægningen relaterede participationsdiskurs, at deltagelse altid er "en god ting", og at borgerne altid vil finde det fordelagtigt at deltage. I forhold til det konkrete empiriske arbejde, som afhandlingen tager afsæt i - borgerinddragelsen i ét af de pilotprojekter, der gik forud for udpegningen af nationalparker i Danmark - Pilotprojekt Nationalpark Møn - var dette en problematisering, som dels fandt inspiration i den erfaring, at der var et stort frafald af borgere, som deltog i den pågældende proces og en tilsvarende vanskelighed ved at appellere og rekruttere ikke-deltagende borgere. Dels var det også en problematisering, som opstod som konsekvens af den måde, hvormed der fra myndighedsniveau blev reageret herpå. Særligt udfordrende i den henseende var den udmelding, som blev givet herfra, at den manglende deltagelse skyldtes borgernes manglende interesse for naturen og den holdning, som dette gav anledning til, at så måtte man, i samspil med repræsentanter for forskellige interesser, træffe beslutningerne selv.

I forhold til nærværende afhandling førte denne erfaring til en anden forskningstilgang, end den, der var tiltænkt i starten. I stedet for at fokusere på deltagelsesprocesser indenfor rammerne af en dertil arrangeret deltagelsesoffentlighed, sådan som det oprindeligt var intentionen, valgte jeg i stedet at bevæge mig ud i landskabet for at undersøge borgernes landskabsrelationer og de holdninger til deltagelse, som måtte relatere sig dertil. Med denne tilgang lå bestræbelsen på at undgå at falde i den instrumentelle fælde, der kunne have taget afsæt i en forståelse af borgerne som passive og uinteresserede i landskabet og en tilsvarende tilgang til deltagelsen, som var denne en naturlig, rationel og uproblematisk aktivitet. I stedet valgte jeg at opstille et forskningsspørgsmål, som på forhånd anerkendte, at en sådan interesse var potentiel mulig, og at borgerne muligvis *havde* ønsker til de landskaber, de levede i, hvorfor det i stedet handlede om at indkredse, *hvad* disse ønsker gik ud på – og *hvor* blokeringerne i forhold til deltagelsen og den politiske realisering af samme måtte ligge. Således var tilgangen til belysningen af problemstillingen, at svaret på den manglende deltagelse muligvis skulle ses i lyset af de betingelser, som borgernes

hverdagserfaringer i og omkring landskabet satte for deltage, og dermed rejste der sig for mig et andet forskningsspørgsmål, som var mere interessant, nemlig: *Hvad er det, der konstituerer borgernes landskabsbegreb set ud fra et livsverdensperspektiv, hvad sker der med det i mødet med forskellige magtformer, og hvor ligger åbningerne og blokeringerne i forhold til at bringe det ind i det offentlige rum?*

Med dette forskningsspørgsmål forsøgte jeg bevidst at opretholde en vis analytisk distance mellem spørgsmålet om deltagelse i landskabet og deltagelsen i det politisk offentlige rum, og spørgsmålet kan dermed også læses som bestående af 3 indbyrdes forbundne, men alligevel forskellige spørgsmål. Mens det ene overordnede spørgsmål – spørgsmålet om, hvad der konstituerer borgernes landskabsbegreb, vedrørte spørgsmålet om, *hvad* det rent faktisk var for nogle landskabsbilleder, som skabtes ude i landskabet, og hvordan tanken omkring offentlig deltagelse i landskabsdiskussionen vurderedes med afsæt heri, så vedrørte det andet overordnede spørgsmål – spørgsmålet om, hvad der skete med landskabsbegrebet i mødet med forskellige magtformer, i højere grad indkredsningen af, hvordan borgernes oplevelser af magten i landskabet påvirkede holdningerne til at bringe mulige ønsker og drømme ind i det offentlige rum. Iboende begge disse tilgange lå der samtidigt et tredje spørgsmål, som vedrørte spørgsmålet om, hvordan potentielle åbninger og lukninger manifesterede sig i forbindelse med borgernes brug af landskabet. Dette spørgsmål indeholdt hensigten om at søge efter hhv. åbningerne og lukningerne i forhold til borgernes ønske om at bidrage til udformningen af en fremtidig landskabspolitik, og involverede dermed også ønsket om at indkredse mulige potentialer og blokeringer i forhold til etableringen af en fælles politisk bevidsthed. *Var* det mao. muligt at få øje på nogle åbninger mellem folks daglige natur (deres hverdagslandskaber) og den politiske natur, og hvis ikke der var det, var det så naturrelationen eller den politiske borgeridentitet i bredere forstand, som var problemfyldt?

Sammenfatning af resultater

I forhold til besvarelsen af disse spørgsmål kan det med afsæt i analysen, og i forhold til besvarelsen af problemstillingens første del - *Hvad er det, der konstituerer borgernes landskabsbegreb set ud fra et livsverdensperspektiv* – i første omgang konstateres, at dette landskabsbegreb er mangfoldigt og snævert forbundet de måder, hvormed det både indgår i og fortolkes ud fra en bredere livssammenhæng. Således kan det også konstateres, at der blandt borgerne og med afsæt i de hverdagskontekster, de indgår i, faktisk eksisterer en stor interesse for landskabet, og at denne interesse er tæt forbundet med muligheden for brugen og dermed tilegnelsen heraf. Således fremgår det af analysen, hvordan interessen også er snævert forbundet med etableringen af et stedligt tilhørsforhold til landskabet, og at det netop er i forbindelse med borgernes kropslige praksis i landskabet, at der kan ske en konstant reproduktion heraf. Det fremgår også, hvordan dette tilhørsforhold til landskabet etableres gennem en lang række forskellige relationer, og at det er af stor betydning for den enkeltes identitet. Dels er det en stedtilknytning, der knytter sig til perceptionen af landskabet som ressource og arbejdslandskab, og det er også en kropslig dimension, som indebærer, at landskabet er blevet indlejret i kroppen som erfaringer og kompetencer opnået gennem selve arbejdet i landskabet. Dels er det en stedtilknytning, som relaterer sig til mere fritidsbetonede anvendelsesformer og til nye måder at bruge og tilegne sig landskabet kropsligt på. Og dels er det også en stedtilknytning, som,

ikke alene, men ofte er meget lokal funderet, og hvor historiske og barndommens landskaber spiller en rolle. Som en del af dette stedlige tilhørsforhold, er det derudover karakteristisk, hvordan brugen og erkendelsen af landskabet rummer en række potentielle fællesheder, som manifesterer sig som en række drømme og ønsker til landskabet som mulighedsrum. Det er en form for tværgående erkendelse af landskabet som levet erfaring og æstetisk nydelse, som påvirker, tiltaler og appellerer de fleste både til fantasi og fornuft – bl.a. i form af forestillinger om landskabet som rammen om nye naturmæssige, sociale og økonomiske sammenhænge og i form af en ansvarlighedsfølelse for naturen som noget, man må tage vare om. Som et centralt element heraf indgår der også en forestilling om fællesskab. Dette fællesskab er ikke nødvendigvist praktiseret, men lader sig mere udlede som en form for *mentalt fællesskab*, som noget de fleste ønsker, men som sjældent er realiseret i praksis, eller som en form for påkaldelse af noget alment – et såkaldt 'fælles tredje'.

Samtidigt fremgår det også, hvordan denne stedtilknytning og den heriboende fællesskabstanke involverer oplevelsen af tab – som tab af arbejde eller isolation i arbejdet, tab af muligheden for at bruge landskabet og de sociale og fysiske sammenhænge, som knytter sig dertil, og dermed også som tab af fællesskab. Kendetegnende for dette tab er, at det også manifesterer sig nostalgisk, og at det knytter sig til særlige landskabsbilleder, der som identitetskonstruktioner måske mere er baseret på forestillinger og idealiseringer af fortiden end på en egentlig historisk realitet. Ikke desto mindre er det en oplevelse, som udtrykker sig meget stærkt, og som udtrykker et savn og en erkendelse af, at sammenhænge og fællesskaber forbundet med brugen af landskabet, er faldet fra hinanden.

I den henseende gøres der i analysen rede for, hvordan denne tabsoplevelse også kan ses som en afspejling af den rumlige forandring, der som konsekvensen af kapitaliseringen, teknologiseringen, privatiseringen og ekspertliggørelsen af landskabet har medført en øget fremmedgørelse mellem beboerne indbyrdes i hverdagslandskabet og dermed også bbrugen og fortolkningen heraf. Dette er en fremmedgørelse, som træder igennem - ikke alene som en udvikling, hvor tidligere brugsmønstre og livssammenhænge er forsvundet, og hvor man i stigende grad "indhegner" sig mod hinanden og holder på sin individuelle ret hertil. Det er også en udvikling, hvor selve samtalen ude i og omkring landskabet er hørt op, hvor erfaringsviden akkumuleres individuelt og ikke kollektivt, hvor mødesteder er forsvundet og hvor beslutningstagningen enten er blevet indsnævret til særlige lukkede og intimiserende cirkler eller helt har løsnet sig fra det fysisk lokale rum. I den forstand, påpeges det, er det også muligt at betragte landskabsudviklingen som en 'hverdagsoffentlighed', der brydes og gradvist eroderes bort, fordi selve fundamentet for demokratiske dannelsesprocesser i form af fysiske, sociale og kommunikative strukturer og udvekslingsmekanismer er gået i opløsning.

Samtidigt, og som en besvarelse af problemstillingens anden del - *hvad er det, der sker med landskabsbegrebet i mødet med forskellige magtformer* - er det også en af undersøgelsens fund, at der som en del af de erfaringer, der knytter sig til brugen af landskabet og til oplevelsen af tab, ligger oplevelsen af landskabet som gennemsyret af magt, og at det også er sådanne oplevelser, der transformerer de ønsker og drømme, som eksisterer i forhold til brugen af landskabet til resignation. Det drejer sig bl.a. om de magtformer, der knytter sig til landskabets øgede privatisering og ejerskabet til jorden – her særligt til oplevelsen af landbrugets strukturelle og symbolske magt, som producerer forskellige afhængighedsforhold. Det drejer sig også om oplevelsen af myndighederne som en stærk og overgribende magt, som man ikke har tillid til. Det er på den ene side oplevelsen af de lokale myndigheder, som agerer i snæver overensstemmelse med

landbrugets interesser og prioriterer det umiddelbart økonomisk rationelle landskab – landsbrugslandskabet og turisme-landskabet (oplevelseslandskabet), i stedet for at "fange forandringerne" og satse på de ønsker og idéer, som eksisterer blandt borgerne. Og på den anden side er det oplevelsen af de centrale myndigheder, som i forhold til beslutningstagningen omkring forvaltningen af landskabet både fysisk og erkendelsesmæssigt har løsnet sig fra det fysisk-lokale rum. I forhold til denne oplevelse fremtræder dermed også på den ene side konturerne af en lokalpolitisk offentlighed, som ikke er i stand til at skelne mellem den private og den politiske sfære, og hvor det offentlige liv intimideres af det private – både fordi bestemte værdier og normer præger den offentlige diskurs, og fordi private anliggender – angsten for at bliver uvenner med naboen (særligt landmanden) kommer til at være styrende for den enkeltes engagement. Og på den anden side er det den centralpolitiske offentlighed, som i forhold til beslutningstagningen omkring forvaltningen af landskabet fremtræder meget abstrakt.

Samlende er det også sådanne magtbilleder, som sammen med den fremmedgørelse, der i øvrigt præger borgernes landskabsrelationer bidrager til oplevelsen af usikkerhed og angst overfor landskabets rumlige forandring, og som påvirker spørgsmålet om deltagelse i det politisk offentlige rum. Uden tiltro til egne erfaringers sociale og politiske gennemslagskraft og uden vished om, hvem og hvor man skal rette sine utilfredsheder og drømme imod, opstår i stedet angsten for en omverden, som ligger uden for den enkeltes indflydelse og kontrol. Det gælder både angsten for de aller nærmeste omgivelser, hvor 'angsten for det nære' opstår som konsekvensen af tvisten mellem behovet for fællesskab og "retten" til at bruge landskabet og de barrierer og afhængighedsforhold, som jordejerskabet samtidigt producerer. Sådanne forhold indebærer, at overvejelser og problemstillinger, som i virkeligheden deles af de fleste, sløres, fordi relationerne mellem beboerne i landskabet i stigende grad kommer til at stå om retten til forskellighed og opretholdelsen af individuelle "kontraktforhold". Og det gælder 'angsten for det fremmede', hvor usikkerheden over for en udvikling, hvor alting fragmenteres, og hvor tidligere beslutningssammenhænge ekspertliggøres og flyttes væk fra de områder, hvor mennesker bor, fører både til handlingslammelse og til modvilje mod 'systemet'. Således er det også karakteristisk for disse angstformer, at de i stedet for deltagelse og forsøget på i fællesskab at påvirke og ændre de ting, som hverdagslivet er begrænset af, fører til forskellige former for individuel eller kollektiv tilbagetrækning fra deltagelsen både i landskabet og på det politiske niveau. I stedet for at organisere og omsætte både ønsker og utilfredsheder til fælles initiativer eller modkulturelle dannelser og bringe dem ind i det politisk offentlige rum, har de fragmentariske drømme om forandring, som hvert enkelt individ producerer, tendensen til at udvikle sig til diffuse dynamikker, som virker i individerne og f.eks. kanaliseres ind i vrede, i selvrealiseringsformer i det nære og private rum eller i ønsket om at være i fred.

Konklusion på ikke-deltagelsen

Med afsæt i sådanne fund er en væsentlig konklusion i denne analyse, at der allerede ude i landskabet eksisterer nogle ekslusionsmekanismer, som betyder, at beslutningen om at deltage i beslutningsprocesserne vedr. landskabets fremtid er langt mere konfliktfyldt, end man umiddelbart skulle forvente. Dette er også en konklusion, som indebærer et blik for den mulighed, at lokalsamfundet må betragtes som en alt andet en naturligt sammenhængende og homogen social kategori, med en række iboende sociale ressourcer, som deltagelsen kan basere sig på. I stedet, er det konklusionen, kan spørgsmålet om ikke-deltagelse ses i lyset

af mangel på fællesskab. Når borgerne ikke deltager i den offentlige diskussion om landskabets fremtid, så kan det ses som konsekvensen af en manglende opfattelse af landskabet *som* et fælles anliggende, som borgerne har indflydelse på og en tilsvarende mangel på et fælles artikuleret erfaringsberedskab at tage afsæt i. Dette er ikke (nødvendigvist) ensbetydende med, at borgerne ikke interesserer sig for landskabet, for det gør de, som vi har set, på mere eller mindre eksistentiel vis. Det skal snarere ses i lyset af den situation, at udgangspunktet for en samtale om landskabet er en lang række strukturelle og lokale barrierer, som virker umyndiggørende og skaber ulighed for deltagerne, og som fjerner oplevelsen af landskabet, som noget man er fælles om. Selvom det er muligt at få øje på den tendens, hvor mange borgere øjensynligt bærer rundt på oplevelsen af både fysisk og social marginalisering i hverdagen, så er dette ikke med til at afføde en fornemmelse af fællesskab og følgelig heller ikke noget socialt incitament for en fælles mobilisering af et lokalt borgerengagement i forhold til landskabet. Frem for at blive opfattet som et fælles materielt vilkår, er der snarere en tendens til at opfatte en sådan marginalisering som et individuelt problem – som der tilsvarende også kan findes individuelle og taktiske løsninger på. I den forstand, er det også konklusionen, er der tale om en ambivalens, hvor ønsket om landskabet som fælles anliggende og om at etablere et stedligt tilhørsforhold til landskabet eksisterer, samtidigt med at ens ønsker og drømme til landskabet er specificeret ned til ens egen selvrealisering (ofte i det nære og private rum), fordi man ikke ser løsningen, hverken i hinanden eller i det politiske.

I det perspektiv er borgernes fravalg af deltagelse måske i sig selv det tydeligste udtryk for, at landskabet som fælles identitetsskaber er gået i stykker, og at dette skulle være tilfældet blev også særlig tydeligt i forhold til afhandlingens konkrete case – Pilotprojekt Nationalpark Møn. Her blev det muligt at få øje på, hvordan rækken af forskellige differentieringer i ikke-deltagelsen trådte tydeligt frem og på flere måder afspejlede og gentog de reaktioner og mønstre, som eksisterede på forhånd. Dette var tilfældet i forhold til den ikke-deltagelse, der helt overordnet, manifesterede sig som en form for modstand gennem afvisningen af myndighedernes legitime ret til magt. Denne variant af ikke-deltagelsen afspejlede den perspektivløshed, som borgerne forbandt med det politiske, netop fordi det politiske hverken forbandt sig med eller var i stand til at udtrykke de problemstillinger og drømme, som borgerne var i besiddelse af. Det gjorde sig også gældende i forhold til den ikke-deltagelse, der manifesterede sig omkring spørgsmålet om ejendomsbesiddelse – både i form af en ikke-deltagelse som magt forstået som jordejernes afvisning af deltagelsen med afsæt i en forståelse af sig selv som usårlig og en gruppekonsensusdannelse, som i den konkrete sammenhæng blev forstærket af den måde og metode, hvormed deltagelsen blev grebet an på. Og som en reaktion på denne ejendomsbesiddelse fra de "jordløse" i form af en handlingslammelse over ejendomsforholdene og dermed magtens realitet. Det var også tilfældet i forhold til den ikke-deltagelse, der gjorde sig gældende i forhold til den selv-eksklusion, som knyttede sig til det, som i afhandlingen blev beskrevet som 'ekspertkulturen'.

I forhold til den konkrete case fandt denne sted som konsekvens af oplevelsen af sig selv enten som hægtet af diskussionen, fordi man ikke var i besiddelse af de rigtige kompetencer til at gøre sig gældende eller også som en oplevelse af, at de erfaringer og ønsker til landskabet, som man var i besiddelse af ikke havde hverken opbakning eller relevans i den pågældende deltagelseskontekst. Også her blev sådanne erfaringer forstærket af en deltagelsesmetode, der var snævert bundet til bestemte interesseindelinger, og som ikke kunne rumme et bredere hverdagslivsperspektiv. En tredje variation af ikke-deltagelsen var den, der

blev synlig i forhold til særlige sociale samfundsgrupper – i det konkrete tilfælde særligt repræsenteret ved kvinder og børn. Også her var der tale om (selv)ekskluderingsprocesser, som blev synlige i den pågældende deltagelsesproces – ikke mindst fordi de hverdagslivsbetragtninger, som landskabsrelationen her var funderet i, ikke af de pågældende selv blev opfattet i relation til kollektiv aktion og indflydelse institutionelt, og fordi sådanne relationer også her – og i særdeleshed - lå uden for den gældende interessegruppestruktur. Sidst men ikke mindst var der den ikke-deltagelse, der lå omkring de igangsatte aktionsforskningsforløb, og som blev beskrevet som 'spredningsidealets modsætning'. Denne ikke-deltagelse, viste sig på trods af initiativer, som ellers forsøgte at sprænge de mere fastlåste strukturer, som deltagelsesprocessen var placeret i, og demonstrerede dermed hvordan hverdagserfaringen som deltagelsesblokering og de magtstrukturer som deltagelsen var placeret indenfor rammerne af, vejede meget tungt.

Kendetegnende for alle disse forskellige variationer over ikke-deltagelsen afspejlede på hver deres måde at borgerne i stedet for at forholde sig til landskabet som et fælles (politisk) anliggende i stedet gennem tilbagetrækning forsøgte at beskytte sig selv. I det perspektiv, og i overensstemmelse med sådanne betragtninger, kan sådanne tilbagetrækninger i forhold til deltagelsen i Pilotprojektet også ses som et udtryk for en modpraksis, hvor borgerne forsøgte at beskytte landskabet både overfor de nære og mere abstrakte magtstrukturer ud fra angsten for at miste eller blive indskrænket i forhold til de fysiske og sociale relationer til landskabet, som den enkelte er indvævet i. I den forstand var denne proces også i sig selv med til at bekræfte at der, allerede ude i landskabet, eksisterede nogle eksklusionsmekanismer, som betyder, at valget om at deltage i beslutningsprocesser vedrørende landskabets fremtid er langt mere konfliktfyldt, end man umiddelbart skulle forvente. Ikke desto mindre er det også en af afhandlingens konklusioner, at der også i forhold til borgernes deltagelse i pilotprojekt-regi *var* nogle muligheder, som ikke blev grebet. Dels var det blandt de ikke-deltagende borgere mellem linjerne på den vrede, afmagt og resignation, som relaterede sig til forandringerne og erkendelsen af at være marginaliseret – både *i* landskabet og i diskussionen *om* landskabet, muligt at ane nogle åbninger hen imod fortolkningen og redefineringen af landskabet som rammen om en i både økonomisk, naturmæssigt og socialt henseende bæredygtigt landskabsrelation. Dels begyndte der faktisk at tegne sig nogle åbninger henimod en genindlejring af fællesskabet i en konkret personlig og kollektiv-kulturel erfaringssammenhæng. Sådanne åbninger faldt godt nok til jorden – blandt andet fordi der ikke var politisk opbakning hertil, men dette er ikke ensbetydende med, at sådanne ikke kunne have vokset sig stærke, hvis der havde været andre muligheder herfor.

Perspektivering

Samlet og set i lyset af sådanne erfaringer bliver den logiske tanke, at svaret på ikke-deltagelsen må være tiltag, der kan fremme (gen-)etableringen af landskabet som fælles anliggende på et mere fundamentalt niveau. Hvis eksistensen af en (vis) fælles forståelse for landskabet som fælles referenceramme er forudsætningen for, at folk vil engagere sig i diskussionen om landskabets fremtid, og at man dermed overhovedet *kan* demokratisere noget, så må løsningen være at styrke de potentielle fællesheder, som trods fragmenterede landskabsrelationer, individualisering, social kontrol og en skrøbelig offentlighed, alligevel måtte være til stede. At borgerne har forskellige (gode) grunde til ikke at deltage afviser i den henseende ikke i

sig selv participationen som en måde at bidrage til genopfindelsen af fællesskaber på. Hvad det derimod gør, er at stille nogle andre krav til præmisserne for participationen, hvis participationen skal bevæge sig fremad, og interne og eksterne faktorer ikke fortsat skal blokere for, at borgerne i større grad kan blive en del af den gældende landskabsdebat. Dette vil eventuelt medføre en hel anden tilgang til spørgsmålet både om borgerdeltagelse og om landskabet, hvor man i stedet for abstrakt, og i forhold til pludselige politiske initiativer, at indkalde til borgermøder, arbejdsgrupper, fremtidsværksteder m.v., som borgerne af forskellige årsager ikke kan identificere sig med, på et mere grundlæggende plan arbejder på flere forskellige niveauer, som kan bidrage til at styrke de enkelte lokalsamfunds sociale relationer og muligheder for selvorganiseret handling. Gennem genetableringen af en sådan selvorganisering, er det muligt, at det kan lade sig gøre at genskabe, eller måske snarere genopfinde, en form for fælles erfaringsgrundlag, ejerskab og ansvarlighedsfølelse for landskabet, som kan træde i stedet for individualiseringen og resignationen overfor deltagelsen i den politiske offentlighed.

Betingelserne for en sådan genetablering er som påvist i det foregående ikke nemme og vanskeliggøres måske i særlig grad i en nordvest-europæisk kontekst, hvor befolkningens overlevelse ikke længere afhænger af et konkret geografisk område og den indbyrdes sociale dynamik heri, men snarere af det globale marked. Således er det også nærliggende at stille det spørgsmål til problemstillingen, om sådanne fællesskaber eventuelt er så atomiserede, at de faktisk ikke *lader* sig genopfinde. Disse er eventuelt så udhulede, at de ikke umiddelbart kan danne udgangspunkt for nye fremadrettede fællesskaber, og måske er nye livsformer ikke i stand til at engagere sig i sådanne fællesskaber, fordi måden at prioritere tilværelsen på er (*for*) radikalt forandret. Det sidste vedrører særligt balancen mellem det individuelle og det kollektive og en erkendelse af, at folk eventuelt bare *er* blevet langt mere individualistiske i forhold til brugen af landskabet, og at det måske nødvendigvist også må være sådan. Hvis dertil kommer, at borgerne oven i købet grundlæggende nærer kolossal mistillid til det politiske system, så er der måske ikke et realistisk grundlag for fællesskabernes mulige fremvoksning til stede, og evt. er det måske oven i købet direkte forkert at forsøge at hjælpe dem på vej, hvis der ikke er?

Deltagelsens potentialer

På baggrund af nærværende undersøgelse, som primært baserer sig på studiet af ét enkelt lokalsamfund, er det ikke muligt at svare fyldestgørende herpå. Det ville kræve sammenligningen af en række forskellige cases, med særlig fokus både på sådanne fællesskabers potentialer og bæredygtighed, og på de muligheder og barrierer, som der på et overordnet politisk plan eksisterer i forhold til en understøttelse heraf. Alene på baggrund af denne undersøgelses egne fund kan det imidlertid fremføres, at potentialerne for en sådan genopfindelse ikke forekommer at være helt uden grundlag. Godt nok viser denne undersøgelse netop, hvordan individualisme og fremmedgørelse præger borgernes forhold både til hinanden, til 'systemet' og til brugen af landskabet. Men det forekommer også, at potentialerne for en ansvarliggørelse for landskabet med afsæt i en genopvækning af fællesskabet faktisk er til stede.

Sådanne potentialer fremtræder ofte i modsætningsfyldte former, som indeholder elementer både af resignation og af ønsket om forandring. Dette viser sig særligt i taktikkerne, der kan ses som modstandsformer og som alternativer både til fællesskabet og til at gå ind i den offentlige deltagelse (f.eks. i nationalparkprojektet). Men de afspejler også en mere grundlæggende holdning og praksis, og noget

aktivt, der kan aktiveres og transformeres. Er disse taktikker et defensivt-offensivt svar på de betingelser, som en egentlig landskabspraksis har, så er de ikke *alene* resignationsformer, men også former for 'list', basale hverdagslivs praksisformer, som viser, at folk måske nok er individualiserede og resignerede, men at de også gør noget aktivt i forhold til at opretholde en aktiv tilværelse i de landskaber, hvor de bor. De viser, at borgerne i hvert fald på det mentale og individuelle plan, tager til genmæle overfor en situation, hvor ansvaret og fællesskabet omkring landskabet er løftet helt ud af hverdagen. Sådanne taktikker kan netop ikke bare – og *skal* heller ikke bare politiseres, men også respekteres, og i et vist omfang måske også lades i fred. Således kan en (utidig) politisering, som vi har set, også vise sig at løbe panden mod en mur, fordi taktikkerne netop har den form, de har, på grund af massiv erfaring. Men de demonstrerer samtidigt også et forandringspotentiale i den forstand, at de eksisterer som alternativ til en livssituation, som ikke er tilfredsstillende. De demonstrerer, at mange borgere faktisk savner fællesskaber, og at bevaringen af naturen og landskabet kunne være en oplagt mulighed for en genopfindelse heraf. I den forstand kan taktikkerne også ses som udtryk for spage kim til dannelsen af modrum. Således er det som nævnt også muligt, at disse individualiserede og politisk tilbagetrukne former kunne kollektiviseres, hvis man kunne få modstandsformerne til at finde hinanden. I den henseende forekommer det centralt at holde fast i, at fælledbegrebet også er et utopisk begreb i den forstand, at det orienterer sig mod et muligt, men ikke nødvendigvis eksisterende fællesskab – og dermed også til muligheden for etableringen af et ansvar for landskabet som et fælles anliggende i den umiddelbare livssammenhæng.

Derudover og på et mere grundlæggende plan kan det også påpeges, at begrundelsen for, at det tilsyneladende *er* nødvendigt i hvert fald at forsøge at understøtte de potentialer, som (trods alt) måtte være til stede, er, at alternativet er en yderligere fremmedgørelse og umyndiggørelse og ikke-deltagelse fra borgerne. Således forekommer det største problem i forhold til spørgsmålet om borgerinddragelse som nævnt ikke så meget at være konflikter mellem "traditionelle" naturinteresser, som både det forvaltnings- og forskningsmæssige hovedfokus er centreret om i dag. Sådanne konflikter kan være reelle nok og ikke alene skabe problemer for naturbeskyttelsen, men også for mobiliseringen af borgere.[131] Men de kan også fylde så meget, at de skygger for det, der reelt er hovedproblemet, nemlig fraværet af et lokalt borgerengagement og ansvarlighed – både i forhold til naturen og i forhold til de fælles anliggender i det hele taget. Problemet med dette desengagement er nemlig, at det på sin vis er selvakkumulerende, fordi det gradvist øger behovet for en naturforvaltning fra oven, og dermed i sidste ende fører til eroderingen af (resterne af) fællesskabet og en lokalt forankret politisk kultur. Netop i manglen på fællesskab til at fortolke problemer som noget, de fleste kan relatere sig til og i andre kategorier og symboler end som "ofre" for forskellige magtforhold, vil den omsorg for naturkvaliteterne, som er indlejret i hverdagslivet, og som retter sig, særligt mod de aller nærmeste omgivelser, nemlig ofte udmønte sig i individuelle handlinger som alternativ til et direkte politisk engagement. Når folk ikke kan finde opbakning, støtte og selvtillid hos hinanden, er resultatet en orienteringskrise og henvisthed netop til ekspertkulturen, og det får både demokratiske og naturbeskyttelsesmæssige implikationer, fordi borgerne i stedet for at engagere sig aktivt i forhold til en fælles indsats for at beskytte naturen forsøger at beskytte sig selv.

131 Jf. at dette desengagement giver plads til sådanne konflikters mulighed for at dominere beslutningsprocesserne.

Myten om tragedien

Med denne tilgang til problemstillingen, er denne undersøgelse på nogle punkter i overensstemmelse med de konklusioner, som den amerikanske politolog og nobelpristager Elinor Ostrom når frem til [Ostrom 1990].[132] Således præsenterer også Ostrom, og på baggrund af sammenligninger af en lang række undersøgelser, den opfattelse, at der i befolkninger overalt på kloden eksisterer ønsker og incitamenter i forhold til, i fælleskab, at ville bevare naturen, men at evnen og motivationen til rent faktisk at føre disse ønsker ud i livet også afhænger af de samfundsstrukturer, som individer indgår i. At sådanne ønsker ikke uden videre lader sig omsætte i praksis, kan have noget at gøre både med eksterne og interne variable – folk har ikke tiltro til 'systemet', de har ikke selv autoriteten til at ændre deres egne institutionelle strukturer, eller der er ingen indbyrdes tillid eller kommunikation mellem beboerne i et givet samfund, fordi forandringerne har revet tidligere indbyrdes afhængighedsrelationer i stykker. Desuden kan mere magtfulde grupper, som står for at vinde fra en bestemt situation, blokere for mindre magtfulde grupper i forhold til at ændre på situationen. Til gengæld, er det Ostroms holdning, er det ikke ensbetydende med, at forandring ikke kan lade sig gøre, og her kan hjælp til etableringen af lokale selvforvaltende institutioner og udviklingen af former for selvorganiseret handling være et centralt element [ibid.].

Med denne tilgang til en perspektivering på commonsproblematikken lægger Ostrom luft til tesen om 'The Tradgedy of the Commons', som, lige siden den af den amerikanske biolog Garett Hardin blev præsenteret i 1968, er blevet tildelt stor betydning i drøftelsen af commons. Således er den som nævnt af mange videnskabsfolk og politikere blevet brugt særligt som afsæt for at tegne et umyndiggørende og pessimistisk billede af de menneskelige udsigter med afsæt i den begrundelse (som også er kernen i tesen), at forvaltningen af naturen som et fælles anliggende, nødvendiggør en moral, som ikke længere (i et moderne samfund) kan opfyldes af individet. Som rationelt økonomisk menneske vil den enkelte søge at maksimere sin egen vinding, og konsekvensen vil være, at en given fælles ressource vil blive overudnyttet og nedslidt. Med den hensigt at undgå fælledernes tragedie, må disse derfor, ifølge Hardin, ophæves som fælleder, som er frit tilgængelige, og lukkes af enten via regulering eller privatisering [Hardin 1968: 1246].

Ifølge Ostrom tager Hardin og hans tilhængere fejl både i forhold til tesen og begge de præsenterede løsningsforslag. I denne afvisning af de dominerende løsningsmodeller afviser Ostrom ikke, at der i forhold til forvaltningen af naturens ressourcer har fundet en tragedie sted [Ostrom 1990: 183]. Uanset om man hælder til den ene eller den anden løsningsforståelse, så er det, der gør tragedie-metaforen så magtfuld, at den faktisk fanger vigtige aspekter ved de forskellige problemer, som opstår i forskellige dele af verden [Ostrom 1990:183]. Hvad begge disse forslag imidlertid overser, er, at hverken mere statskontrol eller privatisering nødvendigvist har betydet forbedrede betingelser for naturen. Tvært imod peger Ostrom på, hvordan en lang række undersøgelser har påvist, at både statslig reguleringskontrol (f.eks. reguleringen af fiskeriet gennem fiskekvoter eller gennemførelsen af statsregulerede græsningsrettigheder) og privatisering af naturressourcerne, både for naturtilstanden og for de befolkningsgrupper, som har forvaltet naturen før, har ført til forringelser [Ostrom 1990: 22; Ostrom & Field 1999: 279-80]. Desuden påpeger Ostrom, at farligheden ved modellen, når den bruges metaforisk som fundament for politik, er, at de begrænsninger, som præsenteres, antages at kunne overføres i enhver empirisk situation, og at det dermed overses, at ikke

132 I 2009 blev Elinor Ostrom den første kvinde, som modtog den prestigefyldte 'Nobel Memorial Prize in Economic Sciences'.

alle brugere af naturressourcer er ude af stand til at ændre på deres forhold [ibid.]. Således er der noget iøjnefaldende i, at mennesker i årtusinder har stået for en langsigtet bæredygtig selvorganisering af fælles naturressourcer, og at de i den forbindelse har etableret varige og effektive institutioner til forvaltningen heraf [Ostrom 1999: 278]. Og på samme måde er der faktisk også nogle, der *er* brudt ud af dillemmaet.

I stedet for ubetinget at fastholde metaforen om individet som grundlæggende egoistisk, norm-frit, og producent af kortsigtede resultater, påpeger Ostrom dermed behovet for at adressere spørgsmålet om, *hvordan* man kan øge evnerne hos de involverede til at ændre deres adfærd, så det leder til andre resultater end forfærdelige tragedier. Og som en vigtig udfordring i den henseende ser hun den, at udvikle teorier om menneskelig selvorganiseret handling baseret på realistiske vurderinger af menneskelige evner og begrænsninger til at håndtere en lang række situationer, som i udgangspunktet deler nogle af aspekterne ved den såkaldte tragedie. Hendes eget bud i den henseende består af præsentationenen af 8 faktorer, som kendetegner tilfælde, hvor samfund har været i stand til at opretholde og efterleve en fælles succesfuld forvaltning [Ostrom 1990: 90].[133] Tilsammen er samfund, som er kendetegnet af disse faktorer, i besiddelse af det, som Ostrom beskriver som 'institutionel robusthed', og hvorvidt opnåelsen af en sådan robusthed er mulig eller ej, afhænger for Ostrom netop af omfanget og styrken af de 8 variable. Samtidigt er det også hendes opfattelse, at en sådan robusthed kan hjælpes på vej. Som den vigtigste politiske opgave for naturressourceforvaltningen ser hun derfor den, i samspillet mellem brugere og myndigheder, at nå frem til skabelsen af den (til formålet) optimale institution [Ostrom 1990: 60].[134]

Commons mellem konsensusteori og miljøaktivisme

Sammenholdt med nærværende undersøgelse er Ostroms tilgang interessant set i det lys, at den indeholder et læringsperspektiv. I stedet for som udgangspunkt at tro på myten om, at mennesker er inkompetente eller egennyttige, antager hun, at individer vil forsøge at løse situationen så godt, som de kan. Det er mao. en tilgang der, som sit udgangspunkt har, at situationen i forhold til forvaltningen af landskabet som fælles anliggende måske nok er præget af både spændinger, modsætninger og naturbelastende måder at agere på, men at dette ikke kan ses som et entydigt udtryk for en hverken ønskelig eller uforanderlig situation. Tvært imod, er det antagelsen, kan der i de konkrete handlingsmønstre godt eksistere ønsker og motivationer om at gøre tingene anderledes, og dermed er der også et afsæt for en selvtransformerende proces og opbygningen af nye former for handling. Med denne tilgang lægger Ostrom derfor også luft til de teorier og forvaltningsforståelser, som ikke vægter betydningen af processen, og som glemmer at fokusere

133 De pågældende designprincipper udledes på baggrund af en lang række case-studier fra samfund overalt i verden og indbefatter blandt andet, at disse samfund har været i stand til at overleve selv i meget vanskelige og komplekse fysiske miljøer og forandringsprocesser; at der her eksisterer et stort ønske om at bibeholde status som troværdigt medlem af samfundet samt et stort indbyrdes socialt kendskab og en kontinuitet i forhold til beboelse; at der eksisterer en tiltro til, at også efterkommerne (børnene) skal overtage forvaltningen (f.eks. af jorden eller havet), og at man har etableret en vid række af ekstensive normer i forhold til opretholdelsen af lige vilkår blandt brugerne [Ostrom 1990: 90].

134 Idet kulturen og den sociale struktur leverer råmaterialet, som der kan bygges og forbedres på, og idet den institutionelle 'ressource-bank' bidrager med rationelle og effektive samarbejdsmodeller, som mindsker konflikterne mellem de implicerede brugere, er det opfattelsen, at udkommet kan blive en form for 'social kapital', som deltageraktører, som de sociale entrepanører, de har udviklet sig til, rationelt kan udnytte til at skabe og vedligeholde institutioner med henblik på en optimal ressourceforvaltning [Ostrom 1992: 23].

på den selv-transformation, der ligger i opbygningen af en institution. Ved at engagere sig i opbygningen af selvorganiserede institutionelle innovationer, er det antagelsen, er det muligt for brugere at bryde ud af utilfredsstillende og (for miljøet) uhensigtsmæssige handlingskredse og i stedet, genvinde evnen til at organisere sig. I den forstand ligger der hos Ostrom en tydelig opmærksomhed overfor aspekter som myndiggørelse og de sociale orienteringer, som kan bringes til udfoldelse i et dannelsesforløb.

Alligevel kan det hævdes, at problemet med Ostroms tilgang til problemstillingen er, at det alligevel ender med et knæfald for en bureaukratisk instrumentalisme, og for den situation, at markedsformer er et vilkår, som man må indrette sig på. Når Ostrom foreslår optimeringen af lokale selvforvaltningsinstitutioner gennem centralforvaltningens understøttelse af en række forskellige variable, så kommer hun også til at repræsentere en rationalitetstankegang, hvor en styrkelse af lokale selvforvaltninger fra 'svage' til 'robuste' former kan lette en overordnet forvaltning.[135] Snarere end at skabe forståelse for behovet for en mere fundamental forandringsproces af de forhold, som river fællesskaberne fra hinanden, lægges der op til en korrigering af de etablerede vilkår ved at skabe rationelle institutioner, der set ud fra et overordnet forvaltningsperspektiv kan hjælpe med at regulere den enkeltes irrationelle eller uforudsigelige adfærd. I denne tilgang anerkendes de gældende lokale og kulturspecifikke forvaltningsprincipper måske nok som en væsentlig del af den specifikke naturanvendelsesform, men ikke desto mindre er der med vægten lagt på principper, som fremmer tydeligt strukturerede arrangementer for beslutningstagning, grænsedragning, repræsentation, regulering, formalisering og sanktionering en tydelig underliggende forestilling om herigennem at kunne øge muligheden for regerbarhed. Man kan derfor også sige, at Ostrom alligevel havner i en institutionaliseret løsning på miljøproblematikken, fordi hun når frem til det selvsamme synspunkt, som hun selv kritiserer – at staten skal overtage. Problemet med Ostroms tilgang er mao., at den bliver for konsensusteoretisk, og at den ikke får fat på ikke-deltagelsen. Dermed får den nemlig heller ikke fat på modsætningerne, sådan som de sætter sig hos borgerne, og dermed lukker den heller ikke op for et andet rigdomsbegreb.

Overfor denne forståelse, er det derfor også værd at fremhæve den tilgang, der i højere grad ser landskabsrelaterede borgerfællesskaber som et alternativ til markedet, og som har et mere aktivistisk udgangspunkt. Denne forståelse repræsenteres først og fremmest af den tidligere præsenterede filosof, miljøaktivist og øko-feminist Vandana Shiva, som særligt ser årsagen til commons forsvinden i det forhold, at tidligere livssammenhænge går i opløsning i takt med øget privatisering og globalisering. Idet disse sammenhænge ikke længere indgår som en del af en særlig livsøkonomi og er organiseret i overensstemmelse hermed, så forsvinder fællesskaberne langsomt, men sikkert, som en del af den måde, hvormed mennesker skaber deres tilværelse [Shiva 2005]. I forhold til dette synspunkt afviger Shiva ikke væsentligt fra Ostrom. Også Ostrom gør som nævnt opmærksom på, hvordan både øget privatisering og regulering (centralisering) kan medvirke til fællesskabernes forfald [Ostrom 1990: 183; Ostrom 1999: 279]. Men mens Ostrom (1990) i forhold til løsningen på problemstillingen kommer til at repræsentere en form for komplementær-tænkning, og ikke for alvor griber fat om nældens rod med krav om grundlæggende forandring, så fastholder Shiva, at hvis commons skal genopfindes, så involverer det en tilbagekrævning

135 Et sådant funktionalistisk og normativt perspektiv til institutionel udvikling med afsæt i Ostroms 8 designprincipper er for eksempel anvendt af Verdensbanken [Bromley & Cernea 1989].

og en genindfindelse af fællesskabet 'nedefra' - via græsrodsbevægelser og lokale aktioner, som protesterer mod øget ulighed [Shiva 2005: 146].
Baggrunden for denne tilgang til problemstillingen er den konstatering, at det er omkring det fysiske, at entclosure hele tiden sætter ind, og at både globaliseringen, centraliseringen og privatiseringen arbejder på højst komplekse og umiddelbart usynlige måder. Instanser - både regeringer, overstatslige organer og private institutioner, som ellers umiddelbart forekommer at tale både naturens og borgernes sag, bidrager i realiteten ofte til at opløse naturen som fælles anliggende, og har ingen umiddelbar interesse i hverken at fastholde de gamle eller genopfinde nye fællesskaber. Derfor, er det Shivas opfattelse, kan det heller ikke nytte noget at sætte sig til at vente på, at der kommer reformer, og at alle får adgang til jordens ressourcer. Gør man det, overlades tingene til myndighederne, og dermed overses det, at der også er andre ting, der skal bære tingene videre. Hvis tingene skal ændre sig, så er det med andre ord også nødvendigt *selv* at gøre noget – at skabe netværk, og at lade lokale folkelige protestbevægelser vokse og brede og blande sig med andre, for derigennem at påvirke de institutionelle niveauer og kræve naturen og fællesskabet tilbage [Shiva 2005: 4, 177].[136]

Landskabet som 'fælles tredje'

Sammenholdt med denne undersøgelses egne fund er det særligt på baggrund af de indsigter, som både Ostrom og Shiva leverer, at denne undersøgelse bekræftes i, at hvis landskabet som fælles anliggende skal have mulighed for at udvikle sig, og hvis fremmedgørelsen overfor deltagelsen i landskabsdiskussionen skal stoppes, så sker det ikke ved at gøre landskabet til genstand for yderligere reguleringer, investeringer og kapital akkumulation. Det kan ikke ske gennem kategorier, som stammer fra den statslige naturforvaltnings reguleringstilgang, fordi denne tilgang tilsyneladende ikke skaber den ønskede dynamik, der ansvarliggør befolkningen i forhold til naturkvaliteterne; en borgerdeltagelse, der overvejende ender i det, der her er blevet kaldt for interessegruppemodellen, vil nok kunne præge udformningen af landskabets forvaltning, men det er svært at se, at denne model egner sig til at skabe mere lokal viden og fællesskab om landskabet. Det kan heller ikke ske fra den private ejendomsrets paradigme, vækst- eller egeninteresser, fordi et privatiseret fællesskab ikke længere *er* et fællesskab, men derimod privat ejendom, hvad enten det er de facto eller de jure [jf. Shiva 2005: 55].

Der er derfor behov for en tredje vej mellem det private og det offentlige, der overskrider de begrænsninger, der viser sig her. *Hvad* en sådan tredje vej kan bestå af, er et åbent spørgsmål, for der er ikke nogen letkøbt og præcis definition på, hvad der i et moderne samfund menes med landskabsrelaterede borgerfællesskaber. Det er imididlertid sandsynligt, at det vedrører noget andet end det, som begrebet traditionelt har været forbundet med. Det klassiske eksempel på et sådant fællesskab er som nævnt fælleden – svarende til det, der i den internationale diskurs kaldes for 'commons'. Det er et kulturhistorisk (før-kapitalistisk) fænomen, som er specifikt møntet på forvaltningen af jordarealer og er i den forstand et meget "jordbundet" begreb [Jf. teoriafsnit]. Men mens fælleden tidligere var entydigt knyttet til noget meget lokalt og til en materiel reproduktionssammenhæng, så er det ikke nødvendigvist sådan, at man i en vesteuropæisk sammenhæng længere hverken kan eller bør forstå begrebet. Set i det lys, at truslerne mod

136 Samlebetegnelsen for rækken af lokale bevægelser med global rækkevidde beskriver Shiva som 'Earth Democracy'

det meget lokale i dag er blevet meget globale, kan det være både givtigt og nødvendigt at tænke begrebet i nogle nye konstellationer og at forstå fælleden som noget, der også rækker ud over forståelsen af dette som et jord- og stedsbundet fænomen [jf. Shiva 2005: 40]. Løsningen af problemer som global opvarmning, klimaforandringer, skovudrydning, overfiskning etc. indebærer, at forståelsen af naturens sammenhænge tilføjes en mere verdensomspændende horisont, og at befolkninger på tværs af regioner og landegrænser på en ny, og i verdenshistorien hidtil uset måde, kan finde ud af at arbejde sammen. Dertil kommer yderligere, at nutidens "indhegninger" (enclosures), i modsætning til tidligere, indhegner både ressourcer *og* kultur, og i den henseende kan der, som Shiva påpeger, være grund til at udvide brugen af begrebet til også at omfatte helt nye anliggender som sundhed, uddannelse, viden og information [Shiva 2005: 40].[137]

I den forstand er fælleden idag måske mere knyttet til funktioner end til sted, og dermed handler det heller ikke om at genetablere fællesskabsformer, som der ikke længere er grundlag for. Man kan også sige, at definitionen på fælleder nødvendigvis alene *kan* være en arbejdsdefinition, fordi det er et begreb, som borgere netop må udvikle sammen. Det må defineres med afsæt i de problemstillinger og kontekster, det indgår i, og i den henseende er det tætteste, det er muligt at komme på en definition måske, at den tredje vej er det landskab, som må erstatte det abstrakte rum. Det må indebære tilbagekrævningen af det levede rum, der giver plads til kroppens og naturens rytmer, og det må stå i opposition både til øjet og blikket, til kvantiteten og homogeniteten, til privatiseringens endeløse ekspansion, og til det specialiserede rum og en snæver funktionslokalisering [jf. Lefebvre 1991: 381]. Definitionen forekommer dog at måtte indeholde i hvert fald tre elementer i sig - tre aspekter, som udgør en form for kerne. Det ene er, at sådanne fællesskaber, i modsætning til partikulære eller private interessefællesskaber må være orienteret mod 'et fælles tredje'. Først en sådan orientering forbinder mennesker i en forpligtelse på deres fælles livsanliggender, fordi det involverer en fælles ansvarlighed. Det andet aspekt er, at et fællesskab har direkte adgang til ressourcerne – hvad enten det vedrører produktionen af livsfornødenheder eller brugen af landskabet til for eksempel et rekreativt formål. Det tredje aspekt er spørgsmålet om, hvordan fællesskabet organiserer denne direkte adgang. Med det menes, hvordan det enkelte medlem af samfundet er med til at definere normerne for, hvordan denne adgang foregår, og i den henseende drejer det sig ikke kun om, hvordan folk får magten over ressourcerne, men også om, hvordan de definerer deres egne normer for samkvem. Et fællesskab må med andre ord være et forhold mellem mennesker, som skaber en fælles norm.

Dertil, og netop for at undgå det abstrakte, forekommer det også vigtigt at holde fast i, at heller ikke moderne fælleder helt kan løsrives fra tid og sted. Hvor som helst fælleder har eksisteret over tid, har de været beskyttet, passet, anvendt, og reguleret af en særlig lokalbefolkning, for hvem sådanne fælleder har indgået som væsentligt fundament for deres tilværelse. I den henseende kan det godt være, at fællesskabstanken nødvendigvist må orientere sig bredere og mere globalt, men det er stadigvæk noget, der skabes og genskabes som led i menneskers sociale liv. Dermed forekommer det altså også at være centralt at holde fast i en forståelse af fælleden, som afviser en tilgang til begrebet som et primært globalt fænomen. Globaliseringsdiskursen er måske i dag den mest almindelige indgang til en drøftelse af begrebet og afspejler dermed, hvordan fælledbegrebet i sig selv er blevet abstraktliggjort. Således er problemet med denne tilgang nemlig, at den meget nemt kan kamme over i en forståelse af begrebet som et rent naturanliggende og

137 Sandsynligvis findes allerede nu mange fælleder rundt om på kloden, men de er ofte usynlige, fordi vi ikke (er)kender dem.

overser dermed, at en fælled nødvendigvist er noget, der både lokalt, socialt og materielt må reproduceres [jf. Shiva 2005: 64; Mies 2000: 159].

En fælled kan med andre ord ikke alene være noget, der eksisterer i forståelsen af naturen som noget, som mennesker har til fælles på et meget overordnet plan – vandet, atmosfæren, biodiversitet etc., selvom det er det naturligvis også, men må først og fremmest være noget, som mennesker forholder sig i de meget nære omgivelser. I denne geografisk lokaliserede landskabskontekst kan fælleden referere til alt lige fra "rene" naturområder, der forvaltes af borgerfællesskaber efter fastlagte retningslinjer, til områder, der også kan rumme erhvervsaktiviteter (og ejendomsforholdene for de forskellige områder kan også være forskelligartede), og endeligt er det som nævnt også muligt at forestille sig sådanne fællesskaber som mere funktionsrelaterede, hvilket for eksempel skraldhåndtering kunne være et eksempel på [jf. Mies 2000].[138] At sådanne organiseringsformer tager afsæt i det lokale, behøver ikke nødvendigvist at indebære isolation eller en manglende evne til at samarbejde med højere forvaltnings- og organisationsniveauer. Erfaringer har netop vist, at små selv-organiserede systemer kan netværke på selv meget komplekse organisationsniveauer [jf. Ostrom 1990; Shiva 2005]. Men at *genopfinde commons* indenfor rammerne af et industrialiseret samfund, som er genstand for konstant fragmentering må først og fremmest betyde, at *genskabe samfund*, som vil passe på og føle sig ansvarlige for konkrete landskabsområder ud fra erkendelsen af disse som væsentlige element for deres tilværelse. Med afsæt i denne forståelse bliver tilgangen til problemstillingen dermed også, at i industrialiserede samfund må genopfindelsen af fælleden starte med, at småsamfund begynder at tage ansvar for de nærområder, de lever i. Hvis sådanne fællesskaber skal have mulighed for at udvikle sig, så må det indebære, at disse indgår som en del af en lokal livssammenhæng, som i øget omfang sætter sig for at genkræve både materielle og ikke-materielle livsområder, både i forhold til naturen, det sociale og det økonomiske som fundament herfor.

Commons i Europa – nye tider og prioriteringer

Som det burde være fremgået af det foregående er betingelserne for en sådan genetablering ikke nødvendigvist nemme, og at dette muligvis også er tendensen på et bredere europæisk plan, kunne undersøgelser af commonssituationen i en række europæiske lande godt pege i retning af [Short 2008; Buchecker 2003; Hartman & Pedersen 2005; Stoll-Kleemann 2001; Hindmarch & Pienkowski 1998]. Således viser sådanne undersøgelser, hvordan individualisering, fremmedgørelse og kløften mellem den centrale naturforvaltning og lokalbefolkninger overalt i Europa er blevet stadigt større, og hvordan borgernes deltagelse i landskabsspørgsmål generelt har været præget af nedgang [ibid.]. Ikke desto mindre er det på baggrund af sådanne undersøgelser også muligt at få øje på bevægelser hen imod en genopfindelse af nye måder at være sammen om landskabet på [Lawrence et al. 2010; Mackenzie 2010; Short 2008; Gerber et al. 2008; Myrvang-Brown 2006; Holland 2004; Mies 2000]. Dette lader sig afspejle i form af en række sociale eksperimenter, som udspringer både af nye central-

138 Der refereres her til en tysk-feministisk undersøgelse af skraldhåndtering som en ny form for fælles anliggende [Mies 2000]. Skrald er ikke entydigt knyttet til sted, men det er et fælles anliggende og dermed et eksempel på, hvordan nutidens fælledbegreb på en anden måde end tidligere overskrider en lokal reproduktionssammenhæng.

administrative initiativer og en øget opmærksomhed overfor betydningen af lokale selvforvaltningsformer[139] og af selvinitierede borgerinitiativer, som udspringer af ønsket om selv at afprøve nye produktions- og leveformer, som ikke er dikteret af den private ejendomsrets logik. Sådanne europæiske bevægelser er ikke, hverken i omfang, dybde eller sammenhæng, fyldestgørende beskrevet, idet kendetegnende for commonslitteraturen og rækken af forskellige perspektiver på løsningen på fælledernes forfald er, at denne overvejende orienterer sig mod problemstillingen, sådan som den former sig i 3. verdens lande. Alligevel er der noget, der tyder på, at der både fra centralt og lokalt hold eksisterer en øget opmærksomhed overfor behovet for at genopfinde commons som led i forvaltningen af fremtidens landskaber, fordi disse indeholder vigtige potentialer både i forhold til en naturbeskyttelsesmæssig og en social og samfundsmæssig bæredygtig udvikling.

Det nye landdistriktsparadigme

På et meget overordnet centralt plan lader sådanne prioriteringer sig blandt andet afspejle i den Europæiske landskabskonvention, som blev vedtaget i 2000, Counsil of Europe, www.coe.int/EuropeanLandscape-Convention.[140] Denne konvention *"recognizes that the quality and diversity of European landscapes constitute a common resource, and that it is important to co-operate towards its protection, management and planning. In addition to their local significance, Europes landscapes are of value in various ways to all Europeans. They are cherished outside the locality and beyond national border"* [ibid.]. Konventionen definerer yderligere landskab som *"…an area, as perceived by people, whose character is the result of the action and interaction of natural and/or human factors/…/this definition reflects the idea that landscapes evolve through time, as a result of being acted upon by natural forces and human beings. It also underlines that a landscape form a whole, whose natural and cultural components are taken together, not separately"* [ibid.].

Selvom det ikke fremstår knivskarpt, hvad der menes med landskabsbegrebet i Konventionen, og ej heller, hvordan Konventionen tænkes at fungere i praksis, så advokerer denne ikke desto mindre for en forståelse af landskabet som en 'fælles resource', i betydningen, at det tilhører alle. Dette afspejler sig både i understregningen af behovet for større samarbejde på tværs af landegrænser og i, at konventionen på en række punkter lægger op til en landskabsforståelse, som betoner behovet for at beskytte og bevare hverdagslandskaber – og ikke bare fokusere på unikke og enestående landskaber og natur. Således er det også, som led i denne tilgang, karakteristisk, hvordan konventionen tilnærmer sig en forståelse af landskabet som udtryk for individuelle og sociale opfattelser og praksisformer, og at den dermed rummer en forståelse af landskabet som en kompleks og sammensat størrelse. Landskabet er på én og samme tid en materiel kendsgerning og en afspejling af relationer mellem kultur og natur, og er i den forståelse også noget, der både fysisk og mentalt produceres og reproduceres på forskellige måder og til forskellig tid.

Et andet sted, hvor lignende ændringer viser, at der måske på centralpolitisk niveau er nye tider på vej, kommer desuden til syne i Den Europæiske Unions fælles landbrugspolitik. Denne er i disse år ved at ændre landbrugsstøtten sådan, at den, fra alene at have været orienteret mod landbruget og ønsket om at sikre en stabil fødevareproduktion, nu retter sig mod en bredere orienteret landdistriktsudvikling

139 Flere af disse undersøgelser er inspireret af Ostrom.

140 Konventionen, som også kendes under titlen Florence-konventionen, blev vedtaget d. 20. oktober 2000 i Florence (Italien) og trådte i kraft i marts 2004. Danmark underskrev i lighed med 24 andre europæiske lande konventionen i 2000.

[Hausenberg 2010: 12; Short 2008: 197].[141] Baggrunden herfor er, at det i dag står klart, at produktivitet i landbruget ikke længere er den afgørende udfordring, men derimod, at landdistrikterne har en lav eller negativ økonomisk vækst, at der er faldende befolkningstal og en ringere offentlig og privat service. I EU-regi har erkendelsen af denne udvikling, som på europæisk plan kan genfindes i de fleste landdistrikter, ført til en revideret landdistriktspolitik, som indførelsen af Leader-programmet i starten af 1990'erne var det første udtryk for. Med indførelsen af et bredere mål for landdistriktsudviklingen, skulle omdrejningspunktet være forbedret livskvalitet, bedre miljø og diversificering af erhvervslivet, hvor landbrug, fiskeri og industri skulle suppleres med turisme og videnserhverv for at sikre et bredere og mindre konjunkturbestemt arbejdsudbud [Hausenberg 2010: 12]. Samtidigt blev det ændrede fokus på landdistrikterne bakket op af nye samarbejdsformer. Mens den klassiske landbrugsstøtte var en fast årlig støtte baseret på centralt forhandlede beløb, så bliver dele af midlerne i de nye landdistriktsprogrammer i dag uddelt lokalt. Dette foregår via de såkaldte lokale aktionsgrupper, som skal sikre medejerskab og samarbejde mellem de forskellige myndighedsniveauer fra EU til kommune, erhvervsliv, foreninger samt ikke mindst borgere [ibid.]. De sidste år er der således sket et delvist skift fra central styring til lokal medbestemmelse og fra ren landbrugsstøtte til uddeling af støttemidler, der kan tilpasses lokale behov og ideer.

Sidst men ikke mindst ses sådanne orienteringer også i en mellemstatslige organisation OECD, som laver analyser og anbefalinger for dens 30 medlemslande, udgav i 2006 rapporten *The New Rural Paradigm – Policies and Governance*, hvor det grundlæggende skift i perspektivet på landdistriktsudvikling eksemplificeres og forklares [OECD 2006]. På basis af omfattende studier af udviklingsproblemer i landdistrikter i en lang række lande markerer rapporten det første større forsøg på at samle de mange nye tiltag i landdistriktspolitikken i én samlet forståelsesramme kaldet det nye landdistriktsparadigme, som eksempelvis EU's Leader-program er et rendyrket eksempel på.[142] Det nye paradigme er ifølge OECD specielt, særligt af to årsager:

Dels fordi det fokuserer på hvert enkelt steds særlige muligheder, hvormed de stedbundne ressourcer er i fokus. Hvad de stedbundne ressourcer omfatter, afgrænses ikke præcist, men det er centralt, at disse ressourcer – ud over det traditionelle erhvervsmæssige fokus på for eksempel landbrugsjord – også rummer kulturelle, oplevelsesmæssige og menneskelige ressourcer. De stedbundne ressourcer kan ligge i landskabet, erhvervslivet, kulturen eller menneskene, og de kan også ligge i stedets geografiske eller infrastrukturelle placering og position – eller i udviklingshistorien og de forandringer, som stedet har gennemgået. At

141 En af de afgørende forskelle mellem det gamle og det nye paradigme er, at hvor den klassiske landbrugsstøtte forsøgte at behandle alle ens, fordi den var baseret på objektive kriterier, så er ideen nu, at alle steder skal behandles individuelt og dermed også forskelligt. Hvor hver hektar hvede før modtog de samme støttebeløb, så tager landdistriktsudviklingen i dag udgangspunkt i at støtte de bedste og mest levedygtige projekter. Der er således tale om en bevægelse væk fra de store generelle støtteordninger hen imod mere målrettede investeringer i særlige stedsspecifikke projekter, som i stedet for årlige støttebeløb modtager etableringsstøtte for på sigt at kunne fungere uafhængigt af økonomisk støtte.

142 EU's Leaderprogram er ikke det eneste eksempel på dette paradigme. I rapporten gennemgås de mere eller mindre markante skift i landdistriktspolitikken, som kan ses i EU's medlemslande – fra Australien over de europæiske lande til Canada. I nogle lande er skiftet markant, og de får ros af OECD, mens der uddeles ris og anbefalinger til de lande, som stadig har primært fokus på klassisk landbrugsstøtte. OECD's holdning er ikke til at tage fejl af: Skal landområderne fortsat være vitale og attraktive, må myndigheder, erhvervsliv og borger sammen udvikle projekter og tage initiativer, der har udgangspunkt i de enkelte steders potentialer, og som giver nye muligheder end de traditionelle [Hausenberg 2010: 14].

begrebet er svært definerbart er dermed på sin vis pointen: Det er ikke muligt på forhånd at lave en udtømmende liste over, hvilke ressourcer et sted rummer [Hausenberg 2010: 15].

Dels lægger det op til at skabe udvikling på baggrund af samarbejde mellem myndigheder, borgere, virksomheder, foreninger og frivillige organisationer i lokalområderne. Således handler en anden vigtig ændring om den måde, hvorpå politik udøves, og projekter udvikles og gennemføres på. Hvor den traditionelle landbrugspolitik var sektororienteret (landbrug for sig, fiskeri for sig etc.), så er det nye paradigme karakteriseret ved at have fokus på samarbejde mellem eksempelvis landbrug, kulturliv og skolevæsen. Dette har sin baggrund og mulighed i, at der tages udgangspunkt i det stedsspecifikke. Med fokus på et afgrænset sted er det (ideelt set) muligt at samarbejde på tværs af sektorer og dermed lave en koordineret og mere helhedsorienteret indsats. Således understreger rapporten, at der, for at kunne realisere ideen om at arbejde mere helhedsorienteret, må forandringer til i forhold til samarbejdet mellem staten og borgerne. Den klassiske top-down styring, hvor eksempelvis støttebeløb og kvoter forhandles centralt, må suppleres af en større grad af lokal medbestemmelse, og dermed får bottom-up og lokal medbestemmelse på en række områder større betydning, og der kommer fokus på lokal forandring og lokalt ejerskab til projekter og initiativer som sættes i gang [ibid.].[143]

Det britiske eksempel

Kendetegnende for flere europæiske lande er, at sådanne ændringer på overordnet mellemstatsligt systemniveau også skinner igennem både i de enkelte landes politikker og i bevægelser blandt borgerne, som ønsker større indflydelse på de områder, de er bosat i [Jf. Short 2008: 197]. Et godt eksempel på dette er udviklingen i Storbrittanien, hvor fælledbegrebet både fra centralt og lokalt hold er blevet genstand for en øget opmærksomhed. I forhold til det første afspejler det sig for eksempel i forhold til den bevidste understøttelse af landbrugsformer, som har en naturbeskyttelsesmæssig og kulturmiljøbevarende effekt. Således er landbrugere - i områder med særlige naturkvaliteter (herunder gamle fælleder) i høj grad blevet tildelt rollen som naturforvaltere, idet opgaven i høj grad består i at passe på de på ejendommen eksisterende natur- og kulturmiljømæssige værdier, og hvor muligheden for at opnå støtte afhænger direkte heraf [Natural-England 2009; Dwyer et al 2010].[144] Det kan med andre ord faktisk betale sig for landmanden at pleje naturen, og det samme gælder forvaltningsformer tilrettelagt med henblik på formidling og brugen af landskabet til rekreative formål [ibid].[145]

Dertil kommer, at der i 2006 vedtoges en ny bestemmelse (the Commons Act 2006), som på flere forskellige områder skulle støtte op - både om bevaringen af eksisterende fælleder og om genopfindelsen af nye former for fælleder ud fra erkendelsen af behovet for nye prioriteringer og måder at håndtere dem på [Short 2008: 195-96; DEFRA 2007]. Denne erkendelse tog blandt andet afsæt i en række regerings-

143 Dette kommer blandt andet til udtryk i uddelingen af midler fra EU's Leader-program, hvor en række kriterier fastsættes centralt, mens den konkrete uddeling foregår gennem de omtalte lokale aktionsgrupper.

144 Det engelske eksempel demonstrerer, hvordan der er et stort spænd i forhold de enkelte EU-landes måder at håndtere støttemidlerne på. I modsætning til Danmark, hvor hovedparten af landbrugslandskabet dyrkes konventionelt og i overensstemmelse med EU's konventionelle støtteordninger (søjle 1), er situationen i England, at hele 66% af landbrugsarealet forvaltes i overensstemmelse med støtteordninger fra landdistriktsprogrammet (søjle 2) [naturalengland 2009: 2-8]

145 Det sidste står i modsætning til den britiske adgangspolitik, som traditionelt har været meget restriktiv.

initierede undersøgelser, hvoraf det ikke alene fremgik, at landskabsområder, som allerede havde status som fælleder, havde stor naturbeskyttelsesmæssig, rekreativ og bevaringsmæssig værdi, men også, at der blandt borgerne var stor interesse for at varetage forvaltningen af dem. Samlet førte det til, at der, som én af de centrale mekanismer i denne forordning, kom til at indgå målet om i øget omfang at decentralisere forvaltningen af landskabet, og herigennem tildele borgere mere indflydelse på de områder, de var bosat i [Short 2008: 211-212]. Helt konkret er dette blevet forsøgt ført ud i livet gennem udpegningen af en række 'local sites', som større eller mindre borgergrupper kan ansøge regeringen om at stå for forvaltningen af, og hvor selve forvaltningen dækker over en række forskellige funktioner lige fra naturbeskyttelse og kulturarv og over friluftsliv og forskellige former for miljøservice.[146] Som en del af konceptet indgår etableringen af lokale rådsforsamlinger (Commons Counsils), som også har bemyndigelse til at lave juridisk bindende regler omkring brugen af det pågældende område. [DEFRA 2006; Short 2008: 211-212].

Parallelt med sådanne myndighedsbaserede initiativer er det imidlertid også karakteristisk, at en række lokalt initierede selvforvaltningsbevægelser er vokset frem mere eller mindre uafhængigt af statslige og overstatslige initiativer. Dette har for eksempel været tilfældet i Skotland, hvor ønsket om at ændre på en udvikling karakteriseret af øget privatisering og dertil relateret økonomisk og social stagnation, har mobiliseret forskellige borgergrupper overalt i landet til i stigende omfang selv at opkøbe og forvalte landområder i fællesskab [Mackenzie 2010; Bryden & Geisler 2007; Myrvang-Brown 2006].[147] Eksempelvis har landets fårehyrder i øget omfang slået sig sammen om at genetablere gamle græsningsfællesskaber og derved påtaget sig kollektivt ejerskab over forvaltningen af et fælles græsningsareal [Myrvang-Brown 2006: 112], og det samme gælder grupper af smålandbrugere, som for at undgå øget privatisering af landskabet i fællesskab er gået sammen om etableringen af fælles ejerskab [Mackenzie 2010: 320]. Sådanne initiativer, kombineret med centralforvaltningens efterfølgende revurdering af sådanne fællesskabers betydning både for naturbesktelsen[148] og for bevaringen af lokalsamfund og det økonomiske og sociale liv på landet, har betydet, at man også fra myndighedsniveau har valgt at støtte op heromkring.[149]

Et andet eksempel på det samme er den bevægelse, hvor lokalsamfundsgrupper, ofte uden nogen form for institutionel tilknytning (om end med billigelse fra sognerådet) påtager sig forvaltningen af naturom-

146 The Commons Act trådte i kraft 1. oktober 2008, og inden årets udløb havde mange borgersammenslutninger allerede lavet aftaler med regeringen omkring forvaltningen af særlige landskabsområder og havde udviklet interne regler til formålet [Short 2008: 112]. Der eksisterer nu omkring 35.000 af sådanne 'Local Sites' i England, som af de centrale myndigheder er udpeget på baggrund af biodiversitetsmæssige kriterier. [ibid.]

147 Denne bevægelse hen imod kollektivt ejerskab placerer Skotland midt i den globale tendens, som af Bryden & Geisler har fået betegnelsen 'den tredje bølge' eller 'den samfundscentrerede' landreform.

148 I Skotland har man f.eks. taget bestik af undersøgelser, som anerkender, at understøttelsen af mange natur- og miljømæssige anliggender kun kan foregå effektivt på en økologisk passende skala, hvilket som regel nødvendiggør forvaltning på tværs af ejendomme og juridiske grænser. Således er f.eks. fælles græsning blevet revurderet og noteret til at bidrage med væsentlige naturopretholdende kvaliteter, og flere af de områder der stadig forvaltes som græsningsfællesskaber er også beskyttet under EU's fugledirektiv og habitatdirektiv eller som steder af særlig videnskabelig interesse [Myrvang-Brown 2006: 111-112].

149 Dette har man gjort blandt andet via gennemførelsen af nogle juridiske ændringer, der gør det lettere at etablere sådanne fællesskaber og gennem økonomisk hjælp. Officiel opbakning til denne tendens er således kommet i form af en forkøbsret (community right-to-buy mechanism) i den ændrede landreform fra 2003 (the Land Reform (Scotland) Act 2003), som understøttes af offentlige midler [Myrvang-Brown 2006: 112; Mackenzie 2010: 320]. Landreformen er detailleret beskrevet på www.scotland.gov.uk/Publications/2004/06/19478/38602

råder i lokalsamfundet – såkaldte 'community wildlife sites' [Lawrence et al 2010: 124].[150] Disse grupper ejer normalt ikke de pågældende områder, men der, hvor de gør det, står de enten selv for finansieringen, eller også søger de om midler fra regeringen [ibid.]. Sådanne områder udgør en form for hybrider, idet de befinder sig midt imellem traditionelle commons og traditionelle naturbeskyttede områder. De giver offentlig adgang for alle, og typisk for dem er, at de netop er blevet genstand for opmærksomhed på grund af deres særlige naturmæssige og rekreative kvaliteter. Samtidigt er de opstået i sammenhænge, hvor sociale og naturmæssige bevæggrunde har været snævert flettet sammen [Lawrence 2010: 134]. Ud over interessen for naturen og ønsket om at bevare den, er de (i et land der har en meget restriktiv adgangspolitik) netop ofte opstået ud fra behovet for at øge muligheden for adgang og ud fra sociale motivationer så som bekymringen for fremtidige generationer og ønsket om at bevare lokalsamfundets sociale liv.[151]

Samlende kan man om de anførte britiske eksempler sige, at det, uanset om sådanne fællesskaber er initieret 'fra oven' eller 'fra neden', er kendetegnende for dem, at de forsøger at overvinde de både miljømæssige og sociale begrænsninger, som er skabt i takt med en øget individualiseringsproces. De afspejler en form for underliggende erkendelse af, at forandringer på en lang række områder nødvendiggør et kollektivt medejerskab og forvaltning af omgivelserne funderet på permanent participation af interessepartnere, med deres mangeartede, varierede og endda modsætningsfyldte interesser. Samlet er det også en drejning, som går stik imod den historiske udvikling i Storbrittanien, hvor den private ejendomsret traditionelt netop har stået meget stærkt [Jusconsult 2001: 3-4]. Ikke desto mindre, og netop på baggrund af en erkendelse af behovet for omprioriteringer på natur- og landskabsområdet, og herunder af behovet for nye effektive forvaltningsformer af landskabets natur- og kulturkvaliteter, er opmærksomheden i forhold til sådanne fællesskabers betydning for en fremtidig bæredygtig udvikling blevet øget [Short 2008: 197]. I den forstand afspejler denne fornyede tilslutning til selvorganiseret ressourceforvaltning også den indfaldsvinkel, som i stigende grad lader sig finde på intereuropæisk niveau, hvor nye fællesskabsformer ses som et væsentligt redskab til at sikre lokale ressourcer, reproducere kulturelle identititeter og opmuntre fremkomsten af 'social kapital' og økonomisk udvikling skabt 'nede fra' [Myrvang-Brown 2006: 112].[152]

Alligevel eksisterer der tilsyneladende kun i begrænset omfang begyndelser til understøttelsen af sådanne former for fremadrettede fællesskaber. Godt nok tales der her meget både om værdien af lokalt medejerskab til landskabet og om landdistriktsudvikling og ind imellem afprøves der også nye strategier ved at gennemføre konkrete pilotprojekter til løsningen heraf. Men sådanne forsøg har det med at løbe ud i sandet,

150 Denne bevægelse er tilsyneladende konstant voksende. Alene i Oxfordshire er der over 80 grupper med over 1000 frivillige [Lawrence et al 2010: 124].

151 Endnu ikke anerkendte på myndighedsniveau som værende i besiddelse af højt prioriterede dyre- og plantearter, er sådanne områder ikke desto mindre af flere forskellige instanser (naturbeskyttelsesorganisationer og forskningsmæssigt) blevet vurderet til ikke alene at bidrage væsentligt til forbedringen af naturkvaliteten, men også til livskvaliteten for de involverede borgerne [Lawrence et al. 2010: 137].

152 Ud over det britiske eksempel lader dette sig for eksempel også afspejle i den 'genopdagelse' og opprioritering som lokale selvforvaltningsformer har været genstand for i Schweiz, Tyskland, Norge og Spanien. Disse eksempler understreger en øget erkendelse af, at det ikke kun er et spørgsmål om information, bedre kommunikation eller teknikker til konfliktløsning, men derimod om at bringe magt ind i lokalsamfundet. I den henseende er der evt. tale om et begyndende paradigmeskift, og her står vi først lige ved begyndelsen af en reformulering af naturforvaltningen. For nærmere beskrivelser her af se Mies 2000; Gerber et al. 2008; Sandberg 2008; Berasain 2008.

fordi præmisserne ikke er afklaret på forhånd, eller fordi der, når det kommer til stykket, måske mangler helhjertet vilje til at gennemføre de forandringer, der reelt skal til - hvilket nationalparkudviklingen i sig selv er et rendyrket eksempel på. I den henseende er der også noget, der tyder på behovet for indtrædelsen af en række ændringer, hvis sådanne fællesskaber og borgernes tilskyndelse til at engagere sig i diskussionen om landskabets fremtid skal hjælpes på vej. Det gælder både strukturelle og metodiske ændringer, og herunder også et opgør med nogle af de forestillinger og grundpræmisser, som deltagelsen hviler på.

Det nye landdistriktsparadigme – dillemmaer og begrænsninger

En af disse ændringer vedrører netop den modsætning, som trods skiftet hen imod en mere projekt- og stedsbaseret politik stadig er indbygget i EU's tilskudsordninger, og den dobbeltstruktur, som den tager afsæt i.[153] Pt. er den ene gren af tilskudssystemet – den konventionelle landbrugsstøtte, nu betegnet som 'enkeltbetalingsordningen', som nævnt kun rettet mod produktion – uden hensyn til hverken natur eller fællesskab – nærmest tværtimod, mens den anden gren – landdistriktsprogrammet, netop orienterer sig her imod. Det er dermed på den ene side en politik, hvor subsidier og billige lån til landmænd stadig afhænger af ekspansionsevne, store investeringer, store maskiner og produktion til markedet, og hvor dette ikke alene dræber alle de "skæve" eksistenser i landskabet – stier, fællesveje, fællesområder, men også fælles måder at gøre tingene på [ibid.]. På den anden side, gives der tilskud til sådanne fællesskaber via landdistriktsstøtten, fordi det samtidigt erkendes, at landområder rent menneskeligt ikke kan hænge sammen uden eksistensen heraf. Det erkendes, at landdistrikterne er blevet rippet for alle de ting, der tilskynder bosætning, og som dermed må gentilføres for at rekonstituere disse områders attraktivitet som bo- og levested.

Absurditeten i denne situation kan som nævnt i kapitel 6 også beskrives som en udlejring (disembedding) af fællesskaber ved at fjerne og dermed afhængiggøre relationer og sammenhænge af fjerne globale strukturer for efterfølgende, i nye former, at forsøge at genindlejre (re-embedding) disse af de selv samme systemer, som slog de gamle fælleskaber i stykker. Det er mao. en modsætningsfyldt proces, hvor fællesskaber og fælles brugerrettigheder først bliver transformeret til privat ejendom, opprioriteringen af individuelle egeninteresser og løftes ud af tidligere levede sammenhænge, for efterfølgende at blive forsøgt geninstalleret, uden at der dog for alvor ændres ved det overordnede system. I den henseende skal man også passe på med at tillægge de nye typer af politiske tiltag for stor betydning. Der eksisterer stadig en række politiske og juridiske barrierer for genopfindelsen af sådanne fællesskaber i praksis, og trods formuleringer om det modsatte, undlades det også ofte at understøtte dem.[154]

153 Her henvises der til den organisering, at landbrugsstøtten er delt op i overordnet to dele – Enkeltbetalingsordningen, hvor der gives støtte til konventionelt landbrug, og Landdistriktsprogrammet, som er opdelt i fire søjler – Erhvervsudvikling, Miljø- og naturordning, Liv på landet og De lokale aktionsgrupper (LAG) [www.ferv.fvm.dk/].

154 I Skotland er tilfældet for eksempel også, at mange fårehyrder måske nok ser fællesgræsning som et potentielt samfundsgode, men at de i praksis oplever, at de igangsatte politiske initiativer ikke er tilstrækkelige, og vanskeliggøres yderligere af forskellige EU-pålagte barrierer, som vanskeliggør deres fortsatte opretholdelse – herunder pålæg om at beskyttede områder skal være indhegnede, hvilket konfliktuerer med fårenes vandringsruter, eller pålæg om reduktion af fårebestandene, hvilket underminerer hefting systemet, som er vitalt både for måden at drive fårehold på, for græsningspresset og for dyrevelfærd [Myrvang Brown 2006: 120-122].

Således er det tilsyneladende også tilfældet i langt de fleste lande, og ikke mindst i en dansk sammenhæng, at store markante støtteordninger udebliver, og dertil kommer, at medlemslandene som minimum er forpligtet til at overføre blot 5 procent af landbrugsstøtten til Landdistriktsprogrammet, som skal fremme andre driftsformer, erhvervstyper og livskvaliteten for borgere i landdistriktet [jf. Hausenberg 2010: 22].[155] Langt størstedelen af det samlede støtteforløb går altså stadig til landbrugets konventionelle landbrugsstøtte, og dermed rejser dette også det kritiske spørgsmål til paradigmet, om det nye fokus på stedsbaseret udvikling blot er et tyndt lag sukker, der ikke ændrer ved de grundlæggende problemer [ibid.]. Skulle dette paradigmeskifte på en mere fundamental måde ændre på tilskyndelsen til nye fællesskabskonstituerende måder at bruge landskabet på, så forekommer det i hvert fald nødvendigt at tænke mere grundlæggende nyt.

Ét bud på en sådan nytænkning kunne være gennemførelsen af en ny landbrugsreform, der bremsede for en uhæmmet strukturudvikling og en EU-støtte, der favoriserede store bedrifter. Et sådant forslag er også for nyligt blevet fremført indenfor det danske landbrugs egne rækker, hvor en af landets førende landbrugsøkonomer har peget på behovet for en sådan reform som bud på landbrugets overlevelse [jf. Kjeldsen-Kragh 2010].[156] Det er påpegningen af, at færre brug, disharmoniske produktioner[157], mere forurening, mindsket dyrevelfærd og fravalget af erhvervet af de unge er nogle af resultaterne af EU's strukturpolitik, fordi landbrugspolitikken ud over at tilskynde til intensiv dyrkning og dermed brugen af mere gødning og pesticider, også har fremelsket en specialisering og en volumensyge, som har gjort det alt for økonomisk risikabelt for unge at gå ind i det agrare erhverv [ibid.]. Det er også påpegningen af, at nutidens mindre og mellemstore brug, når der ses bort fra landbrugsstøtten, reelt klarer sig bedre end de store brug, og at en renæssance for landmandsfamilien – hvor ejer, beslutningstager og operatør igen var den samme, og hvor hjem, arbejdsplads og produktion hang sammen, derfor har et økonomisk belæg [Kjeldsen-Kragh 2010: 10-11; Dansk Landbrugsrådgivning Syd 2010: 2-3].

Da de politiske vinde i Bruxelles imidlertid ikke peger på en egentlig afskaffelse af støtten, er den mere pragmatiske løsning også blevet fremført, at tænke i helt nye baner i måden at tænke støtteordninger på. Ét sådant bud er at omlægge støtten sådan, at den ikke bliver udbetalt som en hektar og produktionsstøtte ud fra det princip, at jo mere man producerer, og jo større man er, des mere støtte får man, men at støtte i stedet bliver udbetalt pr. hoved, så alle landmænd får det samme beløb og dermed ens udgangspunkt. For at undgå en favorisering af de store bedrifter, og dermed også de problemer, som det genererer, bør støtten med andre ord flyttes fra hektar til hoved og til genereringen af blandt andet miljømæssig merværdi [Kjeldsen-Kragh 2010]. Et andet bud er i højere grad at sammentænke de eksisterende tilskudsordninger, i stedet for fortsat at holde dem adskilt. Således er det også blevet fremført, at der enten skal tænkes mere

155 Dette blev af EU besluttet i 2007. FVM (2007): Lov om udvikling af landdistrikterne (landdistriksloven), Fødevareministeriet, Lov nr. 306 af 31/03/2007.

156 Disse argumenter er særligt blevet fremført af professor Søren Kjeldsen-Kragh fra Fødevareøkonomisk Institut på KVL. På baggrund af en bekymring overfor udviklingen i landbruget har denne regnet på konsekvenserne af strukturudviklingen, og beregningerne viser, at det er de store landbrug, som har de ringeste økonomiske resultater, når der ses bort fra EU-støtten [Kjeldsen-Kragh 2010].

157 Med begrebet 'disharmonisk produktion' forstås ifølge Kjeldsen-Kragh en forvridning i strukturen, sådan at den animalske produktion er blevet løsrevet fra den vegetabilske. Hvor man tidligere gødede jorden med dyrenes gylle og lod dyrene spise det foder, der kom fra marken, så har man i dag rene planteavlere eller rene svineavlere [Kjeldsen Kragh 2010].

natur og fællesskab ind i enkeltbetalingsordningen som en tilskudsmulighed, eller at der skal flere midler og højere satser ind i landdistriktsprogrammet, hvis det skal gøres rentabelt og motiverende for landbrugere at gå ind i et fælles engagement [jf. Spleth & Holdbeck 2009; Nygaard 2009; Clausen, personlige samtaler 190410].[158] Og lignende betragtninger kan findes i forhold til spørgsmålet om udlæggelsen af dele af landskabet til rekreative formål. Skal landmænd tilskyndes til (eller understøttes i) for eksempel anlæggelsen af stier til anvendelse for offentligheden, så bør landmanden ikke miste tilskud for at gøre sådan nogle ting [Clausen, personlig samtale 200410]. Således er det også med afsæt i sådanne betragtninger, og i forhold til spørgsmålet om nationalparken, muligt, at landbrugerne, hvis der fra starten havde været nogle andre rammer og støtteordninger, som disse kunne have faldet ind i, ville have forholdt sig anderledes til deltagelsen og spørgsmålet om en anderledes landskabsstrategi.

Adgangsspørgsmålet

I forlængelse af behovet for fjernelsen af sådanne mere strukturelle modsætninger er en anden særlig problemstilling den, som vedrører spørgsmålet om mulighederne (og reglerne) for adgang. Således er der også den faldgrubbe indbygget i paradigmeskiftet, og dettes potentielle betydning for borgernes deltagelse, at sådanne initiativer og fokuseringen på bottom-up, kan få en til at overse betydningen af store, og mere fundamentale forandringer som for eksempel spørgsmålet om adgangsretten til jorden. En af denne undersøgelses pointer er som nævnt, at det giver god mening at forstå borgernes manglende deltagelse ud fra disses erkendelse af, hvordan virkeligheden (læs ejendomsforholdene) ser ud. Borgerne ved, at store dele af landskabet falder ind under den private ejendomsret, og når det kommer til stykket, er det ikke forhold, som de regner med, at der ændres umiddelbart på i den konkrete deltagelsesproces. Derfor kan det også, som vi har set, blive betragtet som mere fordelagtigt helt at holde sig uden for deltagelsen. Uden vished om opnåede fordele og med udsigt til at blive uvenner med andre og dermed miste ikke alene sociale relationer og økonomisk indtægtsgrundlag, men også de muligheder for at bruge landskabet, som man faktisk har, bliver deltagelsen en alt for tvivlsom affære at engagere sig i. I den forstand kan ikke-deltagelse også beskrives som en mangel på lige rettigheder i forhold til brugen af landskabet, hvormed spørgsmålet om fravalg af deltagelse også bunder i jura.

Følgelig forekommer der også at være en vis resonans forbundet med det argument, at både lempelser og en øget tydeliggørelse af regler i forhold til adgangsspørgsmålet kan vise sig at være en væsentlig nøgle til borgerdeltagelsen.[159] Hvis ikke deltagelsen var forbundet med risikoen for at miste individuelt optjente

158 Skal det eksempelvis gøres lettere for landmænd at etablere og drive driftsfællesskaber til naturpleje, så er det nødvendigt at afskaffe Enkeltbetalingen for arealer, der modtager miljøtilskud og erstatte dem med en forhøjelse af miljøstøtten (fordi de komplicerede regler for plantedække på arealer, der modtager Enkeltbetaling ikke kan forenes med naturpleje); at etablere en mere differentieret miljøstøtte (fordi de nuværende simple satser ofte rammer ved siden af og er en direkte hindring for høslet i kombination med afgræsning); og at bruge flere penge på naturpleje (hvilket kunne indebære at man flyttede 10 procent af midlerne fra den direkte landbrugsstøtte (Enkeltbetalingen) til landdistriktsstøtten, miljøstøtteordninger m.m.) [jf. Nygaard 2009: 4-8].

159 Særligt behovet for tydeliggørelse af regler er gentagende gange blevet påpeget af Friluftsrådet, som følgelig har gjort forsøg med at udarbejde en mere overskuelig brugervejledning i forhold til adgangsspørgsmålet.

muligheder for at bruge landskabet, så er det muligt, at denne ville forekomme mere attraktiv.[160] Samtidigt er det netop også sådanne mere fundamentale præmisser for borgerinddragelsen, som bør være afklarede, *inden* en borgerdeltagelse sættes i gang. Borgerdeltagelse bør ikke, sådan som det var tilfældet både i det mønske og flere af de øvrige pilotprojekter, bruges som afsæt for at nedbryde mere fundamentale strukturer, alene ud fra det argument, at det trækker energien ud af processen. Så bliver borgerinddragelsen nemlig til en kampzone, i stedet for en udviklingszone, fordi rammerne for borgernes deltagelse og reelle indflydelsesmuligheder ikke er tænkt til ende på forhånd. Det er de skrøbelige fællesskaber slet ikke stærke nok til at gennemleve, og de antydninger, som måtte eksistere i retning af dannelsen heraf, risikerer at gå i opløsning undervejs. Man kan dermed også sige, at sikringen af borgerrettigheder og medindflydelse ikke alene bør afhænge af at sikre og forbedre muligheder for at deltage og for at blive hørt; det er også nødvendigt at gennemføre mere fundamentale forandringer i forhold til transformationen af retten til adgang.[161] Dybest set er det umuligt at lave borgerdeltagelse i et landskab, der er så dybt infiltreret i ejendomsretten, fordi manglen både på fællesskab og deltagelse så at sige er bygget ind i den juridiske landskabsstruktur. I den forstand er man nødt til at forstå, at borgerdeltagelsen (også i forbindelse med nationalparkerne) befinder sig i et krydsfelt mellem ejendomsret, traditioner og lokale magtforhold og at landskabsanvendelsen, hvis borgerdeltagelsen skal tages alvorligt, ikke kan være baseret på uformelle regler og tillid, som vindes over tid.[162] At dette ikke var et forhold, som der i forhold til den konkrete case, på forhånd var større afklaring på, kunne derfor også vidne om, at man ikke tog borgerinddragelsen seriøst, fordi man på det grundlag kun kunne gå ind og diskutere mere overfladiske ændringer.

Naturforvaltningens legitimitetskrise

Ud over de begrænsninger, der knytter sig til ejerskabet til jorden og komplicerede adgangsforhold, forekommer det imidlertid også nødvendigt, at ikke alene landbrugerne, men også den centrale naturforvaltning åbner op i forhold til viljen til afprøvningen af noget nyt. Således kan borgernes fravalg af deltagelse som

160 At adgangsreglerne er både tydeligere og mere lempelige i de øvrige nordvesteuropæiske lande skaber muligvis et andet grundlag for borgerinddragelsen. Sammenlignet med forholdene i dele af det øvrige Europa, forekommer adgangsforholdenne i Danmark ikke at være særligt befordrende for diskussionen om landskabets fremtid. Dels eksisterer der her (sammenlignet med Sverige, Norge og Tyskland) betydeligt skarpere opdelinger i forhold til, hvor man må og ikke må være. Dels er adgangsforholdene præget af mange forskellige og svært gennemskuelige lovkomplekser, som gør adgangsspørgsmålet uklart og tilgængeligt for forskellig fortolkning. Ikke dermed forstået sådan, at der ikke her er konflikter forbundet med brugen af landskabet, for det er der talrige undersøgelser, som viser, at der er [jf. Stoll-Kleemann 2001; Daugstad 2006, 2008; Vasstrøm 2010; Peterson et al. 2010]. Men det er (tilsyneladende) ikke konflikter, der i den grad farves af spillet om ejendomsretten, og den mangel på tillid til hinanden, som udspringer heraf.

161 Til en sammenligning var forholdene tilsyneladende mere afklarede i forhold til pilotprojektet i Thy. Det kan diskuteres, hvor demokratisk eksperimenterende pilotprojektet var (også her var arbejdsgruppemodellen den dominerende metode), men potentialet for, at et sådant eksperiment kunne have fundet sted, var muligvis større - både fordi der var mere fællesskab til stede i udgangspunktet, og fordi staten ejede det meste af jorden.

162 Som første skridt i forhold til en ændring heraf kunne man eventuelt forestille sig etableringen af en række forsøgszoner, hvor man over en på forhånd aftalt periode afprøvede effekterne af en situation, hvor man udvidede reglerne for borgernes adgang til landskabet, og hvor landmænd fik kompensation for offentlighedens øgede bevægelsesfrihed. Dette kunne eventuelt bidrage til at give et realistisk bud på motivationen til og muligheden for en anderledes forvaltningsform.

nævnt også ses som det måske aller mest fundamentale udtryk for, at demokratiet og naturforvaltningens legitimitet er i krise. At borgerne undlader at engagere sig i den politiske landskabsdebat afspejler også, at borgerne enten ikke forbinder deres egne hverdagslivserfaringer med landskabet, sådan som det forvaltes fra centralt niveau, eller at de ikke har tiltro til naturforvaltningen, fordi denne virker uigennemskuelig. Dermed afsløres også det modsætningsforhold, at mens vægtlægningen på borgerinddragelsen netop kan ses som et udtryk for statens behov for borgernes legitimering af den førte naturpolitik, så bliver denne legitimitet rystet, idet borgerne vælger deltagelsen fra. Samtidigt opstår også det spørgsmål, hvor borgernes fravalg af deltagelsen efterlader naturforvaltningen og spørgsmålet om participation? Som det burde være fremgået af det foregående, forekommer genindførelsen af en ren autoritativ naturpolitik, hvor beslutninger bestemmes og gennemføres fra oven - den såkaldte 'government-tilgang' - ikke at være løsningen, eftersom denne model utallige gange har vist sig ikke at fungere. Det samme gælder fortsættelsen af en deltagelsestilgang baseret på det forvaltningsprincip, hvor det er en stærk centraladministrativ indflydelse, som, i samarbejde med organiserede gruppeinteresser - den såkaldte 'governance'-tilgang - og uden nævneværdig kontakt til de ikke organiserede brugere, planlægger og forestår forvaltningen. I sådan en forvaltning bliver borgerne godt nok 'inddraget', men de 'deltager' ikke med muligheden for grundlæggende at påvirke og ændre ting. Således er det også i forhold til denne model tilfældet, at denne enten har ført til konflikter og konfrontation eller til ligegyldighed og ansvarsløshed hos borgerne. Ved at afkoble hverdagserfaringerne som væsentlige for beslutningerne omkring landskabets fremtid dannes der nemlig grundlag for et desengagement fra borgerne, og dermed, paradoksalt nok, til et gradvist øget behov for en naturforvaltning fra oven. I den forstand har centraliseringen og ekspertliggørelsen af naturforvaltningen også bidraget både til erosionen af og blokeringen for genetableringen af fællesskaber og fælleder, og dermed også, indirekte, til at nogle borgergrupper (de stærke og i hvert fald formelt konsoliderede - f.eks. landbruget) er blevet styrket - og at andre er faldet fra.

Afgivelse af magt og ansvar

Derfor forekommer der kun at være den løsning tilbage, at naturforvaltningen nødvendigvist og mere grundlæggende må lægge stilen om og orientere sig imod nye måder at inddrage borgerne på og sikre dem langsigtet indflydelse. Så længe der ikke mere grundlæggende kan etableres en dialog, der tillader, at borgernes ønsker og prioriteringer til landskabet bliver taget alvorligt, så falder naturforvaltningen tilbage i centrale reguleringsformer med de hertil hørende konflikter. At en sådan omlægningsproces ikke er nogen nem opgave, bunder særligt i det forhold, at den centraladministrative forståelse af naturforvaltning, lige siden naturbeskyttelsesdimensionen blev indlemmet omkring 1960, har været præget af en tilgang, hvor naturen og mennesket har optrådt som to adskilte størrelser [jf. Clausen 2002, 2007b]. Dette, med afsæt i den grundforståelse, som prægede den tidlige naturbeskyttelsestilgang, at mennesket i bestræbelserne på at opnå naturbeherskelse var begyndt at true den ægte, sande og hidtil upåvirkede natur, som derfor nødvendigvist måtte fredes. Dette var en tilgang, der, tiden taget i betragtning, måske nok baserede sig på et realistisk billede af meget industrialiseret turisme, land og skovbrug, idet man med erfaringens vægt kunne henvise til en overhængende risiko for, at kortsigtede økonomiske og (angiveligt) sociale interesser prioriteredes over naturhensyn [Nielsen & Nielsen 2007: 136]. Det var imidlertid også et statisk billede, som ikke alene tog afsæt i et særligt naturideal, men også fastlåste en bestemt forståelse af borgernes for-

hold og ønsker til naturen.

I de seneste årtier er denne opfattelse da også blevet ændret en smule. I stedet for at vægte betydningen af 'oprindelig' natur, fremtræder en erkendelse af, at naturen altid selv – i samspil med mennesker – har været i en udvikling eller forandringsproces, og at naturen dermed også er menneskeligt formet [Nielsen & Nielsen 2007: 136].[163] Men også denne nyere – konstruktivistiske version af naturforvaltning lader vidtgående menneskers (kultur) og natur være to forskellige og udvendige størrelser [ibid.]. Ganske vist relativeres forestillingen om, at natur per definition er noget oprindeligt, idet natur, og dermed også naturbeskyttelse, er noget, man politisk kan vælge at (re-)producere i en bestemt form. Men naturen skal – i den historiske form, man nu har besluttet sig for – stadig beskyttes mod kultur og hverdagsliv. At en varsom – og altså også "beskyttende" eller regenererende – naturforvaltning kunne formidles igennem eller blive en dimension af kulturen eller hverdagslivet, ligger uden for denne horisont. Og borgerindflydelse bliver dermed også hovedsageligt et spørgsmål om, hvilke former for naturbeskyttelse vi skal have [ibid.].

I det foran refererede forløb på Møn blev denne tilgang både til naturspørgsmålet og til spørgsmålet om borgerinddragelse, som nævnt forsøgt brudt op, idet der i de pågældende aktionsforskningsforløb ikke spurgtes ind til borgernes opfattelse af, hvad det var for en slags natur, de ønskede, skulle beskyttes, men derimod hvilke fremtidsbilleder, de havde af natur- og lokalsamfundsudviklingen. Udgangspunktet var i den henseende, at naturen var en del af den menneskelige væren, og at den indgik som en organisk del af det rum, som borgernes hverdagsliv udfoldede sig i. Således viste det sig også, at det, med denne tilgang, var muligt at spore nogle kim hos de involverede til at ville noget fælles, og at der omkring stier, plejelaug og kulturhistoriske fortællinger faktisk kunne vokse sociale fællesskaber frem. Det viste sig også, at disse fællesskaber ikke stod i et modsætningsforhold til naturbeskyttelse, men at ekspertbaserede bekymringer om biodiversiteten sagtens kunne indoptages i en lokal kulturel kontekst for bevarelse af fællesskab og fælles natur [Nielsen & Nielsen 2007: 140]. Det billede, der dermed også, igennem disse få, men ikke desto mindre eksisterende eksempler, tegnede sig, var billedet af en mulig anderledes tilgang til naturbeskyttelse og en forøget biodiversitet. Det viste, at naturen kunne blive fællesskabskonstituerende, og at naturbeskyttelse og styrkelse af lokale fællesskaber kunne gå hånd i hånd, hvis dens forvaltning blev tematiseret på en måde, der tog borgernes hverdagsliv som udgangspunkt [jf. Nielsen & Nielsen 2007: 141-142].

At man ikke fra centraladministrativt hold var indstillet på at understøtte sådanne potentialer giver derfor et fingerpeg om, hvor langt forvaltningerne i dag er fra at kunne løfte en sådan opgave. I stedet for at forholde sig åbent til fremstillingen af de muligheder, der kunne ligge i at sammenkæde naturspørgsmålet med sociale og kulturelle spørgsmål, blev disse mødt af en skepsis over de involverede risici. Denne risikotænkning har som nævnt dybe historiske rødder, og afspejler dermed den i internationalt henseende anerkendte tragedie-tilgang. Set i lyset af globaliseringen og intensiveringen af naturens ressourcer og med afsæt i den opfattelse, at individer ikke vil samarbejde for at nå frem til en fælles løsning, danner det argument for at rationalisere den centrale styringsmagts kontrol over de fælles naturressourcer [jf. Ostrom 1999: 278]. Man kan også sige, at logikken lader sig genfinde inden for rammerne af den danske natur-

163 Når man idag burger termen 'en rig natur' (f.eks. i Wilhjelmrapporten) ligger der fx en normativitet om, at naturforvaltningen skal tilstræbe at genskabe naturformer med stor (arts-)mangfoldighed (biodiversitet). Men der er ikke tale om, at man skal beskytte eller genoprette en "naturlig" natur.

forvaltning i form af den selvforståelse, som både den statslige naturforvaltning og centrale naturbeskyttelsesorganisationer er eksponenter for, at centralforvaltningen er 'den gode hyrde', som opbygger hegn og afspærringer mod ydre indtrængen og dermed sikrer en tilstrækkelig reproduktion [jf. Mies 2000: 157].

Overfor denne bekymring kan det imidlertid indvendes, at en bæredygtig afbalancering af disse grundlæggende interesser måske først *kan* realiseres, hvis borgerne får et reelt ansvar. Hvis ikke man har ansvar for de fælles anliggender (det 'fælles tredje') i den umiddelbare livssammenhæng, så genereres ikke alene en individualisme, men også en ansvarsforflygtelse og en overdragelse af de store mere overgribende sammenhænge til centralt niveau. I den henseende forekommer en væsentlig opgave at bestå i at lære at få tiltro til borgerne og at tage deres ønsker og udsigelser alvorligt. Og det er ikke kun et spørgsmål om at "kompetenceudvikle" naturforvalterne. Det er i lige så høj grad et spørgsmål om politisk og kulturelt at flytte fokus i naturbeskyttelsen *fra* centralt styrede fredninger *til* central understøtning af lokale initiativer til etablering af fælleder med et stort "naturindhold". Dette vil kræve en ny form for samspil mellem borgere, myndigheder og NGO-organisationer, hvor forvaltere og interessegruppefolk involverer sig efter lokaliteten som et 'levested' mere end som bærere af organisations- eller systeminteresser. Centrale reguleringer vil givetvis stadig være nødvendige i forbindelse med en sådan omorientering, men hvis naturbeskyttelsen fortsat gør sig til naturens advokat overfor mennesker, så reproduceres den dikotomi imellem natur og mennesker, som har ført til både naturødelæggelse og ligegyldighed eller ansvarsløshed hos borgerne [Nielsen & Nielsen 2007: 142].

At betragte arbejdet med naturkvaliteter som afsæt for dannelsen af sådanne fællesskaber og fælleder vil derfor være en afgørende fornyelse af naturforvaltningen. En sådan naturforvaltning tager udgangspunkt i, at naturbeskyttelse og styrkelse af lokale fællesskaber kan gå hånd i hånd. Den fremhæver og synliggør den indre sammenhæng mellem naturkvaliteter og kulturelle aktiviteter og anerkender, at en beskyttelse af naturen på samme tid må være en skabelse eller genskabelse af borgernes fælles rum. Er lokale fællesskaber i dag for svage til umiddelbart at kunne løse denne opgave alene, så kan en fremadrettet forvaltning perspektivrigt udvikle måder til at fremme etableringen af lokale fællesskaber omkring større eller mindre fælleder – som en vej til forøget biodiversitet og naturbeskyttelse. Inden for rammerne af denne tænkning i skabelsen af fælleder med stort naturindhold og lokalt, moralsk og praktisk ejerskab befinder sig også et naturligt grundlag for et "friluftsliv", der kan være en del af en *livsøkonomi* [Shiva 2005: 61; Nielsen & Nielsen 2006: 31]. Med dette begreb betegnes som nævnt alle de aktiviteter, der er væsentlige for reproduktionen af borgernes hverdagsliv, men som ikke er sat på penge- eller vareform [ibid.]. I modsætning til et friluftsliv, som i dag i stigende grad synes at blive bundet ind i 'oplevelsesøkonomiske' kategorier og som satser på at gøre alle sådanne aktiviteter til varer eller tjenesteydelser, prissætte dem for at gøre dem rentable i traditionel forstand, betyder friluftsliv som livsøkonomi, at borgernes brug af og deltagelse i naturens pasning og udvikling bliver integreret i hverdagslivet – i stedet for at blive tilpasset en markedslogik og dermed også blive trukket ud af fællesskabsdannende dynamikker i landdistrikterne [jf. Nielsen & Nielsen 2007: 143].

Behovet for nye forvaltningsmodeller

Dermed er det også her muligt at få øje på perspektiver, der peger i retning af behovet for åbningen af en forvaltningsdiskussion, hvor nye forvaltningsmodeller kunne komme på tale. Sådanne modeller kunne

have mange forskellige udformninger, men som det mest centrale, ud over bruddet med det den såkaldte 'governance'-tilgang, forekommer det væsentligt, at offentligheden 'spredes ud' i en række nye offentligheder, der tager afsæt i bestemte hverdagserfaringer, som man kan samle sig om. Man kan – og skal – med andre ord ikke forestille sig en sådan fællesskabsdannelse som konstitueringen af ét stort homogent fællesskab, men snarere som en delvis ny form for lokal offentlighed, hvor forskellige typer af borgerfællesskaber, borgergrupper, virksomheder m.v. i et samspil skaber deres livssammenhæng [Nielsen & Nielsen 2007: 124]. Således er det muligt at forestille sig, at sådanne potentialer kunne omsætte sig til etableringen af former for pasnings- og forvaltningslaug, hvor borgere inden for rammerne af udvalgte områder, for eksempel et overdrev, et vandløb eller et stinetværk og i samspil med myndigheder og professionelle i højere grad fik overladt et reelt ansvar for overvågning og pleje af naturen og derigennem havde mulighed for at genindlejre og give den eksisterende erfaringsviden fylde og for gen- eller nyetableringen af et lokalt socialt fællesskab [jf. Nielsen & Nielsen 2007: 113]. Dermed bliver naturforvaltningen – herunder nationalparkerne - måske noget afsvækket i den regulative udformning, men til gengæld vil der være et lokalt partnerskab som kan bidrage til en effektiv implementering. En sådan forvaltningskulturel omorientering fremtræder under alle omstændigheder som nødvendig - både hvis man vil undgå det fjendebillede af den centrale landskabsforvaltning, som præger forholdet mellem lokalsamfund og forvaltning, og hvis man vil undgå det fravær af konkret praktisk borgerengagement og ansvarlighed for omgivelserne, som også præger landskabsrelationen.

Borgerinddragelsen i nationalparkerne kunne være et første skridt i retning af at skabe sådanne fremadrettede fællesskaber med baggrund i en moderne og differentieret befolkning. Nationalparkerne med deres fokus på specifikke geografiske områders natur- og kulturkvaliteter inviterer til at forsøge at skabe nye fællesskaber eller at styrke begyndelser til fremadrettede fællesskaber i regionerne. Sådanne fællesskaber, som i udgangspunktet måtte fremtræde som små øer af oplæg til selvforvaltning og ansvarliggørelse af naturplaner og naturforvaltning, ville kunne indskrives i nationalparkoplæg som begyndelser til en borgerdeltagelse og til et fællesskab om naturkvaliteten og områdets økonomiske og sociale udvikling. Sandsynligt for sådanne oplæg er, at indholdet vil være bredspektret og præget både af omsorg for naturkvaliteterne, af ønsker om at kunne bevæge sig i og bruge disse naturkvaliteter og også af udkast til forskellige former for erhvervsvirksomhed m.m. Der tilbagestår uløste problemer, bl.a. med at finde former for regulering af turismen i områderne og aftale kompensation, hvor et naturkvalitetsløft indskrænker lodsejernes indtjeningsmuligheder. Disse problemer kan kun løses i et aktivt medspil fra centrale myndigheder, eksperter og fra interesseorganisationerne, og derudover afhænger sådanne fællesskabers muligheder for at udfolde sig, også af de rammer og den understøttelse, som de gives fra centralt niveau. I forhold til en konkret borgerdeltagelsesproces afhænger de af en understøttelse af en række forhold, som spænder lige fra tilkoblingen af menneskelige professionelle ressourcer, som kan bidrage med sparring og metodiske redskaber, over reelle åbninger overfor uddelegeringen af ansvar og hen imod en neddrosling af interessegruppevinklen på aktivitetsplanlægningen. Hvis sådanne forhold bringes i orden, og hvis både lokale naturforvaltere og organisationsfolk går ind i processen og stiller sig bag en borgerinddragelse, som tager afsæt i en tilgang til landskabet som levested og ramme om et hverdagsliv, og som sigter mod dannelse af fællesskaber med langsigtet bærekraft, så er det til gengæld ikke usandsynligt, at ansvaret overfor bl.a. naturkvaliteterne i området sammen med de sociale forhold kan blive noget centralt i det "nye fælles".

Rummets betydning

Overfor alle disse udpegninger af indsatsområder for mere grundlæggende strukturelle og institutionelle forandringer, står imidlertid stadig det spørgsmål tilbage, hvordan man konkret metodisk skaber institutioner i et fragmenteret samfund? Hvis borgerinddragelsesarrangementer har vanskeligt ved at trække folk til huse, fordi borgerne på forhånd er resignerede, hvordan får man da overhovedet kontakt til borgerne i det tilfælde, hvor en række af de nødvendige forandringer faktisk er indtruffet, men tilliden til omgivelserne måske stadigt ligger på et lille sted? Og hvordan bliver man i større grad i stand til at appellere til grupper, som stiller sig helt uden for processen? Her forekommer det nødvendigt at tænke metodisk alternativt – både i måden, man henvender sig til borgerne på, og i forhold til indtænkningen af målgrupper.

Først og fremmest forekommer det væsentligt at udvide forståelsen af rummets betydning for en deltagelsesproces. Som væsentlig kritik overfor mange måder at håndtere deltagelsesprocesser på, er som nævnt, at disse tenderer mod at romantisere og homogenisere de steder, hvor deltagelsen finder sted. Det fremherskende træk i den henseende er tendensen til at behandle 'det lokale' og 'samfundet' som selvindlysende og mere eller mindre homogene størrelser, præget af intakte relationer, som gennem deltagelsen kan repræsenteres og uden videre omdannes til forskellige organiseringsformer. Der er tale om en særlig samfundsforståelse, som måske nok anerkender eksistensen af sociale forskelle og konflikter, men som ikke desto mindre antager eksistensen af en række solidariske relationer og et underliggende sammenfald af interesser [jf. Cleaver 2001; Li 1996]. At dette er tendensen skyldes muligvis, at deltagelse (participation) i reglen refererer til en bevægelse, hvor ønsket om at opnå en (form for) enighed mellem de implicerede udgør det endelige mål. Med dette afsæt tenderer de fleste deltagelsestilgange nemlig mod at privilegere *processen* frem for *konteksten* – eller det tidslige over det rumlige, idet førstnævnte antyder vægtlægningen på dynamik og forandring og sidstnævnte en form for statiskhed. Man kan også sige, at der i den forstand er tale om en form for polaritet, hvor rummet ikke tildeles den samme opmærksomhed som tiden, og derfor i bogstaveligste forstand forbliver 'ukendt land'. Den britiske geograf Doreen Massey har sammenfattet denne tendens som *"Time marches on but space is a kind of stasis, where nothing really happens"* [1994: 253], netop i den forståelse, at konteksten til en vis grad er koblet af.

At det primære fokus ligger på processen kan virke logisk al den stund, at der ofte er tale om tidsafgrænsede forløb. De fleste deltagelsesforløb er underlagt en rationalitetstilgang, hvor deltagelse finder sted inden for et på forhånd fastlagt tidsinterval, og hvor 'facit' af processen afgøres ved afslutningen heraf. Så meget desto mere bliver fokus i forhold til deltagelsesspørgsmålet genstand for en prioritering, hvor det umiddelbart mest nærliggende – processen - tildeles forrang og 'resten' – rummet - sorteres fra. Som det væsentligste problem ved afkoblingen af rummet er imidlertid, at dette indebærer en blindhed overfor den potentielle forbindelse mellem inklusion og reproduceret underordning [jf. Cleaver 2001]. At en stærk vægtlægning på individets deltagelse og potentielle myndiggørelse ikke understøttes af analyser af individuelle positioner, forskellige ulemper og fordele ved deltagelse, tilslører evnen til at få øje på mulighederne for og begrænsningerne ved deltagelse, sådan som de opleves af borgerne, der står udenfor. Således er en af implikationerne ved en manglende forståelse for det rum – konteksten – som deltagelsesprocesser finder sted indenfor, netop tendensen til at misforstå for eksempel manglen på deltagelse som udtryk alene for passivitet – eller for en defensiv holdning, som umuliggør ethvert forsøg på forandring. En sådan tilgang

overser nemlig, at det lokale ikke er en statisk og bundet enhed, men snarere er konstitueret gennem diverse modsætningsfyldte orienteringer og praksisformer. Dermed risikerer en 'a-rumlig' tilgang også at overse den potentielle basis for udvikling og forandring, som måtte være til stede i hverdagens måder at agere i landskabet på. Den fejler i forhold til en forståelse af, hvordan mennesker skaber og opretholder en tilværelse i landskabet, og hvordan en sådan tilværelse måske nok præges af resignation overfor det politiske og overfor deltagelse heri, men at det ikke er ensbetydende med, at de tilsyneladende resignerede ikke har drømme og ønsker om fremtiden. I den forstand kan en opfattelse af rummet alene som rammen om processen også indirekte virke blokerende i forhold til at sikre de mindre magtfulde mulighed for indflydelse, fordi den ikke er i stand til at italesætte, og dermed appellere til, de handlingspotentialer, som "de resignerede" er i besiddelse af.

På den baggrund synes tiden at være inde til et alternativt blik på rummet som socialt konstrueret med fokus på dialektikken mellem det rumlige og det sociale på den ene side og mellem det rumlige og det tidslige på den anden. Hvis det, frem for at tage afsæt i 'lokalsamfundet' som en idealiseret og abstrakt kategori, i stedet antages, at der her er tale om levende og heterogene enheder, kan der muligvis opnås en mere subtil forståelse for og tilgang til spørgsmålet om deltagelse – dets muligheder og barrierer. Dermed lægger en øget vægt på dialektikken mellem rum og deltagelse også op til en udfoldelse af stedet og til at se på de forskellige former for politisk aktion, som måtte eksistere her, og hvordan de relaterer sig både til begrebet og de praktikker, der knytter sig til participation. Man kan også sige, at den lægger op til en (udvidet) forståelse af rummet, som rækker ud over den umiddelbare deltagelseskontekst, og derimod består af en række differentierede rum, som også inkluderer konteksten uden for. Som illustration herpå kan en lagdelende metafor bruges til at fremkalde billedet af vedvarende 'ringe' af identitetsdannelse, hvormed det forsøges tydeliggjort, hvordan politiske subjekter naturligvis konstitueres gennem den politiske praksis, men at de ikke konstrueres ud af ingenting. Denne tilgang peger med andre ord på nødvendigheden af at forholde sig til historiske konstruktioner af sted-baserede identiteter, som er komplekse og modsætningsfyldte, og også farvede af forudgående processer, som ikke har sin oprindelse indenfor rammerne af det pågældende og til lejligheden etablerede offentlige rum. En sådan tilgang forudsætter imidlertid også en anden metodetilgang, og mulighed nye metodiske måder at tilnærme sig ikke-deltagelsen på.

Læring mellem krisemanagement og myndiggørelse

Et af buddene på dette stammer som nævnt fra netværksteorien, hvor dannelsen af netværk mellem aktører med forskelligt interesseudgangspunkt har været den dominerende metode til udvikling af nye fællesskaber og herunder nye inkluderende diskurser om naturbeskyttelse [jf. Hajer m.fl.]. Denne tilgang involverer en læringsorientering primært i forståelsen af den sociale læring som en betegnelse for den kundskabsudvikling, der finder sted i forbindelse med skabelse og udbredelse af en ny diskurs – for eksempel i form af bæredygtighedsdiskurser eller diskurser om økologisk modernisering [Nielsen & Nielsen 2007: 24]. Social læring er således ikke udbredelsen af ekspertforståelser til borgerne, men en betegnelse for gensidige (pragmatiske) dialoger imellem myndigheder og borgere, primært i form af interessegrupper, hvor de to parter tilfører hinanden viden og holdninger og derigennem udvikler en diskurs om bæredygtighed [ibid.].

Imidlertid tilbyder netværksteori ikke nogen løsning på genopfindelsen af det sociale, fordi netværksteori ikke løser det grundlæggende problem, at borgerne er fragmenterede i deres landskabsrelationer.

Teorien anerkender måske nok, at der er tale om en krise i den aktuelle naturtilstand og i forhold til borgernes interesse og muligheder for at indgå i en debat herom, men krisen ses ikke som del af en mere omfattende samfundsmæssig krise, og bestræbelserne på at inddrage borgerne skal ikke forstås som en reaktion på en demokratikrise og erkendelsen af, at dette, gennem sociale læringsprocesser, grundlæggende må fornys [jf. Nielsen & Nielsen 2007: 26]. Derimod bliver læring hovedsageligt et instrument i et krisemanagement, hvor systemet får korrigeret eller justeret *sit* vidensgrundlag for forvaltning, men hvor den ikke bringer borgerne ud af en grundlæggende fragmenteret landskabsrelation og mangel på fornemmelse af tilhørsforhold til landskabet som et fælles livsanliggende, fordi den ikke flytter noget magt over i fællesskabet. Metodens svaghed er med andre ord, at der ikke sker nogen læring eller dannelse i forhold til borgerne. I governance-modellernes inddragelsesstrategier er læring primært et udtryk for en mere eller mindre vellykket forhandlingsmæssig afstemning af forskellige interesser, og er i bedste fald også kun halvhjertet "bottom-up". Den er udtryk for en interesse i at inddrage borgernes viden og så vidt muligt sikre sig deres opbakning eller accept, men den åbner sig ikke mod en egentlig myndiggørelse [Nielsen & Nielsen 2007: 14]. Faktisk kan den, som tilfældet på Møn er et eksempel på, komme til at virke modsat, fordi den reproducerede de magtstrukturer, der allerede var til stede.

Problemet er i den forstand mere omfattende og fundamentalt, end en netværksteori kan løse, fordi det, der *er* behov for, netop er nogle nye samfundsmæssige dagsordener og en mere radikal transformation af måden at forvalte landskabet på. Der er behov for nogle nye former for helhedstænkning, der som nævnt, og som centralt fundament, også forudsætter nogle mere fundamentale centralpolitiske omrokeringer både i forhold til spørgsmålet om støtteordninger og i forhold til retten til at færdes. Sådanne indgreb og forandringer må foretages på centralt niveau og bør ikke blive et energikrævende omdrejningspunkt for en pågældende deltagelsesproces. Men der *er* samtidigt også brug for metoder og tilgange på participationsmæssigt niveau, der som en mere fremadrettet handling, kan samle det individuelle. For at bryde med det resignerede og for at muliggøre, at både problematikker, interesser og ønsker til fremtiden anskueliggøres overfor omgivelserne som noget andet og mere end rent individuelle anliggender - og for, netop herigennem, at muliggøre konstitueringen af en kollektiv erfaring, som kan sættes i spil overfor ekspertkulturen, er det nødvendigt at bringe folk sammen i nogle nye offentligheder, som tager afsæt i kollektive hverdagserfaringer omkring landskabet. Som det mest tydelige eksempel på det, er der som nævnt i foregående kapitel, noget, der tyder på, at kvinders inklusion i deltagelsessammenhænge skal ske gennem dialog med mere livspolitiske og subpolitiske orienteringer; hvor hverdagen, det nære og retten til selvrealisering er i højsædet.[164] På den måde forekommer det også at være et eksempel, der påpeger behovet for at anskue det politiske i lyset af andre platforme end det korporative demokratis kanaler. Man kan også sige, at alene et sådant eksempel lægger op til at sætte spørgsmålstegn ved relevansen af en enhedsoffentlighed, og i stedet understreger betydningen både af en hverdagstilgang og af en pluralitet af offentligheder, hvor forskellige grupper har mulighed for at sætte emner på dagsordenen.[165]

I forhold til pilotprojektet på Møn tilbød den her anvendte kritisk teoretiske aktionsforskning i den

164 Jf. en fare for, at kvinder bliver potentielt ekskluderet fra den politiske arena.

165 Denne pointe er faktisk også i overensstemmelse med Young, som i sine bud på alternativer til den deliberative demokratimodel vægter hverdagssamtalen i det, hun kalder for den 'kommunikative demokratimodel' [Young (2000): 168 ff.].

henseende en anden løsning end den repræsentative. Denne tilgang var som nævnt, i form af værkstedsarbejdet, den ene streng af et tostrenget borgerinddragelsesforløb, mens arbejdsgruppernes arbejde med deres respektive – mere eller mindre professionelt og forvaltningslogisk definerede – interesseområder indgik som den anden. På samme måde som i den netværksinspirerede deltagelsestilgang indeholdt denne en læringsdimension. Men i modsætning til arbejdsgrupperne var dette en læringsdimension, som involverede en myndiggørelsesdimension og tog afsæt i en hverdagslivstilgang. Således var håbet med aktionsforskningstilgangen netop muligheden for at iværksætte en reel myndiggørende borgerdeltagelsesproces 'fra neden' med afsæt i borgernes hverdagsliv og de erfaringer – kritikker af, såvel som ønsker og ideer til en fremtidig forvaltning af landskabet, som eksisterede her. Som hovedorientering havde denne tilgang desuden fornyelsen af fællesskaber og livsorienteringer bygget op om en ansvarliggørelse i forhold til de fælles livsbetingelser – som et led i en samfundsmæssig reformproces [Nielsen & Nielsen 2007: 27]. Alligevel løb denne tilgang ind i (massive) problemer, både i forhold til rekruttering af borgere, og i forhold til at fastholde et engagement.

Aktionsforskningens problemer

Som den aller væsentligste årsag til problemerne forekommer at være det forhold, at borgerne heller ikke i forhold til aktionsforskningen så noget alternativ i forhold til situation, at offentligheden var trængt. Umiddelbart tilbød heller ikke aktionsforskningen nogen løsning på den situation, at den offentlighedsarena, som knyttede sig til landskabsspørgsmålet ikke blev opfattet som et sikkert sted at optræde på. Dermed kan der også rettes den indvending mod aktionsforskningen, at heller ikke denne kan sige sig fri for en vis naivitet. Også her forblev det udgangspunkt uprøvet, at participationen var en god ting, hvormed vægtlægningen på individets deltagelse og potentielle myndiggørelse ikke blev understøttet af en analytisk tilgang til tilværelsen "udenfor". Dette var der heller ikke lagt op til indenfor pilotprojektets overordnede rammer, og derfor indvirkede selve den overordnede deltagelsesstruktur også i denne henseende på aktionsforskningens konkrete tilsnit. Alligevel kan det hævdes, at sådanne analyser heller ikke normalt indgår i aktionsforskningsprojekters praktiske metodetilgang, og at også aktionsforskningen dermed rummer en blindhed overfor 'konteksten' som andet og mere end de politiske rammer, som deltagelsesprocessen er omgivet af. Godt nok lukker aktionsforskningen ikke nødvendigvist af for, at en sådan tilgang kan inkluderes. I den form for aktionsforskning, som blev praktiseret på Møn, eksisterer der for eksempel i værkstedsarbejdet (særligt i forskningsværkstedet) en åbenhed for at kunne indpasse andre perspektiveringer og vidensformer i det videre arbejde.[166] I den henseende optræder kontekstualiseringen ikke som en egentlig forhåndsanalyse, men snarere som noget, der kan udvikles som en del af læringen selv. Men selvom åbenheden altså i princippet eksisterer, er det mere undtagelsen end reglen, at en dyberegående lokalsamfundsanalyse realiseres i praksis.

At dette er tilfældet skyldes muligvis flere forhold, som er indbygget i den metodeteoretiske struktur. Dels kan det eventuelt netop henføres til begejstringen for selve processen og ønsket om at forandre ting. God aktionsforskning vokser frem over tid i en udviklingsproces, hvor aktørerne, gennem deltagelsen i

166 Et andet eksempel på en sådan åbenhed kan desuden henføres til den form for aktionsforskning 'participative inquiry', som praktiseres af Peter Reason. Her indgår personlige samtaler 'ude' i samfundet (det som Reason ville kalde for 'inquiries'), ikke som adskilte fra, men som indbyggede plots i et større aktionsforskningsprojekt [Reason 2002].

formelle, pre-determinerede deltagelsesmodeller, udvikler nye videnskompetencer gennem praksis. Med orienteringen mod udviklingen af levende viden og myndiggørelse af deltagerne, ligger fokus hovedsageligt på dynamikken og forandringerne, mens de historiske forhold og samfundsstrukturer, som præger både deltagerne og de steder, de er bosat i, ikke tildeles væsentlig betydning. Således kan det også hævdes, at der i denne begejstring for processen ligger en tilsløring af de emner, der kan afholde folk fra at deltage, fordi det ikke er en tilgang, hvor det lokales eller samfundets mere specifikke konstituering tildeles væsentlig værdi.

Dertil kommer selve den implicitte antagelse, som aktionsforskningen bygger på, at denne danner afsæt for en spredning af erfaring og handling [jf. Toulmin & Gustavson 1996]. Således er hensigten med for eksempel den kritisk utopiske gren af aktionsforskningen som nævnt spredningen af en demokratisk bevidsthed gennem de afledte netværksdannelser, som værkstedsforløbene ideelt munder ud i. At denne spredning så har svært ved at finde sted i praksis, siger både noget om de problemstillinger, som karakteriserer et felt som naturforvaltningen, og vanskelighederne ved at overføre aktionsforskningen hertil. I modsætning til det traditionelle udgangspunkt for dansk aktionsforskning; arbejdslivet og dertil relativt afgrænsede virksomhedsenheder, omhandler konteksten i naturforvaltningsregi *hele* lokalsamfund. En sådan kontekst indeholder specifikke historiske betingelser, komplekse strukturer og indbyrdes magt- og modsætningsforhold, som kan virke mere uoverskuelige end for eksempel en virksomhedskontekst, og sætter følgelig også nogle andre betingelser for participationen [ibid.]. Det fænomen, at spredning afhænger af et hav af kommunikationsformer, netværk og forbindelser, gælder derfor ikke mindst i en sådan situation og demonstrerer samtidigt i praksis, at spredningsidealet nødvendigvist må ses i lyset af det pågældende lokalsamfunds demokratiske forudsætninger.

Sidst men ikke mindst er det sandsynligt, at denne blindhed knytter sig til den magtopfattelse, som aktionsforskningen tager afsæt i. Denne opfattelse tenderer nemlig mod en polariseret forståelse af magtudøverne, som understreger magtens undertrykkende natur, og som dermed også blokerer opmærksomheden overfor magten i det allernærmeste rum. Således må forståelsen af magten som noget, der hovedsageligt befinder sig på det makroinstitutionelle niveau, mens de, der er genstand for magten, befinder sig på det lokale niveau, nødvendigvis føre til en manglende interesse overfor et mere relationelt magtbegreb, som også rummer de interne kampe, uligheder og undertrykkende hierarkier, som den lokale kontekst indeholder. Lige som man kan kritisere en Foucault-inspireret tilgang til deltagelsesspørgsmålet for at være for ensidigt magtorienteret og uden øje for de muligheder og former for selvstændighed som trods alt eksisterer, således kan man også kritisere aktionsforskningstilgangen for en uopmærksomhed overfor de mindre tydelige magtformer i samfundet, som ikke alene blokerer men også rummer en potentiel produktivitet.

Som den anden side af denne problemstilling har (danske eksperimentelle) aktionsforskere haft en grundlæggende skepsis mod at indgå i samarbejder med offentlige myndigheder og institutioner. Dette hænger ikke mindst sammen med den omstændighed, at nyetablerede dialogformer er sårbare overfor en for tidlig inddragelse af de økonomiske og institutionelle magtforhold, og derfor har aktionsforskningen traditionelt ikke sigtet på handling og forandring på det administrative og institutionelle niveau – det, som inden for aktionsforskningen også er blevet benævnt som "tredje persons niveauet" [Torbert 2001:

256].[167] Aktionsforskningen har derfor haft en tendens til at ignorere lige netop dette spørgsmål, fordi det i en vis udstrækning har været tabuiseret. Dette er inden for aktionsforskningens egne rækker blevet beskrevet som en 'allergi' overfor den institutionelle magt:

> *"Over the past 50 years, however, most action research communities have been virtually allergic to 'power'. Assuming that exercises of power are inherently unilateral and therefore contrary to visions of voluntary, mutual decision-making. This 'allergy' to power has been sustainable only because action researchers have typically worked outside organizations (but this position has also serverly reduced the potential influence of action research)" [Torbert 2001: 256].*

Problemet i den henseende er imidlertid, at der dermed også ligger en manglende mulighed for mere direkte at konfrontere den række af strukturelle og institutionelle barrierer, som borgernes deltagelse møder i praksis. I den internationale aktionsforskning har man fået øjnene op for denne problemstilling og er i stigende grad begyndt at fokusere på det makroinstitutionelle felt [Torbert 2001; Gustavsen 1996; Bradbury; 2001]. Her viser erfaringer, og oven i købet inden for rammerne af det, der også er denne afhandlings emne – demokratiseringen af naturbeskyttelsen, at lige netop fokus på ledelsesniveauet kan være af stor værdi i forhold til kapacitetsopbygning og skabelsen af nye handlingsmønstre i retning af en anden tilgang til samarbejde med borgerne [jf. Bradbury 2001].[168] Inden for dansk aktionsforskning forekommer denne makroinstitutionelle orientering imidlertid endnu ikke at være særlig udbredt. Tværtimod forekommer der stadig at eksistere en forskningsmæssig prioritering af læringens og dannelsens spredning på mikroniveau og en tiltro til eksperimentets implicitte 'opfordringsrelation', som spreder dialogen ud over det felt, som eksperimentet finder sted indenfor. I den forstand forekommer den danske aktionsforskning mere at følge det klassiske eksperiments form, i forhold til hvilket, aktionsforskning på makro-niveau kan forekomme som den fuldkomne antitese.

Aktionsforskningens udfordringer

På trods af iagttagelsen af disse svagheder er det opfattelsen i denne afhandling, at løsningen på efterspørgslen på nye måder at inddrage borgerne i den offentlige forvaltning og planlægning på, *kunne* foreligge inden for rammerne af den eksperimentelle aktionsforskning. Dette netop fordi denne grundlæggende, og forskellige

167 William R. Torbert er den, der først og fremmest har udarbejdet den begrebslige tredeling første-, anden- og tredjepersonsforskning. Mens anden persons forskning forudsætter og samarbejder med første-person forskningen, er kendetegnende ved en succesfuld tredje persons forskning, at det er en aktionsforskning, som orienterer sig mod ledelses praksisser. På den måde lægges der op til en treleddet læringsproces (triple-loop learning) som ikke alene transformerer den enkeltes kortsigtede taktikker (single-loop learning) eller bredere forandring af fremtidige livsstrategier (double-loop learning), men en transformering af selve visionen og opmærksomheden [Torbert 2001: 250-260].

168 Den amerikanske aktionsforsker Hilary Bradbury har f.eks. arbejdet med aktionsforskning på ledelsesniveauet i store naturinteresseorganisationer. Hendes opfattelse af aktionsforskningen i den henseende er, at lige netop denne forskningsorientering kan være at stor værdi i forhold til kapacitetsopbygning for, og i studiet af bæredygtig udvikling, så fremt den formår at forbinde handlinger på det mikro-interpersonelle niveau med mere makro-institutionelle strukturer [Bradbury 1991].

positioner til trods, sigter mod at koble bevidstgørelse, frigørelse og forandring, og fordi det på baggrund af en lang række erfaringer må erkendes, at løsningen på flere af de problemer, som forvaltningen af natur- og miljøressourcerne står overfor i dag, kun kan skabes via sociale eksperimenter i skala 1:1. Men det forekommer samtidigt nødvendigt, at aktionsforskningen mere metodeteoretisk skærper blikket indad og går ind i en systematisk dialog både med sig selv og med det øvrige forskningsmiljø. Dette gælder ikke mindst i forhold til tilgangen til et område som planlægningen af forvaltningen af natur- og miljøressourcer, der, som vi har set, på flere forskellige måder, adskiller sig mere afgrænsede former for participationskontekst.

I forhold til magtspørgsmålet forekommer det på den ene side centralt, at i det omfang, at aktionsforskningsprojekter virkelig skal bryde de eksisterende barrierer i forhold til at give borgerne en reel stemme i forhold til systemverdenen, så involverer det også, at aktionsforskningen overvinder berøringsangsten i forhold til det makroinstitutionelle niveau – både i forhold til erkendelsen af de mere fundamentale strukturelle problemstillinger, som eksisterer her, og som ikke nødvendigvist lader sig transformere med afsæt i deltagelsesprocesser for borgerne, og i forhold til etableringen af dannelsesprocesser på det makroinstitutionelle niveau, hvor fokus netop kunne ligge på udviklingen af en offentlig institutionel kapacitet, som kunne rumme afgivelsen af magt og ansvar [Clausen & Hansen 2005]. Ud over den erfaring, at den demokratiske identitet først får rigtig substans og indhold, når borgerens motivation for at omsætte ressourcer og muligheder, suppleres med reelle handle- og indflydelsesmuligheder, ligger der dermed også en udfordring i at løfte de innovative orienteringer op på et højere institutionelt niveau. En sådan form for aktionsforskning indebærer dermed en stillingtagen til spørgsmålet om, hvordan magten på institutionelt niveau engageres, motiveres og gradvist transformeres, og kompleksiteten forstærkes desuden i det omfang, lovgivningsinitiativer måtte være involveret [ibid.].[169]

Dernæst synes en sådan skærpelse også tiltrængt i forhold til spredningsidealet, hvor det forekommer nødvendigt, at aktionsforskningen i langt højere grad forholder sig til de rammer, som hverdagen og lokalsamfundet sætter for deltagelsen. Det er ikke tilstrækkeligt, at dertil relaterede problemstillinger står i centrum i det erkendelsesteoretiske sigte - de må også tænkes praktisk ind i såvel de rekrutteringsprocesser, som forekommer at *være* nødvendige, som i tilrettelæggelsen af deltagelsens konkrete design. Dette gælder særligt i forhold til magtspørgsmålet på mikroplan. Således, og med henblik på en styrkelse af det deliberative demokratis realiseringsmuligheder, forekommer et vigtigt ærinde for aktionsforskningen anvendt på et felt som naturforvaltningsområdet også at være et øget fokus på de processer, og ikke mindst de eksklusionsmekanismer, som foregår *udenfor* deltagelsens kerne. Anvendt indenfor et felt, som netop vedrører hele lokalsamfund, bør fokus også ligge på samfundskonteksten og på dem, der ikke er med i de synlige netværksdannelser, fordi deltagelsesprocesserne først bliver rigtigt interessante og forståelige, idet de betragtes i lyset af synergieffekten mellem de forskellige niveauer.

Behovet for forståelsen af konteksten

Dette indebærer en anden samfundsanalytisk tilgang til den kontekst, man arbejder indenfor i den forståelse, at aktionsforskeren i højere grad gør sig klart, *hvad* det er for et samfund, man vil lave forandringsorien-

169 Dette var f.eks. tilfældet inden for den norske arbejdslivsorienterede aktionsforskning, som var involveret i udarbejdelsen af den norske arbejdsmiljølovgivning i 1977, og som derfor agerede på højt politisk plan [Gustavsen 1996].

terede processer i. Man kan også sige, at det indebærer en udvidet forståelse af participationsprocesser ved at fokusere på forholdet mellem social struktur og social handling, og mellem deltagelse og det omgivende rum. Sammenholdt med det synkrone perspektiv på deltagelsen, hvor vægten lægges på deltagelsen og processen, sådan som den udvikler sig lige nu og her, er der behov for en mere diakron tilgang til en forståelse af sociale praktikker, sådan som de har udformet sig på tværs af tid og er præget af massiv erfaring.

En sådan tilgang indebærer imidlertid også en langt mere diffus magtopfattelse, hvor alle individer principielt opfattes som magtudøvere, samtidigt med, at magten også opfattes som noget produktivt. For bedre at kunne opfange og håndtere de modsætninger, som deltagelsen i hverdagslandskabet indebærer i forhold til deltagelsen i det politisk offentlige rum, må fokus skærpes overfor det forhold, at borgerne også er udøvere af intern social kontrol, og at magten dermed ikke kun kommer 'oppe' men også 'inde' fra. På samme måde må fokus også rettes mod det forhold, at ikke alene magten, men også forandringspotentialet er iboende hverdagens sociale interaktioner og magtkampe, sådan som de udfolder sig gennem diverse taktikker. Som demonstreret viser nærværende undersøgelse, at både social kontrol og forskellige frigørelsestaktikker er til stede i daglige sociale udvekslinger, og at disse dermed ikke kan opfattes som diametralt polariserede, men snarere som snævert indbyrdes forbundne. Potentialet for deltagelse og ønsket om at genere forandring indgår med andre ord i hverdagens materielle betydningstildeling og sociale omgangsformer, fordi borgerne konstant og netop på grund af oplevelsen af manglende udfoldelsesmuligheder konstant søger muligheder for at omgås og genforhandle eksisterende magt dynamikker.

Den kritisk teoretiske aktionsforskning har om nogen participationstilgang øje for de tvetydigheder, som fremtræder i en deltagelsesproces. Den har øje for, at der i det tilsyneladende resignerede også ligger et forandringspotentiale, fordi det resignerede netop udtrykker noget, som deltagerne er utilfredse med. Men idet denne forståelse alene knytter sig til de ytringer og dynamikker, som finder sted inden for rammerne af den officielle deltagelsesarena, og ikke er i kontakt med de muligheder og blokeringer, som kommer til udtryk i relation til situations-specifikke praktikker samt i skjulte, men ikke desto mindre effektive magtrelationer, som eksisterer udenfor, så er den heller ikke i stand til at få øje på og adressere de forskellige betydninger, som borgerne faktisk tillægger spørgsmålet om deltagelse. Derfor kan man også argumentere for nødvendigheden af i højere grad at forsøge at forstå borgernes vilje til handling som en iboende social kraft i landskabet, som adskiller sig fra 'deltagelse' som neutral og rationel praksis initieret gennem ydre intervention. Og i forlængelse her af kan der også argumenteres for behovet for at udvide blikket for magtudøvelse, også for derigennem bedre at kunne italesætte de muligheder, som udspringer af de eksisterende magtforhold. Hvis aktionsforskningen som ekstern intervention skal blive bedre til at få kontakt til de borgere, som på forhånd har valgt at melde fra, så er det mao. nødvendigt at starte med at overveje og undersøge, hvordan hverdagens strømme af magtrelationer og andre sociale interaktioner kan spille en rolle, ikke alene i forhold til blokeringen overfor deltagelsen og deltagelsens 'forhandlede natur', men også i forhold til etableringen af en større deltagelsesgrad. Samlet kan man derfor også sige, at der er behov for at sammentænke strukturelle og post-strukturelle magtforståelser, også for derigennem at bevæge sig ud over modsætningen mellem tyranni og læringsmulighed [jf. Masaki 2004: 137]. I forhold til en udvidet forståelse af participationsprocesser er der behov for at sammentænke forskellige magttilgange, idet der herigennem kan opnås en bedre forståelse for de måder, hvormed både dominans og modstand er iboende det daglige liv. Ved at kombinere disse to facetter af magten, er det muligt at opnå en bedre forståelse af lokale normer i forhold til deltagelse og re-

præsentation - hvordan disse emner forhandles, og hvordan participationsinitiativer som ydre interventioner reelt appellerer til de hverdagskampe, som foregår blandt borgerne ude i 'det virkelige liv'.

En sådan tilgang implicerer derfor muligvis en sammentænkning af aktionsforskningen med andre metoder. Dels i forhold til inkluderingen af en anderledes historisk og samfundsanalytisk perspektivering af de involverede problemstillinger. Dels i forhold til en anden supplerende måde at komunikere med borgerne på. Det sidste vedrører særligt spørgsmålet om tillid og værdien af den personlige uformelle samtale. Således er en væsentlig erfaring fra den her anførte case, at det uden mere uformelle, afledte, spontane og intime samtaler, hverken var muligt at opnå en nuanceret forståelse af, hvordan lokale aktører konstant ændrer på deres standpunkter på baggrund af konstante genforhandlinger af magt, eller at adressere de potentialer, som faktisk var til stede. En mindre formularisk indfaldsvinkel til deltagelsesspørgsmålet forekommer dermed at være en væsentlig nøgle til at forstå de mekanismer, som aktører handler ud fra, og muligvis også til derigennem, at motivere borgerne til at deltage.

Aktionsforskning og etnografisk feltarbejde – en dynamisk syntese eller to uforenelige paradigmer?

En sådan tilgang lader sig måske særligt finde indenfor rammerne af en etnografisk metodetilgang, som også var den tilgang, som nærværende forskningstilgang var inspireret af. Som afsæt for beslutningen om at bevæge sig fysisk ud til borgerne i landskabet var netop erkendelsen af kontekstens betydning i forhold til forståelsen af ikke-deltagelsen som empirisk og analytisk begreb. Det var erkendelsen af, at fysiske steder har sociale konsekvenser [Gulløv & Højlund 2003: 346], og at det kunne blive nødvendigt at undersøge spørgsmålet om borgernes deltagelse set i lyset af forskellige kontekster, inden for hvilke borgernes handlinger og interaktioner fandt sted. Ud fra den formodning, at borgernes reaktioner dækkede over mere komplekse sammenhænge og muligvis krævede et anderledes personligt nærvær og tillidsforhold, end det, som det offentlige rum var forbundet med, var det erkendelsen af nødvendigheden af at opsøge borgerne i de konkrete fysiske omgivelser, hvor de normalt holdt til. Således, og gennem en række individuelle samtaler, som gav plads til udfoldelse af subjektive erfaringer og holdninger og som, på grund af deres intime status, var uforpligtede og risici-fri, var hensigten at etablere en anden kontakt til borgerne, end det var muligt indenfor rammerne af den officielle deltagelsesarena.

En sådan erkendelse er i overensstemmelse med etnografisk feltarbejde, som understreger betydningen både af kontekst og den intime samtale, når det handler om en forståelse af menneskers handlinger og relationer. Således opfattes konteksten her som et diffust og temmelig omfattende begreb, som omfatter rækken af forskellige forbindelser, som forskeren har valgt at fokusere på i sin analyse [Gulløv & Højlund 2003: 345]. Det er forståelsen af konteksten ikke som en ydre faktor, men snarere som en integreret del af menneskelige relationer og sociale møder, og i forhold til ethvert feltarbejde er det derfor et centralt spørgsmål, hvordan man skal forstå menneskelige handlinger både i relation til fysiske omgivelser og sociale relationer [ibid]. Hvis forskeren ønsker at få kendskab til livet, sådan som det leves blandt en særlig gruppe mennesker, så må hun/han forlade sin egen verden og for en tid tage ophold og lade sig "indskrive" i "de andres" felt. Det er denne "indskrivelse" eller "deltagelse" i "de andres" verden, som danner basis for den etnografiske forståelse af *deltagerobservation*, idet det henviser til tilegnelsen både af sproget og kulturen ved at leve tæt nok på de mennesker, som er genstand for opmærksomhed [Hastrup 1989]. Som led i denne

overordnede metodologi indgår dertil forskellige metodetilgange rangerende fra faktisk at deltage i aktuelle hverdagsaktiviteter og herigennem opnå handlekompetencer til mere distancerede observationsformer og brugen af personlige interviews. I den henseende henviser 'læring' i etnografisk deltagerobservation primært til deltagerobservatørens læring som positioneret og interagerende subjekt. Som en både deltagende og distanceret, observerende outsider, involverer det en bevægelse mellem usynlige sociale grænser, for herigennem at opnå en kropslig forståelse for kategorier, koncepter og hierarkier [Nelson & Wright 2001: 50].

Set ud fra et aktionsforskningsmæssigt perspektiv kan denne etnografiske forståelse af participationsbegrebet problematiseres med afsæt i den betragtning, at der er grænser for deltagerobservatørens reelle deltagelsesgrad [jf. Clausen 2007a]. Selv om etnografen, gennem deltagerobservation, lærer menneskers relevanskriterier at kende, udvikler handlekompetencer i forhold til hverdagslivet i den pågældende samfundskontekst, og genererer en fælles eller i hvert faldt delt forståelse med nøgleinformanter omkring væsentlige aspekter ved måden at leve livet på, så indsamler etnografen stadig data – ofte i form af kryptiske, og for andre, uigennemskuelige notater, som hun/han tager med sig – væk fra felten – for efterfølgende, og alene, at analysere det og udarbejde en 'autoritær' beskrivelse af resultaterne [jf. Nelson & Wright 1995: 58]. I denne proces bliver lokalt relevant materiale transformeret til teorier, generaliseringer og indsigter, som er passende for disciplinær viden, og værdifuld for forskeren selv og – (måske) for udviklingen og forvaltningen af de samfund, de tager afsæt i, men det er ikke en tilgang, som vægter spørgsmålet om myndiggørelse og menneskers øgede mulighed for at generere forandringer for sig selv [ibid.].

I forlængelse af dette, kan det også, ud fra dette perspektiv betragtet, kritiseres, at forandringsdynamikken i den etnografiske undersøgelsestilgang ofte henvises til et niveau, som ligger uden for den pågældende samfundskontekst. Det er forståelsen af forandringen, som noget der må initieres udefra og oppefra, og hvor etnografens forståelse af sin egen rolle som forandringsaktør, primært relaterer sig til funktionen som vidensformidler og talerør for de mennesker, som hun/han har studeret. Man kan også sige, at der i denne selvforståelse ligger en forskningstilgang, hvor deltagerobservatøren, etnografen, 'forsker nedad' for efterfølgende at passere viden 'opad' til relevante politiske niveauer, som efterfølgende føler sig bedre rustede til at sammensætte en relevant politik. Endeligt kan det, set fra et kritisk utopisk perspektiv, også kritiseres, at vægten i etnografiske undersøgelser ofte primært er lagt på menneskers opfattelse af magten og begrænsningerne i deres livsituation, og ikke på de muligheder og åbninger, som sådanne forhold samtidigt kan vise sig at rumme [jf. Clausen 2007a]. Netop fordi fokus ikke på samme måde ligger på menneskers egen aktive indsats for at ændre på de forhold, som måtte opleves som utilfredsstillende, er opmærksomheden heller ikke rettet mod de, eventuelt modsætningsfyldte og dermed også godt skjulte, men ikke desto mindre ulmende aktive kræfter i menneskers stedlige tilhørsforhold. Og følgelig kommer sådanne beskrivelser dermed også ofte til primært at ligge på problemerne og det konfliktfyldte, som ydre indgreb efterfølgende må sættes ind overfor.

Men aktionsforskningen kan måske også lære noget af etnografisk teori og metode. Idet feltarbejde og deltagerobservation netop indebærer muligheden for at undersøge og gå i dybden med, hvordan menneskers hverdagsliv er påvirket af mangfoldige relationer til omverdenen og er forbundet med processer af dominans, tilvejebringer dette et teoretisk og metodisk rammeværk for at forholde sig kritisk i forhold til relationen mellem kontekst og forandringsproces. På Møn, var landskabet gennemsyret af magt, og konsekvensen af dette afspejlede sig i den udlejring, afmægtighed og sociale kontrol, som forhindrede

borgerne i at deltage i diskussionen om landskabets fremtid. Men der eksisterede også forskellige former for modstand, som udtrykte sig gennem ønsker, drømme og modstandstaktikker, gennem hvilke borgerne tilegnede sig rum under en form for egen kontrol, og derigennem modarbejdede den totale inklusion i eller eksklusion fra de dominerende landskabs ideologier. Problemet med sådanne modstandsformer var imidlertid, at de utilfredsheder, som de var udtryk for, aldrig blev præsenteret inden for rammerne af den offentlige sfære. Og problemet var også, at det, set fra den officielle participationskonteksts' perspektiv, var vanskeligt at "se" sådanne eksisterende modstandsformer og derfor var det også vanskeligt at adressere dem. I den henseende kunne viden og erfaring genereret indenfor rammerne af feltarbejdet muligvis have bidraget med en række væsentlige betragtninger vedrørende kompleksiteten ved borgernes landskabsrelationer. Den kunne f.eks. have bidraget til at identificere forskellige grupper i samfundet – inklusivt dem, der ikke ellers ville engagere sig i deltagelsen, og den kunne bidrage med kendskabet til gemte, men ikke desto mindre, eksisterende modstandsformer, dynamikker og netværk, som blot ventede på en mulighed for at udfordre de eksisterende magt- og kontrolstrukturer. Endelig kunne den også have bidraget med at forbinde sådanne netværk, og således kunne feltarbejderens mulige rolle også have været funktionen som katalysator for gruppedannelse, hvorefter individerne, gennem deltagelse i mere organiserede og formelle deltagelsesforløb, kunne udvikle en fælles kritisk bevidsthed. På grund af forskydninger i tid, var dette ikke muligt i det konkrete projekt. Og spørgsmålet er også, hvor vidt de to forskningstilgange til participationsspørgsmålet, stammer fra paradigmer, reelt er *for* forskellige til at blive sammensmeltet. Ikke desto mindre kunne en syntese forekomme at indeholde muligheden for at kombinere et myndiggørende element ved en myndiggørende forskningstilgang, hvor deltagerne selv er aktive og udøvende aktører, med en teoretisk forståelse af og metodisk tilgang til hverdagsmagten i menneskers liv og de dertil relaterede ønsker om forandring.

Referencer

Adams, William M., Watson, Elizabeth E., Mutiso, Samuel K. 1997. 'Water Rules and gender: Water Rights in an Indigenous Irrigation System, Marakwet, Kenya', *Development and Change*, Vol. 28, s. 707-30

Adgangsudvalget 2001. Betænkning fra Adgangsudvalget. Skov- og Naturstyrelsen.

Agarwal, Bina 2000. 'Conceptualising environmental collective Action: why gender matters'. *Cambridge Journal of Economics* Vol. 24, s. 283-310

Agger, Annika 2005. *Demokrati og deltagelse – et borgerperspektiv på kvarterløft'*. Ph.D-afhandling. Hørsholm: Statens Byggeforskningsinstitut.

Agger, Annika & Birgitte Hoffmann 2008. *'Borgerne på banen – håndbog i borgerdeltagelse i lokal byudvikling*'. Velfærdsministeriet.

Agger, Peder & Agaard Nielsen, Kurt 1997. 'Viden er magt – en refleksion over demokratiswring og ekspertise i miljøreguleringen'. I, Holm, Jesper et al. *Miljøregulering – tværfaglige studier*. Roskilde Universitetsforlag.

Agger, Peder et. al 2000. *Dansk naturpolitik - visioner og anbefalinger*. Vismandsrapport 2000, Naturrådet.

Agger, Peder et. al 2004. *Wilhjelm +3, Statuskonference*: Nationalparker hvad nu? Naturrådet.

Adorno, Theodor W. 2003 (1970). 'Det naturskønne'. Oversat til dansk I, Dehs, Jørgen: *Æstetiske teorier. En antologi*. Odense University Studies in Literature. Vol. 18. Odense. Syddansk Universitetsforlag, s. 51-71

Alvesson, Mats & Skjöldberg, Kaj 2000. *Refleksive Methodologi. New Vistas for Qualitative Research.* London-Thousand Oaks-New Delhi. Sage.

Andersen, Heine & Kaspersen, Lars Bo (red.) 1996. *Klassisk og moderne samfundsteori*. København. Hans Reitzels Forlag.

Andersen, Heine (red.)1994. *Videnskabsteori og metodelære*. Introduktion. København. Samfundslitteratur.

Andersen, Jørgen Goul et al. 2000. *Hvad folket magter, demokrati, magt og afmagt.* København. Jurist- og Økonomforlaget.

Andersen, Hans Thor & Van Kempen, Ronald (eds.) 2001: *Governing European Cities: Social Fragmentation, Social Exclusion and Urban Governance.* Ashgate.

Andersen, Tangaard Pernille 2001. 'Modsætningsfyldte billeder af politik – belyst gennem yngre ufaglærte kvinder': *Kvinder, Køn & Forskning* Nr. 1., s. 45-56

Andersen, Robert Trojaborg 1989. *Møn*. Trojaborgs Forlag.

Angus, Ian 2008. 'The Myth of the Tragedy of Commons'. *Monthly Review*. 25/08/08.

Arler, Finn 1997. 'Levn, levninger og brugt natur. Om forpligtelser overfor eftertiden'. I, Guldberg, Jørn & Ranum, Morgten (eds.). *Naturminder. Levnenes betydning i tid og rum.* Odense Universitetsforlag, s. 19-29

Arler, Finn and Svennevig, Ingeborg 1998. *Cross-Cultural Protection of Nature and the Environment*. Odense. Syddansk Universitetsforlag.

Arnstein, Sherry. R. 1969. A Ladder of Citizen Participation. *Journal of the American Planning Association* 35 No. 4, s. 216-224

Augé, Marc 2000 (1995). *Non-places – introduction to an anthropology of supermodernity.* London-New York. Verso.

Bachelard, G. 1969. *The Poetics of Space*. Boston: Beacon Press.

Baggesen, Søren et al. 1994. *Naturen som argument*. Odense. Odense Universitetsforlag.

Balleby, Marianne, Frederiksen, Pia & Jensen, Charlotte 1998: *Samarbejdet mellem fredningsmyndigheder og lokale brugere i forbindelse med implementeringen af jagt og forstyrrelsesfri kerneområder i Danmark – et etnografisk perspektiv. Rapport. Århus Universitet.* Ikke publiceret men tilgængeligt på DMUs bibliotek, Kalø, 1998

Bang, Henrik P, og Dyrberg, Torben B. og Hansen, Allan D. 1997: *Elite eller folkestyre - demokrati fra oven og/eller fra neden?* GRUS nr. 51.

Barnes, J.A. 1968. 'Networks and Political Proces'. I Swartz, Marc J. *Local-Level Politics. Chicago.* Aldine Publishing, s. 107-130

Basso, Keith H. 1996. 'Wisdom Sits in Places: Landscape and Language among the Western Apache'. I Feld, Steven & Basso, Keith H. (eds.): *Senses of Place*. Santa Fe. School of American Research Press, s. 53-89.

Bastian, Sunil & Bastian, Nicola (eds.) 1996. *Assessing participation. A debate from South Asia*. Delhi. Konark Publishers.

Baudrillard , Jean 1983 (1978). *In the shadow of the silent majorities*. New York. Semiotext(e).

Bauman, Zygmunt 1976. *Socialism: The Active Utopia*. London: Allen & Unwin.

Bauman, Zygmunt 1991. *Modernity and Ambivalence.* Cambridge. Polity Press

Bauman, Zygmunt 1995. *Life in Fragments: Essays in Postmodern Morality*. Oxford. Blackwell.

Bauman, Zygmunt 1999. *In Search of Politics*. Cambridge. Polity Press.

Bauman, Zygmunt 2005 (1999). *Globalisering*. København. Hans Reitzels Forlag.

Bauman, Zygmunt 2006 (2000). *Flydende modernitet*. København. Hans Reitzels Forlag.

Bauman, Zygmunt 2007 (2001). *Fællesskab*. København. Hans Reitzels Forlag.

Bay-Larsen, I. A. & Sandersen, H. T (2005) *Medvirkningsorientert partnerskap i verneplanprosesser - Eksemplet Junkerdal Nasjonalpark,* Utmark, 1-2005.

Berlingske Tidende 2004. *Forventningerne er store til den nye miljøminister*, 4. august 2004.

Benhabib, Seyla (ed.) 1996. *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*. Princeton. Princeton University Press.

Bengtsson, Mogens 2006. *De Søndre byer. En lokalhistorie fra Møn*. Tryk-Damgaard-Jensen A/S.

Beilharz, Peter (ed.) 2001. *The Bauman Reader*. Oxford. Blackwell Publishers.

Bourdieu Pierre 1998. *Contrefeux*, Liber Raisons d'agir, Paris, s. 95-101

Bourdieu, Pierre & Wacquant , Loïc J.D. 1996. *Refleksiv sociologi*. København. Hans Reitzels Forlag.

Bourdieu, Pierre 2002 (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge. Cambridge University Press

Brandt, Cathrine Wichmann & Qvistgaard, Malene 2004. *Virkningsevaluering af borgerinddragelsen i nationalpark Mols*, afsluttende opgave ved forstkandidatstudiet ved Den Kongelige Veterinære- og Landbohøjskole

Bradbury, Hilary 2001. 'Learning with the Natural Step: Action Research to Promote Conversations for Sustainable Development' I. Peter Reason & Hilary Bradbury. *Handbook of Action Research. Participative Inquiry & Practice.* London. Sage, s. 307-413

Bravo, Giangiacomo & De Moor, Tine 2008. The Commons in Europe: from past to future. *International Journal of the Commons*. Vol. 2, no. 2, s. 155-161

Bredsdorf, Nils 2002. *Diskurs og Konstruktion. En samfundsvidenskabelig kritik af diskursanalyser og socialkonstruktivismer.* Forlaget Sociologi.

Brubaker, Elizabeth 1995. *Property Rights in the Defence of Nature*. Toronto, Ontarion: Earthscan Publications LtD,

Bromley, Daniel W. & Cernea Michael M. 1989. 'The Management of Common Property Natural Resources: Some Conceptual and Operational Fallacies' *World Bank Discussion Papers* No 57. Washington, DC: The World Bank.

Bryden, John & Charles, Geisler 2007. 'Community-based land-reform: Lessons from Scotland'. *Land Use Policy* 24(1), s. 23-34

Brundtland, Gro Harlem (1987) *Our Common Future.* Oxford University Press, Oxford.

Casey, Edward S. 1996. 'How to get from Space to Place in a Fairly Short Stretch of Time: Phenomenological Prolegomena'. I Feld, Steven & Basso, Keith H. (eds.): *Senses of Place*. Santa Fe, NM: School of American Research Press, s. 13-52.

Cernea, Michael M. (ed.) 1991. *Putting People first: Sociological Variables in Rural Development*. New York: Oxford University Press for World Bank.

Chambers, Robert 1983. *Rural Development: Putting the Last First*. London. Longman.

Chambers, Robert 2001 (1995). *Paradigm shifts and the practice of participatory research and development.* I Nelson & Wright (eds.) *Power and Participatatory Development.* London: ITDG Publishing.

Chambers, Robert 1997. *Whose Reality Counts? Putting the first last*, London: Intermediate Technology Publications.

Chambers, Robert 2008: *Revolutions in Development Inquiry*. London: Earthscan

Christensen, Bolette M. 1994. *At interviewe for at lære*. Undervisningsserie 1994/2. Institut for statskundskab

Christensen, Lone Rahbek 1985. 'Er der overhovedet særlige landbolivsformer?'. I *Ugeskrift for Jordbrug* Nr. 36, s. 987-993

Christensen, Lone Rahbek 1986. 'Menneske-by-landskab' I *Landskab – tidsskrift for planlægning af have og landskab* nr. 4. Arkitektens forlag s. 73-77

Christiansen, Ove 2008. *En historie om Landsled og familien Christiansen*. J-bog, Taastrup. Eurographic A/S

Clausen, Laura Tolnov 2002. 'Grønne argumenter og lokal identitet: Kampen om Skjern Å-dalen'. I *Folk & Kultur*, 2002, s. 48-68

Clausen, Laura Tolnov 2003. *Landboliv 1950-2000 – Kontinuitet eller brud? En historisk-etnologisk punktundersøgelse af fire midtjyske gårde*.' Åbenrå Museum.

Clausen, Laura Tolnov 2004a. *Womens participation in Nature Conservation*. Upubliceret paper. Præsenteret på Ph.D.course on Sustainable Development, Participation and Education, 2004, Danish University of Education

Clausen, Laura Tolnov 2004b. *Unge Møn-borgeres syn på natur- og lokalsamfund – borgerinddragelse for unge som myndiggørende læreproces*. Arbejdsrapport, Institut for Miljø, Samfund og Rumlig Forandring. Roskilde Universitetscenter.

Clausen, Laura Tolnov, Hansen, Hans Peter & Tind, Esben 2005. *Democracy and sustainability – A challenge to modern nature conservation*. Paper fremlagt på 11th. International Symposium on Society and resource Management, Östersund, Sverige

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter 2005. *"Nu må I træde i kraft som ordentlige konsulenter…" Aktionsforskningens problemstillinger i forskerhøjde*. Roskilde Universitetscenter. Paper fremlagt på Aktionsforskningskonference 10-11. november 2005.

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter 2007. 'Deltagerbaseret forskning' I: Lars Fuglsang, Peter Hagendorn-Rasmussen & Poul Bitsch Olsen (red.). *Teknikker i Samfundsvidenskaberne.* Roskilde Universitetsforlag, s. 135-155

Clausen, Laura Tolnov 2007a. *Action research and ethnographic fieldwork – a dynamic synthesis or two incompatible paradigms?* Upubliceret paper. Præsenteret ved Aktionsforsknings PhD kursus: Learning in Action for Democratic Change in Human-Nature Relationships, University of Evora, Portugal 30 April-4 Maj 2007.

Clausen, Laura Tolnov 2007b. 'Kampen om å-dalen'. I Nielsen, Ivan & Schierup, Hans-Henrik (red.): *Skjern Å*. Aarhus. Aarhus Universitetsforlag, s. 67-91

Clausen, Laura Tolnov, Hansen, Hans Peter & Tind, Esben (2010): 'Democracy and sustainability – A lesson learned from modern nature conservation' I Aagaard Nielsen, Kurt, Elling, Bo, Jelsøe, Erling & Figuera, Maria (eds.) *A new agenda for sustainability.* Farnham. Ashgate.

Clausen, Laura Tolnov 2011. 'Unges bud på nationalparker i Danmark' [in press]

Cleaver, Frances & Lomas, Ian 1996. 'The 5% "Rule"; Fact or Fiction?' *Development Policy Review*, Vol. 14, No. 2, June, s. 173-84

Cleaver, Frances 1998. 'There's a right way to do it – informal arrangements for local resource management in Zimbabwe'. *Waterlines* Vol. 16, No. 4, s. 12-14

Cleaver, Frances 2000. Moral Ecological Rationality, Institutions and the Management of Common Property Resources. *Development & Change*, Vol. 31, s. 361-383.

Cleaver, Frances 2001. 'Institutions, Agency and the Limitations of Participatory Approaches to Development' I, Cooke, B. & Kothari, U. (eds.) (2001) *Participation: The New Tyranny?* London. Zed Books, s. 36-55

Cleaver, Frances 2004. 'The social embeddedness of agency and decision-making' I, Hickey, Samuel & Mohan, Giles (eds.) (2004): *Participation. From Tyranny to Transformation? Exploring New Approaches to Participation in Development.* London/ New York. Zed Books, s. 269-277

Connerton, Paul 1989. *How Societies Remember*. New York. Cambridge UP.

Cosgrove, Denis 1984. *Social Formation and Symbolic Landscape*, London. Croom Helm

Cosgrove, Denis & Daniels, Stephen 1988. 'Introduction: iconography and landscape' I Cosgrove, D. & Daniels, S (eds.) *The Iconography of Landscape*, Cambridge. Cambridge University Press, s. 1-10

Cosgrove, Denis & Daniels, Stephen 1993. 'Spectacle and text: Landscape metaphors in cultural geography'. I Duncan, J & Ley, D. (red.): *Place, Culture, Representation*. New York: Routledge, s. 57-77

Cooke, Bill 2001. 'The Social Psychological Limits of Participation?' I Cooke, B. & Kothari, U. (eds.) *Participation: The New Tyranny?* London. Zed Books, s. 102-121

Cooke, Bill & Kothari, Uma (eds.) 2001. *Participation: The New Tyranny?* London. Zed Books.

Cooke, Bill & Kothari, Uma 2001. 'The Case for Participation as Tyranny' I: Cooke, B. & Kothari, U. (eds.) *Participation: The New Tyranny?* London. Zed Books, s. 1-15

Cruikshank, Barbara 1999. *The will to empower. Democratic Citizens and Other Subjects*. Ithaca, NY. Cornell University Press.

Dahl, Gudrun (ed.) 1993. *Green arguments and local subsistence*. Stockholm Studies in Social Anthropology SSSA.

Dahl, Jens 1992. *Indfødte folk*. København. Iwgia.

Dahlstrøm, Arendse B., Nielsen, Helle & Thuesen, Stine Rahbek 2005: *Menneske og natur i Nordsjælland, – et borgerinddragelsesprojekt for forældre og børn i pilotprojekt*, Nationalpark "Kongernes Nordsjælland", Specialeafhandling, Institut for Miljø, Teknologi og Samfund, Roskilde Universitetscenter.

Dahler-Larsen, Peter 2002. *At fremstille kvalitative data*. Odense. Odense Universitetsforlag.

Danmarks Radio 2010. 'Dansk landbrug kører i et forkert spor'. *Orientering,* P1, 140710. http://www.dr.dk/P1/Orientering

Danmarks Statistik 2006. Landbrugsstatistik på kommuner. *Landbrug nr. 19. Statistiske Efterretninger*.

Dansk landbrugsrådgivning Syd (2010) 'Dansk landbrug er løbet af sporet'. http://www.lrs.dk/Oekonomi/OekonomiNyheder/DanskLandbrugErLoebetAfSporet.htm

Daugstad, Karoline et. Al. 2004. *Protected areas in Norway: National versus local perspectives*. www.utmark.no

Daugstad, Karoline et. Al 2006. 'New Protected Areas in Norway: Local Participation without Gender Equality' I: *Mountain Research and Development.* Vol. 26. Number 1, s. 48-54.

Daugstad, Karoline et Al. 2008. Community-based Nature Protection: lessons from Norway. *International Journal of Environmental, Cultural, Economic and Social Sustainability*, vol.2, Issue 3 s. 127-136.

De Angelis, Massimo 2003. *Den globale fabrik og kampen for de nye fælleder*. http://www.internationaltforum.dk/Nutidens-faelleder

De Certeau, Michel 1984. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley-Los Angeles-London. University of California Press.

DEFRA 2006a. *Local Sites: Guidance on their Identification, Selection and Management*. DEFRA. URL: http://defra.gov.uk/wildlife-countryside/ewd/localsites.pdf

DEFRA 2006b. *Factsheet on Common Counsils*. London: DEFRA. URL:_http://defra.gov.uk/wildlife-country-side/issues/common/index.htm

DEFRA 2007. *Information on Common Land and Commons Legislation*. London: DEFRA. URL: http://defra.gov.uk/wildlife-country-side/issues/common/index.htm

Den Nationale Følgegruppe 2006. *Rapport fra Den Nationale Følgegruppe vedr. nationalparker*, Skov- og Naturstyrelsen.

Diken, Bülent 2006. 'Ambivalens som udgangspunkt for Zygmunt Baumans sociologi' I: Hviid-Jacobsen, Michael & Poder, Poul (red.) (2006): *Om Bauman. Kritiske essays*. København. Hans Reitzels Forlag, s. 145-176

Duncan, James S. 1990. *The City as Text: The Politics of Landscape Interpretation in the Kandyan Kingdom*. Cambridge. Cambridge University Press.

Dwyer, Janet et. Al 2010. *Sustaining Marginal Areas – the Case of the English Uplands*. Work Package 8 – Case Study Report. Countryside and Community Research Institute. England.

Edensor, Tim 2001. 'Walking in the British Countryside: Reflexivity, Embodied Practices and ways to Escape', I Macnaghten, Phil & Urry, John (eds.) *Bodies of Nature*. London: SAGE Publications Ltd, s. 81-106

Eikeland, Olav 2006. 'The Validity *of* Action Research – Validity *in* Action Research' I: Lennart Svensson & Kurt Aagaard Nielsen (eds.) *Action and Interactive Research – Beyond Theory and Practice.* Maastricht. Shaker Publishing BV, s. 193-240

Elden, Stuart 2004. *Understanding Henri Lefebvre – theory and the possible*. London-New York. Continuum.

Eriksen, Erik Oddvar & Weigård, Jarle. 2002. *Kommunikativt demokrati. Jürgen Harbermas' teori om politik og samfund.* København. Hans Reitzels Forlag.

Europarådet (Counsil of Europe) 2000. *European Landscape Convention*. Strasbourg: Council of Europe. http://www.coe.int/EuropeanLandscapeConvention

Feld, Steven & Basso, Keith H. 1996. Introduction. I: *Senses of Place*. Steven Feld & Keith H. Basso (eds.) Santa Fe, NM: School of American Research Press, s. 3-12.

Fiig, Christina 2001a. Young's kommunikative demokrati. GRUS Nr. 64, s. 97-102

Fiig, Christina 2001b. Feminist Read Habermas – den amerikanske feministiske Habermas-kritik stiller nye teoretiske spørgsmål. *Kvinder, Køn & Forskning* Nr. 1, s. 19-31

Fink, Hans 1993. *Menneske, Samfund, Natur – indføring i filosofi*. København. Nordisk Forlag A/S.

Fischer, Frank 2000. *Citizens, Experts, and the Environment*. Durham-London. Duke University Press.

Florida, Richard 2005. *Den kreative klasse – og hvordan den forandrer arbejde, fritid, samfund og hverdagsliv*. Århus. Forlaget Klim.

Fontana, Andres & Frey, James H. 2000. 'The Interview: From Structured questions to Negotiated text'. In Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (eds.): *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications Inc, s. 645-672

Foreningen Nyord 2004. *Nyord som del af en nationalpark - er det nu en god idé?* Rapport, Nyord december

Forskningscenter for Skov- og Landskab 2001. Skrivelse af 19. september, Adgangsudvalget dok. 10.3.1.

Foucault, Michel 1980: *The History of Sexuality. An introduction.* vol.I New York: Vintage.

Foucault, Michel 1984. *The History of Sexuality*; *The use of Pleasure* vol. II. London: Penguin Books.

Foucault, Michel 1984. *The Care of the Self* vol. III (1984). London: Penguin Books.

Foucault, Michel 1982. 'The Subject and Power' Anden del af Foucaults efterskrift til Dreyfus & Rabinow (eds.): *Michel Foucault. Beyond Structuralism and Hermaneutics.* Chicago: University of Chicago Press, s. 208-228

Foucault 1984. 'What is Enlightenment?'. I Rabinow Paul (ed.) *The Foucault Reader,* New York: Pantheon Books. S. 32-50. [Foucault-forelæsning oprindeligt trykt i Magazine Littéraire nr. 207, maj 1984]

Foucault, Michel 1991. 'Governmentality' I: Graham Burchell, Colin Gordon & Peter Miller (eds.) *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Chicago, IL: University of Chicago Press, s. 87–104

Fuglsang, Lars & Olsen, Poul (red.) 2004. *Videnskabstori på tværs af fagkulturer og paradigmer i samfundsvidenskaberne*. Roskilde Universitetsforlag.

Freire, Paulo 1972. *Pedagogy of the Oppressed*. London: Penguin Books.

Friluftsrådet & Miljøministeriet 2003. *Aftale mellem Friluftsrådet og Miljøministeriet*, den 17. februar.

Friluftsrådet 2003a. *Udpegning af nationalparker*, brev til Miljøminister Hans Chr. Schmidt, 4. december

Friluftsrådet 2003b. *20 mio. til nationalparker i venteposition*, Pressemeddelelse den 12. december.

Friluftsrådet 2009. *Hvordan skal du forholde dig, hvis du hindres i at færdes eller opholde dig i naturen?* www.friluftsraadet.dk/files/pdf/Vejledning-april-2009.pdf

Gardiner, Michael E. 2005. 'Marxisme, modernitet og utopi – hverdagslivets ambivalens' I Jacobsen, Michael Hviid & Kristiansen, Søren (red.) *Hverdagslivet. Sociologier om det upåagtede*. København: Hans Reitzels Forlag, s. 133-164

Gerber, Jean-David et Al. 2008. 'The role of common pool resource institutions in the implementation of Swiss natural resource management policy'. *International Journal of the Commons*. Vol. 2, no. 2, s. 222-247

Ghimire, Krishna B. & Pimbert, Michel P. 1997. 'Social Change and Conservation: an Overview of Issues and Concepts', I Ghimire, Krishna B. & Pimbert, Michel P. (eds.): *Social Change & Conservation.* London: Earthscan Publications Limited.

Giddens, Anthony 1990. *The consequences of modernity*. Cambridge: Polity Press.

Giddens, Anthony 1991: *Modernity and Self-identity*. London: Polity Press

Giddens, Anthony 1994. 'Living in post traditional society'. I *Reflexive modernization*, Beck, Ulrick, Giddens, Anthony & Lash, Scott 56. London: Sage, s. 56-109

Gray, John 2003. 'Open Spaces and Dwelling Places: Being at Home on Hill Farms in the Scottish Borders' I: Low, Setha M. & Lawrence-Zúniga, Denise (eds.). *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture.* Oxford-Malden-Victoria : Blackwell Publishing, s. 224-244

Guijt, I & Cornwall, Andrea 1995. 'Critical Reflections on the Practice of PRA' I: IIED (ed.), *PLA Notes*, No. 24, s. 2-7

Guijt, Irene & Kaul Shah, Meera (eds.) 2001 (1998). 'Waking up to power, conflict and process' I: Guijt, Irene & Kaul Shah, Meera (eds.) *The Myth of Community – Gender issues in participatory development*. London: ITDG Publishing, s. 1-23

Guldberg, Jørn & Ranum, Morten 1997. 'Indledning': I, Guldberg, Jørn & Ranum, Morgten (eds.). *Naturminder. Levnenes betydning i tid og rum.* Odense: Odense Universitetsforlag, s. 9-17

Gulløv, Eva & Højlund, Susanne 2003. 'Konteksten' i Hastrup, Kirsten (red.) *Ind i verden. En grundbog i antropologisk metode.* København: Hans Reitzels Forlag, s. 343-362

Gunsteren, Herman Van 1998. *A Theory of Cititzenship. Organizing plurality in contemporary democraties*, Boulder: Westview.

Gustavsen, Bjørn 1996. 'Development and the Social Sciences: An uneasy relationship' I: Stephen Toulmin & Bjørn Gustavsen (eds.) *Beyond Theory – Changing organizations through participation*. Amsterdam: John Benjamins. s. 5-30

Gustavsen, Bjørn 2001. 'Theory and Practice: The Mediating Discourse' I: Reason, Peter & Bradbure, Hilary (eds.) *Handbbok of Action Research. Participative Inquiry & Practice*. London-Thousand Oaks-New Delhi. Sage, s. 17-26

Gaardmand, Arne 1991: *Plan og metode. Om den rationalistiske planlægnings nedtur og om morgendagens metode* (1991) Arkitektens Forlag og Planstyrelsen. København

Habermas, Jürgen 1962 (1976). *Borgerlig offentlighet*. Gyldendal Norsk Forlag.

Hajer, Maarten A. 1995. *The Politics of Environmental Discourse*. Oxford: Clarendon Press

Hajer, Maarten A. 2003. 'A frame in the fields: policymaking and the reinvention of politics' i: Maarten A. Hajer and Hendrik Wagenaar (eds.) *Deliberative Policy Analysis. Understanding Governance in the Network Society, Theories of institutional design*. Cambridge University Press, s. 88-110.

Hansen, Anders 1997. *Elite og magt - en teoretisk oversigt*, GRUS nr. 51, s. 5-32

Hansen, Hans Peter 1998. *Planlægning i krise*, Roskilde Universitetscenter

Hansen, Tina 2001. 'Om landskab – fra traditionel landskabsgeografi til socialgeografi', I Simonsen, Kirsten (red.) *Praksis, rum og mobilitet. Socialgeografiske bidrag*. Roskilde Universitetsforlag, s. 113-140

Hansen, Hans Peter 2003. *Foreningernes natur* i Agger, Peder et Al. *Naturens værdi*. København. Gads Forlag, s. 99-108

Hansen, Hans Peter & Clausen, Laura T. 2003. *'Demokratiske perspektiver for naturvejledningen*', *Naturvejleder*, 12(4), s. 22-24

Hansen, Hans Peter & Clausen, Laura T. 2004. *The Democratic Transformation of Nature Conservation and Public Planning.* Paper presented at 3rd Global Conference: Ecological Justice and Global Citizenship, København, Februar 2004.

Hansen, Hans Peter 2008. *Demokrati og naturforvaltning – en kritisk sociologisk-historisk analyse af nationalparkudviklingen i Danmark.* Ph.D. afhandling, Institut for Miljø, Samfund og Rumlig Forandring. Roskilde Universitetscenter

Hansen, Jens Schjerup 1989. *Natursyn og planlægning*, Statens Byggeforskningsinstitut. Hørsholm.

Hansen, Jens Schjerup 1994: 'Byboernes forhold til kulturlandskabet', *Menneske, landskab og biodiversitet, oplæg til seminarrække 1993-94*, Forskningsrådet, København.

Hansen, P. (1990) Naturfredningskommissionen. I: Barfod, L., Brix, B. & Hansen, P. (red.) (1990) Landet og loven. Miljøministeriet.

Hastrup, Kirsten & Ovesen, Jan 1999 (1980). *Etnografisk Grundbog*. København. Gyldendal.

Hastrup, Kirsten 2003 'Den antropologiske videnskab'. I Hastrup, Kirsten (red.) *Ind i verden. En grundbog i antropologisk metode.* København. Hans Reitzels Forlag, s. 9-33

Hausenberg 2010. *Trods dårlige odds. International inspiration til danske yderområder*. Knudtzon Graphic A/S

Hardin, Garret 1968. 'The Tragedy of the Commons" *Science*, Vol. 162, No. 3859, s. 1243-1248.

Hardin, Garret & John Baden (eds) 1977. *Managing the Commons.* W. H. Freeman.

Hart, Roger A. 2002 (1997): *Children's Participation. The theory and practice of involving young cititzens in community development and environmental care*. London. Unicef. Earthscan Publications Ltd.

Hartmann, J. & L. Petersen 2005. 'Marketing' environmental services: lessons learnt in German development co-operation' I: Managing the Commons: Payment for Environmental Services, ed. L. Merino & J. Robson. 20-33. Bloomington, Indiana: IASCP.

Harvey, David 1996. *Justice, Nature & the Geography of Difference*. Oxford. Blackwell Publishing.

Harvey, David 2000. *Spaces of Hope*. Edinburg University Press.

Harvey, David 2006. *Spaces of Global Capitalism: Towards A theory of Uneven Geographical Development*. London: Verso

Healey, Patsy 1997. Collaborative Planning: Shaping Places in Fragmented Societies, London, MacMillan Press Ltd.

Healey, Patsy et Al. 2003. 'Place, identity and local politics: analyzing initiatives in deliberative governance' I: Maarten A. Hajer & Hendrik Wagenaar: *Deliberative Policy Analysis. Understanding Governance in the Network Society.* Cambridge University Press, 60-79.

Heede, Dag 1992. *Det tomme menneske. Introduktion til Michel Foucault*. Museum Tusculanums. Københavns Universitet.

Henkel, Heino & Stirrat, Roderick 2001. 'Participation as Spiritual Duty; Empowerment as Secular Subjection' I: Cooke, Bill & Kothari, Uma (eds.): *Participation: The New Tyranny?* London: Zed Books, s. 168-184.

Heron, John & Reason, Peter 2002. 'The practice of co-operative Inquiry: Research 'with' rather than 'on' people' I: Peter Reason & Hilary Bradbury. *Handbook of Action Research. Participative Inquiry & Practice.* London. Sage, s. 179-188

Heywood, Andrew 2002. *Politics*. London-NewYork. Palgrave.

Hickey, Sam & Mohan, Giles 2004. 'Towards participation as transformation: critical themes and challenges'. I, Hickey, Samuel & Mohan, Giles (eds.): *Participation. From Tyranny to Transformation? Exploring New Approaches to Participation in Development*. London/New York. Zed Books, s. 3-24.

Highmore, Ben 2002. *Everyday Life and Cultural Theory*. *An Introduction*. London. Routledge.

Hildyard, Nicholas et. Al. 2001. 'Pluralism, Participation and Power: Joint Forest Management in India'. I, Cooke, Bill & Kothari, Uma (eds.) *Participation: The New Tyranny?* London. Zed Books, s. 56-71

Hindmarch, Colin & Pienkowski, Mike 1998. *Landmanagement: the hidden costs.* London: John Wiley & Sons.

Hirsch, Erik 1995. Landscape: Between Place & Space. I Erik Hirsch & Michael O'Hanlon (eds.): *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space.* Oxford: Clarendon Press, s. 1-30..

Hiort-Lorenzen, Marianne & Munck Rasmussen, Jørgen (red.) 2006. *Hundrede år med Møn*. Ringe. Midtfyns Bogtryk ApS.

Hobart, Mark 1993. 'Introduction: the growth of ignorance' I Hobart, Mark (ed.): *An Anthropological Critique of Development. The growth of Ignorance*. London: Routledge, s. 1-30

Holland, Leigh 2004. 'Diversity and Connections in Community Gardens: a contribution to local sustainability' I: *Local Environment*, Vol. 9, No. 3, s. 285-305.

Højbjerg, Mette 1997. 'Da landmændene blev kannibaler'. *Information* 011097

Højrup, Thomas 1983. *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*. Statens Byggeforskningsinstitut. København.

Ingegnoli 2002. *Landscape Ecology – a Widening Foundation: A Holistic Unifying Approach*. Berlin; New York. Springer Verlag.

Ingold, Tim 1993. The temporality of the landscape. *World Archeology*. Vol. 25 No. 2, s. 152-174

Ingold, Tim 2000. *The perception of the environment. Essays in livelihood, dwelling and skill*. London-New York: Routledge.

Ingold, Tim & Kurttila, Terhi 2000. 'Perceiving the Environment in Finnish Lapland', I Phil Macnaghten & John Urry, *Bodies of Nature*. London: Sage Publications, s. 183-196

IUCN (World Conservation Union) 1994a. *Guidelines for Protected Area Management Categories*. www.iucn.org

IUCN, Gland; 1994b. United *Nations List of National Parks and Protected Areas*, IUCN, Gland. www.iucn.org

Jacobsen, Michael Hviid 2004. *Zygmunt Bauman – den postmoderne dialektik*. København: Hans Reitzels Forlag.

Jacobsen, Michael Hviid & Kristiansen, Søren 2005. 'Hverdagslivssociologiens variationer', I Hviid Jacobsen, Michael & Kristiansen, Søren (red.) *Hverdagslivet. Sociologier om det upåagtede*. København: Hans Reitzels Forlag, s. 9-40.

Jacobsen, Michael Hviid 2006. 'Den tavse utopi som rød tråd i Zygmunt Baumans sociologi', I Hviid-Jacobsen, Michael & Poder, Poul (red.): *Om Bauman. Kritiske essays*. København: Hans Reitzels Forlag, s. 99-144

Janis, Irving L. 1982. *Groupthink: Psychological Studies of Policy Decisions and Fiascoes.* New York. Houhton Mifflin.

Jensen, Charlotte, 2001. *Kunsten at komme til orde - en etnografisk analyse af udvalgte repræsentationsformer i kampen om det østlige Vendsyssel*. Cand.Phil speciale. Institut for Etnografi og Socialantropologi. Århus Universitet.

Jensen, Charlotte og Jørgensen, Anne Mette 2005. *Borgerinddragelsen i Pilotprojekt Nationalpark Vadehavet*, Syddansk Universitet.

Jensen, Frank Søndergaard (1998). *Friluftsliv i det åbne land 1994/95*. Forskningsserien Nr. 25-1998. Forskningscenter for Skov & Landskab.

Johnson, Jeffrey 1990. *Selecting Ethnographic Informants*. London: Sage.

Juel, Henrik 1994. 'Når tavshed taler – om naturæstetik og TV-debat'. I Baggesen, Søren et Al (red.): *Naturen som argument*. Odense Universitetsforlag, s. 35-48.

Juel, Henrik 1997. 'Skøn er for alle fuglenes sang – om T.W. Adornos naturæstetik'. I, Guldberg, Jørn & Ranum, Morgten (red.). *Naturminder. Levnenes betydning i tid og rum.* Odense Universitetsforlag, s. 123-134

Juel, Henrik 1994. *Adornos naturæstetik – et videoessay*, eget forlag.

Jungk, Robert 1973: 'Einige Erfahrungen mit Zukunftswerkstätten' I: *analysen und pronosen 25*. Berlin.

Jungk, Robert & Müllert, Norbert R. 1984. H*åndbog i Fremtidsværksteder*, oversættelse Birger Steen Nielsen, Viborg. Politisk Revy.

Jusconsult (2001): 'Retten til at færdes i naturen' Bilag 3. I Adgangsudvalget: *Betænkning fra Adgangsudvalget*. Skov- og Naturstyrelsen.

Jørgensen, Torben Beck 1978. *En introduktion til Habermas: Borgerlig offentlighed*. København. Samfundslitteratur.

Kampp, Aage H. 1988. *Møns Kulturlandskab.* Skive. Tellus.

Kommunernes Landsforening og Miljø- og Energiministeriet, 1998. *"Startpakke til kommunerne" vedr. lokal Agenda 21*.

Kragh, Anne Sofie & Amalie Mathiassen 1999. 'Magtspillet på Møn' i *Press* 141/142, s.10-21.

Kelly, Michael (ed.) 1994. *Critique and Power. Recasting the Foucault/Habermas Debate*. Cambridge: MIT Press.

Kelly, Michael 1994. 'Foucault, Habermas, and the Self-Referentiality of Critique'. I Kelly, Michael (ed.) *Critique and Power. Recasting the Foucault/Habermas Debate*. Cambridge: MIT Press, s. 365-400

Kjeldsen-Kragh, Søren 2010. 'Har dansk landbrug valgt et forkert spor?' *Tidskrift for Landøkonomi*, nr. 2, juni 2010, s. 113-127

Kothari,Uma 2001. 'Power, Knowledge and Social Control in Participatory Development' I: Cooke, B. & Kothari, U. (eds.) *Participation: The New Tyranny?* London: Zed Books, s. 139-152

Krogh, Erling 1995. *Landskapets Fenomenologi*. Doctor Scientarium theses 1995: 15. Institut for økonomi og samfunnsfag. Norges Landbrukshøgskole.

Kristiansen, Søren & Krogstrup, Hanne Kathrine 2002. *Deltagende observation. Introduktion til en forskningsmetodik*. København. Hans Reitzels Forlag.

Kristensen, Søren P. 2005. 'Landskabsøkologi og planlægning'. *Den administrative inddeling og landskabet. Rapport fra det 12. landskabsøkologiske seminar*. Afholdt af Dansk Landskabsøkologisk Forening i samarbejde med Danske Landskabsarkitekter og Center for Skov, Landskab og Planlægning, KVL 25. marts 2004. Landskabsøkologiske skrifter nr. 19, Center for landskabsøkologisk forskning, Roskilde Universitet.

Kryger, Ida 2007. *Samspil med jordejere og Friluftsliv*. TemaNord 2007: 592. København. Nordisk Ministerråd. www.friluftsraadet.dk/files/pdf/RAPPORT.pdf

Kvale, Stenier 1987. 'Det kvalitative forskningsinterview – Ansatser til en fænomenologiskhermeneutisk forståelsesform' : Broch, Tom mfl. (red.). *Kvalitative metoder i dansk samfundsforskning*. København. Nyt Fra Samfundsvidenskaberne, s. 160-185

Kvale, Steinar 1990. 'Det kvalitative interview'. I Andersen, Ib. (red.) *Valg af organisationssociologiske metoder – et kombinations-perspektiv*. Samfundslitteratur, s. 215-240

Kvale, Steinar 1997. *Interview – En introduktion til det kvalitative interview*. København. Hans Reitzels Forlag.

Kvale, Steinar 2001. *Samtale som forskning*. Forelæsning ved Skjervheimseminaret, 14.-16. september 2001, Stalheim.

Kvale, Steinar 2002. *Dialogue as oppression and interview research*. Nyhedsbrev, nr. 32. Aarhus Universitet, Psykologisk institut, Center for Kvalitativ Metodeudvikling, s. 9-18.

Kvale, Steinar 2003. 'The psychoanalytic interview as inspiration for qualitative research'. I: Camic, Paul. et Al., (Eds.). *Qualitative Research in Psychology: Expanding Perspectives in Methodology and Design.* Washington, D.C.: American Psychological Association Press, s. 277-297

Kvale, Steinar 2004. *Dialog som undertrykkelse og interviewforskning*. Forelæsning på Roskilde Universitetscenter 25. februar 2004

Kvistgaard Consult 2005a: *Evaluering af borgerinddragelsen i pilotprojektet Nationalpark Lille Vildmose*.

Kvistgaard Consult 2005b: *Evaluering af Borgerinddragelsen i pilotområdet Kongernes Nordsjælland*

Kvistgaard Consult 2005c: *Evaluering af borgerinddragelsen i pilotprojektet Nationalpark Møn*

Kvistgaard Consult 2005d: *Evaluering af borgerinddragelsen i undersøgelsesprojektet Nationalpark Thy*.

Kvistgaard Consult 2005e: *Evaluering af borgerinddragelsen i pilotprojektet Nationalpark Mols Bjerge*,

Kaae, Berit & Lene Møller-Madsen 2003. 'Holdninger og ønsker til Danmarks natur'. I Agger et al. (red.) *Naturens værdi*. København. Gads Forlag.

Laclau, Ernesto & Mouffe (2002): *Det radikale demokrati – diskursteoriens politiske perspektiv*, Roskilde Universitetsforlag.

Lana Berasain, José Miguel 2008. 'From equilibrium to equity. The survival of the commons in the Ebro Basin: Navarra from the 15th to the 20th centuries' I: *International Journal of the Commons,* Vol. 2. nr. 2, s. 162-191: http://www.thecommonsjournal.org

Larsen, Svend Erik 1996. *Naturen er ligeglad. Naturopfattelser i kulturel sammenhæng.* København: Munksgaard/Rosinante.

Lawrence, Anna et al. 2010. 'Community Wildlife sites in Oxfordshire: an exploration of ecological and social meanings for green spaces' I: *International Journal of the Commons*, Vol. 4, nr.1, s. 122-141: http://www.thecommonsjournal.org

Lefebvre, Henri 1976. *The Survival of Capitalism*. Translated by Frank Bryant. New York: St. Martins Press.

Lefebvre, Henri 2001 (1947). 'Notes written one Sunday in the French Countryside' Vol. I, *Critique of Everyday Life,* Volume I. London: Verso, s. 201-227

Lefebvre 2008 (1947): *Critique of Everyday Life.* Vol II. London: Verso.

Lefebvre, Henri 1982 (1968) *Staden som rättighet*. Stockholm. Bokomotiv förlag. (Lefebvre, Henri (1968): *Le droit a' la ville*).

Lefebvre, Henri 2003 (1966) 'Preface to the Study of the Habitat of the 'Pavillion' I: Elden, Stuart, et. Al. (eds.) *Henri Lefebvre. Key Writings*. London: Continuum, s. 121-135

Lefebvre, Henri 1991 (1974). *The Production of Space.* Oxford: Blackwell Publishing.

Lefebvre, Henri 2004. *Rhytmanalysis: Space, Time And Everyday Life.* London-New York. Continuum.

Lefebvre, Henri & Reguliér, Catherine 2004. 'The Rhythmanalytical Project' I, Lefebvre, Henri: *Rhytmanalysis: Space, Time And Everyday Life.* London-New York: Continuum, s. 71-100

Li, Tania Murray 1996. 'Images of Community: Discourse and Strategy in Property Relations', *Development and Change*, Vol. 27, s. 501-27.

Lidegaard, Mads 1998. *Danske høje fra sagn og tro*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S.

Lidegaard, Mads 1999. *Danske søer og vandløb fra sagn og tro*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S.

Lindsey, Jason Royce 2007. 'Rethinking the Political: Taking Baudrillard's "Silent Majorities" seriously' I: *International Journal of Baudrillard Studies*. Vol. 4, Number 2.

Low, Setha M. & Lawrence-Zúniga, Denise 2003. 'Locating culture' I: Low, Setha M. & Lawrence-Zúniga, Denise (eds.) *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture.* Oxford-Malden-Victoria : Blackwell Publishing, s. 1-50

Low, Setha M. 2003. 'The Edge and the Center: Gated Communities and the Discourse of Urban Fear'. I: Low, Setha M. & Lawrence-Zúniga, Denise (eds.). *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture.* Oxford-Malden-Victoria. Blackwell Publishing, s. 387-407

Lütchen-Lehn, Kirsten 2005. *Nyord – lodsernes ø*. Møn Bibliotek. Nyord skrifter, I. Grafikom A/S

Læssøe 1992. 'Folkeoplysningens opgave i indsatsen for en bæredygtig udvikling. Grundlæggende betragtninger'. *Tværfagligt Centers Arbejdspapirer* Nr. 2. august 1992.

Læssøe, Jeppe 2003. *Facilitation of Civic Participation in Sustainable Development*, Paper presented for the 6th Nordic Conference on Environmental Social Science (NESS), Turku /Åbo, Finland.

Löfgren, Orvar 1981. 'Landskabet i människan – människan i landskabet'. I Honko, L. & Löfgren, O (red.) *Tradition och miljö*. Lund: Liber Läromedel, Lund, s. 235-261

Löfgren, Orvar 1989. 'Landscapes and Mindscapes'. *Folk* Vol. 31. Journal of the Danish Ethnographic Society, s. 183-208

Mackenzie, Fiona A. 2010. 'A common claim: community land ownership in the Outer Hebrides, Scotland' I: *International Journal of the Commons*. Vol. 4, no. 1, 2010, s. 319-344. URL: http://www.thecommonsjournal.org

Macnaghten, Phil & Urry, John 2001. 'Bodies in the Woods', I *Bodies of Nature.* London. SAGE Publications Ltd, 166-182

Macnaghten, Phil & Urry, John (eds.) 1998. *Contested Natures*. London: Thousand Oaks. New Delhi. SAGE Publications.

Mahiri, Ishmail 1998. 'Comparing transect walks with experts and local people'. *PLA Notes* (1998), Issue 31, IIED London, s. 4-8

Masaki, Katsuhiko 2004. 'The 'transformative' undfolding of 'tyrannical' participation: the corvée tradition and ongoing local politics in Western Nepal'. I, Hickey, Samuel & Mohan, Giles (eds.): *Participation. From Tyranny to Transformation? Exploring New Approaches to Participation in Development*. London/New York: Zed Books, s. 125-139

Mascarenhas, James 1990. 'Transects in PRA'. *Palm Series IV*, Paper 4E, Myrada.

Massey, Doreen 1994. *Space, Place & Gender*. Cambridge Polity Press

Massey, Doreen 1995. 'Thinking Radical Democracy Spatially', *Environment and Planning D: Society & Space*, 13: s. 283-8

Mayoux, Linda 1995. 'Beyond Naivety: Women, Gender Inequality and Participatory Development' I: *Development and Change*, Vol. 26, s. 235-58

McGee, Rose Mary 2002. 'Participating in Development' I: Kothari, Uma & Mingoue, Martin (eds.) *Development Theory & Practice: Critical Perspectives.* Hampshire: Palgrave, s. 92-116

Meinig, Donald W. 1979. 'Introduction'. I Meinig, D. (red.): *The Interpretation of Ordinary Landscapes*, Oxford. Oxford UP, s. 1-10

Meinig, Donald W. 1979. 'The beholding eye'. I Meinig, D. (red.): *The Interpretation of Ordinary Landscapes*, Oxford. Oxford UP, s. 33-50

Merrifield, Andy 2006. *Henri Lefebvre. A critical introduction*. New York-London: Routledge.

Merleau-Ponty, Maurice 2003 (1960): Maleren og filosoffen. I: *Æstetiske teorier. En antologi ved Jørgen Dehs*. Odense University Studies in Literature. Vol. 18. Syddansk Universitetsforlag.

Methfessel, Barbara 1997. 'The environment: a women's issue?' i Thompson, Patricia J., *Environmental Education for the 21st Century – International and Interdisciplinary Perspectives.* New York: Peter Lang Publishing, s. 181-190

Mies, Maria & Bennholdt Thomsen, Veronica (eds.) 2000. *The Subsistence Perspective. Beyond the Globalized Economy*. London-New York: Zed Books.

Mies, Maria 2000. 'Defending, reclaiming and reinventing the Commons'. I Mies, Maria & Bennholdt Thomsen, Veronica (eds.): *The Subsistence Perspective. Beyond the Globalized Economy*: Zed Books, s.141-164

Mitlin, Diana 2004. 'Securing voice and transformation in local government: the role of federating in grassroot developpment'. I, Hickey, Samuel & Mohan, Giles (eds.): *Participation. From Tyranny to Transformation? Exploring New Approaches to Participation in Development*. London/New York: Zed Books, s. 175-189

Miljøministeriet 1992. *Naturbeskyttelsesloven*. Lov nr. 9 af 3. januar 1992. Skov- og Naturstyrelsen.

Miljøministeriet 2001. En rig natur i et rigt samfund, Wilhjelmudvalget, Skov- og Naturstyrelsen, august.

Miljøministeriet 2002a. *Startskud for danske nationalparker*, Pressemeddelelse, d. 8. april

Miljøministeriet 2002b. *Danmarks Natur*, Pressemeddelelse, Miljøministeriet, d. 8. august

Miljøministeriet 2002c. *Forespørgselsbrev til amter og kommuner*, Ministeren, Miljøministeriet, d. 13. september.

Miljøministeriet 2002d. *Etablering af beslutningsgrundlag for udvælgelse af pilotprojekter for nationale naturområder*, Skov- og naturstyrelsen, december udateret

Miljøministeriet 2002e. *Brev til borgmester Knud Larsen, Møn Kommune*. Fra miljøminister Hans Chr. Schmidt, J.nr. 2001-403-003-0050, d. 13. sep.

Miljøministeriet 2002f. *Brev til Claus Jespersen, Falster Statsskovdistrikt – Vedrørende pilotprojekter for nationale naturområder*. Fra direktør i Miljøministeriet Hans Henrik Christensen, J.nr. 2001-403-0050, d. 4. dec.

Miljøministeriet 2003a. *Handlingsplan for biologisk mangfoldighed og naturbeskyttelse i Danmark, 2004-2009,* Miljøministeriet. København.

Miljøministeriet 2003/2004b. Miljøministerens igangsættelsesbrev udsendt til udpegede styregruppeformænd

Miljøministeriet 2003c. *Brev til Møn Byråd*. Fra miljøminister Hans Chr. Schmidt, J.nr. 2001-403-0067, d. 8. april 2003. Miljøministeriet. København.

Miljøministeriet 2004a: V*ilkår for deltagelse i pilotprojekter for nationalparker*, notat, Landskabskontoret, Journalnr: SN 2001-403-0050, Skov- og Naturstyrelsen den 26. februar 2004.

Miljøministeriet 2004b. *Vedr. indstillingsnotater i forbindelse med godkendelse og afvisning af pilotprojekter for nationalparker*, Jornalnr: SN2001-403-0050, Henrik Knuth-Winterfeldt, Skov- og Naturstyrelsen den 6. september 2004.

Miljøministeriet 2006. *Rapport fra den nationale Følgegruppe vedr. nationalparker*, Miljøministeriet.

Miljø- og Energiministeriet, Amtsrådsforeningen og Kommunernes Landsforening 1995. *Lokal agenda 21 – En introduktion til amter og kommuner*, Miljø- og Energiministeriet. København.

Miljøstyrelsen 1998 (2001). *Århuskonventionen,* art.6, pkt.4. Miljøministeriet. København. http://www.mst.dk/Virksomhed_og_myndighed/Miljoeindsats_paa_tvaers/Miljoerettigheder/

Mikkelsen, Britha 1998. *Behind participation" in the development discourse: a reaction to "professionalisation" of public participation*, Roskilde. Institut for Miljø, Teknology og Sociale Studier, Roskilde University.

Minogue, Martin & Kothari, Uma 2002. 'Conclusions: Orthodoxy and its Alternatives in Contemporary Development'. I *Development Theory and Practice. Critical Perspectives*. Kothari, Uma & Minogue, Martin (eds.) Hampshire: Palgrave, 179-190

Mohan, Giles 2001. 'Beyond Participation: Strategies for Deeper Empowerment' I: Cooke, B. & Kothari, U. (eds.) *Participation: The New Tyranny?* London: Zed Books, s. 153-167.

Mosse, David 2001. 'People's knowledge', Participation and Patronage: Operations and Representations in Rural Development' I: Cooke, B. & Kothari, U. (eds.) *Participation: The New Tyranny?* London: Zed Books, s. 16-35.

Munn, Nancy 2003. 'Excluded Spaces: The Figure in the Australian Aboriginal Landscape'. Pp. 92-109 I, Low, Setha M. & Lawrence-Zúniga, Denise (eds.). *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture.* Oxford-Malden-Victoria: Blackwell Publishing, s. 92-109

Myrvang-Brown, Katrina 2006. 'New Challenges for Old Commons: The Role of Historical Common Land in Contemporary Rural Spaces'. *Scottish Geographical Journal*. Vol. 122, No. 2, s. 109-129.

Møllgaard, Johannes. 1994: 'Landboernes opfattelse af natur og landskab i vort århundrede'. *Menneske, landskab og biodiversitet, oplæg til seminarrække 1993-94*, Forskningsrådet. København.

Møn Kommune & Storstrøms Amt 2002: *Brev til miljøminister Hans Chr. Schmidt.* Fra borgmester Knud Larsen og amtsborgmester Ivan Olsen, J.nr. 8-07-46-2000, den 25. sep. 2002.

Møns Kommune 2004: *Lokalplan 95. Geocenter Møns Klint. Lokalplan for et område til opførelse af et geologi- og naturbaseret oplevelsescenter*. Februar 2004.

Månson, Per 2002 (1996): 'Karl Marx'; I Heine Andersen og Lars Bo Kaspersen (red.) *Klassisk og Moderne Samfundsteori.* København: Hans Reitzels Forlag, s. 88-108

Natural-England 2009. *Agri-environment schemes. A review of results and effectiveness*. www.naturalengland.org.uk

Naturrådet 2001. *Nationalparker i Danmark - diskussion på baggrund af udenlandske eksempler*, Arbejdsrapport nr. 3.

Naturrådet 2004: *Wilhjelm + 3, Nationalparker – hvad nu?* Naturrådet.

Naveh, Zev 2000. 'What is holistic landscape ecology? A conceptual introduction'. *Landscape and Urban Planning 50*, s. 7-26

Negt, Oskar 1985 (1984). *Det levende arbejde – den stjålne tid – De politiske sider af kampen for nedsat arbejdstid.* Viborg: Politisk revy.

Negt, Oskar & Kluge, Alexander 1974 (1972). *Offentlighed og Erfaring*. Århus: GTM.

Nelson, Nici & Wright, Susan 2001 (1995). 'Participatory research and participant observation: two incompatible approaches' I Nelson, Nici & Wright, Susan (eds.) *Power and Participatory Development. Theory and practice.* London: ITDG Publishing, s. 43-59

Nielsen, Henrik Kaare 1997. 'Demokrati og offentlighed'. I: Weber, Kirsten, Birger Steen Nielsen & Henning Salling Olesen (red.) *Modet til fremtiden – inspirationen fra Oscar Negt*. Roskilde Universitetsforlag, s. 67-85

Nielsen, Kurt Aagaard 1997. 'Ekspertkultur og orienteringsusikkerhed'. I: Weber, Kirsten, Birger Steen Nielsen & Henning Salling Olesen (red.) *Moden til fremtiden – inspirationen fra Oscar Negt*. Roskilde Universitetsforlag, s. 129-151

Nielsen, Kurt Aagaard & Nielsen, Birger Steen 2002. *Natur- og lokalsamfundsudvikling i Halkær Å-dal – en rapport fra et aktionsforskningsprojekt om demokratisk naturforvaltning*. Roskilde Universitetscenter.

Nielsen, Kurt Aagaard & Nielsen, Birger Steen 2003. 'Naturpolitik fra neden' i Agger et al.: *Naturens Værdi*. København: Gads Forlag, 269-289.

Nielsen, Kurt Aagaard & Nielsen, Birger Steen 2004. 'Borgerne i Nationalparkprocessen'. I Reenberg, Anette et al. (red.) *Wilhjelm +3. Status-konference 2004. Nationalparker – hvad nu?* Naturrådet, s. 113-127

Nielsen, Kurt Aagaard og Nielsen, Birger Steen 2005. '*Kritisk-utopisk aktionsforskning – Demokratisk naturforvaltning som kollektiv dannelsesproces* ' i Torben Bechmann Jensens og Gerd Christensens (red): *Psykologiske & pædagogiske metoder.* Roskilde Universitetsforlag, s. 155-181

Nielsen, Birger Steen & Nielsen, Kurt Aagaard 2006a. *En menneskelig natur. Aktionsforskning for bæredygtighed og politisk kultur.* København: Frydenlund

Nielsen, Kurt Aagaard & Nielsen, Birger Steen 2006b. 'Methodologies in Action Research' I: Lennart Svensson & Kurt Aagaard Nielsen (eds.) *Action and Interactive Research – Beyond Theory and Practice.* Maastricht. Shaker Publishing BV, s. 63-87

Nielsen, Kurt Aagaard & Nielsen, Birger Steen 2007. *Demokrati og naturbeskyttelse. Dannelse af borgerfællesskaber gennem social læring – med Møn som eksempel*. København: Frydenlund.

Nielsen, Rasmus 1994. *Kulturen i naturen – det mønske kulturlandskab*. Møns Museum.

NIRAS: *Gennemgang af slutrapporter fra nationalpark-pilotprojekter*, NIRAS-konsulenterne 2005

Norwood, Vera 1988. 'Womens place: Continuity and Change in Response to Western Landscapes', I Lillian Schlissel et al. (eds.) *Western Women: Their Land, Their Lives.* Albuquerque: University of New Mexico Press, s. 155-181

Nygaard, Thyge 2009. *Bedre pleje af den lysåbne natur – barrierer og løsninger.* Danmarks Naturfredningsforening

Nørgaard, Else Marie & Stenild, Marie 2003. *Borgerinddragelse – et middel til realisering af nationalparker i Danmark? - Et casestudie af opstartsfasen på Møn*. Speciale afhandling. Sektion for Landskab, Institut for Økonomi, Skov & Landskab, Den Kgl. Veterinær og Landbohøjskole.

Nøhr, Grethe & Wulff 1997. *Landboretlig Lovsamling*. Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. Institut for Økonomi, Skov og Landskab. DSR Forlag.

Nøhr, Stig 1994. *Lejrskole på Møn*. København. Gyldendal.

Nøhr, Stig & Rosenmeier, Edith Marie 1999. *Fra det nu forsvundne Møn*. Strandbergs Forlag.

OECD 1999/2000. *Environmental Performance and Reviews, Denmark,* Paris.

OECD 2000*: Environmental Performance and Reviews (1st cycle) – Conclusions & Recommendations, 32 Countries (1993-2000),* OECD.

OECD 2006. *The New Rural Paradigm: Policies and Governance.* Rural Policy Reviews, Paris.

Olsen, Henning 2002. *Kvalitative kvaler*, Akademisk Forlag.

Olsén, Peter, Nielsen, Birger Steen & Nielsen, Kurt Aagaard 2003. *Demokrati og bæredygtighed. Social fantasi og samfundsmæssig rigdomsproduktion*. Roskilde Universitetsforlag.

Olwig, Kenneth 1986 *Hedens natur: Om natursyn og naturanvendelse gennem tiderne*. København: Teknisk forlag.

Olwig, Kenneth 1995. 'Reinventing Common Nature: Yosemite and Mt. Rushmore'. I, Cronon, William (red.): *Uncommon Ground: Towards Reinventing Nature.* New York: W.W. Norton, s. 379-408

Olwig, Kenneth 2004. 'Nationalparkernes ideologiske begrundelse' i Reenberg, Anette et Al. (red) *Naturrådet Wilhjelm +3. Status-konference 2004. Nationalparker – hvad nu?* Naturrådet, 57-72

Ostrom, Elinor 1990. *Governing the Commons – The Evolution and Institutions for Collective Action.* Cambridge University Press

Ostrom, Elinor & Field, Christopher B. 1999. 'Revisiting the commons: local lessons, global challenges'. *Science* Vol. 284, Issue 5412, s. 278-282

Palang, Hannes, Ülo Mander & Zew Naveh 2000. 'Holistic landscape ecology in action'. *Landscape and Urban Planning*'. Vol. 50, s. 1-6

Peterson et al 2010. *Utredning av underlag för utveckling av socioekonomiske kriterier och rekommendationer rörande utsläpp av varg*. Avdelingen för Miljökommunikation, Institutionen för Stad & Land. Sveriges Lantbruksuniversitet.

Pedersen, Ane Gro & Pedersen, Katja Kamp 2003. *Lokal borgerdeltagelse i naturpolitikken – Belyst ved en spørgeskemaundersøgelse af mønboernes holdninger og forventinger til national naturpark på Høje Møn*. Projektopgave. Institut for Miljø, Teknologi og Samfund, Roskilde Universitetscenter.

Pilotprojekt Nationalpark Møn (2002-2003): *Referater af borgermøder*. Borre 21. oktober 2002, Borre 6. januar 2003, Nyord 3. februar 2003, [Referaterne kan rekvireres hos Naturstyrelsens Nationalparksekretariat]

Pilotprojekt Nationalpark Møn 2003a. *Pilotprojektbeskrivelse – Nationalpark Møn*. Sendt til Miljøministeriet d. 21. jan. [Beskrivelsen kan rekvireres hos Naturstyrelsens Nationalparksekretariat]

Pilotprojekt Nationalpark Møn 2003b. *Opfølgning på heldagsmøde d. 7. oktober. Indlæg fra lodsejerne.* Den 28. oktober [Indlæg kan rekvireres hos Naturstyrelsens Nationalparksekretariat]

Pilotprojekt Nationalpark Møn (2002-2005): *Om pilotprojektet.* [Pilotprojektbeskrivelser kan rekvireres hos Naturstyrelsens Nationalparksekretariat]

Pilotprojekt Nationalpark Møn 2004a. *Status for Pilotprojekt Nationalpark Møn.* Den 31. marts [Statusrapporten kan rekvireres hos Naturstyrelsens Nationalparksekretariat]

Pilotprojekt Nationalpark Møn 2004b. *10 pejlemærker for pilotprojekt nationalpark Møn*. Den 31. marts. [Oversigt over pejlemærker kan rekvireres hos Naturstyrelsens Nationalparksekretariat]

Pilotprojekt Nationalpark Møn (2002-2005): *Referater af Styregruppemøder*. 2002: 16.december, 18. november. 2003: 8. december, 2. oktober, 25. august, 12. juni, 19. maj, 28. april, 11. marts, 20. januar - 2004: 15. november, 25. oktober, 6. september, 14. juni, 26. april, 1. marts, 2. februar. 2005: 23. maj, 13. april, 14. marts, 21. februar, 10. januar. [Referaterne kan rekvireres hos Naturstyrelsens Nationalparksekretariat]

Pilotprojekt nationalpark Møn (2002-2005). *Referater af arbejdsgruppemøder.* Arbejdsgruppen Natur og Geologi 2003: 25. september, 29. oktober, 25. november. 2004: 14. januar, 17. februar, 15. marts, 22. april, 12. maj, 15. juni, 23. august, 21. september, 20. oktober, 11. november, 6. december. 2005: 10. januar, 17. januar, 3. februar, 3. marts, 27. april, 1. juni. Arbejdsgruppen Land- og Skovbrug 2003: 25. oktober, 25. november. 2004: 14. januar, 17. februar, 15. marts, 27. april, 12. maj, 15. juni. 2005: 10. januar, 3. februar, 27. april, 1. juni. Arbejdsgruppen Kulturmiljø og Landdistriktsudvikling 2003: 25. september, 29. oktober, 25. november. 2004: 14. januar, 17. februar, 15. marts, 22. april, 12. maj, 15. juni, 23. august, 21. september, 20. oktober, 11. november, 6. december. Arbejdsgruppen Friluftsliv og Turisme 2003: 25. september, 29. oktober, 25. november. 2004: 14. januar, 17. februar, 15. marts, 22. april, 12. maj, 15. juni, 23. august, 21. september, 20. oktober, 11. november, 6. december. 2005: 10. januar, 3. marts, 27. april, 1. juni. [Referaterne kan rekvireres hos Naturstyrelsens Nationalparksekretariat]

Pilotprojekt nationalpark Møn (2002-2005). *Referater af møder i Nyordgruppen*. 2004: 19. februar, 29. februar, 21. marts, 2. maj, 28. maj.

Pilotprojekt Nationalpark Møn (2004). *'Nyord som del af en nationalpark – er det nu en god idé?'* Foreningen Nyord. Pilotprojekt Nationalpark Møns lokale arbejdsgruppe 'Nyordgruppen'.

Pilotprojekt Nationalpark Møn (2005). *Møn som nationalpark. Afsluttende rapport fra Pilotprojekt Nationalpark Møn*.

Pimbert, Michael P. & Pressy, Jules 1997. 'Parks, People and Professionals: Putting 'Participation' into Protected Area Management'. I: Ghimire, Krishna B. & Pimbert, Michel P. (eds.): *Social Change & Conservation.* London: Earthscan Publications Limited, s. 1-45.

Polanyi, Karl 2001 (1944, 1957). *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press

Porsmose, Erland 1997. 'Af arilds tid – kulturlandskabet som argument', I, Guldberg, Jørn & Ranum, Morgten (eds.). *Naturminder. Levnenes betydning i tid og rum.* Odense Universitetsforlag, s. 43-54.

Ramsay, Anders 1996. 'Frankfurterskolen', i Andersen & Kaspersens *Klassisk og moderne samfundsteori*, Hans Reitzels Forlag, s. 163-178.

Ranum, Morten 1997. 'Naturen mellem levn og beretning'. I, Guldberg, Jørn & Ranum, Morgten (eds.). *Naturminder. Levnenes betydning i tid og rum.* Odense Universitetsforlag, s. 31-42.

Rasmussen, Jørgen Munck 2005. *Sagn og eventyr fra Møn*. Stege. Narayana Press.

Reason, Peter 2002. 'Justice, sustainability, and participation. Inaugural professorial lecture'. *Concepts and Transformation* 7:1, s. 7–29.

Reason, Peter 2002. Special Issue- Editorial: 'The Practice of Co-operative Inquiry'. *Systemic Practice and Action Research*. 15 (3), s. 169-270.

Relph, Edward 1976. *Place and Placelessness*. London: Pion.

Relph, Edward 1985. 'Geographical Experiences and Being-in-the-world: The Phenomenological Origins of Geography'. I Seamun, David & Mugerauer, Rubert (eds.) *Dwelling, Place & Environment: Towards a Phenomenology of Person and World*. Dordrecht, the Netherlands: Marinus Nijhoff, s. 15-32

Rettie, Kathy M. 2001. *The Report on the proposal for a National Park in the Cairngorms, report 4 – An independant assesment of the consultation on the proposed National park for the Cairngorms*. Scottish Natural Heritage, Aberdeen.

Rodman, Margaret C. 2003. 'Empowering Place: Multilocality and Multivokality' I: Low, Setha M. & Lawrence-Zúniga, Denise (eds.). *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture.* Oxford-Malden-Victoria : Blackwell Publishing, s. 204-223

Rosenmeier, Edith Marie 2000. 'Pavillonen på Store Klint og Hotel Store Klint'. *Kulturhistoriske studier*. Sydsjællandske Museer.

Rowe, Jonathan 2001. 'The Hidden Commons'. *Yes! Magazine.* Summer 2001.

Saaristo, Heidi & Petersen, Bjørn 2010. 'Landskabskonventionen I Europa'. I *Lommen* Nr. 43. Nordiska Kulturlandskabsförbundet, s. 28

Sachs, Carolyn E. (ed.) 1997. *Women working in the Environment*. Washington: Taylor & Francis.

Sawicki, Jana 1994. 'Foucault and Feminism: A Critical Reappraisal', I Kelly, Michael (ed.) *Critique and Power. Recasting the Foucault/Habermas Debate*. Cambridge: MIT Press. S. 347-364

Schama, Simon 1995. *Skog. Landskap och minne. En civilisationshistorie*. Gedins Förlag.

Schmid, Christian 2005. *Stadt, Raum und Gesellschaft – Henri Lefebvre und die Theorie der Produktions des Raumes.* München: Franz Steiner Verlag.

Schmidt, August F. 1950. *Leksikon over landsbyens gilder – festskikke og fester på landet.* København: Rosenkilde og Baggers Forlag.

Schutz, Alfred 1975. *Hverdagslivets Sociologi*. København: Hans Reitzels Forlag

Scott, James C. 1990. *Domination and the Arts of Resistance. Hiddens Transcripts*. New Haven-London: Yale University Press

Sennett, R. 1991. *The Conscience of the Eye: The design and social life of cities*. London: Faber.

Sennett, Richard 1999a (1998). *The Corrosion of Character: the Personal Consequences of Work in the New Capitalism* New York: Norton. (Da. Udg.: Det fleksible menneske. Højbjerg: Hovedland, 1999)

Sennett, Richard 1999b: 'Growth and failure: the new political economy and its culture' I: Featherstone, Mike & Lash, Scott (eds.) *Spaces of Culture: City-Nation-World*. London: Sage, s. 14-26

Sennett, Richard 2003 (1977). *The Fall of Public Man*. London: Penguin Books.

Sheikh, Simon 2007: *Kunst, offentlighed og mod-offentlighed*. http://www.generator2007.no/wp/wp-content/uploads/modoffentlighed.pdf

Shiva, Vandana 1989. *Staying Alive: Women, Ecology and Development*. London: Zed Press.

Shiva, Vandana 1993. 'Colonialism and the evolution of masculinist forestry'. I Harding, S. *The Racial Economy of Science*, Bloomington: Indiana University Press, s. 303-314

Shiva, Vandana 1994. *Closer to Home: Women Reconnect Ecology, Health and Development Worldwide*. Philadelphia, PA: New Society Publisher

Shiva, Vandana 2005. *Earth Democracy. Justice, sustainability and peace*. London: Zed Books Ltd.

Short, Christopher 2008. 'The traditional commons of England and Wales in the twenty-first century: meeting new and old challenges'. *International Journal of the Commons*. Vol. 2, no. 2. s. 192-221

Simonsen, Kirsten 2005a. *Byens mange ansigter – konstruktionen af byen i praksis og fortælling*. Roskilde Universitetsforlag.

Simonsen, Kirsten 2005b. 'Bodies, sensations, space and time: the contribution from Henri Lefebvre'. *Geografiske Annaler* 87 B.

Skov- og Naturstyrelsen 2001a. *Betænkning fra adgangsudvalget*. Skov- og Naturstyrelsen. http://www2.sns.dk/udgivelser/2001/Adgangsudvalget/betaenkning1210.pdf

Skov- og Naturstyrelsen 2001b. 'Retten til at færdes i naturen – en sammenligning af lovgivningen i ni europæiske lande og delstater'. Bilag 3. Rapport fra JUSCONSULT (2001) I: *Betænkning fra adgangsudvalget.* Miljøministeriet. http://www2.sns.dk/udgivelser/2001/Adgangsudvalget/betaenkning1210.pdf

Skov- og Naturstyrelsen 2007. *Naturen må gerne betrædes – men træd varsomt*. Miljø- og Energiministeriet.

Skov og Naturstyrelsen 2008a. *Ulvshale Møn. Vandreture i Statsskovene*. Vandretursfolder nr. 85. Miljøministeriet.

Skov og Naturstyrelsen 2008b. *Møns Klint og Klintholm*. Vandretursfolder nr. 53. Miljøministeriet.

Smith, Robert J. 1982. 'Privatizing the Environment' *Policy Review* (Spring 1982), s. 11-50

Smith, Robert J. 1981. 'Resolving the Tragedy of the Commons by Creating Private Property Rights in Wildlife', *Cato Journal*, Vol. 1, s. 439-468

Soja, Edward 1989. *Postmodern Geographies: the reassertion of space in critical social theory*. London: Verso

Spleth, Per & Holdbeck, Heidi Buur 2009. *Naturpleje som driftsgren – rapport om de muligheder og begrænsninger, der er i at pleje naturarealer*. Dansk Landbrugsrådgivning. Landscentret.

Spradley, James P. 1979. *The Ethnographic Interview*. New York: Reinhart and Winston.

Stirrat, Jock 1996. 'The new orthodoxy and old truths: Participation, empowerment and other buzzwords' I: Bastian, Sunil & Bastian, Nicola (eds.) *Assessing participation: A lesson learned from South Asia*. Delhi: Konark, s. 67-92

Stoker, Gerry (ed.) 2000. The *New Politics of British Local Governance*. London: MacMillan Press LTD.

Stoll-Kleemann, Susanne 2001. 'Reconciling opposition to protected areas management in Europe: The German Experience', *Environment* Vol. 43. Issue 5, s. 32-44

Svennevig, Ingeborg 1996. 'Miljø- og Energiministeriets samarbejde med lokale ved det danske Vadehav', I *Menneske & Natur, Arbejdspapir 80*, Humanistisk Forskningscenter, Odense Universitet.

Svennevig, Ingeborg & Laura Tolnov Clausen 2003. 'Mellem lokal viden og videnskab', i Agger et. al: *Naturens værdi*. København: Gads Forlag, s. 111-125.

Svensson et. al 2002. *Interaktiv forskning: för utveckling av teori och praktik*. (Work Life in Transition No. 7). Stockholm: Arbetslivsinstitutet.

Svensson, Lennart & Aagaard Nielsen, Kurt 2006. 'Action Research and Interactive Research' I: Lennart Svensson & Kurt Aagaard Nielsen (eds.) *Action and Interactive Research – Beyond Theory and Practice.* Maastricht. Shaker Publishing BV, s. 13-44

Tanggaard, Lene 2003. 'Forskningsinterviewet som diskurser der krydser klinger'. *Nordisk Pedagogik*. Vol. 23 s. 21-31.

The Scottish Government 2003. *Landreform (Scotland) Act 2003: Part 2: Community Right to buy: Guidance*. http://www.scotland.gov.uk/Publications/2004/06/19478/38602

Tilley, Christopher 1997. *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*. Oxford: Berg Publishers.

Tind, Esben Tveterås & Christensen, Hanne Stensen 2001. *Nationalparker i Danmark – En diskussion på baggrund af udenlandske eksempler*, Naturrådet

Torbert, William R. 2001. 'The Practice of Action Inquiry' i Peter Reason & Hilary Bradbury (eds.) *Handbook of Action Research. Participative Inquiry & Practice.* London: Sage, s. 250-260.

Toulmin, Stephen 1996. 'Elitism and democracy among sciences' I Toulmin, Stephen & Gustavsen, Björn (red.): *Beyond Theory – Changing organizations through participation.* London: Benjamin Publ. House, s. 203-225.

Tuan, Yi-Fu 1976. 'Space and Place: Humanistic Perspective' i Agnew, John et al. (eds.) *Human Geography. An Essential Anthology.* Oxford: Blackwell Publishers, s. 444-457

TV-Øst 2004: Nyhedsindslag om offentlighedsarrangementet på Stege Skole

UNEP 1992. *The Convention on Biological Diversity*. http://www.biodiv.org/convention/default.shtml

United Nations 1992a. *Rio Declaration on Environment and Development*, Report of The United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, 3-14 June 1992

United Nations 1992b. *AGENDA 21, United Nations Conference on Environment & Development*, Rio de Janerio, Brazil, 3 to 14 June 1992.

Urry, John 1990. *The Tourist Gaze.* London: Sage.

Urry, John 2000. *Sociology Beyond Societies. Mobilities for the twenty-first century*. London-New York: Routledge.

Van Beinum, Hans 1999. 'On the design of the ACRES Program'. I Greenwood, Davydd (ed.) *Action research: from practice to writing in an international action research development program*. Amsterdam: John Benjamins, s. 3-24

Vasstrøm, Mikaela 2010. *Lokale prosesser i Heiplanen. Det gode liv for Villrein og Mennesker i Setesdal - nå og i fremtiden.* Arbejdsrapport 118/2010, Skov & Landskab, Københavns Universitet

Von Wright, Georg Henrik 1986. *Vetenskaben och förnuftet*. Stockholm: Bonnier Fakta Förlag.

Wallace, Anne D. 1993. *Walking, Literature and English Culture*: The *Origins and Uses of Peripatetic in the Nineteenth Century*. Oxford: Clarendon Press

Weber, Max 1992 (1930). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism.* London: Routledge

Wilhjelmudvalget 2001. *En rig natur i et rigt samfund.* Skov- og Naturstyrelsen, November.

Williamson, Judith 1989: 'An Interview with Jean Baudrillard', *Block 15*.

Yin, Robert K 2003 (1993). *Application of Case Study Research*. Thousand Oaks-California: Sage.

Young, Iris Marion 1996. 'Communication and the Other: Beyond Deliberative Democracy'. I, Benhabib, Seyla (ed.) *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*. Princeton: Princeton University Press, s. 120-135.

Young Iris Marion 2000. *Inclusion and Democracy*. Oxford: Oxford University Press.

Zur Lippe, Rudolf 2006 (1986): 'Indhylle – kalde til live. Tanker om og til Christo og Jeanne-Claude'. I Nielsen, Birger Steen & Nielsen, Kurt Aagaard. *En menneskelig natur. Aktionsforskning for bæredygtighed og politisk kultur*. København: Frydenlund, s. 217-237

Zwarteveen, Margreet & Neupane, Nita 1996. *Free Riders or Victims: Women's Non-participation in irrigation Management in Nepal's Chhattis Mauja Irrigation Scheme*, Research Report No. 7, International Irrigation Management Institute, Colombo.

Øvrigt kildemateriale

Personlige interviews

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter (2003): personligt interview med miljøminister Hans Chr. Schmidt, Departementet, Kbh. d. 31. marts (notat)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med pensioneret oberst. Møn. 31. marts (optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med landmand. Møn. 31. marts (optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med pensioneret oberst. Møn. 31. marts (optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med alternativ behandler. Møn. 2. april (optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med tjener. Møn. 16. april (notat)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med pædagog. Møn. 26. april (optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med gartner. Møn. 28. april (optaget og notat)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med kontorassistent. Møn. 12. maj (optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med butiksejer. Møn. 21. maj (optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med fisker. Møn. 15. september (optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med journalist. Møn. 17. september (optaget og notat)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med lærer. Møn. 19. september (optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med institutionsleder. Møn. 20. september (optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med lærer. Møn. 22. september (optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med konsulent. Møn. 23. september (optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med lærerstuderende. Møn. 23. september (optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med landmand. Møn. 24. september (optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med selvstændigt erhvervsdrivende. Møn. 24. september (optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med selvstændigt erhvervsdrivende. Møn. 24. september (notat)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med bankassistent. Møn. 28. september (optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med landmand. Møn. 29. september (optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med landmand. Møn. 8. oktober (optaget og notat)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med landmand. Møn. 13. oktober (optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2004): personligt interview med pensioneret rektor. Møn. 27. oktober (optaget og notat)
Clausen, Laura Tolnov (2005): personligt interview med lektor. Møn. 25. juni (notat)
Clausen, Laura Tolnov (2005): personligt interview med kunstner. Møn. 24. juli (optaget)
Clausen, Laura Tolnov (2005): personligt interview med kemiker. Møn. 25. juli (optaget)
Clausen, Laura Tolnov (2005): personligt interview med ingeniør. Møn. 26. juli (optaget)
Clausen, Laura Tolnov (2005): personligt interview med fisker. Møn. 27. juli (optaget og notat)
Clausen, Laura Tolnov (2005): personligt interview med arbejdsmand. Møn. 27. juli (notat)
Clausen, Laura Tolnov (2005): personligt interview med kemiker. Møn. 29. juli (optaget og notat)
Clausen, Laura Tolnov (2005): personligt interview med fisker. Møn. 29. juli (optaget)
Clausen, Laura Tolnov (2005): personligt interview med selvstændigt erhvervsdrivende. Møn. 10. september (optaget og notat)
Clausen, Laura Tolnov (2005): personligt interview med tidlig. ambassadørfrue. Møn. 11. september (optaget og notat)
Clausen, Laura Tolnov (2005): 2. personlige interview med landmand. Møn. 11. september (notat)
Clausen, Laura Tolnov (2005): personligt interview med tidlig. landmandskone. Møn. 12. september (optaget og notat)
Clausen, Laura Tolnov (2005): 2. personlige interview med institutionsleder. Møn. 12. september (optaget)
Clausen, Laura Tolnov (2005): personligt interview med landmand. Møn. 13. september (optaget og notat)
Clausen, Laura Tolnov (2005): personligt interview med alternativ behandler. Møn. 13. september (optaget)
Clausen, Laura Tolnov (2005): personligt interview med faglærer. Møn. 13. september (optaget og notat)
Clausen, Laura Tolnov (2006): personligt interview med kunsthåndværker. Møn. 18. marts (optaget og notat)
Clausen, Laura Tolnov (2006): personligt interview med Sosu-medhjælper. Møn. 24. juli (notat)
Clausen, Laura Tolnov (2006): personligt interview med kunsthåndværker. Møn. 18. marts (optaget)
Clausen, Laura Tolnov (2006): personligt interview med forsikringsansat. Møn. 28. august (optaget)
Clausen, Laura Tolnov (2007): 2. personlige interview med arbejdsmand. Møn. 3. marts (notat)
Clausen, Laura Tolnov (2007): personligt interview med landmand. Møn. 16. april (notat)
Clausen, Laura Tolnov (2007): 2. personlige interview med fisker. Møn. 8. august (optaget og notat)
Clausen, Laura Tolnov (2008): personligt interview med pens. godsskytte. Møn. 27. september (notat)
Clausen, Laura Tolnov (2008): personligt interview med pens. arkitekt. Møn. 27. september (notat)
Clausen, Laura Tolnov (2008): personligt interview med pens. landmand. Møn. 24. november (optaget)
Clausen, Laura Tolnov (2009): 2. personlige interview med landmand. Møn. 18. marts 2009 (notat)
Clausen, Laura Tolnov (2009): 2. personlige interview med journalist. Møn. 3. april. (notat)
Clausen, Laura Tolnov (2009): 2. personlige interview med konsulent. Møn. 18. april (notat)
Clausen, Laura Tolnov (2009): 2. personlige interview med forsikringsansat. Møn. 26. april (optaget)
Clausen, Laura Tolnov (2009): 2. personlige interview med faglærer. Møn. 15. maj (notat)
Clausen, Laura Tolnov (2009): 2. personlige interview med landmandskone. Møn. 27. juni (notat)

Gruppe-interviews

Clausen, Laura Tolnov (2004): Interview med 2 skoleelever på Stege Skole d. 27. september (optaget)
Clausen, Laura Tolnov (2004): Interview med 3 skoleelever på Stege Skole d. 27. september (optaget)
Clausen, Laura Tolnov (2004): Interview med 3 skoleelever på Stege Skole d. 28. september (optaget)
Clausen, Laura Tolnov (2004): Interview med 2 skoleelever på Stege Skole d. 28. september (optaget)
Clausen, Laura Tolnov (2004): Interview med 3 skoleelever på Stege Skole d. 28. september (optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2004): Interview med 2 skoleelever på Stege Skole d. 29. september (optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2004): Interview med 2 skoleelever på Stege Skole d. 29. september (optaget)

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter (2005): Fokusgruppeinterview med forældregruppe på Stege Skole d. 15. maj (Optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2005): Fokusgruppeinterview med forældregruppe på Stege Skole d. 27. juli (Optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2006): Fokusgruppeinterview med forældregruppe på Stege Skole d. 26. juni (Optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2006): Fokusgruppeinterview med kvinder på Østmøn d. 7. januar (notat)

Clausen, Laura Tolnov (2006): Fokusgruppeinterview med kvinder på Østmøn d. 18. marts (Optaget)

Clausen, Laura Tolnov (2010): Telefonsamtale med Thyge Nygaard, landbrugskonsulent i Danmarks Naturfredningsforening d. 19. april (notat)

Clausen, Laura Tolnov (2010): Telefonsamtale med Randi Buur Holdbeck, landbrugskonsulent på Landscentret d. 19. april (notat)

Clausen, Laura Tolnov (2010): Telefonsamtale med Rikke Sønder, landbrugskonsulent på Gefion d. 19. april (notat)

Clausen, Laura Tolnov (2010): Personligt interview med Rikke Sønder, landbrugskonsulent på Gefion d. 20. april (notat)

Værksteds- og mødeprotokoller

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter: *Natur- og lokalsamfundsudvikling på Møn*, Protokol fra idéværksted, Stege Skole d. 21. juni 2003 [Protokollen kan også rekvireres hos Naturstyrelsens Nationalparksekretariat]

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter: *Natur- og lokalsamfundsudvikling – Ulvshale og Nyord,* Protokol fra fremtidsværksted, Stege Skole d. 5. oktober 2003 [Protokollen kan også rekvireres hos Naturstyrelsens Nationalparksekretariat]

Clausen, Laura Tolnov: *Hvordan kan jeg som lodsejer indgå i udvikling af planer for vort lokalsamfund erhvervsmæssigt – naturmæssigt-socialt-kulturelt*, Protokol fra fremtidsværksted for lodsejere, Sukkerfabrikken i Stege d. 7. oktober 2003 [Protokollen kan også rekvireres hos Naturstyrelsens Nationalparksekretariat]

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter: *Natur- og lokalsamfundsudvikling – Østmøn,* Protokol fra fremtidsværksted, Hjertebjergskolen d. 11. oktober 2003 [Protokollen kan også rekvireres hos Naturstyrelsens Nationalparksekretariat]

Nielsen, Kurt Aagaard: *Natur- og lokalsamfundsudvikling – Nyord,* Protokol fra fremtidsværksted, Nyord Forsamlingshus d. 7. april 2004 [Protokollen kan også rekvireres hos Naturstyrelsens Nationalparksekretariat]

Clausen, Laura Tolnov: *Natur og samfund på Møn* – fem protokoller fra fremtidsværksted for fem niende klasser på Stege Skole uge 34-35 August 2004 [Protokollen kan også rekvireres hos Naturstyrelsens Nationalparksekretariat]

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter: *Landbrugets fremtidige rolle i nationalparkprojektet,* Protokol fra udvidet arbejdsgruppemøde på Hjertebjergskolen d. 17. februar 2004 [Protokollen kan også rekvireres hos Naturstyrelsens Nationalparksekretariat]

Personlige notater:

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter (2003): *Møde med Claus Jespersen, Kirsten Ramskov og Kurt Aagaard Nielsen om borgerinddragelse i forbindelse med pilotprojektet på Møn*, Rådhuset, Stege, d. 31. januar.

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter (2003): *Møde med Claus Jespersen, Peter Møller, Kirsten Ramskov og Niels Aage Poulsen om Pilotprojekt Møn*, Rådhuset, Stege d. 31. januar.

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter (2003): *Borgermøde 3 om pilotprojekt "Nationalpark Møn",* Nyord, d. 3. februar

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter (2003): *Møde med Kirsten Ramskov om borgerinddragelse i forbindelse med pilotprojektet på Møn*, Rådhuset, Stege, d. 13. februar

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter (2003): *Møde med Nicolaj Sveistrup fra Friluftsrådet vedr. NP-udviklingen,* Friluftsrådet, d. 11. marts

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter (2003). *Debatmøde om nationalparkudviklingen i Nordsjælland arrangeret af Nordsjællands Landboforening*, d. 11. marts.

Clausen, Laura Tolnov (2003). Notat: *Styregruppemøde i Stege*, d. 19. maj.

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter (2003). *Oplæg om borgerinddragelse ved styregruppemøde Pilotprojekt Møn*, d. 19. maj.

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter (2003): *Planlægningsmøde om ideværksted den 21. juni 2003 med Peter Møller, Niels Aage Poulsen, Kirsten Ramskov og Kurt Aagaard Nielsen om borgerinddragelse i forbindelse med pilotprojektet på Møn*, Rådhuset, Stege, d. 3. juni.

Clausen, Laura Tolnov, Nielsen, Birger Steen & Hansen, Hans Peter (2003): *Forberedelsesmøde til opfølgningsmøde på ideværksted*, d. 28. juni.

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter (2003): *Planlægningsmøde med Kirsten Ramskov, Jens Vestergaard og Birger Steen Nielsen om borgerinddragelse i forbindelse med evt. pilotprojekt på Møn*, Rådhuset, Stege 1. august.

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter (2003): *Møde om kommende dialogværksteder i forbindelse med pilotprojekt på Møn*, Roskilde Universitetscenter, d. 7. august

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter (2003): *Møde med Jan Eriksen, Henning Enemark og Jacob Simonsen fra Friluftsrådet samt Kurt Aagaard og Peder Agger vedr. etablering af følgeforskning på NP-udviklingen,* Friluftsrådet, d. 19. august

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter (2003). *ERFA-møde for forskere og studerende,* engageret af Kirsten Ramskov om Pilotprojekt Møn, Rådhuset, Stege, d. 21. august.

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter (2003): *Borgermøde om pilotprojekt omkring Skjern Ådal*, Borris Landbrugsskole, d. 26. august.

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter (2003): *ERFA-møde for Skov- og Naturstyrelsens nationalparkinvolverede*, Skov- og Naturstyrelsen, København 25. september

Clausen, Laura Tolnov (2003): *Erfaringsopsamling fra lodsejerværksted den. 7. oktober 2003*, Roskilde universitetscenter, den 15. oktober.

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter (2003): *Refleksioner omkring fremtidsværkstedet på Stege skole for Ulvshale og Nyord d. 5. oktober – 2003 og fremtidsværkstedet for Østmøn d. 11. oktober 2003 i forb. med Pilotprojekt Møn*, Roskilde Universitetscenter d. 15. oktober.

Clausen, Laura Tolnov (2003). *Nationalparkkonference*, Roskilde Universitetscenter, 22. oktober.

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter (2003): *Planlægningsmøde med Peter Møller, Claus Jespersen, Else Marie Stamhøj, Kirsten Ramskov og Kurt Aagaard Nielsen om borgerinddragelse i forbindelse med pilotprojektet på Møn*, Sukkerfabrikken, Stege, d. 18. november.

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter (2003): *Planlægningsmøde med arbejdsgruppeformænd, arbejdsgruppesekretærer, sekretariat, Kurt Aagaard Nielsen og Birger Steen Nielsen om borgerinddragelse i forbindelse med pilotprojektet på Møn*, Sukkerfabrikken, Stege, d. 17. december.

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter (2004): *Planlægningsmøde med arbejdsgruppeformænd, sekretariat, Kurt Aagaard Nielsen & Birger Steen Nielsen om borgerinddragelse i forbindelse med evt. pilotprojekt på Møn*, Sukkerfabrikken, Stege, d. 22. januar.

Clausen, Laura Tolnov (2004): *Borgerinddragelse – seminar om Demokrati og Naturforvaltning*, Roskilde Universitetscenter, d. 6. februar

Clausen, Laura Tolnov (2004): *Notat fra forberedelsesmøde til uddybningsværksteder i forbindelse med Pilotprojekt Nationalpark Møn*, Sukkerfabrikken, Møn, d. 14. juni

Clausen, Laura Tolnov (2004): *Notat fra NP-seminar med Friluftsrådet*, Friluftsrådet, København, d. 16. august.

Clausen, Laura Tolnov (2004): *Notat fra uddybningsværksted 1*, Pilotprojekt Møn, Kridthuset, Stege, d. 3-4. september

Clausen, Laura Tolnov (2004): *Notat fra uddybningsværksted 2*, Pilotprojekt Møn, Kridthuset, Stege, d. 2. oktober

Hansen, Hans Peter (2004): *Borgermøde Nyord om Pilotprojekt Møn*, Nyord Forsamlingshus, d. 3. december

Hansen, Hans Peter (2005): *Referat af offentligt debatmøde på Nyord med indbudte politikere om Pilotprojekt Møn*, Nyord Forsamlingshus, d. 10. januar.

Clausen, Laura Tolnov (2005): *Offentlighedsarrangement*, Mønhallen, Stege, d. 17. april

Clausen, Laura Tolnov (2006): *Den Nationale Følgegruppes åbne konference om nationalparkudviklingen*, Base Camp, København, d. 18. januar.

www:

www.biodiv.org

www.coe.int

www.commoner.org.uk

www.commonsblog.org

www.defra.gov.uk

www.dr.dk

www.thecommonsjournal.org

www.ferv.fvm.dk

www.friluftsraadet.dk

www.futurenet.org

www.iascp.org

www.internationaltforum.dk

www.iucn.org

www.landdistriktsprogram.dk

www.landbrugsinfo.dk

www.lrs.dk

www.mst.dk

www.naturalengland.org.uk

www.naturstyrelsen.dk

www.oecd.org

www.scotland.gov.uk

www.snh.gov.uk

www.statistikbanken.dk

www.utmark.no

Appendix

Appendix A

Spørgeguide:

Personlige data: Navn, alder, bosted, beskæftigelse, tilflytter eller "indfødt".

Naturen og lokalsamfundet som rammen for anvendelse og identitet:

- Anvendelse:
    - Beskriv din anvendelse af naturen og lokalsamfundet. Hvor kommer du, hvordan bruger du naturen og hvor ofte? Kommer du primært i byen eller 'i naturen'.
    - Hvis du skulle beskrive hvor du bruger mest tid, når du er udenfor, hvor er det så? Er det feks. i bilen, i haven eller ude i den 'store natur'?
    - Har du noget ynglingslandskab (sted) på Møn? (Hvilket sted, ville du vise frem overfor folk, du kender?)
- Identitet:
    - Boede du på Møn som barn, og hvilken betydning havde naturen i givet fald for dig? Er der nogle episoder og landskaber fra din barndom, som har været særligt vigtige for dig? Hvad er f.eks. din bedste og din værste barndomsoplevelse i naturen?
    - Synes du, at naturen og lokalsamfundet på Møn har ændret sig meget, fra dengang du var barn eller siden du flyttede til øen?
    - Hvilken betydning har naturen for dit valg af bosted? Hvis du er tilflytter, hvorfor valgte du så at flytte til Møn?
    - Kender du noget til Møns historie? Interesserer det dig og hvor stammer din viden i givet fald fra – er den feks. mundtligt overleveret, eller er det noget du har læst dig til?
    - Når du bevæger dig rundt i naturen er det så noget du gør (og evt. foretrækker at gøre) alene eller sammen med andre?
    - Hvilke følelser forbinder du generelt med brugen af naturen og landskabet?

Kritik af natur og lokalsamfund:

- Er der ting vedrørende natur- og lokalsamfundet, som du er utilfreds med?
    - Ser du f.eks. nogle forhindringer og begrænsninger i forhold til den nuværende anvendelse af naturen/landskabet? (f.eks. hverdagslivets begrænsninger i form af manglende tid eller ydre restriktioner i forhold til brugen af landskabet. Er der f.eks. steder, hvor du føler dig forhindret i at komme?)
    - Hvordan er f.eks. din oplevelse af den udvikling, som den mønske natur og lokalsamfund har været igennem?
- Hvem mener du, har ansvaret for at initiere ændringer i forhold til landskabet og lokalsamfundet? (F.eks. dig selv, lokale fællesskaber, myndighederne eller særlige autoriteter på Møn?)
- Hvordan håndterer I det i jeres lokalsamfund, når der opstår fællesproblemer i lokalsamfundet

(landsbyen, havnen, vejen eller andet) (Går I f.eks. til kommunen eller tager I selv et initiativ?)

- Har du selv taget nogle initiativer til at iværksætte nogle projekter i relation til nogle af de ting du er utilfreds med?
- Kan du finde på, at deltage i den offentlige debat vedr. naturen og lokalsamfundet?

Ønsker til natur og lokalsamfund:

- Hvilke ønsker har du til naturen og lokalsamfundet på Møn?
    - Hvis du selv kunne bestemme, og ud fra den tanke at alt var muligt, hvad ville du så lave om i forhold til naturen og lokalsamfundet på Møn?
    - Hvilken natur og lokalsamfund så du gerne, at dine børn voksede op indenfor rammerne af?
    - Hvordan kunne du forestille dig, at sådanne forandringer kunne gennemføres?

Nationalparken – aktualitet, nærværd og deltagelse versus ikke-deltagelse:

- Har du fulgt med i debatten omkring Møn som en potentiel fremtidig nationalpark?
- Hvis du har deltaget i borgerinddragelsesprocessen, hvordan har du da oplevet denne proces?
- Hvordan forholder du dig til tanken om, at Møn måske bliver udpeget som nationalpark?
- Hvilke forestillinger har du om hvad en nationalpark er for noget?
- Taler man om nationalparken i din bekendtskabskreds?
- Ser du nogen muligheder for realiseringen af dine ønsker til landskabet indenfor rammerne af en nationalpark?
- Hvis ikke du har deltaget, hvorfor har du afholdt dig fra at deltage i de pågældende borgerinddragelsesprocesser?
- Var der noget, der kunne have fået dig til at deltage?

Appendix B

Oversigt over det samlede empiriske materiale:

Tabel 1 Interviews

Nr.	Alder [ÅR]	M/K *	Erhverv	B/T *	Dato 1 Int.	Læng. [t.m]	Dato 2 Int.	Læng. [t.m]	Kommentar
1	63	M	Pens. oberst	T	31.03.04	1.45	-	-	Optaget på diktafon
2	48	M	Landmand	B	31.03.04	2.18	-	-	Optaget på diktafon
3	36	K	Alternativ behandler	T	02.04.04	2.38	-	-	Optaget på diktafon
4	45	K	Tjener	B	16.04.04	-	-	-	Interviewnotat
5	32	K	Pædagog	T	26.04.04	1.36	-	-	Optaget på diktafon
6	48	K	Gartner	B	28.04.04	2.11	-	-	Optaget på diktafon og interviewnotat
7	40	K	Kontorassistent	B	12.05.04	2.00	-	-	Optaget på diktafon
8	38	K	Butiksejer	B	21.05.04	2.30	-	-	Optaget på diktafon
9	49	M	Fisker	B	15.09.04	2.50	-	-	Optaget på diktafon
10	56	K	Journalist	T	17.09.04	2.07	03.04.09	-	Første interview optaget på diktafon og interviewnotat. Andet interview som interviewnotat.
11	48	M	Lærer	T	19.09.04	1.35	-	-	Optaget på diktafon
12	45	M	Institutionsleder	B	20.09.04	2.24	12.09.05	1.03	Optaget på diktafon
13	43	M	Lærer	B	22.09.04	1.30	-	-	Optaget på diktafon
14	64	M	Konsulent	T	23.09.04	2.53	18.04.09	-	Første interview optaget på diktafon. Andet interview som interviewnotat.
15	26	K	Lærer-studerende	T	23.09.04	1.43	-	-	Optaget på diktafon
16	45	M	Landmand	B	24.09.04	1.30	-	-	Optaget på diktafon
17	48	M	Selvstændigt erhvervsdrivende	B	24.09.04	2.13	-	-	Optaget på diktafon
18	52	M	Selvstændig erhvervsdrivende	B	24.09.04	-	-	-	Interviewnotat
19	40	K	Bank-assistent	B	28.09.04	1.58	-	-	Optaget på diktafon
20	44	M	Landmand	B	29.09.04	1.33	-	-	Optaget på diktafon
21	58	M	Landmand	B	08.10.04	1.16	-	-	Optaget på diktafon
22	50	M	Landmand	B	13.10.04	1.02	11.09.05	-	Første interview optaget på diktafon. Andet interview som interviewnotat.
23	64	M	Pens. rektor	T	27.10.04	2.47	-	-	Optaget på diktafon
24	55	K	lektor	T	25.06.05	-	-	-	Interviewnotat
25	50	K	Kunstner	T	24.07.05	2.22	-	-	Optaget på diktafon
26	60	M	Kemiker	T	25.07.05	2.37	-	-	Optaget på diktafon
27	45	M	Ingeniør	T	26.07.05	2.27	-	-	Optaget på diktafon
28	40	M	Fisker/jord- og betonarbejder	B	27.07.05	1.30	08.08.07	1.45	Begge interviews optaget på diktafon og interviewnotater.
29	52	M	Arbejdsmand	T	27.07.05	-	03.03.07	-	Interviewnotater
30	47	M	Kemiker	T	29.07.05	1.20	-	-	Optaget på diktafon og Interviewnotat
31	43	M	Fisker (Tom)	B	29.07.05	1.02	-	-	Optaget på diktafon
32	43	M	Selvstændig erhvervsdrivende	T	10.09.05	2.57	-	-	Optaget på diktafon
33	55	K	Tidl. ambassadørfrue	T	11.09.05	1.13	-	-	Optaget på diktafon og som interviewnotat
34	65	K	Tidl. landsmandskone	B	12.09.05	1.30	27.06.09	-	Første interview optaget på diktafon og interviewnotat. Andet interview som interviewnotat.
35	43	M	Landmand	B	13.09.05	1.33	18.03.09	-	Første interview optaget på diktafon. Andet interview som interviewnotat.
36	37	K	Alternativ behandler	T	13.09.05	1.13	-	-	Optaget på diktafon

37	30	M	Faglærer	B	13.09.05	1.40	15.05.09	-	Første interview optaget på diktafon og interviewnotat. Andet interview som interviewnotat.
38	43	K	Kunsthåndværker	T	18.03.06	1.30	-	-	Optaget på diktafon
39	42	K	Sosu-medhjælper	B	24.07.06	-	-	-	Interviewnotat
40	39	K	Forsikringsansat	T	28.08.06	2.32	26.04.09	-	Første interview optaget på diktafon. Andet interview som interviewnotat.
41	55	M	Landmand	B	16.04.07	-	-	-	Interviewnotat
42	85	M	Pens. godsskytte	B	27.09.08	-	-	-	Interviewnotat
43	70	K	Pens. arkitekt	T	27.09.08	-	-	-	Interviewnotat
44	68	M	Pens. landmand	B	24.11.08	2.05	-	-	Optaget på diktafon og interviewnotat

**M/K: Mand/Kvinde*
**B/T: Barnefødt/Tilflytter*

Tabel 2 Kvindegrupper

Nr.	Antal	Gruppe	Dato	Læng.[t.m]	Sted	Kommentar
1	6	Kvinder	07.01.06	-	Østmøn	Interviewnotat
2	7	Kvinder	18.03.06	2.54	Østmøn	Optaget på diktafon

Tabel 3 Skoleelever

Nr.	Antal	Gruppe	Dato	Læng.[t.m]	Sted	Kommentar
1	2	Skoleelever	27.09.04	1.15	Stege skole	Optaget på diktafon
2	3	Skoleelever	27.09.04	1.44	Stege skole	Optaget på diktafon
3	3	Skoleelever	28.09.04	1.02	Stege skole	Optaget på diktafon
4	2	Skoleelever	28.09.04	0.57	Stege skole	Optaget på diktafon
5	3	Skoleelever	28.09.04	0.58	Stege skole	Optaget på diktafon
6	2	Skoleelever	29.09.04	0.49	Stege skole	Optaget på diktafon
7	2	Skoleelever	29.09.04	0.24	Stege skole	Optaget på diktafon

Tabel 4 Forældre gruppe

Nr.	Antal	Gruppe	Dato	Læng.[t.m]	Sted	Kommentar
1	9	Forældre	15.05.05	2.15	Stege skole	Optaget på diktafon
2	3	Forældre	27.07.05	1.30	Stege skole	Optaget på diktafon
3	4	Forældre	26.06.06	2.00	Stege skole	Optaget på diktafon

Appendix C

Miljøminister Hans Chr. Schmidts ”igangsættelsesbrev” til nationalparkpilotprojekt Møn af d. 8. april 2003 [Miljøministeriet, brev af 080403]

”Pilotprojekt for etablering af en nationalpark på Møn”

Miljøministeren har i dag truffet beslutning om at igangsætte et pilotprojekt, der skal undersøge mulighederne for etablering af en nationalpark på Møn.

Pilotprojektet skal være afsluttet senest 1. juli 2005

Det er formålet med pilotprojektet, på baggrund af undersøgelser og lokal debat, at udarbejde en vision med plan for afgrænsning og indhold af en nationalpark på Møn, som kan indgå i grundlaget for de videre overvejelser og beslutninger om etablering af nationalparker i Danmark. Der er samtidigt igangsat pilotprojekter for Mols Bjerge og Lille Vildmose, og der vil senere blive igangsat flere pilotprojekter.

Der lægges vægt på, at pilotprojekterne peger på løsninger, der afgørende styrker naturen og dens muligheder for udvikling, som styrker varetagelsen af de kulturhistoriske værdier, og som fremmer befolkningens muligheder for at opleve naturen.

Der vil ikke under pilotfasen, af Folketinget eller regeringen, blive fastsat regler, restriktioner o.lign. for pilotprojektområdet som følge af pilotprojektarbejdet, men arbejdet kan udmærket finde udtryk i gennemførelsen af konkrete naturgenopretningsprojekter, frilufts- og formidlingsprojekter o.lign, hvis der er lokal opbakning hertil.
Pilotprojekterne gennemføres lokalt i tæt samarbejde mellem de lokale myndigheder, foreninger og Skov- og naturstyrelsen (ved statsskovdistriktet) og under løbende inddragelse af lokalbefolkningen.

Det statslige ophæng under pilotprojektfasen sker gennem miljøministerens udpegning af formanden for den lokale styregruppe og Skov- og Naturstyrelsens sekretariatsbetjening af styregruppen i samarbejde med amt og kommune. Følgende helt overordnede retningslinjer vil gælde for alle pilotprojekter:

Der nedsættes en lokalt sammensat styregruppe, som skal repræsentere de berørte myndigheder, foreninger og organisationer (i hvert fald erhverv, natur, kulturmiljø, friluftsliv, turisme) samt repræsentanter for både beboere og lodsejere. Styregruppens sammensætning afgøres af formanden i samråd med de relevante lokalpolitikere fra amt og kommune. Der kan nedsættes arbejdsgrupper o.lign. for enkelte emneområder, f.eks. natur, friluftsliv, landbrug, kulturmiljø, virkemidler, landdistriktsudvikling og borgerinddragelse.

Som formand for styregruppen har miljøministeren udpeget borgmester Knud Larsen, og som sekretariat fungerer Falster Statsskovdistrikt i samarbejde med Storstrøms Amt og Møns Kommune.

Den lokale styregruppe har til opgave, i dialog med lokalbefolkningen, at udarbejde en samlet rapport, der beskriver visioner for, og indhold og afgrænsning af, en evt. nationalpark for Møn. Rapporten, der skal foreligge senest d. 1. juli 2005, kan beskrive forskellige alternativer og udviklingsmuligheder m.v.

Styregruppen skal tage udgangspunkt i, at udviklingen af en evt. kommende nationalpark forventes at foregå over et længere tidsrum, f.eks. 20-30 år, og at udviklingen i det alt væsentlige baseres på frivillighed og lokal tilslutning.

Styregruppen har endvidere til opgave at drøfte og gennemføre konkrete initiativer f.eks. naturforvaltningsprojekter, frilufts- og formidlingsprojekter m.v. der kan være med til at synliggøre pilotprojektet og som under alle omstændigheder vil være positive for området, også selvom pilotprojektet ikke følges op af etablering af en nationalpark.

Styregruppen orienterer regelmæssigt den nationale følgegruppe om projektarbejdet.

Styregruppen har ansvaret for, at der til brug for udarbejdelse af visionen med plan for området, gennemføres undersøgelser af – i det mindste – følgende forhold:

- De nuværende og potentielle naturværdier, herunder mulighederne for etablering af sammenhæng mellem naturområderne
- De kulturhistoriske værdier
- De nuværende og potentielle muligheder for friluftsliv
- En samfundsøkonomisk og erhvervsøkonomisk analyse af konsekvenserne af etablering af en nationalpark

Der gennemføres endvidere en evaluering af hele pilotprojektets forløb, herunder borgerinddragelsen. Undersøgelserne skal udgøre et fyldestgørende grundlag for selve pilotprojektarbejdet, og hermed også kunne indgå i grundlaget for evt. senere beslutning om etablering af en nationalpark af en kvalitet, der også internationalt er overbevisende.

Det er styregruppen, der træffer de nærmere beslutninger om gennemførelsen af undersøgelserne. Det kan i denne forbindelse anbefales, at undersøgelserne gennemføres i samarbejde med amtet og relevante forskningsinstitutioner. Også private konsulentfirmaer kan bidrage til løsning af sådanne opgaver. Kulturhistoriske undersøgelser kan evt. gennemføres i samarbejde med det regionale kulturmiljøråd.

Falster Statsskovdistrikt opretter en "hjemmeside", der løbende opdateres med relevant materiale, især også for befolkningens løbende deltagelse i pilotprojektet.

Tildeling af bevillinger til gennemførelse af undersøgelser eller andre initiativer i pilotprojektfasen sker ved ansøgning til Styregruppen på grundlag af et af styregruppen udarbejdet budget. Skov- og Naturstyrelsen træffer beslutning om budgettildelingen og koordinerer sagsbehandlingen med Friluftsrådet.

Miljøministeren vil senere nedsætte en overordnet nationalpark-følgegruppe, hvor blandt andre de enkelte styregruppeformænd vil være medlemmer.

Appendix D

Styregruppens 10 opstillede pejlemærker for Pilotprojekt Nationalpark Møn.

Helhed. Pilotprojekt Nationalpark Møn skal fremme levende landskaber med plads til liv på landet, bosætning og sikring af et levende kulturmiljø, hvor folk ønsker at bo og færdes.
Beskyttelse, forbedring, pleje og formidling af natur, geologi og kulturhistorie har første priotitet indenfor kerneområderne. Der drives et aktivt erhvervsliv så som landbrugs- og skovbrugserhverv, turisme og fiskeri, i pagt med nationalparkens visioner og mål i randområderne.

Rummelighed. For at kunne skabe en dynamisk og resultatorienteret proces lokalt, er det en forudsætning at rammerne omkring pilotprojektet ikke er for stramme. Der skal være et økonomisk og tidsmæssigt råderum, således at bl.a. konkrete delprojekter kan realiseres lokalt undervejs i processen. En høj grad af mål og rammestyring vil kunne imødekomme dette. Der skal være plads til at reagere på ideer og ønsker, man ikke oprindeligt havde regnet med fra borgerne!

Frivillighed. Vi skal leve op til princippet om frivillig medvirken fra de berørtes side, hvorfor processen bør starte lokalt og på de berørtes egne præmisser. Det vil sige i for eksempel de fremtidsplaner for lodsejernes bedrifter, som ejerne selv har lagt.
Lokal organisatorisk forankning.

Borgerinddragelsen. Der lægges særlig vægt på, at en bred kreds af borgere inddrages i arbejdet med at definere Nationalpark Møn, så ejerskabet til projektet styrkes lokalt. Viljen til dialog og en åben og tillidsfuld arbejdsform skal fastholdes gennem hele projektforløbet, hvor alle parter forbliver ombord i "båden". Engagementet fastholdes lokalt bl.a. gennem interessante arrangementer, så folk får en følelse af stolthed over sit lokale område og vil yde en aktiv og frivillig indsats for områdets kvalitet.

Metoder. Det er vigtigt at arbejde med et godt metodegrundlag, blandt andet for at kvalificere borgerinddragelsesprocesserne og for senere at legitimere de resultater processerne giver. Metoderne afprøvet og udviklet undervejs i processen skal sigte på at præge den nationale lovgivning samt vejledningen til evt. kommende nationalparker.

Tid. Der skal afsættes tilstrækkelig tid til borgerinddragelsesprocesserne og et sideløbende udredningsarbejde samt efterfølgende udarbejdelse af handlingsplan og konklusioner vedr. det videre arbejde – dvs. formentligt ikke under 2 år.

Produktion af synergi. Forskellige interessenters virkemidler (penge) skal nytænkes og kombineres, så der kan etableres konkrete naturforbedringer, der hidtil ikke har været mulige. Andre ministerier involveres i Pilotprojekt Møn's arbejdsgrupper, så der opstår et bredt ejerskab og ansvar til efterfølgende handling/implementering.

Analayser. Der skal foretages en række analyser af pilotprojektet. For eksempel en samfunds- og miljøøkonomisk konsekvensanalyse af effekterne af en nationalpark på Møn. Arbejdsgrupperne er med til at bestemme, hvilke analyser der er relevante for projektet.

Ideer og visioner.
Der gennemføres mindst 10 frivillige naturplaner indenfor søgeområdet, der også føres ud i livet.

Nationalparken forsynes med et net af publikumsfaciliteter til at fremme befolkningens mulighed for friluftsliv og til gavn for Møns erhvervsliv.

Der skal i pilotprojektfasen gennemføres en række konkrete tiltag for at skabe mere natur på Møn.

Der skal udvikles former for turisme, der også indebærer, at turistbranchen reinvesterer i naturområdernes vedligeholdelse og forbedringer.

Nationalparken og Geocentret vil være en enestående kombinationsmulighed, hvor Geocenteret rummer mulighed for at blive det fremtidige naturlige center for nationalparken til formidling af Danmarks nationale naturperler.

Der skal produceres en film om Nationalpark Møn, der får stoltheden og begejstringen frem.

Appendix E

Enighed i mønsk lodsejergruppe om vilkår for deltagelsen i pilotprojekt om et nationalt naturområde

Den 28. Oktober 2003

Som opfølgning på et heldagsmøde d. 7. oktober 2003 afholdt på sukkerfabrikken i Stege med 35 deltagende lodsejere, er der ved den. 28. oktober 2003 med 18 deltagere fremkommet følgende enstemmige konklusion.

De tilstedeværende lodsejere er enige om:

- Vi går ind for, at naturen skal have det bedst muligt, og at vi vil dele naturoplevelsen med befolkningen
- Vi synes, at ministerens oplæg, hvor naturområdet etableres på frivillig basis og til fuld kompensation lyder rimeligt
- Den løse formulering har desværre afstedkommet helt urealistiske ønsker, der gør at arbejdet mod et fælles projekt umuliggøres
- Vi ønsker, for at kunne gå i dialog og komme i gang med et fælles pilotprojekt, at frivillighed og fuld kompensation skal kunne måles. Det vil overordnet sige:

Det skal være mindst lige så attraktivt at være/drive virksomhed inde i et nationalt naturområde som udenfor!

Følgende punkter skal derfor kunne tiltrædes fuldt ud for at sikre, at pilotprojektet lever op til ministerens forudsætninger om frivillighed og fuld kompensation.

Frivillighed skal sikres ved:

- aftaler, der er åremålsbestemt
- at fraskrive sig muligheden for at ekspropriere til naturformål i naturområdet
- at der ikke kan vindes hævd på nogen aftaler
- at ved ændring af lov, som får direkte og afledt indflydelse på indgåede aftaler, skal aftalen genforhandles med ret til ophævelse og tilbageføring, hvis der ikke opnås enighed
- at nyetablerede faciliteter for publikum, herunder stier, kun er der så længe gæsterne overholder fastsatte regler og aftaler
- at erhverv i naturområdet med forskellige produktioner, herunder husdyrproduktion, kan udvikle sig på linie med tilsvarende erhverv udenfor
- at begrænsninger, der pålægges en ejendom, kun kan ske ved individuelle aftaler med ejeren.

Fuld kompensation sikres ved:

- årlig betaling for tab, gener og arbejdsvederlag
- markedsbestemte priser til udmåling af årlige tab ved ændret drift
- Fuld kompensation sikres ikke ved engangserstatninger

På lodsejernes vegne

Jens Haubroe, Lars Jørgensen, Torben Nielsen

Appendix F

Mindretalsudtalelse Natur- og geologigruppen:

Mindretalsudtalelse

Sendt til medlemmer af styregruppen og medlemmer af natur og geologigruppen i Pilotprojekt Nationalpark Møn

Dato: 8. marts 2005

Emne: kritik af arbejdet i natur og geologigruppen

Efter drøftelse af den tidligere fremsatte mindretalsudtalelse på arbejdsgruppemødet d. 3. marts følger her vores umiddelbare kommentarer.

Vi finder det naturligvis positivt at gruppen kunne imødekomme os på de tre områder som vi havde valgt som eksempler, men i rapportens nuværende udformning er jagtproblematikken blot flyttet om i bilagene. Her oplistes alle punkterne igen, og der henvises til, at det er "et i enighed godkendt kompromis". Det kan vi ikke tilslutte os, men mener bilaget helt bør udgå. Vi finder derfor stadig anledning til at fastholde den tidligere formulerede kritik. Undertegnede medlemmer af natur- og geologigruppen i pilotprojekt nationalpark Møn har efter at have deltaget i gruppens arbejde følgende standpunkter:

Vi finder det grundlæggende problematisk at en efter vores opfattelse "ganske lille" arbejdsgruppe, hvor ved 15-20 mennesker deltager hver gang, bruges som legitimering for borgerinddragelsen i pilotprojektet. Reelt har 1 til 2 promille af Møns befolkning deltaget i dette omfattende arbejde.

Mængden af stof, mødeintensiteten og fornemmelsen af manglende reel indflydelse har formentligt medført, at mange har valgt slet ikke at deltage eller "meldt sig ud" af gruppen. I dette "demokratiske tomrum" har tovholder Ole Meyer og især sekretær Lars Malmborg haft en stærk styrende og påvirkende rolle. At tovholderen har personlige synspunkter og ideer kan til en vis grad være naturlig og forståelig. Vi oplever imidlertid også en sekretær, der politiserer og påvirker med personlige holdninger. Vi mener, at en sekretær burde indtage en refererende og neutral rolle.

Vi vil gerne understrege, at vi respekterer gruppemedlemmernes store indsats i arbejdet. Vi respekterer naturligvis også gruppemedlemmernes ret til at have en mening om en eventuelt kommende nationalpark.

Imidlertid mener vi ikke, at der har været tale om et arbejde der med rimelighed kan betegnes som en

reel borgerinddragelsesproces. Dertil har vinklen været for ensidig, for præget af ekspertviden, for styret af ”fagfolk” og med alt for få ”menige” deltagere.

Vi mener ikke, at rapporten afspejler den brede mønske befolknings ønsker.
Vi er stærkt uenige i flere af konklusionerne i gruppens afsluttende rapport.

Vi er naturligvis opmærksomme på, at demokrati indebærer retten til at være uenige. Imidlertid oplever vi, at debatten til tider har været præget af fordomme, ensidige holdninger og udokumenterede påstande og konklusioner. Vi oplever en tendens til favorisering af visse typer synspunkter og oplever, som mindretal, at vores synspunkter er ubelejlige og at de i alt for lille grad respekteres.

I afsnittet om jagt er uenigheden blevet stor. Ved arbejdsgruppens opstart fik vi gentagne forsikringer om, at der ikke skulle være begrænsninger i jagten. Vi deltog derfor i en positiv ånd i møderne, men undervejs blev der sideløbende udarbejdet forslag i undergruppen, så der pludseligt, på ganske få personers foranledning, fremkom et jagtbilag med meget vidtgående restriktioner. Vi er stadig ikke enige i punkterne i dette bilag.

Omvendt har vi tre tilbagevendende punkter som vi finder vigtige, men som ikke har kunnet få den ønskede tilslutning:

Det er absolut nødvendigt, at få jagten skrevet ind i de 10 pejlemærker for nationalparken, for på den måde at sikre den i en fremtidig forvaltning.

Nationalparken bør også rumme formidlingsmuligheder, så børn kan stifte bekendtskab med jagten som en naturlig del af et moderne rekreativt samfund.

Endeligt mener vi fortsat, at man bør imødekomme et ønske om at jagtretten kun kan begrænses på private ejendomme ved opkøb/ekspropriation

Arbejdsprocessen som den har udspillet sig i vores gruppe har desværre ikke fået både lodsejere, jagtinteresserede m.fl. til at genoverveje deres stillingtagen til nationalparkprojektet, ikke mindst fordi hele forløbet kaster kedelige skygger over den fremtidige forvaltningspraksis i en evt. nationalpark.

Venlig hilsen
Benthe Thye, Per Hansen, René Rask Bruun, Jørgen Larsen og Klaus Simonsen

Del 2

Artikler

Deltagerbaseret forskning

Laura Tolnov Clausen og Hans Peter Hansen

1. Indledning

Aktionsforskning er en samfundsvidenskabelig metode parallelt med andre samfundsvidenskabelige metoder. Det, som udskiller aktionsforskningen som en særegen samfundsvidenskabelig metodik, er dens princip om helt eller delvis at inddrage aktørerne i feltet i forskningens tilrettelæggelse og gennemførsel. Aktionsforskning er i det perspektiv forskning, som konkret har gjort "demokratisk metode" til noget, som kan efterprøves og operationaliseres (Toulmin 1996). I et traditionelt forskningsperspektiv udfordrer aktionsforskningen således de mere gængse forskningsmetoders forestillinger om relationen mellem objekt og subjekt.

I denne artikel vil vi, med udgangspunkt i vores eget undersøgelsesfelt – *demokrati og naturforvaltning* – beskrive en i Danmark relativ ny aktionsforskningsmetode, den såkaldte "omvendte participationsmetode". Modsat vanlig praksis inden for den offentlige planlægning refererer det "omvendte" her til en praksis, hvor det er *borgerne,* og ikke myndighederne, som formulerer en offentlig planlægning. Hermed bliver der tale om en overskridelse af den traditionelle asymmetri, som ligger i, at planudkastet på forhånd er udarbejdet af "myndighederne", og at borgerne, først når dette er sket, indbydes i planprocessen. Rollefordelingen vendes hermed på hovedet således, at det er borgerne, som – med afsæt i egne hverdagserfaringer – indbyder "eksperterne" til at tage stilling til de for dem mest nærværende problemstillinger og ønsker til planlægningen. Som forskning bidrager *omvendt participation* til udforskningen af potentialet for en mere borgerdeltagende offentlig planlægning og regulering.

2. Forskning i demokratisering

Nytænkende eksperimenter med demokratiske planlægningsformer findes i dansk og internationalt regi inden for den *eksperimentelle* aktionsforskning. En

forskning, som i Danmark traditionelt har haft rod inden for *arbejdslivsforskningen*,[1] men som de senere år også har fundet vej til forskningen i den offentlige planlægnings demokratisering på det naturpolitiske område. Når aktionsforskningen er særlig velegnet til at skabe ny viden og forandring omkring demokratiseringsprocesser, skyldes det ikke mindst, at den grundlæggende sigter på at sammenkoble bevidstgørelse, frigørelse og forandring. Aktionsforskningen har siden 1940'erne været orienteret mod at styrke politisk marginaliserede grupper i samfundet og har søgt at udfordre traditionelle magtforhold med *deltagende* vidensstrategier (Gaventa og Cornwall 2001: 70). Som sådan er aktionsforskningen en forskningsgren med en social og samfundsmæssig *forandringsagenda*, der udmønter sig i fire overordnede fællestræk, som samtidigt udgør aktionsforskningens hjørnestene:[2]

- *Forskning som gensidig vidensskabelse*: Hensigten med aktionsforskning er ikke blot at skabe teoretisk viden *om*, men at skabe refleksion og praktisk viden *med* de deltagende aktører.
- *Deltagelse og demokrati*: Eftersom forskere og deltagere tilsammen udvikler aktionsforskningens dagsorden og den viden, som er nødvendig for at kunne forstå og ændre fælles problemstillinger, er aktionsforskningen en *deltagende* og *demokratisk* proces.
- *Aktion*: Aktionsforskningen tilstræber at gøre deltagerne *selvhjulpne* og *frisatte* af strukturelle bindinger.
- *Procesorientering*: Aktionsforskning vokser frem over tid i en *proces*, hvor aktørerne udvikler ny viden og nye kompetencer gennem praksis.

Vægtningen af de fire delelementer er forskellig i de forskellige emneområder, hvor aktionsforskningen anvendes som metode. I *omvendt participation* vægtes det deltagende og demokratiske perspektiv således højt, hvorimod det med andre aktionsforskningstilgange spiller en mindre rolle.[3] Betydningen af det del-

1 Arbejdslivsforskningen beskæftiger sig meget bredt med problemstillinger, som knytter sig til menneskers arbejdsliv. Den skandinaviske arbejdslivsforskning har i særlig grad haft aktionsforskningen som sit metodiske afsæt. Fokus har især ligget på at undersøge mulighederne for medarbejderstyret produktudvikling gennem skabelsen af læreprocesser, som gradvist ruster til direkte medarbejderdemokrati i fællesejede virksomheder. Ikke mindst den norske arbejdslivsforskning har en lang tradition inden for dette felt, men også den danske arbejdslivsforskning har dyrket den medarbejderstyrede produktudvikling. Et eksempel herpå er projektet "Industri og Lykke", som påbegyndtes i 1989 inden for Esbjergs fiskeindustri (Nielsen og Nielsen 1999).

2 Beskrivelsen af aktionsforskningens elementer er inspireret af Greenwood og Levin (1998) samt Reason og Bradbury (2001).

3 Der er i aktionsforskningsmiljøet delte opfattelser af det demokratiske elements betydning for aktionsforskningen. Hvor det blandt nogle aktionsforskere er et imperativ, nedtones det af andre, som vægter implementeringen af konkrete forandringer højere.

tagende og demokratiske i *omvendt participation* tager afsæt i den gren af aktionsforskningen, som kaldes den *kritisk-utopiske* aktionsforskning. Med afsæt i kritisk teori[4] og stærkt inspireret af den tysk-østrigske fremtidsforsker Robert Jungk[5] (1913-1994) udvikledes denne aktionsforskningsgren i Danmark op igennem 1990'erne. Robert Jungk pointerede nødvendigheden af at overskride den eksisterende og ofte videnskabeligt formidlede fremtidshorisont. Udgangspunktet var, at denne i realiteten udgjorde et lukket og formålsbestemt fremtidsunivers, som ikke gav plads til social forandring. Som alternativ hertil udviklede Jungk en *utopisk fremtidsforskning*, der lagde vægt på social fantasi og ønsketænkning som en kulturel modmagt. Jungk anså sociale eksperimenter som et vigtigt politisk bidrag til overhovedet at skabe radikal tænkning (Jungk 1975).

Som metodisk ramme for eksperimentet og den derudfra ønskede udforskning af den fremtid, som er ønskelig, udviklede Jungk det såkaldte *fremtidsværksted* eller *dialogværksted*. Inden for fremtidsværkstedets rammer skulle det på én gang være muligt at italesætte angsten for forandringer, vende den til fornyet håb om et anderledes hverdagsliv og give dette håb, utopien, et afsæt for konkretisering og realisering. Med henblik på en sådan frisættelse og konkretisering af både personlig og kollektiv fantasi udsprang fremtidsværkstedets dynamik mellem *kritik*, *fantasi* og *virkelighedskonfrontation* i den kollektive udformning af projektudkast.

Fremtidsværkstedet blev således en grundmodel for kreative læreprocesser 'fra neden'. Hensigten var at skabe et rum – værkstedet – som ikke stillede store boglige eller sociale krav til deltagerne, men hvori nye personlige og samfundsmæssige udviklingsperspektiver blev tænkelige og håndgribelige. Forestillingen om fremtiden som noget, der "bare kommer", skulle erstattes af en erkendelse af, at *flere* fremtider er mulige, end de som *umiddelbart* virker realistiske (Jungk og Müllert 1984).[6]

4 Teorien forbindes med den såkaldte Frankfurterskole og blev udviklet i mellemkrigstiden af bl.a. Max Horkheimer, Herbert Marcuse og T. W. Adorno. Den havde Marx' politiske økonomi som grundlag og overtog det formale kritikbegreb fra Marx. Efterhånden trådte det politisk-økonomiske moment mere og mere i baggrunden, og kritikken udviklede sig til hovedsageligt at være en kritik af "den forvaltede verden".

5 Robert Jungk kan betegnes som "den kritiske teoris aktionsforsker". Med afsæt i hans engagement i dannelsen af den internationale fremtidskonference og den fremvoksede World Federation for Future Research i 1967 begyndte han at udvikle fremtidsværksteder, hvor mennesker havde mulighed for at få øje på ønskværdige fremtidsforestillinger og måder at opnå dem på. Hensigten med disse værksteder var først og fremmest at give mennesker muligheden for at opnå magt og kontrol over deres eget liv.

6 Birger Steen Nielsens efterskrift til dennes danske oversættelse af Robert Jungks og Norbert R. Müllerts Håndbog i Fremtidsværksteder (Politisk revy 1984: 157-158).

Fremtidsværkstedet og de læreprocesser, som det danner afsættet for, har også været kernen i *omvendte participations* anvendelse i udforskningen af naturforvaltningens demokratiseringspotentiale (Nielsen og Nielsen 2005). Ideelt set indebærer den utopiske orientering i værkstedsarbejdet, at hverdagens begrænsede horisont med dens "realistiske" fastlæggelse af, hvad der er muligt og umuligt, åbnes (Nielsen og Nielsen 2003b: 277). Med afsæt i deltagernes kritik af de eksisterende forhold sættes ønsker og forhåbninger i centrum, idet grundideen er, at de fleste problemer og utilfredsheder udspringer af hverdagslivets *forhindrede* ønsker. I den institutionaliserede borgerinddragelse i natur- og miljøpolitiske forhold er natur og miljø udskilt i særlige sektor- og fagområder og er ikke en *integreret* del af den livssammenhæng, borgerne reelt lever i. Den manglende sammenhæng mellem natur- og miljøspørgsmål og borgernes hverdagsliv har ofte ført til lokal afmagt og modstand mod naturforvaltningen Som alternativ hertil sigter *omvendt participation* på at "af-sektorisere" og "af-politisere" problemstillingerne og åbne op for nye forestillinger om fremtiden med udgangspunkt i de drømme og ønsker, som knytter sig til hverdagslivet.

Selvom det utopiske udgør et centralt afsæt for disse nye forestillinger om fremtiden, sigter arbejdet mod at formulere konkrete og praktiske initiativer, som kan have forskellige tidsperspektiver. Det er heri, muligheden for etableringen af langsigtede læreprocesser opstår.

3. Forskningsmetodens hovedfaser

I det følgende vil vi gennemgå hovedfaserne i *omvendt participation* og nogle af de arbejdsopgaver og overvejelser, som knytter sig til disse. Gennemgangen er opdelt i hovedfaserne: *valget af metode*, *afsøgning af feltet*, *fremtidsværkstedet*, *forskningsværkstedet*, *offentlighedsfasen* og *analysedelen*.

Ethvert valg af undersøgelsesmetode bygger på forskerens egne præferencer og vurderinger af, hvilke metode der er bedst egnet til at skabe ny viden og erkendelse i forhold til den konkrete problemstilling. Dette gælder naturligvis også inden for aktionsforskningen, hvor der både findes forskere, som udelukkende arbejder med aktionsforskning, og dermed lader forskningsmetoden være styrende for valg af problemstillinger, og forskere, der ser aktionsforskning som én del af en større værkstøjskasse. Afgørende for alle metoder, herunder *omvendt participation*, er det dog, at forskeren i den aktuelle situation er i stand til at argumentere for, at metoden som udgangspunkt kan bidrage til at skabe en ny viden. Heri ligger også, at *omvendt participation* ikke altid er en velegnet forskningsmetode. Med etableringen af et rum for dialogen som det primære metodiske redskab bekender *omvendt participation* sig til den *deliberative demo-*

kratiforståelse[7] (Weigård og Eriksen 2002). I stedet for at sigte på repræsentative deltagelsesformer og kortlægning af deltagernes præferencer, fx via politiske afstemninger og/eller forskellige høringsformer, vægter *omvendt participation* den demokratiske proces' kvalitative indhold.[8] I den forståelsesramme giver det derfor ikke mening at anvende *omvendt participation* til blot at kortlægge deltagernes præferencer eller til at belyse rent tekstuelle og politisk eller akademisk konstruerede spørgsmål, som fx miljøøkonomiens anvendelighed, de etiske aspekter ved brugen af bioteknologi, eller om der skal være nationalparker i Danmark eller ej. En afgørende forudsætning for brugen af *omvendt participation* er, at der eksisterer et demokratisk og socialt forandringspotentiale, herunder at problemstillingen giver mening for deltagerne, og at den har relation til deres eget hverdagsliv.

Afsøgning af feltet: Når man først har besluttet sig for at anvende *omvendt participation*, følger en række nye overvejelser og opgaver. En konkret opgave er at afsøge feltet for mulige deltagere. Identifikation af eksisterende formelle eller uformelle netværk, uddeling af foldere, opslag med tilmeldingsmulighed, rekruttering via telefon eller andre former for personlig henvendelse hører til arbejdsopgaverne. Erfaringerne viser, at samtalen og direkte eller indirekte eksisterende relationer til deltagerne er det, som skaber den største deltagelsesappeal.

Fremtidsværkstedet: På det praktiske niveau skal man finde nogle egnede rammer, som værkstedet kan finde sted inden for. I praksis skal der være plads til de ideelt 15-20 mennesker, som et værksted kan rumme. Der skal desuden være god vægplads, og der skal være mulighed for, enten i samme rum eller i tilstødende lokaler, at mindre grupper kan arbejde uforstyrret. Inden selve værkstedet skal lokalet organiseres, og der skal skaffes papir til fremstilling af vægaviser (fem-seks ruller grundpapir er velegnet til formålet), malertape til ophængning, tusser i forskellige farver og sakse. Otte-ti baner papir ophænges med malertape på en væg sammen med et program for værkstedets forløb og fremtidsværkstedets regler (se boks 1). Over de opsatte vægaviser hænges en over-

7 Denne demokratiforståelse tager afsæt i filosoffen og sociologen Jürgen Habermas' demokrati-ideal, der bygger på den demokratiske samtale som demokratiets kerne. Denne demokratimodel søger ikke blot at tilgodese flest muliges holdninger. I stedet fokusere den på, at beslutningerne er blevet til gennem åben og fri debat, hvor meninger og viden kan brydes og dannes, og hvor alle kan komme til orde. Forforståelsen er, at selvstændige meninger dannes af selvstændige individer, og at det bedste argument får den største betydning (Andersen m.fl. 2000).

8 Via værkstedsformen søges etableret et rum, hvori der kan foregå en tilnærmelsesvis fri debat, og hvor alle – også de retorisk og verbalt svage aktører – gives muligheden for at deltage.

skrift for det tema, værkstedet skal behandle. Endelig opstilles det nødvendige antal stole uden borde i en halvcirkel mod de blanke vægaviser, og man sikrer, der er kaffe, te, vand og evt. frugt, slik eller kage tilgængelig for deltagerne.

Selve værkstedet baserer sig på en velbeskrevet grundstruktur og nogle regler (Jungk og Müllert 1984). Efter velkomst og introduktion kan selve værkstedet begynde. Gennem tre faser,[9] de såkaldte kritik-, utopi- og virkeliggørelsesfaser, er det hensigten, at deltagerne frit formulerer ideer og ønsker til en fremtidig udvikling inden for det valgte tema. Kun i en meget begrænset form gøres disse udkast til genstand for en kritisk afprøvning og diskussion. Arbejdet koncentrerer sig om idéudviklingen og om at tydeliggøre dens iboende initiativ- og projektmuligheder. Det er deltagernes egne handlemuligheder, det drejer sig om. Man er ikke sammen for at levere gode råd og ideer til eksperter og myndigheder, som heller ikke er til stede ud over deres eventuelle rolle som lægfolk.

For at bevare og fastholde den idéudvikling, som fremtidsværkstedet kaster af sig, skrives en værkstedsprotokol, der rummer en afskrift eller afbildning af *samtlige* vægaviser. Protokollen tilhører deltagerne og må kun formidles – fx til medierne – med deltagernes godkendelse. Protokollerne er samtidig forskerens vigtigste empiriske dokumentation i det akademiske analysearbejde, der allerede efter fremtidsværkstedets afslutning påbegyndes, og som senere afslutter forskningsprocessen. Protokollerne må derfor ikke bortkastes, før de er fastholdt i afskrift eller fotografisk.

Forskningsværkstedet følger samme procedure[10] som fremtidsværkstedet. Den væsentligste forskel består i, at deltagerkredsen udvides, idet fagfolk, eksperter og myndighedsrepræsentanter opfordres til at stille deres særlige viden til rådighed for en konkretisering af fremtidsværkstedernes fremtidsudkast. Hensigten er at underkaste disse en mere systematisk gennemarbejdning og vurdering, om end en afgørende pointe er, at denne konkretisering sker med respekt for utopiernes egenlogik. Dette betyder ikke, at der ikke kan stilles kritiske spørgsmål til dem, men det betyder, at den utopiske horisont søges fastholdt, og at også eksperterne må orientere sig i forhold til denne horisont. Heller ikke den såkaldte "ekspertviden" får lov til at stå uanfægtet, men sættes på spil i dialogen. Udgangspunktet er, at viden produceres og bearbejdes i et samspil. Arbejdsformen veksler mellem præsenterende oplæg fra grupperne, efterfølgende respons

9 For en mere detaljeret gennemgang af fremtidsværkstedets tre faser henvises til Paaby, Nielsen og Nielsen 1988. For en mere detaljeret gennemgang af fremtidsværksteder i øvrigt henvises til Jungk og Müllert 1984 samt til Scott Sørensen og Horn (red.) 1987.

10 For en mere detaljeret beskrivelse af forskningsværkstedet se Nielsen og Nielsen (2003a og 2003b).

fra de nytilkomne deltagere – evt. suppleret med enkelte bestilte foredrag – diskussioner og idéudveksling i plenum og arbejde i de enkelte grupper sammen med eksperterne. Typisk falder et forskningsværksted i to dele, hvor den første del primært er orienteret mod en spørgende og efterprøvende gennemarbejdning af fremtidsudkastene, mens den anden del har vægten på det konstruktivt fremadrettede (Nielsen og Nielsen 2003b: 277-278).

Offentlighedsarrangementet sigter imod en præsentation af de udarbejdede ideer og forslag for en bredere offentlighed. Netop fordi værkstederne skal give deltagerne den fornødne tryghed, der er nødvendig for at åbne op for deres utopier, er de ikke egnet som offentlige udstillingsvinduer. Helt ubearbejdede ideer og forslag kan let give anledning til unødig politisering, hvis de fremstilles i nyhedsmedier. Men når ideerne og forslagene er bedre bearbejdet, er en offentlig præsentation vigtig, både fordi den åbner op for en bredere demokratisk forankring, men også fordi den som regel også styrker de udviklede ideers og initiativers virkeliggørelsesmuligheder. I overensstemmelse med metodens demokratiske og dialogorienterede grundforståelse anvendes offentlighedsformer, som åbner op for en dialog om tankerne og ideerne bag de konkrete fremtidsudkast i deres virtuelle eller konkrete form. Offentlighedsarrangementet markerer samtidig indledningen på en ny fase med nye initiativer og evt. et nyt værkstedforløb.

Analysedelen: Som i enhver anden kvalitativ forskningsproces foregår der i *omvendt participation* løbende et akademisk analysearbejde i forhold til identificeringen af problemstillinger og mulige teoretiske perspektiver. Herved adskiller *omvendt participation* sig ikke fra metoder, hvor der fx bruges deltagerobservation eller kvalitative interviews. Dette akademiske analysearbejde kulminerer efter det empiriske forløbs formelle afslutning. Hvor det i værkstedforløbet i høj grad har været deltagernes erfaringer, viden, ønsker og behov, som har stået i centrum, bliver det i den afsluttende del af forskningsprocessen forskerens eget teoretisk-analytiske perspektiv, som kommer i centrum.

Fremtidsværkstedets tre faser

Kritikfasen: Her formuleres i stikordsform alt det, som deltagerne er utilfredse med. Kritikfasens tema skrives op med store bogstaver – fx "Hvad er vi utilfredse med i vores lokalsamfund". Reglerne for fasen præciseres mundtligt og skriftligt:

- Vi er konsekvent negative.

- Vi udtrykker vores utilfredshed og ubehag – stort og småt.
- Vi formulerer os i stikord.
- Det er forbudt at komme med verbale indvendinger mod hinandens kritik.

Alle kritikstikordene skrives op på vægaviser, efterhånden som de formuleres. Når den afsatte tid til denne del er gået, skal deltagerne med en tus markere de fx tre stikord, som de finder vigtigst. Denne markering er en måde at finde kritikkens tyngdepunkter på. Herefter påbegyndes ordningen af stikordene i temaer. De stikord, som har fået flest markeringer, danner afsættet for tematiseringen af alle stikord. Det er deltagerne, som i fællesskab, under ledelse af værkstedslederen, bestemmer, hvilke stikord der hører sammen.

Utopifasen: Efter kritikfasen gøres rummet klar til en ny fase – utopifasen. H,er handler det om at finde kritikkens modstykke og vende det negative til drømme for fremtiden. Der hænges blanke vægaviser op, men sådan at det stadig er muligt at se kritikstikordene. Utopifasens tema skrives op – fx "hvilke ønsker har vi til lokalsamfundsudviklingen?" Der indledes på samme måde som i kritikfasen med en brainstorm, men denne gang opfordres deltagerne til at formulere deres ønsker, idet der nu tages afsæt i utopifasens regler:

- Virkeligheden med alle dens forbehold og umuligheder er sat ud af kraft. Alt kan lade sig gøre – stort som småt.
- Der er stadig diskussionsforbud.
- Vi formulerer os stadig i stikord.

Utopistikordene samles på samme måde som kritikstikordene i temaer. Herefter vælger deltagerne sig på det tema, de brænder mest for, og fortsætter i temagrupper med at udfolde de forskellige temaer til egentlige utopiudkast. Alle grupper får uddelt tusser og malerpapir, og efter gruppearbejdet fremlægger hver enkelt temagruppe sit utopiudkast for de øvrige som enten tekst, tegning, sketch, fortælling eller andet. Værkstedsledernes rolle er at opmuntre grupperne til at være kreative. Da det kan være svært at holde fast i ønsketænkningen, skal det understreges, at der stadig er "slukket" for virkeligheden, og at det ikke handler om at være

realistisk, men derimod om at fastholde den utopiske horisont og give drømmene, ønskerne og fantasierne mulighed for at udfolde sig og forme sig.

Virkeliggørelsesfasen: Her konfronteres de utopiske udkast gradvist med den eksisterende virkelighed. Grupperne præsenterer kort deres utopier for hinanden og modtager derefter de andre gruppers kritik. Denne kritik har ikke til hensigt at rakke ned og bortkaste det utopiske, men derimod at forbedre og finde veje til at gøre dele af utopierne til virkelighed. På den måde agerer de øvrige grupper "djævlens advokat": Hvad er forhindringerne, og hvilke konkrete handlemuligheder kan sættes i værk for at nærme sig utopien? Fasen slutter med opfordringen "hvem gør hvad?", hvor deltagerne opfordres til at drøfte og skrive konkrete planer og arbejdsopgaver ned som første skridt i retning af en realisering af utopierne.

Den konkrete situation bestemmer, hvilke modifikationer der skal ske i forhold til den her beskrevne grundstruktur, men følgende kan anbefales:

- *Varighed*: Et værksted strækker sig over 1-3 dage. Alt afhængigt af tid, behov og resurser kan værkstedets forskellige faser koncentreres eller udvides.
- *Deltagerantal*: 15 til 25 personer kan deltage på et enkelt værksted. Overstiger deltagerantallet 25 deltagere, bør det deles i parallelle eller forskudte forløb, som evt. senere eller løbende kan bringes sammen i et fælles forløb.
- *Forberedelse*: Forud for værkstedet bør der afholdes et introduktionsmøde, hvor deltagerne kan få besvaret spørgsmål om værkstedsarbejdet og selv være med til at fastlægge temaet.
- *Forplejning*: Det er forskerens opgave at sikre, at deltagerne får den fornødne forplejning undervejs. Da fremtids- og forskningsværksteder tager tid og forudsætter deltagernes fulde engagement, kan det – hvis resurserne er til det – være hensigtsmæssigt at afslutte værkstedet med en middag, hvor også deltagernes familier inviteres. Dette kan fritage deltagerne for at tænke på senere at skulle hjem og lave mad til familien.

4. Aktionsforskning – mellem proces og videnskab

En kritik mod aktionsforskningen har været, at den ikke opfyldte de gængse kriterier for forskning i forhold til kontrollerbarhed, systematik samt kritik og diskussion af resultater og metoder i en bredere forskningsoffentlighed, såvel som i den almene offentlighed. En anden kritik har været, at aktionsforskningen i alt for høj grad lider af mangel på konklusioner (Sørensen 1992).

De senere års aktionsforskning har søgt at imødekomme kritikken, dels ved en mere systematisk dokumentationsform, dels ved indarbejdningen af en større åbenhed om, hvad der egentlig foregår. Ikke mindst søger det skandinaviske aktionsforskningsmiljø løbende at etablere seminarer og konferencer, hvor man åbent og kritisk kan diskutere aktionsforskningens metoder og resultater. *Forskningsværkestedet* og *offentlighedsfasen* i *omvendt participation* er et udtryk for en mere åben og udadrettet aktionsforskningsmetode. I forhold til *omvendt participation* som forskningsmetode er det imidlertid vigtigt at være sig bevidst om, at de anvendte delelementer ikke i sig selv, og i akademisk forstand, konstituerer en forskningsmetode, men blot er en del heraf. Den mere analyserende og konkluderende del af forskningsprocessen følger parallelt med og efter det empiriske forløbs formelle afslutning. Således ligger der i *omvendt participation* en forventning om, at aktionsforskeren efter en rum tid i felten trækker sig tilbage, afhandler og analyserer det empiriske forløb mere akademisk teoretisk.

Erfaringerne med brugen af *omvendte participation* i forhold til offentlige myndigheder er endnu i sin vorden, men en række metodiske vanskeligheder er dog allerede markeret. Vi vil her trække tre grundlæggende problemstillinger frem:

- Normativitetsproblematikken
- Rekrutteringsproblematikken
- Konsulent-forsker-problematikken.

Det gælder for aktionsforskningen som for anden god samfundsvidenskabelig forskning, at man er nødt til at forholde sig reflekterende og konsistent til det begrebsapparat, man gør brug af. I *omvendt participation* ligger der, som allerede beskrevet, en implicit målsætning om etableringen af nye samarbejdsformer og arbejdsdelinger mellem politikere, interesseorganisationer, eksperter, planlæggere og borgere. Denne målsætning bygger på en række samfundsanalyser og demokratiteoretiske forforståelser, som i sig selv er vanskelige at formidle og derfor forbliver implicitte i den empiriske del af forskningsfeltet. Denne underliggende normativitet kan give anledning til misforståelser og modsætninger i mødet med andre demokratiopfattelser og forståelser af borgernes samfunds-

mæssige rolle og muligheder.[11] Dertil kommer, at aktionsforskeren, på et eller andet tidspunkt, uvilkårligt vil blive tvunget til at forholde sig til de institutionelle og økonomiske magtforholds betydning. Ikke som en del af en teoretisk forforståelse, men som reelle udfordringer. Aktionsforskningen har ikke traditionelt sigtet mod handling og forandring på det administrative og institutionelle niveau (Torbert 2001: 250-260),[12] hvorfor de økonomiske og institutionelle magtforholds betydning i en vis udstrækning er blevet forbigået (Nielsen, Nielsen og Olsén 2006).[13] Ikke mindst i den internationale aktionsforskning[14] er man imidlertid begyndt at fokusere på det makroinstitutionelle felt.

En anden problemstilling er rekrutteringsproblematikken. En væsentlig forudsætning for den demokratiske dannelse og udvikling er, at folk rent faktisk *deltager*. Vellykkede aktionsforskningsprojekter i forhold til succeskriterier som kønsmæssig, aldersmæssig, etnisk, social, politisk, kulturel eller geografisk repræsentativitet er dog sjældne. Erfaringerne fra de aktionsforskningsprojekter, som har haft en bred borgerappel, er, at det ofte er de borgere, der i forvejen er socialt, kulturelt eller politisk aktive, som deltager. Disse erfaringer står i kontrast til især den *omvendte participations* opfordringsstruktur (Clausen og Hansen 2005), der ikke mindst sigter på de befolkningsgrupper, som traditionelt

11 Aage Bødtker Sørensen har bl.a. kritiseret den demokratiske nomativitet i især den dialogorienterede aktionsforskning for at gøre forskningen til et moralteoretisk tema frem for et socialvidenskabeligt tema. Aage Bødtker Sørensen kritiserer hermed aktionsforskningen for at være mere en filosofi end samfundsvidenskab (Sørensen 1992).

12 Dette niveau benævnes inden for aktionsforskningen som "tredje persons-niveauet". Mens anden persons-forskning forudsætter og samarbejder med første persons-forskningen, er kendetegnene ved en succesfuld tredje persons-forskning, at det er en aktionsforskning, som orienterer sig mod ledelsespraksisser. Første, anden og tredje persons-forskningen genererer, kræver og forstærker på den måde gensidigt hinanden, hvor ledelsen lige så vel som andre medlemmer er genstand for transformation. På den måde lægges der op til en treleddet læringsproces (triple-loop learning), som ikke alene transformerer den enkeltes kortsigtede taktikker (single-loop learning) eller bredere forandring af fremtidige livsstrategier (double-loop learning), men også indebærer en transformering af de overordnede værdier og målsætninger, det være sig på organisationsniveau eller på samfundsmæssigt niveau.

13 Denne tendens til tabuisering af magtspørgsmålet i aktionsforskningen og behovet for en øget fokusering på tredje persons-forskningen er blevet fremhævet af bl.a. William Torbert (2001), Hilary Bradbury (2001), Björn Gustavsen (1996) samt Gaventa og Cornwall (2001).

14 Hilary Bradburys opmærksomhed på tredje persons-forskningen orienterer sig specifikt mod demokratiseringen af naturforvaltningen, men gør dette med specifikt fokus på ledelsesniveauet i store naturinteresseorganisationer. Hendes opfattelse af aktionsforskningen i den henseende er, at lige netop denne forskningsorientering kan være af stor værdi i forhold til kapacitetsopbygning for, og i studiet af, bæredygtig udvikling, såfremt den formår at forbinde handlinger på det intersubjektive niveau med mere makro-institutionelle strukturer (Bradbury 2001).

ikke er aktive i politiske spørgsmål. Problematikken siger naturligvis noget om de rammer, som hverdagen sætter for deltagelsen i form af resurser og motivation og i form af den eksisterende politiske kultur. Den manglende opfyldelse af sådanne succeskriterier er ikke ensbetydende med, at aktions*forskningen* ikke kan skabe ny viden, men som aktionsforsker er det nødvendigt at forholde sig eksplicit til de problemstillinger, der knytter sig til rekrutteringen.

Den tredje problemstilling vedrører aktionsforskerrollens parallel til konsulentrollen. Der er her tale om en problemstilling, som både giver anledning til økonomiske interessesammenfald og til misforståelser i feltet.[15] Ofte er aktionsforskeren og konsulenten i konkurrence om de samme finansieringsmidler. I sådanne konkurrencer må aktionsforskeren tit vige af hensyn til sin forskningsmæssige integritet, bl.a. fordi han eller hun ikke i samme grad som konsulenten kan udstede garantier eller løfter til rekvirenten, fx en offentlig myndighed. Det kan være svært for andre at forstå, at aktionsforskeren ikke er leverandør af færdige løsninger eller koncepter og heller ikke kan udvise en *særlig* social eller politisk loyalitet over for involverede særinteresser såsom embedsmænd, politikere, virksomheder etc. Denne problemstilling kan yderligere forstærkes af, at forskerne i deres ønske om at være imødekommende bliver givet eller "påtager" sig rollen som rådgivere og dermed bliver en slags konsulenter. Herved kan der let opstå konflikter i forhold til aktionsforskerens forskningsmæssige integritet, som er afgørende for at fastholde en så systematisk og konsistent forskning som mulig (Clausen og Hansen 2005).

En case: "Halkær-projektet"

Et eksempel på anvendelsen af *omvendt participation* er det såkaldte "Halkær-projekt". Projektet blev oprindelig initieret af det nu nedlagte Naturråd i forbindelse med en større undersøgelse finansieret direkte via en til formålet særlig afsat finanslovsbevillig i 2002. Undersøgelsen havde til formål at belyse danskernes holdninger og ønsker til naturen og naturforvaltningen. Ansvarlige for "Halkær-projektet" blev RUC-forskerne Birger Steen Nielsen og Kurt Aagaard Nielsen, som fik til opgave, via et aktionsforskningsprojekt, at bidrage med en belysning af det overordnede spørgs-

15 Aage Bødtker Sørensen går så vidt i sin kritik af aktionsforskeren, at han mere ser ham som konsulent end forsker (Sørensen 1992).

mål. Halkær Ådal blev valgt som geografisk ramme, dels fordi der i området allerede havde været nogle forgæves forsøg på at starte en bredere naturpolitisk debat, dels fordi en række klassiske naturpolitiske problemstillinger gjorde sig gældende i området.

I Halkær Ådal er der en befolkning på ca. 1000 borgere, hvoraf de fleste arbejder uden for ådalen, typisk i Ålborg. Befolkningssammensætningen i ådalen afspejler stort set et typisk dansk landdistrikt: få landmænd, lidt flere fritidslandmænd samt en del håndværkere og pendlende lønmodtagere. Der er fire små landsbyer: Vegger, Ejdrup, Skørbæk og Halkær. Den indbyrdes kontakt mellem landsbyerne har været ret begrænset, bl.a. pga. eksisterende kommuneskel. I ådalen havde der tidligere været en række fejlslagne naturbeskyttelsesinitiativer, og der havde været gjort forsøg på at etablere en dialog mellem amtet og borgerne i området.

Forud for etableringen af partnerskabet mellem forskerne og borgerne i ådalen blev repræsentanter fra områdets borgerforeninger inviteret til et diskussionsmøde. På baggrund af dette møde blev forskernes oprindelige tema omdefineret fra at være *borgernes holdninger til naturen og forvaltningen* til at være en undersøgelse af *mulighederne for en bæredygtig udvikling i lokalsamfundet*.

"Halkær-projektet" fulgte det tidligere beskrevne procesforløb. Cirka 30 deltagere deltog i fremtidsværkstedet og repræsenterede lokalt bosatte lønmodtagere, håndværkere og landmænd. På værkstedet, som forløb over én hel dag og afsluttedes med fælles spisning for deltagerne og deres familier, kom forskellige forslag frem, herunder: etablering af stisystemer, oprettelsen af et udviklingsselskab for bæredygtige erhverv, opførelsen af en naturrelateret ungdomsskole, etablering af kanosejlads på åen, etableringen af et kvindenetværk, genskabelse af vådområder omkring åen, nye boligbyggerier m.m.

I forskningsværkstedet, som forløb over to gange a henholdsvis halvanden dag og én dag, blev ideerne fra fremtidsværkstedet underkastet en mere systematisk gennemarbejdning og vurdering. Deltagerne i forskningsværkstedet var dels de borgere, som deltog i fremtidsværkstedet, dels inviterede forskere og andre fagfolk, som borgerne havde efterlyst som *sparringspartnere*. De enkelte ideer blev undersøgt og styrket, både som ideer isoleret betragtet, men også som del af en fælles udvikling i området. Aktionsforskerne så netop deres primære rolle i forskningsværkstedet som

sikringen og styrkelsen af det *fælles.* Konkret blev der i forskningsværkstedet bl.a. udarbejdet elementer til en samlet naturplan for området. Også en skitse til ny folkeforening blev udviklet.

Den sidste fase – forberedelsen og afholdelsen af et offentlighedsarrangement – var den (første) foreløbige kulmination på projektet. Det blev afholdt otte måneder efter afholdelsen af det første fremtidsværksted og fik lidt en høstfestkarakter. De mange lokale borgere, som ikke havde været med i processen, blev inviteret til at bidrage med deres holdninger til de fremlagte forslag.

I de følgende år skabte borgerne en række initiativer og projekter med afsæt i de oprindelig udarbejdende ideer og forslag. Bl.a. blev et større vådområde indviet i sommeren 2006. De involverede aktionsforskerne har siden gennemført en forskningsmæssig dokumentation og analyse af hele forløbet og har fremlagt dette i flere rapporter, bøger og artikler (Nielsen og Nielsen 2003a og 2003b; Agger m.fl. 2003; Nielsen og Nielsen 2006) og på videnskabelige konferencer.

5. Det erkendelsesteoretiske sigte

Det spørgsmål, som man med rette kan og bør stille til al forskning, er, hvori dens erkendelsesteoretiske dimension[16] består. Med opprioriteringen af hverdagslivets erfaringer og viden i planlægningen indebærer *omvendt participation* ophævelsen af den klassiske forsknings forestilling om den neutrale og uafhængige ekspert. I modsætning til den her eksisterende objektiverende relation tager praktiseringen af den *omvendte participation* afsæt i den inden for aktionsforskningen gældende hermeneutiske[17] relation (Nielsen og Nielsen 2001), som lægger op til en mere dialogisk vidensproduktion. Udgangspunktet er, at forsker og borger begge bliver eksperter, når de indgår i jævnbyrdig dialog om betydningen og tolkningen af, *hvad* det overhovedet er, der skal defineres som problemer og målsætninger. Viden bliver som sådan ikke noget, som i sig selv er ophøjet og dagsordenssættende. *Videnskabelse* opfattes derimod som en forandringsori-

16 Dvs. hvilken forforståelse, der ligger til grund for forskningens udvikling og vidensproduktion.
17 Hermeneutik er læren om fortolkningen af helheder.

enteret proces imellem aktørerne i genstandsfeltet og forskeren selv.[18] Målet kan derfor ikke blive en tilstræbt uafhængighed eller neutralitet, men derimod et engagement, hvor forskeren sætter sin egen erfaring og viden i samspil med andres viden og erfaringer.[19] I denne proces opstår der nye muligheder og åbninger for demokratiske læringsprocesser. Processer, hvor dialogen mellem lægfolks erfaringer og eksperternes analytiske viden sker inden for rammerne af en *utopisk forforståelse*, som samtidig bidrager til at mindske de strukturelle magtforholds betydning ud fra den antagelse, at som 'utopikere' er eksperter og lægfolk i samme båd.

Omvendt participations bidrag til den traditionelle naturplanlægning består i at udvikle viden og erfaringer om *alternativer* til den traditionelle planlægnings mål- og løsningsorienterede metode, som på mange måder er demokratiets antitese. For når målet, af hensyn til ønsket om planens gennemførelse, sættes på forhånd og uden for den eksisterende livssammenhæng, er der meget lidt plads til nye ideer 'nedefra'. Dette har fx været tilfældet i forbindelse med tidligere borgerinddragelsesprocesser i dansk naturforvaltning, hvor lokalsamfunds behov og resurser, tilsigtet eller utilsigtet, er blevet undertrykt, fordi de ikke harmonerede med den fastsatte målsætning og en allerede interessebestemt planlægningsproces. Udelukkelsen af nye ideer og dermed alternativer betyder ofte, at de modsigelser, som borgerinddragelsen skulle udjævne, i stedet forstærkes. *Omvendt participation* søger at finde måder at holde processerne åbne på over for alternative forslag.

Individuel og social dannelse i retning af individuel og kollektiv myndighed anses i den her skitserede aktionsforskningstilgang som værende det vigtigste led i udviklingen af en langsigtet, permanent forvaltningspraksis. *Omvendt participations* erkendelsesorienterede sigte er således at skabe viden via konkrete, praktiske og demokratiske læringsprocesser, ikke som tidsbegrænset forløb, men derimod som processer, der hele tiden er under fornyelse og forandring.

---

18 Selv de mest anonyme forsøg på at "beskrive virkeligheden, som den er", indebærer inden for aktionsforskningens forståelsesrammer en værdimæssig stillingtagen. Med forskeren som subjekt, der observerer et objekt, opnås kun skabelsen af et kunstigt rum for samtale eller dialog, hvorfor forskeren, der forsøger at etablere en uafhængighed eller neutralitet, aldrig vil kunne nå sit mål.

19 Betragtninger omkring den neutrale forsknings konstruerede virkelighed er særligt indgående blevet beskrevet af den norske filosof Hans Skjervheim, her gengivet fra Aagaard Nielsens beskrivelse af samme (Nielsen, Aagaard 2001: 129-136).

6. Aktionsforskningens betydning

I løbet af sidste to-tre årtier har vi på både dansk og internationalt niveau været vidne til et skifte hen imod en mere deltagende form for planlægning og regulering. Myndigheder og offentlige institutioner er igennem internationale aftaler og konventioner i stigende grad blevet forpligtet til at involvere borgerne i planlægningsprocesserne.

En grund til fokuseringen på en større involvering af borgerne i planlægningen er en politisk erkendelse af, at en mere demokratisk planlægning er forudsætningen for, at politiske målsætninger kan nås. Natur- og miljøområdet er et af de planlægningsområder, hvor transformationen af planlægningen hen imod en mere demokratisk planlægning de sidste årtier har været størst (Hajer 2003). Den traditionelle planlægning på natur- og miljøområdet har været praktiseret som en elitær færdighed, som kun i det omfang, det har været magtpolitisk nødvendigt, har involveret ikke-formålsbestemte interesser. Borgernes rolle har i denne planlægning i bedste fald været at legitimere planlægningen gennem formelle høringsprocedurer.

I et kritisk samfundsteoretisk perspektiv er de samfundsmæssige konsekvenser af en sådan planlægningspraksis en demokratisk deroute og et bidrag til en erosion af almindelige menneskers sociale hverdagslivserfaring og orienteringsevne.[20] Hverdagslivets aktører fratages dermed evner, muligheder og myndighed til at kunne bidrage i politiske planlægningsprocesser. Det er bl.a. i det perspektiv, at den stigende interesse for aktionsforskningens eksperimenter og vidensproduktion skal ses (Svensson m.fl. 2002).

7. En øvelse i fire dele

Materialer: Fem ruller grundpapir, 10 tusser, en saks, et rum med stole og en bar væg og adgang til fire-fem grupperum.

Scenarium: Tre studerende påtager sig rollen som aktionsforskere, og 8-15 studerende deltager som sig selv, samtidig med at de forpligter sig til at deltage i hele øvelsens udstrækning. (En sådan forpligtigelse afkræves ikke af deltagerne i et reelt forskningsforløb!).

Tema: De tre forskere definerer et relevant og vedkommende tema for forløbet. Et sådant tema *kunne* være *undervisningen på universitetet*, *transporten til og fra universitetet*, *studier og sundhed*, *demokrati og universiteter* osv.

20 Dette er en grundlæggende problemstilling i sociologien og er på forskellig vis afspejlet i bl.a. Jürgen Habermas', Anthony Giddens', Ulrich Becks og Axel Honneths arbejder.

Del 1 – Fremtidsværkstedet:

- Der afsættes minimum fire arbejdstimer til denne øvelsesdel. Forud for afholdelsen af værkstedet udarbejder "aktionsforskerne" en detaljeret tidsplan, således at alle dets tre faser (jævnfør Jungk og Müllert 1984) – kritikfasen, utopifasen og realiseringsfasen – kan nås inden for den afsatte tid.[21]
- De tre faser gennemføres. "Aktionsforskerne" faciliterer forløbet og sørger for, at deltagernes kritik og utopier tematiseres og bearbejdes i både grupper og plenum. "Aktionsforskerne" sikrer desuden at alle – også de mindre udfarende – kommer til orde.[22]
- "Aktionsforskerne" sørger ved værkstedets afslutning for, i samarbejde med deltagerne, at planlægge tidspunktet for afholdelsen af det efterfølgende forskningsværksted. Det aftales, hvilken form for ekspertise det vil være relevant at inddrage til forskningsværkstedet. Eventuelle udrednings- eller klargøringsopgaver, som deltagerne selv skal løse inden forskningsværkstedet, aftales også.
- "Aktionsforskerne" udarbejder efter fremtidsværkstedet en værkstedsprotokol indeholdende en præcis afskrift af alle de stikord, tegninger, planer og aftaler, som er udarbejdet af deltagerne på fremtidsværkstedet. Denne protokol uddeles til alle deltagerne hurtigst muligt.
- Forskerne reflekterer i fællesskab over forløbets dynamik, dets indhold, mønstre og over forskernes egne roller: Fungerede værkstedet? Hvad gik godt, og hvad gik mindre godt? Var der nogen stemmer, som ikke blev hørt? Gjorde vi noget forkert undervejs? Hvilke temaer kom im- eller eksplicit til udtryk? Osv. osv. Disse refleksioner noteres.

Del 2 – Forskningsværkstedet:

- Til denne øvelsesdel afsættes minimum fire arbejdstimer. Værkstedet forberedes på samme måde som fremtidsværkstedet, men med den tilføjelse, at "aktionsforskerne" har ansvaret for at tilvejebringe den ønskede ekspertise. Inviterede eksperter [23] deltager på lige vilkår med de øvrige deltagere.

---

21 I et reelt forskningsforløb, hvori der indgår et fremtidsværksted, vil det ofte være opdelt over to dage/aftener med en samlet varighed på seks-ti timer.

22 Af hensyn til øvelsens begrænsede udstrækning anbefales det maksimalt at arbejde med tre grupper. I et "rigtigt" værkstedsforløb er blot to deltagere tilstrækkeligt til at konstituere en gruppe.

23 Udgangspunktet for de inviterede eksperter er, at de er indstillet på at "lege med" og tage de øvrige deltageres forslag og ideer alvorligt. I et "rigtigt" aktionsforskningsforløb kan der i stør-

- Forskningsværkstedet forløber på samme måde som fremtidsværkstedet. De fra fremtidsværkstedet formulerede ideer eller utopier fremlægges i plenum af deltagerne efterfulgt af "djævlens advokat". Efter fremlæggelse og "djævlens advokat" arbejder deltagerne videre i grupper med, hvordan den/de udviklede utopi(er) kan modificeres og evt. realiseres. De indbudte eksperter fungerer som sparringpartnere med henblik på at styrke utopiens gradvise transformation til realisering. Placeringen af eksperterne i de enkelte grupper afstemmes med gruppers temaer.
- Forskningsværkstedet slutter som fremtidsværkstedet med en fornyet plenumfremlæggelse og skitsering af det videre forløb, herunder planlægningen af en offentlighedsfase.

Del 3 – Offentlighedsfasen:

- Der afsættes 1-2 timer til offentlighedsfasen.[24]
- "Aktionsforskerne" og deltagerne sikrer, at offentlighedsarrangementet annonceres over for de øvrige studerende og ansatte på instituttet eller universitetet.
- Offentlighedsarrangementet består af en ophængning af de bearbejdede forslag, evt. suppleret med indlagte debatoplæg og diskussioner i plenum.
- "Aktionsforskerne" noterer sig offentlighedens tilbagemeldinger på det/de fremlagte forslag.

Del 4 – Analysedelen

Uanset hvordan øvelsen er forløbet, giver det anledning til metodiske og teoretiske refleksioner. I et reelt forskningsforløb vil det være relevant at delagtiggøre deltagerne i nogle af disse refleksioner, hvorimod andre refleksioner i form og indhold kun har en akademisk interesse, hvorfor det ikke giver mening at bringe dem frem for deltagerne, medmindre de selv efterspørger sådanne. Som metodeøvelse er det imidlertid afgørende, at alle deltagerne inddrages i den afsluttede refleksion, fx ved afholdelsen af et seminar eller kollokvium. På et sådant diskuteres:

re eller mindre omfang være mulighed for at frikøbe/aflønne både deltagere og eksperter. Ofte er deltagelsen dog ulønnet, men forsøges at gøres udgiftsneutral for den enkelte.

24 I et "rigtigt" aktionsforskningsforløb vil offentlighedsfasen ligge måneder fremme i forløbet og via medierne henvende sig til en bred offentlighed. På den måde kommer offentlighedsfasen til at udgøre en foreløbig kulmination på aktionsforskningen, evt. som afsæt for en revitalisering af forløbet med nye værksteder. Dette er ikke muligt i en øvelse, hvorfor offentlighedsfasen foreslås afholdt i umiddelbar eller snarlig forlængelse af forskningsværkstedet.

- Om forskerne kunne have ageret anderledes i planlægningen og i forløbet af de tre faser?
- Hvilke mønstre og dynamikker der tegner sig på tværs i forhold til temaet?
- Hvori det eksemplariske – forstået som det anvendelige og brugbare – evt. består?
- Hvilke perspektiver et reelt og mere langstrakt forløb kunne tænkes at få?
- Hvilke teoretiske perspektiver – i forhold til de enkelte studerendes egne interesser – det kunne være relevant at anlægge på det gennemførte forløb i forhold til metode og/eller temaer?

Seminaret eller kollokviets dialog- og dokumentationsform kan med fordel anvende den samme model, eller elementer heraf, som blev anvendt i dialogværkstederne.

Litteratur

Andersen, Jørgen Goul, Lars Torpe og Johannes Andersen (2000): *Hvad folket Magter, demokrati, magt og afmagt*: København: Jurist- og Økonomforlaget.

Bradbury, Hilary (2001): "Learning with the Natural step: Action Research to promote Conversations for Sustainable Development", i Peter Reason og Hilary Bradbury (red.): *Handbook of Action Research Participative Inquiry & Practice.* London: Sage Publications.

Clausen, Laura Tolnov og Hans Peter Hansen (2005): "Nu må I træde i karakter som ordentlige konsulenter…", Paper fremlagt ved Den 4. Nationale Aktionsforskningskonference – Relationer og vidensformer i aktionsforskning. Roskilde, Danmark

Eriksen, Erik Oddvar og Jarle Weigård (2002): *Kommunikativt demokrati.* København: Hans Reitzels Forlag.

Gaventa, John og Andrea Cornwall (2001): "Power and Knowledge", i Peter Reason og Hilary Bradbury (red.): *Handbook of Action Research. Participative Inquiry & Practice*. London: Sage Publications.

Greenwood, D. og M. Levin (1998): *An Introduction to Action research: Social Research for Social Change*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Gustavsen, Björn (1996): "Development and the Social Sciences: An uneasy relationship", i Stephen Toulmin og Björn Gustavsen (red.): *Beyond Theory – Changing organizations through participation*. London: Benjamins Publ. House.

Hajer, Maarten (2003): "A frame in the fields: policymaking and the reinven-

tion of politics", i Maarten Hajer og Hendrik Wagenaar (red.): *Deliberative Policy Ananlysis – Understanding Governance in the Network Society.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hansen, Mogens (1985): *Fra planlægningsoptimisme til nedskæringspolitik*, Sociologisk Institut, Københavns Universitet.

Jungk, Robert & Norbert R. Müllert (1984): *Håndbog i Fremtidsværksteder:* Viborg: Politisk Revy Jungk, Robert (1975): "Vom Wort Zum Versuch", efterord til den tyske udgave af *Limits to growth*: *Die grenzen des Wachtums*. Frankfurt am Main: forlag?.

Nielsen, Kurt Aagaard og Nielsen, Birger Steen (2005): "Kritisk-utopisk aktionsforskning – Demokratisk naturforvaltning som kollektiv dannelsesproces*",* i Torben Bechmann Jensen og Gerd Christensen (red.): *Psykologiske og pædagogiske metoder*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.

Nielsen, Birger Steen og Kurt Aagaard Nielsen (2003a): "Natur- og lokalsamfundsudvikling i Halkær Ådal – en rapport fra et aktionsforskningsprojekt om demokratisk naturforvaltning". Institut for Miljø, Teknologi og Samfund og Institut for Uddannelsesforskning, Roskilde Universitetscenter.

Nielsen, Birger Steen og Kurt Aagaard Nielsen (2003b): "Naturpolitik fra neden*",* i Peder Agger, Anette Reenberg, Jeppe Læssøe og Hans Peter Hansen (red.): *Naturens værdi*. København: Gads Forlag.

Nielsen, Birger Steen, Kurt Aagaard Nielsen og Peter Olsén (1999): *Demokrati som læreproces. Industri og Lykke: Et år med Dyndspringeren*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag

Nielsen, Birger Steen og Kurt Aagaard Nielsen (2002): "Natur- og lokalsamfundsudvikling i Halkær Ådal – en rapport fra et aktionsforskningsprojekt om demokratisk naturforvaltning". Roskilde Universitetscenter.

Nielsen, Kurt Aagaard og Lennart Svensson (red.)(2006): *Action Research and Interactive Research. Theory and Practice.* Maastricht: Shaker publishing BV.

Nielsen, Birger Steen, Kurt Aagaard Nielsen og Peter Olsén (2006): "Deltagelse som kritik", i Henrik Kaare Nielsen og Finn Horns: *Kritik som deltagelse*. Århus: Forlaget Klim.

Nielsen, Kurt Aagaard (2001): "Eksperimentelle metoder og aktionsforskning*",* i Lise Drewes Nielsen og Kirsten Bransholm Pedersen (red.): *Kvalitativ metode – fra metateori til markarbejde.* Frederiksberg*:* Roskilde Universitetsforlag.

Paaby, Kirsten, Kurt Aagaard Nielsen og Birger Steen Nielsen (1988): "Fremtidsværksteder som foregrebet utopi", i *Kontext,* nr. 51.

Reason, Peter og Hilary Bradbury (2001): "Introduction: Inquiry and participation in search of a world Worthy of Human Aspiration*",* i Peter Reason

og Hilary Bradbury (red.): *Handbook of Action Research. Participative Inquiry & Practice.* London: Sage Publications.

Scott Sørensen, Jette og Finn Horn (red.)(1987): *Fremtidsværksteder i Danmark – teori og praksis.* Viborg: Politisk revy.

Svennevig, Ingeborg og Laura Tolnov Clausen (2003): "Naturen mellem lokal viden og videnskab", i Agger, Reenberg, Læssøe og Hansen (red.): *Naturens Værdi.* København: Gads Forlag.

Svensson, Lennart; Göran Brulin, Per-Erik Ellström og Örjan Widegren (2002): *Interaktiv forskning – för utvickling av teori och praktik.*. Arbejdslivsinstituttet, Sverige.

Sørensen, Aage Bødtker (1992): "Aktionsforskning om og i arbejdslivet", i *Tidsskrift for Samfunnsforskning,* nr. 3.

Torbert, William R. (2001): "The Practice of Action Inquiry", i Peter Reason og Hilary Bradbury (red.): *Handbook of Action Research. Participative Inquiry & Practice.* London: Sage Publications.

Toulmin, Stephen (1996): "Elitism and democracy among sciences", i Toulmin og Gustavsen (red.): *Beyond Theory – Changing organizations through participation*. London: Benjamins Publ. House.

Unges bud på nationalparker i Danmark

(Submitted)

Af Laura Tolnov Clausen

Indledning

Kendetegnende for den gren af den nyere universitetspædagogiske børneforskning, som i internationalt henseende går under fællesbetegnelsen 'environmental education', er den dominerende opfattelse, at børns deltagelse i natur- og miljømæssige anliggender også bør efterstræbe en brodannelse til demokrati og aktivt medborgerskab [Adams & Ingham 1998; Hart 2002; Chawla 2002; Knowles-Yánez 2005]. Afsættet herfor er den tanke, at naturens ressourcer som betingelse for de menneskelige samfunds sundhed og velbefindende er et fælles anliggende i den allermest fundamentale forstand, og at det derfor er væsentligt ikke alene at lade for eksempel miljøundervisningen omhandle viden *om* naturen, men også at forberede og myndiggøre børn til at blive talsmænd (og kvinder) *for* naturen.[1] Det er også tanken, at dette samspil har sit bedste udgangspunkt i lokalsamfundet. Mennesker, inklusivt unge mennesker - antages det - er simpelt hen bedre forberedte til at tænke globalt, hvis de tager afsæt i handlinger, observationer og refleksioner omkring det, der sker i deres egne lokaliteters økosystemer. Denne erkendelsesproces, hvor globale miljømæssige sammenhænge begribes ved at observere og agere i den lokale natur, er også blevet beskrevet som en måde 'at bringe biosfæren hjem på' [Tomashow 2002]. Hvis denne proces derudover også tilføjes muligheden for politisk handling, i form af italesættelsen af og argumentation for egne holdninger og ideer i et politisk forum, er det opfattelsen, at den eftertragtede brodannelse mellem natur- og demokratiforståelse er på rette vej.

I forbindelse med overvejelserne omkring tilrettelæggelsen af et borgerdeltagelsesforløb for børn på Møn i 2004 blev inspirationen i høj grad hentet fra dette børneforskningsfelt. Baggrunden for det pågældende deltagelsesforløb var udpegningen af Møn som ét ud af i alt syv pilotprojekter, som stod foran den mulige udvælgelse som en af Danmarks første nationalparker. Som et væsentligt led i denne udvælgelsesproces var den grundlæggende præmis, som var blevet bestemt på centralpolitisk niveau, at de pågældende pilotprojekter skulle gøre brug af borgerinddragelse i en eller anden form (hvilken kunne de selv bestemme), og at udlægningen af nationalparker først og fremmest skulle sikres på baggrund af et lokalt ansvar og det, der blev beskrevet som 'medejerskab' fra borgerne [Miljøministeriet 2003/2004]. Således var spørgsmålet om nationalparkernes karakter noget, som pilotprojekterne selv skulle prøve at formulere deres – lokale – bud på, idet de over en 2 år lang periode fik mulighed for at eksperimentere med måder at inddrage borgerne

1 Denne tilgang er i øvrigt i overensstemmelse med det, der indenfor børneforskningen også er blevet betegnet som 'det nye børneparadigme', hvor børn i udgangspunktet, og også i deltagelsessammenhænge, betragtes som kompetente [jf. James, Jenks & Prout 2005 (1998); Kampman (1998)].

på. På Møn kom dette også til at inkludere inddragelsen af børn og unge.

Beslutningen om det sidste – inddragelsen af den yngre generation - blev truffet et halvt år efter, at processen reelt var gået i gang. Således måtte man på dette tidspunkt og på baggrund af de hidtidige erfaringer konstatere, at borgerne var skeptiske overfor deltagelsen, og at frafaldet fra processen var stort – dels, at der var nogle grupper – herunder børn og unge, som slet ikke var repræsenterede i det pågældende forløb. I den forbindelse blev en større RUC-forskningsgruppe inviteret og inddraget i pilotprojektet til at planlægge og forestå en række nye deltagelsesforløb, og ét af disse deltagelsesforløb, som undertegnede fik til opgave at planlægge og være tovholder på, var netop møntet på inddragelsen af unge, og det er det, der skal fortælles om her.

Udgangspunkt i hverdagslandskabet

I forhold til tilrettelæggelsen af forløbet for inddragelsen af de unge på Møn var den bagvedliggende hensigt netop og i overensstemmelse med det eksisterende børneforskningsfelt at etablere en projektorienteret deltagelsesform, der efterstræbte ansatserne til en brodannelse mellem ansvarsbevidsthed overfor naturgrundlaget og en politisk selvbevidsthed. Derudover, og som en bredere tilgang hertil, var hensigten imidlertid også at igangsætte en proces, som tog udgangspunkt i erfaringer fra alle hjørner af børnenes hverdagsliv. Dette perspektiv – hverdagslivsdimensionen – er mere eller mindre til stede inden for miljøundervisnings-området, som imidlertid også har en tendens til at nedprioritere denne bredere tilgang til en landskabsforståelse til fordel for en mere ensidig natur- og miljøfokusering. I det pågældende forløb var hensigten at arbejde ud fra et bredere hverdagslivsperspektiv ud fra den betragtning, at en sådan nedprioritering var problematisk. Således var vurderingen, at konsekvensen af en tilgang, hvor naturen præsenteredes som kulturens og det sociales omgivelser, var en opsplitning, som ikke fandt genklang i det virkelige liv. Set fra et hverdagslivsperspektiv, hvor rutiner, utilfredshed, ambitioner, længsler, nysgerrighed og stadige ændringer i de sociale og kulturelle betingelser alt sammen sætter sit præg på holdningen til omgivelserne, optræder ønsker til naturen ikke adskilt fra, men snarere tæt forbundne med menneskers sociale liv, og derfor forekom det problemfyldt at sortere denne vinkel fra.

En af konsekvenserne af denne hverdagslivsmæssige tilgang til naturforståelsen blev, at det frem for at tage udgangspunkt i børnenes 'naturopfattelser' forekom mere relevant at tale om børnenes 'hverdagslandskaber'. I forhold til ønsket om at indfange flere facetter af de sammenhænge, som børnenes ønsker til fremtiden var funderet i, forekom landskabsbegrebet bredere end naturbegrebet, idet det ud over mere specifikke naturrelationer og miljøopfattelser også kunne rumme fornemmelsen for tilhørsforhold til sted. Naturen indgik som en væsentlig del af dette landskabsbegreb, som imidlertid også stod åbent for at indbefatte en lang række andre rumlige, sociale og kulturelle relationer. Samtidigt, og som den anden konsekvens – og ikke mindst sammenholdt med ønsket om og interessen for at generere en myndiggørende deltagelsesproces, blev det tilsvarende også nødvendigt at arbejde ud fra en deltagelsesform, som var i stand til at håndtere en sådan tilgang. Den metodetilgang, som i forhold til dette formål forekom at være mest oplagt, var den såkaldte aktionsforskning.

Aktionsforskning og fremtidsværksteder som deltagelsesmetode

I forhold til mange andre metoder leverer aktionsforskning en mere radikal tilgang til spørgsmålet om borgerinddragelse. Ordet 'aktionsforskning' understreger i sig selv det grundlæggende princip, at forskning og handling (aktion) skal følges ad og gennemføres af de samme mennesker, som deltager i et pågældende projekt [jf. Reason, Peter & Bradbury, Hilary (2001)]. Således ligger der her en tanke om, at deltagerne bliver medaktører i undersøgelsen af deres egen livssituation, og samtidigt tildeles også forskeren, "eksperten", en ny rolle som demokratisk deltager på lige linie med de øvrige deltagere. En undersøgelse starter i overensstemmelse hermed med en eller flere konkrete problemstillinger, som deltagerne selv har identificeret, og det videre forløb skrider frem ved, at deltagerne selv undersøger de underliggende årsager og faktorer, og selv når frem til bud på løsninger herpå. Forskerens (ekspertens) rolle gennem en sådan proces er at bistå de øvrige deltagere med faglig assistance, som imidlertid også sættes på spil i en gensidig og ligeværdig dialog. I overensstemmelse hermed er hensigten også, at deltagerne ikke alene gennem forløbet formår at transformere nogle af de vilkår, som skaber praktiske problemer i forhold til deres livssituation, men også at de udvikler kompetencer til at kunne takle lignende eller andre problemer i fremtiden. En sådan proces kan også beskrives som en 'myndiggørende læreproces', hvor deltagerne undervejs og gennem deres deltagelse tilegner sig evnen til at påtage sig styringen over eget liv og ansvarliggøres omkring et fælles, alment perspektiv.[2]

Som metodisk arbejdsredskab til etableringen af en sådan myndiggørende proces har fremtidsværkstedet [Jungk & Müllert 1984] i relation til naturforvaltningsfeltet vist sig velegnet som demokratisk arbejdsmetode. Det grundlæggende princip for denne metode er (i overensstemmelse med aktionsforskningens principper) særligt ønsket om at bryde med det 'top-down' perspektiv, som ligger i mange borgerinddragelsesmetoder, hvor problemstillingen eller planudkastet er udarbejdet fra oven – f.eks. i en høringsmodel [Nielsen & Nielsen 2007:13]. I stedet tager fremtidsværksteder udgangspunkt i borgernes livssammenhænge med det afsæt at lade borgerne selv formulere de kritikker, ønsker og idéer, som de måtte have til et pågældende felt. Processen starter med andre ord 'fra neden' i den forståelse, at det er borgerne, som med afsæt i egne hverdagserfaringer initierer processen og indbyder eksperter og myndighedspersoner til at tage stilling til de for dem mest nærværende problemstillinger og ønsker til planlægningen. I den forbindelse arbejdes der med forskellige faser – kritik-, utopi-, og realiseringsfaser, som danner en samlet dynamik. Mere herom senere.

Skolen som institutionel ramme for inddragelse af unge

I forhold til deltagelsesarrangementet for de unge på Møn faldt valget på brugen af fremtidsværksteder som metodisk udgangspunkt. Således var det håbet, at det gennem brugen af denne metode kunne lykkes at skabe en myndiggørende deltagelsesproces. Samtidigt var der med afsæt i de pågældende deltagelsesidealer

2 Det skal her understreges, at det demokratiske elements betydning vægtes forskelligt inden for aktionsforskningen. Hvor det blandt nogle aktionsforskere er et imperativ, nedtones det af andre, som vægter implementeringen af konkrete forandringer højere.

også en bevidsthed om den række af problemstillinger, som er forbundet med det at lave deltagelsesprocesser for børn. En mere grundlæggende problemstilling er den, at børnedeltagelse og den børneoffentlighed, der knytter sig dertil, fra begyndelsen er behæftet med en modsigelse: den kan kun etableres af de voksne; men indholdsmæssigt kan den kun sætte sig igennem der, hvor børn oplever, at deres egne behov og interesser bliver imødekommet, og hvor de i gennem deres egne aktiviteter kan udvikle udtryksformer for dem [jf. Negt 1984: 5]. Børneoffentligheden kan med andre ord ikke alene frembringes gennem de involveredes eget incitament – den er i høj grad afhængig af de udfoldelsesmuligheder, som den tilbydes af de voksne, samtidigt med at den også, i det omfang, deltagelsen reelt *sker* på børnenes egne præmisser, faktisk rummer muligheden for, at de kan udfolde og afprøve sig selv. Der, hvor det ikke er tilfældet, er en væsentlig faldgrubbe til gengæld forbundet med faren for (voksen-)manipulation og styring af processernes udvikling og retning. Idet børnene ikke gives tilstrækkeligt spillerum til at kunne udfolde deres egne problemstillinger, opstår faren for, at det alligevel bliver de voksne, som sætter dagsordenen. Dette er en risiko, der også er blevet beskrevet som en 'symbolsk inddragelse' af børn i den forståelse, at inddragelsen handler mere om at signalere en holdning overfor omverdenen end om egentlig at have og praktisere den [jf. Hart 2002 (1997): 41-42].

Sådanne problemstillinger bliver ikke mindre, når skolen kommer til at danne rammen om børns deltagelse, som det blev tilfældet i det her behandlede forløb. At det endte sådan tog særligt afsæt i en række rationelle begrundelser. Dels satte det overordnede projektforløb på sin side rammerne for den tidshorisont (2 år), som deltagelsesforløbet måtte forholde sig til. De andre deltagelsesarrangementer var for længst gået i gang, og hvis børnedeltagelsen skulle have nogen chance for at indgå i processen, inden den var overstået, så var tiden knap. Ud fra det perspektiv var det umiddelbart nemmere (og hurtigere) at tage udgangspunkt i nogle allerede eksisterende rammer, frem for at skabe dem selv. Dels havde skolen både ressourcer, lokaler og en stærk kontakt ud i samfundet, som vurderedes betydningsfuld, og sidst, men ikke mindst, var der også den fordel, at man som forsker og tovholder på projektet, herigennem var sikker på at have deltagere at kunne (sam)arbejde med.

Samtidigt var det også en beslutning, som blev truffet ud fra en bevidsthed om, at skolen om noget er en institution, hvis rolle, uanset hvor velmenende og humanistiske intentionerne måtte være, er at opdrage og disciplinere individer, som kun vanskeligt kan sige fra. Dermed var der også i udgangspunktet det modsætningsfyldte forhold til stede, at børns deltagelse via skolen netop ikke var en deltagelse, som kunne defineres ved sin frivillighed. I princippet kunne deltagerne – børnene – som under de givne omstændigheder også var defineret ved deres elev-status, ikke sige nej til deltagelsen uden at komme på tværs af deres undervisningspligt.[3] I forlængelse af denne mere etisk-moralske overvejelse, var der også den mere praktiske tvetydighed forbundet med det forhold, at børn, måske mere end nogen, har brug for rum, hvor de kan eksperimentere - pladser og åbne aktionsfelter, hvor tingene ikke på forhånd er fastlagt, defineret og endegyldigt forsynet med navne og reglementeret gennem påbud og forbud [Negt 1984:5]. Således var der også den risiko forbundet med at bruge skolen som rammen om børns deltagelse, at oplevelsen af skolen som myndighedsinstitution og som symbolsk repræsentation både for det reglementerede og for en ulige magtrelation mellem børn og voksne (her elever og lærere), kunne påvirke børnene så meget, at de ikke var i stand til at udfolde deres fantasi.

3 I Danmark er der ikke skolepligt, men alle børn har ret og pligt til at modtage undervisning.

I forhold til det pågældende forløb indgik konstateringen af sådanne faldgrubber og problemstillinger i overvejelserne over, hvordan planlægningen af forløbet skulle gribes an. Således indgik også den overvejelse, at det bedste ville være at gå ind i en kontekst, hvor de umiddelbare magtrelationer var færre – eller i hvert fald mindre direkte til stede, og hvor graden af frivillighed i stedet dannede grundlaget for børnenes engagement. Ikke desto mindre blev det – med afsæt i nævnte begrundelser og en afvejning af fordele og ulemper – skolen, som kom til at danne rammen om den pågældende deltagelsesproces.

Deltagelsens rammer og planlægningen af forløbet

Efter flere henvendelser til øens forskellige skoler endte det med, at dette inddragelsesforløb kom til at omfatte fem niendeklasser på øens største skole. Den oprindelige tanke havde været at arbejde med nogle yngre børn, ud fra en forestilling om, at denne aldersgruppe ville have nemmere ved at fatte interesse for projektet. Responsen kom imidlertid fra de fem niende klassers lærer-team, som var vant til at arbejde projektorienteret og i øvrigt gerne ville arbejde med de unges egen identifikation, analyse og formidling af forskellige problemstillinger vedrørende deres lokale natur- og lokalmiljø i relation til pilotprojektet. Dette skulle vise sig at blive en spændende drejning. Dels i forhold til de oprindelige projekttanker, fordi der gennem arbejdet med denne ældre elevgruppe tegnede sig nogle helt nye perspektiver og muligheder. Dels fordi det pågældende lærerteam viste sig at være et dynamisk og velfungerende team, som forholdt sig både åbent og kritisk reflekterende overfor de tanker, som de blev præsenteret for. Således planlagdes projektforløbet i detaljer. I samarbejde med lærerne blev der udarbejdet en køreplan over forløbet, som skulle køre over to måneder og delvis integreres i – delvis erstatte den eksisterende undervisningsform. Følgelig kom dette forløb til at bestå af overordnet tre faser:

I udgangspunktet var der planlagt en udflugt for de unge i det Mønske landskab ud fra den overvejelse, at udflugten ville virke som inspirationskilde for de efterfølgende værksteder og projektarbejdet. Således var en række forskellige lokale naturbrugere blevet engageret til at indgå i en aktiv dialog med eleverne omkring landskabsanvendelse, natursyn og muligheder og konflikter relateret hertil.

Herefter fulgte en række fremtidsværksteder (fem i alt)[4], hvor de unge skulle have mulighed for at udtrykke deres holdninger, ideer og ønsker til deres lokalsamfund som fremtidigt levested for både mennesker og natur. Ud fra den opfattelse, at naturen netop er indlejret i mange forskellige (økonomiske, sociale og kulturelle) forståelser, og at anlæggelsen af et hverdagsperspektiv dermed ville bringe naturspørgsmålet på banen, sådan som det faktisk kom til syne i de unges optik, var udgangspunktet at bede de unge om at tage stilling til det bredspektrede tema *"Vores syn på natur- og samfund på Møn – for eksempel natur, fritid, skole og dagligt liv"*. Begrebet 'nationalpark' indgik helt bevidst ikke i tema-formuleringen, eftersom det, der var intentionen, ikke var en stillingtagen til, hvor vidt en nationalpark var ønskelig eller ej. I stedet var intentionen at få en dialog i gang om, *hvilket* landskab, de unge selv kunne forestille sig i fremtiden. Dertil kom, at problemet med nationalparkbegrebet desuden var, at det på forhånd lagde op til en række

4 Der blev afholdt ét fremtidsværksted for hver klasse, hvoraf hvert værksted var af 6 timers varighed – det, der svarer til en normal skoledag.

associationer, som virkede blokerende. Dette havde vist sig at være tilfældet i forhold til de borgerinddragelsesprocesser, som foregik blandt voksne borgere i pilotprojektet, og det stod hurtigt klart, at begrebet, også af de unge, blev opfattet negativt. Det blev for eksempel for fleste forbundet med et rent naturanliggende, og dette førte til en dominerende opfattelse af nationalparker som indhegnede naturområder primært for vilde dyr. Det, der var interessant, var derfor ikke, at få de unge til at tage stilling til noget, som de enten ikke havde gjort sig særlig mange tanker om, eller havde en forudindfattet mening om. I stedet forekom det mere interessant med afsæt i deres hverdagsliv, at understøtte en arbejdsproces, hvor de fik mulighed for at udvikle deres egen forståelse og bud på, hvad en bæredygtig udviklingsstrategi for naturen og lokalsamfundet kunne være.

Efter værkstederne var den resterende projekttid afsat til det videre arbejde med de ideer og temaer, som de unge tildelte størst værdi. Dette skulle bl.a. ske i form af forskellige tema-dage og tema-uger, og eftersom hensigten var at involvere samtlige faglærerne i projektet, var det også meningen at lade de af fremtidsværkstederne udsprungne temaer indgå i den almindelige undervisning i fagene dansk, samfundsfag, fysik-kemi, biologi, formning, musik og matematik. Målet med dette arbejde var dels, at de unge herigennem opnåede indsigt i de til temaerne relaterede faglige problemstillinger. Dels, at de selv nåede frem til forskellige skriftlige og visualiserede bud på, hvordan de *selv* kunne forestille sig disse problemstillinger løst. Til det formål var tilkoblet forskellige 'hjælpelærere' i form af blandt andet en skuespiller, en filmmand, en modelbygger, en teatermaler m.fl., som blev indbudte til at assistere med visualiseringen. Som et centralt indslag i denne fase var desuden indbydelsen af en række lokale politikere, embedsfolk og naturbrugere, som var inviterede til at indgå i en paneldiskussion med de unge. Sidst men ikke mindst, og som en (foreløbig) afrunding på projektforløbet skulle elevernes forslag præsenteres på et offentlighedsarrangement, hvor forældre, politikere og andre mønske borgere samt miljøministeren blev inviteret til fremvisning. Her var det også hensigten, at forslagene i skriftlig form skulle afleveres videre til styregruppen og indgå på lige fod med de øvrige voksenbidrag.

I forbindelse med tilrettelæggelsen af deltagelsens udformning og forløb, blev der truffet en række aftaler og overenskomster omkring lærernes deltagelse i det pågældende forløb. Som en måde at afbøde magtrelationerne i værkstedssituationen på, blev det for eksempel aftalt, at lærerne "holdt fri" under selve værkstedssituationen, og først efterfølgende, og af eleverne selv, blev forelagt de forslag og idéer, som værkstederne kastede af sig. Denne manøvre blev anset for væsentlig ikke alene som et forsøg på en undgåelse af "voksen-dominans", men netop også som en understregning af det forhold, at det var de unge, som var formidlerne, og at kommunikationen i den henseende gik den anden vej rundt. Derudover blev de involverede lærere opfordret til at tage de unges projektforslag alvorligt, uanset hvor ensidige eller urealistiske, de måtte forekomme. Det, der var hensigten, var netop ikke at påtvinge de unge en agenda, som ikke var deres egen, men derimod at facilitere en arbejdsproces, som de unge i høj grad selv bestemte indholdet af.

De unges kritik af natur og lokalsamfund.

I fremtidsværkstedets første fase – kritikfasen - er det særligt deltagernes kritik i forhold til det pågældende tema, som står i centrum. Det er kritikken, råt og usødet, hvor deltagerne har muligheden for at formulere

og udtrykke sig om alle de emner – store som små, som de måtte være utilfredse med. Kendetegnende for den kritik, som de unge præsenterede i forhold til temaet om natur og lokalsamfund var således også, at denne netop afspejlede mange forskellige facetter af et hverdagsliv, som af de unge blev opfattet som problemfyldt. Dette gjorde sig for eksempel gældende i forhold til helt konkrete dagligdags infrastrukturelle problemer, som det at komme rundt på øen i et landskab, hvor der var mangel på cykelstier, hvor busserne kørte sjældent, og hvor man derfor var væsentligt begrænset i sin bevægelsesfrihed. På samme måde var det også det, som kom til udtryk gennem den erfaring, at der manglede kultur- og fritidstilbud for børn og unge, og at man i det hele taget var bosat i et lokalsamfund kendetegnet ved en omfattende funktionstømning. I Stege lukker politistationen for eksempel klokken 13.00 om fredagen, og manglen på politi skabte problemer for de unge, blandt andet fordi det manglende opsyn havde ført til lukning af deres værestеder. Et andet eksempel på det samme var den nylige nedlukning af det lokale sygehus, som de fleste udtrykte frustration over, fordi det for de unge afspejlede problemet med bosætningen i et samfund, som var ved at dø ud. Således var der også alle overvejelserne omkring manglen på jobs- og uddannelsesmuligheder på øen. I forhold til det sidste, var de unge meget bevidste om, at hvis de selv skulle blive boende på øen, og det var der overraskende nok mange, der gerne ville, så måtte der ske nogle forandringer, som muliggjorde en sådan bosætning. Desuden var der de begrænsninger, som mange gav udtryk for i forhold til brugen af naturen. Nogle udtrykte vrede over landbrugets landskabsanvendelse – andre følte sig begrænset af manglen på stier (både gå- og cykelstier) og muligheden for at kunne færdes både i skoven og i det åbne land, og derudover var der manglen på aktivitetsmuligheder i landskabet, som appellerede til de unge. Det, som flere efterlyste, var således mere oplevelsesbetonede aktivitetsmuligheder samt muligheder for overhovedet at kunne bruge naturen, som oplevedes som lukket af. Manglen på stier *i* og ud *til* naturen, og oplevelsen af tilgængeligheden som præget af mange restriktioner, var en central dimension heraf. Endeligt blev der også udtrykt en vis bekymring over den stigende affaldskultur – skrald på strandene og i skovene samt irritationer over alger i badevandet indgik som del af hverdagens iagttagelser, men det var ikke sådanne problemstillinger, som fyldte mest. Det gjorde derimod oplevelsen af manglende fremtidsmuligheder, som følge af manglende udvikling og aktivitetsmuligheder på øen.

Samlende kan man sige, at det, som disse kritikpunkter primært afspejlede, var indtrykket af en samfundsgruppe, som følte sig ekskluderede i deres lokalsamfund. Denne fornemmelse var, for de fleste, særdeles frustrerende - ikke mindst fordi mange af de unge netop viste sig at være dybt forankrede heri. De var meget 'mønske', og flere havde familiære rødder, der rakte 5-6 generationer tilbage. Flere kunne således heller ikke rigtigt forestille sig at skulle leve andre steder, og ville egentligt ikke gerne væk fra øen, men de følte sig tvunget hertil.

Med afsæt i den franske sociolog og filosof Henri Lefebvre, som har forsøgt at fange de måder, hvormed rum (her landskaber) skabes som et både materielt, kropsligt og socialt produkt, kan man derfor også sige, at alle disse kritikpunkter tilsammen afspejlede en oplevelse af hverdagens og landskabets 'levede' sammenhænge som faldet fra hinanden [Lefebvre 1991: 40-46]. I modsætning til det 'abstrakte rum' – det begrebsliggjorte, planlagte og kontrollere(n)de rum, tager det 'levede rum' afsæt i kroppens sanser og bevægelsesmønstre, der 'læser' og tildeler omgivelserne betydning i takt med dens aktiviteter heri [ibid.]. Det er rummet, der skabes med afsæt i kroppens vaner og repetitioner, men også i pludselige indskydelser og eksperimenterende måder at erfare og betydningstildele omgivelserne på [Lefebvre 2002

(1992)]. Idet sådanne levede sammenhænge slås i stykker, fordi rummet – her landskabet – bliver genstand for store forandringer, så fragmenteres nemlig også måden at relatere sig til omgivelserne på. Ikke alene kan kroppen miste muligheden for at agere i landskabet (som f.eks. når stier forsvinder som konsekvensen af landbrugsudviklingen). Dermed ophører også muligheden for at tilegne sig landskabet fysisk såvel som erkendelsesmæssigt og skaber brud i kontinuitet.

Overført på de unges kritik giver det umiddelbart mening at oversætte den mangel på kontinuitet og sammenhæng i hverdagen, som de unge giver udtryk for, som et udtryk for den situation, at landskabets levede sammenhænge er faldet fra hinanden. På stort set alle områder af de unges tilværelse er det med afsæt i sådanne erfaringer muligt at få øje på et hverdagslandskab, som både i tid og rum er præget af fragmentering, der manifesterer sig som en form for diskontinuitet i de unges hverdagsliv.

De unges ønsker til natur og lokalsamfund

Overfor kritikken og præsentationen af de til natur- og samfundsudviklingen relaterede problemstillinger, er det til gengæld kendetegnede for de forskellige bud på alternativer, som udsprang af værkstedets næste fase – utopifasen – den fase, hvor det er tilladt at drømme og formulere ønsker til fremtiden, at disse tilsammen dannede omridset af et mønster, som umiddelbart lader sig sammenfatte som et ønske om (gen) indfindelsen af en større grad af kontinuitet og sammenhængskraft. Dette kom særligt til udtryk gennem ønsket om "mere liv på Møn", som også var titlen på et af de temaer, som de unge kom til at arbejde med. Overfor et samfund, som set fra de unges perspektiv, bar præg af nedgang og fragmentering på stort set alle områder, udgjorde ønsket om mere liv på øen et direkte, og i forhold til kritikken, omvendt formuleret alternativ. Det kom både til udtryk i form af ønskerne om bedre infrastruktur, uddannelsesmuligheder og arbejdspladser, og i ønsket om flere fritids- og underholdningsmuligheder, og i den henseende pegede de unges ønsker til fremtiden også i retning af en forbrugerkultur, og viste sig meget urbane. De afspejlede, at unge på landet ønsker sig det samme som unge i byerne, og at det også er manglen på disse muligheder, som gør, at de unge tager bort. I den henseende var det også karakteristisk, at nogle af ønskerne fremtrådte meget ensidigt, og at naturen manglede mærkbart i nogle af dem. F.eks. var det slående, at flere af de aktiviteter, som de unge i udgangspunktet foreslog, primært lagde op til aktiviteter, der foregik i centre, mens forslag om udendørs aktiviteter var mere fraværende. På samme måde var det karakteristisk, hvordan angsten for sygdom og visheden om geografisk afstand til et sygehus vejede tungere, end bekymringen for naturens fremtid, lige som udmeldinger som "naturen er kedelig" afspejlede, at naturen ikke var det, der optog de unge mest.

I udgangspunktet var de forslag, som udsprang af fremtidsværkstederne altså ikke særligt "grønne", idet hverken naturen eller naturbeskyttelsen indtog nogen særligt fremtrædende position. Naturen og landskabet optrådte hovedsageligt som en baggrundskulisse for samfundsanliggender, som de unge fandt mere væsentlige, og afspejlede dermed også, hvordan det i højere grad var samfundets frem for naturens overlevelse, der var den underliggende dagsorden. Til gengæld var dette også et forhold, som blev uddybet og udfordret undervejs, og det kom til udtryk i to forhold. For det første fik naturen en mere central placering efterhånden, som de forskellige idéer fik en større fylde, og som de unge selv blev stadigt mere

opmærksomme på de potentielle muligheder, som lå ved i højere grad at sammentænke deres egne selvoplevede problemstillinger med et bredere bæredygtighedsperspektiv. For det andet begyndte en øget (selv) bevidsthed at manifestere sig efterhånden, som de unge blev opmærksomme på egne idéers kvaliteter og potentialer, og så dem blive mere og mere konkrete i deres udtryksform.

Øget bæredygtighedsforståelse

I forhold til det første – forsøget på at integrere bæredygtighedsforståelsen i de forskellige projektudkast, var dette en udfordring, som trods usikkerhed, tvivl og en vis portion kaos faktisk blev grebet af de unge. Efter i starten at have udtrykt en meget uklar fornemmelse for, hvad bæredygtighed var for en størrelse, fik konturerne af dette begreb et både bredere og fastere udtryk, efterhånden som arbejdet skred frem. Disse konturer, og de forslag til en bæredygtig udvikling, som dette arbejde mundede ud i, var kun i behersket omfang i overensstemmelse med mere traditionelle opfattelser af spørgsmålet om bæredygtighed. Ikke desto mindre var det forslag, som afspejlede en bevægelse fra noget, der i udgangspunktet havde været kendetegnet af en vag naturrelation og en tilgang til spørgsmålet om bæredygtig udvikling, som noget flyvsk og abstrakt og hen imod en tilegnelse og konkretisering af begrebet, efterhånden som dette fandt gensvar i hverdagslivets erfaringer.

Det er det, der f.eks. er tilfældet i forhold til den forandring, som lader sig iagttage i forhold til ønsket om en bedre infrastruktur. Fra primært at have været et tema, som vedrørte ønsket om flere busforbindelser, udviklede dette ønske sig til idéer og projektudkast, som vedrørte en bevidst satsning på mere miljøvenlige transportsystemer. Ud over de mangfoldige og nøje detaillerede forslag og modeller til etableringen af stisystemer, som skulle sikre både de unges og andre borgeres færdsel rundt omkring på øen, var heriblandt også forslaget om etableringen af et såkaldt 'sky-train', et eksempel på det. Dette mini-tog, som frem for at

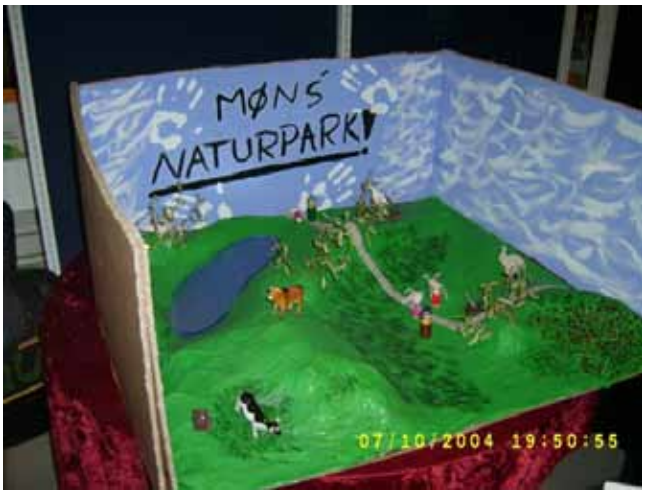

Figur 1: *I løbet projektperioden blev der udarbejdet en lang række forskellige forslag til forbedringen af øens infrastruktur. Der blev tegnet kort med angivelsen af alt lige fra stier til toglinier (billedet til venstre), og der blev bygget modeller af miniature-landskaber, som demonstrerede, hvordan de unge kunne forestille sig landskabet som rammen om aktiviteter, som både inkluderede naturbeskyttelse, erhverv, cykel- og vandrestier og en række friluftsaktiviteter (billedet til højre).*

køre rundt nede på jorden hænger i en højbane over jorden og kører på elektromagnetisme eller strøm, var netop i de unges optik interessant, fordi det var minimalt støjende og forurenende. I følge projektudkastet fremstod det dermed som et mere miljøvenlig alternativt til både biler og til busser og placeret som et ottetal omfattende både øens østlige og vestlige del, skulle det sørge for at binde øen sammen.

I overensstemmelse hermed, er det også karakteristisk, hvordan bæredygtighedstemaet blev omdrejningspunktet for de mange forslag, som vedrørte integreringen af en uddannelses-dimension. Som hovedvision skulle f.eks. en form for gymnasialt uddannelsescenter fungere som en form for eksperimentarium for unge Ole Opfindere. Stedet skulle henvende sig til unge, der havde afsluttet folkeskolen, og ud over mere traditionelle gymnasiale fag, som matematik, dansk og sprogfag, skulle der her indgå forskellige eksperimentelle liniefag, hvor det primært handlede om at opfinde nye og videreudvikle allerede eksisterende specialer for Møn – det være sig alt lige fra mad til energiproduktion. På samme måde skulle etableringen af et naturuniversitet og en naturefterskole også bidrage til at fastholde de unge og trække nye til. Ud over at give de unge mulighed for at uddanne sig på øen, indgik det også i overvejelserne, at etableringen af sådanne institutioner ville kunne bibringe øen både jobs og mere socialt liv.

Figur 2: *Ønsket om flere uddannelsesmuligheder på øen udviklede sig i løbet af projektforløbet i flere forskellige retninger. Én af retningerne var tanken om at bruge øens tomme sukkerfabrik som uddannelsescenter for unge, som havde afsluttet folkeskolen (billedet til venstre). En anden retning blandt uddannelsesvisionerne var ønsket om en naturefterskole (billedet til højre).*

Den samme orientering kommer til udtryk i forhold til rækken af forslag til bæredygtige erhvervsformer, som havde rødder både i nye og mere traditionsbundne erhverv på øen. Satsningen på de afledte arbejdspladser, der ville opstå i kølvandet på integreringen af en uddannelsesdimension på øen, var ét eksempel på det. Ud over tilstrømningen af studerende og det deraf øgede behov for forskellige serviceerhverv, kræver et universitet for eksempel forskere på samme måde som en efterskole forudsætter, at der er lærere og andet personale til stede. Et andet eksempel var de forslag, der vedrørte udviklingen af nye former for grøn turisme, som i deres udformning tog udgangspunkt i eksisterende kompetencer hos borgerne, og som blandt andet herigennem var møntet på en sikring af livssammenhængen for beboerne selv. Derudover, og baseret på research fra andre steder i landet, var der også forslag om nye måder at give gamle håndværkstraditioner en ny branding og herigennem sikre beskæftigelse og erhverv. For eksempel var der forslag om etableringen

af bryggerier og mosterier, baseret på mønske råvarer, og på samme måde indgik forestillingen om nye og mere naturvenlige landbrugsformer som en del af den samme logik. Det er det, der for eksempel er tilfældet i forhold til den overordnede inddeling af det mønske landskab i en række zoner præget af en varierende naturbeskyttelsesintensitet. Fra at have været (næsten) helt fraværende, blev forvaltningstanken i form af denne model for de unge integreret som en form for overordnet tilgang til landskabet, som en meningsfuld ramme at arbejde indenfor. At valget faldt på denne model skete på baggrund af de unges eget omfattende researcharbejde og herunder samtaler med lokale naturforvaltningsfolk.

Figur 3: *Ét af de temaer, som de unge arbejdede med, gik under betegnelsen 'Erhvervs-drømme'. F.eks. forsøgte en gruppe drenge nede fra et af øens havne-miljøer at koble en eksisterende, men skrantende erhvervsform, fiskeriet, med alternative turismeformer, som de lokale selv skulle administrere. På det store offentlighedsarrangement på skolen, hvor borgere fra hele Møn var inviteret, var levende fisk i store akvarier, fiskenet, kassevis af køle-is og fiskerdrenge i orange vaders med til at understrege stemningen på en fiskerkutter, som var blevet omdannet til en "feriekutter" - en form for 'sejlende vandrehjem', hvor turister skulle kunne tage på weekend ophold og fange deres middagsmad selv.*

Sidst men ikke mindst var det også denne udvikling og åbning af idéerne overfor en mere integreret placering i en bæredygtig udvikling for øen, som viste sig i de forskellige bud på en satsning på flere oplevelser og "konsum". I udgangspunktet havde sådanne ønsker haft en tendens til at relatere sig snævert til livet efter skoletid indenfor rammerne af byen eller hjemmet, ligesom de manglede en indre sammenhæng. I det videre arbejde blev sådanne ønsker udfoldet og samlet, sådan at nogle af øens eksisterende tomme bygninger, kom til at danne ramme om en række kultur- og fritidsaktiviteter, som havde en bredere folkelig appel. På samme måde blev værestede i det videreforarbejde projektudkast rykket ud i naturen, og blev herigennem forbundet med forskellige måder at bruge naturen på. Således blev der udarbejdet forslag om kano- og kajaksejlads for børn og unge, klatrevægge, shelters og teltpladser m.m. som gjorde brugen af landskabet mere attraktivt. I den henseende afspejlede sådanne indslag også, at interessen for en øget naturanvendelse måske ikke lå længere væk end lige under overfladen. Den stod muligvis i forlængelse af manglende muligheder for at bruge naturen på måder, som appellerede til dem, og skulle eventuelt blot tilbydes nogle andre muligheder at udfolde sig indenfor.

Samlende kan man sige, at det bud på en bæredygtig fremtid for naturen og samfundet på Møn, som de unge nåede frem til, tog afsæt i stort set alle hjørner af det at være ung borger i et lokalsamfund, som samtidigt er et udkantsamfund med alle de problemstillinger og ønsker, som dette implicerer. Det var samtidigt også et bud på en udviklingsstrategi, som lagde vægten på evnen til at se muligheder og til at skabe forandring på flere indbyrdes afhængige områder. For alle de nævnte del-elementer var det tilfældet, at de alene betragtet ud fra et naturbeskyttelsesperspektiv manglede den mere traditionelle naturbeskyt-

telsesdimension. Således er det karakteristisk, at forestillingen om 'fredede områder', indtager en meget lille placering i et fremtidsscenarie særligt møntet på forestillingen om landskabet som rammen om en menneskelig livssammenhæng. Til gengæld blev denne bæredygtighedsforståelse udviklet og konkretiseret gennem en arbejdsproces, hvor de unges hverdagslivserfaringer gennem udveksling med andre vinkler på problemstillingen blev opfordret til at åbne sig op overfor nye naturintegrerende måder at tænke sammenhænge på. Således afspejlede hovedparten af projektforslagene, at de unge faktisk havde udviklet en helheds- og fremtidsorienteret forståelse af begrebet, som også sprængte de til tider ensidige og fastlåste definitioner, som præger mange naturbeskyttelsesprojekter. I hvert fald talte disse del-elementer sig ind i en anderledes opmærksomhed overfor og forståelse af landskabet, som rammen om et for både natur og mennesker bedre sted at leve. I den henseende lader det sig også gøre at få øje på ansatser til det, der også kan beskrives som en dannelsesproces – her forstået som en øget bevidsthed og ansvarliggørelse overfor naturen som fælles livsbetingelse [Nielsen & Nielsen 2007: 27-29]. Det viste sig, at når de unge blev opfordret til det, og situationen var åben for det, som tilfældet var i det pågældende forløb, så begyndte landskabet at antage karakter af at være et konkret og levet landskab, hvor indtænkningen af natur og bæredygtighed ikke stod i kontrast eller opposition til et evt. nationalparkperspektiv, men snarere som en potentiel integreret del heraf. En lignende bevægelse lod sig iagttage i forhold til spørgsmålet om myndiggørelse, hvor der også skete en tydelig forandring.

Figur 4: *Blandt de unges idéer indgik også forslag til en række friluftsaktiviteter, der tog afsæt i de forskellige uudnyttede potentialer, som de unge kunne se i landskabet. Sådanne forslag inkluderede bl.a. brugen af øens større søer til kajak og kano-sejlads, ligesom der også var forslag til brugen af landskabet til tærrænridning, klatring og surfing m.m. Tilknyttet sådanne forslag indgik også idéen omkring etableringen af en række værestede ude i landskabet, hvor de unge kunne mødes om de forskellige aktiviter.*

Mynddigørelse

På samme måde som bæredygtighedsbegrebet i udgangspunktet optrådte mere eller mindre tilbagetrukket, var den umiddelbare iagttagelse fra projektforløbet, at de unge i starten manglede politisk selvbevidsthed og havde svært ved at tro på, at deres ideer ville have nogen form for gennemslagskraft. Den politiske mistillid viste sig bl.a. at hænge sammen med dårlige erfaringer med prioriteringen af unges interesser i både skole og samfundsliv, og derudover blev det tydeligt, at forældrenes skepsis – både overfor nationalparken og overfor (lokal-)samfundsplanlægningen i det hele taget – herunder ikke mindst nedlukningen af det lokale sygehus - havde påvirket de unge. For eksempel udtrykte flere forbehold overfor en nationalparks relevans

for de problemstillinger, som de selv stod overfor, og derudover var der så tvivlen om, hvorvidt de rent faktisk ville få nogen indflydelse på processen. For hvorfor engagere sig i et borgerinddragelsesprojekt, når man alligevel ikke - hverken som borger eller særlig samfundsgruppe - var vant til at blive taget alvorligt?

På trods af denne indledningsvise pessimisme, blev tilliden til egen gennemslagskraft og dermed også motivationen til deltagelse vakt til live, efterhånden som projektet skred frem. Som en vigtig dimension i forhold til arbejdet med de unge, blev disse indledningsvist gjort opmærksomme på, at de idéer og forslag, som arbejdet mundede ud i, ville indgå i afrapporteringen til styregruppen, hvor de ville blive behandlet på samme måde som de øvrigt indkomne forslag. Det var den melding, som styregruppen selv havde givet, og den blev bragt videre til de unge, og bidrog til at give arbejdet en ekstra dimension og seriøsitet. At forløbet havde et politisk sigte var ikke uden betydning, og desuden begyndte en øget selvbevidsthed at manifestere sig, efterhånden som de unge begyndte at tage ansvaret for idéerne, og disse fik en fastere udtryksform. Således er det karakteristisk, hvordan det, der i udgangspunktet markerede sig som en stærk resignation – både overfor tanken om en nationalpark, og overfor mulighederne for at kunne få indflydelse herpå, havde vendt sig til et betydeligt engagement, da de to måneder var gået. Flere af de unge var meget indstillede på at engagere sig i det videre arbejde i de deltagelsesarrangementer, som fandt sted i forlængelse af voksendeltagelsen, og senere også i det afsluttende offentlighedsarrangement. Dette siger noget om, hvordan myndiggørende deltagelsesformer kan skabe nye forståelsesformer, og peger dermed også perspektiverende tilbage på den resignation, som prægede store dele af den mønske voksne befolkning. I forhold til dette kan indvendes det forhold, at børn og unge måske bedre end de voksne er i stand til at drømme og forestille sig alternative fremtidsbilleder, fordi de endnu ikke er blevet (helt) realistiske. Det er for eksempel det, som Lefebvre antyder, idet han påpeger, at særligt børn er repræsentanter for det 'levede rum'. Dette rum er, i modsætning til det planlagte og kontrollere(n)de 'abstrakte' rum netop også indbegrebet af (barnlige) ønsker, fantasier, sanseoplevelser og leg – alt det, der danner forudsætning for at kunne tænke utopisk, og lige præcist derfor repræsenterer børn også en anderledes åbning i forhold til det tilsyneladende (u)mulige og realistiske [jf. Lefebvre 1991: 50].

Ikke desto mindre (eller måske snarere – netop derfor) viste de unges arbejde sig at have en bredere appel. Som en særlig dimension af og bekræftelse på dette, var den form for indirekte deltagelse, som de unges deltagelse bidrog til. Det viste sig nemlig, at de unges deltagelse også affødte en række samtaler og diskussioner med borgere i de sociale omgivelser (ikke mindst i hjemmet), som de unge i øvrigt færdedes i. Således gav flere af de unges forældre udtryk for, at de sagtens kunne identificere sig med børnenes ideer og ikke anså dem for væsensforskellige fra deres egne drømme om fremtiden [Clausen, personlige notater 170405; Clausen, interviewnotater 150505 og 260605]. Dette blev blandt andet tydeligt i forbindelse med det offentlighedsarrangement, som blev afholdt som afslutning på selve skoleprojektet, og hvor borgere, som ellers ikke havde vist sig synlige i nogle af de øvrige borgerdeltagelsesarrangementer, i dette (ene) tilfælde, faktisk mødte op. Dette er i sig selv en interessant erfaring. Dels fordi det siger noget om, at de voksne ("de resignerede") faktisk også havde nogle ønsker til landskabet, som de fik afløb for ved, at disse ønsker, netop gennem de unge, blev udfoldet og sat ind i en større sammenhæng. Dels siger det også noget om potentialerne ved at arbejde med samfundsgrupper, som traditionelt står marginalt i landskabsdiskussionen. I det her konkrete tilfælde kom de unges deltagelse i hvert fald til at bidrage med nogle nye perspektiveringer og idéer, lige som de medførte nogle helt uintenderede åbninger i form af en indirekte deltagelse fra de voksne. Desværre var det også åbninger, som hurtigt blev lukket i igen.

Figur 5: *I forhold til de indledende iagttagelser fra fremtidsværkstederne, som udtrykte en manglende tro på egne indflydelsesmuligheder på lokalsamfundsudviklingen og en mere vagt defineret interesse for natur- og miljøanliggender, blev både selvtillid og interesse vakt i takt med deltagelsen. De forslag, som projektforløbet endte op med afspejlede således, at de unge ikke alene havde grebet udfordringen om at give bæredygtighedsbegrebet et eget-defineret indhold. Dette indhold var også gennemtænkt, idé-rigt og velargumenteret.*

Børnedeltagelsens indbyggede modsætningsforhold

Etableringen af en børneoffentlighed udtrykker som nævnt et modsætningsforhold, idet det på én gang er udtryk for herredømme og (børnenes) protest imod det. På den ene side baserer etableringen af en børneoffentlighed sig på et specifikt magtforhold, idet den har brug for de voksne til at komme i gang; børneoffentligheden forsyner gennem sin etablering børnene med en fortolkningsramme for deres behov og ønsker, som de kan træde ind i. På den anden side indebærer en sådan offentlighed også en mulighed, idet øjeblik, hvor børnene selv begynder at handle; idet børnene kommer ind i den offentlige opmærksomhed, får de samtidig mulighed for at artikulere deres selvstændighed, og kan herigennem udfordre de voksne til at beskæftige sig med dem og tage deres kritik og ønsker alvorligt [jf. Negt 1984: 16] På den måde kan man sige, at der i forhold til etableringen af deltagelsesprocesser for børn ligger en tvetydighed, som kan pege i vidt forskellige retninger. Det kan netop, i det omfang, børnene tilbydes de rette udfoldelsesmuligheder, udvikle sig til en myndig- og ansvarliggørelsesproces, hvor børn, både som individer og som samfundsgruppe – i de voksnes synsfelt, selv begynder at handle, og, i hvert fald imaginært, begynder at forme deres omgivelser – her landskaber - i overensstemmelse med egne erfaringer og fantasi. Det kan også, som det modsatte, udvikle sig til en proces, hvor børn, og deres forståelse for naturen og landskabet pålægges bestemte (voksendefinerede) idealer, og derigennem bliver gjort til genstand for et opdragelsesprojekt.

Det pågældende deltagelsesforløb var som nævnt præget af en stor opmærksomhed overfor denne dobbelthed – ikke mindst, fordi processen netop fandt sted inden for rammerne af hele to institutionaliserede sammenhænge – den statsligt initierede pilotprojektproces og skolen som (traditionelt) opdragende institution. Således skulle denne problemstilling da også gang på gang blive udfordret i det pågældende forløb. Ikke alene som lærer, men også som forsker på forløbet var det for eksempel indimellem vanskeligt ikke at lade sig rive med af egne selvopstillede ambitioner og forsøge at korrigere de første rå utopiudkast i det, der, ud fra en voksen-optik, ansås som mere "ideelle" retninger. Overfor konstateringen af den i starten vagt definerede naturrelation ville det for eksempel have været meget nemt at "pille" nogle af forslagene ned og udpege dem som værende for ensidige eller "uhørte", fordi de ikke umiddelbart passede ind i en bestemt forestilling om

tingenes "rette" sammenhæng. Undervejs i forløbet blev faren for sådanne overstyringer ofte bragt på banen i de interne samtaler lærere og forsker imellem, og dette var forhåbentligt i sig selv med til at neddæmpe risikoen for, at en sådan fandt sted. De unges egen evaluering af processen afslørede da også en opfattelse af, at det i de forslag og projektudkast, som denne havde resulteret i, stadig *var* de unges drømme om fremtiden, som stod i centrum. Disse drømme var blevet tilføjet nogle dimensioner, som afspejlede en læringsproces, hvor de unge, af forsker og lærere, var blevet præsenteret for alternative betragtningsmåder, som de kunne vælge eller fravælge at lade sig inspirere af, men det var stadig de unges ideer som skinnede tydeligt igennem.

Derudover gav også konstateringen af de unges politiske mistillid anledning til refleksion i forhold til voksenrollen i forløbet. Spørgsmål fra de unge om, hvor vidt deres forslag faktisk ville få nogen indflydelse, gav for eksempel anledning til moralske overvejelser. Som initiativtager til projektet burde svaret have været ligetil. Omvendt var visheden om, at det kunne blive svært også reelt til stede, og i hvilket omfang kunne man som udefrakommende tillade sig at indgyde de unge håb og tro på indflydelse, når erfaringer fra de fleste forsøg på borgerinddragelse desværre siger det modsatte? Hvad de unges drømme angik, var ingen af dem for så vidt urealistiske. Der var ingen drømme om at flyve til månen, eller for den sags skyld, blot ud til klinten, og i den forstand burde de alle sammen teoretisk set kunne lade sig gøre. Svaret på spørgsmålet var således, at man kunne håbe på den politiske opbakning til i hvert fald at tage forslagene seriøst, men at det også ville være op til de unges eget fortsatte engagement. Ikke desto mindre gav sådanne spørgsmål anledning til overvejelser omkring de måder, hvormed det ville påvirke de unge, hvis de oplevede ikke at blive taget alvorligt. Sådanne spekulationer gjaldt også besvarelsen af de spørgsmål, som ville blive stillet af folk udefra og udenfor den egenlogik, som projektet var indhyllet i. For hvordan ville omverdenen reagere på udkast til fremtidens natur- og lokalsamfundsudvikling, der var så markant anderledes, end det, man ellers havde set?

Mødet med voksenoffentligheden

Sådanne overvejelser skulle da også vise sig at være berettigede i forhold til den måde, hvormed de unges forslag blev mødt. Det skulle vise sig, at tilliden og motivation hele tiden, undervejs i projektforløbet, blev konfronteret med en virkelighed, som afslørede den sårbarhed, som adskiller børneoffentligheden fra alle andre offentligheder. De muligheder, som de unge undervejs i løbet af pilotprojektet fik for at møde og drøfte deres forslag med dele af den voksne offentlighed, synliggjorde denne dobbelthed. Det blev for eksempel tydeligt i forbindelse med paneldiskussionen, hvor en række lokale naturbrugere, politikere og embedsfolk var inviteret til Stege Skole. Dette var en begivenhed, hvor det for alvor gik op for flere af de unge, at de faktisk *havde* mulighed for medindflydelse: det betød noget, at der sad en række personer parate til at besvare spørgsmål fra *dem*, og det betød noget, at den tilstedeværende repræsentant for pilotprojekt nationalpark Møn lagde ud med at understrege, at det indgik i målsætningen, at de unge skulle inddrages. Hver især holdt de indbudte paneldeltagere et 10-minutters oplæg om deres respektive syn på nationalparken, og så blev bolden givet op til spørgsmål fra de unge. Men da det kom til stykket udtrykte flere af de unge skuffelse overfor arrangementet. Kun få turde stille sig op med spørgsmål, da de oplevede, at de spørgsmål, der blev stillet, faldt mere eller mindre til jorden. Sådanne vedrørte for eksempel spørgsmålet om, hvor vidt der kunne sælges særlige Møn-produkter i en nationalpark, om landbruget kunne forestille

sig at dyrke natur i stedet for landbrug, om det var nok kun erhvervsmæssigt at satse på turisme i nationalparken, hvis man forestillede sig, at folk skulle blive boende der, og om man kunne forestille sig en øget og anderledes satsning på uddannelse og erhverv. Sådanne spørgsmål var anderledes end de mere ensidige naturinteresser, som paneldeltagerne hver og især havde givet udtryk for i deres præsentationer, og flere af paneldeltagerne udtrykte vanskeligheder ved at svare herpå. Nærmere adspurgt havde flere af de unge omvendt opfattet panel-diskussionen som en meget abstrakt diskussion, som i sin rendyrkede natur- og erhvervsfokusering på en måde lukkede sig om sig selv. I hvert fald lå måden at artikulere landskabet på som ramme om opdelte interessesfærer – naturforvaltning, turisme, landbrug og friluftsliv (jf. arbejdsgruppernes ansvarsområder) meget langt væk fra de hverdagserfaringer og sammenhænge, som styrede de unges orienterings- og erkendelsesproces.

En anden begivenhed, som afspejlede en lignende dobbelthed i forhold til fornemmelsen af at blive taget alvorligt, var besøget af den nationale følgegruppe. Gruppen, som var på Møn i forbindelse med et andet møde, aflagde skoleprojektet et besøg om eftermiddagen – samme dag som det store offentlighedsarrangement. I den forbindelse var eleverne mødt op for at præsentere deres projekt som en form for for-premiere. Besøget var imidlertid kort, og der var delte meninger blandt gæsterne. Nogle få kunne, direkte adspurgt, godt se perspektiverne i de unges projektforslag. Andre udtrykte klart, at der var for lidt natur i ideerne. Nationalparker handlede først og fremmest om naturbeskyttelse, og det var der, i sin rene form, for lidt af, var der flere der mente.[5] Desuden var der en undren forbundet med selve idéernes retning. For hvad kunne de unges prioritering af et universitet dog have med en nationalpark at gøre? Hvad kunne det have med bæredygtig udvikling at gøre? Ud fra de unges perspektiv kunne det have med begge dele at gøre, hvis bæredygtig udvikling i en sådan nationalpark kunne have noget med lokalsamfundets udvikling at gøre. I den henseende kunne både universitetets og de andre elementers tilstedeværelse netop være medvirkende til at skabe et anderledes levende miljø på Møn, som på sigt kunne gøre det attraktivt at bo og bosætte sig der.

Sidst men ikke mindst var faktum i forhold til det pågældende børneprojekt, at det kun i begrænset omfang fik indflydelse på pilotprojektet. Da det fandt sted, blev det ganske vist med stor selvbevidsthed vist frem, som noget, der var helt unikt for pilotprojektet på Møn. Men da det kom til en egentlig indoptagelse af de unges kritikker og ideer, så forsvandt interessen både fra politikere, forvaltere og embedsmænd. Repræsentanter for de unge deltog i de øvrige borgerinddragelsesforløb, og senere også i den koordinationsgruppe, som blev nedsat i forlængelse af de fremtidsværksteder, som blev arrangeret for de voksne. De deltog tilsvarende også i det afsluttende offentlighedsarrangement for det samlede pilotprojektforløb, og hvor de overfor hele forsamlingen gav udtryk både for de problemstillinger, som de så i forhold til nutiden og alternative bud på en løsning heraf. Disse bud satte sig spor i "voksendiskussionerne" blandt de fremmødte Møn-borgere, men heller ikke her mødte de interesse hverken på lokalt eller statsligt myndighedsniveau. På samme måde gav forløbet heller ikke anledning til en drøftelse af, hvordan erfaringerne fra skoleprojektet kunne føres videre. Skolen havde ellers vist stor interesse i forhold til at gøre temaet til en form for tilbagevendende projektarbejde for de ældste klasser, og på den måde fandtes der faktisk en mulighed for etablering af en

5 Dette blev der bl.a. også givet udtryk for i det TV-indslag som TV-Øst bragte senere på aftenen, og hvor flere af følgegruppens medlemmer kommenterede projektet.

langsigtet integreret læringsproces. Men det var ikke en erfaring, som på systemniveau blev betragtet som et egentligt potentiale. Samlet kan man sige, at alle disse reaktioner måske var forventelige, men dermed var det også med til at bekræfte og cementere en væsentlig årsag til mange borgeres manglende deltagelse, nemlig, at det reelt er vanskeligt at få indflydelse på statsligt initierede naturbeskyttelsesprojekter - og det fik de unge så altså bare lov til at erfare på et tidligt stadie i deres livsforløb.

Børn og unges rolle i nationalparker

Den dobbelthed, som ligger i børne- og ungdomsdeltagelsens voksendefinerede rammer, forekommer at være særdeles vigtig at holde sig for øje i forhold til inddragelsen af børn og unge både i eksisterende og eventuelt kommende nationalparker. Risikoen for at en sådan deltagelse bliver symbolsk legitimerende eller voksen-manipuleret, forekommer at være temmelig stor, og i så tilfælde foreligger også risikoen for at gøre mere skade end gavn. I deltagelsesprojektet på Stege Skole erfarede de unge i mødet med politikere og eksperter, at de på den ene side tilsyneladende *blev* taget alvorligt, eftersom de i hvert fald på en helt ny og ukendt måde havde mulighed for at møde beslutningstagerne ansigt til ansigt og tilmed fik chancen for at konfrontere selv samme med egne relevante problemstillinger. På den anden side var det også i dette møde, at de oplevede, hvordan deres bud på en bæredygtig fremtid gik ind i en lukket dør over hele linien, fordi de ikke fandt opbakning på system-niveau. Dialogen med de unge var enten direkte fraværende eller også skete den på voksen-definerede præmisser, og dermed fik de unges deltagelse i mødet med omgivelserne en form for symbolsk karakter. I den henseende er det også på sin plads at pege på den risiko for 'deltagelsestyranni' [Cooke & Kothari 2002], som ligger implicit de fleste former for deltagelse, men i udpræget grad når man arbejder med marginale grupper i deltagelsessammenhæng, som for eksempel børn og unge. Med dette begreb påpeges netop den (system-)legitimering, som kan ligge i at inddrage borgerne, selvom denne inddragelse ikke reelt får nogen indflydelse på planlægningen, og forekommer dermed at illustrere den situation, hvor inddragelsen af de unge skete inden for rammerne af et system, som i starten åbnede sig og så lukkede sig efterfølgende igen.

Overfor disse erfaringer kan det være relevant at perspektivere forløbet på Møn set i lyset både af internationale erfaringer og af de måder, hvormed børn og unge på nuværende tidspunkt indgår som del af en dansk nationalparkkontekst. Således er det kendetegnende for de fleste nationalparker i verden, at de prioriterer den formidlende rolle overfor den yngre generation meget højt, http://europarc.org/what-we-do/junior-ranger. I USA indgår nationalparker for eksempel som et væsentligt undervisningsredskab, som bruges til at oplære børn i definitionen på, hvad der er ægte amerikansk natur http://www.nps.gov/history/NR/twhp, og det samme element lader sig genfinde inden for rammerne af de nationalparker, som er blevet etableret i Danmark. Kendetegnende for disse parker er, at de alle har fået koblet en uddannelsesdimension på, og at lige præcist dette aspekt prioriteres meget højt. Således eksisterer der på Naturstyrelsens hjemmeside en "undervisnings-side", hvoraf det fremgår, hvordan nationalparker skal bruges i undervisningen for de lokale skoler: "fordi lokale børn skal være stolte af deres lokale natur, kultur og historie", http://nationalparker.naturstyrelsen.dk/undervisning. Undervisning. Ligeledes fremgår det også, hvordan der er blevet udarbejdet en lang række forskellige undervisningstilbud og "færdige pakker" med ideer, projekter og

emner, som børn og unge og deres lærere, kan arbejde videre med. For eksempel tilbydes elever en 3-dages lejr-tur i Mols Bjerge, med en række veltilrettelagte undervisningstilbud undervejs, og i Nationalpark Thy er det blandt en lang række forskellige tur-aktiviteter (og aktiviteter i øvrigt) muligt at deltage i en natur-vandring, hvor man kan lære om alt lige fra træer, flint, svampe, fiskeri, digtere og døden undervejs [ibid.].

Sådanne initiativer er interessante og uden tvivl lærerige, og det er givet, at de fleste børn og unge vil finde det både sjovt, udfordrende og tankevækkende at deltage heri. Desuden viser sådanne initiativer også i sig selv en bevægelse fra en mere naturteknisk landskabstilgang, som noget, der primært vedrører en forståelse af naturen som biologisk fænomen, og hen imod en forståelse af landskabet som noget i lige så høj grad historisk, socialt og kulturbestemt. Alligevel kan man stille det spørgsmål til de pågældende initiativer, i hvilken udstrækning de faktisk berører børnenes egne fortællinger og det levede hverdagslandskab, som disse fortællinger udspringer af. Selvom hensigten er i højere grad at formidle naturen til børn og unge på en meningsfuld måde, så er det ikke initiativer, som umiddelbart appellerer hverken til en inddragelse af denne gruppes egne perspektiver på landskabet eller til en egentlig forandring af de problemstillinger, som måtte være forbundet med en bosætning heri. Derimod er det netop et perspektiv, som gennem formidlingen af (på forhånd) bestemte måder at "læse" landskabet på, 'skaber' landskabet som 'abstrakt oplevelseslandskab' i forståelsen af det abstrakte som fortællingen om landskabet som noget tegnet og fortalt "fra oven" (og af de voksne). Sådanne fortællinger kan have både en oplysende og vidensformidlende værdi, og de kan også danne afsæt for motivationen til en problematisering af sammenhænge i et bredere perspektiv. Men de lægger ikke umiddelbart op til hverken handlekompetence, myndiggørelse eller den form for ansvarliggørelse for naturen og samfundet, som følger af en demokratisk læringsproces.

Med en satsning på sådanne aspekter alene, risikerer de danske Nationalparker dermed også at blive til opdragelsesprojekter, hvor det er (staten) – her repræsenteret af (voksne) planlæggere, som går ind og laver de store fortællinger, mens de bredere perspektiver og problemstillinger, som i øvrigt kendetegner børns og unges landskabsopfattelse, forbliver udeladt. Set i lyset af den store betydning som (lokal-) samfundsdimensionen havde for de unge på Møn, med alt hvad dette indebar af spekulationer omkring erhverv, uddannelse og infra-struktur, så er det i hvert fald tydeligt, at når unge arbejder med landskabet ud fra et bredere hverdagsperspektiv, så er det landskabet som rammen om en bredere livssammenhæng, som herigennem tager form. Det landskabsbegreb, som de unge i det pågældende tilfælde nåede frem til, var anderledes end det, der kom ud af nogle af de øvrige borgerinddragelsesarrangementer, og det indeholdt også aspekter, som sagtens kunne have fået en naturbeskyttelsesmæssig skarpere kant. Men det rummede samtidigt også dimensioner, som måske i virkeligheden kommer nærmest det, der virkeligt *er* behov for i områder, som det mønske, hvis man anskuer det ud fra et mere langsigtet og mere bredspektret bæredygtighedsperspektiv. Det gjorde det i hvert fald meget tydeligt, at hvis en nationalpark *skal* være andet og mere end et naturreservat, så *må* den også kunne rumme et udviklingsaspekt, hvor der er plads til en bredere vifte af forskellige former for erhvervs- og kulturliv, og uddannelses- og transportmuligheder, sådan at den yngre generation også kan se en fremtid i de pågældende områder.[6]

6 At det er ungdommen, som udgør fremtidens borgere, kan også ses som et argument for, at ideen om medejerskab er af særlig relevans lige netop i forhold til denne samfundsgruppe – både i forhold til ønsket om omsorg og medansvar for naturen, og i forhold til ønsket om at fastholde liv og udviklingsmuligheder i landdistrikterne.

Litteratur:

Adams, Eileen & Sue Ingham (1998): Changing Places: Childrens participation in environmental planning. The Children Society. London.

Bischoff, Annette (2003): Unge, ungdomskultur og natur. Naturens værdi. Peder Agger, Annette Reenberg, Jeppe Læssøe & Hans Peter Hansen (red.). København: Gads forlag.

Chawla, Louise (2002): Political Socialization in Preparation for Environmental Action. Critical International Perspectives on participation 5/24.

Chawla, Louise (2002): Insight, Creativity and Thoughts on the Environment: Integrating children and youth into human development. Environment and urbanization, Vol. 14, IIED, London 2002.

Clausen, Laura Tolnov (2004): Unge Møn-borgeres syn på natur- og lokalsamfundsudvikling. Arbejdsrapporten kan rekvireres ved henvendelse til forfatteren.

Clausen, Laura Tolnov (2005): Offentlighedsarrangement, Møn Hallen, d. 17. april

Clausen, Laura Tolnov (2005): Fokusgruppeinterview med forældregrupper på Stege Skole hhv. d. 15. maj og d. 26 juni

Clausen, Laura Tolnov & Hansen, Hans Peter (2007): Deltagerbaseret forskning. Teknikker i samfundsvidenskaberne. Fuglsang, Hagendorf-Rasmussen & Bitsch Olsen (red.) København: Roskilde Universitetsforlag.

Cooke & Kothari (eds.) 2002 (2001): Participation. The new tyranny? London. New York: Zed Books.

Hahn, Carole L. (1998): Becoming Political: Comparative Perspectives on Citizenship Education. New York: State University of New York Press.

Hart, Roger A. (1992): Childrens Participation. From Tokenism to Citizenship. Innocenti Essays No.4. Unicef. United Nations Children's Fund.

Hart, Roger A. 2002 (1997): Childrens Participation. The theory and practice of involving young citizens in community development and environmental care. London: Earthscan.

James, Allison, Jenks, Chris & Prout, Alan 2005 (1998): Theorizing Childhood. Cambridge: Polity Press.

Jungk, Robert & Müllert, Norbert R. (1984): Håndbog i Fremtidsværksteder. Viborg: Politisk Revy.

Kampmann, Jan (1998): Børn som informanter. Arbejdsnotat udarbejdet for Børnerådet. Arbejdsnotat nr. 1. Roskilde universitetscenter.

Knowles-Yánez, Kimberly (2005): Childrens participation in Planning Processes. Journal of Planning Literature 20, s. 3-14. Sage Publication.

Lefebvre, Henri (1991): The Production of Space. Oxford: Blackwell Publishers ltd.

Lefebvre, Henri (2004): Rhytmanalysis – space, time and everyday life. London. New York: Continuum

Reason, Peter & Bradbury, Hilary (2001): Introduction: Inquiry and participation in search of a world worthy of human aspiration. Peter Reason & Hilary Bradbury (red.): Handbook of Action Research. Participative Inquiry & Practice. London: Sage Publications.

Miljøministeriet 2003/2004b. Miljøministerens igangsættelsesbrev udsendt til udpegede styregruppeformænd

Møller, Per Grau (2000): Landskab og kulturel bæredygtighed, Aktører i Landskabet, Foranderlige Landskaber. Odense: Odense universitetsforlag.

Negt, Oskar (1984): Barndom og børneoffentlighed. Autonomi. Børn og voksne. Kontext/47: 5-16.

Nielsen, Kurt Aagaard & Nielsen, Birger Steen (2003): Naturpolitik fra neden. Naturens værdi – vinkler på danskernes forhold til naturen. København: Gads Forlag.

Nielsen, Kurt Aagaard & Nielsen, Birger Steen (2007): Demokrati og naturbeskyttelse. Dannelse af borgerfællesskaber gennem social læring – med Møn som eksempel. København: Frydenlund.

Rust, Marie (2000): What role do young people have in national parks? Their role in the US parks system. Keynote speeches at the Conference EUROPARC 2000: 45-55

Thomashow, M. (2002): Bringing the Biosphere Home. Cambridge, MA: MIT Press.

Empiri:

Værkstedsprotokollerne fra de fem afholdte elevværksteder d. 18., 19., 25., 26. og 27. august 2004 samt lærerværkstedet d. 8. september 2004.

Elevernes skriftlige projektforslag til styregruppen

Diverse mindre arbejdsnotater og mødereferater skrevet undervejs i løbet af projektperioden

Aviser og andre medier:

Nationalparker mere end træer. Møns Tidende 8/10 2004

Unges drømme om Møn. Ugebladet 8/10-2004

TV-indslag bragt af TV-Øst 8/10-2004

Internet:

http://nationalparker.naturstyrelsen.dk/undervisning
http://www.skovognatur.dk/Falster/Nationalpark
http://europarc.org/what-we-do/junior-ranger
http://www.nps.gov/history/NR/twhp

Chapter 11
Democracy and Sustainability: A Lesson Learned From Modern Nature Conservation

Laura Tolnov Clausen, Hans Peter Hansen and Esben Tind

Introduction

Sustainability has played an increasing role in the efforts of international society to deal with global environmental problems. Sustainability was emphasised by the report of the Brundtland Commission, 'Our common future' (Brundtland 1987), and the term became a keyword on the international political agenda of the UN's conference on environment and development, the so-called Earth Summit held in Rio de Janeiro in 1992. When deconstructed, one can say that the term has become a critical political category on the one hand, and a regulative strategic tool within public planning on the other. It is implicitly critical in political terms because of its questioning of the aggregated consequences of utility maximisation in terms of the destruction and exploitation of natural resources, and in terms of social and economic inequalities, and poverty. The regulative strategic dimension of sustainability concerns its orientation which is supposed to contribute to better and more holistic regulation, not only dealing with the natural aggregated consequences of human behaviour but also with the driving forces behind such human behaviour. Since the beginning of the 1990s, sustainability has been a central feature of several international conventions and agreements. The Convention on Biological Diversity is but one example of how sustainability has become a keyword within nature conservation policy:

> ...the sustainable use of its components and the fair and equitable sharing of the benefits arising out of the utilization of genetic resources, including by appropriate access to genetic resources and by appropriate transfer of relevant technologies, taking into account all rights over those resources and to technologies, and by appropriate funding. (UNEP 2000)

In the Convention, sustainability is often used to describe the strategic focus of the Convention. The introduction of the concept has challenged the more classical approach to nature conservation by emphasising that the protection of our natural resources must be achieved by a large-scale change in how we use the resources.

Aspects other than biological ones have to be taken into consideration – factors such as production, the use of technology, the economy, equality and justice all have to be integrated into a conceptualisation of biodiversity. Politicians and planners are forced to search for new planning strategies due to the broad public and political recognition that we as modern societies have not so far been able to deal properly with environmental problems. In view of this recognised inadequacy and the pressure from the public, 'participation' has been central in the search for new strategies within the last 15–20 years. It was highlighted at the Earth Summit and explicated in the 'Local Agenda 21' (LA21) programme. From then on, the concept of participation has been combined with sustainability and played a key role around the globe. However, when we examine contemporary policies and public planning related to environmental issues, it seems that politicians and public planners in all parts of the world have major difficulties integrating participation and sustainability within public planning. In this chapter, we will argue that a new and more profound democratic understanding of sustainability is needed to provide the necessary changes in society. This understanding includes a utopian dimension which contrasts with a more strategic and risk-oriented approach. To illustrate our point we will use a case taken from the field of nature conservation, namely the recent development of the concept of national parks in Denmark. This is used to demonstrate some of the structural issues at stake when dealing with participation and sustainability within public planning.

Our chapter is divided into five sections. In the following two sections – 'Sustainability from a Critical and Strategic Point of View' and 'Sustainability as a Democratic Term' – we will deconstruct the term sustainability from both critical and strategic points of view, and demonstrate that the two different dimensions of the term sustainability will create conflicting meanings if not thoroughly considered when creating policy reflected. In sections three and four – 'National Parks in Denmark' and 'Democratic Sustainability and National Parks' – we will describe the process of establishing national parks in Denmark and the structural problems of this process. In section five, the 'Discussion', we will use the case study to discuss the need for profound changes in our approach to sustainability.

Sustainability from a Critical and Strategic Point of View

The Brundtland Report highlights many problems related to the way we produce and distribute resources and, importantly, those tied to complex ethical questions like those surrounding the political, social and cultural inequalities that exist among people. In so doing, the word sustainability becomes a normative term which relates to ethical questions that take their starting point in issues concerning freedom, equality and justice. But the use of the word sustainability implies more than just desirable visions; it also contains a critique of the way we plan development today:

> A plan or political action, national or international, that does not include sustainable development as its goal, is hard to find. (Elling 2008: 17)

The value oriented and critical dimension of sustainability, which is approved by the international community, raises a fundamental question: How can or should ethical and moral philosophical issues be transformed into action? Is it at all possible to integrate all questions in all their complexity and endless possibilities of interpretation into public environmental planning and regulation? Whilst 'ecological modernisation' (e.g. Mol 1996, Hajer 1995, Elling 2008) has attempted this, the question which still remains to be answered is whether it is possible to integrate the complexity of the world into an environmental paradigm?

When deconstructing the definition of sustainability we realise that *time* is a key element of the term, and that *needs* and *future*, become 'principals of negotiation', and thereby meanings that are left for the specific social and cultural contexts to define. The 1992 UN programme, LA21, however, attempts to give sustainability a legal status. The 'principal of negotiation' – 'needs' and 'future' – are replaced by what the Danish philosopher Gorm Harste calls a 'constituting of causality' (Harste 2000) suggesting that sustainability can be read in 'Mother Nature', and 'indicators' of nature and the environment become determinants in the interpretation of the meaning of sustainability. This gives natural science a superior status and therefore becomes a part of the strategic dimension of sustainability. According to Harste, the idea that 'Mother Nature' has the answer to sustainability creates two fundamental problems. (1) Political action has to be oriented forward in time, but modern scientific knowledge (about nature) is per definition oriented backwards in time. Thus, if political actions are based on indicators which are built on scientific knowledge, action will by definition be late. (2) This idea of 'Mother Nature' giving us the definition of sustainability creates a problem of integrating one system's (natural science) way to interpret sustainability into other systems.[1] Such integration is impossible due to the fact that social, cultural, scientific and political systems (Luhmann 1982) are self-referring; each operating with different types of rationality and time perspectives. When interpreted by different systemic rationalities, sustainability will automatically be reduced to 'reflective interpretations of futures which should not take place'. Instead of being a starting point for the thinking about alternative sustainable futures, sustainability will be about 'avoiding crises'. Thus the *utopian element* understood as the potential ability to formulate common visions for a better future will suffocate and sustainability will become a dystopian term with an implicit avoidance of certain futures. In this perspective, the strategic use of sustainability will become a positive category of risks and therefore not provide a solution to the causes of the problems.

The same critique of the implementation of sustainability has been made by Wolfgang Sachs who argues that sustainability understood as 'sustainable

1 In principle, systems have to be understood broadly, including formal and non-formal systems, public as well as private.

development' no longer represents a hope for the future and therefore is meaningless (Sachs 2000). Sachs puts his point provocatively by concluding that sustainability connected to development is about protecting economic growth against its own risks, instead of finding alternatives to the way we organise our society politically, socially, culturally and so forth. According to Sachs, this development is greater due to the displacement of political power from the nation states to trans-national markets. Elling formulates the same point slightly differently:

> ... and this becomes clearer day by day, is the fact that globalization is dissolving these structures and creating a situation, where total individualization prevails, allowing subservience of everybody to the dictates and demands of the market forces. (Elling 2008: 59)

Altogether one can say that this critical perspective on sustainability highlights a very crucial question: How can public institutions address the ethical and utopian aspects of the term if not through integrating them in the same concept?

Sustainability as a Democratic Term

Gorm Harste suggests an answer to the above question by implying that the ethical and moral dimensions of sustainability require it to be understood as a democratic project for two reasons. Firstly, by giving the natural scientific interpretation of sustainability supremacy we compromise the fundamental role of democracy which is supposed to deal with the complexity of moral, ethical and aesthetic questions on a societal level, and secondly, as mentioned already, there is a strong utopian dimension to the term sustainability. This utopian dimension is in *this* chapter understood as a potential *common* veneration for nature that, given the right circumstances, goes beyond mutual infighting and has the possibility to express horizons of change. According to this understanding, the democratic sphere is the only legitimate political sphere to deal with common visions and utopias for nature and society. In other words, sustainability is per definition a collective challenge, based on differentiation, not integration. It is a challenge that necessitates the experience of nature as something that people have in common in spite of differences among people. And it is a challenge that necessitates dialogue. Several theorists have emphasised democracy and differentiation as the only legitimate way of talking about democratisation of democracy though dialogue (Elling 2008). The sociologist Anthony Giddens is one of them. However, except from referring to the importance of subcultures of society, Giddens does not point towards fundamental changes of praxis. Habermas in contrast points his finger at the main problem: the rationality of the System colonising the Life World (Habermas 1984). For Habermas, colonising (the integration of a certain rationality) is the main problem. His contribution to the theory of the liberal democracy, including his emphasis of the public sphere as the framework for democratic dialogue (Habermas 1976)

indicates a possible solution. For Habermas, democratic dialogue is a central part of the public sphere and thereby more than just a subcultural definition. It is the democratic deliberative dialogue which will create the legitimate linkage between the rationalities of systems – economic systems, public institutions and agencies, etc. – and the values of the citizens in their everyday lives. In that perspective, the political definition of sustainability has to be based on a more deliberative democratic approach. Only through a deliberative democratic approach will it be possible to open up the utopian dimensions of sustainability rather than integrative and dystrophic predictions of the future.

In the following section we will describe a case illustrating the need for more profound changes in the way systems define the political agenda on sustainability and participation. The case is built on our research related to the development of national parks in Denmark. This case is interesting within the framework of this book due to the explicit and implicit role of sustainability and participation. The authors of this chapter have been studying and analysing the national park process from its beginning in 2002 until the designation of the first parks in 2007. They have used participatory research methods and qualitative interviews with different actors in the process. The case discussed here illustrates some of the contradictions within modern public planning when it comes to the terms, participation, democracy and sustainability. What makes the Danish case story interesting? In most European and global processes of establishing national parks it is possible to recognise a strong centralistic or expert orientation; somehow national parks have been considered as being a way of protecting nature from local exploitation. Consequently, the social and democratic aspects of national parks have been reduced to the degree of participation which is necessary to avoid too much conflict with the local citizens and to making the implementation of the national park regulations more manageable. In the Danish case, the point of departure was, however, somewhat different. The process was begun with the publication of the so called 'white paper' which meant that the system did not from the very beginning demand any specific solutions and consequently the Danish case opened up the possibility for a potential democratic experiment. That is why the Danish case is unique and globally interesting.

National Parks in Denmark

As a result of the recommendation by the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) (OECD 2000), a political committee established by the Danish Government in 2000,[2] the so-called Wilhjelm Committee, took up the question of establishing national parks as a tool for improving biological diversity in Denmark. In 2001, the Committee agreed to suggest seven areas that potentially

2 The Wilhjelm Committee was established by Svend Auken (Social Democrat Party), Minister of the Environment at the time.

could become national parks. Exactly how the suggested areas, of which several were already highly protected and owned by the state, should contribute to the conservation of biological diversity in Denmark was not completely clear, but a democratic and participative perspective was emphasised from the beginning. In 2002, the Danish Government decided to start a programme of pilot projects prior to the final decision on national parks in Denmark. The purpose of the programme was to give local communities two years to, firstly, decide if they were interested in the establishment of a national park in their community and, secondly, to develop some visions of how a park could be integrated with the local community:

> The purpose of the pilot project is, on basis of investigations and local debate, to work out a vision with a plan for the demarcation and the content of a national park on Moen, which can be a part of the foundation for the considerations and decisions regarding the establishments of national parks in Denmark. (...) The pilot project will be carried through on the local level in close cooperation with the local authorities and the Danish Forest and Nature Agency (represented by the State Forest District) under continuous involvement of the local population. (Letter of approval, Minister of Environment 2001, our translation)

Earlier experiments with citizen participation in Danish nature conservation have not been particularly successful, but have instead escalated conflicts between locals and governmental agencies. Within the pilot projects, the Minister tried to ensure a certain degree of local support and understanding of the idea of establishing national parks. To stress the importance of local influence, the Minister of Environment at the time, Hans Christan Schmidt of the Liberal Party, announced that the final political selection of actual park areas would depend on whether the process had been truly democratic and whether a final local agreement was attained. Each pilot project was organised under a local political steering committee, representing different interest groups and political representatives. The specific task of the administration on a daily basis was delegated to local secretariats managed by the regional State Forest Districts and the Chief Forest Officer. The local steering committees were given until July 2005[3] to work out their recommendation to the Minister of Environment.

The Minister of Environment established a 'National Steering Committee' (NSC) representing more than 30 different interest groups and representatives of governmental agencies, which would oversee the different pilot projects. The NSC was given the task of monitoring each pilot project and providing the necessary exchange of knowledge. In some of the pilot projects as well as in the NSC, the job of getting an overview of the results of more than two years of work undertaken by the different pilot projects was given to consultants. On the basis of the NSC's recommendation, the Minister of Environment presented an Act on national parks to the Danish Parliament in spring 2007 (see a simplified illustration of political decision-making process in Figure 11.1).

3 Some of the pilot projects were given a three-month extension.

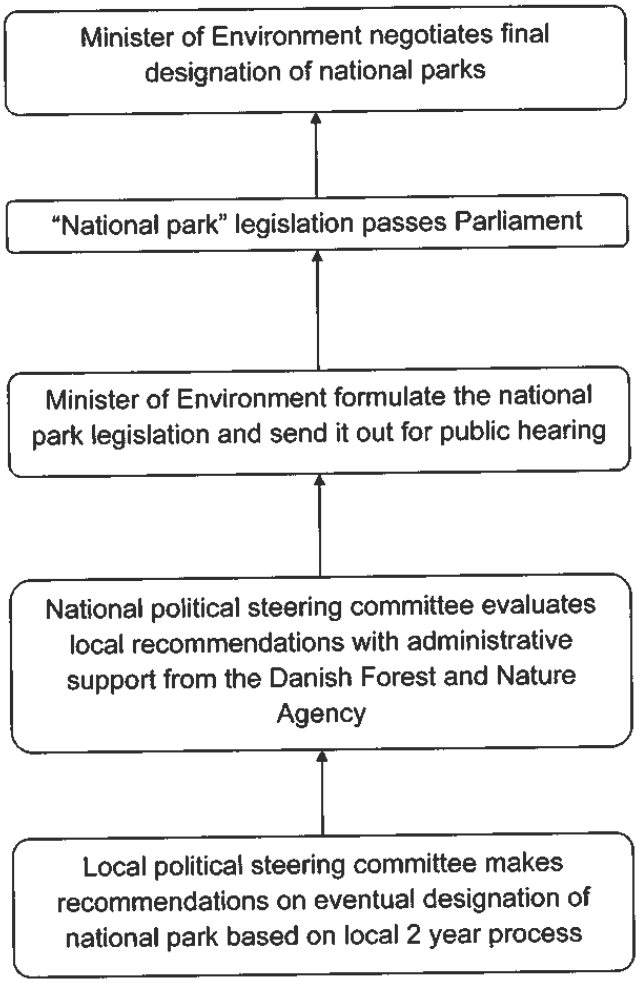

Figure 11.1 Diagram of pilot projects

Note: The diagram illustrates how the two year pilot project process was structured on the local level.

Each pilot project had within its budget the opportunity to design its own course of events including conducting the investigations. Due to the close relationship between the different State Forest Districts and due to the requirement set down by the Minister, the structural backbone of the pilot projects was the same. All the pilot projects used traditional participative methods such as public hearings and surveys in combination with the writing of a large number of expert reports. However, in some of the pilot projects more non-traditional methods have been used, such as future workshops and different kinds of consensus building methods.

In the following, we will describe the progress of one of the Danish national park pilot projects, the project on Moen, an island geographically situated about

100 km (60 miles) south of Copenhagen. Our description is based on systematic documentation of the process, including working papers, minutes from meetings, events and interviews.

Phase 1: The Initial Phase of the Pilot Project

At the local level, politicians, the tourist industry and nature conservation organisations on Moen were thrilled by the idea of becoming a national park pilot project. Immediately after the Wilhjelm Committee suggested Moen as a potential national park, a network of people who could work out a pilot project proposal for Moen was established. In January 2003, seven main normative objectives regarding the pilot project were formulated.

Main Objectives:

1. Secure and expand the beautiful and existent natural and cultural values of north and east Moen.
2. Work for a sustainable use of Moen's natural recourses.
3. Work for the understanding and use of the local qualities of the public, including recreational activities.
4. Work for the sustainable development (social and economic) of the local society.
5. Create a foundation for the formal establishment of Moen national park.
6. Create local ownership to the idea of the national park and demonstrate the potentials and changes/improvements of the idea.
7. Provide input to the national process of establishing a number of national parks.

Apart from a description of the political organisation of the project, the project description was vague about how to create the desired ownership of the project. However, during the preparation of the project description, three public hearings were held. There was a large attendance at all three hearings at which politicians and officials emphasised that everyone who had an interest in being a part of the project could participate in one of the four thematic working groups: *nature and geology; culture and rural development; farming and forestry; and outdoor recreation and tourism*. A relatively large number of citizens signed up for these groups. The main task of the groups was to initiate surveys to develop some collective vision for the park's future according to the main objectives that had been listed. The final output of each working group was to be presented to the political steering committee in a written report (see schematic outline of pilot project process in Figure 11.2).

Even though the idea of the working group was to create a democratic process, the working groups were worried that they could not fulfil this particular task satisfactorily. Therefore it was decided that in addition to the thematic process of the pilot project, a non-thematic process had to be initiated as well. This was done

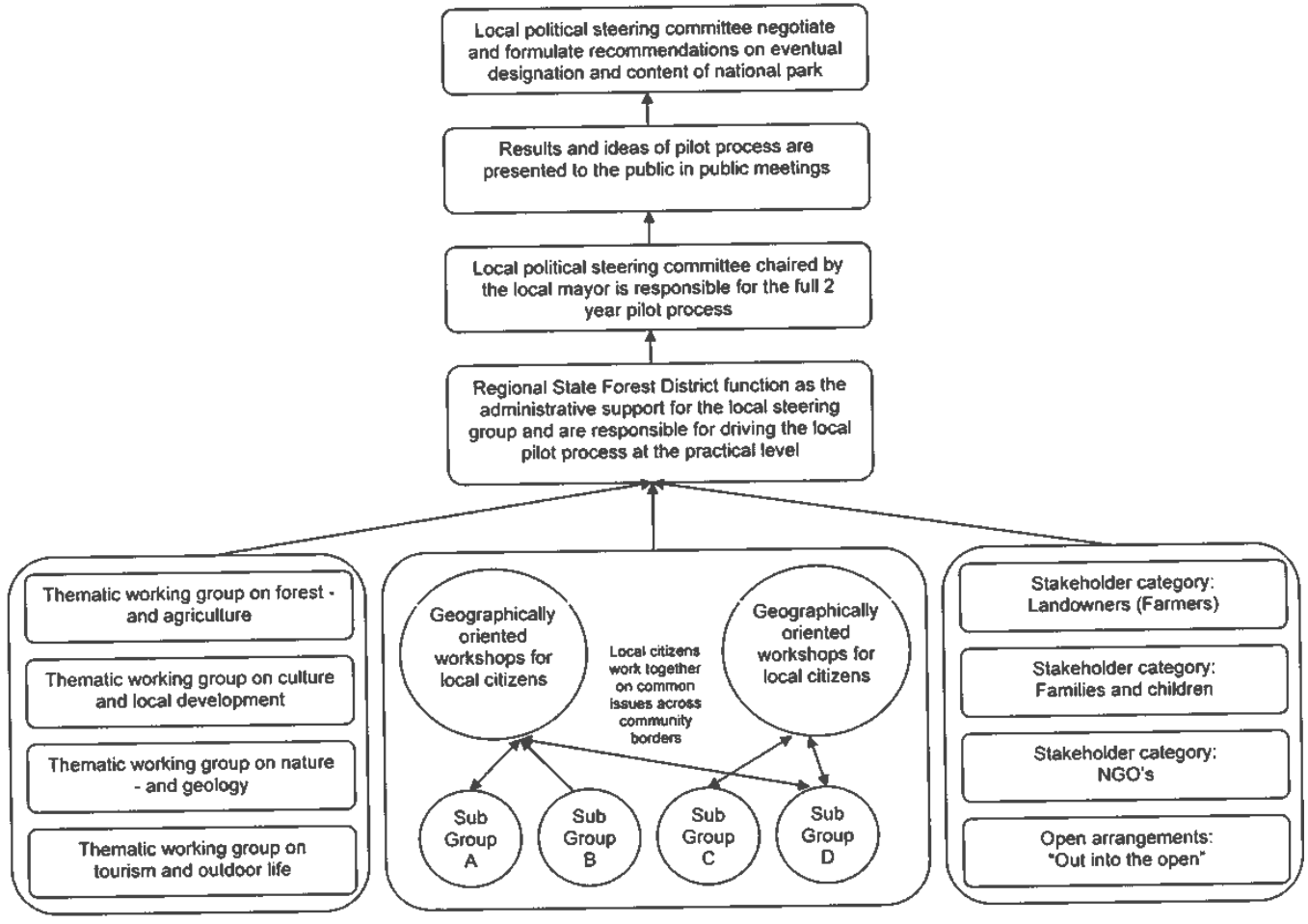

Figure 11.2 Diagram of political decision making in national parks

Note: This diagram illustrates the political decision-making process on national parks from the local to the national level.

by inviting local citizens in a number of geographical areas to participate in future workshops.[4] As a participative method, the future workshop has been developed with special attention being paid to involving all kinds of people regardless of their social and cultural backgrounds and their ability to express themselves verbally. During the workshop, participants try to work out a utopia, to draw an exaggerated picture of future possibilities. Free from inherent necessities and with the use of brainstorming techniques and creative games, the aim is to find and reflect common utopian solutions to identified problems, the basic criterion for these solutions being that they should differ from usual, only rationally (system) orientated problem solutions (e.g. Jungk and Müllert 1987).

During the initial phase of the pilot project, the political steering committee took form and the first meeting of the steering committee was held. It became rapidly obvious that the local farmers were against the project. The position of the farmers led to tensions within the steering committee and external mediators were brought in to depoliticise and mediate the process. To some extent, a better collective understanding of the project among the different actors and stakeholders was created due to the work of the external mediators, but the political steering committee did not have the necessary competence to follow up on the positive results achieved by mediators and create a more positive atmosphere in the meetings that followed and the whole process became politically tense again.

Phase 2: The Working Phase of the Pilot Project

The problems observed in the starting phase continued to haunt the pilot project. The chairs of the thematic working groups worked on a purely voluntary basis and felt a lack of ability and resources to fulfil the task they were given. At the same time, they faced a high drop-out rate from the working groups and a hollowing of the democratic expectations of the pilot project. According to some of the deserting group members, a major reason for the high drop-out rate was the instrumental approach to the work, leaving little space for bringing in other issues of interest, e.g. the more value-oriented issues listed as main objectives. Those laypersons who had signed up because they had veneration for the community including the surrounding nature, suddenly felt marginalised by those people with a more technical approach to the task given. Another problem was the negative influence of the political conflicts with the farmers. Even though some of the farmers were interested in participating in a constructive way, the social control in the farming community made it difficult to prevent the conflict from having a negative impact on the working groups. Much of the debate in the working group was related to this particular conflict. The working groups did produce some suggestions of

4 The future workshop was developed by the now late Austrian writer and journalist Robert Jungk after the Second World War. From Robert Jungk, the method has been systematically developed by scholars, among those the two action researchers from the University of Roskilde, Kurt Aagaard Nielsen and Birger Steen Nielsen.

a more value-oriented character. Most significant was the idea – supported by almost all participants involved in the process – that the whole island of Moen should be a part of the pilot project. Despite full support, the idea was hushed up by the political steering committee.

Within the framework of the non-thematic approach, a number of geographically spread future workshops were planned. Two of these were successfully carried through in respect to visions and more utopian ideas. However, the idea of continuing the results of these workshops in a number of specific projects failed, partly because of lack of facilities and partly because of lack of local involvement. The lack of local involvement was also the reason why several other workshops were cancelled. It also seemed as though the thematic and non-thematic processes were in competition with each other. The problem of local involvement in the non-thematic workshops led to the hiring of consultants who had experience in working with laypeople in different kinds of action research projects and different kinds of consultancy tasks. They revitalised some of the ideas that participants from the future workshop already held. Not being able to carry out the initial plan for the implementation of all of the workshops, it was instead planned to support some of the activities started at grass-roots level. Here the focus was on the population of the small island of Nyord (considered a part of the potential national park area) where opposition to the whole idea of a national park was strong.

After having experienced a couple of future workshops, the representatives from the island of Nyord invited the consultants from the University of Roskilde to facilitate some future workshops. Those workshops developed ideas and visions for the future and were presented in a report written by the islanders themselves entitled: 'Nyord as a part of a national park – is that a good idea?' (Foreningen Nyord 2004). In the report the people of Nyord expressed their fear of the national park, but also some of their more visionary perspectives for nature, exciting culture and socio-economic development on the island. On a very concrete level, they suggested a plan of bringing more of the regulation and responsibilities of nature management down to the locals themselves. Instead of delivering the report to the political steering committee, the islanders arranged their own hearing on the island, inviting authorities and politicians to answer some specific and direct questions regarding the political process and the political willingness to work together with locals on these issues.

Phase 3: The Final Phase of the Pilot Project

During the late autumn of 2004, the political steering committee and the pilot project secretariat focused on writing the final report to the Minister of Environment. Due to the problem with the farmers, the working groups and the secretariat held a couple of workshops to find at least some common ground for a collective recommendation of a national park at Moen. The effort did not succeed as other conflicts regarding hunting rights and lack of structural support for the development of small businesses on the island occupied the final phase of the pilot project.

Based on the consultant's initiative, two workshops for all involved in the process were held in September and October 2004. Even though the workshops were formally supported by the political steering committee, political support from the steering committee and from three of the four working groups was limited. The workshops managed to gather some of the local grass-roots organisations. One result of these workshops was the establishment of a local coordination group which was given the task of continuing the work with the visions and ideas developed during the project, regardless of whether a national park was established or not. This coordination group did not get support from the authorities or established NGOs which instead established their own coordination group made up of representatives from the different public institutions, from farmers and a few other NGOs.

On 17 April 2005, all the groups involved – thematic as well as non-thematic – were invited to present their work and visions at a public gathering. In addition, the steering committee insisted on having a traditional public hearing with formal introductory talks by different representatives of the political steering committee. The ensuing debate became a relatively aggressive argument between the local farmers and the representatives for the thematic working groups, most other citizens left the hearing. In the month following the public hearing, the political steering committee and the secretariat finished the final report of the pilot project process at the local level. The chair of the local political steering committee did not succeed in getting all members of the group to agree on a mutually acceptable vision for a national park on Moen. The final report to the NSC and the Minister of Environment contained several minority statements. In spite of the minority statements, the report from the Moen pilot project stressed the importance of future democratic and local regulation of nature management.

Phase 4: Post Pilot Project

After all pilot projects had delivered their final reports to the NSC, the task of summarising the content of all seven reports was handed over to a company of consultants. On the basis of internal negotiations, the NSC made their own report of recommendations to the Minister of Environment, not suggesting any particular areas to be national parks, but suggesting the content of the following framework law. Exactly what content from the reports of the pilot project to the Minister of Environment should be delivered was indistinguishable. The strongest desire expressed by all seven pilot projects, namely that the local communities in the future should have a more direct influence on the regulation and management of nature, did not gain strong support from the NSC and was minimally reflected in the recommendations to the Minister.

After months of political negotiations, the parliamentary system passed the first framework law on national parks in Denmark in the Parliament on 24 May 2007. At the end of 2007 and the beginning of 2008, new political negotiations between parties in the Parliament and the third Minister of Environment, Troels Lund Poulsen from the Liberal Party, resulted in the designation of the first five national parks

in Denmark. All the designated parks mainly consist of already highly protected (NATURE 2000) and state-owned areas, and thus the potential improvement of the biological biodiversity in the respective areas appears to be quite limited. From the beginning, most of the designated areas were introduced to maintain and preserve the actual state of the nature and not to create any major changes.

Democratic Sustainability and National Parks

What makes the case interesting in relation to this chapter is its explicit combination of participative democracy, sustainability and political ambition, in a specific political context. Participative democracy was an explicitly political issue which was high on the agenda and was the reason why the Minister initiated seven pilot projects to begin with. Sustainability was explicated in terms of participation, but the whole idea of initiating a national park process had a clear reference to the Convention of Biodiversity and was thereby rooted in the international and more risk-oriented agenda on sustainability. As the case illustrates, there was an explicit political awareness of the necessity to consider social, cultural and economic aspects when establishing national parks in Denmark, which in their essence are about sustainability. From a theoretical perspective one can say that the political ambition of the national park process was to enhance democratic perspectives of sustainability and to create a kind of democratic understanding of sustainability. In the following, we will examine to what extent that was accomplished.

Retrospectively it is clear that the political steering committee on Moen struggled to combine the democratic expectations and the expectations to define a vision for more sustainable development on Moen. One reason for that struggle is that the purpose and the political framework regarding the pilot project were unclear and undefined, and the representatives in the steering committee and the involved authorities had different expectations concerning the task. Another is that politicians, interest groups and officials had different approaches to the creation of a democratic and truly participative process. Regarding the purpose of the pilot projects, the local politicians expected that the establishment of national parks should contribute to economic growth, first and foremost by the strengthening of the tourist industry. The focus on economic perspectives of development contributed to a low priority for changing the way natural resources are used and managed today.

The relatively low priority assigned to nature caused concerns among NGOs and the authorities. From the beginning, the Minister of Environment had emphasised the necessity of local support for the pilot project, but in spite of that, the Danish Forest and Nature Agency as well as the local steering committee had difficulty 'translating' the political demand of participation into the process of the pilot project. Many resources have been spent on thinking 'methods' without the clarification of the role of the citizens and how to distribute power (e.g. Arnstein 1969). Many different stakeholder methods, mediation methods, deliberative methods, etc. were brought into the process. Although the pilot project only

minimally succeeded in creating genuine local credibility and awareness about the project, it does not mean local citizens did not contribute to the process, but it meant that only a few of the locals on Moen were involved, and that those actually involved had a hard time being heard.

The involvement of local citizens in thematic working groups was an attempt to engage them in formulating some visions for the future. But instead, the demands for technical surveys – which had a controlling influence on the process – excluded laypeople and made it difficult to develop visions at all. Only minor openings to locally defined natural values were created. In combination with the traditional hierarchical and thematic structure of the working groups, the untrained chairs, the short time available and the ongoing conflict with the farmers meant that the process in the groups suffered quite a lot.

The intent of the non-thematic approach was to create public arenas for local residents, giving them a chance to formulate their own agenda and visions. The whole problem of recruiting locals to these public arenas demonstrated that public participation is not just about changing methods. Within established and relatively well functioning local networks, the non-thematic approach was quite successful. In particular, the citizens on the island of Nyord were inspired to get involved and had a significant impact on the process. The role of the citizens of Nyord demonstrates that it is possible for negative attitudes to be critical but constructive through a non-thematic and utopian-oriented process. In spite of the fact that the citizens of Nyord had a significant impact on the process, this impact was not reflected in the final outcome of the process, basically because the representatives from Nyord did not succeed in transferring their apparently strong position in the middle of the process into the final and highly politicised strategic negotiations.

Discussion

As mentioned in the beginning of the chapter, the concept of 'sustainability' has a critical as well as a strategic dimension. The critical dimension is embedded in the implicit critique of the aggregated consequences of the over-exploitation and the destruction of ecosystems, and in terms of social and economic inequalities and poverty. The strategic dimension is constituted by the regulative action needed to prevent the aggregated consequences of over-exploitation and destruction of natural and environmental resources by imposing a more holistic regulation. It is clear that the introduction of the term sustainability in a theoretical sense has challenged the more classical approach to nature conservation. The concept emphasises that more than biological elements have to be taken into consideration when it comes to the protection of ecosystems and natural resources. Factors such as production, the use of technology, the economy, regulation and the environment are all elements in sustainable public planning. This integrative regulation strategy places new demands on authorities within the field of nature conservation.

In this chapter we have explored how public institutions and agencies deal with these demands in practice. With reference to Gorm Harste, we argued that the integration of sustainability – in its strategic meaning – in different systems is neither possible nor desirable. By integrating sustainability into different and always purposive systems, sustainability will become an undemocratic and dystopian term because these systems deal with the avoidance of certain futures by means of specific and always limited academic and technical skills. In such a regime, participation will be reduced to conflict management or governance and without any utopian impulse in the creation of the future. We argued that sustainability in its critical meaning is not about integration into systems, but about the creation of collective visions for the future. Sustainability is first and foremost about our own and our descendants' future and cannot, within a liberal democratic society, be left to arbitrarily narrow purposive systems and competences to define. Experts and scientists can help to teach us what we do wrong, but they cannot tell us what our future should be. That is a political question, and the reason why sustainability should be understood as a *democratic* term oriented towards the formulation of common visions for a better *future* according to *needs* we human beings define.

The empirical point of departure for this chapter has been the present development of national parks in Denmark – more specifically, the case of pilot project Moen. According to the political rhetorical emphasis on the need for local support for the public regulation of nature and the emphasis on dialogue and participation, the current situation in Denmark could be seen, with reference to Jürgen Habermas, as an attempt to improve communication between the *System* and the *Life World.* Regarding the creation of visions, the pilot project formulated some ideas for the future. However, these ideas and vision have not played any significant role in the political outcome of the process. In that respect, the overall success of the process has been limited when it comes to the creation of a new deliberative democratic agenda on sustainability within the field of nature conservation.

As the case has illustrated, the process did not overcome the traditional technical rationality of expert systems, nor did it fulfil the political ambition of bringing more value-oriented issues into the process – issues which were set out explicitly in the main objectives formulated. The traditional hierarchal structure of the organisation of the pilot project was not able to address the more utopian ideas and visions coming from the non-thematic work in the final report. Despite its ability to incorporate a more utopian orientation during the application of future workshop methodology, the related view on sustainability was not incorporated into the final recommendations of the process. Openings towards new value-oriented approaches were not addressed by the local steering committee. Several reasons can be identified. First and foremost, the process and the participants were caught by the reproduction of classical conflicts related to land ownership. The conventional neo-corporative stakeholder approach endorsed the traditional power structures of the state, agricultural sector, commercial tourist interests and others major NGOs, thereby intimidating more ordinary citizens. One can say that the power given (or taken) by the 'stakeholders' and special interests took the

focus away from the 'citizens' and the 'common' or the nature and community as a whole. Supplemented by a thematic and non-integrative approach this had the effect that the working groups were insufficient concerning both social and ecological aspects. Another problem was that scientific instrumentality dominated the thematic working groups and had a marginalising and excluding effect on the participants and resulted in drop-outs. Local citizens felt embarrassed because of their lack of expertise in the process and because of the scientific character of the thematic workshops. Even though some of the remaining participants in the working group were pleased with the output (final report and survey reports) some also felt that the final report was merely a reproduction of the viewpoints and wishes of the chairman and secretary. What in the first place seemed to be a new public participative democratic definition of sustainability, turned out to be the traditional strategic interpretation, to a large extent reproducing the technical and rationalistic views of the governmental agencies and the attempt to create 'futures'. This was to a large extent experienced by the locals as a strategy aimed at creating limitations and restrictions. This dystrophic view left little space for a more holistic and differentiated view on nature conservation. Or in other words with reference to Gorm Harste, the process did not succeed in bringing the 'needs' of the citizens and their visions for the 'future' into play.

Despite that rather negative conclusion, the national park process has been an interesting, full-scale experiment. Some important lessons can be drawn from the process and the outcome of the experiment raises the question of future possibilities. If the technical rationality of the System is not to be avoided in a democratic experiment where the democratic dimension was placed above all other dimensions, then what can be done? If the System cannot withdraw from interfering negatively in so-called democratic processes what possibilities does that leave to minimise the gap between the System and the Life World?

As described, the whole process related to the Danish national park projects was dominated by conflicts between different interest groups. Each interest group attempted, on the basis of its own rationality, to forcefully 'integrate' its political definition of 'needs' and 'future' into the rest of society. Which of the interest groups succeeded the most in so doing can be discussed, but seen from the society point of view no fundamental changes were brought about, either in relation to participation or an improved future for the biodiversity. On the local level, the result of the process was two-fold. Firstly, no common visions or solutions were created due to the power balance between the strongest interest groups and, secondly, those citizens not organised in particular groups beforehand were politically marginalised from the process. The non-thematic part of the process, however, demonstrated an interesting potential for the creation of common awareness and responsibility among those citizens actually participating, indicating that the deliberative democratic interpretation of sustainability is possible. The main lesson to be learned from that experience is the necessity to operate more explicitly with methodologies that are able to prevent marginalisation and exclusion. There is a clear need for balancing the existing power structures. The mainstream

participative methodology used in recent years within environmental planning is to a large extent 'stakeholder-oriented'. In fact, issues like conflict management and governance dominate recent international literature on nature conservation. An advanced example of a governance perspective dominating the participatory process of nature conservation is to be found in the Netherlands where Maarten Hajer recounts experiences of attempts to integrate different citizens' discourses on nature into nature management discourses (Hajer 2003). Hajer's interpretation of the participatory dialogues delivers a lesson about potentials in the prevention of conflicts but not in the creation of alternative sustainable futures. The present case of Moen demonstrates the necessity to experiment with methods more capable of creating a collective orientation with a departure in a more classical understanding of people participating as *citizens* and not just *stakeholders*. The stakeholder approach will always favour the most powerful interests.

Another lesson to be learned is the importance of ownership, not just in its materialistic meaning, but also just as important in its ideological meaning. Although the thematic and the non-thematic approach described in the case did produce different levels of collective orientations, both processes were largely driven by the feeling of ownership of the land, even among those not legally in possession of the land. In that respect, a part of the problem is the fact that nature is no longer *common* as the decision-making process on natural resources has been removed from the everyday life of people. The consequence is paternalism as the personal responsibility and influence is taken away from local people and has become an issue between private landowners and governmental authorities. Nonetheless, as argued by Vandana Shiva, the revitalisation of nature as common can be seen as a precondition for a public and democratic dialogue (Shiva 2005). If nature is not a common it creates unequal preconditions for a democratic dialogue about nature, and intimidation from the usual power structures (the state, agriculture and NGOs) can continue. In its practical form, the definition of nature as a common would create a greater local responsibility and involvement and traditionalists would have to loosen their firm hold on land. The potential for participatory democracy might be enhanced, as farmers, like the planners and administrators, can relate to the Life World, even though the traditional methodology of public planning incorporates a technocratic rationality. All residents depend on social and cultural coexistence with the surrounding local community. Therefore, from a philosophical perspective, also here it should be possible to discover potentials for a new – if not completely, then approximately – way of defining sustainability.

The final question to be raised is whether public agencies and institutions are able to endorse a truly democratic sustainable development. As emphasised in the beginning of the chapter, all systemic institutions are by definition purposive. How can such systems possibly exceed their own purposive orientation? There is no clear answer to that question, but in this chapter we have been arguing for a utopian understanding of the concept that puts weight on nature and society as something that people have in common. If sustainability is to have any meaning at all, by producing changes in the way human beings coexist with nature, these

changes have to be based on collective visions of the future. In that respect, it is a challenge for social scientists and others to experiment with solutions to overcome the structural barriers in the communication between citizens invited to participate in the creation of new and more sustainable visions for the future.

References

Agger, P. 2000. *Dansk naturpolitik – visioner og anbefalinger. Vismandsrapport 2000.* Copenhagen: Danish Nature Council.

Arnstein, S. 1969. A Ladder of Citizen Participation. *Journal of the American Planning Association*, 35(4), 216–24.

Clausen, L.T. 2007. *Action Research and Ethnographic Fieldwork – A Dynamic Synthesis or Two Incompatible Paradigms?* Paper to the workshop on Action Research Action Learning. University of Evora, Portugal.

Elling, B. 2008. *Rationality and the Environment.* London: Earthscan/James & James.

Habermas, J. 1976. *Borgerlig Offentlighet.* Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.

Habermas, J. 1984. *The Theory of Communicative Action.* London: Heinemann

Habermas, J. 1996. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy.* Cambridge: Polity Press.

Hajer, M. 1995. *The Politics of Environmental Discourse: Ecological Modernization and the Policy Process.* Oxford: Clarendon Press.

Hajer, M. 2003. A Frame in the Fields: Policymaking and the Reinvention of Politics, in *Deliberative Policy Analyses: Understanding Governance in the Network Society*, edited by M. Hajer and H. Wagenaar. Cambridge: Cambridge University Press.

Hansen, H.P. 2008. *Demokrati & Naturforvaltning.* Ph.D. thesis. Roskilde: Roskilde University.

Harste, G. 2000. Risikosamfundets tidsbindinger, in *Dansk Naturpolitik i et bæredygtigt perspektiv*, edited by J.H. Andersen. Copenhagen: Danish Nature Council.

Luhmann, N. 1982. *The Differentiation of Society.* New York: Columbia University Press.

Ministry of the Environment. 2003. *Handlingsplan for biologisk mangfoldighed og naturbeskyttelse i Danmark 2004–2009.* Copenhagen: Ministry of the Environment.

Ministry of the Environment. 2003. *Letter of Approval Sent to Selected Pilot Projects.* Copenhagen: Minister of the Environment.

Mol, A.P.J. 1996. Ecological Modernisation and Institutional Reflexivity: Environmental Reform in the Late Modern Age. *Environmental Politics*, 5(2), 302–23.

Nielsen, K.A. and Nielsen, B.S. 2007. *Demokrati og Naturbeskyttelse. Borgerne i Nationalparkprocessen.* Copenhagen: Frydenlund.

Nyord-foreningen, 2004. *Nyord som del af en nationalpark – er det nu en god idé?* Nyord: Nyord-forening.

OECD. 1999/2000. *Environmental Performance Reviews: Denmark.* Paris: OECD.

OECD. 2000. *Denmark – Environmental Performance Review (1st Cycle): Conclusions & Recommendations, 32 Countries (1993–2000).* Paris: OECD.

Sachs, W. 2000. *Development: The Rise and Decline of an Ideal.* Wupperthal papers, 108. Wupperthal: Wupperthal Institute for Climate, Environment and Energy.

Shiva, V. 2005. *Earth Democracy: Justice, Sustainability and Peace.* London: Zed Books Ltd.

Tind, E.T. and Christensen, H.S. 2001. *Nationalparker i Danmark: En diskussion på baggrund af udenlandske eksempler.* [*National Parks in Denmark: A Discussion Based on International Case Studies.*] Copenhagen: Danish Nature Council.

UNEP. 2000. *The Convention on Biological Diversity.* Montreal: Secretariat of the Convention on Biological Diversity.

Wilhjelm Committee. 2001. *En rig natur i et rigt samfund.* Copenhagen: Ministry of the Environment.

World Commission on Environment and Development. 1987. *Our Common Future.* Oxford: Oxford University Press.